

કવીશ્વર દલપતરામ ડાહ્યાભાઈ સ્મારક ગ્રંથમાળાનો

ઉપોદ્ઘાત

તા. ૧૩ મી એપ્રિલ ૧૮૯૮ ના રોજ ગુજરાત વર્નોક્યુલર સોસાયટીની જનરલ સભા મળી હતી અને તેમાં એવો ઠરાવ થયો હતો કે, 'સ્વ. કવિ દલપતરામના સ્મારક માટે એક જાહેર ફંડ ઉઘાડવું' અને તે 'કવીશ્વર દલપતરામ ડાહ્યાભાઈ સી. આઇ. ઈ. સ્મારક ફંડ' તરીકે સોસાયટીએ જૂઠું રાખવું. તેવું વ્યાજ જૂનાં કાવ્યો સંશોધન કરી છપાવવામાં તેમજ ગુજરાતી સાહિત્યના અથો તૈયાર કરાવી છપાવવામાં વાપરવું તે પ્રમાણે પ્રસ્તુત ગ્રંથ તૈયાર કરાવી પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યો છે:—

નંબર. પુસ્તકનું નામ. કર્તા અગર સંપાદક. કૌમત.

૧. સુભદ્રાદરણ—કવિ પ્રેમાનંદરચિત. [અંબાલાલ શુભાખીરામ જાની, ૩. ૧].
ખી. એ.

પ્રસ્તાવના

(દ્વિતીય આવૃત્તિની,

શ્રી ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીએ સુભદ્રાહરણ પ્રથમ આવૃત્તિ સ્ક્રટ કર્યાને આજે પાંચ વર્ષ થયાં છે. આ દરમ્યાન તેની નકલો જન-પ્રમાજને અપ્રાપ્ય થયાથી આ દ્વિતીય આવૃત્તિ પ્રકટ કરવાનો હક્ક મને આપવાની કૃપા શ્રી ગું. વ. સોસાયટી તરફથી થઈ છે, તેથી તેનો પહેલી ૧૬ હું આભાર માનું છું.

આ દ્વિતીય આવૃત્તિમાં મેં મૂલ્ય પ્રતિ જે રા. તનસુખરામ મનઃસુખ-રામ ત્રિપાઠી તરફથી મળી હતી તેના તેમજ શ્રી ફાર્બસ ગુજરાતી સભાની મંમાન્ય પ્રતિના આધારે પુનઃ સંગ્રાધન કરેલું છે અને જૂની હસ્તલિખિત પ્રતિઓમાં સાંપડતી જૂની જોડણી કામમ કની છે, તેમજ પહેલી આવૃત્તિના પરિશિષ્ટમાં શ્રી ફા. ગુ. સભાની પ્રતિનાં જે પાઠાંતરો હતાં તે પણ આમાં સામેલ કરી દીધાં છે. તે સિવાય મૂળમાં કશો ફેર કાઢ્યો નથી.

ત્રેમાનન્દની જીવનકલાના મખંધમાં થોડુંક ઉમેરણ અને મંસ્કરણ વિશેષ વાંચન અને વિચારણાને અંગે કરેલું છે, કાઠ મહત્વનો વાદમુદો બદલવાની જરૂર જણાઈ નથી. એટલું પુરીથી નોંધવાનેગ લાગે છે કે, સાક્ષરશ્રી રા. સા. કેશવલાલ હર્ષદગાય ધ્રુવે “ત્રેમાનન્દ”નો નિમંધ નવી આવૃત્તિમાં પ્રકટ થતાં “શામળ ત્રેમાનન્દના ઝવડા” સંબંધી વાદની કોટિઓ ફેરવી છે અને “વદ્વલ-શામળ-ઝવડા” હોવાનું સ્પષ્ટ થયું છે.

ટીકામાં કંઈ ઝાઝો વધારો કાઢ્યો નથી; કેટલેક સ્થળે “મહાભારત”,

પુરાણાદિના આધારે ચરિત બાગ વિગદ કર્યા છે અને કેટલાક સમા વિચારનાળાં અવતરણો પ્રેમાનન્દનાં છતર આખ્યાનોમાંથી આપ્યા છે.

અંતમાં શ્રી શુ. વ. સોસાષ્ટીનો અને દ્વિતીય આવૃત્તિ પ્રકટ કરવાનો હક્ક આપ્યા માટે તેમજ અત્રેના સુપ્રસિદ્ધ શુકસેવક અને પંચીયર્ષ એચર્ષ એન. એમ. ત્રિપાઠીનો પોતાના સ્વામીત્વ અને હક્કથી સમિત પ્રતિ પ્રકટ કરવાનું માથે લીધા માટે હું આભાર માનું છું.

સુબંધ, માધ શુદ્ધિ ૧૨ } અંબાલાલ બુલાખીરામ જની
તા. ૧૪-૨-૨૪.

પ્રસ્તાવના

પ્રથમ આવૃત્તિની)

એ ખરું છે કે વિલંબના ધક્કાએ ચઢેલું કાર્ય અંત પર્યંત ધક્કા ખાયાં જ કરે છે. સુભદ્રાહરણની પ્રસિદ્ધિ સંબંધમાં પણ તેમ જ પ્રતિઓની શોધ આરંભથી તે આખર સુધી થયું છે. છતાં પ્રભુકૃપાથી અને કાર્યની તે સવાઆઠ વર્ષે પણ પ્રસિદ્ધિને પામી શક્યું છે, એ ભેદાંક મને તો આનંદપ્રદ છે. સન ૧૯૧૧ ના જન્ય-સોંપણી આરી માસમાં પ્રેમાનંદકૃત સુભદ્રાહરણ જૂની પ્રતિ-ઓના આધારે શોધી, પાકાંતર, ટીકા આદિ સાથે પ્રકટ કરનાર શોધકની શોધની એક જાહેરખબર ધી ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીએ “બુદ્ધિપ્રકાશ” દ્વારા કાઢી. અને મેં તેના પ્રત્યુત્તરમાં તે કાર્ય ઉપાડી લેવાનું ઇચ્છાપત્ર ફક્ત આરી-માં તેના માનવંત સેક્રેટરીને મોકલ્યું. પછી તા. ૨૧ મી માર્ચે તેની શરતોના પત્ર નં. ૪૪ આવ્યો; તે પછી તે અનુસાર સુભદ્રાહરણની જૂની પ્રતિઓ-મેળવવાનું કામ શરૂ થયું. પુરાણવસ્તુરસિક, વિદ્યામંજુ, સા. શ્રીયુત તનસુખ રામ મનઃસુખરામ ત્રિપાડી બી. એ એ પોતાના હસ્તકની સં. ૧૮૨૧ માં લખાયેલી પ્રતિ કૃપા કરીને આપી. પરંતુ આ આખ્યાનની વિશેષ પ્રતિઓ મળે તો તે મેળવવા સાફ, પ્રાચીન કાવ્યમાળાના સંશોધક અને ટીકાકાર સા. છોટાલાલ નરભોરામ ભટ્ટને તથા તેના એક કાર્યકર રા. રા. ઘનશ્યામ બાપુભાઈ વૈદ્યને ‘ગુજરાતી’ના તંત્રી સ્વ. ઈચ્છારામ સૂર્યરામ દેસાઈએ મારી તરફથી પત્ર લખી, પ્રાચીન કાવ્યમાળાના અંક ૧૪માં પ્રકટ થયેલા સુભદ્રાહરણની હસ્તલિ-ખિત પ્રતિઓ ઉપલબ્ધ હોય તો તે અગર બીજી કોઈ પ્રતિઓ પ્રાપ્ત હોય તો તે મેળવી મોકલી આપવા જણાવ્યું; તે જ પ્રમાણે રા. રા. છગનલાલ કાકારદાસ મોદી બી. એ. મારફતે પણ તેમણે તેમને કહાવ્યું. તેના ઉત્તરમાં સા. છોટાલાલે તા. ૫-૯-૧૧ ના પત્રથી (જે પત્ર હાલ મારી પાસે મોજુદ છે,) રા. ઈચ્છારામભાઈને જણાવ્યું કે “સુભદ્રાહરણની લેખી પ્રતની તપાસ કરવા એક જે જાણીતા માણસોની યોજના મેં કરી હતી, પણ મળી

આવી નથી. હું.....બહાર જઈ શક્યો નથી. પાછળથી મળી આવશે તો આપને જણાવીશ.” પરંતુ તે પછીથી અંધાર્ષિ પર્યંત તેમણે કોઈ પ્રતિ મળ્યાનું જણાવ્યું નથી. તેમ તેઓથી સને ૧૯૧૧ માં મુંબઈ પધારતાં રા. અમ્બાશંકર બહેચરભાઈ વૈદ્ય, જેઓ પણ પ્રાચીન કાવ્યભાળા માટે હસ્તલિખિત ગ્રંથો મેળવતા હતા, તેમને લાંઁઉતર્યા હતા, સારે મેં આખ્યાનની પ્રતિ વિષે પૂછતાં તે પ્રાપ્ય નહીં હોવાનું જણાવ્યું હતું. વળી રા. બ. હરજોવિંદાસભાઈને પણ મેં આ ગ્રંથમાં પત્રો લખ્યા હતા. પણ તેનો કોઈ ઉત્તર જ ન આવ્યો. વળી તે પછી રા. ઘનશ્યામ બાપુભાઈ વૈદ્યને હું “સયાશ્વિન્ય ગ્રેસ” માં વડોદરે મે મહિનામાં મળ્યો હતો. તેમ જ પ્રાચીન કાવ્યભાળાનાં હસ્તલિખિત પુસ્તકોના એક બીજા પ્રાપક મારા રનેહી રા. અમ્બાશંકર બહેચરભાઈ વૈદ્ય દ્વારા શોધ કરાવ્યો. પણ તેમને તેમ જ પ્રાચીન કાવ્યભાળાના લિખિત ગ્રંથો મેળવી આપનારા અન્ય કોઈ ગૃહસ્થને તેની જૂની પ્રતિ હાથ ન લાધી તે ન જ લાધી; તે પ્રમાણે પ્રાચીન આખ્યાનોના એક પ્રાપક રા. છગનલાલ વિઘાતામ રાવળ પણ આની કોઈ પ્રતિ મેળવી ન શક્યા.

આટલો શોધ પ્રતિઓની પ્રાપ્તિ વિષે ક્યાં પછી, રા. તનસુખરામભાઈ વાળી પ્રતિ ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીના વ્યવસ્થાપક કાર્યકરોને અમદાવાદ, સુરત અને મુંબાઈમાં જાતે મળીને જતાવી અને તેઓના અભિપ્રાયો મેળવ્યા. આમાં કેટલોક વખત નીકળી ગયો. પછી તેઓના અભિપ્રાય આદિ અને મારો રીપોર્ટ તા. ૨૭-૯-૧૧ ના સોસાયટીના સેક્રેટરી રા. બ. રમણભાઈને મોકલ્યા અને તા. ૧૮-૮-૧૯૧૧ના રોજ તેમની તરફથી ઉત્તર આવ્યો કે “એ કાવ્યને સ્વ. નવલરામભાઈના ગ્રંથશોધનને ધોરણે એડીટ કરવાનું કામ શરૂ કરશો.”

આમ આ કાર્ય આટલા વિધિ પછી અને સોંપાતાં મેં ધૂળધોયાનું કામ આરંભ્યું. પ્રથમ સા. તનસુખરામભાઈવાળી સુબદા-સંશોધનનું યા ધૂળ-હરણની પ્રતિને ગ્રુપ્પ ગણીને સ્વ. નવલરામભાઈએ ધોયાનું કામ પ્રેમાનંદકૃત મોંઘેરાની પ્રસ્તાવનામાં અકિન્ના ધોરણે અને નિયમે જોડણી, પાઠ, અમુક પાકના સ્વીકરણની દલીલો આદિ સાથે એક પ્રતિ તૈયાર કરવાનું કામ તા. ૧-૯-૧૧ ના રોજ કર્યું. તેમાં નીચેની પ્રતિઓનો ઉપયોગ કર્યો છે;—

૧ મૂળ ગણેલી પ્રતિ—સુભદ્રાદશ્ય મંવત ૧૭૫૮ માં (મંવત ૧૭૬૫ માં?)^૧ સ્વામી હોવાથી ૧૮૨૧ માં એટલે કે પછી ૬૩ વર્ષે સખાયલી પ્રતિનો મુખ્ય ગણેલી છે. તેની ‘ઈતિશ્રી’ નીચે પ્રમાણે છે:—

“ ઇતિશ્રી શેલદ્રાદર્શની કથા મંપૂર્ણ સમાપ્તે ॥ શ્રી સુભસ્તુ ॥ શ્રી ॥ કલ્યાણમસ્તુ ॥ સવંત ૧૮૨૧ નાં વરણે માહા સુભ માસે આશામાસે શુકલ-પક્ષે તીથીયા ૫ વારે બ્રહ્મણે મંધ્યા કાલે મંપુરણ ચહિ જેહેવી પ્રત હતી તેહવું લખૂ છે લખનારને દોરા નથી. લખનાર પ્રગણે બલીશર મધ્યે ગાંમ જીલાવમાં વાસી ગમ્યાતી કાલી મંદિર મધીનો ગાંમાં મધ્યે આવી વાશે વસ્યા તે વારે પટેલને ઉમરે બેથી લક્ષાં છે આશ્વાન ૨ ચોપડી એકમાહાં આખાંન રૂપે ૧ હું શેલદ્રાદર્શ પછી બીજું ॥ શ્રી ૪ ॥ ”

૨ પ્રા. કા. ની પ્રકટ પ્રતિ—પ્રાચીન કાવ્યમાળાના પ્રકાશકો પોતાને ત્રણ પ્રતિઓ મળ્યાનું જણાવે છે પરંતુ તે કઈ સાલની લખેલી છે તે જણાવવાનો તેમનો મંપ્રદાય સામાન્ય રીતે નહીં હોવાથી તેની ‘લખ્યા સાલ’ જણાવી નથી. આથી તેની પ્રકટ પ્રતિને મુખ્ય લેખતાં અચક્ષુષ પડ્યું છે. એ પ્રકાશકોએ પ્રાપ્ય ત્રણ પ્રતિઓમાંથી એ પ્રતિઓને આધારે આખ્યાન પ્રકટ કરેલું છે. તેમણે ગણેલી પ્રત ૧ લી સાથે મુખ્ય પ્રતિ ધણે ભાગે મળતી આવે છે; અને તેની નોંધ પ્રા. કા. ૧ લી અને પ્રા. કા. ૨ જ એ પ્રમાણે કરેલી છે.

૩ શ્રી કા. ગુ. સહ્યાની પ્રતિ—આ પ્રતિ થી કાર્યસ ગુજરાતી સખાના મંપ્રદમાંથી સા. તનમુખરામભાઈએ કૃપા કરીને ઉપયોગ અર્થે આપી હતી. તેના પહેલા ભાગનાં પાકાંતરો એક અલગ પરિશિષ્ટરૂપે પ્રકટ કર્યાં છે અને બાકીના ભાગનાં પાકાંતરોની નોંધ મૂળ ભાગની નીચે જ કરેલી છે. એ પ્રતિ મંવત ૧૮૩૬ મા લખાયેલી છે.^૨

તેમાં ઇતિશ્રી આ પ્રમાણે છે:—

૦ સ્વ. કવિ નર્મદાસ કરે સા.સા. દ્વપતરામ ફર્લસરામના અયસંપ્રદમાંથી જ્ઞેયાનું પોતાની નોંધમાં જણાવેલું છે, તેમા સુભદ્રાદશ્ય સ્વામીને સંવત ૧૭૬૫ છે. ક્તાયિત પ્રેમાનંદે પુનરુત્પત્તિ કરી દશે. (વડું રસોટ માટે લ્હો પ્રેમાનંદજીવન જ્ઞાનો અનુલેખ-૧ લો.)

૧ દ્વિતીય આશ્વિતિ થતાં, એ પરિશિષ્ટ કાદી નોંખી મૂળમાં પાકાંતરો, લખાવ કરેલાં છે.

“કૃતિશ્રી શોભદ્રાહરંજી સંમપુરંજી ॥ રસ્તુ ॥ સવંત ૧૮૩૬ નાં રૂડે
માથ છે એધતર શુદી ૫ પ્રેમવારે સંપુન્જી લખું” છે ॥ લખનાર કાંચોજી
કથાંબાવાશી દક્ષાદી નજુલપદ જગદીય ॥ એ લખાવનાર શેની જગજીવં
શુ ॥ લખનારને દોશ મો દેશો બાલકબુધીએ લખું” છે ॥ અક્ષર મધ ઘટ હોએ
તે ચકાવી લેજો ગાલ મો દેશો ॥ અંગાજી માતે યુધ આપી તારે લખું
॥ છે ॥ શ્રી ગોપાલજી ॥”

(અંતે કથંકી અવતારના ઘોડાનું ચિત્ર ચીતરેલું છે.)

આ પ્રતિમા આ આખ્યાનનો લેખક કવિ પ્રેમાનંદ નહીં પણ વિમ્બ
વલ્લભ હોવાનું જણાવેલું છે. પરંતુ માત્ર કવિના નામકેર સિવાય તેમ જ
કડવા ૧ લામાં એક ૬૨ લીટીનો અને બીજી ૨૦ લીટીનો એમ બે
ઉમેરા સિવાય કાંઈ પણ ફેર પ્રાપ્ય પ્રતિઓમાં નથી અને જે નાનો ઉમેરો છે
તે કેવળ શુદ્ધ અને ખુબી વિનાનો છે, તે જોતાં મુલદ્રાહરંજીનો કર્તા વિમ્બ
વલ્લભ નહીં પણ પ્રેમાનંદ જ છે, એમ અગ્રદિગ્ધ રીતે કહી શકાય છે.
વિમ્બ વલ્લભ પ્રેમાનંદના જમાનામાં જ થયેલો છે અને એણે રચેલું શ્રીમદ્
ભાગવત પ્રસિદ્ધ છે તેની ધાટી સાથે સરખાવતાં પણ ઉપરનો નિર્ણય
સાધાર કરે છે. કાંઈએ જેમ હુરિદાસનાં કેટલાંક આખ્યાનોમાં * આધાર
ભટ્ટનું નામ ‘ધુસારેલું’ છે તેમ આમાં ‘વિમ્બ વલ્લભ’નું નામ લખાય કરેલું
હશે, એમ નિર્વિવાદ કહી શકાય એમ છે.

આ પ્રતિએ ઉપરથી ઉપર જણાવ્યું તેમ સ્વ. નવલરામભાઈના અંધ-
શોષનના નિયમોથી બંધાઈને મારે શોષનકાર્ય કરવાનું હતું. આમાં જે
ઉપયોગમાં લીધેલા તેમના મુખ્ય નિયમો આ છે:—

૧ પોતાની તરફનો એક અક્ષર ન ઉમેરવો.

૩ જ્યાં હસ્તલેખ અથવા શુદ્ધિલેખ ખુલ્લો માલમ પડે ત્યાં તે દોષ
સુધારી લેવો અને પછી તે પ્રતિની સંમતિ કઈ તરફ આવે છે તે જોવું.

૪ સંબંધના સ્થાનમાં જ જો ફેર હોય, તો જેનું બંધારણ વધારે નિય-
મિત હોય તે પાક ખરો ગણવો.

* નરસિંહ મહેતાના પુત્રો વિવાહ, બાપનું આદ્ય વગેરે.

૬ જ્યાં, ત્યાં, જ્યારે, સારે, જો, તો, છે, વગેરે કેટલાએક શબ્દો કવિએ અપ્પાહાર રાખ્યો હોય તો ઉતારનારાઓ માંડે વધારા દે છે, તેથી એવા શબ્દને લીધે માપ જ્યારે વધી જતું હોય, સારે તે કાઢી નાંખવા.

૭ અર્થનો ફેર પડતો હોય તો બધી તરફનો વિચાર કરીને એક પાઠ પસંદ કરવો અને તે પસંદ કરવાનું કારણ તથા જેટલા પાઠ જૂદા હોય તે આપવા.

૧૦ આ નિયમો જ્યાં એકબીજાની વિરૂદ્ધ આવે ત્યાં પોતાનો વિવેક વાપરવો અને તે વિષે નીચે ખુલાસો કરવો.

(જુવો સ્વ. નવલરામભાઈનું મેમોરિ પાનાં ૧૧-૧૨.)

જે એક વિશેષ નિયમનો સ્વ. નવલરામભાઈએ ઉપયોગ કર્યો છે, પણ જે એમણે આમાં નોંધ્યો નથી તે એ છે કે આખ્યાનમાં ચોક્કસ પંક્તિસમૂહો તેમાં વર્ણવેલા વિષયના શિર્ષકથી આંકવા.

મેં આ નિયમોને અનુસરીને પ્રસ્તુત આખ્યાનનું શોધનકાર્ય કરેલું છે. અલગત આ નિયમોના સંબંધમાં કેટલોક વધિા ઉઠાવાય એમ છે, અને કેટલાક સાક્ષરોએ અન્યત્ર ઉઠાવેલો પણ છે, પરંતુ આ આખ્યાન બહુ મહત્વની કૃતિ ન હોવાથી તેમ તેની પ્રાપ્ય પ્રતિઓ પણ લેખનની દૃષ્ટિથી બહુ મહત્વવાળી નહિ જણાયાથી ઉપર દર્શાવેલા નિયમો સ્વીકારી લીધા છે.

આ રીતે અંશશોધનનું કાર્ય પૂરું થતાં સ્વ. નવલરામભાઈના જ ધ્યાને પ્રસ્તુત આખ્યાનની ટીકા લખેલી છે, છતાં કેટલોક સ્થળે જ્યાં જરૂર જણાઈ છે, ત્યાં વિશેષ માહિતી આપેલી છે. પરંતુ આ આખ્યાન ઉચી પ્રતિનું નહિ હોવાથી (જે વિષે વિવેચન યોગ્ય સ્થાને કરેલું છે) સમાનવર્ણન કે વિચારશૈલીની પંક્તિઓ પ્રેમાનન્દના અન્ય તેમ ઈતર કવિઓનાં આખ્યાનોમાંથી ઉતારી, સ્વ. નવલરામભાઈની પદ્ધતિથી કાંઈ નવીનતા દાખવવી યોગ્ય લાગી નથી. તેમ જ આ આખ્યાનમાં કવિ પ્રેમાનન્દના સમયની ભાષાનાં ચિહ્નો પણ જળવાઈ રહેલાં નહીં હોવાથી વ્યુત્પત્તિ આદિ તેમ જ જૂના વ્યાકરણપ્રયોગો સંબંધમાં પણ કંઈ વિસ્તાર કરવો યોગ્ય લાગ્યો નથી.

હવે રહી “લેકોનુરંજક મહાકવિ પ્રેમાનન્દની જીવનકથા” અને અંધવિવેચનની જાગૃત. પ્રેમાનન્દની જીવનકથાના

જનસંત કરનારાં કેટલાંક સાધનો અને સૂચનો રૂપી કેટલુંક ધૃત પણ પૂરું પાડ્યું અને તેના પરિણામે પ્રેમાનન્દની જીવનકલા હાલના રૂપમાં પ્રકટ થાય છે.

આ જીવનકલાના પ્રત્યેક અંશનું જરૂરી આંતર પ્રમાણ તેની નીચે જ આપેલું છે તેથી તેનું કદ મોટું થયું છે અને તેને અંગે “માથા કરતાં પાધડી મોટી” થઈ જવાના ભયથી પ્રેમાનન્દની જીવનકલાઓમાંની કેટલીએક ટુંકવણી પણ પડી છે, તેા કેટલીએક ચર્ચા શકાર્થ જ નથી. પ્રસ્તુત લેખમાં (૧) પ્રેમાનન્દના સમયની ભાષા, (૨) પ્રેમાનન્દનું સ્વશિષ્યોની કાવ્યપ્રવૃત્તિ માટે રસપૂર્વક ઉત્તેજન અને માર્ગદર્શન, (૩) પ્રેમાનન્દનાં આખ્યાનોનાં મૂળ અને તેને બર લાવવાની કલા, (૪) પ્રેમાનન્દનાં મુખ્ય મુખ્ય આખ્યાનોનું સિંહાવલોકન અને (૫) તેનાં નાટકોના સંભવાસંભવનો વિસ્તૃત વિચાર, (૬) “પ્રેમાનન્દ શામળનો ઝંઘડો” (૧) (૭) પ્રેમાનન્દનું ગૃહજીવન, સંતતિ અને સંપત્તિ, (૮) પ્રેમાનન્દના આશ્રયદાતાઓ, આદિ કેટલાક અંગલના અંશોને યોગ્ય અને પ્રમાણસર અવકાશ આપી શકાયો નથી અને અનિવાર્ય છે કેટલીક “મનની મનમાં રહી ગઈ છે.” આ સર્વનો મારો પરિચય અને માહિતી સ્વતંત્ર રીતે પ્રકટ કરવાનું નાણાંસાધન મારી પાસે ન હોવાથી તેમ અન્યથા એ માટે આવશ્યક ઉત્તેજનનો અભાવ હોવાથી “મનની મનમાં” સદાય રહેશે, એમ હાલ તો લાગે છે, છતાં જે નવીન ધાટીએ તેની જીવનકલાના કેટલાક અંશો નિરૂપ્યા છે, તે પ્રેમાનન્દના પ્રશંસકો અને અભ્યાસકોને રૂચશે, એવી આશા છે.

આ સંબંધમાં એક બીજી બાબત જણાવવા જેવી છે. અને ૧૯૧૬ માં મેં રા. જ. હરગોવિંદલાસભાઈનું બેએક વેળા મુંબાઈ આવવું થતાં, તેઓને પત્ર લખી પ્રેમાનન્દના જીવન અને કાવ્યો સંબંધમાં વાતચિત કરવાની અનુકૂળતા કરી આપવા વિનંતિ કરી હતી. તેઓએ કાડં દ્વારા તેનો ખુશીથી હા પણ પાડી હતી. પરંતુ અનુકૂળ સમય તેઓ અને અમે ગોઠરી શક્યા નહોં અને તે પછી એવી સંધિ આવી પણ નહીં. તેઓને પૂછતા માટે મારા સન્મિત્ર રા. રા. નટવરલાલ ઇચ્છારામે અને મેં નીચેની પ્રશ્નાવલિ તૈયાર કરી હતી:—

(૧) પ્રેમાનન્દનો જન્મ સમય કયો માનો છે ?

(૨) શામળનો જન્મ સમય કયો માનો છે ?

(૩) પ્રેમાર્નદપુત્ર વલ્લભનો જન્મસમય કયો માનો છે ?

(૪) દારમાળા કોની રચેલી માનો છે ? પ્રેમાર્નદની પૂર્વની અને તેના જ સમયની જૂની પ્રતો મોજુદ છે તેનો શો ખુલાસો કરો છે ? વિશ્વનાથ જાનીએ (દાસ રા. હીરાલાલ ત્રી. પારખના મત પ્રમાણે કોઈ “અઠાત ધવિ” એ) સં. ૧૭૦૮ માં દારચરિત્ર રચ્યું છે તેનું કેમ ?

(૫) વિશ્વનાથ જાનીનાં (અથવા રા. હી. ત્રી. પારખના મત પ્રમાણે કોઈ “અઠાત ધવિ” ના) નરસિંહ મેહેતાનાં જીવન સંબંધી કાવ્યો અને પ્રેમાર્નદનાં એ જ વિષયનાં કાવ્યોમાં જે સામ્ય જણાય છે, તેનું કારણ શું ?

(૬) પ્રેમાર્નદ શામળશાહનો મોટો વિવાહ રચ્યો છે એટલે શું ? શું તેણે એક નાનો વિવાહ પણ રચ્યો છે ? આપે જણાવેલા કાવ્યમાં “મોટો વિવાહ” એ નામ કેણે આપેલું છે ?

(૭) પ્રેમાર્નદ અને શામળના વચ્ચે કદિ હરિશર્ષ ચયેલા માનો છે ? માનતા હો તો શા આધારે ? રા. રા. કે. હ. ધ્રુવે એ વિષયમાં પોતાનો મત ફેરવ્યો છે, તે આપે જોયું કે વિચાર્યું છે ?

(૮) વીરજી અને વલ્લભે પણ શામળ સાથે હરિશર્ષ કરેલી શા આધારે માનો છે ? વીરજીનું સુરેખાદરજી ૧૭૨૦ માં રચાયેલું અને પદ્માવતી ૧૭૭ માં રચાયેલ છે, તો તે બે કાવ્યો સ્પર્ધામાં હતાં, એમ શા આધારે માનો છે ?

(૯) પ્રેમાર્નદનો અવસાનકાળ કયો માનો છે ?

(૧૦) માર્કેટ્ટેય પુરાણના આરંભમ શામળના શિવપુરાણ સંબંધમાં જે ઉલ્લેખ છે તે ક્ષેપક માનો છે કે કેમ ? બધાં વરસ પછી પાછળથી રચાયેલાં કાવ્ય (શામળકૃત શિવપુરાણ મંવત ૧૮૦૪) સંબંધી ઉલ્લેખ તેની પ્રદેશના કાવ્યમાં (માર્કેટ્ટેય પુરાણમાં મંવત ૧૭૬૬) આવે ખરો ?

(૧૧) સં. ૧૭૬૬ પછી પ્રેમાર્નદ ક્યા ક્યા કાવ્યો રચેલાં મા. ૥ છે ?

(૧૨) ભાષાટંદિના કાર્વની વાટણીમાં રત્નેશ્વરને મરાઠીના જેવું સાહિત્ય ઉત્પન્ન કરવાનું સોંપવામાં આવ્યું હતું એમ આપે જણાવેલું છે, તે શા આધારે ? તે પ્રમાણે બીજાઓના મંબંધમાં આપે જણાવેલું છે તે શા આધારે ?

તે પછી તેના આલેખનની ખુબીઓ અને દોષો કંઈક શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિ
દર્શાવવાનું સાદસ ખેડ્યું છે. આશા છે કે ગુજરાત વિદ્યાલયને તે પત્રક પડશે

આ રીતે સમગ્ર ગ્રંથ ફેટલીક આપત્તિઓ અને વિટંબણાઓ વડાવત
૧૯૧૩ના અંતમાં તૈયાર થયો. તે પછી ફેટલાક મિત્રાદિએ અવલોકન
બાદ ૧૯૧૪માં ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીને પ્રકટ કરવા સુખ
કાધો. તેને કમિટીમાંથી મંમતિ મળતાં એક વરસ કરતાં પણ વધુ સમય
વહી ગયો. પછી તે છપાવવાનો ઉપક્રમ શરૂ થયો. થોડો વખત વીતતાં મરફી
વિશ્વવ્યાપી યુદ્ધના અંગની મેધિચારી, ઇન્ડિયન ઇમ્પીરિયલિઝમ, ઇમ્પીરિયલિઝમનાં
તંગી, કૌટુંબિક વ્યાધિઆદિ અનેક બાધાઓ નડી અને આખર ઇમ્પીરિયલિઝમ
સવા આઠ વર્ષે આ ગ્રંથ પ્રસિદ્ધિને પામે છે.

અતમાં આ ગ્રંથના સંબંધમાં તેમણે સહાયતા આપી છે, તેમને
આભાર માનવો આવશ્યક છે. સા. તનસુખરામભાઈએ પોતાની તેમ જ શ્રી
ફાર્જસ ગુજરાતી સેનાની એક એમ બે પ્રતિઓ અને અન્ય સાધનો (પુ-
સ્તકાદિ) આપીને તેમ જ વખતો વખત-જરૂરી સૂચનાઓ તથા યંત્રસા-
ધાન કરીને મને જારે સહાયતા આપી છે; તે માટે તેઓશ્રીને તથા
મારા સન્નિમત્ત રા. ૨. નંદવરવાલ ઇન્ડિયન ઇમ્પીરિયલિઝમ ઉત્સાહપૂર્વક યોગ્ય
સૂચનાઓ કરવા માટે તથા ઘટતાં સાધનોની અનુકૂળતા કરી આપવા માટે
તેમનો કૌટલો આભાર માનું તેટલો થોડો છે આ બન્ને ગૃહસ્થોનું સતત
ઉત્તેજન ન હોત, તો કદાચિત આ ગ્રંથ પ્રસિદ્ધિને પામત કે કેમ, એવો
વિચાર મને થયા વિના રહેતો નથી. આપણા આચીન કાવ્યસાહિત્યના
અભ્યાસકોષ પૂરતા ઉત્તેજનના અને સાધનના અભાવે પોતાના વચિન અને
વિચારો પ્રકટ કરી ચકતા નથી તે તરફ આપણી સાહિત્યપોષક સંસ્થાઓનું
લક્ષ દોરાવાની અપેક્ષા છે, એટલું જ કહેવું બસ છે. છેવટે આ ગ્રંથની
શુદ્ધ અને સમજભરી નકલ કરવાનું મિત્રકાર્ય અમદાવાદના "ગુજરાતી
પંચ"ના તત્રી મારા સ્નેહી બાઈ ધનચંદર બીરાચંદર ત્રિપાડીએ કરેલું છે,
તેમનો પણ આ સ્થળે આભાર માનવો આવશ્યક છે. इति नाम

શૌધ વદ ૧૨ મગળ

સંવત ૧૯૭૫

તા. ૨૪-૧-૧૯.

મુંબઈ.

અખાલાલ બુલાખીરામ જાની.

વિષયાનુક્રમણિકા

વિષય	પૃષ્ઠ
પ્રસ્તાવના.	૫-૧૪
અનુક્રમણિકા	૧૫-૧૬
લોકાનુરંજક કવિ પ્રેમાનંદની જીવનકલા.	૧-૧૧૮
“પ્રેમાનંદયુગ”નું સિદ્ધાવલોકન	૧-૬
ગુર્જરી ગિરાનો “પ્રેમાનંદ” પ્રકાશ.	૬-૭
સસ પ્રકાશ ઉપર આવરણ	૭-૧૦
પ્રેમાનંદનો જીવનકાલ	૧૦-૧૫
પ્રેમાનંદનો અવસાનકાલ.	૧૫-૧૬
પ્રેમાનંદની ઓળખ-ગુરુમહિમા	૧૬-૨૪
ગુરુપ્રતાપે જ્ઞાનભક્તિ અને ભાષાભક્તિનો ઉદય.	૨૪-૨૬
પ્રેમાનંદના નિરગિમાનતા આદિ ગુણો.	૨૬-૩૨
પ્રેમાનંદની ધર્મશ્રદ્ધા	૩૩-૩૭
ઉદરનિર્વાહ અને રાજ્યાશ્રય	૩૭-૪૧
નંદરખારની સ્થિતિ કેવી હતી ?	૪૧-૪૩
સંપત્તિ અને સંતતિ	૪૪-૪૫
ઉચ્ચ કોટિનો માણુભટ્ટ અને પ્રાસાદિક કવિ.	૪૫-૪૮
પ્રેમાનંદની કાવ્યશક્તિ અને તેના અંશો.	૪૮-૫૧
ઉચ્ચ પ્રકારનું ચિત્રાલેખન	૫૧-૫૩
ઉત્તમ વસ્ત્ર રસાલેખન	૫૩-૫૪
પ્રેમાનંદનું સર્વાનુભવરસિકત્વ તે જ સ્વાનુભવરસિકત્વ.	૫૪-૫૫
કવિ પ્રેમાનંદ અને ભાષાભક્તિનો યુગ	
પ્રેમાનંદ શું ભાષાભક્ત હોઈ શકે ?	૫૬-૫૭
સાહજિક ભાષાભક્તિ	૫૭-૫૯

વિષય

પૃષ્ઠ

લોકભાષાનું ગુર્જરાત સહજ ભાષાભિમાન ...	...	...	૧૦-૧૪
લોકભાષાની હિપચોખિતાના કથન...	...	...	૧૪-૭૧
પ્રેમાનન્દની આસક્તિપૂર્વ ભાષાચક્રિત ...	...	...	૭૧-૮૩
પુરાણીઓ સાથે વામસિક કથન ..	..	...	૮૩-૮૬
પ્રેમાનન્દસૂર્યનું ચિખ્મ રૂપી મહામંડળ.	...	...	૮૬-૮૮
પ્રેમાનન્દ અને તેના પુરોગામી કવિઓ	...	...	૮૮-૯૦
શામળ-પ્રેમાનન્દ કથકો ? અર્થભર	...	...	૯૦-૯૩
પ્રેમાનન્દના કટકાકિ આખ્યાનો વિષે શંકા...	...	...	૯૩-૯૪
દ્રોપદીસ્વયંવર ...	...	...	૯૪-૯૭
માર્કેડેય પુરાણ ...	...	...	૯૭-૯૮
પ્રેમાનન્દકૃત દશમલીલા ...	...	...	૯૮-૯૯
પ્રેમાનન્દના નાટકો-તેના સંભવની માન્યતા ..	...	...	૯૯-૧૦૧
પ્રેમાનન્દની ભણી કદર ...	...	...	૧૦૧-૧૦૨
પિતાની કૃતિઓ પ્રત્યે પુત્રનું અસાધારણ માન	...	...	૧૦૨-૧૦૩
૧ અનુલેખ—			
પ્રેમાનન્દના આખ્યાનોનાં લિખ લિખ રચનસંવતનો ખુલાસો			૧૦૪-૧૦૫
અનુલેખ ૨—			
પ્રેમાનન્દ શામળના કથકાની તવારીખ	...	...	૧૦૬-૧૧૦
પ્રેમાનન્દનાં આખ્યાનોની યાદી	...	...	૧૧૦-૧૧૬
૧ રચનસંવતવાળાં ઉપાયલાં	...	...	૧૧૦-૧૧૨
૨ રચનસંવત વિનાનાં ઉપાયલાં	...	...	૧૧૨-૧૧૩
પ્રેમાનન્દનાં ઉપાયલાં નાટકો	...	...	૧૧૩
૩ ઉપાયલાં નહીં પણ જોયલાં મળ્યાં	...	...	૧૧૩-૧૧૪
પ્રેમાનન્દે રચેલાં નાટકોનાં સંભગાત નામે	...	...	૧૧૪-૧૧૫
લિખતનાં સાધન	...	...	૧૧૫-૧૧૬
પ્રેમાનન્દના શિષ્યોના અર્થ	...	...	૧૧૬-૧૧૮

વિષય						પૃષ્ઠ
વીરજી	...	...	...	...	...	૧૧૬
હરિદાસ	...	...	...	...	...	૧૧૬
દારકાદાસ	...	...	...	...	...	૧૧૬-૧૧૭
ગુણેશ્વર	...	...	...	...	...	૧૧૭
વલ્લભ	...	...	...	...	...	૧૧૮
શ્રીમદ્ભાગવતમાંનો પ્રસંગ-સાર	...	...	...	...	...	૧૧૮-૧૨૦
મહાભારતમાંની કથાનો સાર...	...	...	...	...	...	૧૨૦-૧૨૨
કુંભકાષ્ઠ પ્રતિજ્ઞા વધારો...	...	...	...	...	...	૧૨૩-૧૨૬
પ્રેમાનન્દકૃત “સુભદ્રાહરણ”નો સાર.	...	...	...	...	...	૧૨૨-૧૪૧
સુભદ્રાહરણની સમીક્ષા.	...	...	...	...	...	૧૪૧-૧૪૬
કવિની શક્તિઓ	...	...	...	...	...	૧૪૬-૧૪૯
પ્રાચીન ગુર્જર કવિઓની પરિસ્થિતિ	...	...	...	...	...	૧૪૯-૧૫૩
વસ્તુ આદિની સંકલના	...	...	...	...	...	૧૫૩-૧૬૧
વસ્તુનો મૂળ આધાર	...	...	...	...	...	૧૫૩-૧૫૪
સુભદ્રાહરણનું સંસ્કરણ કેવું છે ?	...	...	...	...	...	૧૫૪-૧૫૫
કાવ્યના ત્રણ જીવનતત્ત્વો	...	...	...	...	...	૧૫૪-૧૫૬
મૂળ કથાપ્રસંગાદિના સાત મુખ્ય અંશો	...	...	...	...	...	૧૫૬-૧૫૭
પ્રસ્તુત આખ્યાનમાં તેનું વર્ણન કેવું છે ?	...	...	...	...	...	૧૫૭-૧૬૪
ઇતિવૃત્તના આધારવાળી કથા અને કવિની રચના	...	...	...	...	...	૧૬૪-૧૬૮
પાત્રચોજના...	...	...	...	...	...	૧૬૮-૧૭૧
સુભદ્રાની ઉચ્ચ સંસ્કારિતાનો ભંડ	...	...	...	...	...	૧૭ -૧૭૩
દ્રૌપદીની હીનપાત્રતા	...	...	...	...	...	૧૭૩-૧૭૫
કૃષ્ણની અધમ પાત્રતા...	...	...	...	...	...	૧૭૫
રસનિષ્પત્તિ...	...	...	...	...	...	૧૭૫-૧૭૭
ઉપસંહાર	...	...	...	...	...	૧૭૭

વિષય	પૃષ્ઠ
સુભદ્રાહરણ (મૂળ)...	૧-૧૨૪
ટીકા ...	૧૨૫-૧૩૨
દ્રૌપદી સ્વયંવર-સુભદ્રાહરણ પ્રસંગ પરિશિષ્ટ ૧ છંદ. ...	૨૩૨-૩૩૭
શ્રીમદ્ ,ભાગવત-સુભદ્રાહરણ પ્રસંગ પરિશિષ્ટ ૨ છંદ. ...	૨૩૮-૪૦

સાંકેતિક શબ્દોનો સ્પેશલ

ત.	રા. રા. તનસુખરામ મનઃસુખરામ ત્રિપાઠીવાળી પ્રત
પ્રા. કા.	પ્રાચીન કાવ્યમાળાની પ્રત
પ્રા. કા. ૧ કી	ની પ્રત ૧ કી
કા.	શ્રીદર્શન સુજ્ઞાતી સમાજી પ્રત

લોકાનુરંજક કવિ પ્રેમાનન્દની જીવનકલા.

શાહીલ વિકીકૃત.

જેણે જીવન નિર્મથ્યું હરિ અને મંતો તણું ગાનમાં,
 દાખ્યા નારકી, સ્વર્ગી ધાટ-વસમા આખ્યાનવિમાનમાં;
 ભાપા ગુર્જરી ખીલવી વિધિ વડે ભક્તિભર્યા માનમાં,
 શિષ્યાશિષ્ય સુરંગી તત્પર કર્યા વિદ્યોર્મિના તાનમાં. ૧
 બેલો દુર્ગે પુરાણો દંભો જનને ગાજ્યા ઉડા ગર્નમાં,
 રથાપી-ગુર્જરી ઉચ્ચ પીઠ ઉપરે ભાપા તણા સત્રમાં;
 'સાંગેર્પાંગ સુરંગ' બ્રૂપણુવતી મોહાવી સોહામણી,
 પ્રેમાનન્દ સુવંધ વંદુ' કવિને સત્રપ્રેમિ-શીરામણી. ૨

ગુર્જર સાહિત્યના ઇતિહાસમાં વિક્રમ મંવત ૧૭૦૦ થી ૧૮૨૫ નો
 સવા સૈકાનો સમય, જેને વાસ્તવિક રીતે " પ્રેમા-
 નન્દયુગ " નું નામ મળે છે, તે કંઈક ધૂરોપિય
 સિદ્ધાવસ્થાન. "આગસ્ટન યુગ"ની માફક જનસંત જ્યોતિષી પ્રકાશી
 રહ્યો છે. કંઈક એટલા માટે કે સુરંગી કથનાઓનાં
 સુરસ ઉડ્યનો, ઉદાર અને ઉન્નત વિચારસરણીઓ, રસાલંકારાદિની કલાવંતી
 સૂરાવટ, શબ્દ અને અર્થની રમ્ય અમરકૃતિ, આદિ વિવિધ કાવ્યતત્ત્વોની
 જમાવટ બધી જણાય છે. છતાં આ લોકભોજ્ય અને લોકોન્નતિકર,
 પરંતુ બહુધા રાજ્યશ્રીના આશ્રય વિના લોકાશ્રયથી ગુર્જરી ભાષાની જ્યોતિષી
 પ્રચંડ કદી વગાડનારા "પ્રેમાનન્દયુગ" ની કાવ્યજ્યોતિષી મનોહર,
 વિવિધરંગી, દેદીપ્યમાન છતાં શાન્ત ગંભીર અને નિર્મલ અને ઉત્તેજક પ્રભા
 રસિક ગુર્જર પ્રજાના હૃદયપટ ઉપર એવી તો ગાઢ છવાઈ રહી છે કે, તે
 એના સર્વકથ મોહને સવા દોઢ સૈકું થતાં છતાંયે અઘાપિ પર્યંત રંજા માત્ર દર

કરી શકતી નથી, રે, શકવાંતો પણ નથી. એટલું જ નહિ પણ માનવ લાગણી અને તેમની હૃદયોર્મિઓ તેમ જ સંસારવ્યવહારનાં હૃદય પ્રતિળિપ્ત પાડનારા તેના રસભર કાવ્ય્યમધારાઓ સુખના સમયમાં ભાવિક લોકોનાં હૃદયને ઉગ્મળ છે, તો મંદનના સમયમાં ગ્ધાનિ અને નિરાશા રૂપી અન્નધારપદોને પણ પ્રગ્મળ છે, અને અનુભવને ટાળી, રસોદાસને પમરાવે છે.

લોકાનુરંજ આ યુગે ગુર્જર સાહિત્યનાં વિકાસક્રમમાં લગભગ નવું જ પ્રકરણ પ્રવર્તીયું છે. ખરી રીતે કહીએ તો, તેના પૂર્વના નાટ્ય-વિષ્ણુ-શિવ યુગમાં (૧૬-૧૭ ના સૈકામાં) શરૂ થયેલા, વ્રતાચાર, સદગુણમહિમા, ભક્તિ અને અસ્તિત્વનતે દેખવાનારા સાદા પ્રકરણમાં સમાયશા, અભુવિકસેલા અવ્યક્ત સૌન્દર્યને આ યુગના કવિઓએ યથેચ્છ પ્રદર્શિતું તેમ બદલાવ્યું અને દીપાવ્યું પણ ખરું. અથવા કવિ નર્મદ કહે છે તેમ તેમણે “પ્રસરિત અંગતી, ઠાવડી, કુમળી, લીસી, નેજા ભારતી અને ગુરૂઅણુ ડુંચરી, રૂઝડલી મોઢી પ્રભાત સમે હરિગુણ ગાતી” ગુર્જરી ભાષાની પ્રતિષ્ઠા, “એકવડી પણ ભરાવ, છતાં કહી કુમળી ને કહી કઠણ કાઢીની, દેંક ધોંવણી, દેંક તેજરી, ઉજ-માળા અને હોંસીલી, રસમાં મમ, કયા કહેતી સોહંત વિપ્રતનયા”ના પદે કરી. આ યુગના સદૃશી અને લોકાનુભવી કવિવરો બદલાયેલા જમાને અને મનોભાવ આબાહ વર્તી શક્યા અને ઉત્તમ તેમ જ વિશાળ થવા ઇચ્છતી લોકરૂચિના પક્ષાઓનું રહસ્ય પણ બરાબર પરખી શક્યા, અને તે પ્રમાણે તેમણે પોતાની કાવ્યશક્તિને કષ્ટક નવીન આકર્ષણીય વસ્ત્રો વાળી, ભૂતરૂપને વર્તમાન-રૂપને અનુકૂલ કયો, અને ગુર્જર સાહિત્યને સુરંગી તેમ જ સુહાગી કીધું; એટલું જ નહીં પણ આર્યભાષાસત્રમાં ગુર્જરી ભાષાને પીકારૂં કીધી. ત્યારે તેમાંના કેટલાકે વાતોગો, રાસાઓ અને પ્રમંથોની યોજના કરી મુખ્ય-વે પોતાના જમાનાના સંસારવ્યવહારને ઉજમાળવાની કાવ્યપ્રવૃત્તિ આદરી, ત્યારે મોટા ભાગના કવિવરોએ તો પૂર્વી કવિમંદ્રાય રૂપે હિતરી આવેશા કેવલ પુરા-

લુપ્તમૂલક, નીતિદર્શક, અને ભક્તિમૂલક શુદ્ધ ચરિત્રકથનને ઇષ્ટ સંસારમૂલક અને જ્ઞાનપ્રેરક રસિકી દ્રિયામાં પ્રેર્યું અને તેના હમલગ એકદેશી વિકાસને વિવિધ દેશી કર્યો. તેઓ લોકોની અધ્યાત્મતત્ત્વ અને દેવદર્શનની ઇચ્છામાં આગાહ કર્યા શક્યા, સાથે સાથે ઉત્તમ જીવનની વિશાળ ભાવનાની આતુરતા પાંચ પાંખી ગયા અને તેને યોગ્ય રીતે તૃપ્ત કરવા મથ્યા, તેમ તે અર્થે તેમણે પ્રાચીન સમયના જ ચિંતાર આપનારી, દેવો, દેવકંઠ નરવરો અને અહર્ણિઓ તેમજ રાત્રિઓનાં માહાત્મ્યો તેમજ કથાઓને પોતાના જમાનાના સંસાર અને નીતિનાં વ્યવહારનો રસભર ઓપ ઓપવ્યો. પુરાણો, રામાયણ અને મહાભારતનાં દૈવી પાત્રોને પોતાના સમયના માનુષશાવરમાં ઉતારી, પોતાના સમયના સામાજિક રંગે રંગી, લોકગમ્ય કર્યા. મન-આચાર-પ્રાયશ્ચિતાદિના શુદ્ધ અને નિરસ આશ્વાસોને ર મનહર પણ અસરકારક ચરિત્રોના રસભર ધ્વનિમાં પસટાવ્યા; સ્થૂલ ધર્મ-શુદ્ધિને સૂક્ષ્મ ધર્મનાં તેમજ નીતિનાં રહસ્યો પ્રતિ કંઈક વિશેષ અભિમુખ કરી, તેમજ ભક્તિની પ્રેરણાને દૃષ્ટાંત-વૃત્તાંતવર્ણનથી વિશેષ રસભર કીધી એટલુંજ નહીં પણ મંદકૃત, મજ, હિન્દી આદિ ભાષાઓનાં સુવિકસેલાં કાવ્યસાહિત્યોની રસભર વાનિઓનો આખવાની તેમની ઉત્કટ રૂચિઓને યથાશક્તિ નિર્ભર મંત્રોપી પણ ખરી.

આમ મુખ્યત્વે પ્રવર્તેલા ધર્મ (આચારપ્રધાન) અને ભક્તિ (મતપ્રધાન)ના સાંકડા ક્ષેત્રમાંથી ઉચ્ચ જીવન, નીતિ અને લોકવ્યવહારના વિશાળ ક્ષેત્રમાં કવિતા-પ્રવાહ સરજનાથી અને સરસતાથી વહેતાં, લોકોનાં મન વિશાળ અને ઉત્તમ યત્રા સાથે તેમના અભિલાષો ઉદાર અને, એવાં આખ્યાનાદિ ચોકમંથ રચાયાં. ટુંકમાં એકદેશી ધર્મ, એકદેશી ભક્તિ, અને એકદેશી નીતિનાં, લાગણીને નહિં જેનીજ જગવતારાં, 'ટાપલા' જેવાં લાગતાં, લાંબાં લાંબાં કથનોનું રૂપાન્તર, તે જમાનાને ધટતા કંઈક સર્વગ્રાહી ધર્મ, ઉદાર ભક્તિ, ઉત્તમ નીતિ અને કંઈક ઉત્તમ વ્યવહાર આલેખનારા રસિક રસાઓ, કથાનકો, માહાત્મ્યો, આખ્યાનો પ્રબંધો, સંવાદો

૨ જુઓ નાકની "સિવસત્રી," વિષ્ણુદાસનું "રૂકમાગદાખ્યાન" વિગેરે.

અને વાર્તાઓમાં સુંદર રીતે થયું. શિષ્ટ અને મંદકારી ભાષા, એકધારે રસપ્રવાહ, સુગંધ અને અત્યંત અલંકાર, પ્રસાદ, ઓગસ, મધુરતા, આત્મગોષ, ગંભીર વિચારદર્શન, ‘કાન્તા-અંગિત ઉપદેશ,’ લાગણી, વ્યવહારસંવેદન, હૃદય-આલોષન, પ્રકૃતિદર્શન, અર્થ અને શબ્દની ચમત્કૃતિઓ, કલા, પ્રમાણ, આદિ રસભર અનેક કાવ્યતત્વોનો પરિચય કરાવનારી, અને સાથે સાથે પ્રચલિત લોકવ્યવહાર અને જનસ્વભાવને આલેખનારી સાહિત્યકૃતિઓથી શુર્જરસાહિત્ય સમૃદ્ધ અને અંપુષ્ટ થયું; અને પરિણામે ધર્મમિશ્રિત લૌકિક સાહિત્ય યથેષ્ટ પ્રતિષ્ઠા પામ્યું.

આમ અનેક અવનવી રીતિઓએ આ “પ્રમાન-દ્યુગે” શુર્જર સાહિત્યના ધર્મત્વાસમાં અનેરો અને ઘેરો પ્રકાશ છાંયે. અક્ષયત, આ પ્રકાશ તે જમાનાની લોકચિંતિને ધટે તેવો અધ્યમસરનો અને એકીગાંધણીનો હતો. પરંતુ ઉંચી ઉંચી છક્ક કરનારી કલ્પનાઓનાં ઉદ્ભવો, શુદ્ધિને મુગ્ધ કરનારી ભ્રમજનાઓ, ઉત્કર્ષવંતાં અન્ય ભાષાસાહિત્યોની શ્રેણીમાં માનવંતું પદ પડાવી શકે એવાં ઉન્નત અને કલાના નમુના રૂપ સુંદર વિચારદર્શનો, રસ ઝરતાં અને હૃદયને દલમંજાવનારાં પ્રકૃતિવર્ણનો આદિ અનેક તત્વોની એકાદ જાંઠી જીણુપ તેમાં હતી જ, છતાં તે જમાનાની લોકચિંતિએ અને લોકમાગણીને સંતોષનારો તે પ્રકાશ હતો જ. ઉપરાન્ત તે પોતાના પૂર્વના યુગ કરતાં કલા અને લાગણીથી વશીષ સંપન્ન હોઇને અત્યંત મનોરંજક થઈ શક્યો. આ યુગના કવિવરોએ તેના પહેલાના યુગની કવિતારસની મીઠાશની ઓછપ અને કલા તેમ જ લાગણીની જીણુપ ધણી રીતે દૂર કરી અને તેના મંદ-સુમંદ પ્રવાહને રસધુક્તા નવીન તત્વો રૂપી ઝરણાંથી સમૃદ્ધ કરી, અને તેનાથી અનેક નદીઓ રેલછેલ વહેવડાવી. સ્વાનુભવરસિક કૃષ્ણભક્ત નરમિહ મહેતા, સુંદર વિષ્ણુભક્ત કેશવરામ, વીરરસોત્તમાહી પદ્મનાભ, મધુરી ગિરિધરભક્ત મીરાં, સાહિત્યપ્રેમી રઘુનાથભક્ત ભાવણ, અને તેનો પુત્ર ઉદ્ધવ, સરલ હરિભક્ત લીમ, વાર્તાકાર નરપતિ આદિ સાહિત્યચંદ્રોના શાન્ત અને સૌમ્ય પ્રકાશ કાલજગતથી કંઈક આવરાતાં, શુર્જર સાહિત્યના

શૂન્યપ્રાય આકાશમંડલમાં આખ્યાનકાર નાકર અને વસ્તો, કથાકાર શિવદાસ, વિધ્યુદાસ, દેવીદાસ, શ્રીધર અને ચુરારી, વાર્તાકાર કળીરપંથી વચ્છરાજ અને મધુસૂદન વ્યાસ, રાસકાર ઉદયરત્ન, સમય સુંદર, નયસુંદર, દુહાભદાસ, અને નેમિવિજયજી આદિ અનેક મહો, ઉપમહો, તારકો અને ખલોતો ચમકતા હતા. તેમના ભળલાંખળા, અરુણ રંગ કાર, સૌમ્ય પ્રકાશને હડાવી, આત્મજ્યોતિથી વિજ્ઞસતું, પ્રતિભાવાન કવિવરોનું સૂર્યમંડળ આ જ “પ્રેમાનન્દયુગ” માં પ્રકાશ્યું. આ જ યુગના કવિવરોએ મહેતા અને મીરાંનાં પદોના મૃદુ અને મધુરલહેરના મંદપ્રાય થતા રણુરણુાટનો અને રસભરી રામલીલા તથા હરિલીલાના તનમનાટનો સતત અનુભવ લેવાની લોકવૃત્તિને વિશેષ ઉત્તેજિત કરી અને એને કંઈક ઉજન પથે વાળવાનું સફળ અને સરસ મથન પણ કર્યું.

વાસ્તવિક રીતે એ સમય જ એવા કાર્યને આવાં પ્રમુખ આદિલનોથી તનમનાટલર્થ્ય કરે એવો હતો. પાખંડખંડક અખ્યાલકતે વર્તમાન રંગદંગને ધમધમાવી સુવર્ણકારના રવભાવને પ્રતાપ પાડ્યો. તે ધ્વજસુવર્ણની પ્રાપ્તિ પોતાના ગુર્જર બંધુઓને કરાવવા રચ્યો. તેણે કઠોર દૃષ્ટાન્તો રૂપી ક્ષારથી તેમનાં જીવનદંભો રૂપી કચીર અને મલીન આંશોને વ્યવહારમિતી તાવણીમાં તાવ્યા, આક્ષેપો અને મર્મવચનો રૂપી હથોડાથી ટીપ ટીપ કર્યાં. મુઘા વિપ્ર પ્રેમાનન્દે દેવકથામાં માનવભાવને અને સંસારને સુંદર રીતે ઉતારી હરિશુશ્રુ ગાયા; મરણ્ય પર્યંત માતા ગુર્જરીના પોપણુ અને તોપણુ અર્થે બાપાયત અખંડિત ચાલુ રાખ્યો. પાત્ર, સમય અને સ્થિતિને યથાથોગ્ય સમજનાર, રંગીલા સામળે નીતિ અને લોકવ્યવહારની ભાવનાને અનુકૂળ વાર્તાઓ રચી, ધંધાદારી લોકને રીઝવ્યા, અને પરમાર્થપુરાણનો પરિચય કરાવ્યો. અને વલ્લભ મેવાડએ વિપરીત કાળખળનું ભાન ઠોક સાથે, ઉછળતા અને ખળતા હૃદયે કરાવ્યું. આમ આ ચાર કવિવરોએ જાણે પોતપોતાન. ગ્રાહકગણની પરિસ્થિતિને ઉજળે એવા લોકસાહિત્યની ઘટનાનો નિરનિરાજો જ ઉપક્રમ ધડ્યો. હોય, એવો ભાસ આ પ્રેમાનન્દયુગના સાહિત્યનું અવલોકન કરનારને થયા વિના રહે તે

નથી. આ આર્ય કવિવરો દત્તચંદ્રદિથી પ્રેમણ, પોતપોતાના દર્શનમુદ્યો
 કાવ્યનાંકાને ગુર્જરસાહિત્યમાગરમાં રવર્નન રીને દંકરતા દંકર
 આગળ વધ્યા અને હાલે પહેલ્યા પશુ જળાય છે. તેઓમાંના પ્રયો
 સ્વાભાવિક રીતે એક બીજાના કાવ્યદેવતા બનના એવી તે સરસ રીતે
 પૂર્ણ કરેલી છે કે કોઈ અનભિવ પુરૂષ તે તે સદમા કળા શકે એમ પશુ
 નથી. આ રીતે ભોક્ષદારજાનું કાર્ય, દદાયિત્વ આદેતુક રીતિએ પશુ, આપો
 આપ તાર હાલ પ્રકારમાં વહેવાઈ ગયું અને પ્રત્યેક કવિ પોતપોતાના
 કાર્યમાં નિગોષ કરી શયો તેઓએ સાહિત્યના વિદ્યાર્થી દેવતાંક આપ
 ન્યક અંગે વિદ્યાસ્નાન અને તેના ગુણ અને હાલ પરિણામે ગુર્જર કવિના
 નવીન રંગી અને આકર્ષક બની સુધર-સુધર થઈ. ભક્તિનાં એકધારા પહે અને
 શુદ્ધ કથાવર્ણનોના માર્ગ વટાવી, હવે ભાષાનુસંગથી પ્રેસપક્ષ વિદ્યાર્થી
 ઉત્સાહના વેગે કવિતાનો પ્રવહ આગળ વધ્યો અને જનસમાજનાં મનને
 ઉચ્ચ અભિલાષાઓથી જલ્દલાવવાનો અને નિલસતા પાથર અવકારનાં જન-
 નોને નિવારવાનો કવિતાનો ઉચ્ચ અને ઉચિત અ.શય ઉદય પામ્યો.^૧

આજ યુગમાં તેનો અધિષ્ઠાતા પ્રેમાનન્દ સૂર્ય સમાન પ્રકાશ્યો. આ જ
 યુગના પ્રેમાનન્દે રસિકતાનો વંદ્ય લગભગ ઉતાની
 કુર્મી ગિરાને “પ્રેમા-ભેદેલી ગુર્જરી ગિરાને, આવકલિત માતૃપ્રેમથી ઉત્ત-
 નન્દ” પ્રકાશ. રાતી, ઉન્નાદશકિતથી છત્તજાતી, અતુપમ આકર્ષ-
 વતી, ભાષાભક્તિથી આનન્દ આપી, પુનઃ રસિક
 કતાનો સાક્ષર, સર્વાંગસુન્દર વેપ ધારણ કરાવ્યો અને પોતાનું
 પ્રેમાનન્દ નામ સાર્ય કર્યું. આ યુગમાં નવીન, રમણીય અને આકર્ષક
 પરિવેષથી વિલસણ પ્રજા પ્રાપ્ત કરી, ગુર્જરી ગિરા વિશેષે પ્રકાશી તે મુખ્યત્વે
 પ્રેમાનન્દ અને તેના શિષ્યમંડળના અત્યારે જ. ખરેખર “ગુર્જરગિરાના સર્વ-
 ભાગ્યે કૃતિઓકા સો વર્ષ જેટલું લાંબું આપુષ્યભોગવનાર એ પ્રવાહી કવિ,

^૧ ૩. આ મુદ્દાના વિશેષ સંદેશન માટે જુઓ આ લેખકનો “અખામકાની કવિતા”
 ના નિબંધનો અંગ્રેજીવાદ: અને ૧૯૦૬ નો ખીજી સહિત્યપરિષદનો રીપોર્ટ.

આકાશગંગાનો તેજસ્વી પ્રવાહ જેમ આકાશને માપી લે છે, તેમ અદારમી સદીને માપી લે છે. આપણા સહારણને એ દિલ્લેતમે શતકના આરંભની વીંશીથી માંડીને સમાપ્તિની વીંશી પર્યંત દિવ્ય ગાનના ઉલસા વડે શબ્દાયમાન કરી મક્યું હતું. ૪”

ગુર્જર ગિરાનો “અપ્રતિહત ગંગાવતરણુ જેવો પ્રપાત જેના ભગી-
રથ પ્રયત્નમાંજ અરેખરો દષ્ટિગોચર થાય છે, ૪” એ
સત્ય પ્રકાશ ઉપર મહાકવિ પ્રેમાનન્દના સેવામય જીવનચરિત્ર, રે,
આવરણ. તેના જીવનકાલ સંબંધી માહિતીનો આધાર પણ
મોટે ભાગે પ્રચલિત કિંવદંતીઓ^૫ અને અનુમિતિઓ

ઉપર જ રહે છે, એ શું ઓછું ખેદજનક છે? વીરજી, વલ્લભ,
રતેશ્વર, દ્વારકાદાસ, હરિદાસ, મુન્દર આદિ સુવિખ્યાત શિષ્યો
રૂપી અનેક પ્રતિભામંપત્ર મહો, ઉપગ્રહોથી વિટાયલા પ્રેમાનન્દસૂર્યની
જીવનકાન્તિ અઘાપિ પર્યંત સંશય રૂપી રાહુથી અસાયત્રી, કિંવદંતીઓ,
અલેક્ષ્ટરૂપી કથનીઓ અને સમજનિર્જળ અનુમાન રૂપી મેથોના પટલથી
જ આવરામણી રહે, અને તેમ કહેવામાં આવે છે તેમ જીતેય સાધને,

૪. “પ્રેમાનન્દ” સાક્ષર શ્રી કેશવલાલ હ. કુવ; ગુર્જર સાક્ષર નવન્ટીઓ
પાર્તુ ૧૮૧.

૫. પ્રેમાનન્દના ચરિત્રનો જે કંઈ પરિચય રા. બા. હરિયોચિન્દદાસભાઈએ યત-
તરથી પ્રસરત પ્રયાસપૂર્વક પ્રાપ્ય માહિતીઓ મેળવીને અને અસંખ્ય સાધનોને ગોઠવીને
કાઢ્યા છે, તે માટે તેઓ નિઃસંશય પણ જ ધન્યવાદને પાત્ર છે; પરંતુ પો-
તાની પાસે તેના જે કંઈ સાધનો જ છે, તે ઉપરથી તેનો પ્રમાણભૂત સવિસ્તર
પરિચય ગુર્જર સાહિત્યચંચિક પ્રભને કરાવવાનું જે જાહેર વચન પોણા ચાર દશ-
કાથી તેમણે [‘ગુર્જરાતી’માં ૧૮૮૫ (જુલાઈ પાર્તુ ૩૧૬) માં.] આપ્યું છે,
તે વચન પ્રમાણે તેમણે હવે તો સત્વર પ્રેમાનન્દપુત્રકૃત “પ્રેમાનન્દ કથા, ”
“વૈદ્ય અધરો” આદિ અથવા પ્રેમાનન્દસુત વૈદ્યના અન્ય પ્રમાણભૂત ગ્રંથોના
આધારે તેમ જ જાતમાહિતીના આધારે પણ પ્રેમાનન્દનું ચરિત્ર સત્વર પ્રકટ કરવું વટે
છે. ઉદાહરણ “શામળસાહેબો વિવાદ” પ્રકર કર્થો ત્યારે પણ તેમણે રા માટે એ

જોનમ સામર્થ્ય અને જીવીય સક્રિયતા, એ શુ ગુર્જર સાહિત્યમેરોદાને ઓર્ષ્ય
 ઝાનિકર્તા છે ? ક્યાં છે કીડીવારાં પેરે ઉભરાયલાં, શિખશિખાઓનાં
 ગુરુગાન ગાનારા, ગુરુના આદેશને સદૃશ કરનારાં, કહેવાતાં ક્યાનકો અને
 સંવાદો ? ક્યાં છે પ્રેમાનન્દનું કવિજીવન આલેખનારી, તેની કાવ્યકૃતિઓના
 મંલોગો દાખવનારી, તેના અર્ધાંશીત કવિતારલાઓને આખપ લગાડનારી,
 તેના પુત્ર વલ્લભની કહેવાતી અને બે ઓક અવતરણોથી ગુર્જર પ્રગળે આખી
 પથ્થુ આપનારી, “પ્રેમાનન્દકથા” ? ક્યાં છે પ્રેમાનન્દના ગુણોની સ્તુતિ
 કરનારી “પ્રેમાનન્દ પ્રશંસા” ? તેમ જ ક્યાં છે પ્રેમાનન્દના દોષાભાસોને
 ગુણ રૂપે વર્ણવનારી, વલ્લભની “પ્રેમાનન્દનિન્દા” ? વળી ક્યાં છે
 પ્રેમાનન્દના વિરોધી કવિઓની ઝાટ-ણી દાઢનારો અને તેની કીર્તિને ઉત્તરવ્ય
 કરનારો ધમધાર “વલ્લભ ઝાટકો ?” કે પ્રેમાનન્દ, અને સામલની મનસ
 કિતઓનો અને કાવ્યરીતિઓનો મુકાબલો કરનાર, વલ્લભ અને સામળ વચ્ચે
 આલેખ મવાદ-વિખવાદનું કાવ્ય, ‘વલ્લભ સામળ સંવાદ’ ? કે ક્યાં છે
 પ્રેમાનન્દના નળાખ્યાન, દશમરક ધ, દ્રૌપદીહરણુ આદિ મ યોની ટીકાઓ ? ક્યાં

પોતાના સાધનો નહિ વાપર્યા હોય ? એ મથની પ્રસ્તાવના જણાવે છે
 જ કે પ્રેમાનન્દના જીવનપ્રસંગોની વિવરતિઓ અને કથનીઓનો સમૂહ તેમને
 સુલભ છે, જ્યાં શા માટે તેઓ કશુસાઈ દાખવી દેદાર ઓછી મનમોક્ષા
 પથુ જો પાવે છે ? શું રક ગુર્જર સાહિત્યની આટલી અપેક્ષિત સેવાય બનવ
 વાનું મર્ત્ય સ જ હોયવિન્દસમાઈ જેવા સુસાવ અને સાધનસપ્ત સાહિ
 ત્યસેવક પાર પાડશે નહિ ? અને પોતાના સમાન્ય સૂરને જિંદગીના અજપા
 ન સદાય છપાયેલા રાખશે ?

૬ સને ૧૯૧૨ ના જાન્યુઆરીના ‘બુદ્ધિપ્રવાસ’ મા સન ૧૮૬૧ મા પ્રાચીન
 કાવ્યમાળાની પ્રસિધ્ધિર્નુ કાર્ પૂરે થતા ગુજરાત વર્નાકુલર સોસાયટીને જે મોઃ
 દેહી ઉર મથોતી યાદી તેના પાના આદિની વિગત સાથે પ્રકટ થયેલી છે તે, તેમ જ
 ૧૮૮૪ ની પ્રાકાને લગતી યાદીમા જે ગ્રંથસ મ્મા આપેલી છે, તેના આ
 કથનને ટેકો છે

૭ પ્રેમાનન્દના જીવનચરિત્રના સાધનો વિશે સ્વ ઉચિત્વાળ હર્ષદરાય
 મુવ સને ૧૮૮૬) લખે છે કે —

છે પ્રેમાનન્દની અનુપમ શાપાલકિતને આલેખનારાં અને કવિસક્ષુદર્શી કાવ્યહેતુ, વસ્તુનિરૂપણ, કાવ્યસામગ્રી, રસનિષ્પત્તિ આદિ તત્ત્વોને વર્ણવનાર પિતાપુત્ર વચ્ચેના તકતકિત વાદવિવાદો ખ્યાલ આપનારાં, તેમ જ અન્ય રસિક અને માર્મિક અંવાદોને નિરૂપનારાં, અવશેષ પાંચ રસના આસ્વાદ

Kavi Premanand has found his biographer, critic and commentator of some of his different works in his own son Vallabb. These works are (1) *Premanand katha* or the Life of Premanand. (2) *Premanand Prasansa* or a eulogy of Premanand, where the merits of the poet are described. (3) *Premanand Ninda* or the Censure of Premanand, where his faults are pointed out only turned to virtues. (4) *Vallabha Shamal Samvad no Patra* or a 'letter of controversy between Vallabha and Poet Shamal about the comparative merits of the latter and Kavi Premanand and (5) (6) (7) *Tikas* or Commentaries on some of the Poet's works viz the પ્રૌપદીદ્વરણ, નલ્લાશ્યાન and દશમ વલ્લભનું વીર રસનું કૃદ્યાસન શિરપાનાખ્યાન, કશ્યપ રસનું યજ્ઞપ્રશ્નોત્તર, અદ્યક્ષવરસનું કુંતીપ્રસન્નાખ્યાન; અને સૌદ્રસનું યુધિષ્ઠિરવ્રજોદરસંવાદખ્યાન તેા મુખ્યસિદ્ધ છે. સાત રસનું યુધિષ્ઠિરવૈરાગ્ય, અને ખીસત્ત રસનું ધૃતરાષ્ટ્રકુરુક્ષેત્રદર્શન, ૧૯૧૧ ના જાન્યુઆરીના "સુદ્ધિ-પ્રકાશ" ની યાદીથી વિદિત છે. દશતાલિય અને ગદ્યપદ્ય સંવાદ પણ તેમા નોંધેલા છે. ઉપરાત ઉત્તરગોમદલ્લ, કર્ણભીમાખ્યાન, દ્રૌપદીવજ્રદરણ, કૃષ્ણ-સ્વધામગમન, રતિક્રમાખ્યાન, સીતાવિલાપ, સીતાવિદાસ, વલ્લભવિદાસ, તારાવિલાપ, એ અંગે સને ૧૮૮૭ ના "આર્યજ્ઞાનવર્ધક" થી નામ માત્રથી જાણીતા છે.

આ બધી વિગત સ્વ શાસ્ત્રી નાથાચંદ્રે સ્વ. હરિલાલ મુવ આદિને કહી હરો, એમ લાગે છે. તેઓએ પ્રેમાનન્દચિત જયદેવાખ્યાન અને 'કૃષ્ણવિદિ' વિષે પણ રા. બ. કેશવલાલભાઈને કહ્યાનું "ગીતગોવિંદની" ની દ્વિતીય આવૃત્તિની પ્રસ્તાવનાથી જણાય છે. પ્રેમાનન્દના 'શુદ્ધ રા' આદિ વિચિત્ર ગ્રંથોની રા. બ. સા. કેશવલાલ શાસ્ત્રીની સમજ પણ શાસ્ત્રી નાથાચંદ્રની કળનીને આભારી છે, વળી રા. હનનજાલ

આપનારાં, ફક્ત વલ્લભનાં પાંચ આખ્યાનો? ક્યાં છે સંવિધાનચાતુર્યથી
 ઝગઝગતાં, રસોપરસથી છલમલટાં, સુદૃઢ જનસ્વલાવનો પરિચય કરાવનારાં,
 પ્રેમાનંદનાં અવશેષ આક નાટકો તેમ જ કવિવીર ફક્ત વલ્લભનાં પણ
 સંખ્યાબંધ નાટકો અને ચંપુઓ? ખોણા ચાર ચાર દશકથી નામ માત્રથી
 પ્રસિદ્ધ થયેલા, આ તેમ જ અન્ય કાવ્યગ્રંથો ચું ભસ્માવશેષ થઈ સદાય
 નામાવશેષ જ રહેવાના? સાહિત્યનાં સાધનોની આવી પામર સ્થિતિમાં અને
 રા. બ. હરગોવિંદદાસભાઈ, રા. બ. કેશવદાસભાઈ, ચાલીશ છાંદાકાલ ન. ભટ્ટ
 જેવા સમર્થ પ્રેમાનંદભક્તોના આર્યજનક અનુસાર અને મૌનાવધાનને અંગે
 આ મહાકવિ પ્રેમાનંદના સમગ્ર સાક્ષરજીવનની આલોચના થવાનો સમય હતો
 'દૂર-દૂર-સુદૂર' જ છે: રે, રહેશે, એમ સરોક કહેવું પડે છે. અને તેટલા માટે મોટે
 ભાગે માત્ર ઉપલબ્ધ આંતર અને બાહ્ય પ્રમાણોના આધારે મંક્ષેપર્મા પ્રેમા-
 નંદ કવિના કવિજીવનના દેટલાએક જરતા અજરના ચમકારા દર્શાવીને અટકવું,
 એ જ અત્રે યોગ્ય છે.

આપંદે, અહીં તહીંથી મળતાં, પ્રસિદ્ધ ગ્રંથોનાં આંતર પ્રમાણોથી
 એટલું તો ચોક્કસ કહે છે કે પ્રેમાનંદનો જીવનકાલ
 પ્રેમાનંદનો જીવનકાલ. કંઈ નહિ તો મંવત ૧૬૯૦ થી ૧૭૯૦ નો તો હોવો
 જ બેધાયે. તેનો " રમ્યા સંવત "નીકે જાપવાળો

કાશીરાદાસ મોદી અને શા દામુભાઈ દાહ્યાભાઈ ને પ્રેમાનંદના ખીલ ફેટલાક અપ્ર-
 સિદ્ધ ગ્રંથો વિષે રવ. ચાલીએ જણાવ્યાનું, તેમના સહિક "નળાખ્યાન"ની પ્રસ્તા-
 વના સૂચવે છે રવ. ઈન્દરામ ચુ. દેસાઈને પણ તેમણે પ્રેમાનંદ અને વલ્લભનાં
 નાટકો વિષે કહેલું હતું. (આર્યજ્ઞાનવર્ધક સન ૧૮૮૭). પરંતુ ૧૮૯૬ માં શા-
 સ્ત્રીજી રવર્થસય થઈ તે સર્વ સાધનો કોમીયારાની પેઠે ખર્ચા ભંડારાઈ ગયાં
 હોય છે. ઉપરા ઉપેચ અવવસ્થા માટે જુઓ "જોગેય રટેટ હેલીગેટ" તમી "ઉંટર
 નેચનલ કોલેસ ઓફ ઓરિએન્ટલીસ્ટસ" નો છપાવેલો રીપોર્ટ. Neo Verba-
 culars of Western India પાનાં ૭૬-૮૬.

૮. જુઓ વલ્લભદૃત દુઃયાસન રૂચિરખનાખ્યાનનું કવિચરિત્ર, પ્રા. કા.
 અ. ૪ યો. ૯ કવિ દસપતરામે છપાવેલા મળદોદન (સને ૧૮૬૪)માં પ્રેમાનંદે

પ્રથમ ગ્રંથ “લક્ષ્મણ હરણ” સંવત ૧૭૨૦ માં રચાયો છે. બે કે તે પૂર્વે પણ તેણે રચાઈકરવાળી, પ્રતિષ્ઠા પ્રકાશનારી કવિતા કરેલી હોવાનું આ જ ગ્રંથથી ખુલ્લે, ખુલ્લું સમગ્ર થાય છે, કારણ તે પોતે જ એક દિવસમાં રચેલા, આ કાવ્યને ‘હાયલક્ષ્મણ’, ‘ઉદાસ’ કરનારો, અને ‘મિત્રનું’ મન મનાવનારો ‘કહે છે, તે શું સચવે છે? ૧૦ વર્ણી ખીજું કાવ્ય, “હુંડી” મંવત ૧૭૨૦ માં રચાયેલો એક ઉદ્દેશ્ય છે. મંવત ૧૭૨૩ માં તેણે રમઝરું, ત્રેવીસ કડવાનું આખાહરણ રામચરણ ગુરના પ્રતાપથી લખ્યું છે. તેના છુરાનપુરવાસી ગાયક શિષ્ય વીરજીએ સં. ૧૭૨૦માં “સુરેખાહરણ”માં “પાવન પ્રભુ પ્રેમાનન્દ”ને નમન કર્યું છે અને તેના જ પ્રતાપથી પોતાની કાવ્યશક્તિ ખીસ્યાનો મુક્ત કંઠે ‘ખસિરાજના આખ્યાન’માં સ્તીકાર કરતાં જણાવે છે કે “વિદ્યા અર્થે વટપુર સેત્રું, ગુરનું ન કહેવું નામ રે” “ગુરકૃપાથી, કવિકૃપાથી, મિત્રકૃપાથી સાર રે: કવિ વીરજી તો કવિતા કરતો.” તેના ખીજા આપારી શિષ્ય અને કારભારી હરિદાસે તેની પ્રેરણાથી મં. ૧૭૨૧ માં કવિતા કરવા માંડી અને સં. ૧૭૨૨ માં “સીતાવિરહ”માં “કવિવર વિપ્ર કેશ” શિષ્ય હોવાની ગર્જના કરી, પુરાણી ખાવાઓના ઢોંગસોંગ ઝાંટકા.

સુદામાચરિત્ર સં. ૧૭૦૫ માં રચાયેલો સ્પષ્ટ ઉદ્દેશ્ય છે. પણ આ સાલવાળી પ્રતિ ખીજા કોઈના લેવામાં આવી જણાઈ નથી. કવિ નર્મદ નર્મજીની પ્રથમ આવૃત્તિમાં “મામેરે” સ. ૧૭૧૭ માં પ્રેમાનન્દે રચાયેલું જણાવે છે. (“ગુજરાતી” પ્રેસનું ન્હાનું નર્મજી પાનું ૪૬૨ મું) “લક્ષ્મણ હરણ” માં કવિ પોતે કહે છે:— “પ્રેમાનન્દે પૂર્ણ પ્રવાસે સત્તરસે વીસમાં કર્મો ગ્રંથ રે” ૧૦ જીઓ લક્ષ્મણ હરણ— (પ્રા.કા. ત્રિ. વર્ષ ૧ હું; અંક ૪ સને ૧૮૮૫) પાનું ૨૬.—

મિત્ર સીતાના કારણે. વળી વાડવ મોહિક સાહે રે,
આખ્યાન લખી ઉદાસ થયો, તન વૃક્ષ થયું નહિ માથે રે
અડી ઘડીમાં વાંચે એટલું એક દિવસમાં કરવું રે.
આવો મમન કરના રજે, અથી રૂઢું મારવું રે.
મન પા નાશ કરવા, ત્યારે મિત્રે વાર્ષી રે,
રસ અલકાર કાંઈ ન જાણે, તેણે ઉત્તમ ધાર્યો રે.
મન મનાવા તેહનું, હાયલક્ષ્મણ રાખ્યો રે. (કડ ૧૭ મું.)

સં. ૧૬૮૦માં^{૧૧} જન્મેલો 'પ્રાસાદકવિ' દ્વારકાદાસ તેના નિકટ સહવાસથી
 સં. ૧૭૩૦માં કવિતા કરતાં શિખ્યો.^{૧૨} અને કહેવાય છે તેમ, એ સમયે
 પ્રેમાનન્દનો પુત્ર કલ્કવલ્લભ "કવિ કાલિદાસ અને માધ જેવા કવિ કાકા
 થશે, "૧૩ એવી સમજણરી, એટલું જ નહિ પણ 'હોડભરી' ઠેકડીઓ
 કરી શકે એવો મોટો હતો. આ સર્વ આંતર પ્રમાણથી એમ કરે છે
 કે પ્રેમાનન્દ ગુરૂપ્રસાદથી સામર્થ્યસંપન્ન થયો હતો. પ્રેમાનન્દે સં. ૧૭૨૦
 માં સામાન્ય કવિની કીર્તિ મેળવી હતી; તે એક જ દિવસમાં હોડ
 પાકી મોટું આખ્યાન લખી શકતો, અને પોતાને હાથે ઉત્તમ આખ્યાન ન
 રચાય તે માટે લજવાતો પણ હતો. તેણે પ્રસંસાપાત્ર ગુરુની પ્રતિષ્ઠા જમાવી
 હતી, ને શિષ્યમંડળનો ડાયરો જમાવ્યો હતો. વ્યાપારી હરિદાસ જેવા કવિ
 ધરકામમાં મદદગાર થાય, અને ધરડા દ્વારકાદાસ જેવા અનુભવી અને
 જમાનાના પાધેશ બહુશ્રુત જનો નિકટ સહવાસમાં આવે એવું મુદ્દરથ-
 જીવન કંઈક પ્રાપ્ત કરી શક્યો હતો. ઠેક પુરાનપુરથી "વિદ્યા અર્થે વટપુર સેવના"
 વીરજી આવ્યો. સં. ૧૭૩૦ માં તેને પુત્ર વલ્લભ સમજણો અને કવિઓની
 ઠેકડી કરે એવો હતો, એટલે કદાચ તે આશરે પંદરેક વર્ષનો (સં.
 ૧૭૧૫માં જન્મેલો) હશે તો, તે આધારે પ્રેમાનન્દનું વય ૩૦-૩૫ નું ધારી
 શકાય. વળી પોતે રંક અવસ્થાને અંગે કંઈક સારી સ્થિતિએ આવ્યા
 પછી તેણે ગુરૂપ્રેરણાથી અને સાહિત્યના અભ્યાસબલથી કવિતાઓ
 કરેલી હોવી જોઈએ. એટલે સં. ૧૭૨૦ માં તે ૨૫-૩૦ વર્ષનો હોવાનું

૧૧ સોળસે નેશીમાં જન્મ છે કે, પચાસ વર્ષે શુભમેળાપ,
 દ્વારકાદાસ અજન્મ છે કે, વિષ ગુરૂકેર પ્રતાપ.

(બારમાસ પ્રા.કા. અ.૧ ૯, પા ૧૪૫)

૧૨ આ તેમ જ ઉપરના ઉદાહરણો માટે નીચેના પ્રાચીન કાવ્યમાળા અથ
 વ; તેમજ નીચેના તેમનું જ મવિચરિત્ર પા. ૪.

૧૩ ફુરસાતન શધિશખાખ્યાનમાં આ કથ છે. વળી તેમાં વર્ણનના જન્મવખતે
 "કવિ પ્રેમાનન્દ ૩૨-૩૩ નો હોવાનું, તેમાં કારણો અને આધાર બતાવવા વિષે કહેલું છે

ધારીએ તો પ્રેમાનન્દનો જન્મકાલ ૧૬૬૦ થી ૧૬૬૫ ની અવધિનો સુલક્ષિત ધારી શકાય. ૧૪

વળી તેનો આ જીવનકાળ માનવાને બીજા પ્રમાણોનો પણ ટેકો છે. પ્રેમાનન્દના વંશજ મનસુખરામે કવિ નર્મદને જણાવ્યું છે ૧૫ કે 'પ્રેમાનન્દ માણીને ઘેર રહેનો હતો. (નિર્વાહનાં સાધન વિનાનો પણ હશે.) ૧૪—૧૫ વર્ષ સુધી કેવળ જડભરત હતો' અને 'સિદ્ધના પ્રસાદથી કવિત્વશક્તિ તેને પ્રાપ્ત થઈ.' કદાચિત્ત્વ પાદ્યકાલમાં તે કેવળ જડભરત હોવાની વાત ખોટી માનીએ, તો પણ તેનો પુત્ર વલ્લભ જણાવે છે, તેમ ઉત્તર હિન્દના તીર્થપ્રવાસ દરમ્યાન, ૧૬ ઉત્તમ ભાષાની પરખ કરવાની શુદ્ધિવાળો પ્રેમાનન્દ, 'ધર્મરસા

૧૪ કવિચરિત્રના લેખક શ. હ સામાઈ એલાસાઈ પવિટ્ર (સને ૧૮૬૮-૬ માં) પ્રેમાનન્દનો જન્મ સં. ૧૬૬૧ માં જણાવે છે (પાનું ૧૭) તેનાં પ્રમાણોને તેમણે આખાં હોત, તો તે વિશેષ માર્ગદર્શક થઈ પડત અને ઉપરનાં પ્રમાણોને વધુ સખળ કરનારાં થઈ પડત. સને ૧૮૬૨-૩-૪ નાં 'શુદ્ધિપ્રકાશ' જેવાની અનુકૂલતા મળી નથી. કદાચ તેમાં કવિ પતરામે આ વિષય ચર્ચાનો પાત્ર સંભવ છે. કવિ નર્મદે 'સપ્તરશ્મિ' તેનો જન્મ સં ૧૬૬૫માં જણાવે છે. (જુઓ નર્મદ નર્મજીવ) શ. ભાનુસુખરામ પ્રેમાનન્દનો જન્મ સં. ૧૬૭૮ માં જણાવે છે, પરંતુ તેનો આલોચા વહેલો જન્મકાળ માનવામાં ખાસ સખળ કારણની જ અપેક્ષા છે; ને તેઓ આપતા નથી. પાટુ હાથમાં પ્રકટ થયેલા તેમના જન્મ-લાહન આખ્યાન" માં તેમ જ 'પ્રેમાનન્દના જીવનચરિત્ર'માં તેઓ પ્રેમાનન્દને કાલ સંવત ૧૬૬૦-૧૭૦૦ નો આપે છે. આ આધારે તેમણે આ સુધારો કરી મણીને તેનું કારણ જણાવવું યોગ્ય ધાર્યું નથી. આનો પણ ન્યા પ્રમાણ, ત્યાં ખરા સમયનો યોગ્ય શી રીતે થાય શ. જનલાલ મોદી અને શ. જ. હરમોવિન્દ-દાસ સં. ૧૭૦૦ માં અને શ. જ. સા. શ્રી. કેશવલાલસાઈ તેમ જ સા. કૃષ્ણલાલ મો. હવેરી પણ સં. ૧૬૬૫ કહે છે. શ. હરિલાલ હર્ષદાસ મૃગ સં. ૧૭૦૦ અને હવપતરામ કવિ તેથી કંઈક આગળ માને છે. આથી પણ સં. ૧૬૬૦ થી ૬૫ નો. મુક્તિ થતો. સમય વધુ યોગ્ય લાગે છે.

૧૫. (નર્મદ નર્મજીવ પાનું ૪૬૪)-

૧૬. જુઓ મુખિગિર વડોદરા સંવાદાખ્યાનનું મંજલાયત્વ:-

બોલીગળ' 'રામચરણ'નાં ૧૭ પ્રમોદથી શુભર ગિરાનું વાસ્તવ સ્વરૂપ સમજ્યો
 અને તેને બદનાવવા બીજા પ્રતિષ્ઠા લીધી સ્વયં 'સ્વભાષાવર્ધક' ૧૮ ગિરદ
 ધરનારો પ્રેમાનંદ પોતે પણ ઝોખાદરણ શુર રામચરણપ્રતાપથી તેમ જ
 હશમસ્કંધમાં, નવાખ્યાનમાં અને માર્કટેય પુરાણમાં તો કામ કામ, શુર
 પ્રતાપથી "મંરૂતમાંથી રોધી પ્રાકૃત કવિતા" રચવાની શક્તિ આપ્યાનું
 જણાવે છે તેનો પુન વનન વર્ણવે છે તેમ "ગિર્વાણ શુદ્ધ ભાષા નિહા-
 ણવાની" અને એ માધનમધમ ભાષાને વિશેષે સાધનની કરવાની અનુ-
 ભવતા ધરાવવાની પાતતા પ્રેમાનંદમાં રામચરણ શુર મળ્યા ત્યારે આવી
 થૂંકી હતી ૧૯ મુજબે યોગ્ય, આ પ્રગરના પ્રમોદને અનુકૂલ, તેમ જ પુરાણાદિનાં
 "રોધી મંરૂતથી કરી શુદ્ધ પ્રાકૃત" આખ્યાન રચવાના અને "કંઈક
 કથાભાગ પણ થયાશકિત જોડવાના" સામર્થ્યવળું પ્રેમાનંદનું વય તેના

કેટલાક દેશ અંગે ચાત્રા કરવાને ગયા,

x x x x

એવે મળી આજ્યા સિદ્ધ પૃથ્વીમાં પ્રસિદ્ધ પૂરા,

નખી પૂગુ તેમને મે ભાષે ત્યારે ભાવિયા

નિષ્કવ કી ભાષા કોઈ જતાવીયે નરવર,

પૂજક હુ થાઉં તેનો ભાગ મન અતિ છે;

જેટ જેમા તેમા દોષ, ગિરવાણ શુદ્ધ ભાણ,

ન કરવાનું નિહાણ, મૂઠ મારી મતિ છે.

૧૭ વળી જુઓ કુશાસનકેષિરખાનાખ્યાન કવિત-૧

૧૮ જુઓ માર્કટેય પુરાણ ભાગ ૧ કડવું ૩૫, કડી ૨૫

તુકા જોવા જોઈ પુરાણી, કે વેદાન્તિ સાસ્ત્ર અભણ.

સ્વભાષાવર્ધકનિન્દનો લઠાડયો છે મે કવ્યરણાણ.

૧૯. જુઓ સુધિગિર વકોદરસંવાદાખ્યાન —

ન કરવાનું નિહાણ,

મૂઠ મારી મતિ છે, ગિરવાણ શુદ્ધ ભાણ,

વનવત જોઈ પૂરો ધન અર્પવા જનું તે;

દાસી વિશ્વ મધ્ય થાય, રાઠ જેમા અતિ છે.

પ્રમયનો બહુધા વિદ્યાવિહીન જનસમાજ તેમ જ સંસ્કૃત તથા હિન્દી ભાષામાં અતિ અનુરાગ ધરાવનારો વિકાસ વર્ગ જોતાં ૨૦ થી ૨૫ વર્ષનું તો હોવું પડે છે.

વર્ષી સં. ૧૭૨૦ માં તો દૂરવર્તી જિલ્લામાં કવિઓ તેના શિષ્ય થયા છે. ધટના રસાલંકાર પોતાની કૃતિમાં ન આવ્યાથી ૧૭૨૦ માં નિર્ભર અસંતોષ દાખ-યો છે, તેનો ઉત્તમ રસલર ગ્રંથ ઓખાહરણ, પ્રથમ (૨૬ કાવનો) મં. ૧૭૨૩માં રચાયો છે. ૨૦ એટલે આ દિસાને પણ પ્રેમાનન્દનો જન્મકાળ ૧૬૬૦-૮૫ સુધરેલો હશે છે.

હવે પ્રેમાનન્દના અવસાનકાલના નિર્ણય માટે પણ આવા જ પ્રકારનાં હેરીઆં આપણે મારવાં પડે છે. 'રમ્યા મંવત'ની જાપવાળા તેના છેલ્લા ગ્રંથો 'માર્કેડેય પુરાણ' સં. ૧૭૬૫ માં 'વટપત્તન' માં અને 'અષ્ટાવકાખ્યાન' સં. ૧૭૬૬માં 'નંદરખાર' માં પૂર્ણ થયાનું જણાય છે.

ગિરવાણુ જેની નહી, ઉતરતી એના મધી;
એક પગથીકે માન, ગૂઢ કેવી ગતિ છે.
ચોખીરાજ ઈશ્વરયા, વણા વણુ ત્યારે તર્ક;
અદ્યા કેઈ જાત તારી, પૂછ્યું એમ તેમણે;
મે હણુ કે ગુજરાતી મૂલ્યવાળો શું શા વિષે,
શુદ્ધ ભાષા જેવી મારે, મૂલ્ય કહ્યું એમણે.
ઉમર મૂકી અને હુગાને પૂછે કેમ ?
ગોદમાનો જે સુવ ભૂયે, જણ્યું નહીં જેહણે
તારી ભાષા છે જ એવી, જણ્યું નહીં તે જર,
વિચારી જે વારવાર ગુણથી ધટે ગણ્યે.

૨૦. કવિ નર્મદાચંદ્રે કરેલી ખાનગી નોંધમાં નીચે પ્રમાણેની યજ્ઞિઓ જણાય છે:—

“ સંવત સપ્તર તેવીય ચિક્રમ, ચૈત્ર સુદ નવમી ગુરુતરણ;
શ્રી સુંદર ગુરુખતાન પ્રીટે કહ્યું ગ્રંથ આધારણ.” ઓખાહરણ

આથી પ્રેમાનન્દનું અવસાન સં. ૧૭૬૮ માં થયાનું દેટલાક જણાવે છે. પરન્તુ તેના પુત્ર તેજ સિંધ્ય વલ્લભ અને સુંદરના પ્રસિદ્ધ ગ્રંથો જોતાં તે અસંગત છે. કારણ સં. ૧૮૭૬ ની છાપવાળા નળાખ્યાનનો^{૨૧} વિચાર ન કરીએ તોયે પ્રેમાનન્દના પુત્ર વલ્લભનો સં. ૧૭૮૦ના ‘દુઃસ્વાસનશ્વિરપાન’નો સંવાદ^{૨૨} તેમ જ સં. ૧૭૮૧ ના ‘યક્ષપ્રશોતર’નો સંવાદ, પ્રેમાનન્દ તે વેળા જીવતો જાગતો હોવાનું સ્પષ્ટ જણાવે છે.^{૨૩}

૨૧. પદિત ક્યેશ્વરામની પ્રતિમા સં. ૧૭૭૪ નો ઉલ્લેખ છે, તે આ લેખકે પોતે જોયા છે. કવિ દલપતરામના કાગરદોહન કાવ્ય ૨ ભાગ (સને ૧૮૬૫) થાના ૧૮૦ મા ઉપર પ્રમાણેનો સ. ૧૭૬૬ નોધેલો છે. શુ. વ. સો. ના તેમ જ રા. હિ. ત્રિ. પા. ના પુસ્તકસંગ્રહમાં આ સાલની છાપવાળા નળાખ્યાનની અનેક પ્રતિષ્ઠા છે. કવિ નર્મદે ભતે એક પ્રતિમા ૧૭૭૬ રચ્યાઈવત જોયા છે અને શુ. વ. સો. ની એક પ્રતિમા પણ જાણે ઉલ્લેખ છે —

ચક્રવર્તી કીડુ સુરતમાં થયું પૂર્ણ નદારનારણ,
સવલ સુનર ઇતેરના જેઠ વડે હક મગલવારણ.

એક અચની જુદી જુદી સાલ હોવાનાં માલ્યોનો પ્રસારો અગાઉ અનુચેષ કરેલો છે, તે જોવો.

૨૨. જુઓ : વિતા ૪ થી ૧૩.

૨૩. યક્ષપ્રશોતરમાં “કવીશ્વર રોચન” એ શિર્ષક નીચે ૫૨૬ અને કવિતોમાં ૬૬૭ છે કે —

આવો મધ લખ્યો અમે, કહું પિતા રીકયા વમે ?
વાત નવ કરી ગમે ! હમે જાપ સાપસા ! !
હવે એાછ રહું કશું, જુઓ છેડું છે બે વસુ,
અડી આઝાસમાં વસુ, વસુ વસું વાપસા;
બ્રહ્મદત્તા ગલ્લ નહિ, પિતાવાત વસુ નહિ,
પાપ દોષ સર્લું નહિ, હલ્લ સહી જાપસા
કવીશ્વર કયો મને, તેણે સાખી રહું મને
ચાલતું ન ગ્રેમ કને, ધને અમે આપસા. (૫૨૬)
પિતા દયા ધરો માધ ! માલ છે શણે આ માધ !

વળી પ્રેમાનન્દનો ઉત્તમ કાવ્યકલ્પશ રૂપ 'દશમસ્કંધ' તેના શિષ્ય, મેવાડા સુન્દરદાસે સંવત ૧૭૯૬માં પૂર્ણ કર્યો છે. ૨૪ પ્રેમાનન્દની અન્તિમ ઇચ્છા આ ગ્રંથ સ્વાભાવિક રીતે સત્વર પૂરો કરવાની હોવી જ જોઈએ, એ જોતાં તેવું અધ્યાયમાંથી બાકીના અને તેવ પ્રમાણમાં નાના ૪૭ અધ્યાય કવિતામાં ઉતારતાં તેના શિષ્ય સુન્દરને “વધારેમાં વધારે ચાર વર્ષે હાગ્યા,” ૨૫ એમ માનીએ તો પણ પ્રેમાનન્દનું અવસાન મં. ૧૭૯૨ માં થયાનું સુધટિત અનુમાન કરી શકાય. તેમ વલ્લભે પ્રેમાનન્દની પ્રેરણાથી નવે રસના પૃથક્ પૃથક્ ગ્રંથો રચ્યાનું અને પ્રેમાનન્દને દાખવ્યાનું વલ્લભના જ ચાર પ્રકટ ગ્રંથોથી સૂર્યપ્રકાશવત જણાય છે. તેથી જો તેનાં અવશેષ પાંચ રસનાં પાંચ આખ્યાનો પ્રકાશ પામે તો આ પ્રશ્નો નિર્ણય વિશેષ ચોક્કસપણે થવા મંભવ છે. ગમે તેમ હો, પણ ઉપરનાં પ્રમાણ પ્રેમાનન્દનો અવસાનકાલ સં. ૧૭૯૦ ની આસપાસ હોવાનું ઠરાવે છે.

પરંતુ આની સામે કદાચ એવો પ્રશ્ન થશે કે, ૧૭૬૬ (કદાચ ત ૧૭૭૬) થી ૧૭૯૦ સુધીમાં રચાયેલી તેની કાંઈ જ કાવ્યકૃતિ દેખાતી નથી તેનું કેમ ? આનું સમાધાન, ‘રચનસંવતની છાપ’ વિનાના મળતા ‘દશમ સ્કંધ,’ ‘ભ્રમર-

કા’ શું કવિ ! તજશું આંધ, સાધ જેવા શુદ્ધ છે.

પ્રાસ અનુપ્રાસ તમ્યા, હાપ રાખે ઘણા યજ્યા.

તોય અમને ન લજ્યા ! સમજ્યા ચાસણુદ્ધ છે;

થોડા માંહી સારું કહું, ચિનવી પિતાલ ! કહું,

બહુ દગ્ધે કશું બહુ, રહુ બન્ધ, કૃદ્ધ છે;

શું કહો કે કથાંય યાય, વલ્લભ શું હારી નય ?

ગાયું અ પ કેરું ગાય ? હાય ! ચા વિરુદ્ધ છે ! ! (૫૨૭)

૨૪. સંવત સત્તર છનેકએ વસન્ત પંચમી દિન,

અધ્યાય બાવનથી અધૂરો, તે થયો દરિકૃપાથી સંપૂર્ણ.

(જુઓ નર્મદની આશ્રિત-દશમ સ્કંધ અધ્યાય ૯૦, કડવું ૨૦૩)

ખરી રીતે તો ત્રેપનમા અધ્યાયનાં ૯ કડવાં પણ પ્રેમાનન્દની જ છાપવાળાં છે.

૨૫ જુઓ ગુજરાતી પ્રેસવાળું ‘ જુનું નર્મગદ્ય ’ પોતું ૪૬૨.

પચ્ચીશી,' 'દાણુલીલા' 'બલુવાહન,' 'વ્રજવેલ', રાકમણી હરણુ આદિ કેટલ
નાના મોટા પ્રસિદ્ધ થયો તેમ તેના કહેવાલા, અપ્રસિદ્ધ "હરિવંશ" આદિના સાર
'કર્ણચરિત્ર' આદિ મહાકાવ્યો, લોપામુદ્રાખ્યાનાદિ આખ્યાનો અને નાટ્યો
ભગવદ્ગીતા, કૃષ્ણગીતા આદિ તત્ત્વજ્ઞાનના ગ્રંથો પણ તેણે આ જ અંત
રાક્ષર્માં રચ્યા હોવાનું માન્યાર્થ થાય છે. તેમ નહિ તો ઉત્તરાવરથા, તેણે
પોતાના પૂર્વ અને મધ્યમ અવસ્થામાં રચેલા ગ્રંથોને મહારવામાં, તેમ જ
પોતાના શિષ્યોની અંધપ્રવૃત્તિઓને પ્રેરવા અને દેશવામાં, કે જેમ
તેણે ક્યંતું વસ્ત્રધારા ગ્રંથો પૂરતાર કરે છે, પીનારી મંત્રોપધર્મો હોય, એ
પણ તેટલું સહજ જ છે. તેમ જ તેના ઉત્તરકાનના ગ્રંથો તેની પ્રભુપરાયણતાને
દર્શાવે છે, એટલે કદાચ તત્ત્વવિમર્શન અને અરોપાસનમાં પણ વૃદ્ધા-
વસ્થા નિર્ગમી હોય, અને વાણીવિગ્રાપન, તેમ જ કવિબોધન પડતાં મુક્યાં
હોય તો તે પણ સર્વથા મંભરી શકે છે.

આમ પ્રેમાનન્દનો જન્મકાલ સં. ૧૧૬૦ થી ૧૭૨૦ પર્યંતનો એટલે
કે સો વર્ષનો કરે છે. ૨૬ આટલું દીર્ઘ આયુષ્ય, કંઈ તે સુધી જમાને જોતાં તો
દોષ રીતે અપ્રમલિત નથી જ, ઉપદ્રુ વિશેષે શક્ય છે, અને પ્રેમાનન્દે પોતાનો
દીર્ઘ જન્મકાળ તે જમાનાને યોગ્ય ઉત્તમ, મતત "ભાષાવૃદ્ધિ" અને
"ગોવિંદગુચ્ચાન" ના ઉત્તમ કાર્યમાં નિર્ગમન કર્યો છે, એ નિમંશય
છે. વલ્લભ પણ તેની સુદીર્ઘ અને આજીવન સાહિત્યપ્રવૃત્તિથી આશ્ચર્યચકિત
થઈ યોગ્ય જ કહે છે કે —

પિના જેટલું આયુષ્ય સુત જો સપૂત પામ્યો,

તો ગિર્જાશુ મમરાણે સુ હિન્દી ચરૂપમા. (યુધિ કવિત ૧૮).

પ્રેમાનન્દ ૨૭ ના-દોરો 'આતુર્વીશી' (ચોવીસા) આઠણુ હતો. તે

૨૧. કવિચરિત્ર, "નર્મદવૃ", (આજીવન ૧ કી) આદિ આ મળતે સમત
જપર તારવેલા આતર પ્રમાણે જેવા કોઈ પ્રમાણે તે લેખકોએ આપ્યા હોય, તો
રોષ સગળ અનુમાન થઈ શકત.

૨૭ કવિ હલપથસમ કાવ્યસોદનમાં "આતુર્વેરી ગોટ", તેમ જ ૨૧ ઠાણા
ઈ ઘેલાસાઈ જડિય, કવિચરિત્રમાં "ચોવીસો ગોટ" આઠણુ લખે છે પરંતુ

ઋગ્વેદી, આશ્વનાયન^{૨૮} શાખાધ્યાયી, ઉગ્રવસ ગોત્રો-
 પ્રેમાનન્દની ઓળખ; ત્પત્ત, પત્ત પ્રવરન્વિત, અને “ઉપાધ્યાય” અવટંકધારી
 હોતો. તે પોતે “ભટ્ટ” અવટંકથી પોતાને ઓળખાવે છે.
 તેના પિતાનું નામ કૃષ્ણરામ^{૨૯} હતું. તેનું નિવાસ-
 સ્થાન વડોદરામાં ગીયા મહમ્મદને નામે ઓળખાતી વાડીમાં હતું.

પ્રેમાનન્દે પોતે તો ઋગ્વેદી જાખ્યાન, સુમદ્રાહરણ આદિ અનેક ગ્રંથોમાં “ચતુર્વિંશી
 શાંતિ બ્રાહ્મણ” એમ લખેલું છે અને કોઈ પણ સ્થળે “મોટ” હોવાનું જણાવેલું નથી
 વળી તેનો પુત્ર લલિત “દુઃશાસન ઋષિરપાનાખ્યાન”માં પણ એમ કહે છે કે —

કૃષ્ણમુક્ત પ્રેમાનન્દ કે રામચરણશિષ્ય,

વેદપાઠી આજમના નમું પ્રેમવાનને;

ચાતુર્વિંશી મણિને કે માધવમિત્રને નમું,

શત ગિરા ગુર્જરીના, નમુ રડા વાનને (કવિત ૧)

તેનો ખીલે સિંધ દ્વારકાદાસ તેને ‘ચાતુર્વિંશી વિપ્ર’ કહે છે; જુઓ.

બાર માસ પ્રા. કા. ૨ પા. ૧૩૧

કવિ નર્મદે પ્રેમાનન્દના વંશજ મનસુખરામ પાસેથી મેળવેલી હકીકત
 પ્રમાણે તે ‘મોટ’ નહિ પણ ચોવીસા બ્રાહ્મણ શાંતિનો હતો, એમ જણાવ્યું છે.
 (જુઓ “જીવન નર્મદ” પા. ૪૬૩) અને એ જ ખરૂં છે, કારણ કે “ખટ મોટા,
 ખટ નાગરા” જો કહેવત પ્રમાણે મોટના ૬ વિભાગ છે, નહીં કે ચોવીસ. આ
 ચોવીસા બ્રાહ્મણો ચોવીસ ગોત્રના સમૂહના છે તેઓ નંદોરા બ્રાહ્મણની દ્વિતીયકી
 શાખાના છે તેમની ધણી ખરી વસ્તી નર્મદા અને મહી વચ્ચેના પ્રદેશમાં છે
 (જુઓ જોએ ગેઝેટીઅર વો. ૧૨, જીવન “નર્મદ” પા. ૪૬૩)

૨૮ કવિ નર્મદે ઋગ્વેદની માધ્ય ની શાખાનો પ્રેમાનન્દ હોતો એમ કહે છે
 પણ યજુર્વેદની શાખા માધ્ય દિની છે, એ ને પાંચ પ્રવર અને ગોત્ર નર્મદ આપે
 છે તે ભેતા તો ઋગ્વેદની આશ્વલયન શાખા જ લેટે છે તેના પાંચ પ્રવર આ છે
 ૧ વચ્ચસ, ૨ ચવન, ૩ હર્વ, ૪ આસવા અને ૫ જમદગ્નિ માટે કાત્યાયની.

૨૯ કવિચરિત્રમાં શ. ઠાઠહણાઈ તેના પિતાનું નામ કેસવ આપે છે પણ
 પ્રેમાનન્દનો પુત્ર લલિત તથા તેમના દ્વારકાદાસ આદિ સિંધો, તેમ જ ખુદ પ્રેમા-
 નન્દ કૃષ્ણરામ નામ આપે છે, એટલે તે વિશેષ પ્રમાણભૂત છે.

એ વાડીમાં તેની ખડકી પ્રેમાનન્દની ખડકીને નામે હજી ઓળખાય છે. તે મૂળ સ્માર્ત (શૈવ) ધર્મી હતો, પરન્તુ પાછળથી વૈષ્ણવ ધર્મી, અને દશમ આદિથી જાણાય છે તેમ કંઈક રામાવુજી સંપ્રદાયભિમાની પણ થયો હશે, એ નિર્વિવાદ છે. છતાં તેણે શિવ અને શક્તિની ભક્તિને છોડી ન હતી, એમ તેના શ્રીમદ્ ભાગવત, સુલકાહરણ, સ્કન્દમણીહરણ આદિ ગ્રંથોના આદિ અને અન્ત ભાગથી જાણાય છે. ૪૧

કવિની બાલ્યાવસ્થા સંબંધી કાંઈ પાકી હકીકત મળતી નથી. કહેવાય છે તેમ, તેના નિર્ધન પિતા અને માતા, પ્રેમાનન્દ બાળક હતો સારે જ મરણ પામ્યા હતાં અને તે પહેલાં માની અને પછીથી માણીની જાયામાં ઉછર્યો હતો. તે ૧૪—૧૫ વર્ષ સુધી કેવળ ‘મૂર્ખ’ અને જડભરત હતો. તે મૂર્ખ જ સ્વભાવે ‘ઝોશીઓ’ અને ‘સુધો’ હતો. ‘ભળભળીયો’ પણ કદાચ હશે. તેણે ‘સુધાપણું’ તેના કાવ્યો અચૂક દર્શાવે છે. તેમ જ તે અપદ્મક્ષણથી અળગો પણ હોવો જોઈએ. બાલ્યુને સદજ ક્રોધ તેનામાં અવશ્ય હોવો જોઈએ, પણ તે તત્સમય કે તત્પ્રસંગ પૂરતો જ. દીખળી નાગરો તેને પ્રસંગે પ્રસંગે ધણો જ ચીડવના અને તેના દોષો સાલળતા પણ ખરા. વળી પ્રેમાનન્દની લાગ આવ્યે સોફટી મારતાં નહીં ચૂકવાની પ્રતિ હતી, તેથી, “શા-મળશાહનેા વિવાહ” “કુંવરબાઈનું મેગેર” “આદ”, “હુંડી”,

૩૦ દશમસ્કંધ અધ્યાય ૧૯૧, કડકું ૧૬૧ કા ૧૯૧.

શ્રી રઘુપતિને શિષ્ય નામી, વંદુ સહજ સ્વસ્વામી.

વળી એ જ અધ્યાયના કડવા બીજામાં તે “રામચંદ્ર મર્યાદાપુરષોત્તમ” કહી રામને ગાય છે. વળી કૃષ્ણના જન્મનો પ્રસંગ વર્ણવી અતે કહે છે:—“પ્રેમાનન્દ પ્રજા રામદીવિતા” (અધ્યાય ૪ કડકું ૧૬, વલણ) વળી જુઓ કડકું ૨૭ માનું વલણ અને તેની પહેલી એ પંક્તિઓ આમ દશમમાં અનેક સ્થળે કૃષ્ણમહિમા ગાતા ગાતા પ્રેમાનન્દે સાથે સાથે રામમહિમા પણ મુક્ત કંઠે ગાયો છે.

૩૧ કવિ નમંદ તેને કંઠીબંધો વૈષ્ણવ ગણે છે. પણ તેમ માનવાને કાંઈ ખાસ કારણ નથી, તેણે શિવ આદિ પંચાશતન દેવાની નિંદા તો કરી જ નથી, એટલે માનવી વૈષ્ણવ તો તેનહીં જ હોય

આદિ નરસિંહ મેહેતાના પ્રસંગો વર્ણવતાં કંઈક અળવીતરા અને 'મગ્ન-
 ખોર સ્વભાવવાળા નામરોને તેણે અતિશય ખંભેર્યા છે અને ચચણતી લી-
 પડાકો લગાવી છે એકી બાંધણીની મજેરી કરવામાં, નર્મવચનો યથાયોગ્ય
 વાપરવામાં તે એકેકો હતો. જનસ્વભાવનું તેનું જ્ઞાન અચુક હતું.
 તેમ તે પાકા વ્યવહારકુશળ તો હશે જ; નહિંતર, મોટા મોટાનાં
 તેનાં પાગડાં તે વિના સંભવે નહીં. તે નિંદાખોરી પ્રકૃતિનો નહતો. અને
 "શામળશાહ"ના વિવાહમાં તથા માર્કંડેય પુરાણમાં કહે છે તેમ તેના ગુરુ
 રામચરણે તેને કોઈનો નિંદા નહીં કરવાનું પણ લેવડાવ્યું હતું અને વારંવાર
 તેમ કરતાં અટકાવ્યો પણ હતો. અને કહેવાય છે તેમ "નાગર નિંદા"નો
 તેનો મોટો ગ્રંથ ગુરુ રામચરણે નાશ કરાવ્યો હતો.^{૩૨} મંસારની, ઉપાધિઓએ,
 તેને મુજવણ અને ગમરામણનો ભોગ બનાવ્યો નહીં હોય. "પોતાના કુટુંબ,
 અને મિત્રમંડળમાં ઠાવકી મગ્નકથી, ઠાવકા અભિમાનથી, ઠાવકા કોડીલા-
 પણાથી સરસ વાર્તા કરી આનંદમાં કાલ ગુજરતો' હશે.^{૩૩}

૩૨. જુઓ માર્કંડેય પુરાણ કંડ ૨૧૬ સુ., કડી ૧૩ થી ૭૫ તેમ જુઓ
 "શામળશાહ" ના વિવાહની પ્રસ્તાવનાની કવિતાના કંદ ૮૧ થી ૯૫

નિંદા કરવા વાણી દેવી નહી, વળી ગુરુની મનાઈ
 બાકી નાનર સરવ બહાર કાઢે, કરી કાવત્વની ચતુરાઈ,
 કવિઓ કેહેશે ગર્વ કરે છે, પણ નહીં ગર્વની વાણી,
 ભક્ત દુઃખથી અતર દા-યું, તે કમુ સૌને જાણી

(શામળશાહનો વિવાહ કંડ ૧૬૧, કડી ૨૭-૨૮)

"નિંદકજન કહિ ન થાયું, એમ ગુરુએ કયો ઉપદેશ" (માર્કંડેય, ક. ૨૧૬
 સુ. કડી ૧૩ ની).

૩૩ જુઓ "જૂનું નર્મગચ" ગુજરાતી પ્રેસનું પાનું ૪૬૫ અને સરકારી નર્મગચ
 પાનું ૫૮ સુ. ઉપરાંત "ગુજરાતી"ના સને ૧૯૧૬ ના દિવાળીના અંકમાં "કવિ
 નર્મદ અને રોરસદાના સમયની અસર", "૧૮૬૬-૬૭-૬૮ એ વર્ષોની કેટલીક
 નોંધ" એ લેખમાં કવિ નર્મદે પોતાના મિત્રવર્ત્તમાં એમાનંદ, સામળ,
 કપાસામ અને પોતાના (નર્મદાસ કર) સ્વભાવ અને કવિશૃંગાર વિષે કરેલી

મળથી જ તે અદ્વાણુ, નૈઋત્ય અને નીતિવાન હતો. તે સં-
સારમાં રસ્તે પડ્યો તે અગાઉ, સમગ્રય જ તેમ દેવરથા-
નામાં બટકી સાધુસંતની સેવા કરતો અને શિક્ષાવૃત્તિથી નિર્વાહ
નિર્ગમતો પરન્તુ ભગવાન શ્રીશંકરાચાર્ય જેમ હસ્તામલકને પડિત
બનાવ્યા, તેમ સિદ્ધ રામચરણની પ્રસાદીના પ્રતાપે પ્રેમાનન્દ સમર્થ કવિ
થયો. ૭૪ " હુંકમાં પંભનમાં લગ્નયક શિષ્યમક્તિ જેમ ગુરુ ગોવિંદ

જે ચર્ચા નર્મદના સખોમાં આપેલી છે, તેનું નીચેનું અવતરણ પણ અત્રે
નોંધવા લેગ છે —

“હવે કવિતા ઉપરથી પ્રેમાનન્દનું સ્વરૂપ ને ગુણવંત વર્ણન કરો.

મધુચંદ્રશમ—ઉચ્ચા, ખડો નહિ તેમ પાતળો નહિ, યાત્રો, પ્રૌઢ કેખા
વનો (commanding), આખ વચન નહિ, વણી જ લાગણીવાળો, એકને
વળગી રહેણો, જાણુવો

વિજયારાજકર—મહેતાજી જેવો લાગે પાતળો પણ ભરાવ, કાવડો પ્રાકૃતિક
આખ વિશાળ, (નાભેરામ પ્રાણી કર) ચળીર પણ અદરથી દરદવાળી, કાને નિભાળા,
નાક જરાક લાંબુ, છાનીએ નિભાળા, પ્રૌઢ દયા બતાવતા, કાવડી મરડરી કરનારો

નલુતરામ—ઉચ્ચા, ભરેલા ચરીરનો, દહિ રિયર, વિવેકી, બટકોલો નહિ
પણ ચાહે તાદારે ભાષામાં સવળો રહ આણી શકે, એ પા પ્રેમ રાખનારો, ઘણું
મનનો, બેઠકાનું કુળ ન ભેળવુ આખ લહેરમાં, વણો નિષો કરનાર નહિ.

નર્મદ—દહિ પછી વચન નહિ, એકલે તેની લાગણીએ તેની આંખ ઉપરથી
ન જણાય તેની લાગણી બદાર પડતી નહિ પણ સરખી, એકલે માદેની માદે સવળે
કેશલે કુરી રહેલી, કદક સખીભાવ ખરો, પ્રેમમાં ગમલે તે વેળાએ રહે તેવા
ખરો (મનિનદ પદ્યો જેવો), પાછી કમરે એકપાથી પણ જીવાનીમાં ખ્યાર કરેલો;
ઉચ્ચા કદાવર, કદવણો, વણો નિષો કરનારો નહિ, એણે પ્રીતિનું સુખ જ ભેળવું

૩૪. તેને કવિશક્તિ પ્રદાન થવાની દત્તકથાએ આ પ્રમાણે છે —કવિ નર્મ-
દના “જીના નર્મજી” માં પાને ૪૧૩ માં નીચે મુજબ છે —

(૧) (પ્રેમાનન્દના વચન) અનમુજામના કહેવા પ્રમાણે વરડાઓની દત્તકથા
આમ છે.—પ્રેમાનન્દ માણીને ધેર રહેલો. ૧૪-૧૫ વર્ષ સુધી કેવળ મૂખ અને
જડભરત હોતો (વડોદરામાં ધીમટે) કામગીર અને બહુચાલનું દરેક છે, તે મની
વધ્યે એક માનમાં કોઈ સિદ્ધ આવી રહ્યો હતો તેને ત્યાં તે રાખ જતો, સેવા

રુકુરાવી, મહારાષ્ટ્રમાં રાષ્ટ્રભક્તિ જેમ રામદાસ સ્વામીએ પાંગરાવી, ”
 તેમ સ્વામી રામચરણે પ્રેમાનન્દાદિ દ્વારા ભાગ્યભક્તિને બદનાવરાવી
 પ્રેમાનન્દે પોતે ઓખાદરણ ‘દશમસ્કંધ’, ‘રામગણાદનો નિવાહ’,

ારતો અને ગામમાં રખડયા કરે. એક પ્રસંગે તે સિદ્ધ બદાશ જવા નીકળ્યો.
 તેણે તો કહ્યું કે -જાને સવારે મળસ્કામાં આવજો પણ ઓલીયાભાઈ મોડા જવા
 અને જોય છે તો મહાનમા સિદ્ધ મળે નહિ પણ દોડતો ને પૂછતો પૂછતો ઘેરો
 દૂર ગયો તો ત્યાં સિદ્ધ મળ્યો-મળણી ગયતા જોવા પડ્યો પડ્યો ને પડી સિદ્ધે કહ્યું
 કે જાણુ પ્રાકૃતમાં કાળ્ય રચવા સમર્થ થઈશ, વહેતો આવ્યો દોત, તો સરક
 તમા રચવાને સમર્થ થાન-એ રીતે પ્રસાદ લઈને ઘેર આવ્યો અને તે પ્રસંગ પછી
 તેમણે કવિતા રચવા માંડી

(૧) જોડાના તેમ જ દેહાએક સુરના લોકોને પણ એવો વિચાર છે કે
 પ્રેમાનન્દ પોતાની માથીને ઘેર રહેતો હતો અને સિદ્ધાવૃત્તિ કરી સુખરો કરતો.
 એક પ્રસંગે કોઈ સિદ્ધ બારણે આવ્યો ને ટેકેલ નાખી કહ્યું કે “મેં દો દિનકા
 અપખાસી હું”; તે ઉપરથી તેને ઘરમાં લઈ જઈ, તેની ઉત્તમ પ્રકારે સેવા
 બજવી પેલા સિદ્ધે કહ્યું ‘બચ્ચા, મેરેકુ કલ જાનેથી બખત યાદ લાના પછી
 જ્યારે પેલા સિદ્ધ જવા નીકળ્યો ત્યારે પ્રેમાનન્દે તેને કહ્યું એટલે સિદ્ધે તેની છામ
 ઉપર કંઈ લખ્યું, તે વખતથી તેનામાં કાળ્યશક્તિ આવી

(૨) પ્રાકૃત અથવા કાવ્ય, દ્રૌપદી હરણમાં આવેલા કવિચરિત્રમાં પાને ૪ જે
 નીચે મુજબ લખેલું છે —

તુલસીદાસની વાકીમાં એક સિદ્ધ પુરુષ ઉત્તર્યા હતા, તેમની સેવાયા
 કરી પ્રેમાનન્દની મા ખરા ભાવથી કરતી આથી સિદ્ધે પ્રસન્ન થઈ કહ્યું કે “બાઈ!
 મને સવારે તુ તારા ઊઠારને લઈ મારી પાસે આવજો સવારમાં વહેલી આવજો”
 બાઈને જાના વાર લાગી, એટલે સિદ્ધ આવતા થયા સિદ્ધને ન જોવાથી બાઈ ગા
 ભરી બની ગઈ અને તેમની પાછળ દોડી ચોડેક ગયા પછી સિદ્ધ મળ્યા સિદ્ધને
 પડે પડી તે રોવા લાગી અને ઊઠારને તેમના ચરણ આગળ મૂકી દીધો. સિદ્ધે
 ઊઠારને માથે હાથ ફેરવ્યો અને પાનના ઉપર કંઈ લખી તે ઊઠારની છામે લખ્યું,
 એટલે લીલા અક્ષર પડ્યા સિદ્ધે કહ્યું ‘જા બાઈ’ તારો ઊઠારો ગુજરાવીમાં
 મોટા કવિ થઈ પ્રખ્યાતિ પામશે જો તુ જોલી આવી દોત, તો તે સરકતમાં ના
 માફિત કવિ થાત !” એટલું કહી સિદ્ધ ચાલતા થયા.

અધ્યાવશ્યાન. ' નસાધ્યાન ' આદિ અનેક શિષ્ટ પ્રયોગો ' ગુરુપ્રતાપે
કાવ્યશક્તિ પ્રાપ્ત થયાનું જણાવી, આત્મત્રેયેચ્છુ સિધ્ધે સીધી રીતે ગુરુ-
નામ ન લેવાના નિયમને માન આપી, મુક્તાકંઠે 'ગુરુમદિમા' ગાયો છે, ૩'

પ્રેમાનન્દને કવિત્વશક્તિ પ્રાપ્ત થયા મંબધી દિવદંતિઓ સહ હે
વાન હો, પણ એટલું તો સખજ અનુમિતિથી સિદ્ધ થા

ગુરુપ્રતાપે જ્ઞાનપ્રાપ્તિ છે કે તે રંક અવસ્થામાં ઉછર્યો હતો અને સાધન
અને ભાષાભક્તિનો મંપજ થવા પામ્યો તે મુરત અને નંદરખારના
હાથ પરદેશસેવનથી અને તેમ આત્મપ્રયાસથી જ; તેમ જ

પ્રેમાનન્દનો જે ત અનુગમ ગુનંદરી ગિરા ઉપા
અન્ધાયો તે કંઈક ઉમ્મરે આવ્યા પછી અને તેમ હિન્દના તીર્થાટનમાં
પાટણના નામરગુરુ, ગુર્જર ભાષાભિમાની રામચંદ્રજીના પ્રમોદથી, ૪૫ પૂર્વા-
શ્રમના નાગર ગુરુ, મેન્વાસી શ્રદ્ધાનંદના ઉપદેશથી અમો વક્ત જેમ કા-
શીમાં ભારતભક્તિનો મહામંત્ર પામ્યો, ગિવદાસ અને વિષ્ણુદાસે બૂધર
વ્યાસના પ્રતાપે મહાભારત અને રામાયણ લોકોએ અકીધાં. તેમ રામ-
ચંદ્રજીના પ્રમોદથી પ્રેમાનન્દ ભાષાભક્તિનો મહામંત્ર પામી, ગુર્જરી ગિરાના
ઉત્કર્ષ અર્થે પ્રયાગ આદરવા તત્પર થયો. તે મમયે તેણે મંરંકૃત અને

(૪) " પ્રેમાનન્દકવિ "ના આવારે શ બા. હરમેલિન્દાસવાઈ લખે છે-

" રામચરણ હરિદાસ નામે દોઈ સામે વિદ્વાન રામનાથના દેવજમા હનર્થો
હતો પ્રેમાનન્દ તે વખતે આશરે ૧૪-૧૫ વર્ષની વયનો હતો, અને તેની પાસે
જતો હતો. સાડુએ તેની જુદિની ચપલતા જોઈ તેને પેતાની સાથે આલવા કહ્યું,
અને ધરનાને જણાવ્યા સિવાય તેની સાથે પ્રેમાનન્દ કેટલાક વર્ષ રૂપો આ અર
સામા તે વ્યુત્પત્ત કવિ થયો દોવ એમ લાગે છે, કવિના પુત્ર વલ્લભે " પ્રેમાનન્દ-
કવિ "ના આ વાત વર્ણવી છે " -પ્રા કા ગ્રંથ ૧ લો દ્વૌપદીદારણ પાનું ૫

૩૫. પ્રેમાનન્દ પોતે નવાખ્યાનમાં કહે છે કે,

" ગુરુપ્રતાપે પદ્મજ કીચો, કલ્યાણલક્ષી ભાષીછ. " કડવું ૬૫

" શ્રી રામચરણપ્રતાપથી પદ્મજ કયા હતી. " -

ઓખાહરણ. કવિ નર્મદની રી.

હિન્દી કાવ્યસાહિત્યનું સર્વિક અને માર્મિક અધ્યયન કરેલું પણ ખરું, મરાઠી સાહિત્ય કદાચિત નિરખ્યું હશે, અને પૂર્વનું ગુર્જર સાહિત્ય તો નિર્ભર અવલોકિતું જ. પ્રેમાનન્દના પુત્ર વલ્લભે યુધિષ્ઠિર વૃકાદર સંવાદાખ્યાનમાં પ્રેમાનન્દના શ્રીમુખે જ કદાવેલો ઉત્તર આ મતને ટેકો આપે છે:—

(પ્રેમાનન્દોત્તર.)

કવિનામધારી નથી, ભક્ત અમે ભાષ તણા,
ભક્ત્યા ભરતખંડ, દેવી જોવા ભગતી;
દેશ ને વિદેશ જોવા, આજ દાસ થાવા તણી,
કોઈ કાંઈ પોંચ્યા નહિ, વાત વાંછી સાગતી !
હિન્દુસ્તાન મધ્ય જાણી, ભાષા તેની સલી જોઈ,
યવનથી ભ્રષ્ટ થઈ, હજી નથી ત્યાગતી.

x

x

x

x

“ ગુરુચરણે ધ્યાન ધરી ”—દેવી ચરિત્ર.

દરામ સંધમાં તે “ રામચરણ કમલમકરંદ ” લેવાના ધ્યાન દ્વારા ‘ રામચરણ ’ ગુરના કામ કામ ઉલ્લેખો ખુબીથી કરે છે જ. જુઓ અધ્યાય ૧૦ કડવું ૩૮ મું; કડવું ૪૮ મું; કડવું ૫૪ મું:—“ ગુરુચરણપંકજનું ધ્યાન રાખું, મળી નામ શ્રી કૃષ્ણ જીવ ભાખું. ” વળી કડવું ૮૧ મું:—“ પ્રેમાનંદ પ્રભુ રામચરણે. ” કડવું ૧૦૦ મું; કડવું ૧૨૩ મું અતલાગ; આથી જણારો કે દરામસંધમાં થલે રથળે = પ્રેમાનંદ પ્રભુ રામચરણે, અથવા તો “ રામચરણ કમલ મકરંદ ” લેવા જોવા ઉલ્લેખ છે. પ્રકટ ઓખાદશકમાં પણ “ રામચંદ્રપ્રતાપ ” થી (જુ. કા. ભાગ ૧લો આવૃત્તિ ૧લી) એવો ઉલ્લેખ છે, પણ ખરી રીતે “ રામચરણપ્રતાપ ” જોઈએ. કુકિમણી હરણના કડવાની પર તો કહી જોવી, (નોટ ૩૬ માં).

વળી મધ્યરી નાખ્યાન કડવું ૧૮ કહી ૩૪:—

વિપ્ર પ્રેમાનંદ શું કયે, ગુરુગુણ કેરું પુણ્ય રે.

આવા સંખ્યાબધ દાખલા છે. પણ વિદનારસથી આટલા બસ ગણારો.

રામચરણમકરંદ લેવા, શોવા વક્તા ઇચ્છે મન રે

પણ રામચરણ મકરંદ છે આર્માં, આ રસે જરો વધાન રે

(શ્યામળદાસ, ક. ૪૧, કડી ૪૦)

કહ્યાં દેય અમે, યાત્રા કરવાને વધા,
 નેવો જોયા એવો અમે, સાર સમજાવીયો,
 કાઠ બાપા કેવી દીન, મહિન ને માલ વળી,
 કરે માલવાળી તેને, સાર ચો સજાવીયો ?
 નવીનતા નથી કેક, બાપા સાત ભવ જોતા,
 પ્રીતિ કેવી ચેર વાલ, વિચાર ન આવીયો.
 એવે મળી આબરો સિદ્ધ, પૃથ્વીમા પ્રસિદ્ધ પૂરા,
 નખી પૂછ્યું તેમને મે, શરો ત્યારે બાવીયો,
 નિષ્કલ્પ જી બાપા કાઈ ભવાવીએ નરવર !
 પૂજક હું યાજી તેનો, વ્યથ મન અતિ છે
 જોઈ જેમા તેમા દોષ, ગિરવાણુ શુદ્ધ બાણુ,
 ન કરવાનું નિહાણુ, મૂઠ માલી મતિ છે.
 ધનવત જોઈ પૂરો, ધન અર્પવા જરૂ તે,
 હારી વિદ્યે મધ્ય ધાન, ચક્ર એમા રતિ છે ?
 ગિરવાણુ જેવી નહિ, હાતરની એના ચક્રી,
 એક પગથીનું માન, ગૂંદ કેવી ગતિ છે !
 યોગિરાજ ઉચ્ચરણા, વણા વેણુ ત્યારે તત્ત,
 અલ્યા ! કઈ ભવ તારી, પૂછ્યું એમ તેમણે
 મે કહ્યું હું ગુજરાતી મૂંડવાળો ' શું યા ' વિષે,
 શુદ્ધ બાપા જોવો મારે, મૂંડા કહ્યું એમણે.
 તારી બાપા છે જ તેવી, જણ્યું નવ તે જરૂર,
 વિચારી જો વારવાર, ગુણથી શરૂ મણે !
 કામલતા કમળથી અધિક દેખાય જેમા,
 મધુ સુધા મિષ્ટપણે હારી હારી ભવ છે
 અમલતા એમાં નથી, નથી કાઈ બાપા મન્ય,
 પ્રાચીનપણું તો જનું મેટર મનાય ॥
 નવ રસની નાવિકા, સુખદાવિકા છે સિદ્ધ,
 જાણે નહિ તેહ એના, ખોટા ગુણ ગાય છે,
 કરકણપણું કહે છે, નથી એના માહી રજ,

વીર અંથરેક બાળ્યા નહિ, ખત્તા તેણે ખાગ છે,

પોતે પોતા કરી કરે, અથવા પોતાના લણી,

પ્રસંસા તો પેર પેર, તે માછી તે માછ રો ?

પ્રસસનીય જો પૂરા, તોય નૂર ધટે તેમાં,

તેણે વડુ બોલું નહિ, રૂપીઓ છે રાજ્યો !

ગુર્જર ગિરાની તુલ્ય, ઉપમા ઉર્વીમાં નથી

સર્વશુભસપત્ત છે, ઉચ્ચાર રસાળ રો ! !

એમ સમજાવી મને, સારે પથે વાળ્યો સિદ્ધ,

અનુભવે ખર લાગ્યું, ગળ્યો નાના બાળ્યો. (નિવિત ૮ થી ૧૦)

વળી પ્રમાનનંદે પોતે જ કાવ્યોમાં અત્યંત કરેલા નિર્દેશથી પણ જણાય છે “સુન્દર ગુરપ્રતાપ”થી કરેલો તેનો મંરૂત કાવ્યાદિ સાહિત્યનો અને મહાભારત, રામાયણ, શ્રીમદ્ ભાગવત (સટિક), હરિવંશ, ‘કૃષ્ણ-જન્મખંડ’, જેમિનીકૃત અશ્વમેધ, વારાહ પુરાણ, વિષ્ણુ પુરાણ તેમ જ અન્ય પુરાણાદિકનો અભ્યાસ મગીન અને મગીર હતો. ૩૭

૩૬. અહીં વર્તમાન વીરરસના મધ્યે ગુજરાતીમાં રચાયેલા હોવાનું સૂચન કરે છે. પણ કીયા ખાસ મધ્યોનું સૂચન કરે છે તે સમજાવતું નથી કદાચિત પ્રેમાનંદના અભિમન્યુ આખ્યાન, માંડાના આખ્યાન, રણવલ્લ આદિનું સૂચન હોય, અગર પોતે લખેલા હશે, વીરરસ ના કોઈ મધ્યનું તેમ આશ્વેરી બાળ્યાના એવા અનેક મધ્યોનું પણ સૂચન કીધું હોય

૩૭ “ શ્રી ભાગવત બાવાર્થમાં શ્રીધર યથા હીપ,

તે અનુસારે કશું હરિ કરના ઉદ્દીપ્ત ” (સપ્તમ સ્કંધ અ ૧૫)

સકળ સાસ્ય નિગમનું તત્ત્વ, સર્વશિરોમણિ શ્રી ભાગવત;

તે મધ્યે ઉત્તમ દશમ સ્કંધ, જોડાયું મે પ્રાકૃત પદ્મવંદ.

કથાપ્રસંગ એક નવ પડે, વાલ્યો ભડ સુધે ચેરડે.

આ પાસા બાસ વાયે સ રૂંદ, આ પાસા શ્લોક સળધ

બાળ્યો મધ્ય જોડે સમાન, કહેશે લોક કીધું અભિમાન.

નથી વાલ્મીયન કીધું પ્રમથ, જેમ શ્રોતાને આવે વિશ્વાસ

બાસ વાલ્મી ભણી મેં નયા, તેવી પ્રાકૃત જોડી કયા

સમગ્ર ‘ માર્કંડેય પુરાણ ’ તો તેણે શુર્ગર ગિરામા રસભર ઉતાર્યું જ છે. શ્રીમદ્ ભાગવતના પથમ, પદ્યમ, સપ્તમ, અષ્ટમ અને દશમ સ્કંધનો મનહર પરિચય ઓધરી ટીમના આધારે ઓતાઓને કરા થો છે, અને સમસ્ત મહાભારતનો તેણે પ્રાકૃત પદ્યપદ્ય બાધેયો કહેવાય છે, અને માર્કંડેય પુરાણમાંનો તેનો એ વિષેનો ઉત્તર, (જુઓ માર્કંડેય પુરાણ બૃ. કા. કા. ભા. ૭ પાનુ ૭૭) ‘ તથા મ. ૧૭૩૬ માં ગ્યેયો દ્રૌપદી સ્વયંવર (આદિપર્વનો સાઘત સાર) આ કથનીને મમર્થન આપે કે વળી તેણે રથેદા તેમ જ અન્ય પુરોગામી કવિઓના આખ્યોનોના આધારે જહનાવેલા સમન્તાતા, કેટલાક ઉંચી કક્ષાના અથોમા પોતાના પૌરાણિક ધનના જે સ્પષ્ટ ઉત્તર કરેલા છે તે, કાવ્યશાસ્ત્રના જે કેટલાક માર્કેનિક સમ્બો વાપરેલા છે તે, તેમ જ તેના જે નિયમો તેણે યથાર્થ પાળેલા છે તે, રસાનકારની જે નિપુણ નિષ્પત્તિ અને નાયક-નાયિકાના બે-ઉપભોક્તું અને તેમ ॥ ચારિત્ર્યનું જે પ્રમાણસર (proportionate) આવેખન તેના નળાખ્યાન,

શમશરણુભજનમકર દ લેવા કષ્ટ પ્રેમાનન્દ

વેદવાર માત્ર કરો લેના કામ, ઓત્તમન સમરો સીતારામ

(અધ્યાય ૧૦. ૧૬૩ ૩૮)

કયા બેક કહું અતિ ઉત્તમ વરાહપુરાણે લેલ રે

ભાગવત અષ્ટમ સ્કંધ મધ્યે, કહું વિસ્તારી તેલ રે

(૧ મનચરિત્ર, કંડુ ૧૬૬)

અદ્વૈતાસ આખ્યાન જૈમિનીકૃત અદિમેશને આવારે ત્યુ છે દશમમા, માર્કંડેય પુરાણમા સપ્તમ, રૂઝિમણી હરણ આદિમા ‘ અધારે ’, ‘ કાંડ અથ ’ વિષે એવા સ્પષ્ટ ઉલ્લેખો કરી અન્ય પુરાણાંના સૂચન કર્યા છે

શુક્રપ્રતાપે ને સાધુને અમે, પ્રેમાનન્દ શુલ્ જાયેલ,

આઠ પહોરે ચારે એની કૃપા વિષ્ણુ, બીજી નથી કાઈ સદાગુલ

શ્રીકૃષ્ણ ખંડ, હરિવંશમા જ્યેષ્ઠ, વળી શુક્રેષ્વરમુખની વાણી

તણ અવનો સાર લેઈને ધયુ, રૂઝિમણી હરણ પ્રમાણી (૫૧)

(રૂઝિમણી હરણ કંડુ ૭૬૬)

ઓખાહરણ, દશમસ્કંધ, મદાલસા, મુલદ્રાહરણ, દ્રૌપદીહરણ, અષ્ટાવકા-
ખ્યાન આદિ આખ્યાનોમાં પ્રકટ થાય છે તે, ત્રણ સુપ્રસિદ્ધ નાટ્યોમાં પણ
તે ઉપરાંત દશા, વિરિવના, રસચમત્કૃતિ, અંગેશ્વરના આદિ અનેક કાવ્ય-
તત્ત્વો ઉત્તમ રીતે પ્રકટ થયાં છે તે, આખ્યાનોમાં રાગરાગણીઓની મથારથાને
જે યોગના ઠામઠામ કરેલી છે તે, સુદામા, વલ્લિક રૂપે અને પ્લાલણ રૂપે
શ્રીકૃષ્ણ, આદિ જે હૃદયેહ્ય અનેક ચિત્રો તેણે વર્ણવ્યાં છે તે, આ સર્વ
એટલું તો સિદ્ધ કરી આપે છે જ કે તેને પંચમહાકાવ્યો, પુરાણો, ઇંદ્રશાસ્ત્ર,
ગાનશાસ્ત્ર, ચિત્રવિદ્યા અને નાટ્ય અને રસાલંકાર આદિ શાસ્ત્રો તેમ જ નાટ-
કોનો પણ સારો અને પ્રથમ પરિચય હતો જ. મુખ્યત્વે દશમસ્કંધ, મદાલસા
આખ્યાન, ‘અષ્ટાવકાખ્યાન’, ‘‘ભ્રમર પચ્ચીશી’’ ભગવદ્ગીતા, કપીલગીતા
‘વિવેકવણ્ડારો’ આદિ ગ્રંથો પણ તેનો વેદાન્તાદિનો, જેને પ્રેમાનંદે પોતે જ
‘‘મોક્ષશાસ્ત્ર’’ કહેલું છે તેનો અને તત્ત્વજ્ઞાનનો નિકટ પરિચય પ્રકટ કરે છે.
પુરાણીઓ સાથેના તેનો વાદ, કૃષ્ણના ગસવિલાસનું સમર્થન તેમ જ ઉપદ્રા
પાંચ ગ્રંથોના વિષયોનું તેનું વિશદ નિરૂપણ આદિ ન્યાય અને વાદશાસ્ત્રનાં
તત્ત્વોનું તેનું જ્ઞાન દર્શાવે છે. ખીન્ન ગ્રંથોમાના સંવાદો પણ તેની
વાદબુદ્ધિનો મનહર પરિચય કગાવે છે જ. આક્ષેપાત્મક (accusatorial) કાવ્ય-
રચનામાં ગુર્જર કવિઓમાં તે અગ્રપદે રિર જે છે

પ્રેમાનંદ આમ શાસ્ત્રનિપુણ હતો છતાં, જ્ઞાન નિરભિમાની શાણો અને હરેલ
હતો, તેમ આનંદી અને ટાળમજાકમાં નિપુણ હતો. તેની
પ્રેમાનંદના નિરભિમા- કાવ્યશક્તિ તેના સમયમાં જ નિઃસંશય પ્રશંસાપાત્ર કરી
નતા આદિ શુદ્ધા. ચૂકી હતી. છતાં પણ તે પોતાને કવિઓનો દાસ જ ગણે
છે, ‘લટ્ટ’ અને ‘વિત્ર’ના સાદા નામથી જ ઓળખ
વે છે અને પોતાની કવિતામાં ખોડ હોય તો ‘‘કવિજન રખે ખોડ
માં દેશો’’ ‘‘કરગરી કવિઓને કહું છું દોષ રખે કાઈ લાખો ર,’’ ૭૮ એવી
નમ્ર વાણીથી સમર્થ કવિઓની ક્ષમા ઠામઠામ માગે છે. કદાચિત્ તેનાં આ કથન

૩૮. જે બહો ડીધું અભિમાન, વક્તા કવિતા શ્રી ભગવાન

સમચરણમજાકરંદ, લેવા છાંડે પ્રેમાનંદ. (દશમ. ૫૩૩ ૪૮૪),

વર્ણન કરે છે, અને તેને "વૈરીમિત્ર"ની ઉપમા યોગ્ય રીતે આપે છે; ૪૧ વળી તેણે પોતાના વીરજી, રત્નેશ્વર આદિ પ્રચસ્ત શિષ્યોને ગુરુ તરીકે પોતાનું નામ નહિ લેવાનો પ્રતોષ કર્યો હતો, ૪૨ તેથી તેમણે વર્ણનમાં પ્રેમાનન્દ ગુરુને નમન કર્યું છે અને "ગુરોર્નામ...આયુકામો ન મૃહ્નીયાત્" એ નિષ્પન્ન પાઠ્યો છે. એ પણ પ્રેમાનન્દની નિરભિમાનતા અચૂક સિદ્ધ કરે છે. "લક્ષ્મણા હરજી"ની તેની જ કાવ્યપ્રશરિત પણ તેની ખાતરી આપે છે.

૪૧ "પ્રેમાનન્દ વૈરીમિત્ર, માધવ તેમનો મિત્ર," (મિત્રધર્માખ્યાન કવિત ૧)

૪૨ વિદ્યા અર્થે વઢપુર સંન્યુ, ગુરુનું ન કહેવું નામ રે;

ગુરુપાથી, કવિપ્રાથી, મિત્રપ્રાથી સાર રે (જાસિં-આ. કડવું. ૧૯)

પાવન રૂપ પ્રભુ પ્રેમાનન્દ ગુણુ ગાતાં લગ્નગાય,

પ્રભુના નામે ગુણ ગાઇએ તો કાઇથી શું સમન્વય ?

રૂપા યાચ ને પરમાનન્દે તે કવિ વીરજી માય,

અનેક કથાઓ કરીને વીરજી ગુણુ ગુરુના ગાય (જાસિં કડવું. ૧૭)

ગુરુપાએ મય કીયા, લીલા ગાઇ ગોવિંદ,

પ્રેમ-આનન્દની પારખ થેની, મતિનો ને અધ. (હરાવતાર-૩૮.)

અ અમા રત્નેશ્વર કહે ૩૬

ગુરુપાએ મય કીધો, લીલા ગાઇ ગોવિંદ,

પ્રેમ-આનન્દની પારખ થેની, મતિનો ને મંદ.

..... પ્રેમવાળો પ્રતાપી

તેવે પ્રેમ જલન કરીને રત્ન કીધો કૃપાથી,

પૂર્ણાંદ્રી વર ગુરુ સદા વાટ બહેલી ઉવાપી

રત્ને તેને નમન કરીઆ.....(મૂર્ખાવણી)

નથી જાતે જોવા પણ પરમ આનન્દ પ્રકટે

સમૂહો સુજોના મતિ જતિ વતી રત્ન પ્રકટે.

જદા પ્રેમે મેઝે યિર કર ધર્ષો કુદ્દ હરવા,

તદા વિચારાખિવ કરી કમી રહી રત્ન તરવા. -૨-, (મૂર્ખાવણી)

ક્રાંતકાંડાસ પણ આવો જ થાડીએ કહે છે કે

- - - - - ૧૫૬ જાસી. આનન્દપદ પર જાણ વારી રે,

પ્રેમાનંદની ધર્મશ્રદ્ધા જાંડી તેમ જ સચેત પશુ હતી. તે નિવૃત્તિપરા-
મણુ સ્વભાવનો હતો, છતાં રસિક, સોજીતો અને સ્વ-
પ્રેમાનંદની ધર્મશ્રદ્ધા તંત્ર વિચારનો હતો તેણે સાધુભજન અને પ્રભુકાના
ગુણુભાવનો નિયમ લીધો હતો. તે પોતે જ કહે છે કે,

લપસ દ્વાર મુરાર કેર, ભજન ભાવે કર,
લખી આજ્યાન અસાર કોવિદથી લાજ મર. ૧૨
નરસર ખટપટ યઈ, મકર દ મહી,
કજ ગુર કરી, રજ રથી, ભવમાં વિલસી;
વર ખત ધરી, છક હરિ, ભવ વિધિ જ !
કવિતાસરિતામા લલસી, લવમા વિલસી, લલપાન હરિ. ૧૪
(અષ્ટાવક કડવું ૫૪.)

હું માત્ર કેશવકીર્તન કરવા મારા ભવોભવ વીટી ભય,
ભવોભવ વીટી ભય મારા, કવિતા સવિતા સમ મણી રે;
છે એ જ વસ્તુ જલ મારો, એ આ શૂભિનો ચિતામણિ રે
(આકેડેય પુરાણ કડવું ૫. કી ૩૧)

અજ્ઞાન ભવોભવ તો રહે, ગુણુ માધવના નવ ગાય રે;
વિપ્ર પ્રેમાનંદ નિમિ ન વાળે, ને નેઈ પુરાણી મહાવાય રે.
(આકેડેય ૩ ૧૩૦, કી ૧૯)

આઠે પોહોરે મારે એની રે ક્યની, બીજી નથી કાઈ રસાવુંજ,
અહોરાત્ર નિજ પદમા લોહી, પ્રકૃતિપુરુષને ગાવુંજ.
ને ને રૂપ ધરે તાવાવર, તે તે લીલા ગાવુંજ.
લલમમા એ લલમ મારો, સમજ્યો, એ પીવું, એ ખાવુંજ.
(રૂકિમણી દ લ કડવુ ૨૫-કી ૪૮-૫૦.)

પ્રેમપદમા તે મનસા મારી, આનન્દપદને નાખુ આવારી રે. ૧૪
કૃષ્ણસુત કૃપા કરો સુને સારી, નહિ યાયે દ્વારકાદાસ અદકારી રે ૧૫
(કૃષ્ણલીલા પ્રા. કા. ૯ પા. ૨૨૫.)

હરિદાસ પણુ ‘ભારતસાર’મા કઈ આવા ઉલ્લેખ કરે છે.

બહુ પ્રેમાનંદ ગોવિન્દ અવર ન મનસા એક રે,
પ્રભુધિ, હીન હીન જન નવ ઘનચો વિવેક રે.

(આકાંડેય પુરાણ. કાંડ. ૫ કી ૩૬.)

કરતાં કવિતા કૃષ્ણજી નિમિત્ત માત્ર તે કુવ.
આસરો અવિનાશીનો, કવિજન જોણે શુષિ :

(અભિમન્યુ કાંડ ૫૧.)

વિપ્ર પ્રેમાનંદ કંઈ ન જાણું, વિખાણું ગુણ ગોવિન્દના રે.
ગોવિંદના ગુણ જેમ તેમ કહું, નવ લહું હાપણ જ્ઞાન રે;
હરિનામ દે અક્ષર વડે, વળે કોટી મંચારનાન રે.

(હસમરકપ અ. ૭. કાંડ ૨૫.)

સંકિતભાને વા દ્વેષભાવે, હૃદયમાં વધુપતિ રાખો;
કહે પ્રેમાનંદ હરિમનન વિના, વળે દિવસ એવો નાખો.
આ નાખો જન્મ ભાનન વિના, કરો સીતાર્પણ મિત્ર રે.

(હસમ. કાંડ ૧૭ મું.)

હરિજન હશે તે જાણશે, પ્રેમસંકિતની યેર,
મુશખ નિદા જોણરો, જવા જમને યેર. (હસમ કાંડ ૬૪ મું.)
મારો, વારો, ધારો, ત્રિકા ! જ્યમ ત્યમ પાર જતારો રે,
કાવિદ જન ! કવિતા નથી કરતો, હરિગુણ જણ લવારો રે.
છે હરિગુણ જણવા નારો મારો, સારો અર્થ સમારો રે.

(આકાંડેય કાંડ ૧. કી ૨૪-૨૫.)

પ્રભુના ગુણજણ આવા અંતર આવે સારલી ઓટ રે,
કવિતા ચદ્રિકા નિધિ નિરખી, મનદર ન વહે કાંદ રે. (હરિમંદ્ર ક. ૨.)
હરિનુકૃતિ જાણું નહિ કહાં કર્યું નરોત્તમજાનણ.

(મોખાવાખ્યાન કાંડ ૫૧. કી ૧૮.)

મૃદવા માત્ર હું, પ્રેમાનંદ, કુન્ની હરિવિચારે મન રે;

(અખ્યં ૩. ૨. કી ૧૬.)

વિપ્રસેવક ચતુર્વિંશી જેનું હરિચરણે મન રે. (૧. ક. ૮ કી ૪૨)
જન પ્રેમાનંદ મિથ્યા ભણો, જ્યમ ત્યમ હરિગુણને જાણું રે.

(સામળથાહનો વિવાહ ક. ૩૬ કી ૨૦)

જેમ મીન છાંદે ચંદ્રમંડળ, જેમ પતિવ ચણે મંચ રે;
નિરધન ચિંતામણિ છાંદે, તેમ મને દરિજન સંચ રે

દરિદાસ જેરા સંચ મુળને, સદા વશ્વસ જેઠ રે;
જેઠ તણે સંગે કરી ને, યાચ નિર્મળ રેઠ રે.

(વામન ચરિત્ર કડવું ૧૭ મું)

હરિનું નેહ દરિજનને, હરિ હરિ વિના ન ઉદાર રે
સદ પ્રેમાનંદ મું રવરે, ચર્મજીવ્યાએ નિરધાર રે. ૪૨

(શામળશાહનો વિવાહ ક. ર. કી ૧૩)

આ સર્વથી જણાશે તેમ પ્રેમાનંદ સદા કવિતારસમાંજે અને પ્રભુનાં
ગુણગાનગાવામાં જ નિમમ હોતો. તેને નન્દરખારના કઠિાર, તેમ જ વૈષ્ણવી શ્રેષ્ઠી

૪૨ ઉપરાંત વધુ વાનગી માટે દશમ સ્કંધ કડવું ૨૭ મું, કડવું ૧૨૩ મું;
કડવું ૧૪૬ મું. વામનચરિત્રનો અંત ભાગ; શામળશાહનો વિવાહ કડવું ૩૬ કી
૨૦; કડવું ૪૦ મું કી ૫૫ મી; ઋષ્યશૃંગાખ્યાન કડવું ૫ મું કી ૩૨ મા વગેરે
વગેરે, જુઓ. આ સહ તેના ઉદ્દગારો સ્વાભાવિક દોષાની અચૂક પ્રતીતિ
પૂરી પાડે છે.

૪૩. પ્રેમાનંદને કવિતા કરવાની એવી તો છદ્દી આદત પડી હતી કે તેને તે
વિના અંધ વળતોજ નહિ. તે પોતે જ કહે છે કે,

“તેમાં કાળ પડેલો કૂડો, કાન્ય ભાગ્ય નહીં મહાકાળ રે,
તદપિ આગણીસો સણ્ણાં કંપે ધાવણાં જાળ રે.
તે સત્તરસે આગણીસે કાન્ય કરી શું કીજે રે,
જાતિસ્વભાવ મટે નહિ ભાઈ! કાન્ય કયે મન રીજે રે.

(ઋષ્યશૃંગાખ્યાન કડવું ૨૫-કી ૨-૩.)

જન પ્રેમાનંદ કાંઈ ન ભણે, માની કવિતા સુખ્ય રે;

(માકુંડેય. ક. ૧૨૨ કી ૮૧)

અનેક ભક્ત અવનિ વિષે, તેમાં મહાનના ગુણ ગાઈ;
ભક્ત ને ભગવંત એક છે, ગુણ ગાઈ વૈકુંઠ ભઈ.

(શામળશાહનો વિવાહ, કડવું ૧ કું.)

જનો દેશાઈ શંકરદાસ માધવદાસ આદિનો પાઠો આગ્રય મળ્યો હતો. ૪૪ છતાં તેણે તેમની લેશ માત્ર પણ પ્રશંસા કર્યાનું જણાવ્યું નથી. આદ્ય મનુષ્યમાં માત્ર કૃષ્ણભક્ત નરસિંહના જ ગુણગાન તેણે સકારણુ ગણ્યા છે. આથી તો તેણે મદદ-બારત અને પ્રાર્થનામાંથી ધર્મનિષ્ઠ કે વિષ્ણુભક્ત 'નરોત્તમો' નાં ચરિત્રો જ પસંદ કરી તેમનાં મુક્તકંઠે વખાણુ કર્યાં છે. તેમાંએ તેની પસંદગી રસિક અને પ્રોધવાયો છે; કારણુ તેણે વિષ્ણુદાસ, નાકર અને શિવદાસની પેઠે કવન જનનિય-માદિનાં પાલન કરનારા, 'નરોત્તમ' રાજવંશીઓ સુદી કાઢ્યા નથી, પણ આદર્શ છવનના નમુના રૂપ નાયકનાયિકાઓ પસંદ કરેલાં છે. તે કહે છે કે "એવા નરવરના ગુણુ ગાવા, રસના ચર્ચની મળતીછ; એ શ્રોતાસિએ પણે અંતર, વાન શી કહેવો વળતીછ." (મધિતા-ક. ૫૨: કડી ૨૬૬) આવા કડક નિયમને લીધે વલ્લભ સાથે એમાનન્દને વારંવાર ઝડપડો થતો હતો; કહેવાય છે કે પોતાના પિતા એમાનન્દના મિત્ર માધવ શેઠની પ્રશંસા સ્તેષાત્મક 'માધવકાવ્ય'થી વલ્લભે કરી, માટે એમાનન્દ તેને વલ્લભ બાદ કહેતો, એટલું જ નહિ પણુ તેણે તેના 'માધવકાવ્ય'નો નાશ પણુ

નષ્ટ સુલભ નહી, દિજળજાં કાંઈ, નહીં શાસ્ત્રી પુરાણી વેદાન્તિ રે;
હું આતુર્જિશી બટ પ્રેમાનન્દ, જોઈ કવિતા યઈ મન શાન્તિ રે.

(માઈટેય. ક. ૧૩૭ કડી ૬૭)

કવિતાકારીજન વિનતી કરે રે. (માઈટેય. ક. ૨૦૭ કડી ૬)

માઈટેય પુરાણમાંથી તેમ જ ખીલ્ આખ્યાનોમાંથી આવા આશયના ખીલ્ અનેક ઉતારાઓ ટાંકી સંભવ તેમ છે વળી જુઓ ૪૪ શ્રી નોંધ.

૪૪ દેશાઈ મદેતા શંકરદાસે મુને આજ્ઞા આપીછ. (રણુવલ્લ કડકું ૨૫)

નંદરબારમા ભકત વણેરા નરસિંહજીયાથી દુસ ન ચાય રે,

રસને સીકવવા માટે વદરપૂર્ણ કરે શ્રી મહારાય રે.

(આર્ષ કડકું ૨૫-કડી ૧૨.)

નંદરબાર વિષે વિચરી, કવિતા સવિતા સમ વિષય ધરી, લછવા જ હરિ;

શબ્દગુરુપદને લઇને મહેને રહેને કહેને સિવ ઉચરી બાજિયા જ હરિ.

નંદરે ઉધમે નઈ, નવ ગુણુ મેં ગઈ, વડી કયા કરી, મયી ન, બાજિયા જ હરિ

(અધવકાખ્યાન કડકું ૧૪-કડી ૧૪૨૩)

"મિત્ર સીકાવા કાણે, વળી વાકવ મોતિક સાઈ રે."

(લલ્લમણા હરણુ કડકું ૧૭.)

કરાઓ દતો. ૪૫ આવી વૃત્તિથી જ તેણે ‘ ધર ધર અજ્ઞાન, જર્ઠ શૈર ઢાંદરે
ભાગવત વાંચે, યજ્ઞમાનના ગુણ ’ ગાનારા, (માકેડેપ, ક ૮૮. કડી ૩૪-૩૮)
“ શ્રદ્ધાત્રના લાકુ ખાવા, પાપપોટસો વધારનારા ” (ક. ૮૪ કડી ૪૬),
“ અતિ રાગડા મોટા તાણી કયા શાણી શાણી દહેનારા, ” “ દહેનાર પણ
કરનાર નહિ, ” “ જાણે વગરનું હોય ઝોડ, ” “ જૂત વળગ્યે મન ભમી ગયું
હોય, ” “ એવા દ્રવ્યકાળે જુવા ભટકનારા, ” “ લોલુપ પુરાણીઓ ” ની પણ
ભાટાઈ માટે સખત ઝાટકણી કાઢી છે. તેના સમર્થ સિંધોએ પણ એ જ
નિયમને અનુસરીને નરોત્તમ અને ભગવદ્ભક્તોનાં જ ગાન કર્યો છે.

આમ અધાટત અને પામર માનવોની પ્રથાસાના વિરોધી, પ્રેમાનન્દનું
ઉદરનિર્વાહનું મુખ્ય સાધન કથાગાન અને કાવ્યાલેખન
ઉદરનિર્વાહ અને હોયું વિશેષે મંગલ છે, અને તેના માંથે તેમ જ કિંવ-
રાજ્યાશ્રય. દત્તીઓ આની સાખ પૂરે છે. તે પોતે જ નિખાલસ-
પણે દ્રૌપદીહરણમાં કહે છે કે “ કવિઓ નૃપના કે

શ્રીના હજધર (જમિનદારો) બળધર ત્રાસ ” વેઠે છે, પણ હું “ જગતીસુર
લોભી ” એ ન્યાયે નિર્વાહસાધન મેળવવા પૂરતો જ લોભી છું, છનયે દાસપણ
(પુશામતખોરપણું, કે ગુલામી) કરતો નથી, તેમ નિર્વાહ માટે “ ઉદાસપણું ”

કવિ નહી, કવિવા મનમાં વમે, ભવરી તો ન કર, ઉભરો યમે ।

નવ યમે દમને દમતાં મરી, હરવને ભજતા હરિ હે હરિ ।

પણ કહો કિમ તો કરતું ક્યો ? નમી નમી કવિને કયતું બળે,

કવીરા । તો કરણ કરજો વરી, હરવને ભજતા હરિ હે હરિ.

(દ્રૌપદી. કડવું ૩૦. કડી ૨૬-૨૭)

જુઓ શામળશાહનો મોટો વિવાહ:—

અનેક ભક્ત અવનિ વિષે, તેમાં મહાનના ગુણ ગાઈ;

ભક્ત ને ભગવંત એક છે, ગુણ ગાઈ વૈકુંઠે ભઈ. કડવું. ૧ કડી ૧.

તેમ ભક્ત નરસિંહને નાજરોએ દુઃખ દીધેલું, તેથી બળ્યા દિલને સાંત કરવા
અને નાજરોને રીકરવા તથા ખીજવવા નરસિંહચરિત્રો લખ્યાં છે.

૪૫. જુઓ દુઃસાસનરોધિરપાનાખ્યાનની પ્રસ્તાવના. પા. ૩.

(જોપરવા) પણ સેવતોયે નથી. ૪૬ કદાચ વલ્લભ કહે છે તેમ આખ્યાનકવન સિવાય ખાસ ખીલો ‘કાર્ધ ઉઘમ ચાજગાર’ તે કરતો નહિ હોય તેમ કેવળ ‘ ઉદરે ઉઘમે જર્ધ કયા કથી ’ નહીં હોય, ‘સુધન્વાખ્યાન,’ ‘નળાખ્યાન,’ ‘સુદામાચરિત્ર,’ ‘શ્રાદ્ધ,’ ‘દ્રૌપદીહરણ,’ ‘દ્રૌપદી સ્વયંવર,’ આદિમાં પ્રેમાનન્દ પોતે જ ‘ ઉદર નિમિત્તે પરદેસ સેવ્યા ’નું, ૪૭ હિન્દુસ્તાનના જુદા-વન આદિ તીર્થોનો પ્રવાસ શ્રીમંતો સાથે કર્યાનું, સુરત, નંદરગાર અને અન્ય વડોદરામાં તેમ હસ્તિનાપુરમાં ૪૮ પણ કયાઓ કર્યાનું અને નંદર-

૪૬ જાઓ દ્રૌપદી હરણ કહ્યું ૩૦ કડી ૨૬-૩૦.

કવિઓ નૃપના કે શ્રીના, હળધર બળધર વાસ,
જ્યતિસુર હું લોભી તો, પણ વટપતન વાસ,
વટપતનમાં વાસ આખ્યો, લોભીનો રહુ લોભી રે
કાસપણ, ઉદાસપણ ના રહુ પ્રેમાનન્દ ચોભી રે

૪૭ ઉદરનિમિત્તે પરદેસ વેઠયો, સેવ્યું નંદરગાર,

ન હીપુરમાં પદ્મપદ કીધો.....(સુધન્વા ૭૩૩ ૬૫)

“ સુદર્શ કીધુ સુરત માઢે યજુ પૂર્ણ નંદરગાર ” (નળાખ્યાન ૭.૨૪)

“ ઉદરનિમિત્તે સુરત સેવ્યુ ને આમ નંદરગાર,

ન હીપુરમાં કયા કીધી જ્યાં છાજિ અનુસાર ” (સુદામા ૪ ૧૪)

“ ઉદર માજ રહી હીન આક્રમા, કવન આ પરીયું ધરી પાકમા ”

(દ્રૌપદી હરણ કહ્યું ૩૦ એ કડી ૨૫.)

નંદરગારે કદ વેઠી, આજમ રહ્યે કયા કરી રે,

(વામનકથા કહ્યું ૧૪, કડી ૧૪,)

ઉદર ભરવા માજ છ એ ઉચિત્પાત્રે હુડી કરી તે દસનપુરમાંવછ

(હુડી, હિ ત્રિ પાત્રી પ્રતિ ન. ૧૫ જ)

દંડયાદિ, ઈંડયાદિ.

૮ ઉચિત્પાત્રે હુડી કરી. હસ્તિનાપુરમાંકે

શ્રોતાનન સદુ સામળો, વેદક્રોધાગ્નિ યાથે (નર્મદાસ કરની પ્રત)

। હીરાદાસ ત્રિ પારેખની ૧૫ જ પ્રતિમા (જ્યેષ્ઠ વતારે ૪૭ મી નોટમાં દસનપુર(એટલે જુરદાનપુર)માં હુડી ગાવાનો વસ્ત્રેજ છે, પણ પ્રેમાનન્દ દેવના તીર્થયાત્રા કર્યાનું પ્રસિદ્ધ દોનાથી હસ્તિનાપુરમાં હુડી ગવાનો વિરોધ છે.

બારના રાજ તથા બારિક વૈષ્ણવોને રીઝ્યાનું જણાવે છે. વડોદરામાં તે ક્યાંથી ક્યાં સુધી રહ્યો અને ક્યારે ક્યારે સુરત તથા નંદરબાર જતો તે ચોક્કસ કહી શકાતું નથી; પરંતુ સં. ૧૭૨૬ પહેલાંના કાઈ આખ્યાનમાં પરદેશ વેડ્યાનું તેણે જણાવ્યું નથી, તેમ તે અગાઉ તે પરદેશ ગયો હોય, તેમ જણાતું પણ નથી. કારણ ઈ. સ. ૧૬૬૪ (સં. ૧૭૨૦) થી ૧૬૭૪ સુધીમાં મરાઠાઓએ (શિવાજી) સુરત બંદરને ત્રણ ત્રણ વાર હુટ્યું હતું, તેમ સને ૧૬૬૬ માં બાદશાહ શાહજહાન મરણ પામ્યા અને શુજરાતમાં પણ મોગલ સરદારોની આપસઆપસની ચડસાચડસી, અને મારામારીથી ધણી અબ્યવસ્થા હતી, તેમ પ્રેમાનંદ પોતે જ કહે છે તેમ ‘જેટલાં ગામ એટલા રાજ’ એવી અનધન રિયત હતી.’ એટલે શુજરાતમાં સામાન્ય રીતે તથા તેની પડોશનાં નંદરબારાદિ વ્યાપારધામોમાં બહુખર્ચે શુજરાતીઓના બાપારરોજગાર થાળે પડ્યા ન હતા. પણ આ સમય દરમ્યાન જણાય છે તેમ પ્રેમાનંદે સં. ૧૭૨૦ માં વડોદરામાં મિત્ર માધવની પ્રેરણાથી ‘લક્ષમણા હરણુ’ રચ્યું, બીરજી આદિ શિષ્યોને આખ્યાનો બાધવાની પ્રેરણા કરી. વળી તેણે સં. ૧૭૨૪માં ‘ઓખાહરણુ’ રહ કડવાનું બાધ્યું. ૪૯ સં ૧૭૨૭ માં “ચન્દ્રહાસાખ્યાન” અને અભિમન્યુ આખ્યાન અને સં. ૧૭૨૬ માં “મદાલસા આખ્યાન” રચ્યું. આટલી કૃતિઓ તેણે વડોદરામાં રહી રચી.

કડવા ચાવીસ પદ સાતસે, બાર બાર દશ દેસીજ

કથા કવિ જદાવન મધ્યે હરિ હીલા ઉપદેસજ

રણયજ્ઞ ગુ. વ. સી. નં. ૧૪૨ ક

અને ૧૧૬માં અઠ વાળી પ્રતિ પણ આડકતરો ટેકો આપે છે.

૪૯ ૨૯ કટવાની પ્રત હલપત દુર્લભરામવાળી જોઈ, કવિ જર્મંદે પોતાની નોંધમાં (જે શુજરાતી પ્રેસમાં હયાત છે) આ પદ્ધતિઓ ટપકાવી છે—

“સવત સત્તર ત્રેવીસ વિક્રમ ચૈત્ર સુદ નવમી શુરવારજ

શ્રીસુન્દર ગુરુપ્રતાપે પ્રૌઢ કર્ણ કાવ્ય શ્રી આધારજ”

પ્રેમાનંદે બીજા કાળી જેમ બહલાબ્યા તેમ આ સમય પછી ઓખાહરણ પણ બારેક ક્યાપ્રસંગોએ અવશ્ય બહલાબ્યુ હતો, જેમ માનવા કારણ છે. શ. જગનલાલ વિદ્યારામ રાવજવાળી ૨૯ કડવાની પ્રતિમા આ પદ્ધતિઓ છે—

પરંતુ શુજરાતમાં પડતા અવરનવર નાના મોટા દુકળો ઉપરાંત સં. ૧૭૨૯
માં બારે ઓગસ્ટનો સો ફૂટો કાળ પડ્યો. “લુધાતુર ચર્ચા પ્રાણી પશુ બધે
અન્યોન્યનાં બાળ, “૫” “માતા પુત્રને આય” એવા વસમા અને કારમાં
દુકાળનો અનુભવ થતાં, શુજરાતના અશરદ્ધ ચરાણી વ્યાપારીઓથી વસા-
યલા, વ્યાપારના ધામ “નંદરખારમાં આવી વસ્યો કૃષ્ણમુત પ્રેમાનન્દ
અરિનો અરિ” અને પ્રસંગ અનુસાર, અનાવૃદ્ધિ ટાળનાર શૃંગી ઋષિનાં
શુભુગાન કરનાર “ઋષ્યશૃંગાખ્યાન”નું સુંદર, હૃદયદાવક અને રસમર
કાવ્ય રચ્યું, ભક્તની નાર્યાબીડ ટળાવવા નરસિંહની હુંડી ગાઈ અને મં.
૧૭૩૦માં લોકસંકટ ઉદ્ધારવા જગદુદ્ધારક વામનજીની “વામનકથા”
પણ કરી. વળી સિંહચની સંધિ આવતાં ગોદાવરીની યાત્રાનો પણ પ્રમંગ
સાધ્યો પણ દશે. પરંતુ તેથી કહેવાયું છે તેમ મેં ૧૭૨૯માં મરણ પામેલા મરાઠી
સમકાલીન કવિ વામનનાં (શકે ૧૫૪૦-૧૫૬૫) કાવ્યો વાંચવાને યોગ થયો
હતો એમ માનવાને સમજા કરણ જણાતું નથી. અલભત યાત્રાપ્રમંગો
અને વ્યાપારસમાગમોથી તે સમય અગાઉ મરાઠી ભક્તિપ્રેરક સાહિ-
ત્યનો ગાઢ સંપર્ક શુજરાતી પ્રજાને થયો હોવો જોઈએ જ. નંદરખારમાં તે નંદી-
પરામાં રહેતો હતો. અહિંના નિવાસના આરંભમાં તે કથાગાન કરતો
હતો; પરંતુ તેની છાતિ ઠેક રાજદરખારમાં પોહોંચતાં, સં. ૧૭૩૬-૩૭માં
તેણે રાજાને રીઝવવા નરસિંહના બાપનું આદ, માંધાતાખ્યાન, દ્રૌપદી
સ્વયંવર આદિ દારપરસ અને વીરરસને પેાપનારાં આખ્યાનો તથા ભગવદ્
ગીતા વગેરે એક પછી એક રચ્યા માંડ્યા ૧૧ આ જ અરસામાં
કદાચિત્-ચાંતરસપ્રધાન કાવ્ય અણવક આખ્યાન પણ અદા રહી

વીણે મધ્યે, વારી માઢે વિમ્બ ચતુર્વિંશી દાગ,
પ્રેમાનન્દ આનન્દ રહે, જય જય વૈકુંઠ નાય.

૧૦ ઋષ્યશૃંગાખ્યાન કાવ્ય પ. ૬૧ રક-૨૬; ક. રૂપ ૬૧ ૧૭-૨૫

૧૧ “નંદરખારમાં ભક્ત બણેશ, નરસિંહ કથાથી ભસ યાય રે
રાજાને રીઝવવા માટે, હૃદય પૂર્ણ કરે મહાસાથ રે.

(આદ્ય સં. ૧૭૩૬ કાવ્ય. ૨૫)

તેણે રમ્યું હતો. સં. ૧૭૩૮માં સુધમાચરિત્ર ગ્રાંથ, તે પાછો વડોદરા આવ્યો. વડોદરામાં મોંમેર નાગરી ન્યાતની પાટે ગયું, અળવીનરા નાગરોની પચ્ચીથી ઉગાવવા “ નામરત્નિંદા ” બાંધી, અને શામળશાહનો વિવાહ રચી હાસ્યસ્સ હત્યો. મં. ૧૭૪૦માં સુધન્વાખ્યાન અને મં. ૧૭૪૧ માં રણુચર ગાયો અને પાછી નંદરબાર તેમ સુરત રચ્યે પાછી આંટાફેરી કરી, નળાખ્યાન અને દ્વૈપદીહરણ રચ્યાં. સુભદ્રાહરણ તેમ જ હરિશ્ચંદ્રાખ્યાન, હેલીચરિત્ર આદિ રચી આર્કેડેવપુરાણનો પદ્યમંથ બાંધી દીધો. નંદરબારમાં રહેતાં ધીરે ધીરે તે મં. ૧૭૧૬માં (કે મં. ૧૭૪૫ માં) રાજગુરુપદ પશુ પામ્યો. પર તે દરમ્યાન તેણે અનેક રસભર કાવ્યો અને આખ્યાનો સુરત અને નંદરબાર ઉભયમાં તેમ જ વડોદરામાં પશુ બાંધ્યાં અને પૂર્ણ પશુ કર્યાં, આ જ અરસામાં સમગ્રાય છે તેમ કેટલાક મંદકૃત મહાકાવ્યોમાં જેમ મહાકવિઓએ અને અક્ષંકાર, પિંગળ, રાજભંકાર, ચિત્રખંધ, દૂતપ્રખંધ, આદિતું અલૌકિક પ્રભુત્વ સિદ્ધ કરનારા વૃત્તાનુસારી પ્રખંધો રચ્યા છે તેવી ધાટિએ પ્રખંધો રચવાને પ્રેરતાં પ્રેમાનંદ દ્વૈપદી-હરણ રમ્યું તેમ જ નાટકોની રચનાનું કાર્ય પશુ આરંભ્યું. શામળશાહના વિવાહનો અંત ભાગ (કકવું ૪૫, ૧૮-૩૭) આતી સંગી સાદા પૂરે છે.

નંદરબાર તે અરસામાં બપાપારતું ધીકવું મયક હતું. તે કિલ્લાકોટ અને પાણીના સંગ્રહવાળું આબાદ શહેર હતું. નંદરબાર-નંદરબારની વિધિ ના ‘ ગુજરાત ’, મૂળે ગુજરાતના ‘ લેઉઆ કુદ્યુમી’ઓ દેવી હતી ? હતા, અને તેઓ આ પ્રદેશ ખેડતા હતા. સંવત સૈકા ૧૭-૧૮માં ગુજરાત અનધન સ્થિતિમાં હતું; દુકાળાદિથી હેરાનવેરાન અને ખેલનમેલન થયલું હતું. મોગલોના અને મહેરાસીયોના તાસ

“.....અલ્પ શુદ્ધિએ રીઝવું રાખવ

રાખે આજ્ઞા ધીસુએ બાળી, ધર્મરાયની લીલા રાખી ”

(દ્વૈપદી સ્વયંવર સં. ૧૭૩૬ કકવું. ૭)

૫૨ “ રાજગુરુપદ લઈને ” આશાવકાખ્યાન.

મુઢી રજું હતું ત્યાં હુંદારા મરાઠાઓએ પણ બેસુતમ કાળા કહેર કામકામ વાં
સાવા માંડ્યા. દુકાનોએ પણ સંતાપ પાડવામાં કાંઈમજા ન રાખી, એટલે સાદસિ
ગુજર વ્યાપારીઓ અને ધનાર્થીઓએ દક્ષિણ તરફ પાછી દૃષ્ટિ ખાસ દોઢાવી
કેટલાક સમયથી પણા ગુજર શ્રીમંતોની પેઢીઓ નંદરનારમાં તેમ જ
જુરદાનપુરમાં હતી. તેમ દક્ષિણમાં પ્રેમાનંદના પ્રેરગામી બાલજી આરં
જાખાદમાં, શિવદાસ વિજયપુરમાં તેમ જ અન્ય કવિઓ આવા વ્યાપારન
મથકોએ ગુજર બંધુઓના આશ્રયથી રહ્યા હતા. અમરેલીએ મં. ૧૭૩૨-
(મ. સ. ૧૬૬૬)માં પટેલાં અહીં કોડી બાલો હતી અને પછી અમર
દાવાદમાંથી નંદરનારમાં સં. ૧૮૨૬ (ઈ. સ. ૧૬૭૦)માં મુખ્ય પેઢી સ્થાપ
હતી. આમ નંદરનાર ધીરે ધીરે વ્યાપારી મથક બન્યું હતું તે વેળ
નંદરનારનો નકાર (કદાચ ફાજદાર) કોણ હતો, તે પ્રાપ્ત હતિદાસ
જણાવું નથી; ૫૭ પરંતુ મરાઠી પરિબલથી કંઈક અસ્તવ્યસ્ત થતાં
મોતખાઈની પડતીના કાળમાં કદાચિત્ કાલાવાડમાંથી ભાગી આવી અહીં
સને ૧૪૨૬થી વસેલા કોઈક કાકારના વંશજોના કબજામાં આ પ્રદેશ હતો, એમ
પાંકે પાંચે સમજાય છે. ૫૪ વળી એન્ડર્સનનું “વેસ્ટને ઇન્ડિયા” અવસોહતાં તેમ

પક સ્વ. ઉપકારામ સૂર્યશમ દેશાઈએ નંદરનારની સુલાકાત લઈ શોધ
ખોના પરિણામે જણાવ્યું છે કે “તે વેળાના નંદરનારના રાજાનું નામ બુપતસિંહ
અને રાજપુતનું નામ વીરસિંહ હતું. બોખાદરજ સાબળવા રાજાએ તેને તેડાવ્યો
હતો, અને તે સાબળી ઇનામ આપ્યું પણ તેની સુચનાથી રાજાને તેની મરજ
પામેલી રાણીના યોગ્યા દિવાસો આપવા નળાખ્યાન રચવા માંડ્યું, અને સ.
૧૭૪૨ માં પૂર કીધું” (જુઓ નળાખ્યાન ૩૧ છંદો મોદીવાળું પાનું ૨૧.)

પ્રેમાનંદના પોતાના ઉલ્લેખો નંદરનારના રાજા સાથેના તેના સંસર્ગના છે
પણ તે વેળાનો નંદરનારનો સમ્રાજ્ય અને વિશેષ વિસ્તૃત હતિદાસ મળે તો
પ્રેમાનંદના જીવનકાળમાં ઉપર સારો પ્રકાશ પડવા સંભવ છે.

૫૪ જુઓ “બોમ્બે ગેઝેટીયર” વૉલ્યુમ ૧૨ પ્રકરણ ૨૪ પાનું ૪૫૭ ને
“દેવરનીબર ઇન હેરીસ” ગ્રંથનો લાગ બીજો મળે તો આથી પણ કંઈક વધ
જાણવા સંભવ છે. એન્ડર્સનનું “વેસ્ટને ઇન્ડિયા” પાનું ૧૬; ઈન્ડિયા

મતિદાસકાર ઈલીયટનો અંથ જોતાં સં. ૧૭૫૧ (ઇ સ. ૧૧૬૫)માં (ત્રિમા-
નંદ્યારમાં હતો તે સમયે) મોગલ બાદશાહ ઔરંગઝેબનો અશ્રિત એક
“જાદાર” હાલના થાણુદાર કરતાં વિશેષ મુશ્કી સત્તા અને સ્વતંત્રતા
પનારો ઠાકોર નંદરજારનો વહીવટ ચલાવતો હતો. તેણે સં. ૧૭૫૨-૩
ઈ. સ. ૧૧૬૭)માં મરાઠાઓને તેમ જ મોગલ સરદાર હુસેનઅલીને
દુર્દશાઓ દતા; તે સમયે નંદરજાર જેવાં વ્યાપારી ધામોના કિલ્લા અવરનવર
થામદલ ચતા હતા અને મરાઠાઓ ત્રાહ ત્રાહ પોકરાવતા હતા. છતાં
ત્રિમા નંદરજારનો ઠાકોર (જાદાર) ચરવીર તથા કાબેલ હોવાથી ધણો
જ પોતાની સત્તા ટકાવી રહ્યો હતો, એટલું જ નહીં પણ એ પ્રદેશમાં
તાનો શિક્ષી પૂરેપૂરો જમાવ્યો પણ હતો. કદાચ આ ઠાકોર તદ્દન સ્વતંત્ર
હે હોય પણ ખડખડી બરનારો હશે, છતાં તે કાગમાં મુલકગીરી કરનારો ઠાકોર
ઈને રાજા જેવો જ લગભગ સ્વતંત્ર હતો. તેથી તેને ‘ રાજા ’ના નામથી
ધાર્ય રીત્યા સંબોધી ત્રિમાનન્દે તેનો ઉલ્લેખ કાંધો હશે, એમ જણાય છે.

અહીં નંદરજારમાં ત્રિમાનન્દ સં. ૧૭૬૬ સુધી તો રહ્યાનું અને સારી
તે દ્રવ્ય સંપાદન કર્યાનું એકલ જણાય છે. વલ્લભના (અપ્રકટ) અંથના
પ્રધારે રા, બ હરગોવિન્દદાસ કાંટાવાળા જણાવે છે કે “ નંદરજારના
જ સાથે કવિને સારી મિત્રાચારી હતી; તેથી રાજા તેને બહુ વાર
તાને આંખો ખોલાવતો. વડોદરાના બે ધનાઢય નાગર વાણીયા ત્રિમાનન્દનાં
સ્તકોની નકલો કરાવતા અને એક શ્રીમંત ગૃહસ્થ તો પોતાને ખર્ચે તે
હેંચતો. ”

ત્રિમાનન્દની વૃત્તિ પ્રશંસાપણી ન હતી; તેને યદ્યપ્ત કીર્તિ અને
સ્થાન પ્રાપ્ત થયાં હતાં અને ઠીક જામ્યાં પણ હતાં. તે રાજ્ય.ત્રય ઉપર
ધી જ ઝાઝું ઝુઝુમ્યો ન હતો. અને તે કારણે કેવળ નંદરજારના રાજા પાસે

; મતિદાસ, વેદ્યુમ ૭, પાના ૩૬૨-૩ નંદરજારની હિંદ તેમ જ હુસેનઅલીની
કાંઈનો પ્રશંસક વર્ણન કરીને જણાવે છે “ કૃષ્ણે એકીચર ” વેદ્યુમ ૨૨,
ના ૨૫૧ ની કુટ્ટોદ, આદિ

જ પોતાનું કવિજીવન નિર્ગમન નહીં કરતાં પ્રા
સંપત્તિ અને સંવત્તિ પરત્વે સુરતપ્પ અને વડોદરામાં પણ કથા કર
અને ત્રણે રથને પ્રસંગોપાત્ત 'જીવ આવ' કરે
વડોદરામાં તેણે નાગરી ન્યાતની પાટે બેસી "મેઝેઈ" ગાયત્રી
પ્રસવ થયલા નટખટ નાગરોએ તેની આગળ પાણીના ચંદુ ધર્મની વ
સુપ્રસિદ્ધ છે. નાગર મિત્રોના ચીઠવાથી ચીઠવાઈ 'શામળલાલનો મેટો વિવાહ
(સં. ૧૭૪૦) અને શંકરદાસની પ્રેરણાથી 'સુધન્વાખ્યાન' (સં. ૧૦૪)
વડોદરામાં રચ્યું, તેમ માર્કેડેય પુરાણ, મહાભારત અને શ્રીમદ્ભાગવતના ઘણા
પ્રસંગોની છટક છટક કથાઓથી પુરાણીઓને તોખા પોકરાવ્યાનું પણ સમજ
છે. તેને જામેલા પુરાણીઓ સાથે ચક્રમક કરવાનું મુખ્ય કારણ તેનું કથાગા
જ છે. આ રસપ્રદ પ્રવૃત્તિથી તેમ જ સંબંધિત છે તેમ વ્યાપારવણુજના ભાગ
લાગથી પણ તે પુષ્કળ ધન કમાયો હતો. નાગર વાણીમા માધવદાસ
શંકરદાસ, રૂપનાથનાસ આદિ સારી પારખોએ તેને ધણો ખટાવ્યો હતો; કારણ
કેવળ કાવ્યપ્રવૃત્તિથી જ એક કથાકાર કવિ આટલો ધનાઢ્ય થાય એવે
તે જમાનો ન હતો. જેમ તે કમાયો પુષ્કળ તેમ ખર્ચ કરવામાં પણ ધણો જ
ધોતાળ હતો. તેણે પોતાનું જન્મશ્રુતિ વડોદરામાં "ધૃતસરિતાં ચક્ષાતી
ખાંડી પાજ જાધી," અનેક ન્યાતવરાઓ કર્યા અને ૧૦ હજાર
માલિકીનાં ટીકાં તથા કુવાવાળાં આઠેક પર જાંખ્યાં. તે ભાગ પ્રેમાનંદ
ખાંડીને નામે હજી પ્રસિદ્ધ છે. ૫૧

૫૫ ૨૧. ઇન્દુભારતમાહ્યએ જણાવ્યું છે કે "પ્રેમાનંદે ત્રણ વખત સુરત
કથા કરી છે. એક વાર ભારખાનાને ચક્રમે, એક વાર ધીરે મંટે, અને એક વા
જરાખાણમાં. સુરતમાં હીંચુ રોરીને નાકે મોઢનદાસ નામના જગુગીને ત્યાં
હવાતો હતો. આ મોઢનદાસ કેવીમજા હતો, પણ કથાનો રોખીત હતો, અ
તેથી તેણે "વણાક પુગણી અને ગાયત્રીલા બહોને આશ્રય આપેલો છે." (નક
ખ્યાન ૨૧. છ. ઠા. મોઢીવાણું પાનું ૧૦૦)

૫૬ જુઓ પ્રા. ઠા. અં. ૧ ઘો. પાનું ૧૮.

તેને સંતતિમાં બે પુત્ર હતા; શ્રવણરામ અને વલ્લભરામ શ્રવણરામ-
પુત્રપૌત્ર યથા હતા, તેનારે કવિ વલ્લભને માત્ર એક જ પુત્રી રૂપી
તિલકન હતું. ગૃહમંસારમાં કવિ ત્રેમાનંદ સુખી હશે એવું અનુમાન
૧ થાય છે. મોટા પુત્રની જીવનપ્રવૃત્તિ વિષે કાંઈ જણાવું નથી, પણ
જા પુત્ર ફાંકડા કવિ વલ્લભે તો ત્રેમાનંદનું નામ જોષાવું અને દિષાવું
ય છે. પિતા સાથે ટકર બીડી, તેણે ફાંકડી કવિતા રચી છે અને
જે સહિત્યને નવે રસમાં અમ્મું તરબોળ કર્યું છે અને દિંદી આદિ ભા-
સાહિત્યોને પડછે મુર્ખરી ગિરાની પીડ રથાપી છે. તેને ત્રેમાનંદના અથો
પમૂદ્ય લાગ્યાથી વારસામાં તેનો જ સ્વીકાર કાઢ્યો હતો અને ત્રેમાનંદની
જૂની માતાને સુપુષ્ટ અને સાલંકારવતી કર્યા પછી જ પાપડી પહેરવાની
તિથા પણ તેણે એ જ ઉચિત અભિમાનથી પૂરી કરી હતી. યક્ષપ્રશ્નોત્તરનો
મા પ્રસંગ રસપૂર્ણ છે. (કવિત ૫૧૧ અને ૫૧૨) જો કે વલ્લભ અને
ત્રેમાનંદ વચ્ચે કાવ્યપ્રવૃત્તિઓ વિષે ધણું ધસાતું ચાલતું હતું કે જે વલ્લભના
ગ્રંથોથી જ જણાય છે, છતાં પ્રસિદ્ધ ભારતી કવિને માટે તેનો પિતા જેવું
મંતરમાં બહાલ અને અભિમાન પોષતો હતો તેમ વલ્લભ માટે ત્રેમાનંદનું
મંતર પ્રેમ અને આનંદથી છલકાતું હતું જ. આવા સુપુત્રના પિતા ત્રેમાનંદને
શ્રેયઃ ધન્યવાદ ધટે છે.

ત્રેમાનંદ કથાગાયક કે માણુભટ્ટ હતો, એ કથન ત્રેમાનંદના કેટ-
લાક આરંભ પ્રશંસકોને રચતું નથી; પરંતુ તેમાં
તેના કાદીનો માણુભટ્ટ શરમાવા કે સંકાયવા જેવું શું છે તે સમજાતું નથી.
અને પ્રાસાદિક કવિ. કારણ કથાકાર અને માણુભટ્ટનો ધંધો હાલમાં કેટલાકને
જણાય છે તેમ તે વેળા કેવળ ગાગરીયા, 'જોડકણું જોડું'
પ્રકારનો ન હતો. એ ધંધો તે વેળા કોઈ રીતે સમાજમાં દરજ્જામાં ઉતરતો તો
જ હતો, પણ ઉલટો અતિશય માન અને સત્કારને પાત્ર હતો. તે સમયની
પ્રતિષ્ઠિતિ, લોકવ્યવહાર, કેળવણીના સાધનો આદિ અવલોકતાં, ૫૭ એ તો ૨૫૯

૫૭ વિશેષ વિગતથી આ મુદ્દાની ચર્ચા આ લેખકે પોતે બહુ કાળથી
૫૭ ૫ માં "સમસ્યા" જર્નલમાં કરી છે. (જુલો ૨૫-૨૬ શી ૨૮)

ખ્યાન' વિના ભાગ્યે જ ખાલી વીતતા. સમર્થાં સ્ત્રી આમજ તેનો ' ૨
 લિમ્બુનો યકાવો ' ગાવાની અને બુદ્ધિશાળી સમર્થાં સ્ત્રીએ તો ને મ્હે
 કરવાની પ્રયા પ્રચલિત હતી. તેમ નળાખ્યાન અને મહાકવિસાખ્યાન ' ૧
 યોગ્ય સમયે ગવાતા.૫૮ " ધન્ય છે એ પ્રેમાનન્દને કે જેના કાવ્યસમુદ્ર
 પરેપરે સ્નાન કરવાને આટલા બધા આત્માઓ દોડી આવે અને શુ
 દ્વામજ તથા ભક્તિમાનુ ચર્ષ, સંસારમાં પાછા વળે. "૫૯ આવી વસ્તુરિધા
 દોષને પ્રેમાનન્દ માણુભટ્ટ કે કથામાયક કહેવાય, તેમાં તેની શોભા રંગ
 પશુ કમી ન ચતાં ઉલટી શતશુણી વાધે છે.

પ્રેમાનન્દની કાવ્યશક્તિ અસાધારણ અને અસ્ખલિત પ્રવાહવતી જણાય છે
 લગભગ પોણા સૈકા પર્વતની (સં. ૧૭૨૦ થી ૧૭૬૦
 પ્રેમાનન્દની કાવ્યશક્તિ તેની સતત, બહુવિધ, અને લોકાનુરંજક ઉત્કૃષ્ટ કાવ્ય-
 અને પ્રવૃત્તિઓ એના પ્રસાદ રૂપે મોજુદ છે. નિઃશંક તેનું
 તેના અંશો. અતિવેગવતી, અનેકમાર્ગી કાવ્યશક્તિ શુદ્ધ રસાદિભાવ
 ઇતિહાસમાં અનુપમ સ્થાન ભોગવે છે. તેનાં અને
 આખ્યાનો, પ્રસાદ, માધુર્ય, સાન્દર્ય અને કવચિત ઓજસને માટે પણ
 વખાણાયેલાં છે. તેની રસ જમાવવાની કળા અદ્ભુત છે. અને આમાં કોઈ
 શુદ્ધતાની કવિએ એના પેંઝકામાં પગ ધાલ્યો હોય એમ જણાયું નથી.
 તેનાં વસ્તુનિરૂપણો એક રસમયિની બીજી રસમાં એવી સરંગતા તથા સા
 હનિકતાથી સંક્રાન્ત થાય છે, તેમ જ રસભંગ વિના એક પ્રસંગમાંથી

૫૮ આ લેખકે ચોતે પણ ચોતાનાં જુદાં સગાને ત્યાં ચોડક વર્ષ સુધી આ અ
 ખ્યાનો ગાયાં હતાં, તેમ જ ચોતાનાં અ. સૌ. (હાલ અં.) માતૃશ્રીના કંઠથી ૫
 વર્ષો પર્વત સાલજ્યાં પણ હતાં. શામળમટ્ટની વાર્તાઓ પિતાને મુખેથી સાંભળી હતી
 તેમ શતના ઠભંગ માણુભટ્ટોને અને હરદાસેને સાંભળવાને કર્યા હતા. જુદાં પિતામા
 તથા પિતામહીના યુગવને જ કમુદ્ધર્તમા નરસિંહ આદિનાં ખરો ગાત્રો સાંભળે
 છે; અને તેના રણગર હજીયે કાનમાં રણરણે છે.

જુઓ ૨૧. નવવરાગમાર્ધનું મોચેર. પાનું ૧૭

મીઠા પ્રસંગમાં એવી ખુશીથી સરે છે કે ચતુર શ્રીતાજનો જ તે સહસા કળા શકે. તેની બુદ્ધિ પ્રચલિત છે, તેનું વાંચન વિશાળ અને વસ્તુસાધનમંપત્તિ અઠલક છે; તેમ સહજ સૂરી હોઈ એવી હસ્તામલકવત્ સુસાધ્ય છે; તેની વસ્તુચોજનાશક્તિ તેમ જ પાત્રાલેખનશક્તિ અને પ્રસંગપસંદગી પણ સામાન્ય રીતે ઉત્કૃષ્ટ તેમ જ ઔચિત્યવતી છે. તેની નીતિલાવના ઉદાર અને ધર્મપરાયણ છે; તેની વૃત્તિ અને આશય હંચા પ્રકારના છે; તેનું વાક્યાતુર્ય ઈશ્વરદત્ત અને પ્રાસાદિક છે; તેનો જીવસો વિરલ તેમ જ સહજ છે; તેની ભાષા શુદ્ધ, મૌલ, હૃદયસ્પર્શી અને સંક્ષિપ્ત છે; તેની ભાષાભક્તિ અખંડ, અતિ ઉત્કૃષ્ટ અનુ-રાગવતી તેમ જ ઉજ્જવલ છે, અને તેનું દેશાભિમાન પણ ગૌરવભર્યું છે; તેની વર્ણનછટા સહજ અને રસ ઝરતી હોવા સાથે સામાન્ય રીતે કૃત્રિ-મતાના અંશોથી વિહીન છે; તેના રીતભાતનાં અને જનસ્વભાવનાં વર્ણનો તેમ જ સ્થિતિનાં ચિત્રો સૌંદર્યની ધમકવાળાં છે; તેની મીઠાશબરી વાણી અને વાણીસામર્થ્ય અહોબુદ્ધિ પ્રકટાવે છે; તેનો શબ્દભંડાર વિપુલ અને સહજસિદ્ધ છે, ત્યારે શબ્દા-ડંબર ક્વચિત્કે છે; તેના તર્કતરંગો હંચા અને તરવરતા છે; કદપના-નાં ઉકુચનો રમણીય અને ભવ્ય છે; અક્ષંકારો તો તેના હસ્તમાં જ રમી રહેલા જણાય છે; પરંતુ અતિમોહથી કટલીક વખત ઉપશાંતિની ખડકોને કૃત્રિમતા તેમ જ પાંડિત્યનો પાસ તેને દર્શાવે છે; તેના વિનોદ, ટોળ અને મર્મના નમ્ર પક્ષટાઓ તાકચું તીર મારનારા છે; તેનું જનસ્વભાવનું, માનવ આ-વેશો અને લાગણીઓનું, લોકવ્યવહાર અને રૂઢિઓનું, સંસાર અને પ્રકૃતિ-નું જ્ઞાન ઊંડું તેમ જ મર્મગ્રાહી છે. આથી તેની મંથસંકલના અને પાત્રા-લેખનની પદ્ધતિ ગુજર કવિઓમાં સર્વોપરિ નીવડી છે. તે મહાભારતાદિનાં પાત્રો અને પ્રસંગોને ‘ધરગતુ’ કરવામાં એકો સિદ્ધ યથો છે. જો કે કાવ્યશાસ્ત્ર અને કળા તેમ જ રસનિષ્પત્તિની દૃષ્ટિથી વિચારતાં તેમાં કેટ-લેક પ્રસંગે કંઈક કંઈક ન્યૂનતાઓ અને અતિક્રમણો પણ જણાય છે ખરાં.

તેનું જ્ઞાનશાસ્ત્રનું જ્ઞાન પણ તેની કૃતિઓને વિશેષે દીપાવે છે અને

લોકપ્રચલિત રાગો, ‘દેશીઓ’ અને ‘ચાલ’ યોગ્ય સ્થાને વાપરવાની તેની ખુબી મુન્સ છે. તે પિંગવનો જાણકાર છે. મધ્યદ્યુમાખ્યાન, દ્રૌપદી દરણુ આદિ તેમ જ નાટ્યો તેની સાખૂત પ્રતીતિ કરાવે છે. આખ્યાનોની ઘટનામાં તેણે પોતાના જમાનાના સંસાર અને રૂઢિઓને ધણી જ કુશલતાથી ઊતાર્યા છે અને હિંમતભેર ઈષ્ટ સમાજસુધારાના સૂચનો સૌમ્ય રીતિએ કર્યા છે, એટલું જ નહિ પણ પ્રસંગ પડ્યે તેના અનિષ્ટ અંશો અને ખરાબ અસરો ઉપર માર્મિક છતાં સમર્થાદ આક્ષેપો પણ નિરરપણે કીધા છે. પરંતુ આ રીતિનો અતિ ત્રોદ થતાં અને ‘જનમનરંજન’ નો અતિત્રોલ જામતાં તે કવચિત્ કવચિત્, વિવેચની મર્યાદા વટાવી ગયો છે અને કેટલીક વખતે તો ઉચ્ચ પૌરાણિક સંમાન્ય અને કવચિત્ દિવ્ય પાત્રોને પણ અતિ માનવભાવમાં ઉતારતાં કેવળ અધમ રિચિમાં જ મૂક્યાં છે. આ કારણે તેનું પાત્રાલેખન સામાન્ય રીતે યુર્જર કવિઓમાં ઉચી ઢાડીનું હોવા છતાં કલુષિત કહી-કહી જણાય છે ખરું. તે પોતાના મંદિરે. પાછા ફરેલા વૃદ્ધ સુદામાના મુખે જાણે વેશ્યાઓને-મંમેષતો હોય, એવા અનુચિત ઉદ્ગાર પોતાની જ કુલીન રૂપિપત્ની પ્રત્યે કઠાવતાં તેની નિષ્કામવૃત્તિને ધજાવે છે.^{૬૦} સુભદ્રા-હરણમાં દ્રૌપદી જેવી પતિવ્રતા સ્ત્રીને મુખે “કંથ પાત્રે પરદર્પા...પાપ-પુણ્ય બ્રહ્મ જાણે.....શ્રુત્યલોકમાં માર્ગે સર્વ મિથ્યા,^{૬૧}” આદિ, “તે તારો સાહલો અને હું તો મારે ચાલી” એમ કહેનારી, કાળજીને યોગ્ય શબ્દો દહાવી, તેના સતીત્વને કલંકિત કરે છે. આશ્વાકાખ્યાનમાં ઉદ્ધાલક જેવા કુલસુરુના મુખેથી “માતા પરવ્યા શૌરી.....પશ્ચાદિમાં જેમ જનેતા શું હશે?...એવો નથી કોઈ જ બેદ શું તો મનુષ્યમાં^{૬૨} ?” આદિ અતિ

૬૦ “હું વૃદ્ધ ને તમે જોળન નારી, છે કહણ લોકાચાર.

લોગાસક્ત હું નથી આવ્યો, અને પરમેશ્વરની આણ.

તમને પાપણીઓ પરમેશ્વર પૂછ્યો, હુંને શા આણો છે વાળ.”

સુદામાચરિત્ર કંઠુ ૧૩.

૬૧ સુભદ્રાહરણ કંઠુ ૩૦ લીટી ૧૧૭૫ થી ૧૧૮૦.

૬૨ આશ્વાકાખ્યાન કંઠુ ૭૬. કડી ૫૧-૫૬-આમા.આથી વધુ અસ્થિત

અનીતિભર્યા વચનો શિષ્ય પ્રત્યે ઉચ્ચારાવે છે. વળી જો કે તેણે નાગરિકતા માટે પંકાતા નાગરોની લક્ષ, સીમંત અને શ્રાદ્ધની રીતિઓને તેના ખુલા સ્વરૂપમાં મગ્નકબેર પ્રકટ કીધી છે ખરી, પરંતુ શામળશાદના મોટા વિવાદમાં નાગર પ્રધાનની કુલીન પત્નીને “કપટી અને વિશ્વાસઘાતી” આદિ વચનોથી પતિને સંબોધતી અને “છરો લઈને છાકરીને છૂંદવા દોકતી” વાધરણુ જેવી ચીતરી છે. ૬૩

આવા અપવાદો તેનાં આખ્યાનોમાં કવચિત દીસે છે ખરા. બાકી વિશેષ અંશે તો તેણે પ્રચલિત લોકકૃતિનાં હસનીય, રમ્ય પ્રકારનું ચિત્રા-ત્મ જન્ય અને ગ્રાહ્ય અનેક તરવેા ધણી જ નિપુણતાથી લેખન. રસભર રીતે તેમ જ દોકારબેર પોતાનાં કાવ્યોમાં અત્યંત આલેખ્યાં છે. ઐશિશ્વરની તેની ઉચ્ચ બાવના વિદ્યા-

વચનો છે તે ‘એક યુ લાઇક ઈ’ માંના શેક્સપીયરના વચનોની યાદ દેવરાવે છે.

૬૩ જુઓ શામળશાદનો મોટો વિવાદ, આમાયે કડવા ૧૭ થી ૨૦, નાગર પ્રધાનનો સુસાર કેવો નીચતા અને અધમના કથો વર્ણવ્યો છે તે. તેમાં નીચેની પંક્તિઓ ખાસ:—

મહન મેહેતો કહે બહુ થયુ બાઈ, જે રમ્ય તે કઈ જુદાઈ
જાણો જેખી દામની પેરે કુદી, છરો લેઈ કે’ નાંખું કમળા છુંદી. ૧૬
પેટભરા એકલચ્છા કહી બાડયો, કે’ કેઈ નજોઈછો સ સાર માંડયો. ૨૬
શક નફ્ટ નાગર તમે નીચ, પરણાવો પુત્રી તો કઈ કીચ. ૩૦
નિર્લજ નાગરીએ મારી લાત, કંઠસ મુકો થઈ જાગી રાત. ૪૦
એમ કહી ગાલી કૂટિયું, કુંવરી કેઈ પોતાનું કપાળ, (શામળશાદ કડવું ૧૦)
વારવા ગયે વિકાળ થઈ, રૂધિર ઝરે છે જોને બાળ. ૧૧

.....

કયને કહે છે કામની કુંવરી લેડને પહું કૂપ,
ધાર્યું કઈ તમે તમ તણું, રૂપચિહ્ન જોયાં અનુપ. ૧૨

.....

નદિની આદિ પાત્રો પ્રતિબિંબિત કરે છે. લગ્નની ઉચ્ચ ભાવના પણ નળાખ્યાના-
દિમાં ઝળકે છે તેણે મુખ્યત્વે સુંદર અને ઉચ્ચ ભાવનાઓવાળાં કુનીન પાત્રો
અને પ્રસંગો જ પસંદ કરી, ગુર્જર બંધુઓનાં હૃદયમાં મૌનદર્પણુદિ અને
ઉચ્ચ ભાવના ખિલવવા સહજ અને સરસ મથન કીધું છે હૃદયના સ્વયમ્
પ્રેમમગ્નથી આકર્ષાયનાં (ઉષા અને અનિરુદ્ધ, નાગ અને દમયંતી, મદ-
લસા અને ઋદુપ્તજ) નાયકનાયિકાઓનાં સહજ ચિત્રો આલેખી, તેમનું ઉચ્ચ
જીવન બોધપ્રદ રીતે પ્રકટ કર્યું છે, અને તે દ્વારા ઉચ્ચ સંસાર અને ગ્રાહ
રૂઢિઓનો સાર અને નિર્મળ પ્રભાવ લોકોનાં હૃદય ઉપર પાડ્યો છે
તેનાં ધણાં ચિત્રો અણિશુદ્ધ અને જનંત છે. તેની વર્ણનશૈલી ઠરેલી
છતાં ઉલ્લાસભરી છે, સુખદુઃખનાં દમોદન પ્રતિબિંબ પાડનારી તેનાં
સંસારી વિવિધ કાટીનાં અનુભવોનાં ચિત્રો લાક્ષણિક અને જટિલાર તેમ જ
કુશળતાના નમુના રૂપ છે. તેણે પામર તેમ જ ઉત્કૃષ્ટ બન્ને કાટીનાં પાત્રોનાં
ચિત્રો ચિતરવામાં હદ કરી છે પ્રમંગોનાં પ્રતિબિંબરૂપ આર્જા આર્જા
ચિત્રો તો તેનાં ધણાંખરાં આખ્યાનોમાં તરવરે છે, નરસિંહ મેહેતા સંગથી
કાબ્યો, મોંમેર, હુડી, આદિ, અને શામળશાહનો વિવાહ, ચંદ્રલાસ, મદા-
લસા અને માધાતાખ્યાન તેની સમગ્ર સાક્ષી પૂરે છે પરંતુ હરિશ્ચંદ્રાખ્યાનનો
કોળા અને લગી, નળાખ્યાનનો કવિ અને વ્યાકુલ, શામળશાહમાં મદન પ્રધાન
ની પત્નીનો વાપરણુ જેવો બવદાર, રૂઢિમણીદરણુમાં રૂઢિમણીનું રસણુ,
સુવદ્રાદરણુમાં કૌપદીનો કોપાનન, હુડીનો કોથીવાણીઓ, મોંમેરાની નર-
સિંહની વહેલ, કૌપદી સ્વયંવરની સુદ ઉપસુંદને લવચારતી મોંદિની,
નળાખ્યાનની હસને પકડવા જતી દમયંતી, માંધાતાનો પ્રસવપ્રમગ, અણિ

એમ કહીને જા ધરી ઝમઝમતી એક કટાર

ફોડ કરો વિવાહ નહીં તો, મરૂં, મરૂં આણી વાર ૧૩

. . . . .

જો વિવાહ ફોડ નહીં કરાવો તો રૂધિર માસનો કર કીચ ૧૪

(શામળશાહ કંડ ૩૭ ૧૭)

મન્યુ આખ્યાનમાં કૃષ્ણે ધરેલો શુક્રાચાર્યનો કપટવેષ, (કડવું ૮ મું) સુદામાચરિતમાં સુદામાનો પ્રયાણસમયનો વેષ, આદિ અનેક ચિત્રો આ-
બેહૂબ આખ્યાનના ગતરરી આવે એવા જીવંત છે.

પ્રેમાનન્દનો રસશાસ્ત્ર અને અલંકારશાસ્ત્રનો બહોળો પરિચય તેના
આખ્યાનો ઉજ્જવલ રીતિએ કરાવે છે. તેણે
જગલ રસાલેખન. લગભગ નવે રસ સુન્દર રીતે વર્ણવ્યા છે. કૃષ્ણ
રસમાં તો તે એકો હતો. મુખ્યત્વે નળાખ્યાન સહદય
|| વ્યકનાં નેત્રમાંથી અશ્રુ વરસાવે છે, તેમ મદાલસાખ્યાન, હરિશ્ચન્દ્રાખ્યાન
પણ કંઈ કૃષ્ણ રસમાં કમ નથી. તે જ પ્રમાણે તેનો વીર રસ પણ ઉચ્ચ
પ્રતિભા છે, જોકે એકદમ હાકારો પાડી નરમ મનુષ્ય પણ ઉચો ઉછળી ઉઠે એવો
નહીં. રણયુદ્ધ, અભિમન્યુ, સુધન્વા અને માંધાતાનાં આખ્યાનો અને દેવી
ચરિત્ર, તેમ જ દ્રૌપદીદરણ પણ વીરરસના નમુના રૂપ છે. સુદામામાં હાસ્ય
રસ વિકસે છે, તેમ માર્મિક હાસ્ય રસની અને મીઠી મસ્કરીની પ્રતીતિ
મોંમેર, હુંડી, અને શ્રાદ્ધ પણ કંઈ એછી કરાવતાં નથી. વળી શામળસાહનો
વિવાહ આલેખગર્ભ કાવ્ય તરીકે સુપ્રસિદ્ધ છે શૃંગાર રસની જમાવટમાં તો તેણે
હા કરી છે, અલગત તનમનાલયો અને મસ્તીથી ઉછળતો તો નહીં જ;
મજાખાના કેસવ, બિહારીદાસ આદિના કરતાં ઉત્તરી પાનિનો પણ એશક
ઉંચી જાતનો અને ધીરગંભીર ખરો. કવિ નર્મદ કહે છે તેમ " જો કે
એનો શૃંગાર દયારામના શૃંગાર કરતાં પ્રૌઢતર છે, પણ તેટલો મસ્ત નથી,
તેમ ચિત્ર આપવામાં દયારામ કરતાં વધારે સારો છે; તો પણ જેવો કા-
લિદાસનો, શેક્ષ્પીયરનો, બાયરનનો, હાઈડનો અને સુરદાસનો દર્દીલરેલાં
ચિત્રો આપતો, દુનિયાદારી સમજાવી નીતિ બતાવતો, અને પંડિતાર્થભરેલો છે;
તેવો પ્રેમાનન્દનો નથી " (જૂનું નર્મગદ્ય પાનું ૪૧૭ મું) એાખાદરણમાં તો
શૃંગારરસ ઉજળો છે; મદાલસામાં વિપ્રલંભશૃંગાર દાખે છે, નળાખ્યાનમાં પણ
તે ચમત્કારિક છે અને માર્કેટ્ટેયની પવિત્રતાની કથામાં પતિવિપયક રતિ
ઉજ્જવલ રીતે પ્રકાશે છે. શાંતરસ સુદામાચરિત અને અજાવકાખ્યાનમાં

પ્રધાનપણે ઉદ્દેશ્ય છે. વત્સલ (વાત્સલ્ય) રસ, અને પ્રેમરસ, નાગદમય, દશમસ્કંધ અને માર્કંડેયના અવલોકાખ્યાનમાં ઉચ્ચ રીતે વિવ્રમે છે. રૌદ્ર અને અદ્ભુત રસના ચમકારા મદાલસાખ્યાન, વામનકથા તેમ જ માર્કંડેયપુરાણના નરિચ્ચંત, વત્સલી, ધર્મવીર અને ન.ભારી વગેરેના ચરિત્રોમાં દિસે છે. તેને અદ્ભુત રસ કૃત્રિમ કહી શકાય નહીં તેમ બહુ સ્વાભાવિક પણ કહેવાય નહીં, છતાં તે બહુ પામર તો નથી જ. ભયાનક અને બિમત્સ રમ પણ અમંગલપરત્વે માર્કંડેયપુરાણમાં વર્ણવ્યા છે, તેમ તે તે રસના ઉદ્દીપન અર્થે કામ, ક્રોધ, ક્રૂરતા, શોક, અસુખ, આદિ ભાવો પણ તેણે પોતાનાં કાવ્યોમાં અમંગલપરત્વે ઉત્કૃષ્ટ રીતે ઉતાર્યા છે. જનરવભાવનું, સ્થિતિરિનિનું, સુન્દર વર્ણન, અગ્રાવકાખ્યાન, માર્કંડેયકાખ્યાન, મુદાભાચરિત્ર અને નરસિંહ મંથંધી સર્વે આખ્યાનોમાં ઉચ્ચ કક્ષાનું આલેખાયેલું છે, તેમાં 'દશમસ્કંધ' તો મર્વેકૃત છે આથી કેટલાક તેના દશમસ્કંધને મીલ્ટનના 'પેરડાઈઝ લોસ્ટ'ની તેમ જ નાનાખ્યાન અને મોંમેશને 'ડેન્ડી' કે "ગીટી" ના કાવ્યની કક્ષામાં મૂકે છે, અને તેનાં ચિત્રો અને કર્મરખાને ચોસરના જેવા નાટ્યકલાયુક્ત લેખે છે.

પ્રેમાનન્દ સર્વાનુભવસંકેત કવિ હતો. છતાં તે સ્વાનુભવસંકેત કવિઓને છક્કા મારે એવો ઉડો પ્રતિભાશાલી કવિ હતો. કેટલાક પ્રેમાનન્દનું સર્વાનુભવ (૨૧. જ્ઞાનુસુખરામ આદિ) કહે છે કે, તેનામાં રસિકત્વ તે જ સ્વાત્ સ્વાનુભવસંકેત ન હોતું, અને તેટલે અંશે તેની સ્વરસિકત્વ કાવ્યશક્તિ એટલી જાંડી ન હતી. પરંતુ તેમણે એ સમજવાની જરૂર છે કે 'સર્વ' માં 'સ્વ' આવે જ આવે, પણ "સ્વ" માં 'સર્વ' વિરતા દિબચક્ષુઓને તો અચૂક જ આવે. એથી જ સ્વાભાવિક રીતે જ આર્થભાવનાવાળા પ્રાચીન, નિરંમિમાની કવિઓ વિરાળ હોય જાવનાવાળા હતા, એટલે કે "વસુધાને કુટુમ્બ" ગણવાના વિચારવાળા હતા; પોતાનાં ગ્રાહક બંધુઓના સુખદુઃખને પોતાનાં જ સુખદુઃખ માની તેનો આત્મા પડ્યો પાડનારા કવિઓ હતા. તેથી પોતાનાં મહાન

પાત્રો દ્વારા જ, તેઓ આત્મલક્ષી (subjective) થવાને બદલે પરલક્ષી (objective) થવાનું વિશેષે પમદ કરતા અને સ્વાનુભવને સર્વાનુભવની કક્ષામાં પૂરી ખુખીથી તેમ જ તાદાત્મ્યથી ઉતરતા વળી સ્વાનુભવ તે કાંઈ સધ-
ળાથે વ્યક્તિઓનો ઉદાર અને ઉન્નત હોય નહીં, અને હાલના કેટલાક અભિમાની કવિવર્યો અને કવિ-નામોની પેઠે પ્રાચીન કવિઓ પોતાને મહત્વની વ્યક્તિઓ લેખતા નહીં, પણ પામી લેખના એટલે તેઓએ સ્વાનુભવ પ્રથમ ગાયો નહિ, એ તેમની પ્રકૃતિને અનુકૂળ હતું જ. બાકી ખરા, નૈમર્ગિક કવિની કૃતિમાં તો તેનો આત્મા ઉતર્યા વિના રહેતો જ નથી; અને તેના હૃદય-
ગુજનો પણ તેમાં પાત્રોનાં ગુજનો દ્વારા યથાયોગ્ય અવકાશ પામ્યા વિના રહેતાં નથી જ. એટલે તેના સર્વાનુભવરસિક વર્માં તેમનું સ્વાનુભવરસિકત્વ આત્મોત્થાપન થયતું હોય છે જ, અને તે જ તેમની સાક્ષિમાનિય કૃતિની ઉત્કૃષ્ટતા સૂચવે છે. કાલિદાસ, ભાસજી, આદિ કવિઓ આનાં જ્વલંત દર્શાવ છે. તેમના હૃદયના ભાવો અને લોકબાગણીના અનુભવો તેમની કૃતિઓમાં તરતરતા જણાય છે શુ નરમિદ મેહેતાનો દારિદ્ર્યનો સ્વાનુભવ તેના ' સુ-
દ્યમાયત્રિ 'માં, ધીરાનો રૈરાગ્ય અને યોગનો સ્વાનુભવ તેનાં પદોમાં, દયારામભાઈનું હૃદયમયન તેમની દર્દીબરી ગરખીઓમાં પ્રત્યક્ષ થતું નથી ? તેમ શુ પ્રેમાનન્દનો પ્રભુપ્રેમનો સ્વાનુભવ દયમ સ્કંધમાં ઉતર્યો નથી ?

આથી નૂતન કવિવર્ગ સમજે છે તેવા સકુચિત અર્થમાં કદાચ પ્રેમાનન્દ સ્વાનુભવરસિક નહિ હોય, અને નથી જ, તોય તેથી કાંઈ તેની કાવ્યશક્તિ-
ની કીર્તિ ઝાંખી થતી નથી તેની અહ્યુત કલ્પના, પાત્ર દ્વારા પ્રસંગપરત્વે ઉચિત ભાવ પ્રકટાવવાની અને ઉચિત દસ્ય પ્રત્યક્ષ કરાવવાની નિપુણ કળા, ધાર્યો રસ જમાવવાની સિદ્ધ શક્તિ, આદિ કાવ્ય-અંશો તે જમાનાની સ્થિતિ અને લેકમસર્જિત નિચારતાં અને શુર્જર સાહિત્યનું પૂર નાણતાં બેશક ઉચ્ચ પ્રતિના જણાયા છે. અને એ કાંઈ તેને માટે ઝાણુ મોરવમર્યું નથી.

કવિ પ્રેમાનંદ અને ભાષાભક્તિનો યુગ

આવા રસિક અને પ્રાસાદિક કાવ્યપ્રદેશમાં મુઘેટ વિહરનાર, ગુર્જર બન્ધુઓનાં વ્યવહારશીલ જીવનને ધર્મ અને નીતિના પ્રેમાનંદ શું ભાષા- રસાલ બોધથી રમનાર, તેમજ દરિભક્તિનાં દ્રવ્યમય ભક્ત હોઈ શકે? રહસ્યથી વિલસાવનાર, પ્રેમાનંદના હૃદયમાં માતા ગુર્જરીને સર્વોચ્ચ હર તેમજ હૃદયુષ્, જાનરમાન કલેવરવાળી કરવાનો અનુરાગ દદમ્ય નિઃશય જામ્યો હતો અને તેણે એ અનુરાગનો બહેકાટબયો પમરાટ પણ વિવિધ રસિક કાવ્યકૃતિઓથી પોતાના " ગરના દેશ ગુજરાત "માં ગામેગામ પમરા-યો હતો, એ વિષે શંકા હોઈ શકે જ નહિ. છતાં તેના નાટકસાહિત્યના પ્રકાશનથી તેમ તેના પ્રશંસકોનાં ગુણગુજનોથી કેટલાક સુદિમાનો તેની એવી ભાષાભક્તિ અને દેશભક્તિ વિષે પણ શંકા ઉઠાવે છે. તેઓ તરફથી એમ કહેવામાં આવે છે કે, " પ્રેમાનંદની ગુર્જર ભાષા તરફની તથા દેશ તરફની ભક્તિ વિષે બહુ રતુતિ થાય છે. અને તેના પુરાવામાં આ નાટકોનાં ભરતવાક્યો વારંવાર ઉપસ્થિત કરાય છે. વસ્તુસ્થિતિ શી હશે, તે પ્રશ્ન જણે ।^{૪૯}"

આમાં પક્ષવાદીને શુ ખુંચે છે, તે અમે પણ ક્ષીયુ કે પ્રશ્ન જણે । શુ પ્રેમાનંદની બહુ રતુતિ તો ખુંચતી નહીં હોય ? કારણ તેમ માનવા સાધન છે. અથવા નવીનોની ભાષાભક્તિ અને દેશભક્તિનો એકવદંથો—દો દાવો—ઈન્જરો પ્રાચીનોના વારસા રૂપ હરે છે, અને તેના આરંભના યશના

૪૯ ૨ા ૨ા તરસિહરાજ લોગાનાથ દિવેદીયાનો કવિ પ્રેમાનંદના નાટકો-નો નિબંધ; પાનું ૧૯૧—[ક]. ૨૧ ઈન્જારામ સૂર્યરામ દેસાઈ આદિ અન્ય સંખ્યાન્ય ઈત્રાકારોની આ સખધી ટીકા સ્વજન કાવ્યથી અહીં ઉતારી નથી, તેથી આશ્ચર્ય સધાન એક જ બ્યક્તિ ઉપર છે, એમ સમજવાનું થી જ; માત્ર રચાવિપુલાક ન્યાયે, પૂર્વપક્ષના વાદની કોટિ ઉપરના કથનમાં યથાસ્થિત ર્યાવાયલી હોવાથી અહીં ઉતારેલી છે. તેના વક્તા અર જાણ, ખતિ જાણ છે.

ભાગી પ્રાચીનો થાય છે એ ખ્યાલ શું ખુંચતો તો નહીં હોય ? અરે રે !
 ન્યાં ઝંઝડળતા દીપકપેરે પ્રેમાનન્દનાં તેની સતત બાપાસેવા અને બાપા-
 ભક્તિના જ્વલંત મૂર્તિ સ્વરૂપ, મંમાન્ય, મંખ્યાર્ણવ આખ્યાનો શુર્જર
 મંધુઓનાં હૃદયને અઘાપિ પર્યંત હિજમાળી રહેલાં મોલુદ છે, ત્યાં “વસ્તુ-
 સ્થિતિ શી હશે,” એવી શંકા ઉઠાવાય છે. અને જે તપાસવાનાં સાધનો
 અતિ સુસભ છે જાણે, પ્રભુને તેની જાણનો દગલો અપાય છે ! ત્યારે
 પ્રેમાનન્દપુત્ર વલ્લભના શબ્દોમાં સંજોડ એટલું જ કહેવાઈ જવાય છે કે,

આહા ! વળી એના યજી, સારા માઠા શું કરાય ?

પૂલવ છે જેર વના, વાર ન્યા વિવેક છે ! !

* * * * *
 વિદ્યાવાન હતા ગયા, એવો ઝુલસાવ આ.

* * * * *
 ધિક્ક ધિક્ક ધ્યાન માન, અરે ન સહુ સમાન

કરું હવે તો બ્યાન, લાગો છુરે રેવતા.૬૪

જાણે વસ્તુસ્થિતિ શી હોવી ધટે છે ? અને શી હતી ? તે બાલ તેમ જ
 આંતર પ્રમાણોથી તપાસવી આવશ્યક છે.

પ્રથમ તો એ પ્રશ્ન ઉઠે છે કે શું ભાષાભક્તિ સાહજિક નથી ? શું
 માતાના દૂધની સાથે જ તે અંતરમાં પ્રવેશ પામતી
 સાહજિક ભાષાભક્તિ અને જન્મતી નથી ? ભાષાનો પહેલો હેતુ જ વ્યવ-
 હારસાધના છે અને વ્યવહાર સાથે અભિમાન તો
 નિકટપણે મંકસિત છે, એ વિચારતાં શું ભાષાભિમાન પણ અંતરનું સ્ફુરણ
 નથી કરતું ? શું સૂઝ વિચારોનાં આ કથન મત્ત નથી કે, સંસારમાં માતા
 વિના મંતાન જીવન વિતાડી શકશે, પરંતુ ભાષા વિના તો એક ધડી પણ
 નિભાવી નહીં શકે ?^{૬૫} તો પછી શું એક સહજ્ય કવિના અંતરમાંથી

૬૪. ઐઝમર્ગીખ્યાન-ધર્મજા. અજ. ૮ સં. પ્રા. ૪૦ અન્ય ૪, ૫,

૬૫ પ્રસ્તુત લેખ છપાતી વેળા (સને ૧૯૧૮ માં) મારા એક સ્નેહી દરશી

એવી વૃત્તિ પ્રકટે, એ અસ્વાભાવિક અને અસંભવિત છે ? અને તેમાંય વળી જે કવિને જનસ્થિતિનો ગાઢ પરિચય છે, જેનું ગીર્વાણ તેમ જ હિન્દી ભાષાનાં ઉત્કૃષ્ટ સાહિત્યોનું અવલોકન જોઈ અને મર્મસ્પર્શી છે, જે સ્વ-ભાષાના સાહિત્યની પામરતાથી પૂરેપૂરો વાકેફ છે, તેમ જ જેનું હૃદય ગીર્વાણ અને હિન્દી ભાષાનાં આખ્યાન-વાર્તાદિના સારોદ્ધાર સંભળવાની લોકસમૂહની ઉત્કટ આતુરતાએ વિંધ્યું છે અને જેનાં રસાળ આખ્યાનો રચવા તેમ જ રચાવાના ત્રણ ત્રણ વીરશીના સતત પ્રયાસો, સમાજના મુખ્ય રૂપ ગણના પુરાણી આદિ કેટલાક સ્વભાષાભાષી મંધુઓની તેના વિશ્વાસ પ્રતિ અવરોધ અને સાંકડા મનના સ્વાર્થો અંતરાયોને લીધે ઉભટા ઉત્તેજવા છે અને અનેકશબ્દો અને અનેકરંગી યથા છે, તેમ જ સંસ્કૃત અને હિન્દી સાહિત્ય તરફના શુર્જર વિદ્વાનોના એકપક્ષી અનુરાગે પોતાના શુર્જર બધુઓને તે સાહિત્યનો પરિચય કરાવવાની જેની ઉદાર વૃત્તિને સતેજ કરી છે, એવા સહૃદય કવિની ભાષાભક્તિ શું તીવ્રતા ધરી ઉત્કટ થાય નહીં ? હુંકમાં મ-તામદને ધડીભર દૂર કરી, ઉપરના સમ્રાટનું મંયોગે લક્ષમાં લેવાય અને તે સાથે આ સહજ પ્રશ્નો વિચારાય, તો પ્રેમાનંદની નિવિધ રસોત્પાદક અને લોકહૃદય આલેખનારી લોકભોગ્ય તેમ જ હૃદય સંસ્કૃત સાહિત્યનું પ્રશસ્ત પ્રતિબિંબ પાડનારી વિદ્વદ્ભોગ્ય કૃતિઓ પશ્ચ તેની સ્વભાષા પ્રત્યેની જાંડી ભક્તિથી યોગ્યલી હોવાનું સમજાવા વિના નહીં રહે, તેમ જેના દર્શાત, તેમ જ પ્રેરણાથી પ્રેરાઈને સંસ્કૃત અને શિષ્ટ શિષ્યમંડળી અન્ય

વિદ્વાન (દ્વાદશ સ્વ) શા. શા. એવો વિનાયક દિગ્ગણેએ આ વચન સાક્ષગતા, મરાઠી “ અસિનય મદંબરી ”ના ભાષાવર્ણની પ્રસ્તાવનામાં શા અંગાધર રામચંદ્ર એનરેએ દર્શાવેલા આવા જ નીચેના લઙ્ગાર તરફ આર લક્ષ્ય ખેંચ્યું છે.—

માતા તસી સ્વભાષા સેવાયા હો આપણાં યચિત;
 કિંવહુના માતેહુનિ અધિક દિધી યોગ્યતા બસે લચિત.
 દે જન્મ માત્ર માતા, માપાવ્યવહાર ચાલવી સકલ,
 માતે શિવાય જન્મ દિ જાય, ન માપે શિવાય ઇક પલ.

ભાષાસાહિત્યોને પણ ધરાય એવી અને એકએકને ટકાર મારે એવી, ચ-
મત્કારિક રસભર કૃતિઓના દગ ઉપરાછાપરી સ્વભાષામાં પ્રકટ કર્યા ગય.
તે પુરુષ સ્વભાષાના વિકાસ અર્થે અભિમાનથી પ્રેરાયો ન હોતો, એમ
કહેવું, એ શુ સમજાસ છે ખરું? તેમાંયે જ્યારે પ્રેમાનન્દના પુરોગામી નરસિંહ,
પદ્મનાભ, કેશવ, ભાલણ, ભીમ, નરપતિ ઉદ્ધવ અમો, શિવાનંદ, રા-
જધર, આદિ ચોકમંથ, ઉચ્ચકોટિના કવિઓને શ્રીમદ્ ભાગવત, કાદંબરી,
પ્રભોધચંદ્રોદય, ગીતગોવિન્દ, શિશુગીતા, ભગવદગીતા, યોગવશિષ્ઠ ખુદ-
તાહ્યા, કોકશાસ્ત્ર, દ્વાવિંશતપુત્તલિકા, આદિ સંસ્કૃત ભાષાના કવિન અને
કૂટ ગદ્યપદ્યમય ગ્રંથોના “ ભાષાખુદો મુગ્ધ રસિક ઓતાઓને, ” “ સા-
હિત્ય ચાતુરી પ્રીતિવવાને બાધવા, ” “ ધરમોને રીઝવવા, ” “ પુરાણ
ના અધિકારી નહીં, એવાં નરનારીઓને ક્યામૃત પાવા અને ક્ષુધિનપર્ણ
ટાળવા ” અભિમાનપુરઃસર પ્રેરાયેલા જોષએ છીએ, તેમ જ જેના અનુ-
યાયી અનુભવાનંદ, રતનેશ્વર, વલ્લભ, શામળ, ધીરો, હપાનમ આદિ
કવિઓની રસાલ કૃતિઓ પણ એવા જ “ લોકભાષા ”ના ઉજળતા અનુ-
રાગથી અને લોકભોગ્ય સાહિત્ય ખરડવાના ઉત્તમ અભિમાનથી યોગ્યતા
આપણે જોષએ છીએ, ત્યારે અથાક ભાષાસેવા ઉઠાવનારો પ્રેમાનન્દ એવી
ભાષાભક્તિથી કેવળ વંચિત અને નિતિસ જ હતો, એમ માની શકાતું નથી
જ. તેમાંયે વળી પરાપૂર્વથી “ હક ઈલાકા ”ના ચાણી સર કરી રહેલા
પુરાણીઓ અને સંસ્કૃત હિન્દી સાહિત્યોના અભિમાની વિદ્વાનો સાથેના જે
મહાત્મક વાદ્યમાત્રો પોતાના પુરોગામી કવિઓની પેઠે પ્રેમાનન્દ અને તેના
શિષ્યોએ ખેલેલા છે તે જોતાં તે ભાષાભક્તિના સંપર્કથી શૂન્ય હતો, એમ
વિચારશૂન્ય વિવાદો વક્તા જ ઠોક સાથે કહી શકે આ વાદકોટિ
કેવળ અનુમાનથી પ્રેરાયેલી નથી, પરંતુ ખુદ પ્રેમાનન્દના અને તેના પુત્ર
બાંકા વલ્લભના ઉદ્દગારોનો પણ એને સળંગ ટેકો છે ૬૬

૬૬ પ્રેમાનન્દના કાવ્યશક્તિ કેમ ખીલી, એ વિષે જણાવતા, તે સ્થળે
આ મુદ્દાનો ટેકો આપનારા તેના પુત્ર વલ્લભે પ્રેમાનન્દના શ્રીમુખે કઠાવેલા વચનો
રાકેલા છે, તેથી અહીં તેની પુનરુક્તિ નરેલી નથી.

પ્રેમાનન્દની ભાષાલક્ષિતને આમ અંકુરિત અને પલ્લવિત કરનારા

સંતોગો આ પ્રમાણે પ્રતિપ્રશ્નોથી સૂચવાતાં, પ્રતિ-

લોભાધાનું ચર્ચાનું પક્ષીની શંકાનું સમાધાન કદાચ નહીં થાય, તેથી સહજ અસિમાન.

કંઈક વિસ્તારથી, ભાષાલક્ષિતના સ્પુરણુનો પ્રશ્ન પુરા-
વાસર તપાસવો, એ યોગ્ય છે એ સિદ્ધ નિયમ છે

કે, “ ભાષાનો પ્રથમ ઉપયોગ વ્યવહારસિદ્ધિ છે. ” પરંતુ જેમ જેમ એક ભાષા કેવલ વ્યાવહારિકી રિયતિ વટાવી વિચારોદ્ઘાટિમાં પ્રવેશ કરે છે અને ચિરંતન શિષ્ટ સ્વરૂપ પામતી જાય છે, તેમ તેમ સાહિત્યવતી થતી જાય છે. અર્થાત્ વિવિધ ઢાલીનાં સાહિત્યોના પ્રયોગે ભાષામાં રચાવાના પ્રવંધો ઉત્કટ રીતે થાય છે અને જનસમાજમાં આદરને પાત્ર બને છે. આમ એક કાળે જ સાહિત્યની ભાષા અને બોલચાલની વાણી, અર્થાત્ લોકભાષા કેટલેક અંશે સ્વરૂપમાં ભિન્ન પડતી જાય છે. પછી જેમ જેમ એક લોકભાષા પ્રચાર તેમ જ કાળબલ, દેશબલ, અને પાત્રમલના યોગે શિષ્ટતા તેમ જ અચિત્ત બંધારણ પામતી જાય છે, તેમ તેમ તેના પ્રયોજકો-સેવાની લે-ખનપ્રવૃત્તિઓ દ્વારા તે ભાષા સાહિત્યવતી વાણીનું સ્વરૂપ લેતી જાય છે અને તેમની પ્રવૃત્તિઓ એવી વ્યવહારવતી વાણી-લોકભાષા દ્વારા સામાન્ય લોકને કાં તો રસારવાદ કે કાં તો નવીન જ્ઞાન આપવાની વૃત્તિ-જે ખરી રીતે ઉંચી ભાષાલક્ષિત જ છે તે-થી યોગ્ય છે. કેટલાક વિદ્વાનો વેદકા-લના ઉત્તર ભાગમાં પણ વેદની સંસ્કૃત ભાષાની સાથે બીજી સંસ્કૃત લોક-ભાષા પણ હોવાનું અને સમય જતે તે શિષ્ટ સંસ્કૃત સાહિત્યની ભાષામાં પરિ-ણામ પામી હોવાનું કહે છે તે જ પ્રમાણે સંસ્કૃત ભાષાસાહિત્યના યુગમાં જેમ જેમ જનસમૂહની લોકભાષા પ્રાકૃત બહુશઃ મંમાન્ય થતી ગઈ તેમ તેના શિષ્ટ સંયોજકોની પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા યોગ્ય શિષ્ટતા અને અચિત્ત બંધારણ મેળવી, પ્રાકૃતભાષાસાહિત્યમાં પરિણામ પામી, આમાં પણ એ સંયોજકોની પ્રાકૃત ભાષા પ્રત્યેની લક્ષિત કાંઈ ને કાંઈ હેતુવાળી દેખાય છે. બોદધર્મો, પાલી ભાષાનું અને જૈનધર્મો માગધી ભાષાનું સાહિત્ય

તેના જવલંત તેમ જ પ્રચંડ દૃષ્ટિ છે. હુંકમાં જનસમાજ કાંઈ શિષ્ટ સાહિત્યવતી ભાષામાં નિત્યના વિચારવ્યવહાર ચલાવતો નથી, પણ તે કાર્ય તો લોકભાષાથી જ સધાય છે, અને તે દેશ, કાળ અને પાત્રના બેદ સાહિત્યવતી ભાષાથી બિજ લક્ષણવાળી હોય છે અને કાળે કરીને તેના સંયોજકોની અભિમાનપુરઃસર યોગ્યતા શિષ્ટ પ્રવૃત્તિઓથી તે પાછી સાહિત્યવતી થાય છે. આ જ ન્યાયે અને ધાર્ટિએ ગુર્જર લોકભાષા પ્રાકૃત અપભ્રંશાદિ સ્વરૂપોમાંથી ગળાઈને પરચક, વ્યાપાર, યાત્રાસંગમ, અધિવાસ આદિ કારણોએ અન્ય ભાષાઓના શબ્દોથી સમૃદ્ધ અને સંપુષ્ટ થતી થતી કાળે કરીને ગુર્જર સાહિત્યમાં પરિણામ પામી છે. બંજાળા અને મરાઠીનો વિકાસ આની જ ધાર્ટિએ થયેલો જણાય છે. આપણી ગુર્જરી-ગુર્જરાતી ભાષાનું મૂળ પ્રાકૃત અને અપભ્રંશ સાહિત્યમાં છે. આ સાહિત્યનો અનેક સાખી અને અનેકરંગી વિકાસ વેદધર્માનુયાયી તેમ જ જૈનમતાનુયાયીઓએ, ભાષાભિમાન-અથવા કહો કે પામર બંધુઓને સંસ્કૃત સાહિત્યનું જ્ઞાન લોકભાષા દ્વારા કરાવવાની આગ્રહી વૃત્તિ-થી પુરાણો, આગમો, કાવ્યો, ચરિતો, આખ્યાનો, રાસાઓ, અને અનેક કથાગ્રન્થો રચીને કર્યો છે. તેમાં બેશક જૈન કવિઓનો હિસ્સો મોટો અને માનવ્રદ છે. જૈન મુનિઓ, વ્યાપારીઓ અને યાત્રીઓએ કાંઈ અન્ય ભાષાઓના શબ્દો અને વિચારદર્શનની રીતિઓથી ગુર્જર ભાષા અને સાહિત્યને સમૃદ્ધ તેમ જ રસાળ કરવામાં ઓછો હિસ્સો આપેલો નથી. વળી ગુર્જર નૃપાતિઓના દરબારમાં જૈનોનો પ્રભાવ જનમર્તા કુમારપાલ આદિ સમ્રાટોના સમયમાં રાજ્યખલે પ્રાકૃત ભાષા કંઈક અંશે વ્યાપક ભાષા પણ બની હતી, અને તે ખચિત બંધારણ પામતા જૈન લેખકોને હાથે પ્રાકૃત સાહિત્યમાં, સંગીતશાસ્ત્ર અને વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર જેવી કૂટ વિદ્યાઓ પણ ચિરંતન સ્થાન પામી છે. તેઓનાં તેમ જ ઔદોનાં પણ પોતાનું ધર્મસાહિત્ય પ્રાકૃતમાં જ અંકિત કરવાનાં પ્રથા અને આગ્રહ સુપ્રસિદ્ધ છે. જૈનોનું પ્રાકૃત ભાષા પ્રત્યેનું અભિમાન એટલું તો જવલંત હતું કે તેઓએ પ્રાકૃતને ધર્મભાષાની સંદા આપી

છે, અને સાહિત્યવિકાસને જીવનધાર્ય ગણ્યું છે અને તેઓમાંના કેટલાક ગુર્જરસાહિત્યના ઘટકો પણ પ્રાકૃતનો મોઢ દર્શ સુરી પણ ત્યજી શકતા નથી, એ સુપ્રસિદ્ધ જ છે.

વસ્તુસ્થિતિ જ એ છે કે કુદરતી રીતે જ દેશાભિમાન અને સ્વમા-
યાભિમાનનું સ્પુરણ અત્યેક વ્યક્તિને તેની પાત્રનાના પ્રમાણમાં અવશ્ય થાય
છે. અને તેમાંયે ગુર્જર પ્રજાને, પોતાની પ્રાકૃત ભાષા વિશે એટલું બધું
અભિમાન હતું અને તે એમને એટલી તો પ્રિય હતી કે, અપભ્રંશને તુલ્યન્તિ
સ્વેન નાન્યેન ગુર્જરા.—ગુર્જરો પોતાની જ અપભ્રંશ ભાષા સિવાય
બીજી કોઈ ભાષાથી સંતુષ્ટ થતા નથી, એ ઉક્તિ સાહિત્યમાં સુપ્ર
સિદ્ધ રીતે અકાઈ છે. વળા આવા જ ભાષામોહને લીધે હાટ દેશના લોકો
મંરકૃતના વિદેષો ગણાતા હતા, તેમ સુરાષ્ટ્રનિવાસીઓ પોતાની વા-

૬૭ પ્રાકૃત ભાષાનો મોહ ગુર્જર લોકોને કેટલો હતો, તે નીચેના શ્લોકથી જણાયે—

શ્રુવન્તિ હટર્જે હાટાઃ પ્રાકૃતં સસ્કૃતદ્વિયઃ ।

અપભ્રંશેન તુલ્યન્તિ સ્વેન નાન્યેન ગુર્જરા. ॥

(સરસ્વતી કાંભરણ ૨. ૧૩)

યયોનિ કિલ સંસ્કૃતસ્ય સુદર્શાં મિહાસુ ચન્મોદતે

યન શ્રોત્રપદ્યાવતારિણિ કદુ ભાષાક્ષરણાં રસઃ ।

મર્દ્ય ચૂર્ણપર્દપદ રતિપતેસ્તપ્રાકૃતં ચક્ષ્વ—

સ્તૌહાર્દોહલિતાક્ષિ પશ્ય સુદર્શી દૃષ્ટોર્નમેષવતમ્ ॥

(સરસ્વતી કાંભરણ ૨. ૨૩.)

લક્ષ્મીકર્તુ પ્રવૃત્તોઽપિ હાટી લહહવીક્ષિતે ।

લક્ષ્મીમવતિ કન્દર્પ સ્વેષામેવાપ્તપત્રિણામ્ ॥

ગિરઃ પ્રગ્યા દિગ્યા પ્રકૃતિમધુરાઃ પ્રાકૃતપુરઃ

સુભવ્યોઽપભ્રંશઃ સરસરચનં મૂતવચનમ્ ।

છીને મૃદુ કરવા અપભ્રંશનું મિશ્રણ સંસ્કૃત વચનો બેળું કરતા હતા, એ સુવિદિત છે. આવો બાપામોહ કેટલાક રાજાઓના દરબારોમાં પણ રાગ-પૂર્વક પ્રવર્તાનાં દર્શાવેા મંસ્કૃત સાહિત્યમાં અંકાયલાં મોળુદ છે. ૬૮

આમ બાપાભિમાન સાહજિક રીતે પરાપૂર્ણી ગુર્જર બાપા-શાપી-ઓમાં ઉતરી આવ્યાનું પ્રમાણથી મિદ્ધ થતું હોઈને પ્રેમાનંદના કાલપૂર્વે અને તેના જમાનાની વસ્તુસ્થિતિ શી હોવી બટે છે, તે સૂર્યપ્રકાશવત્ સ્પષ્ટ સમગ્રતપ છે. ગુર્જરી બાપાનું અભિમાન ગુજરાતમાં ગુર્જરાનું રાષ્ટ્ર સ્થપાય ત્યારથી પ્રવૃત્ત હોવું મંભવે છે જો કે મંસ્કૃત બાપા આયુક્ય અને વાધેશ રાજવંશીઓના કાલમાં ઉચ્ચ પીઠાસનસ્થ હતી, જનાં પ્રાકૃત-અપ-જરા બાપાએ કાઈ ઓછી પ્રતિષ્ઠા તે સમયે પ્રાપ્ત કરી ન હતી એમ અંધ-રચનાદિથી જણાય છે. ગુજરાતમાં વિક્રમ મંવત ૧૪ માં સૈફા પર્યંત મં-સ્કૃત બાપા અને પ્રાકૃતબાપાનું પ્રાબલ્ય પૂર જોરમાં હતું, પરંતુ તે પછી વ્યવહારવતી—ગુજરાતી બાપા ધીરે ધીરે સાહિત્ય-તી થતી થઈ, અને મુસલમાનોના આક્રમણે નવાં બધ અને નનાં તરવ જમાવતાં તેને પૂરતી

વિદગ્ધાનામિદે મગધમધુરાવાસિમણિતિ—

નિવદ્ધા મસ્તેષાં સ હહ કવિરાજો વિજયતે ॥

(બાલરામાયણ ૧-૧૧)

૧૧ી રાજશેખર કવિએ “કાવ્યમીમાસા”ના “પાક પ્રતિષ્ઠા” નામના સા-તમાં અધ્યાયમાં ભાટનિવાસી, અને મુશ્ક વાસીઓના પ્રાકૃત બાપાના મોહ વિષે પણ “દોકો આપેલા છે—

મુરાદ્વૃત્તવળાદ્યા થે પઠન્નર્ચપિતસૌહવમ્ ।

અપભ્રંશાવર્દશાનિ તે સંસ્કૃતવર્ચાસ્વપિ ॥

૬૮. કવિ રાજશેખરકૃત “કાવ્યમીમાસા”ના અધ્યાય ૧૦, (કવિચર્યા, રાજ-ચર્યા) જુઓ મુન્નલ દેશના સ્થાવરબાહન રાજાને પ્રાકૃત બાપાનો મોહ, દેશ પરત્વે, ચોચ બાપાનું આશ્રયણ, વગેરે બાના માર્ગદર્શક છે (બાલકવાદ એરીએન્ટલ સી-રીઝ, નં. ૧, પાના ૪૮-૫૦)

અનુકૂળતા કરી આપી. આ સમયમાં તેમ જ તે પછીના સમયમાં વૈદિક તેમ જ જૈન કવિઓના અવિરત પરિશ્રમને યોગે ઉત્તરોત્તર પ્રાચીન ગુર્જર સાહિત્ય ઉદભવ પામતું જામ્યું. ૬૯

આથી જણાશે કે, પ્રાચીન ગુર્જર કવિઓના અંતરમાં ભાષાભક્તિના બીજ મૂળ-જ-મથી જ પરંપરાગત હોડા જામતા આવેલા છે, અને સહદય પ્રેમાર્નદ તથા તેના અનુયાયી કવિઓના અંતરમાં પણ દૃઢમૂલ ધર્માહતા, એ નિઃસંશય છે. એ જ ભાષાભક્તિના જોગે તેઓએ, તેમના પૂરોગામી કવિઓએ તેમ જ જૈન કવિઓએ પણ પુરાણો, ઈતિહાસ, તત્ત્વજ્ઞાન, યોગ, મંત્રીત, નિજાનઆદિ શાસ્ત્રો અને આગમોના આધારે વિવિધ કાવ્યો, કથાઓ, સંજયો, ગાથાઓ આદિ રચી, ગુર્જર જનસમાજના હૃદય ઉજ-માળ્યા અને ઉન્નત કીધાં છે. ભાષાભક્તિના સંબંધમાં આવી વસ્તુ-સ્થિતિ સુરપષ્ટ છે.

આ સાથે એક બીજો પ્રશ્ન પણ વિચારવાનો છે ઉપર કહ્યું તેમ ગુર્જર કવિઓને ભાષાભક્તિનું સ્પુરણ સહજ થયું હોય તેમ જ હોવું જોઈએ. હવે તેમને કયું કયું કારણ મળે છે તે જોઈએ. આ બાબતે એક વસ્તુ ધ્યાનમાં લેવાની જોઈએ કે તેઓએ શા માટે પ્રકૃત કંઠે ગુર્જર ભાષાના ઉત્તમ શક્ષણનું જ્ઞાન પેટાની કૃતિઓમાં

---

૬૯ કવિ નર્મદ નર્મકાવની પ્રસ્તાવનામાં ગુજરાતી ભાષાના નિષ્કર્ષમાં નોંધેલ છે, “ભાષા અર્થઘટ અને ધાર્મિકી સુદર થતી આવી છે, જે ધાય છે કોઈ પણ મોટા અર્થને યથાસ્થિત સુદર દર્શાવવાને સત્ત્વર વળી શકે તેવી છે ” અહીં કીલ્લમાં તે લખેલ છે કે “દ્રવિડ પદ્ધતિના ‘વિશ્વગુણદર્શી’ નામના ગ્રંથમાં ગુ-જરાતી ભાષાને મોટી કહી છે અને એ સાબરે છે કે ખંભાત વિષે એક અવર્ગદરમાં રેકર્ડ મે વાચ્યું છે કે ખંભાતના કોઈ કસ્યાણ્ણાય નામના વાણીયાના કળમાં ગુ-જરાતી માપા સુદર કહેવાતી એણે ખંભાતમાં પારસીઓના વધી ગયલા જોને તેડણું હવે જપદેવ કવિએ અષ્ટપદીમાં ગુર્જરી રાગને ધણ માન સાથે ગણનામાં લીધેલ છે સોરઠી મીઠી એમ કવનીઓ ગાય છે ગજળીગજળાની વાણી ગુજરા-તીની જ વખણાય છે ” વગેરે.

કર્તુ નથી તથા પોતાના બાપાભિમાનના આધારે લીધા નથી ! તેનો ઉત્તર એટલો જ કે ગુર્જર સાહિત્યના આરંભકાલના કવિઓને બાપાભિમાન સદૃશ લાગ્યાથી તેના ગુણગાનની ખાસ અમત્ય નહીં લાગ્યાથી માત્ર તેનો અતિરેક્ષિત ઉદ્દેશ આખ્યાનને અંતે કરતા. બાકી તો તેઓ વિરભિમાનતા-અભિમાનના ત્યાગ-ને કવિનું એક મુખ્ય લક્ષણ ગણતા, એટલે તેમણે પ્રશંસાને સ્થાન આપ્યું નથી, એ તેમના ઉદ્દેશો જ કહી આપે છે. જો કે કવચિત્ કોઈકોઈ કવિએ વિરોધીઓનાં મુખ બંધ કરવા માતૃભાષાની અમત્ય અને આપવડાઈ દાંકો જ ખરી, પણ તેનાં દર્શાવે વિરલ છે. દષ્ટ તરીકે બાલક, સ્ત્રીમ, શિવદાસ, પ્રેમાનંદ, શામલ, આદિએ પોતાને રસ, અલંકાર, પિંગલ, બાપાબેદ, કલા, આદિનું જ્ઞાન નહીં હોવાનું કહ્યું છે, પરંતુ તેમની કૃતિઓ એ સર્વનું જ્ઞાન તેઓમાં સવિશેષ હોવાનું સિદ્ધ કરે છે વળી જે સંસ્કૃતસાહિત્યના આધારે તેમને પોતાનાં આખ્યાનો રચવાનાં હતાં તે પ્રત્યેની તેમની માનજીવિ કંઈ ઓછી ન હતી. એટલે તેઓ તેની અપેક્ષાએ ગુર્જર ભાષાને વખાણવાનું પમંદ કરતા જ નહોં, અને કરે જ નહોં એ કુદરતી છે. પરંતુ સંસ્કૃત, દ્રવ્ય અને હિન્દી ભાષાના ગુર્જર ભક્તોએ તેમના લોકભાષાસેવાના પ્રયાસોની કરેલી નિંદા સહન ન થતાં લોકભાષાની મહત્તા અને અમત્ય સચોટ રીતે સમજાવવા ખાતર જ એવા સ્પષ્ટ ઉદ્દેશો કાઢ્યા છે અને તેમ કરતાં પણ અભિમાનનો ખાસ લાગી ન જાય તે માટે શિષ્ટ સાહિત્ય, શાસ્ત્ર, પુરાણ, ઇતિહાસ, તત્ત્વજ્ઞાન આદિનાં રહસ્યોનો રસનમ પરિચય ગુર્જર જંધુઓને કરાવવાનો અને ધર્મોપદેશ તથા સંસ્કૃત સાહિત્યના રસારવાદથી જીવન ઉત્તર કરવાનો નમ્ર હેતુ ઉપડ વર્ણવ્યો છે.

ઉપરાંત હિન્દી અને અરાહી કવિતા સાહિત્ય ા આરંભ અને પુષ્ટિનાકાલમાં કવિઓએ ગીર્વાણ ભાષાના હીમાયતીઓ સાથે બામ બીડી પોતાની માતૃભાષા પ્રાકૃતમાં કવિતાઓ આવા જ ઉત્તર અને ઉદાર હેતુથી રચી છે અને લોકભોગ્ય સાહિત્ય નીપજળ્યું છે. અરાહી સાહિત્યના મહારથીએ ;
 જાનેશ્વર (શક ૧૧૬૭-૧૨૧૮) તુકારામ (શક ૧૫૩૦-૧૫૭૧), વામન

(સંક ૧૫૪૭-૧૫૬૫), શ્રીધર (સંક ૧૫૨૭-૧૫૯૯), મોરો (સંક ૧૧૫૨-૧૭૧૬) આદિએ પ્રાકૃત ભાષા સાહિત્યની અત્યંત અગત્ય મુકત કંઠે પ્રતિપાદન કરી છે. એ જ રીતે હિન્દીમાં પણ દુલસીદાસ આદિ ગુપ્ત-સિદ્ધ કવિઓએ એવા અભિમાનપૂર્વક ગંગાસમાન પ્રાકૃત કવિતાસરિતાઓ વહેવડાવી છે.

વળી હાલ જેમ સમસ્ત ભારતવર્ષ માટે એકનાશ્રીય ભાષા ખીલવવાની દિમાયત થાય છે અને તેનો પ્રેરક હેતુ સ્વદેશભક્તિ છે, તેમ પ્રાચીન ગુર્જર કવિઓની લોકભાષાની સેવાનો પ્રેરક હેતુ ધર્મજ્ઞાનભક્તિ હતો. આંધ્ર સાહિત્યના ઇતિહાસથી જણાય છે કે, મિસ્ટનના જમાનામાં લેટીનમાં જ શિષ્ટ લેખકો ગ્રંથ લખે, એવો અતિ આગ્રહ હોવા છતાં સામાન્ય જનોને અર્થે આંધ્ર ભાષામાં સાહિત્ય લખવાની મિસ્ટન આદિ આંધ્ર લેખકોની પ્રવૃત્તિ તીવ્ર ધર્ષ હતી. વર્તમાન કાલમાં રામેશ્વર દત્ત, બુઝીમચંદ્ર અને ઈ. સર રણીન્દ્રનાથ ટાગોર પણ અંગ્રેજી સાહિત્યના સમર્થ પૂજક અને લેખક હોવા છતાંયે પોતાના બંગાળી અંધુઓ માટે સ્વભાષા બંગાળીના સાહિત્યને પુષ્ટ કરવા પ્રવૃત્ત થયા. મરાઠી પ્રાચીન તત્ત્વજ્ઞાતા કવિઓ ગી. વાંજી ભાષાના પ્રખર પંડિત હોવા છતાંયે પોતાના પ્રાકૃત અંધુઓને ધર્મ-ઉપદેશ આપવા મરાઠી સાહિત્ય વિકસાવવા પ્રેર્યા, તેમ જ નરસિંહ, ભામણ, લીમ, નરપતિ, ઉદ્ધવ, આદિ પણ પ્રેર્યા હતા. તેઓ મંરૂત સાહિત્ય રચવાને પ્રમળપણે સમર્થ હતા છતાં પોતાના પામર ગુર્જર અંધુઓની જ્ઞાનપીપાસા છીપાવવા ખાતર લોકભાષા ખીલવવા ઉચ્ચુકત થયા. નાકર જેવો જાદુશ્રુત કવિ આખ્યાન ઉપર આખ્યાન લખી ગુર્જર પ્રભને સાદર કરવા પ્રવૃત્ત થયો છે. અખા જેવો શુદ્ધ કવિ હિન્દીનો યાતા હોવા છતાંયે વિચલ વેદાંત વિજ્ઞાનગુજરાતીમાં ઉતારવા પ્રેરાયલો છે. એ સદુ કવિઓનો કાવ્યરચનહેતુ નીચે ઉતારેલાં કથનોપી વિશેષ ૨૫ ટ થાય છે. કવિઓએ જે ભાષાસેવા નિષ્ઠાપૂર્વક, અને પોતાના કાલના એક પંક્તિમન્યવર્ગની નિદાઓ અને આલેષો સહીને જળવી છે, તે એમની ઊંડી ભાષાભક્તિનું જ્વલંત દર્શાવ નથી તો ખીલું શું છે ?

(સંવત ૧૫૧૨ અમાત્ર રથાયણે મંથ)

રાધા ધનરવામનો મુરતસંગ્રામ આ, વર્ણવી આમ હું વંદુ સદ્ગને;
 છે રોય દરિયાવ, પણ જાણત આવ, કરિએ કાર્ય । રાવ, નમન બદ્ધને.
 અપભ્રષ્ટ ગિરા વિદેહાભ્ય છેવું હીસે, આવ, હીસે ને ન્યમ તીર લાગે;
 તેમાં કોવિદ કવિ નહીં, વાત કંઈ નવી નહી, સક્રા અનુભવી નહી રે આગે.
 ॥ સ વસવા નહી, સાધન પાસ નહી, નાગરવટ નહીં, ખટપટ નહીં, એક ધારી
 કંઈ હરિમાન કરું વળી કૃષ્ણને દાસ થઈ ઉલટ બલુવું;
 કરકતો સદ્ મુણી, કાવ્ય ભષે બણી, અતિ સદ્ સદ્ તણી ભેડી ભેડું.

(નાસિ હ મુરતસંગ્રામ પદ ૧૨; જ. કા. ભા ૪)

(અપભ્રષ્ટ ગુર્જર ભાષામાં કાવ્યું કેવું લાગે, એ પ્રથમા ઉત્તરમા નજા-
 ત્વ કે ભને ગાતાં હૃદય હીસે-આનન્દથી બદેલાય અને નમ તીર સોસઈ હર-
 ા પ્રવેશે છે તેમ તેનો ભાવ જોડે ભમે. તેમાથે ભે હું કોવિદ (રસામ કાર-
 પુણ્ય) કવિ હવ, મારે કાવ્યની વાત નવી મનઃકલ્પિત કે અદ્ભુત પદના વાળી
 વાળી હવ. તેમ જ મારી પૂર્વેના ગુર્જર અનુભવી સક્રાનાં કાવ્ય મારી સમક્ષ
 ૧, મારી પાસે વિપુલ સાધનો હોત. નાગરવટ-નાગરોની રાપકીપ, કલાચાત્રી
 ૧૧૧વાળી દોસ અને ખટપટ થઈ ખટપટ કરવાની રૂઝિ હવ, વળી કૃષ્ણને
 ૧૧ હોવા છતાં મારે રાધા નિતી એમ ઉલટું ગાવું પડ્યું છે, તેમ જાવાનું ન
 ૧૧; કુંકામા આવી આવી, હરકતો નહી ન હવ તે ખરું ગુર્જર કાવ્ય કાઈ
 ૧૧ જ અસર કરનારે થાત.)

(સંવત ૧૫૨૬ મા રથાયણે મંથ.)

શુકે ને સહેપે હજી, સ્થોત્ર સદસ અકાર,
 તે અબુધી અવગાદવા, હૃદયે દામ અપાર.
 મમ તેવર સાધર તરે, પંચ પર્વત શ્રુત,
 ચમ કલ ઇન્દ્ર વામનો, પ્રાચીન રૂપ વિદ્યુત
 મંદ ભાગ્ય, મતિમંદ દૂ, મદ માહાકલિકાવ,
 ઈછા મનને અતિ ધણી, શુભ જાવા ગોપાલ.
 આતક મન ચિંતા કરે, ક્રુષ્ણ માહે ધાતું મેહ,
 એક વિદ આવી પડું, ગલે ગિરિ ગયું તેહ.

મુંડ સહસ્ર કણ મુંડી, સાચર ચંચો ચંચ,
ત્યમ હું દરિહીલા કરૂં, સોદેને પ્રાકૃત સંચ.-
મોઢે વઠો માધવ મુજ કંઠે, અતર્થામી રૂપે રઠે;
વિશ્વચક્ષુનો વઠી પસાવ, અનંત રૂપ ને અવની માંઢે,
ઓરુચમ ઢેરો કવિનન કાચ, વગપિ ભૂકું સાચું દોષે,
અપશધિ બાલિક ભણુને, એમ કી કણુ આણુને.

(કેચવકૃત દયમરકથ, સર્ગ ૧ લો, ૪૭-૫૫)

(સંવત ૧૫૪૧ માં રચાયેલો ગ્રંથ.)

આગઈ અનેક કવિનન છૂળા, તેણઈ પ્રભધ બાંધા ભૂદંબા;
તેહ કયાનાં છેઈ રૂપ, માંડિસ સરોવર નમનુ કૂંપ.

(ભામજી દરિહીલા કલા ૧-લી, કી ૪૨)

જ્ઞાનસાગર જાગવત મજાકિ, જગતિ, વૈરાગ્ય, વિવેક, વિચાર,
પદારવિધા નઈ આતમજોષ, વળી વિચેરઈ સાક્ષત પ્રયોગ. ૬
તિણ્ણઈ કારણિ સદ્ર નઈ નાર, કઠિન ગ્રંથ નવ લહિ વિચાર,
પ્રાકૃત અર્થ લાણેવા સહી, ભીમ ભણ્ણઈ કીધી ચૂપે. ૮
કરિસ કથા એ સમરથ, માંઢિ મૂઢિસિ પરમારથ,
અકપમતિ નહીં લાણ્ણઈ કોઈ, ભણ્ણ દસઈ તે છેસઈ ભઈ. ૧૦
વિધન કરઈ એ કુત્સિતમતિ, યાત્રા ભર્તા દ્વારામતી,
દરિશુલ આતાં ને નર હચ્છ, કપ કોટિ તે રૌચ વસઈ. ૧૦:
એહ માંઢિ બહઈ અમૃત, નિમ લિલિ તેલ, કૂંપ માંઢિ કૃત ૫૦
મજિ કુલચાન, પ્રુતિષ વાસ, નિમ એહ મધિ પ્રયોગ પ્રમસ. ૧૦૨

(૧૧મ-દરિહીલા પોરુચ-સા-અલા ૧ લી)

૫૦. જૈન કવિઓની ભાષાલક્ષિના ઉદ્દ્યારો સમયસકાય તેમ સાધનો
અસુલસવાથી અહીં ઉતારેલા નથી તેથી જૈન જાણુઓ ક્રમા કરશે, એવી આમ
છે. તેઓની અવજ્ઞા કોચનો વધિચિત્ પશ્ચ દેહ નથી. આ વિષય વિરે એ
સ્વતંત્ર લેખ ઈન્દરેશ્વરી ભજવામા આવશે, તે તેમાં અવશ્ય તેને સ્થાપોગ્ય
કાચ મળશે નં.

(અહીં કવિ શ્વેદ નરનારને કહીને ભક્તિ, વૈરાગ્ય, વિવેક, વિચાર અને આત્મબોધના રહસ્યથી વાકેફ કરવા, અસ્પૃશ્ય ભવિષ્યજાંબોનાં વિષ્ણુ છતાં લોક-ભાષામાં અંધ બોધવા પ્રેરવાનું જણાવી, તેની હિમાયત કરી અનુરાગ દાખવે છે.)

(સંવત ૧૫૪૦ માં રચાયેલો અંધ.)

સંસ્કૃતે હિ સુ દુર્યોધં પ્રાકૃતે હિ વિરોપતઃ
વાસુદેવપરવેત આપવા કિંચિદુચ્યતે ॥

ભાષાનું કારણ નહીં, કારણ અર્થવિરોધ,
સંભતિ એક ઉપરિ કહે પિંગલ આપા એક.

૩

અર્થવિરોધો કહિં આપા આ હોઈ તા હોઈ
તજજહ દોપસમ્મદં અજ વત્તમં પિંગલં મળયમ્ ॥ ૪ ॥

મુનતીમૂલ એ સાત રસ, નવ રસનિ ધુરિ ચેદ,
મોક્ષપણે તિણ કરણે, બોલિસું મહીયા એદ.

૧૫

આગમ નાટક બોલિયાં, કવિજન બહુ મહિમાઈ,
વધી કિસાં કરણિ, કરી કીધું તરહે ઉપાઈ.

૧૬

વિવેક વિચાર વિરતરમ, લેખક માહાભોદ દંભ,
લીમ ભણ્ય તેણક કરણિ, એ અંધ તણુ આરંભ.

૧૭

સાંભળતાં મુખ પામીઈ, ભણતાં કુખ સવિ ભઈ,
એદનુ અર્થ વિચારતાં મતિ અતિ નિરમલ યાઈ.

૧૮

આદિનિશિ અવલોકન કરઈ, એદ પ્રજોષપ્રકાસ,
તે નર નારાયણ તણુ, પામઈ પદ અવિનાશ.

૧૯

વિચિત્ર પદ પાવન કયા, જુ ગુણ નહિ ભગવાન,
હુ નિરસ તે ચોક્ષક નહી, મૃત વિણુ યમ બોલન.

૨૦

અબુજ પદ પાવન કયા, ચેદ હરિગુણુ ગાયંતિ,
મંગા સિલક એ વાહુલા, સિરિ ભય દલતિ.

૨૧

(લીમકૃત પ્રજોષ પ્રકાસ (નાટક) અંક ૧ લે.)

મર્કટિય પુરાણમાંની કથા, મદિમા જન્મદંભાવ,
એકમને જે સાંકડે તેણે જન્મમરણમય ભવ.
જેને પુરાણનો અધિકાર નહીં, સીરાદ્દ કેરે કમ,
ભાષાએ કરી ભાંધિયું, અંગિકા કેરે આખ્યાન.
જેનું સ્વરૂપ જલ્લાલિક ન ભણે, તેા મનુષ્ય છિં કણ માન,
સ્તવન માટે વર્ણવું પદ્મપદ કરીને ચાન.

(ભાણજી-મંડી આખ્યાન, કાવું. ૧૯-૪-૧)

સમુદ્ર માટે વંચ મરી છે, 'ભણુ' નહીં પ્રજાપદ કે જંદલ,
વાંકો અકો જોધુમનો શેલશેઠ, કુધિતપણું તેા જાયછ;
કથામૂલને ખાતું પ્રીતે, અમૃત પીતાં કુણું મરાયછ ?
નામરક્ષાએ ધમ દુ વેળા કવિને કમ્મે લાગ્યાછ
મુખાખ્યાન અને નળાખ્યાન જે પુનરપિ કરી અનુસંગ્યાછ
આધીને કહેવું મરી માટે, મૂર્ખ ભણે નહિ મરીની ખોટછ
ગુરૂપાએ કવિવાસાનમાં, આવે અંચ રૂપી બરતી જોટછ.

(ભાણજી-નળાખ્યાન. કાવું ૨૭-૫-

બોજવાયનિ ભવનિ મહાકવિ રસિક પંડિત બાણ.
કાદંબરી કથા કરી જ્ઞાનમ, પ્રીતિ જે અતિ ભણ.
સાહિત્ય સમ્મલ તણી ચાતુરી તેહ માહાં રથે વિવેક.
અતિ પંડિત જે હુઈ તે પ્રીતિ, તેહનું નહીં કપાય;
શુદ્ધ રસિક સાંભળવા ઇતિ, પશ્ચિ મીઠા નવિ લાધ.
તેહનિ મીઠવા કારણિ પ્રાપ્ત ભાણજી ભાષામધ;

(ગ. કેશવલાલ હ. મુનની આર્યવિ-ભાણજીનું કાદંબરી પૂર્વજ
કાવું ૧ છું પંક્તિ ૭-૧૪.)

સર્વ ઉપમા કહી નવિ ભવ, કિહિલા અંચ વણ અતિ ચાવ.
તે માટે સહેમિ કરી શુદ્ધભોધની કાદંબરી.
કથામાન લેઈ રસચાર કદિ ભાણજી શુદ્ધિમાનનિ પ્રકાશ.

ભાષાઈ ઠીકું આખ્યાન રસિક ગુણ રીઝવવા ગાન. -
વિપ્રવંશ રૂઝાર સંયોગ પ્રીતિ વણી ઉપાઈ ભોગ.

(કાદંબરી પૂર્વભાગ. કડવું ૨૫. પૃ. ૧૧૮)

વિતબંધ અહીં જોવા નહી, કૃષ્ણકથા સાંભળવી સહી;
ને નામે પાતક બળે, તે કે પ્રેમે નવ સાંભળે ? ૧૪

પ્રહલાદિક ન હશે ગુણપાર અહર્નિશ ધ્યાયે ત્રિપુરાર;
પ્રાકૃત પ્રીછવવાને કરી, ગુર્જર ભાષાએ વિસ્તરી. ૧૫

મળ જોવાને જાયે દોષ, કવિ કહાવ્યા માટે મન રોષ
મર્મ મન કેશે જે હશે, સાધુ હોયે તે તો ગુણ ઘટે. ૧૬

દુષણ દેવા ને મન કરો, તે મોઢે આવી વચ્ચરો,
પ્રે ભાલણુ દેખાડીરા પ્રુક્તિ, ઉત્તર દેવા છે મુન શક્તિ. ૭૧ ૧૭

(ભાલણુ-દરામરકમ.)

વીરકથા એ ને નર મુણી ॥ યવણ મુખ દોષે તેહ તણિ ॥
ભાવ ભવારથ રસ વારતા ॥ ભણી મરમ ઇદ્ર દેવતા ॥ ૬૫૧ ॥
જેહવી ગીરી પ્રાકૃતિ હોએ ॥ તે સંગોજરી ન દિશિ કોએ.
ગાહા દૂહા કોપાઈ ગીત ॥ હણુકાલિ જેમ વાહાલું શીત ॥ ૬૫૨ ॥
કવિતા વ્યંગતા શ્રોતા નાંમ ॥ ભંદાં જેહનિ તાહાં પ્રમાણ ॥
જો છંદા વસિ સરસ્વતી ॥ તો અક્ષર આણિ જુગતિ ॥ ૬૫૩ ॥

(નરપતિકૃત ૫ અદ્દ-સવત્ ૧૫૪૪, સંવત્ ૧૬૬૫, ની પ્રતિ.)

(સ. ૧૫૭૨ માં રચાયેલો ગ્રંથ)

માઈ ભાષ જે આગલિ જીરી, સંભળાવ્યા આપ કુવહરિ.
માહારી બુદ્ધિમાનિ મઠે કહૂ, મહણુ મન હરિ ચરણે રહૂ. ૭૦

નિ અક્ષર ભાવન માહિ સાર, હસરથ રાજ પ્રથમ કુમાર,
વાણુ ઉતરવા ભવપાર, જોડી વિણુ કુલ ઝાલઈ ભાર. ૭૧

મહણુ કરઈ વીનવી તણ, કાંઈ દોસ મ દેસો અજ,
સાચૂ કૂદુ કમલે સવે કિમ રીઝત મન એક વિનવે. ૭૩

૭૧ શ. ભા. દરગોવિદ્દાસની પ્રતિમાં ૩૬૬ મું છે પરંતુ મારી પાસેની
પ્રતિમાં ૫૬ ૩૧૫ મું છે, અને તેનો પાઠ ૬૫૨ ઉતારેલો છે.

એ રામાયણ મુનિમુખતલુરે, માહારં એવહઈ ધણં,
મનુષ્યવાણી વ્રજ હોઈ, નામય રામ હઈ વેંદોઈ. ૭૪
ગુણિં રામ રતન વીટીયું, માંહિ રામ વિમ નામ આવીયું,
વીંટયા ગુણ રતન હઈ જાલ, એણઈ મિશ્રણ નામ મોપાલ. ૭૫
મંડલ જોયું વિમાસણ મણી, અનિ ન જીલ પરિ ઉતરવા તણી,
ભવસાગર એ અનંત અગાધિ, તરવા કહઈ નહીં એ સાધિ. ૭૬
(ખંડિતકૃત રામાયણ ખંડ ૭૦ મી, અંત કાળ.)

(સંવત ૧૧૪૮ માં રચાયેલો મંથે)
ગુણ મામ મહિં અર્થ અનંત. જાણિ શિવ જે વિરતંતં સંત. ૨૦૦
સંતપ્રસાદિ નીપનો એ મંથે મુક્તિમારજને મહતાં પંથ,
છાયા કૃષ્ણ, અમલજાલ વિરોધ, સર્વ સુંદરતા જિહાં ન રાગદ્વેષ. ૨૦૦
પરમાવધિ પદ પ્રત્યક્ષ યાઈ, ભણવાં સુણવાં હરિમહિમાઈ,
વૈષ્ણવદાસ પ્રભુમિ કર્ણેડિ કવિજન કોઈ મ મારસી યોડિ. ૨૦૦
હરિ હરિ ચિંતન કરતાં સાર, મોહયો પીયૂષ તણો ઉદ્ધાર,
સારોહારી ભજિત ભગવાન, લાખું તરવે નિજ હરિચુલ્લસન. ૨૦૦
(ઉપવ્રજીત વિષ્ણુસહસ્રનામ.)

ભાષાને શું વળજે જૂર, જે રણમાં જિતે યર,
સંસ્કૃત ભોલ્યાથી શું થયું ? શું આકૃતથી નાશી અયું ?
ખાવનનો સપળો વિસ્તાર, અખા ત્રેપનમો ભવયે પંચ ૨૪
સંસ્કૃત આત જે વડે ભણે, જેમ કાષ્ટ વિષે રહી ભાષાભણે,
તે છોડયા જાણે નાવે અર્થ, તેમ આકૃત વિના સંસ્કૃત તે વ્યર્થ,
માંમાં દામ-બ્યાપારી લજે, અખા બ્યાજ નોહે છૂટયા પજે. ૨૪
હરજે કરજે અનુભવ કર્યા, આપણ ઉકરમાં વરતે ફર્ય દિશા
ન્યાયે જેણું રાજ જ જાણુ, ત્યારે માનવી તેની આપણ
રૂપનગરમાં નોહે દેશકાળ, એ તો અખા અણભવયા જોલે આળ. ૨૪
(અખાભક્ત-સાધાઅંજ. જી. કો. ભા. ૧.)

વિક્રમ કયા ચહિ સંબલિં, પાત્રમ દિદિ ખરેડુ પલિ;
રસ શુંગાવ, કરજી, પીર, હારિય, સૌ અવાનક હરિ.

પ્રાકૃત કથા બાકી પ્રસ્તાવ; બહુ સુચુતાં બહીયી ભાવ
 અતિ આતુરતા: હુધ જ્ઞાનન્દ, કાવ્ય રાજધર કહિ પ્રગ્ધ. ૧૦૫૨
 (પંચદંડ રાજધરકૃત રસ. ૧૭૭૬-લિપિ સંવત્ ૧૭૮૧)

અણદય કીધાં છે પુરાણ, સમજે તે પામે નિરવાણ— ૧૫
 કર્મ ઉપાસન વિવિધ પ્રકાર, ઇતિહાસના કરી વિસ્તાર;
 સમજવવાના કીધા પ્રકાર, તેણે કોં નવ બહે નિરધાર. ૨૬
 તેથી મંદ મતિને મારે, સમજે તે કો આવે વાટે,
 કરીએ પ્રાકૃતમાં પ્રગ્ધ જેમ સમજી શકે મતિમંદ. ૩૭
 મંથ મહદ્ છે પદ્યપુરાણ, તેમાં સિવગીતા નિરવાણ,
 શિવે હુધ રાધવને જોઈ, કહીએ વિરાદ અર્થ કરી તેહ. ૪૮
 તે અર્થ ધણો ગંભીર, સમજી શકે કો ધીરલા ધીર. ૫૬

* * * *

શુભર બાપાએ કહે તેમ, અનુભવાનંદ લહે છે જેમ,
 નામ પ્રથમે જે નાય ભવાન, તેમ અનુભવાનંદ નિદાન. ૮૬

(સંવત્ ૧૭૬૮ અનુભવાનંદ સિવગીતા. પ્રા. ક. ત્રિ. વર્ષ ૬ અંક ૧.)

કવિ પૂર્વે તો કાઠિયા, પદ્યું જામતા જે નૃહ;
 શામળ બહે જીધરી કર્ણ, માન રેઈ શાળ્યું મૂક. ૧૦૧
 વિચાર કર્યો નિજ મન વિષે, સંસ્કૃતનો છે સાર;
 કરવો અર્થ પ્રાકૃત પડે, પ્રાકૃત પાખી ન પાર. ૨૦૨
 સંસ્કૃત કહી સાજ છે, ખાંડયા વિણ ન જવાય;
 પ્રાકૃત તાંદુલ પાધરા, જટ ચવાય જવાય. ૨૦૩
 સંસ્કૃત મોહોર સોના તણી, પંડિત વિણ ન પરખાય;
 પ્રાકૃત પૈસા તેહના, વારંવાર વપરાય. ૨૦૪
 સાચું સંસ્કૃત સર્વથી, જવરતા સમજે કાય;
 એવો મંથ કહિણ છે, અધિક રૂચિ હૈં દોય. ૨૦૫
 જેનું મન જ્યાં માનશે, તે તો સાંભળે ત્યાંય;
 જોમાં વારતા એક છે, સંસ્કૃત પ્રાકૃત માંય. ૨૦૬

મમત કરે તે મૂરખો, અહંકાર કરે અભક્ષિ;	
મદિમા બાવન માત્ર, પ્રૌઢ પુણ્ય પુણ્ય.	૨૦૭
સંસ્કૃતમાં લાંચ સહ, જુગતે રૂમી ભગ;	
પ્રાકૃત વિના લે ખીછવે. તે નિત પ્રણમું પાઞ.	૨૦૮
નામાં લેખાં નાણાવટાં, લણતર જણતર લાગ;	
પ્રાકૃત વિના ખીછે નહિ, પામે ક્યાંથી પાર ?	૨૦૯
પોતપોતાની બોલિશો, પોતપોતાનો અર્થ;	
પારદેશને પ્રિય નહિ, સ્વદેશમાં નહિ વ્યર્થ.	૨૧૦
વિષય, સિવ ને સક્રિતાં, નિર્મળ રડાં નામ,	
પ્રાકૃતમાં ખીછે સહ, લે લે હામે યમ.	૨૧૧
શમદૃષ્ટ ગોવિંદ ગુણ, સિવ મહાદેવ કે સક્ત;	
પુણ્ય નામ એ પ્રાકૃતે લણે પાધું જગ.	૨૧૨
ઝંઝો રીઝે કિરતને, રડા છતીસે રાગ;	
જગદબને જગ્યા જમે, પ્રાકૃત લાખિણે લાગ.	૨૧૩
રઘુજ સૂક્ષ્મ લણુ દીર્ઘમાં, લખણ વખણના ભેદ;	
લેશ માત્ર લેતો નથી, લાણી બ્યાકરણ વેદ.	૨૧૪
તેત્રિય કાટી દેવના, સહજ અહ્યાસી જાખ;	
સંસ્કૃત નામ સોલી જુવો, પ્રાકૃત સૌને મુખ.	૨૧૫
હોડ કરો તે હારો, મમત કરે તે મૂઢ;	
ઈશ્વરને મન એક છે, પુણ્યવંત પ્રાકૃત પ્રૌઢ.	૨૧૬

આટલાં લાગ્યાં અને અનેક અવતરણોથી શુભંર કવિઓની ભાષાભક્તિ અને લોકભાષામાં આખ્યાન ગાંધવાના તેમ જ આગ્રહી અનુરાગ સંબંધમાં વસ્તુ-સ્થિતિ શી હતી અને પ્રેમાનંદમાં તે સર્વથા ઉતરી હતી, તે સ્પષ્ટ થશે. ૭૨

હવે પ્રેમાનંદમાં એ ભાષાભક્તિ કેમ અને કેવી જગમી હતી, એ પ્રશ્ન વિચારવાનો છે:—

૭૨ કવિ કવાસમે દિ હી ચલસૈવામા (૭૦૬-૮) વિસ્વાયથી લોકભાષાનો મદિમા ગાયો છે

પરંતુ તેનો વિચાર કરતાં પ્રેમાનંદનો પુત્ર કાવ વઢલ શુર્જરી ભા-
પાના અભિમાન વિષે પોતાના પિતાના બાપાસેવાના સ્વધર્મવિષે શું કહે
તેના પુરાણ તપાસીએ:—

વઢલ વઢલ ગાય બાપાભાવ આવતો.

(દુઃશાસન-પ્રા. કા. ૪. પાનું ૨૧)

ભારતીએ ભક્ત પહેલો (પ્રેમાનંદ) ભણીને લીધો છવાડી,
આરતી અતિશે પૂરી, બની અનુભવને
યદ યદ્યંત્રે મંદ, મંત્રે રાખ્યો છવતો તે
ભારતીના ભક્ત આગે કોણે લેખે શક્તને.
પ્રેમાનંદ પિતા મારા, ભારતીના પૂરા ભક્ત
સરસ્વતીસુત યથા પછે નવ પૂજ્યાં કોઈ

x x x x

સ્વધર્મ એ (પ્રેમાનંદ) સાચા માન્યો, પરધર્મ પૂજ્યો નહી
ભારતીભક્ત યતાં, મારવી ન માખને.

(કુન્તીપ્રસન્નાખ્યાન પ્રા. કા-૨૭ પાનાં ૩-૪.)

(સ્વધર્મ વિદ્યાના પઠનપાઠન અને બાપાસેવા, ધ્યાનશુને યોગ્ય પર-
ધર્મ-અર્થે યુક્ત કર્યું તો તે પર-ક્ષત્રિયને યોગ્ય લડાઇનો ધર્મ.)

પ્રેમને કે આનંદને; કે પરમાનંદને નમું,
નમું કવિભૂષણને, કે પ્રતાપરાવળને

x x x x

રત્નામીરા શુર્જરને..... (દુઃશાસન-પ્રા કા-૪ પાનું ૧૦.)

જન્મ એ ભૂમિતી મધ્ય ભારતી શી બાપા તેની
તે છવે વખોટનાર દેહ ખેદ તેની છે.

.....

ભલ ભલ તણા મંથ વાક્ય શબ્દરચનાથી

સિદ્ધાંત સાચો કરાવું, અવદયા એની છે । ।

(યુધિષ્ઠિરજીહારસંવાદાખ્યાન પ્રા. કા. રસ પાનું ૧.)

.....

નારી (ગુર્જરી) લાખા છે જ એવી જલું નવ ને જરૂર

× × × ×

ગુર્જર મિરાની દુહા ઉપમા ઉર્વીમાં નથી
સર્વગુણસંપન્ન છે, હૃદયાર રસાળ રો ?

× × × ×

અનુભવે લાગ્યું ખરું દળ્યો નાના બાળ રો

× × × ×

રે લાભ્ય, તું બતાવ્યું તું ગુર્જરી રા મંથ રૂદ
મતિમૂઢ વહી જ તું વેરાગી અપૂર્ણમાં પડ

(યુધિ. પ્રા. કા. રસ પાનાં ૧-૧૩)

પ્રેમાનંદની આમ સ્વાભાવિકી, પૂર્ણ આસક્તિવાળી લાખાસક્તિનાજી

બીજા તે પોતે તેમ જ તેનો પુત્ર વલ્લભ કહે

પ્રેમાનંદની આસક્તિપૂર્ણ છે તેમ, (જુઓ યુધિષ્ઠિરજીહારસંવાદાખ્યાન

લાખાસક્તિ. કવિત ૧૦ થી ૧૭) થી રામચરણ ગુરના

મતાપથી અંકુરિત થયાં એ ખરું, પરંતુ તે

નવપદ્ધતિ અને સુપ્રખિત, સુંદર તરકુંજર્મા પરિણામ પામ્યાં તે તો પ્રાકૃત

૫૭ આ. કવિતો યુધિષ્ઠિરજીહારસંવાદાખ્યાનના (પ્રા. કા. મથ ૨૮)

પાના ૧ થી ૧૬ માંથી વાંચતાં આ સદાનો સંપૂર્ણ ખાલ આવરો, ગુર્જ-

રાલી લાખાના રસાળ લક્ષણના કવિત માટે જુઓ આજ વિષયનાં પાના

થી ૨૦.

૭૩ પ્રેમાનંદની અને તેના પ્રેમાગી તેમ જ અનુયાયી કવિઓની સ્વાભા-
વજનંદ હૃદયસક્તિના સળંગ પ્રસવા રૂપ હૃદયારો વિષય અતિ લાંબો થવાથી

ગુર્જર જનસમાજને મહાભારતાદિ આકર ગ્રંથોના પાવક ઉપદેશરત્નોનો પરિચય કરાવવાના તેના અભિલાષ અને વિશિષ્ટ આશયના પ્રતાપ વડે જ. પુરાણીઓના કદા અને વિદ્વેષી ત્રિરોધે તેના આ અભિલાષ અને આશયને સતત ટકાવ્યા; એટલું જ નહીં પણ તેને સાક્ષિમાન અનેક શાખાઓથી સુમંડિત કરાવ્યા; તેમ એના એ અભિલાષ અને આશયને લેખિકાએ અનંક સત્કારોથી પરિપોષ્યા અને તેના શિષ્યમંડળે બહુલ પાંચરાવ્યા કથા માટે શ્રીમદ્ભાગવત, મહાભારત, રામાયણ, અને પુરાણાદિના ધર્મ અને નીતિની છાપ પાડનારા રસાલ પ્રસંગોની તેની પસંદગીથી, તેમ જ તેના રસમય, અને કલામય જીવંત વિસ્તરોથી પુરાણીઓને પુરાણ ભાખવાનો પોતાનો ધંધો જતો રહેવાનો ભય થયો હતો અને તેમણે પ્રેમાનંદ, રત્નેશ્વર, વીરજી, આદિના આખ્યાનોને પ્રાકૃત કાગિનાં જણાવી ઉતારી પાડવા માંડ્યાં હતાં, એ ચોક્કસ જ છે. ૨. લીમના જ્ઞાનોપદેશને, ભાલજીના આખ્યાનકથનને, અખા ભક્તના પ્રાકૃત વેદાન્તભોધને તેમ જ પ્રેમાનંદ-શિષ્ય રત્નેશ્વરના સંસ્કૃત અનુવાદોને^{૭૪} અને શામળના પુરાણમહિમાને પણ તેમણે દીકાબાણથી વિધવા મથન કીધેલું છે,^{૭૫} અને ઠેક કથારામ-ભાઈનાં ભક્તિમાનને પણ વગોવવામાં બાકી નથી રાખ્યું, તો પછી રસિક,

આપવાનું માંડી વાળ્યું પડે છે. પરંતુ તે સંબંધી વસ્તુસ્થિતિ પણ ભાષાભક્તિની વસ્તુસ્થિતિ જેટલી જ ઉપડ અને સાધાર છે.

માત્ર પ્રેમાનંદના પુત્ર વલ્લભનું એકલું મિત્રધર્માખ્યાન (પ્રા. કા. ૩૫ માંના) જેતાં અને તેમાંના ઉદ્દગારોના કવિત્વ યથી ૮ ભેગાંથી આની ખાત્રી થશે. જનની જન્મભૂમિસ્થ સ્વર્ગાદિપિ ગરીયસી એ ભાવનાના પૂર્વક આર્થાવર્તમાં દેશભક્તિ ન્વલત ન હોય એ શું સંભવિત છે ?

૭૪ વિદ્યથો વધુ આખે હતો, દર્શાવતી દર્શ મર્ચ;

વિખેરી વૈરી રત્ન કર ગ્રંથ લાહી મેલ જ પાંચ.

૫૬ ૨૦. પ્રા. કા. ૨૫. પાનું ૧૪.

૭૫ ઉપર આપેલા અવતરણોથી (જુઓ પાનું) આ કથન સાધાર જણાયે

લોકભોગ્ય આખ્યાનોના ચોક્કસ રચી, તેમની આજીવિકા છીનવનાર પ્રેમા-
નંદને તેઓ જતો કરે ખરા ? ચતુર પ્રેમાનંદ; પુરાણીઓના આ સ્વાર્થી
વિરોધનું કારણ આપાદ સમજ્યો; અને તેના હૃદયમાં કાવ્યપ્રવૃત્તિના
વિચિત્ર આશયનો ઉદય થતાં, પુરાણીઓ સાથેના સંપર્કે તેની ભાષાભા-
ક્તિને વિશેષ સતેજ અને સંવૃદ્ધ કરી. કુદરતી રીતે ધાર્મિક ભાવનાવાળા
પણ સંસ્કૃત ભાષાથી અજાણ આર્ય પુરુષો અને સ્ત્રીઓને પવિત્ર ધર્મગ્રંથો,
પુરાણ, મહાભારતાદિનાં રહસ્યો જાણવાની અને પોતાનાં જીવનને તેના
નીતિરસથી રસવાની ઉત્કટ અભિલાષા થાય જ. જો કે કાલજળે પુરાણી-
ઓના હાથમાં આ ધંધાનો ઈર્જારો મૂક્યો હતો ખરા; પરંતુ તેઓએ
પણ ઉદરભરી અને અર્ધસિક્ષિત લોકોને : કયાકથનના ઉત્તમ કાર્યને વિશદ
કરવાને બદલે ઉલટું મલીન અને લોભી ધંધારૂપ કરી દીધું. તેઓ કથા
કરતાં કાને તેમ ‘અમક’ ‘અમક’ દાકયા જતા હતા, અને પામર ભોળાં
મદાણુ જનો આવા કથાચરણથી પણ ‘ન મામાથી કહેણા મામા સાત’
એ વૃત્તિથી જ પોતાને ધન્ય ધન્ય માનતા. છતાં તેઓ ધમરહસ્ય સમજ
શક્તા તો ન હતી જ તેમ તેમની આંતર વૃત્તિ તો સંતોષાતી ન હતી.
પ્રેમાનંદે આ સ્થિતિ ચાણક્ય દષ્ટિથી જોઈ, એટલે જ તેણે પ્રાકૃત-લોકભા-
ષામાં જ પુરાણાદિનાં રહસ્ય ઉતારવાનું કર્તવ્ય પૂર જોડેથી ઉઠાવ્યું.
અથવા ખરું કહીએ તો, તેણે પુરાણમાં કવિઓના પ્રયાસોમાં જનસ્વભાવ,
સામ્રાટ લોકભ્યવહાર, ભાગણીનું સંવેદન આદિ રસોત્તેજક તત્ત્વોના નિરૂપ-
ણનો જે આત્મા ન હોતો તે આત્મા ઉતારવા સચેત પ્રયાસો આદર્યા.
પોતાના આ અભિનિવેશ-ruling passion-નો હેતુ ‘સરસ્વતીના
લાડીલા’ થવાનો હતો અને તે પોતે જ આમ જણાવે છે:—

સારદા માતને કર પ્રણામ, કરે કૃપા મુને મહાધામ;

કામના માર્ગેય કરવા પૂર્ણ, આઈ કરો વિધન મમ ચૂર્ણ.

અભિલાષિતાને સંહાર, ભક્તિ વિપ્રની પ્યાને ધાર.

નથી અર્થકાળે ઉદ્ધોગ, કરવો આ ત સંસ્કૃતને સંલોગ.

મોઢે કામ શીધું મેં માથે, જણી મૂઢ ગતિ સાદો હાથે.

પૂર્ણ પ્રતિષ્ઠા માત્ર કરાવે, આઈ ! તારો તો આ દિવ્વ કહાવે.
 લોક લાડીલો કહેતા આવે, સરસ્વતી ઉપાસક કહાવે.
 એવું વેળું કરાવે સત્ય, માયું અદ્યપ્રમતિ મહામત્ય. ૭૬

૭૥ તેને પોતાની કાવ્યશક્તિમાં અને વિશિષ્ટ આશયની ઉચ્ચતામાં
 મેટલો તો ઉડા વિશ્વાસ હતો કે, દશમસ્કંધમાં તેણે પ્રનરૂપિતા દોષ વોહો-
 નીને પણ કેટલેક સ્થળે આ યોગ્ય જ કહ્યું છે:—

સકળ શાસ્ત્ર નિગમનું તરવ, સર્વશિરોમણિ ભાગવત;
 તે મધ્યે સાર છે દશમસ્કંધ, ભેડું હું પ્રાકૃત પદભન્ધ,
 કથા પ્રસંગ એકું નવ પડે, આકર્ષે જાઉં સુધે શેરડે;
 આ પાસા બ્યાસ વાંચે સંસ્કૃત, આ પાસા માઈ પ્રાકૃત.

.....
 નથી વાદ કીધો પ્રકાશ, આણુવા શ્રોતાને વિશ્વાસ;
 મૂળ અર્થ છે પ્રાકૃત નામ, શ્રોતાને વલ્લભ શુભમામ.
 મૂકો હવિનન ધરના કામ, જેમતેમ સમરો સીતારામ.

તેમ માર્કિંડેય પુરાણમાં પણ, મૂળ ગિર્વાણુ ભાષાને અનુસરતી પોતાની
 કૃતિની ખુબી વિષે સ્તૂતન અનેક સ્થળે કર્યું છે પોતાનો આશય સ્પષ્ટ કરતાં
 તે કહે છે :—

" આ પાસા બ્યાસ વાંચે સંસ્કૃત, આ પાસા માઈ પ્રાકૃત;
 કવિઓ કહેશે આ શો ગર્વ ? નથી ગર્વ સાંભળજો સર્વ.
 થયા પુરાણી મોંઘા ઢાદ, તેથી થયો ધણો ઉચ્ચાદ;
 હવે કોણુ દખાડે વસંતી વાદ, થયા બન્ધ સ્વર્ગનર્કના ઘાદ.
 ત્યારે કહું પ્રાકૃત વિમાન, ભણવા ન ભેઈએ મહાન;
 જમણું શ્રોતાથી જકતાને પુણ્ય, એવું શાસ્ત્રમા કહું મહામુન્ય.
 વળી કરવા શ્રમ પુરાણીનો થોડો, મેં વધામતિ કયાભાજ ભેડ્યો ૭૭

તેના આશયને ઉતારી પાડવા પુરાણીઓએ પ્રાકૃતમાં કરાવેલી કથા
પુણ્યકારી નથી, એવો મત ઉદ્ઘાતર્તા પ્રેમાનન્દ તેનો ઉત્તર આપે છે કે:—

અણુસમન્વય સંસ્કૃત વાંચે રે, વળગે પ્રાચલિત પાંચ રે,
ન ધટે પ્રાકૃતે કાંઈ રે, આવ ને હોય વાંચ્યા મહોં રે,
શુણી શ્રોતાનન હસ્યાય રે, નવ આંખે ધુજ ન ખાલ રે.

.....

—સમજે સજ્જન મર્મ આવા રે, મરે પુરાણી તેા દાવા રે,
પ્રાકૃત સુવચે ન મળે આવા રે, જનના ભવું ન પડે નહાવા રે. ૭૮

આમ પુરાણીઓના દાવા વાદસુરંગોથી તોડી ફેડી, પ્રાકૃત કથાગા-
નમાં પડતા સ્વાભાવિક શ્રમને જબ્બાવી લેની અગત્ય પ્રતિપાદન કરતાં
તે કહે છે:—

જો અંધમા એક સ્થળે લખિયું, અપભ્રંશ શબ્દ પાપ ભયે રે
જેટલું પાપ અપભ્રંશ શબ્દ જોડયાથી, જમણુ પુણ્ય શુદ્ધ શબ્દે ધાયે રે. ૨૩

x x x x

કૂપ જોઈએ તે માનુષનું મુક્તિમવાળું ગાત્ર ધાયે રે ૨૪
તે જોડતા તેમા જળ નીકળે તેથી શરીર મળ ધોવાયે રે,
સ્વચ્છ ધાયે, મળ ધોવાયે, તેમ અપભ્રંશવાળાનું પાપ ભયે રે ૨૫
નિત્યની ભાષા શું જાણ થવથી, નથી જોલવા આપ રે । ૨૭

.....

તુલ્ય હોય તેને તુલ્ય કહેવો, કહો! કાંઈ કલ ધાય રે
સ્વભાષા અપૂર્ણ રાખી, ધાયા તેને કાણુ ધાય રે. ૨૯

.....

જેટલો શ્રમ પ્રાકૃત મોઢે તેટલો સંસ્કૃતમાં નવ લાડીએ રે. ૩૦

શબ્દોનો સાગર ભમા ભરિયો દરિયા મળે કાણુ દુખી રે,
અલપ શબ્દના સારોવરમાં બીલવું, કહો! તેણે કાણુ સુખી રે ૩૧

સંપન્નતાએ શબ્દયોગમાં, યોગમાં ન આવે ખૂબી રે;
પણ યુક્તિએ પદ રચેલા જુઓ, ઓતાવડતા જઈએ ફૂળી રે. ૭૯ ૩૨

આથી પણ વિશેષ સ્પષ્ટ રીતે પોતાનો આશય સમજવડા તે કહે છે કે:—

જેવી ભાષા પ્રાકૃત ભારી, તેવી યોગની યુક્તિ સમારી;
ગીર્વાણ ભાષા મહા ભારી, આંત સરસ અને વળી સારી. ૩
નવધા ભક્તિ મહા ખોટી, પણ નાસ્તિકને મન ખોટી;
તેવા સંસ્કૃત-નાસ્તિક સર્વ, કેવા તેને ભાષામર્વ ! ૪
મહાભાષાને વહેતી મૂકી, ધારી સારી, સુખ ન રેતી;
કરી ભાષામાર્ગ અનેક, શૂંઘ્યા વૈખરી કેરો વિવેક.
તેહ વિવેક લાવવા માટે, ગિરવાણ ગિરાને ધાટે;
મૂઠ મારા જેવા ઉતાર, યથા તેણે આપું વિચાર્યું. ૬
સારી ગિરાનો સ્વાદ લેવા, અભાષ્યને કેવી તે કહેવા;
કિંચિત માર્ગના દર્શક થાવું યોગ વેદાંત યુક્તિએ ગાવું. ૭
હોય આમશમાં સૂર્ય જેહ, કંઈ વિધિયે લખાય તેહ ?
તોય બાળકને ભરી પાણી, પિતામાતા આવે આણી. ૮
તેહનું ન લવાય ગિરાથી, કંઈ લવાય વીરાથી;
તે જોઈ રો થવું ગિરાસ ? વધારવી વડપણ આસ. ૯

(માર્કેટ-કડવું ૩૬ મું.)

આવા વિશિષ્ટ આશયથી પ્રેરાયલા પ્રેમાનંદન પણ જણાવે કે

શું ન જાણે અટયા ! તે આ પ્રેમભાષ ભપિયો ।
પ્રેમ હું જે નેમધર જેમને વિદારી નાખું
અર્જુન ગિરાને કાળે, કર મે આ આપીયો ૮૦

-(નેમધર-ભાષાવૃદ્ધિની પ્રતિષ્ઠા કરનારો હું જે આ દય માન-
ભાષાને જ સમર્પણ કીધો છે.)

૭૯ (શામળદાસો મોટો વિવાદ. કડવું ૪૫-૪૬ ૨૭-૩૧.)

૮૦ યુધિષ્ઠિરવૃદ્ધરસવાદાખ્યાન કવિત ૧ શ્લોક.

“ ગુર્જર ગિરાના રત્ન ” પ્રેમાનંદે આમ સ્વભાષાના વિકાસ અર્થે કર સમર્પણ કરીને નહીં અટકતા, તે સર્વાંગ સુંદર થાય તે પર્યંત પાઘડી નહીં પહેરવાની બીજમ બાધા લીધી,^{૮૧} શિષ્યોને તે કાર્યમાં પ્રવૃત્ત કર્યાં, ભાષાવૃદ્ધિ અર્થે પોતે કટિ કસી, એક એકને ટકર - મારે એવાં અનેક લોકરંજક આખ્યાનો તથા કાવ્યો બોલ્યાં, અને સંખ્યાબધ નાટકો રચ્યાં. આવી ઉત્તમ કૃતિઓ રૂપી વિમાનો તેણે સ્વર્ગનર્કના દાખવવા પોતાના ગુર્જર બાધોને પૂરાં પાડ્યાં, આ સહુ ગુર્જરી ગિરા પ્રતિનો - તેનો અનુ-રાગ અતિ દૃઢપણે જાણનારા પ્રત્યક્ષ પ્રમાણો છે. અને તેથી જ તેનું હૃદય યથાર્થ રીતે નીચેના ઉદ્ગાર ગુંજે, એ શું અશક્ય અને અ-સંગત છે ?

સાગોપાગ સુવચ અંજ અતિરો, ધારો ગિરા ગુર્જરી,
પા પાદ રસાલ ભૂષણવતી, ચાઓ સખી ઉપરી;
જે ગિર્વાણ ગિરા જણાય જણતાં, તે રપાન એ દેશ વરી,^{૮૨}
થાયે એજ સહુ સખીજન થકી એ આરા પૂરો હરિ.

તેનું આણું સ્વાભાવિક ગુંજન આટલી આરાથી અટકતું નથી, પણ ગુર્જરી અન્ય ભાષાઓથી એજ થાય, અખિલ આર્યાવત , ઉપર ફેલાય, એવી અભિલાષા પ્રકટાવે છે:—

ભાષા ગુર્જરી આર્યાવર્ત અખિલે, ફેલાય ફાલી જળી,
સર્વે દેસ વિદેશ ગુર્જર ગિરા, સોઢાય સોઢામળી;

જળી સરખાવે:—પ્રેમાનંદે જલધારી, શાશ્વત્વોચન મનસા સારી,
પિતૃવચન પાળ્યું જેમ, પળાવો દિનને પ્રભુ તેમ.

(માર્કેટ્ટેય કંટું ૧૭૧, કડી ૧-૪)

થયો અભિલાષ ગુજને તે, અમૂરો ન જોઈએ રહ્યો.

(કંટું ૧૮૭, કડી ૨-૧)

૮૧ જુઓ વહિભના વક્ષપ્રશ્નોત્તરનાં ઠવિત ૫૨૧-૨ પ્રા. મ. મં.વ ૧૧. ૮૨
પ્રત્યસામારોપાર્થિશાખ્યાનનું અનુવાક્ય.

વાણી સંસ્કૃત મૃત્યુપ્રાય યઃ છે, આ યાય શિશૈભલિ,
અરે તો પ્રજા એ જ અર્પણ કરો, આ આશ પ્રેમી તણી.

(પાંચાલી પસત્રાખ્યાનનું ભરતવાક્ય)

આ પ્રકારનો, પુરાણાદિના આધારે રસીલાં આખ્યાનો બાધવાનો તેનો આશય કથાણુકારી હતો, છતાં ઉપર જણાવ્યું પુરાણીઓ સાથે તામ- તેમ પંડિતો રૂપી રાજસિક સરવોએ અને પુરાણી- સિક કલહ. એ રૂપી તામમિક તત્વોએ તેના આ ભાષાસત્રની પૂર્ણાહુતિમાં અનેક બાધાઓ નાંખી અને તેને તથા તેના શિષ્યોને નવ નેજા પહેંચાડી હતી. પરંતુ પ્રેમાનંદ અને તેના શિષ્યો તેમનાથી એમ સહેજે ગાંઠ્યા જાય એવા ન હતા, એટલે તેઓ અંતે કાવ્યા અને પુરાણીઓ બોઠા પડ્યા. પુરાણીઓ સાથેના તેમના કલહને vested interests સ્થાપિત થાઓ ધરાવનારા વર્ગ વિરૂદ્ધ હક્કદાર સમર્થ વ્યક્તિઓના કબલનું નામ યોગ્ય રીતે આપી શકાય એમ છે. આવો ભાષાકલહ ગુર્જર સાહિત્યમંદિરમાં કંઈ પ્રેમાનંદની સતત કાવ્યપ્રવૃત્તિએ જ પ્રથમ જગાંઓ ન હતો, પરંતુ તેની પૂર્વના કવિઓની પ્રવૃત્તિ તેનું નિમિત્ત કારણ હતી અને વર્ષો પર્યંત પરંપરાથી તે ચાલતો આવેલો હતો. માત્રીન કવિઓના ભાષાભક્તિના ઉદ્ગારો (જે ઉપર ટાંકેલા છે) આની સખળ સાક્ષી પૂરે છે જ. તેથી કહેવામાં આવે છે તેમ “ પ્રેમાનંદે રચેલાં આખ્યાનોથી કથા કહેવા માંડી ત્યાંથી જ આ વિરાધનું મૂળ રોપાયું ”૮૩ એ યથાર્થ નથી જ. અલગત પ્રેમાનંદની રસમય બાનીએ પુરાણીઓનાં માન ઘટાડવા માંડ્યાં અને તેમની વૃત્તિ કપાર્ષ, એટલે તેઓએ છેક જુવ ઉપર આવી અનેક બાધાઓ નાંખી અને પ્રેમાનંદે તેમ જ તેના શિષ્યોએ એ “ નિંદક જનોનું, શિરે અતિશય વૃદ્ધિગત યથલું દેવું આપવા ”૮૪ તેમની સખ્ત ઝાટકણી કાઢી. માર્કિડેયપુરાણ-

૮૩ પ્રેમાનંદનો જૂનો નિબંધ-સા. સા. સાક્ષર શ્રીયુત કેસવલાલજીનો. પાર્વ ૧૬. ૮૪ જુઓ માર્કિડેય પુરાણની ઇતિશ્રી. પ્રા. કા. ૨૦. પાર્વ ૧૧૮૪.

મીના તેના ઉલ્લેખોથી પણ પુરાણીઓના કલહ સંબંધમાં આ બે વસ્તુ-
સ્થિતિ હોવાનું સમજાય છે. શરૂઆતમાં પ્રેમાનન્દે પુરાણીઓના મર્મિક
પ્રદારોને લેખ્યા ન હતા, છતાં મેં વત્ ૧૭૨૬ માં તે ઋણચંદ્રગાધવાનમાં
ટોકાર કરી તેમના ઉપદ્રાવ કરવા ચૂક્યો ન હતો; તેમ તેના વિષય હરિ-
દાસે 'ભાગવતસાર'માં સં ૧૭૩૭) તેમને "દેગી" અને "મૂખા"
ની શાલ પામરી ઝોદાડીમાં હતી પાંતુ પુરાણીઓનું નિંદાકાર્ય અતિ
તીવ્ર અને અસહ્ય થતાં પ્રેમાનન્દનો પીતો અતિશય ઉજ્જવ્યો અને પુરની
આગા 'નિંદકજન' ન થવાની હોવા છતાં, તેણે ચક્રવર્તિ વ્યાજ સાથે
વિવિધ રીતે પચ્ચીથી ઉપવી. તેમ કરવાનો પોતાનો હેતુ પ્રેમાનન્દે
સ્પષ્ટ હોય છે, એ નાચેના ઉતારાઓથી સમજાશે:—

૮૫ "ખન્યા પુરાણી જીવજીવા, સુરવરે બાપે જ્ઞાન,
ઉપપુરાણ પુરાણનું, મેળવે બહુ માન."

કડવું ૧૨. કી ૨૨ પ્રા. ૪ ત્રિ. વર્ષ ૩.

૮૬ કહે મુલે ભારત પૂર્ણ તેનું આપણા થાય અધુરું
એ તો મૂખ કેવી વાતોણ, જાણે અજ્ઞાન કેમ રતોણ
નય જાણે પુરાણી જાણાણ (તેથી) બેવા દોઝ મળ્યાજાણ

(કડવું ૨૦-૩-૪ પ્રા. ૪ ૬ પાત્ર ૬૮.)

૮૭ મહિંડેય પુનઃપ્રમા પુરાણીઓની નિંદાના તેમજ પુરાણીએ ના સ્વરૂપ-
કાશનના અનેક ઉદ્દગારો અનેક સ્થળે અકિત છે; સ્વજનસા-થી તે ન આપતાં
માત્ર તેમના ધણાક મુખ્ય મુખ્ય ઉદ્દગારોનું સૂચન બે નંદો આપેલું છે:—
કડવું ૧ કી ૫, ૧૫, ૧૯, ૬ ૧૩-૪૮, ૪૯; કડવું ૩૦-૩૯ ૫૫. કડવું ૩૧-૧૧૨,
૧૧૫; ૬ ૩૩-૪૧ ૪૩; ૬ ૨૩-૨૪, ૨૭; કડવું ૩૭-૧૩૪, ૧૩૭, ૫. ૩૯-૧૭૪,
૧૭૬; ૬ ૪૦-૩૧, ૩૩; ૬ ૪૨-૮૮, ૮૪; ૬. ૭૪-૪૭ ૪૬; ૬. ૮૮-૩૫, ૩૭;
૬. ૧૦૩-૭૭, ૭૧; ૬ ૧૧૮-૬૩, ૬૬, ૬. ૧૧૭-૩૭ ૪૦, ૪૩ ૪૬; ૧. ૧૩૭-
૫, ૬૮; ૬ ૧૪૨-૩૬ ૧૦૩. ૬. ૧૪૩-૭૪, ૭૭ ૬. ૧૪૪ ૩૭, ૪૦; ૬.
, ૧૫; ૬. ૧૬૫-૪૪, ૪૬; ૬ ૧૬૬-૭૮; ૬ ૧૬૭ ૫૮, ૧૦; ૬. ૧૬૮-
૨૦; ૬. ૧૭૧-૩૬; ૬ ૧૭૪-૫૫, ૫૭; ૬. ૧૮૦-૬૧, ૬૫, ૬. ૧૮૨-૩૬.

નથી કવિ રવિશ્યા નિધા કહ્યો, આ શું દીખળ વત ?
 ભૂકા બોલા ભેઈ પુરાણી કે વેણવી સાચી અનલ;
 રૂપભાષાવર્ધક નિંદકનો કાઢ્યો છે એ કચ્ચરધાણ.
 શિખ્યા થોડું કની કેલ મોટું, એવાનાં મેં કાપ્યાં નાક;
 નાસ્તિક જનનું નામ ન રાખ્યું, વળાડી નિગમધર્મની હાક.

(ક. ૩૫. ૨૪-૨૬)

વળી પુરાણીઓ સાથે પૂર્ણ તામસભર્યો રૂઝવઢ આખર શમતાં તે
 કહે છે કે:—

પુરાણી પશ્ચાત્તાપ કરવા, દિન (પ્રેમાનંદ) પામનો આનંદ,
 હવાં ભમય એ પરવારીયા, આપણ એક છે રૂપરજાંદ.
 નિંદક જન કહિ નવ થાણું, એમ શુરએ ક્યાં ઉપરંસ;
 કિંતુ મૂઠમતિને હૃદય કયમ તે, સિંધર થઈ રહે લવલેસ.
 કારણું કાંઈ ક્યાં પૂઠે, પશ્ચાત્તાપ કરવો પૂર,
 સાચે કો નિવૃત્તિ એથી, વધા વચન બ્યાસ મધુર.
 વસિષ્ઠ જ્યાં મહામુનિએ ક્યાં સમય પાસે કોપ;
 દિન મૂઠમતિએ તે જ અહો ઝઠ, અશુભ એક જ બોધ.
 જાત હરો તે ભણરો, અજ્ઞાનને શું કહેવું;
 કિંતુ અતિશય વૃદ્ધિગત થયું હતું નિંદક જનનું રેણું.

૩૬; ક. ૧૮૪-૩૫; ક. ૧૮૫-૮૩; ક. ૧૮૬-૭૧, ૮૦; ક. ૧૮૭-૩૮, ૪૪; ક.
 ૧૮૨-૮૪, ૮૬; ક. ૧૮૩-૨૬, ૩૦; ક. ૧૮૬-૫૪; ક. ૨૦૪-૫૬, ૫૮; ક. ૨૦૫-
 ૨૪૬, ૪૮; ક. ૨૦૬-૨૪૮, ૨૫૦; ક. ૨૦૭-૨૬૨, ૨૬૬

આ સર્વ આંકડા કેટલાક વાચકોને નિરર્થક લાગશે. પરંતુ જો પુરાણી-
 ઓની, જનસમાજમાં તેમણે ફેલાવેલી મોહિની, અને તેમના મોહને તોડવામાં
 પ્રાચીન કવિઓને ખરેખરાં શ્રમની વથા તે વેળાના સંસારની, વથા ધાર્મિક
 માન્યતાઓની પણ હકીકત વારવવાનો પ્રયાસ કાઢી કરશે તો તે આ વિષય ઉપર
 ધણું જ અનવાજું પાડી શકશે, અને તેટલા માટે માર્ગદર્શનનાં દેવથી જ આ
 આંકડાં રોકેલા છે.

તે આ ભવે નવ આપીએ તો થડે પરભવે આપવું લાગ્યું
 જાડ માહે જાડ ઉગી, વાળી લે માગ્યું નિર્વાણ.
 શુદ્ધપાએ તે આપી દીધું, વળી યાય અન્ય-માગ્યું કાઈ;
 ત્યારે ધર્મ ધોઈશું, સહુ ભોઈશું, કેહ કાઈશું દિન સોઈ.

.....
 વનમાર્ગીને ખોળવી મધ્ય મૂઠણી પુરોગણ પાવન,
 પડે અક્ષ મીઠી રહેતું બેશી, ક્યમ પ્રાપ્તિ યાય પૂજન
 રે મૂર્ખાનન કરતા શોય એવો, નવ રહે ઉદય અરવ સદાય;
 કાઈ મહાબ્રાહ્મ આવી માળગી હણ્યો, વા પુરોગણને દ્રેષી સાય.

(૭૭૩ ૨૧૬-૧૩-૭૫.)

આવા વિરિષ્ઠ લોકોજાતિકારક આશય, અને પ્રચરત તેમ જ સતેજ
 ભાષાભક્તિથી પ્રેરાઈ, પ્રેમાનંદે ૧૦ વર્ષનું સતત
 પ્રમાણકર્યનું શિષ્ય- શાળ્યમવૃત્તિમય જીવન નિર્ગમન કર્યું-હોવાનું ચોક્કસ
 રૂપી ગદ્યમંડળ સમભય છે. અલબત્ત આ કાર્યમાં તેના ઓળંગી
 શિષ્યમંડળે ૧૫ પેતાને માનપ્રદ અને અમૂલ્ય
 દિરંદો આપ્યો છે, એ વિસરવા જોતું નથી. વાર્તાકાર વીરજી, સરના
 આજ્ઞાપાનકાર હરિદાસ, પ્રાસાદિક કવિ દ્વારકાદાસ, કેહડ વલ્લભા, રાન-
 કવિ રાનેશ્વર, અને ' સાદો ' સુંદર એ ૭ વંશિષ્યો રૂપી પ્રદમંડળે પ્રેમા-

૮૮ જુઓ " જુર્નલ સાક્ષર જ્ઞાનિઓ " એ ગ્રંથમાં " પ્રેમાનંદ ",
 પાના ૧૮૮-૯, હજા નિબંધમાં આ. શ્રી કેશવલાલભાઈએ પ્રેમાનંદનાં શિષ્યશિ-
 શ્યાઓ પર અને સા. શ્રી. ગોવર્ધનરામે (હસાસીલ પાણેદસ આદિ ગુજરાતીમાં)
 ૩૩ દોવાનું અને રા. જી. હરગોવિંદદાસે ૧૦૦ દોવાનું કર્યું છે. (દ્રોપદી દામ
 પ્રા. ૧. ૧ પાનું ૨૦) આના ટેકામાં વલ્લભના કાઈ નામ વિનાના અપ્રકટ
 મથનો નીચેના અણપ ' દિગ્વિજય ' સર્વથો લોકસમક્ષ પ્રવચામાં આવે છે:-

૭ નવ દાસ અને જાઈ ચાર જ, રાન જવા દય શિષ્ય ૧૮૧૨,
 ૭ બપ રાસ અને બધ જાઈ જ રાન મહા ૭૫ વિષ્ણુ વદાર;

નન્દ સૂર્યની તેજસ્વિતા બદાવી અને પુરાણીઓના તમોગુણપ્રધાન કલક રૂપી આવરણને વિદારવામાં સદાયતા કરી, એટલું જ નહીં પણ ગુર્જરી ભાષાનો સંગોપાંગ વિકાસ યતાં પર્યંત પાધડી નહીં પહેરવાની "મૂત-ધારી" ગુરુ પ્રેમાનન્દે ભાષાસેવાના "સાચા માનેલા સ્વધર્મના પરિપાલન" અર્થે લીધેલી બીજમ બાધા મૂકાવી. ૮૯ મધુરકંઠી, ગાયક

૭ વીર પંથ જ, ૭ બહીએ તણ, નંદ ચતુરનું નામ સુદાવે
૭ વીર વલ્લભ શે' બહીએ ગણ; એક જ પ્રેમનું નામ સુદાવે.

(પ્રા. કા. ૬-વિવેચન પાનું ૨-૩)

આ ગણત્રીમાં ખારં તે સ્ત્રી-શિષ્યાઓ દોવાનો ઉલ્લેખ છે. આવી સંખ્યા ગમે તેટલી હો, પરંતુ તેના છ શિષ્યો સિવાયનાં બીજાં શિષ્યશિષ્યાઓનાં નામ અને ગ્રંથોના કંઈ પણ નિર્દેશ વર્ષો થયાં સાંપડતો નથી, અને શ. બ. હરગોવિંદદાસભાઈ તથા પ્રા. કા. ના કલબસ યતાં વચેલા, કાર્યવાહકો મન ઉપર લેશે નહીં, તે તે ભવિષ્યમાં સાંપડે, એ વાધના કુલાનું મધ પ્રેળવવા જેવું સંભવિત લાગતું નથી જ.

"આર્યજ્ઞાનવર્ધક" વર્ષ ૧૮૮૮ ના એક અંકમાં પ્રેમાનંદના પુત્ર વલ્લભ ઉપરાંત વલ્લભ નામનો એક શિષ્ય હતો, અને વીરેશ્વર ભગી કરીને સુરતનો એક કવિ તેનો શિષ્ય હતો અને તે મરાઠી કવિતા જેવી કવિતા કરતો હતો, એમ જણાવાયતું છે.

શ. બા. કેશવલાલભાઈ (ઉપર જણાવેલા નિબંધમાં પાનું ૧૮૮) કેટલોક ખુલાસો આ પ્રમાણે કરે છે:—

'દાસ જેવા કે રોક માધવદાસ દેશાઈ; શંકરદાસ; હરિદાસ; દ્વારકાદાસ; સુંદરદાસ. ૨૮૧ જેવા કે રત્નેશ્વર. શંકર જેવા કે જીજ્ઞાસુદન આખ્યાનનો કર્તા ભાઈશંકર (સદિગ્ધ). બાઈ જેવા કે વિવેક વલ્લભરામાં ઉમેરો કરનારી કવચિત્રી (સદિગ્ધ). વીર જેવા કે વીરેશ્વર ભગી...છ, જેવા કે વીરછ અને કદાચ વિભંશી આખ્યાનનો કર્તા રત્નછ. નંદ જેવા કે સુવર્ણની નીસરણી, મહાભારત, ભગવદ્ગીતાના સ્વનાર પ્રેમાનંદ. (સદિગ્ધ).

૮૯ પ્રેમાનંદની આવી બાધામાં અમદાદા ધરાવનારાઓ પ્રેમાનંદનું નીચેનું

હાઈને વીંછએ પ્રેમાનન્દના આખ્યાનોની લોકપ્રિયતા જઠાવવામાં સદાપદ હતો. એ જ વીરજીએ સંસ્કૃત-કારસી-ઉદ્ધ-વાર્તાઓનો, હૃદિદાસે મંદા-ભારતાદિના પછટાઓનો, પ્રનાદકવિ દ્વારકાદાસે સુલલિતપદો દ્વારા ભક્તિસાવનો અને નાધાવલ્લભી મંપ્રદાયના સાદિલનો, વલ્લભે નવે રસનાં એકે એકને દક્ષર મારે એવાં નવથાં વધુ આખ્યાનોથી દિલ્હીની ફાંકડી છટાનો, રત્નેશ્વરે મંરકૃત મદાકાવ્યોની-જંગીર રેલનો અને કહેવાય છે તેમ “મ-રાકી ધાટીની કવિતાનો” (૧) અને મુંદર મેવાડએ પૌરાણિક સાદી કથનીનો પરિચય મુંદરે જનસમાજને રસભર કરાવ્યો. ૯૦

વચન વિચારણી. તો જસ છે—

.....માલે લાલું સીતાનો રવામી;
પ્રેમાનંદપ્રભુ મતધારી; શાલવલોચન મનસા ધારી.
પિતૃવચન પાળ્યું જોમ; પળાવેલો દિલ્લને પ્રથુ તેમ;

.....કર્થા તેના કારણે તે અનેક, ધર એવો વિગ્ર કાળે વિવેક

(માર્કેડેવ પ્રણય કડકે ૧૦૧ છે, કી ૧-૪)

ઉપરાંત ૭૮, ૭૯, અને ૮૦ મી નોંધોના અને તેના મૂળમાં ઉપર ટીકેલાં અવગરણે આ સાથે વિચારવાં.

આખ્યા કાઠક વર્તે આણી, આનંદ થયો અપાર
વીરજીએ પાપ આપી, પ્રેમથી પ્રમાણીલી-પર (વક્ષ પ્રત્યોત્તર)

આ ઉપરાંત વલ્લભજી પદ્મ આ કવિત વિચારવા જેવું છે—

“ માગ માગ મારે-મુત મુગ માગ્યું આપું તને
કપીશ્વરે એવી ધમી એક વાર આણીતો;
દિલ્લે આમિ કાઠક માથાં મૂગ લઈ ગયો જોદ
પાપ પેરાવી કવિએ કવિતા વખાણીતી,
યસે કહ્યું એ તો મેં જ પરીક્ષા લેવાને તર્યાં
પિતાએ કહ્યું’તે એમ સુતરીત ભણીતી;

આ રવસાપાવૃદ્ધિના સત્રમાં ઋત્વિજના સ્થાને વિરાજતા પ્રેમાનં-
દનો હિરણ્ય સર્વોપર હતો રસભર અને કલાદર્શી
પ્રેમાનંદ અને તેના પુત્રો- આખ્યાનો ત્વચથી બધવાની પરિપાટી તેને હસ્ત-
માં હતી. એમ તેના આઠ દિવસમાં રચેલા ચાતુ-
ર્યયુક્ત મહાકાવ્ય દ્વાપતીકન્ધથી, માંદા માંદા પશુ
એક દિવસમાં રચેલા અને અઢી ધડીમાં વચાય એવા લક્ષ્મણાદરણ્યથી,
તેમ જ એ દિવસમાં રચેલા શામળસાહના મોટા વિવાહથી અને નિલ
દશખાર કહ્યા રચી બાધેલી “નાગરનિંદા”થી નિષકક હઠી શકાય છે.
આવી તેની કાવ્યપ્રવૃત્તિ અતિ ત્વરાવાળી, સરળ, સરસ અને પ્રતિભાવાળી
હતી. તેના આખ્યાનોમાં કેટલે અંશે તેના પુરોગામી કવિઓના આખ્યાનો
તેને સદાયક યંબો હશે, એ જો કે અચૂક ખાતરીથી કહી શકાતું નથી;
પરંતુ સામણ, ભાલણ-સૂત ઉદ્ધવ, નાહર, વિષ્ણુદાસ, વિશ્વનાથ જાની,
વશ્યો, આદિ પ્રેમાનંદના પુરોગામી કવિઓના હિપલબ્ધ અપ્રકટ તેમ જ
અપ્રકટ આખ્યાનો જોતાં અને પ્રેમાનંદે પણ રચેલાં એ જ આખ્યાનોની
પ્રતિઓ અવલોકતાં એવું સળળ અનુમાન નીકળી શકે એમ છે કે,
પ્રેમાનંદે પોતાના પુરોગામી કવિઓના આખ્યાનો જ્યેષ્ઠતા તો ખરો
જ. ૯૧ અને તેમાના પ્રમંજીને, એ આખ્યાનોના મૂળ સંસ્કૃત ગ્રંથમાં નથી,
એવા પણ ખુદ તે કવિઓએ લખ્યા કરેલા નૂતન પ્રમંજીને, એક કે બીજી
રીતે મૂળને ક્રમે કે ક્રમના ફેરફારે, વસ્તુભેદ, જનરૂચિ, પાત્રવિવેક તેમ જ
રસ-જમાવટના ચાતુરી હિપર લક્ષ સાખ્યા, વિશેષ વિસ્તારથી ખોલવેલા

---

૯૦ પ્રેમાનંદના આ છ સિધ્ધાંતો પ્રસિદ્ધ ગ્રંથોની સાદ્યવાર નોંધ માટે
અનુલેખ પાળીને “પરિશિષ્ટ” ૧ હેઠળ મુદ્રા.

૯૧ સાલણ, માધવ, દેવસુરી વળી કણ્ઠી વળજે એક,

એમણે દેવી માહાત્મ્ય પ્રાપ્ત થયાં, ધરી અર્થેનો અરો વિવેક,

(દેવીમંત્રિત કાવ્ય ૧ કુંડલ ૩)

દશે । અલખત પ્રચલિત દંતકથાઓ, ઐદી વચનો અને લોકાક્રિયાઓ બહોળા ઉપયોગ તેણે કીધાથી કેટલુંક સામ્ય પુરોગામીઓના આખ્યાનો અને તેના આખ્યાનો વચ્ચે સ્વાભાવિક રહે. એટલે તેટલે અંશે તેને પ્રસંગાદિની ચોરીના રોપથી મુક્ત ગણી શકાય; તેમ નિસર્ગશક્તિથી પણ કેટલુંક સામ્ય આપોઆપ આવી જાય, એ પણ વિચારવા યોગ્ય છે. તેથી પ્રેમાનન્દને કેવળ પોતાના પુરોગામીઓના ઉચ્છિદ્રનો ઉપયોગ કરવાના રોપને પાત્ર મણુતા અચકાવવાની વિશેષ અગત્ય છે.

શામળના શિવપુરાણાદિના મૂળ પણ પ્રાચીન આખ્યાનો ને વાર્તાઓમાંથી તેમ પ્રચલિત દંતકથાઓમાંથી સાંપડે છે. પ્રખ્યાત નાટકકાર શેક્ષ્પીઅર માટે પણ આમ કહેવાય છે. અલખત આથી કંઈ મહાકવિ પ્રેમાનન્દની પ્રશસ્ત કાવ્યશક્તિ અને લોકરુચિને ચોષે એવા, તેમ કવચિત્ ઉત્કૃષ્ટ રસથી જમાવેલાં, ઉત્તમ આખ્યાનો રચવાની સરક્તા અને પ્રતિભાની પ્રખરતા તેમ જ કલાને ઉતારી પાડવાનો હેતુ નથી જ. ઉપર સ્પષ્ટ વેલી ખીલવણીમાં નિઃસંશય પ્રેમાનન્દનું જ્ઞાન, શુદ્ધિ, સ્વાતુલ્ય, કલાભિરતા, રસસંવેદન, ચાતુર્ય, અને અવલોકનની તેજસ્વતા સવિશેષ આકર્ષક છે અને એ જ શુણે તેને નિઃસંશય ગુર્જર કવિઓમાં અગ્ર પદે સોંપાવે છે ૯૨

કેટલાક જનો પ્રેમાનન્દના કાવ્યોની ઓજસ્વિતા અને બહુલતામાં શામળ સાથે તેને અને તેના શિષ્યોને આલેસો શામળ-પ્રેમાનંદ જ- કહડો કારણબૂત લેવાનું કહે છે. આ વાદની ઉત્પત્તિ ઘરો ? અસંભવ. અને ૧૮૬૩ થી થયેલી કહી શકાય. એની તવારીખ અવલોકવા જેવી છે. વાદના મુદ્દા આદિ, તેમ જ સંગતિ વિચારતા પ્રેમાનન્દનો શામળ મંવત્ ૧૮૨૧ માં તેા જીવતો હો-

૯૨ આ મુદ્દો બૃહદ્ગ્રંથરોહનના આઠમા ભાગમાં આ લેખકે સવિસ્તાર ચર્ચેલા છે. તેની પુનરુક્તિ આ સક્ષિપ્ત લેખમાં કરવી ઉચિત નથી. ઉપરાંત આ “સમાલોચક” નું “મુદ્દાભાગવિત” નું વિવેચન પણ આ મુદ્દા ઉપર પરીપ પ્રકાશ પાડે એમ છે.

વાનું અને તે જ સમયે રસભર મુગ ઘોહોતેરી સંપૂર્ણ કર્યાનું પ્રમાણ મોજુદ છે. તેમ તેની કાવ્યપ્રવૃત્તિ ૧૭૭૪થી કંઈક વહેલી શરૂ થયાનું અને સંવત ૧૮૦૮ સુધીમાં પૂરપાટ અર્વાચીન આંતર પ્રમાણોથી ચોક્કસ જણાયેલું છે. વળી શામળના આખ્યાન અને વાર્તાઓની સ્પર્ધામાં રચાયેલા કહેવાતાં પ્રેમાનન્દ અને તેના શિષ્યોનાં આખ્યાન અને વાર્તાઓની રચનસંવત્તી અસંમતિ, તેમ જ તેનાં વરતુનાં સામગ્રાદિ સ્પર્ધાના અંશોનાં અભાવ પણ આ કુદાને ખોટો ઠરાવે છે જ. દાખલા તરીકે વીરજીના ૬ સુરેખાદરણનો રચનમંવત્ ૧૭૨૦ છે અને ઠામાવતીનો સં. ૧૭૨૫ છે, ત્યારે તેની સ્પર્ધામાં રચાયેલી કહેવાતી શામળની પદ્યાવતીનો રચનસંવત્ ૧૭૭૪ છે. શામળની વિનેચટની વાર્તાની નાવિકા વિદ્યાવિલાસીને ઝાંખી પાડવા અષ્ટાવક આખ્યાનમાં વિદ્યાવિનોદીનું ચિત્ર પ્રેમાનન્દે ચિતર્યાનું કહેવાય છે, પણ પ્રેમાનન્દનું અષ્ટાવકાખ્યાન સંવત્ ૧૭૬૬ (કદાચ ૧૭૨૬) માં રચાયું છે, ત્યારે ‘વિનેચટ’ ની વાર્તા તે પછી જ રચાઈ છે. વળી શામળની “ઉઘમઘમ” ની વાર્તાની સ્પર્ધામાં પ્રેમાનન્દે દ્વીપદીદરણ રચ્યાનું કહેવાય છે તેમ, માનીયું તો તે સંવત્ ૧૭૩૫ ની અગાઉ લખાયેલી માનવી પડશે કે જે સમયે શામળ નાનો બાળક હોવાનો સંભવ છે. પ્રેમાનન્દનું માર્કેડેયપુરાણ ૧૭૪૫ માં આરંભાઈ સં. ૧૭૬૫માં પૂરું થયું, ત્યારે શામળનું શિવપુરાણ (ખરી રીતે તો સ્કંદપુરાણમાં અંતર્ગત શિવપુરાણનું માહાત્મ્ય) સં. ૧૮૦૪માં રચાયું પ્રેમાનન્દનું

જે “ઠામાવતી” ની કથા કાંઈ વીરજીની જ પહેલી જોડેલી કથા નથી. શિવદાસ કવિએ સં. ૧૬૦૦ માં તે રચી હતી; અને તેની અગાઉ જૈન કવિઓએ પણ રચેલી છે. તે જ પ્રમાણે સુરેખાદરણ, પણ વીરજીની મૂળ ધોળના-શક્તિનું પરિણામ નથી. એટલે શામળ “સાથેના વાદ” થી જ એ કથાઓ નવીન નિર્માયાનું કહેવું નિરાધાર છે. વીરજીની અગાઉ પણ “સમરચાઓ” જૈન તથા જૈનેતર કવિઓની વાર્તાઓમાં પુખ્ત સાંપડે છે. એટલે એમાં પણ શામળ સાથેના વાદનું પ્રેરણાબળ જરૂરી નથી.

મરણ ૧૭૬૨ માં થયું તે પહેલાં વલ્લભે જેની સ્પર્ધામાં કૃષ્ણવિદિ રચી તે અંગદવિદિ સં. ૧૮૦૮ માં રચાયતી જણાય છે. “કાદના ધોડાની વાર્તાને દક્ષર મારવા “કૃતિપ્રસન્નાખ્યાન” વલ્લભે લખેલું કહેવાય છે, પરંતુ કૃતિપ્રસન્નાખ્યાન મંવત ૧૭૭૭ માં રચાયું છે, ત્યારે “કાદના ધોડા” ની (જન સ પુનગીર્માની સેળામી) વાર્તા ૧૭૮૫ પછી રચામાનું શામળ પોતે જ બે ત્રણ રથને કહે છે.

આમ રચનમંવતોની કેવળ અસંગતિ ઉપરાંત પણ વસ્તુમાખ્ય, પાત્રવર્ણનાનું મળતાપણું, સમસ્યાદિની સ્પર્ધા વગેરે વિષે પણ ઘણું કહેવાયું છે, પરંતુ તે પણ સાવ નિરાધાર છે, એમ આતર પ્રમાણોથી સિદ્ધ કરી શકાય એમ છે.૯૪

આવાં તેમ જ ખીર્ન પ્રમાણોથી શામળના કાવ્યોની સ્પર્ધામાં પ્રેમાનન્દે કે વીરજીએ (કદાચ વલ્લભે પણ ?) આખ્યાન-વાર્તાઓ બાંધ્યાનું કથન અત્રદ્વાને પાત્ર દ્વરે છે. તેમ જ શામળ સાથે પોતાને થપસા ઝંખડામાં (રા. બ. હરગોવિંદદાસ જણાવે છે તેમ) વિજય મધ્યાધી પ્રેમાનન્દે સો મકોરો દક્ષિણામાં આપ્યાનું કથન પણ સજળ, આંદર પુરાવાના અભાવે માનતાં અચકાતું પડે છે.૯૫ પરંતુ વલ્લભના કેટલાક માર્મિક

૯૪ “પ્રેમાનન્દ-શામળ સપ્રકાશ” ના ઈતિહાસ સંબંધમાં જુઓ અ. લુણ અ. ૨.

૯૫ જુઓ દ્રૌપદીદશ્ સ્. પ્રા. કા. ૧. પ્રસ્તાવના પાનું ૧૮. રા. બ. હરગોવિંદદાસભાઈ આને વલ્લભના વચનને ટેકા હોવાનું કહે છે, પણ તેનું મૂળ તેમ જ એના પ્રદુર્લભ પૂર્વાપર સંબંધ સાથે અવધાનના વિના તેને ખરું માનતા અચકાતું પડે છે. વલ્લભની “પ્રેમાનન્દ કથા” રા. બ. હરગોવિંદદાસભાઈએ જેઈ હોય તો તેથી ના ન કહેવાય, પણ બીજા કોઈ રીતે તેની સાદિત્વસિદ્ધ જનસમાજને પ્રતીતિ કરાવતા નથી. વળી તેના બીજા પ્રેમાનન્દ-શામળના સંબંધના અર્થને રા. બ. હરગોવિંદદાસ “વલ્લભ કથા” નામ આપે છે, ત્યારે સ્વ. ડ. હ. મુવ, તેને “વલ્લભ-શામળસંવાદો પત્ર” કહે છે. તો ખરું કોણ ? અને કોણે અંચ સંપ્રમાણ ?

અને વ્યંગ્યભાષા ઉલ્લેખ (કુંતિ પ્રસન્નાખ્યાન-કવિત ૨૦૨, મિત્રધર્મા-
ખ્યાન કવિત ૮, સુધિષ્ઠિર વૃષાદરસંવાદખ્યાન કવિત ૨૪-૨૫) જોતાં
તેમ શામળનો કવનકાળ મં. ૧૭૬૧-૧૮૨૧ નો વિચારતાં વલ્લભ-શામળ.
વચ્ચે વાકુલદેવ અથવા સાક્ષરવિગ્રહ આવ્યાનો સંભવ સમગ્રય ખરો,
જો કે વલ્લભના વ્યંગ્ય વચનો સિવાય ટાઈ પ્રમાણભૂત પુરાવો પડે.
ધરી શકાય એમ નથી. કદાચિત્ આ કલદર્શી કહેવાય છે તેમ પુત્ર વલ્લ-
ભના માન ખાતર પ્રેમાનન્દ ઉત્તરાવસ્થામાં મહેરો ખર્ચો હોય તો તે
સંભવિત છે. બાકી તો પ્રેમાનન્દનો હરિશ્ચંદ્ર ગાવાનો કાવ્યહેતુ અને તેના
આખ્યાનોના ઐતિહાસિક સાધનો, તેમ જ તેની કથનરીતિ, શામળનો
હેતુ, વાર્તાસાધનો અને કથનરીતિથી કેવળ ભિન્ન હતાં; ઉપરાંત પ્રેમાનન્દનો
શ્રોતૃવર્ગ શામળના શ્રોતૃવર્ગથી જૂદો જ કેટલો અને ભિન્ન રસવૃત્તિવાળો
હતો. ઉત્તરમાં શામળ માતર પ્રજાના ખેડુતવર્ગ, રાણાઓ, ઠાકરડાઓ,
અને બાટો આગળ અતિશયોક્તિ અને અહ્ભુતતાથી ભરેલી તેમ જ સાથે સાથે
ખડકેલી વિવિધ માહિતીઓ અને વ્યવહારદર્શનોથી ઇલકાતી વાર્તાઓ
હાંકેપો જતો, ભારે પ્રેમાનન્દ દક્ષિણ તરફ નદરગાર અને સુરતમાં ઉચ્ચ
વર્ણના શ્રદ્ધાળુ પણ મર્મજ્ઞ શ્રોતૃભનો આગળ ધર્મ, નીતિ અને જીવનના
કર્ષક ઉચ્ચ આદર્શો વર્ણવનારાં આખ્યાનો લેહકરતો હતો. આ મુદ્દો
પણ તે સાથે વિચારવા જેવો છે.

આમ પ્રેમાનન્દ-શામળની પ્રતિરૂપધોનું કથન જેમ અશ્રદ્ધેય અને
આધાર વિનાનું જણાય છે તેમ પ્રેમાનન્દનાં ગણાયલાં
પ્રેમાનન્દનાં કેટલાક આ- કેટલાંક કાવ્યો દ્વાપદીદત્તજી, માર્કંડેયપુરાણ, અષ્ટવક્ર-
ખ્યાનો વિષે સંઘ. ખ્યાન, દશમલીલા, દ્વાપદીસ્વયંવર, સસલામારોપ-
દર્શિકાખ્યાન, પાંચાવી પ્રસન્નાખ્યાન, તપસ્ય ખ્યાન
આદિનો કર્તા તે નહીં હોવા વિષે અશ્રદ્ધા કેટલાંક તરફથી દર્શાવાય છે.
પરંતુ પહેલા ચાર મંથો તેના નહીં હોવાનાં કીર્તી સ્થળ કારણે આતર-
જાણ અને પુરાવાઓ તેના આધારમાં છે, એ મુદ્દાસર પૂરવારયમલું નથી.

જ અને પૂરવાર કરવાનો શ્રમ પણ શૌધરસિક ગુર્જર સાક્ષરોએ લેવાની દરકાર પણ કરી નથી. એટલે તેમના ટોલવાને મહત્વ આપી તેની ચર્ચા-ન હિસાબમાં ઉતારવું, એ આ લેખની મર્યાદા બહારનું ગણાયે. બાકીના અં-થોના પ્રેમાનન્દને અપાયલા કર્તૃત્વ સંબંધમાં માત્ર એટલું જ કહેવું ચોખ્ખું થશે કે વાંચકોમાંથી કહેવાય છે તેમ, એ “અદ્વારીય મનુષ્યો” કેવળ આખો મીઝીને જ તેનો સ્વીકાર કરવા જોઈ અંધશ્રદ્ધાથી પ્રેરાયા નથી; અલગ જ એમ કહી શકાય તે નામે અને શ્રીમાન શંકરાચાર્યને નામે બાવિક પુરુષોએ રચેલી કૃતિઓ ચઢી છે, તેમ કદાચ પ્રેમાનન્દને નામે તેના શિષ્યાઓએ કે શ્રોતાઓએ રચેલી કૃતિઓ ચઢવા સંભવ છે ખરે. અને પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં એવો પ્રકાર નરસિંહ, મીરાંબાઈ, વિષ્ણુ-દાસ આદિની કૃતિઓ સંબંધમાં બનેલો સુવિદિત છે, પરંતુ ઉપર જણા-વેલા પ્રેમાનન્દની કૃતિઓ^{૮૬} પણ એ જ કક્ષામાં સમાય છે, એવો નિર્ણય દર્શાવવા પૂર્વે સાધાર પૂરાવાની અને દલીલસર રિવેચનની અપેક્ષા રહે છે. દાખલા તરીકે કહેવાય છે કે, દ્રૌપદીસ્વયંવર એ પ્રેમાનન્દની કૃતિ નથી. કારણ તેમાં “કુંડી, ઘેમાસુર, કંકાલી અં-દ્રૌપદીસ્વયંવર. કમ્પીરાની સ્વપ્નામાં પણ કાને ન પડેલી કથાન ગોળા મગડાવી દીધા છે.”^{૮૭} પરંતુ જે પ્રેમાનન્દની મહાભારત કહેવાય છે,^{૮૮} તેમાં આ આખ્યાન છે કે નહીં, તે તપાસવું

૮૬ ત્રણ નાટકો અને દ્રૌપદી સ્વયંવર સિવાયની. ૮૭ જુઓ સા. “કેશ-વલાલભાઈનો પ્રેમાનન્દ” પાનું ૨૪.

૮૮ રા. બ. હરગોવિંદદાસ ૪૦,૦૦૦ ના માપનું મહાભારત પ્રેમાનન્દે રચેલું હોવાનું “સુદ્ધિપ્રકાશ.” સને ૧૮૭૬ માં જણાવેલું છે. પણ તે અપ્રાપ્ય હોવાથી જોઈ શકાય તેમ નથી. રા. ભાનુસુખરામે પોતાનું મહાભારત, તેમને ઘર મારા રનેલી રા. નટવરભાઈ જેવા ગયા હતા, પણ તે બતાવ્યું નથી, તેમ મેં પણ રબર બે વાર ઠણું ઠણું, છતાં તેમણે તે ધ્યાનમાં લીધું નથી. એટલે આ બાબતમાં અંજલ તપાસની કોઈ કોટાઈ નથી જ.

રા. સા. કેશવલાલભાઈ (સાક્ષર જયંતી-પ્રેમાનન્દ પાનું ૨૦૬) બાવનું સુખરામ પાસેનું મહાભારત જોવાનું લખે છે. (વા. ૨૦-૧૨-૧૦) પણ તેને

પડશે, કારણ જેને દ્રૌપદી સ્વયંવર નામ આપાયું છે, અગર કહો કે રા-
ઈન્દ્રારામ સૂ. દેસાઈએ આપ્યું છે, તે રા. સા. કેશવલાલ કહે છે તેમ
વસ્તુતઃ આપું આદિપર્વ પછી નથી. એમાં માત્ર એ પ્રમંગો સંયુક્ત છે અને
તે આદિપર્વના પેટામાં સમાઈ જાય છે. ૨૮ કડમાં પાંડુ રાજાના મરણ
પછી પાંડવો હસ્તીનાપુરમાં જઈ રહે છે ત્યારથી તે દ્રૌપદી સ્વયંવરના
પ્રસંગ પર્યંતની કથા, મુખ્યત્વે લીમપરાક્રમની જ કથા છે. બાકીના
૫૬ કડમાં દ્રૌપદી સ્વયંવરનાં અર્જુનપરાક્રમનાં છે. એટલે તેને
ફક્ત આદિપર્વ ન કહી શકાય. વળી રચનસૈક્ષિતી ભિન્નતા અને
દેશીઓનો તફાવત પૂરું અવલોકન કર્યે જણાશે નહીં. વળી પ્રેમા-
નન્દની કાવ્યરચનાની રીતિ, જે મૂળ ગ્રંથને આધારે અમુક ગ્રંથ
રચવાનો હોય, તે જ ગ્રંથને વળગી ન રહેતાં બીજા ગ્રંથોમાંના એ જ
વસ્તુને લગતા પ્રસંગો તેમ જ અન્ય મંસ્કૃત અને શુદ્ધર કવિઓએ જો-
ડેલા પ્રમંગો અને પ્રચલિત વંતકથાઓને પણ પ્રુબીબંધ સાથે સાથે
ઉતારવાની છે. હામરકંઠ, રૂઢિચુસ્ત, માર્કંડેયપુરાણ આદિમાં
તો તેણે આવી રીતિનો અપેક્ષિત સ્વીકાર કરેલો છે ૯૯ પ્રેમાનન્દના પ્રસ-

પ્રેમાનંદીય કૃતિ તેઓ લેખતા નથી, એટલે તેને મહત્વ આપવું હવે યાગ્ય રહેવું
નથી. તેમ ઉપર જણાવ્યું તેમ વિવાદાર્પક 'દ્રૌપદી સ્વયંવર' એ જે પ્રસંગોનો
સંયુક્ત ગ્રંથ છે, આદિપર્વ નથી જ. આદિપર્વનાં પણ ભાગ-પ્રસંગો તેમાં છે જ નહીં.
માત્ર 'લીમપરાક્રમ' અને 'અર્જુનપરાક્રમ' અગર 'દ્રૌપદી સ્વયંવર' એ જે ભાગ
જ છે એટલે તે સાથે સંજ્ઞિત-અસંજ્ઞિતો પ્રશ્ન રહેતો જ નથી. પ્રેમાનંદનું સીલ-
સીલાબદ્ધ મહાભારત સાપેટે ત્યારે આ બાબત અલગ ચર્ચવા જેવી છે. તેથી
માત્ર શ. સા. કેશવલાલભાઈએ ઉપરજણાવેલો અવલોકનથી રોકેલાં મુદ્દાઓનો જ પ્રતિ-
વાદરૂપ ખુલાસો કરેલો છે. (અ. જી. ત્રાવી તા. ૨૪-૭-૨૩)

૯૯ છે એ કથાસર્પણ તણું જતાવ, રખે શ્રોતાને પરતી જાંત;
કોઈએક પુસ્તકે છે નહીં એક, ભાઈ તે માટે ઉપજે સંદેહ.
કોઈએક પુસ્તકે છે એ કથા, તે માટે પદ્યવં શ્રી રી કથા;
કોઈ ગ્રંથ વિષે કહ્યું છે એક, રખે શ્રોતા મન આણે સંદેહ.

(હાસ્ય અભ્યાસ ૬૫ નમુંનાં જુનું આદર્શ ૫૪૮ ૧૦૩)

ગાને ધણીએ કિંવદંતીઓ અને કથાપ્રસંગોનો આધાર તેના પુરોગામી કવિઓના આખ્યાનોમાંથી સાંપડે છે. આ બન્ને પ્રકાર પ્રસ્તુત દ્વીપદી રચનવર્ગમાં છે. મહાભારત લિપિયની કેટલીક બાબતો આમાં કવિએ સમાવેલી છે, એ ઝંજીવટથી તપાસનાર બેઈ ચકરો. પૂર્વપક્ષવાદીઓએ “કુડી-ધેમાસુર” વાળા પ્રસંગો તેના પુરોગામી કવિઓના મહાભારતમાં કે કોઈ આખ્યાનોમાં નથી તેમ કિંવદંતીઓમાં પણ નથી, એવી ખાતરી કરવાની શું અગત્ય નથી ?

ત્રિમાનંદના પુરોગામી કામરથ કવિ માધવદાસે (અંકલેશ્વરમાં સંવત ૧૬૭૫ માં) મહાભારત રચેલું છે. તેનું આદિપર્વ જોતાં ૭૫ માં કડવામાં ધેમાસુર, અને ૭૬-૭૮ કડવામાં કૃષ્ણીરો કુંકલી અને કુંડી સાથેના ભીમના યુદ્ધના પ્રસંગો વિસ્તારથી રસભર વર્ણવેલા જણાય છે. વળી સં. ૧૬૬૦ માં મનોહરે રચેલા મહાભારતમાં તેનાં સૂચનો છે, વિસ્તર નથી. આમ ત્રિમાનંદની પૂર્વે જ હંતયા તેમ આખ્યાનોમાં ર. સા કૈશવલાલ બાઈ કહે છે તેવા કથાના ગોળાઓ હયાત હતા, એટલે ત્રિમાનંદ શા માટે પરિપૂર્ણતા માટે તેનો ઉપયોગ ન કરે ? કાઠિયાવાડમાં ગોંડળ પાસે ઓસામના કુમરામાં કૃષ્ણીરાની કાળીબાટ દંત્ર હયાત છે. લાંબી માત્રી મતાના

અર્થાતરે કથા ઓમ છે, સ્વર સમગ્ર સુખી,
કે ગાઈ શિખ થયા પ્રસન્ન, ગુણગુણ કે ગુણી;
કિંતુ અરસ બાહ્ય કથા તેહ છે, સ્વર સમગ્ર સુખી,
તેનું કારણ નભરો ભાતાબન, ગુણગુણ છે ગુણી

(પ્રા. કા. ૧૯-માર્કેડેવ પુરાણમાંનું)

જેને જેની ચિતરી તેવી બાબી વાણ,
આમ જ કશું અવો ક્યા ફરી ફરામહી નૃપ આણ;
પણ સત્ર કરી માફું ઠેરવીયુ સમગ્રજને થય જાણ,
ચયામતિએ રવે કરતા ઈશ્વ થાય કે હણ

(માર્કેડેવ-કડવું ૧૧૨-૩૬ ૧૫-૨૮.)

દેવલ પાસે તે છે; અને જોનારાઓને કુખીરા તથા લીમના મુદ્દની દંત-
કથા જોમીપાઓ દ્વિસથી કહે છે. ૧૦૦

આ જ પ્રમાણે માર્કડેય પુરાણ પણ ત્રેમાર્ગકીય નહીં હોવાનું કહેવાય
છે; અને 'પિષ્ટરેષણ,' 'ગાયત્રી,' આદિવાળા
માર્કડેય પુરાણ. ભાગોને તેના સમર્થનમાં ધરાય છે, પરંતુ તેના
ખુલાસામાં તેનો કર્તા પોતે જ કહે છે કે:—

પિષ્ટરેષણ કર્તુ પશ્યું, પુરાણી કરે માટ;
કહેસે કથાસાગર કહિન હોતો, તેણે નામી પામી વચ્ચાટ,
માટ ખટે એવા. મળી, તેમને માત્ર કીધું આમ;
કહેનારનું મુખ નવ જવાયે, જોઈ મૂર્ખ કાવ પ્રજામ.

(મા. કડવું ૧૭૬;૮૬ ૯૦)

આથી એ સ્પષ્ટ સમજાશે કે, તેણે માર્કડેય પુરાણના કેટલાક નિરસ પ્રસંગોને
છાંદી નાંખ્યા નથી, તેમ પુનરાવૃત્ત થયેલા પ્રસંગો પણ વિના ઉમેરણે ફરી ફરી
વર્ણવ્યા છે. જો કે તેણે તેમાંના આખ્યાનોના કેટલાકેક પ્રસંગો કથાયુક્ત
કરવા સાર તેમાં પોતાની કાવ્યરીતિને અનુમરીને યતન સંમંદીને રસિક

સાંદ્ર ગ્રહી રામાયણનો, વર્ણવું મહિમા નારાયણનો (કડવું ૧૮; કડી ૧)

કથા કહુ એક જાતમ વારાહપુરાણે બેઠ રે;

ભાગવત અદ્વત સ્કંધ માટે, કહું વિસ્વારી તેહ રે

વામનચરિત્ર કડવું ૧ કડી.

હવે કહુ રામજન્મ મહિમાય, કહું વાલ્મીકી મહાકાવ્ય,
નથી ભારતમાં એ કથા, કહું સંક્ષેપે સર્વથા.

(જયશૃંગાખ્યાન, કડવું ૨૩ કડી ૨૨)

૧૦૦ “ગુજરાતી” ના દિવાળીના સવત ૧૯૭૬ અને સને ૧૯૨૦ ના
અકામાં જુઓ, ‘માત્રી માતા અને ટપકેશ્વર’ ના લેખમાં પાને ૨૬-૩૦મે રા. છમન-
લાલ ખીમજી દવેએ આ ‘હરીગત’ વર્ણવેલી છે તે વાંચતાં પ્રમાણે જ પ્રથમ ગાળા
અંખડાખ્યાનો આલેખ દ્વાર થશે.

મસંગોનું ઉમેરણ કાઢું છે ખરૂં, પણ શ્રાવ, તત્ત્વજ્ઞાન, આદિના શુદ્ધ પ્રમંથો
 ઊડ્યા નથી, તેને લીધે કેટલીક નિરસતા, શુદ્ધ અનુદયતા તેમાં આવેલી જણાય
 છે. છતાં આદ્યેય પુરાણનો મર્યાદા ભાગ પોણા ઉપરાંત જે મહાભ
 સાખ્યાન, હરિશ્ચંદ્રાખ્યાન અને દેવીચરિત્રમાં રોકાયેલો છે, તે જ્યારે નિર્વિવા
 પ્રેમાનંદીય ગણ્યાર્થ ચૂક્યો છે, ત્યારે બાકીના ભાગ સંબંધી અમરકા પણ
 ઝળતી લાગ્યા વિના રહેતી નથી જ.

જૂનાં હસ્તલિખિત પુસ્તકોની શોધખોળ કરવાથી જણાય છે કે
 પ્રેમાનંદના રચેલાં મૂળાં નાનાં મોટાં કાવ્યો ૬૭
 પ્રેમાનંદકૃત દશમલીલા. અમરકા છે. પ્રેમાનંદનું કાવ્યલક્ષ્યમ સરખું કાવ્ય
 “દશમસ્કંધ” તેણે રચ્યું તે પહેલાં તેણે જૂની જ
 રીતે શ્રીકૃષ્ણની લીલા સંબંધી એક કાવ્ય રચેલું છે, એમ મળી
 આવેલા એક હસ્તલિખિત ગ્રંથ ઉપરથી જણાય છે. પરંપરાથી સુરતમાં
 પ્રવર્તેલી કંઠકથા પ્રમાણે કવિ પ્રેમાનંદે દશમ સ્કંધ રચતાં પહેલાં
 હરિ અને હરની કથાનું જોડાણ થાય તેવી રીતે એક કાવ્ય રચવા માંડ્યું હતું.
 તેણે લગભગ તમામ કથા સ્કંધમાંથી અને કુમારસંભવમાંથી કદાચ પાંચ
 અને પાંચતીપરિણમની કથા સ્કંધ શ્રીમદ્દાદેવે કામદેવને બરમ કર્યો તે કથાનો
 ઉદાવ કરી કાવ્યની રચના આરંભી છે. કામદેવના બરમ ધરાયો રતિ
 વિલાપ કરે છે અને તેને મદદદેવ આશ્વાસન આપે છે કે કામદેવ શ્રીકૃષ્ણને ત્યાં
 જન્મશે અને તને વરશે, એવું વરદાન આપે છે; એમ વર્ણવી, પ્રધુમ્નના જન્મ
 નિમિત્તે કવિએ શ્રીકૃષ્ણની કથાનો દશમસ્કંધમાંથી જોડે જોડી દીધો છે. પરંતુ
 શ્રીકૃષ્ણ રૂકમણિ સાથે પરણે છે અને પ્રધુમ્નને જન્મતાં રાંબરામુર લા
 ગ્ય છે ત્યાંથી પ્રસ્તુત ગ્રંથ પડે છે; તેમ જ આ પુસ્તકન
 આરંભનાં કેટલાંક પાનાં નથી. એટલે કવિએ આ કાવ્ય પૂર્ણ
 કર્યું હતું કે નહિ તે જણવાને કોઈ સાધન નથી. કહેવાતી દશમ
 લીલા પ્રેમાનંદની નથી એમ રા. રા. કેરાવલાલભાઈ કહે છે. પણ મેં
 પ્રસ્તુત હસ્તલિખિત ગ્રંથને જોયો તે પૂર્વે દશમલીલાની બે ત્રણ પ્રતિઓ

જોયેલી છે અને તેમાં પ્રેમાર્નવની નામમુદ્રા સ્પષ્ટ છે. પરંતુ હાલ તે પ્રતિજ્ઞા જોળી કદાવી આ સાથે સરખાવવાની અનુકૂળતા નથી. એટલે આટલા નિર્દેશથી અત્રે વિરમવું પડે છે. પ્રસ્તુત કાવ્યમાં મુખ્ય ખુબી તો એ છે કે કવિએ કયો સ્વનામમુદ્રા નિયમ પ્રમાણે આપી નથી, પણ માત્ર હ્રમર ગીતના જે પદો છે તેમાં પ્રેમાર્નવનું નામ પકડાવ્યું છે, તે ઉપરથી ખાત્રી થાય છે કે આ આખું કાવ્ય કવિ પ્રેમાર્નવનું જ છે. આ સંબંધમાં સુરતમાં એક દંતકથા છે તે અત્રે જણાવવા યોગ્ય છે. સુરતના લોકોએ કવિ પ્રેમાર્નવનો ધણો આદરસન્માર કર્યો છે. તેમની વિનંતિ ઉપરથી કવિએ ઉપરનું ઉપલું સાફું કાવ્ય રચવા માંડ્યું, કારણ કે મજકુર કાવ્યમાં દરેક કડવે આરંભમાં રામની બે ત્રણ લીટી, તે પછી ઢાળ, અને છેવટે વસણુ છે. માત્ર હ્રમરગીતનાં પદો જૂદા જૂદા રાગરાગણીમાં છે. સુરતના લોકોને તેમનું આ કાવ્ય જરા મોણું લાગ્યું. અને લોકોએ જૂદા જૂદા રાગ ઢાળમાં એકલું નવરસમય બિજરાજચરિત્ર આલેખવા વિનંતિ કરી, તેથી કવિએ દશમ રસે એકલો રચવાનો સર કર્યો, પણ તે પૂર્ણ કરે તે પહેલાં તેઓનું અવસાન થયેલું લાગે છે. દશમ રસેના પૂર્વરૂપ મજકુર દશમલીલા કાવ્યની મૂળ અર્થ પ્રતિ રા. નટવરલાલ ઈચારામ દેસાઈ પાસે છે.

આ જ પ્રમાણે પ્રેમાર્નવનાં નાટકો વિષે પણ કંઈક અમદા હાવા-
યલી છે, અને જો કે સને ૧૮૯૪ માં તે સંબંધે
પ્રેમાર્નવનાં નાટકો-તેના ચર્ચા “સુદર્શન” માં જોયેલી અને “ગુજરાત-
સંભવની માન્યતા. તી” માં ૧૮૯૫ માં થોડીક ચાલેલી પણ ખરી,
પરંતુ તેની વિશેષ મુદ્દાસર ચર્ચા તો રાજકોટ સાહિત્ય
પરિષદથી ૧૯૦૯ થી આરંભાઈ અલ્પ સમયમાં જ પાછી વિરમી ગઈ છે.
કારણ કે એ ચર્ચાના ઉત્તેજક રા. નરસિંહરાવ સિવાય અન્ય
સમર્થ વિચારકે પૂર્વપક્ષને દલીલ અને પ્રમાણોથી સજળ કરવાની
દરકાર પણ કરી નથી તથા પ્રસિદ્ધ નાટકો પ્રેમાર્નવકૃત નહીં

તેના પુત્ર વસ્ત્રએ કંઈક મર્યાદાસર ગુર્જર પ્રજાની ' જોળ અને જોળ
એક હારે ગણવાની ' વિવેક-હીનતાનો ઉદ્દેશ્ય કર્યો છે, ૧૦૦ અને તેથી
પૃથુ જ્યારે તેને સંતોષ ન વળ્યો ત્યારે તે અતિશય રોધાન્વિત થઈને
કૃતિપ્રસન્નાખ્યાનમાં જણાવે છે કે.—

ધિક્ક ગુર્જર ! ધિક્ક રસિક ન સાધ રાખ્યો,
મતાપી પ્રસાદરને પિછાણ્યો ના કાઈએ;
છંદ પ્રેમ તણા ધણા, પદમાં તો રેંની મણા ?

દુહા ને ચોપાઈ ધણી, સાખ્યનધ જોઈએ.
ચાર જણે જોઈ કર્યું, એક જણે કર્યું આ તો,
એવું નવ જુએ કાઈ, ખાતે ખરું જોઈએ;
મૂઝા મૂઝ નિસ્કંજ સૌ ચેટે પડિયા પાધણુ,

ગુજરાત શુદ્ધ થયો, શુ રસાળ જોઈએ. ૧૦૪ (કવિત ૭ થી ૮)

અસખ્યતા વસ્ત્રનું આ કથન ગુર્જર પ્રજાના દિન્દી સાદિત્ય સંબંધી
અતિ મોહને અંગે છે, એ ખરું, પરંતુ તેનાં આવા રોધથી કયાકર્દા
અન્ય કથનો જોતાં, પ્રેમાર્નવનાં આખ્યાનોની ચોગ્ય કદર ગુજરાતના સુઠ
વર્ગોમાં નહીં થવાથી જ તેણે આમ ઉભરો કાઢ્યો છે, એમ કહેવું જોઈશે.

વસ્ત્રજને પોતાના મતાપી પ્રસાદરસમ વિરાગતા પિતા પ્રેમાર્નવને
માટે તેમ જ તેની કૃતિઓ માટે અગાધ પૂજ્યભાવ
પિતાની કૃતિઓ પ્રત્યે હતો, તેથી તેનાથી તે કૃતિઓની યત્નિ અવગત સાખી
પુત્રનું અસાધારણ માન જ જણાવ. તે કેવળ આમ અન્ય ટીકાઓએ કે

પર આશ્ચર્ય કરીને જ પોતાના પિતા પ્રત્યેના જઠ્ર
માનભાવ દાખવી અટક્યો નથી, પરંતુ પોતાની રસલગ્નકારથી દસમલી રહેલી,
તનમનાટકરી અનેક ઉત્તમ કૃતિઓથી પિતાને પ્રસન્ન કરી, વરદાનમાં તેમનાં
પુસ્તકો વારસામાં મેળવવાની માયના કરી, પોતાનો નિ સીમ પૂજ્યભાવ

સિદ્ધ થયો છે, નવે રસના નવ મયો બનાવવાની પિતા સમક્ષ પ્રતિષ્ઠા લીધા પછી, કઠણ્ણરસભર્યો યક્ષપ્રજ્ઞોત્તર પ્રેમાર્નદને તેણે બતાવી ખાખડી પહેરાવી અને પછી વરદાન માગવાનું કહેતાં, તેણે આગ્યું કે,

(બન્ને તણા બાપે કહ્યું, બીજી કંઈ માગે મુત,
આગ્યું ધર્મે તે જ બાપુ, પટે કહું માદર,
ધડીએ બેસવું જેની, મોતાં તેનાં ગાવા પેટેલાં,
ધર્મસુત માગે ધર્મ, । જન્મ માટે તાદરે.)
કવીશ્વરે માણ્યું કહું, પુસ્તક તંમારો જેઠ,
શુને મળે સર્વ પિતા । (આપિયું તે તો ખરું ।)

(કવિત્ત પરર. પ્રા મ. મય ૨૧)

પિતાનાં આઠ આઠ મોટાં ભર્યોભાદર્યો, કુવાટીકાવાળાં, દશ દળ્ળરની કીમતનાં ધરને ઠોકર મારી, માત્ર તેનાં પુસ્તકો માગનાર આવા કદરદાન પુત્રો જ શુભર સાદિત્યની ઉન્નતિ અને અભિવૃદ્ધિ સાધવા સર્વથા ધાત્ર છે.

આ વિષય અહીં જ પૂરો કરતાં તેના જ શબ્દોમાં સાક્ષાર નમન-પૂર્વક આપણે કહીશું કે,

પ્રેમને કે આર્નદને કે પરમાર્નદ નમુ
નમું કવિમૂષણને કે પ્રતાપવાનને;
કૃષ્ણસુત પ્રેમાર્નદ કે રામચરણશિષ્ય,
વેદપાઠી આગમના નમુ પ્રેમપાનને.
આતુરવિંશીમણિને, સાધવમિત્રને, નમુ,
રતનગિરા શુભરને કે નમુ રૂડા વાનને;
નમુ નમુ નમું કયુદ્ધકયે આગે પણુ નમુ,
(વલ્લભ કવીશ્વર-તોય પારે ના એજાનને.)

અનુલેખ-અંક ૧ લેા— .

ત્રેમાનદના આખ્યાનોના રચનર્મવત્ જિજ્ઞાસુ મળી આવે છે, તે ઉપરથી તે ક્યારે મૂળ રચાયેલ હશે તે વિષે સંદેહ ત્રેમાનદના આખ્યાનો- ધણીને ઉઠે છે. દાખલા તરીકે ઓખાદરણના રચના કિલ્લ કિલ્લ રચન નર્મવત્ ૧૭૨૩ (૨૬ કડવા) અને ૧૭૩૨ મળે સવતનો પ્રવાસો. છે. હુડીના રચનર્મવત્ ૧૭૨૦, ૧૭૩૦ અને ૧૭૫૪; નળાખ્યાનના ૧૭૪૨, ૧૭૭૩ અને ૧૭૭૬; સુદામાચરિતના ૧૭૦૫ અને ૧૭૩૬; મેંમેરાના ૧૭૩૨ અને ૧૭૩૬; વજેરે વજેરે. આમાંથી ખરો રચનર્મવત્ કયો લેવો, એ પ્રશ્ન સ્વાભાવિક રીતે ઉઠે છે. આ પ્રશ્નનું નિર્ણય કરતાં ચાર મુદ્દાઓ વિચારવાના છે:-(૧) પ્રથમ તો પ્રાચીન ગુર્જર કવિઓનાં આખ્યાનો, તે વેળા મુદ્રણના ન હતી, તેમ જ વાંચકોના સંખ્યા પણ મર્યાદામાં હતી તેથી, કામકામ અવાતાં, તે કાંતો કવિ પોતે એમનાં એમ માતા અથવા ગાયનો પ્રસંગ આવતાં, યથા-સમયે યથાશક્તિ તેમાં સુધારોવધારો કરતા અને કરે, એ જ કુદરતી વૃત્તિ છે. આવું થયાનાં અનેક દષ્ટાંતો પ્રાચીન ગુર્જર સાહિત્યમાં મોજુદ છે. બાલકે દુવાખ્યાન અને નળાખ્યાનની ફરીથી પ્રમ કર્મ નવી આવૃત્તિ કર્યાનું ૧૦૫ (અને એ બે જિજ્ઞાસુ નળાખ્યાન હયાતીમાં છે,) તેમ જ નાકરે પદ્ય રિતવિરાહ અને મુનવચરિત "નાને વાચનાં મન નર રીઝ્યા"થી "મેહું કરી મન તુમ" કર્યાનું ૧૦૬ જણાવ્યું છે. ખુદ ત્રેમાનદ "શામળશાહ" નો એક વાર "નામરનિંદા" ને નામે રચેલો પ્રથમ તેના ગુરુને ન પસંદ પડ્યાથી બીજો રચ્યાની વિખત સુપ્રસિદ્ધ છે. ૧૦૭ દશમ અંકના પૂર્વરૂપ તરીકે દશમલીલા

૧૦૫ જુઓ જુ કા. ભા ૫ મે જાલણપુર નળાખ્યાન કર્યું ૨૭ મું, ૬૬ ૭ મી, પાનું ૬૪૬. ૧૦૬ જુ કા. ભા ૮ પ્રસ્તાવના આ જ લેખકે લખેલું નામરચરિત પાનું ૪૫. ૧૦૭ જુઓ રા. જ હરચોવિંદાસે પ્રકટ કરેલો "શામળશાહનો મેહો વિષાજી"-પ્રસ્તાવનાની ૧૦૫ કડીની કવિતા આદિ.

રચ્યાની દંતકથા સુપ્રસિદ્ધ છે, વળી તેણે સંવત્ ૧૭૨૮ માં રચેલું મદાલસાખ્યાન ફરીથી સંવત્ ૧૭૬૫ માં સુધાર્યું-વધાર્યું છે. તેનું કારણ તે પોતે જ આમ કહે છે:—

સુત કાણે કૂંડે હો, ન નાંખી જે કાઈ;
મંથ રૂંડે જુડે હો, રાખ્યા એવી સોઈ ભઈ.
ઠઠમઠ ઠરી ઠેલે હો, કાપેા વિવાદ કાને;
વિષ્ર અંધ મેળે હો, ન્યાય છે એવો રાને.

(હાલું ૪૩ મું. પ્રા. કા. મંથ ૧૬)

સંવત્ સત્તર અઠાવીસે, કહ્યું પ્રથમ આખ્યાન;
અપૂર્ણતાએ પૂર્ણતા ઠરી, વધાર્યું વ્યાખ્યાન. ૪૬
તે કળ સંવત્ સત્તરે છે, પાંસઠ પૂર પાવન;
શોતા વક્તા સદુ કહો, નયન્ય જગજીવન. ૪૭

(માર્કિટ પુસ્તક હાલું ૯૧ મું. પ્રા. કા. મંથ ૧૭)

આમ તેનાં આખ્યાનોના લિખ રચનમંવતોનો એક રીતનો ખુલાસો મળી રહે છે. (૨) વળી આવી લિખતાનું ખીન્નું કારણ એ છે કે, કવિએ કે તેના શિષ્યે જે અમુક સમયમાં અમુક રચને જે આખ્યાન ગાર્યું હોય (તે સમય પૂર્વે રચાયું હોય છતાં) તે સાલ, તે જ વર્ષ તેની પ્રતિ તે વેળાએ હિતારનાર તેમાં દાખલ કરે, અને એ કારણે પણ લિખ સંવત્ પ્રવેશ પામે. (૩) વળી લઢીઆએ પણ અક્ષર હિસાબની ચૂકથી ફટલીક વખત આંકડા હિસાબ્યા હોય, એમ પણ બને. તેમ જ પોતાની સમજણ પ્રમાણે કે સંભળવાની ખામીથી દોઢઢાપણ પણ કાધું હોય તો તે કાઈ નહીં બનવાળોગ નથી. (૪) વળી આમ લિખ સંવતોમાંથી કાપા ખરા અને કાપા ખોટા તે નાણુવા સાફ સમયગણનાની પદ્ધતિ, ‘આદમેનાઠ’ પ્રમાણે ચોખ્ખું છે. પરંતુ તેમાં બેવડાપલી તિથિ અગર ફટલેક રચને ક્ષપાતિથિ હોય પણ ત્યાંનાં સંમાન્ય પર્યાયમાં કાઈ કારણે ન ગણેલી હોય તો તેને લીધે ચોક્કસ તિથિ ચોક્કસ વારે હોવાનું ન નીકળી શકવાથી ફેર પડે. આ સદુ સુદ્ધ ધ્યાનમાં રાખી શંકાશીલ રચનમંવતો નાણુવાની અમત્ય છે.

અવસેખ-અર્ક ૨; પ્રેમાનંદ-શામળ અધ્યાની તવારીખ.

(પાના ૯૨ ની ૯૪ માં નોટમાં જણાવ્યા પ્રમાણે.)

“ પ્રેમાનંદ-શામળ-અધ્યા, ” એ એક મહત્વનો સાહિત્યવિષયક વાદ થઈ પડેલો છે. તેનું મૂળ તપાસતાં જણાય છે, કે સને ૧૮૬૩ માં “ સર્વોત્તમ કવિ જ્ઞાને કહેલો ” એ વાદ “ ગુજરાત શાળાપત્ર ” ના નવેમ્બરના અંકમાં ઉપરિચિત થયો. તેમાં રા. નવલરામભાઈએ પ્રેમાનંદને ઉચ્ચ સ્થાન આપ્યું અને શામળને તેનાથી ઉતરતી કોટીનો ગણાવ્યો. આ વાદ “ ગુજરાત શાળાપત્ર ” માં સને ૧૮૬૩ના નવેમ્બરથી તે ૧૮૬૪ના ડીસેમ્બર સુધી ચાલ્યો. સામે રા. દક્ષપત્રોમ કેવીયરે શામળને પ્રેમાનંદથી ચઢીયાતો સાબીત કરવાને “ શુદ્ધિપ્રદાય ” માં સને ૧૮૬૩ ના ડીસેમ્બરથી ઉપાડ્યો તે ૧૮૬૪ ના ડીસેમ્બર પર્વત ચાલ્યો. વચમાં “ સુરત મિત્ર ” શામળની તરફેણમાં પણ કોઠાવ્યું. તેમ “ ડાહ્યા ” માં પણ કવિ નર્મદાચંદ્રે પ્રેમાનંદને “ સર્વોપરી પદ ” ની પાલડી પહેરાવી. તેણે “ પ્રેમાનંદને સોળ આની, દવારામને પંદર આની, અને શામળને ચૌદ આની આપી. ” રા. બ. હરજીવિંદાસે પણ આ ચર્ચામાં ભાગ લેઈ પ્રેમાનંદને ચઢીયાતો લેખ્યો. કવિ ચરિત્રવાગા ડાહ્યાભાઈ ઘેલાભાઈ પંડિતે શામળને તક શક્તિ આદિમાં પ્રેમાનંદથી ચઢીયાતો વર્ણવ્યો. વળી પ્રેમાનંદને કવિ નર્મદે નર્મભક્ષના કવિ-ચરિત્રમાં પણ સર્વોપરી પદ આપ્યું (સં. ૧૮૬૫) ઉપરાંત સને ૧૮૭૧ માં ટીકાકાર નવલરામભાઈએ પણ પ્રેમાનંદની ઉચ્ચ કક્ષા સિદ્ધ કરી. સને ૧૮૭૫ ના અરસામાં કવિ ગંગાચંદ્રે શામળકૃત “ શિવપુરાણ ” પ્રકટ કરતાં તેને “ કવિશિરામણી ” અને “ ગુજરાતભાષા-ઉત્તેજક ” એવાં એવાં જ્વલંત વિશેષણો આપ્યાં તેમ જ સને ૧૮૭૬, સં. ૧૮૮૫ માં ‘ યુગ-બોહોતેરી ’ પ્રકટ કરતાં કેટલાક છંપા શામળને સર્વોપરી ઠરાવવાને ગાંઠના પણ ઉમેર્યાં. આથી પ્રેમાનંદને શામળ કરતાં ચઢીયાતો દાખવવાની ઉર્મિ પ્રેમાનંદશાહિમાનીઓમાં મહાજાળી પ્રકટ થયેલી સમજાય છે. ;

“ ૧૫વાજી ” અસ્તવાવનાનંદ ત્રિમાસિક ” ની ચોખ્ખા દારે

પડતા રા. જ. હરિગોવિંદાસે સને ૧૮૮૪ માં, “રણપત્ર” માં કવિચરિત્રમાં પ્રેમાર્નદને ચઢીયાતો વર્ણવ્યો અને એટલેથી નહીં અટકી “સર્વોપરીપણા”ના વાદને પ્રેમાર્નદ અને શામળ વચ્ચે આલેશા પ્રત્યક્ષ ઝઘડાનું રૂપ પણ આપ્યું. તેના ટેકામાં તેઓશ્રીએ એક દિવસની આગળ કરી, “સુરેખાહરણ” (સં. ૧૭૨૦) શામળની ‘પદમાવતી’ (સં. ૧૭૭૪)ની હરીફાઈમાં પ્રેમાર્નદે રમ્યાનું ગોઠવ્યું. પણ તેમણે તેમ કરતાં શામળ-પ્રેમાર્નદના અંધોના રમનમાલનો અવધિ, રૂપવાના અંધો વચ્ચેનું સામ્ય આદિ તરનો તપાસવાનો શ્રમ લીધો જ નહોતો, તેઓએ માત્ર અહીં આટલું જ ખિન્દુ નાંખ્યું. પણ સને ૧૮૮૫ માં “અમદાવિદિ” માં એ મુદ્દો આમળ ચલાવ્યો નહીં. સને ૧૮૮૭ માં રા. રા. હરિલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવે “ઇન્ટરનેશનલ કોમિસ ઓફ ઓરીએન્ટલીસ્ટ-વીએના” માં “નીઓ પ્નોક્યુલસર્સ ઓફ વેરઠન ઇડિયા” સંગ્રામી લાપણુ આપતાં પ્રેમાર્નદની કાબજિતિઓ અને કાબજિતિઓનો પ્રસ્તર વર્ણવતાં શાસ્ત્રી નાયાશંકરની કથનીને વજન આપી ‘વસ્ત્રલ-શામળના સંવાદનો પત્ર’ એ કૃતિ પ્રેમાર્નદપુત્ર વસ્ત્રલની હોવાનું જણાવ્યું. (પાનું ૮૦ મું) પરંતુ પ્રેમાર્નદના અંધોની ગણના કરતાં (પાનું ૬૩ મું) ‘વસ્ત્રલનો ઝપડો’ (૧૩ મો અંક) પ્રેમાર્નદને શિરે ઠોક્યો. રા.ઈન્દિરાશમ સૂર્યરામ દેસાઈએ પણ સને ૧૮૮૭ ના જન્યુઆરીના “આર્ચ જ્ઞાનવર્ધક” માં પ્રેમાર્નદના જ અંધોમાં તેની ગણના કીધી છે.

રા. જ. હરિગોવિંદાસ સને ૧૮૮૬ માં (પ્રા. કા. ત્રિ. વર્ષ ૫, અંક ૪) પ્રેમાર્નદના શિષ્ય વીરજીનું “સુરેખાહરણ” પ્રકટ કરતાં તેની પ્રસ્તાવનામાં (પાના ૪ ની કુટનોટ) પ્રેમાર્નદનું “સુરેખાહરણ” હોવાનું પોતાનું વિધાન પાણું જેવું લેતાં “પ્રેમાર્નદકૃત સુરેખાહરણ મળતું નથી માટે તે વાત ઉપર વધારે વિશ્વાસ રખાતો નથી” એટલું જણાવી અટક્યા, પરંતુ ‘પદમાવતી’ની હરીફાઈમાં ‘સુરેખાહરણ’ લખાયાનું વિધાન ફેરવ્યું નહીં, અને તેમણે પો-

તાના એ અચોક્કસ વિધાનને આગળ ઠેસવવા, સને ૧૮૯૦માં (પ્રા. કા. મં. ૧ લો) દ્રૌપદી હરણની પ્રસ્તાવનામાં શામળની “પદમાવતી” ની સ્પર્ધાથી પ્રેમાનંદ સુરેખાદરણ લખવા પ્રેરાયાની દત્તકયાને ટેલે ચલાવતાં, વીરજીએ પ્રેમાનંદની પ્રેરણાથી શામળની સ્પર્ધામાં ઉડું ફારસી સાહિત્યના આધારે ‘ સુરેખાદરણ ’, ‘ કામાવતી ’ અને ‘ કાકુરાજની ’ કથા વગેરેના જોડ જોડયાની કલ્પનાના ઘોડા ઢેંકાર્યા. કાલાવધિ તો સ્પષ્ટ રીતે આ કલ્પનાની વિરૂદ્ધ જાય છે. તેમ ઉડું, અને ફારસી સાહિત્યનો લેશ માત્ર પણ સંપર્ક ઉક્ત અર્થોમાં જણાતો નથી ઉપરાંત સુરેખાદરણનો પ્રસંગ એ કાંઈ વીરજી કે પ્રેમાનંદની કલ્પનાથી જ ઉદ્ભવ્યો નથી. ખલરામને પુત્રી સુરેખા ન હોવા છતાં તેની કલ્પના પ્રેમાનંદની પૂર્વે સંવત ૧૭૧૧ માં ખંભાતનિવાસી કવિ કુવેરે ‘ સુરેખાદરણ ’ માં કથારીયે જોડી હતી. તેમ ‘ સુરેખાદરણ ’ ની દંતકથા તો પ્રેમાનંદના સમય પૂર્વ કથારીયે સુપ્રસિદ્ધ હતી. વળી ‘ કામાવતી ’ ખંભાતના નાગર કવિ શિવાસે અને તેના પૂર્વજાણી જૈન કવિએ જોડયાનું પ્રસિદ્ધ છે. તે ઉપરાંત પ્રસ્તુત વાદના સમર્થનમાં રા. બ હરજોશિંદાસે ‘ પ્રેમાનંદકથા ’ અને ‘ વલ્લભ શામળ કથડો ’ આગળ ધર્યા છે પણ તે અમઠ અને અપ્રાપ્ય હોવાથી તેના સત્ય કથનનો તોલ થવો અશક્ય છે.

સને ૧૮૯૦ પછી પ્રેમાનંદ-શામળ કથડો કંઈક અંધારામાં પડ્યો હતો તે પાછા સાક્ષર રા. સા કેશવનાભભાઈએ સને ૧૯૦૫ માં સાક્ષર-વિમલને નામે નવપદનવિત અને વિવિધશાખી કર્યો. તેમનો આધાર કેવળ “દ્રૌપદી હરણ” ના કવિચરિત્રનાં વિધાન હતાં, તથા તેથી વિશેષમાં કદાચ રવ. શાસ્ત્રી નાયાશ કરની કથાની દરે પછુ તેઓએ સમર્થ ચિત્તેયક અને વિચારક હોવાથી આના ટેકામાં આંતર પ્રમાણો શોધવા મથન કરીધું અને આ વાદને પ્રેમાનંદપુત્ર વલ્લભના અંથોનાં વ્યગ્ય કથનોથી ટેકવ્યો પણ ખરો. પરંતુ તેઓ

સાધ મ જ સત્યગાદક હોવાથી પોતાને તેની વિરૂદ્ધ અન્ય પ્રમાણો મળતાં સને ૧૯૧૪ માં સાક્ષર કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ છવેરીકૃત ‘ માઇસ્ટ રોન્સ ઇન ગુજરાતી લિટરેચર ’ એ ગ્રંથમાં પોતાનું વિધાન પ્રમાણોગ્ય ન હોવાનું મઠટ કરાવ્યું. તેમણે (પાનાં ૯૫-૬ ની કુટનોટ)

સાક્ષર શ્રી કૃષ્ણલાલભાઈને પત્રગી જણાવ્યું કે “ All this leads me to think that a man composing poems in Samvat year 1808 could not have been born prior to 1700. Samal must be a contemporary of Vallabh and Junior to Premanand.” તેઓશ્રીએ આમ પ્રેમાનંદ-શામળના ઝવડાના થોડા પાછા ખેંચી લીધા. ઉપરાંત “ પ્રેમાનંદ ” નો નિર્ગંધ ફરી તપાસવાનો પ્રયત્ન આવતાં “ ગુર્જર સાક્ષર જ્યંતીઓ ” એ પુસ્તકમાં મૂળ વર્ણવેલા ‘ સાક્ષરવિગ્રહ ’ અને ‘ શામળઝવડા ’ ને ફેરવી વધુમાં સાથે તે આણાનું વર્ણવ્યું, (પાનાં ૧૯૬થી ૧૯૯) અને જણાવ્યું કે “ પ્રેમાનંદનો આ ઝવડામાં ભાગ આપકરો જ છે.” વળી વીરજી અને પ્રેમાનંદ શામળની સ્પર્ધામાં પ્રથો રચ્યાની કલ્પનને પણ તેમણે તરછોડી કાઢી છે.

જો કે રા. સા. કેશવલાલભાઈએ ‘ પ્રેમાનંદ-શામળ ’ ના સીધા ઝવડાનું પોતાનું વિધાન ૧૯૧૪ માં ખેંચી લીધું છતાં રા. સા. ભાનુસુખરામ નિર્ગુણરામ મહેતા તો તેને વળગી જ રહ્યા. તેઓ આથી સાચા સંશોધક અને સત્યપ્રાહકની રીતિને અવગણતા હોય તેમ જણાય છે. તેમણે આ વિધાનને ટેકવનારાં પ્રમાણો તપાસતી તરહી જ લીધી નથી અને ‘ વળગેલા ઝોડ ’ ને વશવર્તી રહ્યા છે. ‘ પ્રેમાનંદની પ્રસાદી ’ (આવૃત્તિ ૧ લી પાનું ૧૨) માં તેમણે રા. સા. કેશવલાલભાઈ અને રા. બ. હરગોવિંદદાસથી ચાર મંદા આગળ વધી વિના તપાસે લખી નાંખ્યું કે “ કુંવરગાઈનું મોમેર, હુંડી, શામળશાહનો વિવાહ, શ્રાદ્ધ, અને હારમાળા જેવાં પુસ્તકો તેણે (પ્રેમાનંદે) રચ્યાં છે; તેનું કારણ કેવળ “કવિ શામળદાસ સાથેનો વિગ્રહ.” આટલેથી નહોં અટકતાં તેમણે “ પ્રેમાનંદે ગાલીપ્રદાનથી શામળને વધાવ્યાનું ” વિધાન આગળ કર્યું. માફ તેમને જાહેર આજ્ઞાન છે કે તેમણે પ્રેમાનંદના કૃપા ગ્રંથમાં તે વાંચ્યું છે; એ બનાવવું અગર પોતાનું અસત્ય વિધાન પાછું ખેંચી લેવું. વળી સને ૧૯૧૪ માં રા. સા. કેશવલાલભાઈએ ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે પ્રેમાનંદ-શામળ-ઝવડાનું કથન અચૂકત હોવાનું જણાવ્યા છતાં રા. ભાનુસુખરામે ૧૯૧૮ ના ઓગ્રીલમાં પ્રકટ કરેલા “ પ્રેમાનંદમાં ” તે

ઉપર વિચાર ન કરતાં તેમ પ્રમાણે તપાસવાનો અમ પશુ ન લેતાં ઉ-
લટો ભાંગડો વાટયો છે. ઉક્ત મંથનાં પાનાં ૨૭ થી ૩૬ માં જે
'પ્રેમાર્નદ-શામળ વિમલ' તેમણે ચીતર્યો છે તે તવારીખથી તદ્દન ખોટો
અને નિરાધાર છે. તેઓને શામળ પ્રેમાર્નદના કાલાવધિ અને મથોના
રચનસંવત્, વસ્તુવિધાન આદિથી પુરવાર કરવાનું માફ જાહેર આબહાન
છે. જ્યાં મુધી આવા પ્રકારના સત્યશોધનની વૃત્તિ અને પ્રવૃત્તિ શુદ્ધ સા-
હિત્યરસિકોમાં છે ત્યાંમુધી અચ્ચીન શુદ્ધસતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ અણી-
શુદ્ધ શોધખોળખર્યો રચાય, એ દેવળ મુશ્કેલ જ છે. રા. ભાતુમખરામે
'તર્કતુરી' ને બદલે 'તર્કખચર' જ પૂરપાટ દપટાવ્યા છે, એમાં
કશોએ શક નથી, એવું કહવું વચન વિના સંક્રાંતિ બણી દિલગીરી સાથે કહેવું
પડે છે.

આ સિવાય સને ૧૯૨૦ ના "સામ્રાજ્ય સમય" માસિક(મે. ૧૯૨૦, પાનાં
૧૪૫-૫૭)માં રા. કવિ મણિભાઈ ખંડુભાઈ દેસાઈએ "વક્તવ્ય-શામળ
અધ્યા" નો બેખ લખી પ્રેમાર્નદ અને શામળ વચ્ચે જ તે ચાલેલો હો-
વાનાં અવતરણો ઉભય કવિઓના મથોમાંથી પાછે ધરવા પ્રયાસ આપ્યો
છે. ઉક્ત મથોના પશુ કાલાવધિ, વસ્તુનિર્દેશ આદિ વિચારતાં એ સહ
અકાંતકર્તાકવિ બાજે છે.

હમવશેઆ હશે તો "સિંહાસનબિંદી" ની પ્રસ્તાવનામાં કાલા-
વધિનો ફેર, વસ્તુસામ્યનો અભાવ આદિ બીજા અમત્યના મુદ્દાઓ સવિ-
સ્તર ચર્ચવાનો સંકલ્પ છે.

(તા. ૧-૮-૨૩ અં. છુ. જાની.)

પ્રેમાર્નદનાં આખ્યાનોની યાદી.

આખ્યાન

રચનસંવત્.

પ્રકટ કે અપ્રકટ.

૧. સ્વર્ગની નિસરણી (જૂની

જૂ. કા. દા. ભાગ ૪

અનેક પ્રતોના આધારે તેની જ

૨. જણાવ છે)

૨ સદ્મણાદરણ	૧૭૨૦	}	આ. કા. ત્રિ. વર્ષ ૧, અંક ૧ તથા બુ. કા. દો ભાગ ૩.
૩ ઓખાદરણ	૧૭૨૩; ૧૭૩૨		બુ. કા. દો. ભાગ ૧
૪ ચંદ્રાદાસાખ્યાન	૧૭૨૭	}	આ. કા. ત્રિ. વર્ષ ૧, અંક ૨; બુ. કા. દો. ભાગ ૨.
૫ અભિમન્યુ આખ્યાન	૧૭૨૭	}	બુ. કા. દો. ભાગ ૨; આ. કા. મંથ. ૩૩
૬ મદાલસા આખ્યાન	{ ૧૭૨૮; ફરી વધારું ૧૭૬૫ }	}	બુ. કા. દો. ભાગ ૨; આ. કા. મંથ ૧૭.
૭ ક્રમ્યયુગાખ્યાન	૧૭૨૯	}	બુ. કા. દો. ભા. ૪; આ. કા. ત્રિ. વર્ષ ૪ અં. ૨
૮ હરી.	{ ૧૭૨૦; ૧૭૩૦; ૧૭૫૪ }	}	આ. કા. ત્રિ. બુ. કા. દો. ભાગ ૨
૯ વામનકથા	૧૭૩૦	}	આ. કા. ત્રિમાસિક બુ. કા. દો. ભાગ ૨
૧૦ હારમાળા (I)	૧૭૩૪	}	આ. કા. ત્રિ. વર્ષ ૧ હું અંક ૧
૧૧ ક્રૌંચી સ્વયંવર*	૧૭૩૬		બુ. કા. દો. ભાગ ૬
૧૨ આલ (નરસિંહના બાપનું)	૧૭૩૭		બુ. કા. દો. ભાગ ૬
૧૩ મહાતા આખ્યાન	૧૭૩૭		આ. કા. મંથ ૩૪
૧૪ સુદામાચરિત્ર	૧૭૩૮; ૧૭૦૫ (II);		બુ. કા. દો. ભાગ ૧
૧૫ શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા	૧૭૩૮		પદ્યધ્વ ભાગવત ગુ. પ્રેસનું
૧૬ મગિરું	૧૭૧૭; ૧૭૩૨; ૧૭૩૯;		બુ. કા. દો. ભાગ ૧
૧૭ સુધ-વાખ્યાન	૧૭૪૦; ૧૭૨૪	}	બુ. કા. દો. ભા. ૩; આ. કા. ૩૩

* આ મંથને ક્રૌંચી આદિત્યનું કહે છે; પણ શ્રીમદ્ભગવત; અને અનુવંશ-
પરાક્રમ (સ્વયંવર) એ બે જ પ્રસંગો તેમાં છે.

૧૮ શામળશાહનો મોટો વિવાહ	૧૭૪૦	૧	રા. બા. હરગોવિંદશાસની આદૃતિ
૧૯ રજુપત્ત	૧૭૪૧	૧	પ્રા. કા. ત્રિ વર્ષ ૧ અંક ૧; બૃ. કા. દો. ભાગ ૩
૨૦ નળાખ્યાન	૧૭૪૨; ૧૭૭૩; ૧૭૭૬	૧	બૃ. કા. દો. ભાગ ૧
૨૧ દ્રોપદીહરજી	૧૭૪૫; ૧૭૩૨	૧	પ્રા. કા. અંક ૧ બૃ. કા. દો. ભાગ ૫
૨૨ હરિશ્ચંદ્રાખ્યાન	૧૭૫૦; વધાર્યું ૧૭૬૫	૧	બૃ. કા. દો. ભાગ ૫; પ્રા. કા. અંક ૧૬
૨૩ દેવીચરિત્ર	૧૭૫૮; ૧૭૬૫	૧	બૃ. કા. દો. ભાગ ૫; પ્રા. કા. અંક ૧૯
૨૪ સુભદ્રાદેવજી	૧૭૫૮; ૧૭૪૬	૧	પ્રા. કા. અંક ૧૪
૨૫ માહિડમ પુરાણ	૧૭૪૫ થી ૧૭૬૫	૧	પ્રા. કા. અંક ૧૬ થી ૨૦; બૃ. કા. દો. ભા. ૭
૨૬ અજ્ઞાવક્ત્રાખ્યાન	૧૭૨૬; ૧૭૬૬	૧	પ્રા. કા. અંક ૮; બૃ. કા. દો. ભાગ ૬
૨૭ મહાભારત	૧૭૨૬ થી ૧૭૨૨	૧	રા. રા. બાનુસુખરામ નિ. મ-હેતા*
અન્નમેષ	૧૭૩૨		"સાહિત્ય" માસિકમાં
વિરાટપર્વ	૧૭૩૨		"
સાસ વિનાનાં છપાયેલાં કાવ્યો.			
૨૮ હસમરકથ		૧	નર્મદાચંદ્રની આદૃતિ; શુ. પ્રેસ પદ્મધ ભાગવત

* આ અંક ક્રમે ક્રમે પર્વ પર્વ "સાહિત્ય" માસિકમાં પ્રકટ કરવામાં આવે છે, પણ રા. કેશવલાલભાઈ તેને પ્રેમાનન્દીચંદ્ર નક્ષત્રા બે પ્રેમાનન્દ દેવાની સાથે વડાવે છે, એટલે તે કંઈક ચર્ચાસ્પદવાદ છે રા. બ. હરગોવિંદશાસી અણાવેલ ૪૦,૦૦૦ પાના પાંજું મહાભારત કદાચ આથી બહુ દરો: જુદો "જુદો પ્રકાર" નાન્યુઆરી ૧૯૧૧.

૨૬ દાણવીલા

બૃ. કા. દો. ભા. ૧
(મા. કા. ત્રિ. વર્ષ ૧ અંક ૪)

૩૦ બમર પચ્ચીશી; (બમર
ગીતા; તથા જાતની (૧)
અથમ નાના દશમર્મા;
(૨) મોટા દશમર્મા અને
(૩) વધારેલા પૂરવાળી

બૃ. કા. દો. ભા. ૩ (દશ-
મર્મકર્મા તથા કાર્ધિક ફેર
સાથે છે. પ્રાચીન કાળ
સુધા ભાગ ૧ સો.)

૩૧ વિનેક વણુઝારી

બૃ. કા. દો. ભાગ ૨

૩૨ પ્રાહ્લદાખ્યાન (સમગ્ર રચના)

બૃ. કા. દો. ભાગ ૪

૩૩ રુકિમણીદરણુ

મા. કા. મંથ ૧૪

૩૪ દ્વાદશ માસ

બ. કા. દો. ભા. ૮ (સં.
૧૭૫૭ ની પ્રત ઉપરથી
છપેલું છે.)*

૩૫ બલુવંદન આખ્યાન (?)

રા. જાનુસુખરામે છાપ્યું છે

ત્રિમાનંદનાં છપાયેલાં નાટકો.

૩૭ સસલામારોષલક્ષ્મીકાખ્યાન (નાટક)

મા. કા. મંથ ૨૬

૩૮ પાંચાક્ષીપ્રસન્નાખ્યાન (નાટક)

મા. કા. મંથ ૩૦

૩૯ તપાસેવરણુ આખ્યાન (નાટક)

મા. કા. મંથ ૩૧

આ ઉપરાંત કેટલાંક આખ્યાનો તથા નાટકો ત્રિમાનંદનાં હોવાનું કહે-
વાય છે, પણ તે પ્રકટ થયાં નથી કે જોવામાં આવ્યાં નથી તેથી, તે
પ્રાચીનીયો તેનાં હોવાનું કહી શકાય એમ નથી.

ત્રિમાનંદનાં નહીં છપાયેલાં પણ
જોયેલાં કાવ્યો.

નાસિકેતોપાખ્યાન.

પાંડવોની લાજવંદ.

દશમલીલા; અને દશમલઘુ.

વિષ્ણુસદ્ગત નામ. (છપાયું. સં.
૧૯૨૦ માં)

વ્રજવેલ. (જુઓ બૃ. કા. દો.
ભાગ ૩. પૃ. ૬૧ની નોંધ)

નાનું પ્રહલ્યાદ આખ્યાન. (રા. દી-
રાલાલ વૃજભૂષણ શ્રીક પામે)

* એમાં “દાસદા દાસદા દાસદા ગા” એ માવના બાર ગોપાયા આપે છે.
રા. સા. કે. ક. મુરબી નોંધ.

શામળશાહનો વિવાહ (નાનો)

નાગરનિંદા (નાચ પામેસો)

સભાપર

પ્રેમાનંદનાં નહિં છપાયલાં પણ

તેનાં રચેલાં સંભળાતાં કાબો.

કાંગવાખ્યાન. (જુઓ જુ. કા. દો.

ભાગ ૩, પૃ. ૬૨.)

સવકુસાખ્યાન.

શીખચરિત્ર કે શીખચંપુ. (જુ-

ઓ જુ. કા. દો. ભાગ ૬,

પૃ. ૬૧; સુદિપ્રકાશ, ૧૯૧૧;

અથપદ્માત્મક કાબ્ય; અંચ પૂર

પાનાં ૪૦૦)

કર્ણુચરિત્ર (મહાકાબ્ય) (જુઓ જ.

કા. દો. ભાગ ૬. પૃ. ૬૨ અને

૪. સુ. દેવાળા પ્રકટ પદ્યો

ભાગવતની પ્રસ્તાવનાની કુટ-

નોટ, સુદિપ્રકાશ ૧૯૧૧ જાન્યુ)

યમરેવાખ્યાન.

રામાયણ.

મહામારત. (૧૭૨૬ થી ૧૭૩૨)

(સુદિપ્રકાશ, પ્રા. કા. ના પ્ર-

કાશકેની યાદી, ૧૯૧૧; અંક

૨૩, કવિતામય ઇતિહાસ અંચ

પૂર પૃષ્ઠ ૨૦,૦૦૦)

વંચ. (મં. ૧૭૨૦ની પહેલાં પદ-

અંધ, રા. કે. હ. કુવની નોંધ.

જુઓ વળી " સુદિપ્રકાશ;

૧૯૧૧, જાન્યુઆરી; પા-

૪૦૦ ના પૂરનો)

હરિવંચ.

નરકાસુર આખ્યાન. (જુ. કા. દો.

ભાગ ૩; પૃ. ૬૧)

દ્રૌપદીવલ્લહરણ. (જુ. કા. દો.

ભાગ ૩, પૃ. ૬૨)

જયદેવાખ્યાન. (રવ. શાસ્ત્રી ના-

ચાલકરના કથનને આધ

ગીતગોવિંદની પ્રસ્તાવના

રા. કે. હ. વે જથ્થા

પ્રમાણે)

કૃષ્ણગીતા. (હકો રકંધ. ભાગ-

૪. સુ. દે. વાગાની પ્રસ્તાવના

દેવાખ્યાન. (જુ. કા. દો. ભા

૩, પૃ. ૬૨)

ભાગવત સ પૂર્ણ. (અમંભવિત ?

શુક્રજનક મેવાદ (સુદિપ્રકાશ ૧૯૧

જાન્યુઆરી; અંચપૂર પૃષ્ઠ ૬

સુરેખાહરણ (અમંભવિત ?)

ત્રિપુરાધાખ્યાન (સુદિપ્રકાશ ૧૯૧

જાન્યુઆરી; અંચપૂર પૃ. ૧૫૦

વલ્લભ અહુડો (સુદિપ્રકાશ ૧૯૧૧

અંચ પૂર પૃષ્ઠ ૫૭) (અમંભવિત ?

પ્રેમાનંદ રચેલાં નાટકોના

સંલગ્નાતા નામો.

સને ૧૮૮૭ના “આર્થગોલ્ડ”
માસિકના જન્યુઆરીના અંકમાં
પાને ૨૦૬ મે રા. રા. ઇ. સુ.
દે. લખે છે કે “ત્રણ નાટક,
નામ મળ્યા નથી.”

લોપામુદ્રાખ્યાન. (બુદ્ધિપ્રકાશ ૧૯૧૧
જન્યુઆરી)

દનુમાનવિજય અથવા આશ્તી પ્રસ-
ન્નાખ્યાન; (૧૯૧૬ ના “સાહિ-
ત્ય” માં જન્યુઆરીમાં; વધ-
લને નામે એક જ પ્રવેશ પ્રકટ
થયો છે; અંકપૂર ૫ ૨૫૦:
નાટક)

દુષ્ટભાર્યાનાટક (માર્કેટ્ટેય પુરાણના
બોધા લાગ ઉપરથી રચેલું;

બુદ્ધિપ્રકાશ, ૧૯૧૫; અંક
પૂર ૧૫૦ પાનાં)

સુદર્શનાખ્યાન (નાટક; બુદ્ધિપ્રકાશ
૧૯૧૧ જન્યુઆરી)

રતનાવલી આખ્યાન.

મિત્રવાચારોપદર્શક નાટક (અ-
ર્થગોલ્ડ, ૧૮૮૭, જન્યુઆરી.)

પાંચાલીપ્રસાદ. (આર્થગોલ્ડ
૧૮૮૭ નો જન્યુઆરીનો અંક)

તેનાં સમગ્રાં નાટકોનાં નામો
સંલગ્નતામાં આપ્યાં છે, પણ તેથી
વિશેષ કંઈ જાણવામાં આવ્યું નથી.
પણ કહેવાય છે તેમ તેણે બધાં મળાને
અગીઆર બાર નાટકો રચ્યાં હતાં;
જુઓ નોંધ, સને ૧૮૯૩ ના પ્રા.
કા. માળાના રીપોર્ટનું પાનું ૧૯ મું.

સને ૧૮૯૪-૬ માં અમદાવાદની ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી
સાથે વડોદરાની પ્રાચીન કવ્યમાળાના સંશોધકોને પોતાની પાસેના હસ્ત-
લિખિત અથો પ્રકટ કરવા માટે સોંપી દેવા મંજૂરમાં આવેલા પત્રબંધ-
હારમાંથી સને ૧૯૧૧ ના જન્યુઆરીના “બુદ્ધિપ્રકાશ”માં આવી પદ
પુસ્તકોની યાદી પ્રકટ થયેલી છે તે જોવી. તેમાં અંકના વિષય અને પૃષ્ઠનાં પૃષ્ઠો
આદિની સૂચના છે. આ સહુ સંબંધી શક્ય વિગતો, પોતાની જાણુ તેમ જ
પ્રેમાનંદના અંકોના અવલોકનના આધારે રા. સા. કેશવલાલ હર્ષદરાય
ધ્રુવે ૧૯૧૧ ના “બુદ્ધિપ્રકાશ”માં લખવા માંડી હતી. પણ તે લેખ
પૂરો થવા અગાઉ ગુજરાતી સાહિત્યનાં દુર્ભાગ્યે સા. નરસિંહરાવે
દીકા કર્યાંથી એ લેખ સદંતર સર્ધ ગયો, તેમ જ તેને લીધે તેને હવે

પ્રેમાનંદના નાટ્યો આદિ સંબંધી રા. સા. કેશવલાલભાઈના યાત્ર અને વિચારણાનો લાલ પશુ વાચકવર્ગને મળતો અટકી પડ્યો છે.

(તા. ૧-૧૧-૨૩)

અ. યુ. બાની.

પ્રેમાનંદના શિષ્યોના ગ્રંથ

વીરજી

પ્રકટ કે અપ્રકટ

૧ સુરેઆહરણ સં. ૧૭૨૦	}	પ્રા. કા. ત્રિ. વર્ષ ૫, અંક. ૩
૨ હામાવતીની કથા		
૩ બલિદામનું આપ્તમાન		
૪ દશાવતાર કથા		
		સંવત ૧૭૨૫
		સંવત ૧૭૩૦
		સંવત ૧૭૪૨
		પ્રા. કા. ગ્રંથ ૧
		પ્રા. કા. ગ્રંથ ૮
		પ્રા. કા. ગ્રંથ ૮
		પ્રા. કા. ગ્રંથ ૮

હરિદાસ.

પ્રકટ કે અપ્રકટ.

૧ સીતાવિરહ	સંવત ૧૭૨૨	પ્રા. કા. ગ્રંથ ૮
૨ દામણશાહનો વિવાહ	સંવત ૧૭૨૬	પ્રા. કા. ગ્રંથ ૮
૩ નરસિંહના બાપનું શ્રાદ્ધ	સ. ૧૭૨૭	પ્રા. કા. ગ્રંથ ૮
૪ ભાગવતસાર	સંવત ૧૭૩૭	પ્રા. કા. ગ્રંથ ૮
	દારેકાદાસ.	

૧ બાગમાસ		
૨ રાધાવિલાસ	પ્રા. કા. ત્રિ. વર્ષ ૭ અંક ૨ નો	
૩ રાધિકાવનવિવાહ	પ્રા. કા. ગ્રંથ ૮	
૪ દાણુલીલા	"	
૫ ગોવર્ધનપૂજા	"	
૬ કૃષ્ણબજાર	"	
૭ તિથિઓ	"	

૮ કૃષ્ણજન્મોત્સવ

આ. કા. અંથ ૯

૯ સાત વાર

"

૧૦ કૃષ્ણધીલા

"

રત્નેશ્વર.

૧ ભાગવત દશમસ્કંધ

સં. ૧૭૩૯

અપ્રકટ

૨ ભાગવત પ્રથમસ્કંધ

સં. ૧૭૪૦

આ. કા. ૧૫

૩ પાંડવાશ્વમેધ

મં. ૧૭૪૩

પ્રકટ સુ. વ. સો.

૪ રવગોપાહણ

મં. ૧૭૪૮

આ. કા. ત્રિ.

વર્ષ ૪ અંક ૯

૫ મૂર્ખાવલિ

મં. ૧૭૭૦

આ. કા. અંથ ૧૫

૬ મુરખાવલિ

આ. કા. અંથ ૧૫

૭ ભગવદ્ગીતા

,, (નોંધ)

૮ મહિમસ્તોત્ર

== (નોંધ)

૯ ભાગવત દ્વીતીય સ્કંધ .

તા, હી. ત્રિ. પારેખ પાસે પ્રત

૧૦ શિશુપાલવધ પાનાંદોઢ સોનું પૂર, જુઓ શુદ્ધિપ્રકાશ, ૧૯૧૧, જન્યુઆરી

૧ બાર માસ

આ. કા. ત્રિ.

રાધાવિરહ

વર્ષ ૫ અંક ૨.

જુ. કા. બા. ૬

૨ વૈરાગ્યબોધ અથવા આત્મવિચાર-

અંદોહ

આ. કા. ત્રિ. વર્ષ ૫

અંક ૪; જુ. કા. ભાગ

ત્રીજો.

૩ પદ્મસંહ

આ. કા. અંથ ૧૫. ની નોંધ

૪ ભાગવત-એકાદશ સ્કંધ. બરોડાની

સેન્ટ્રલ લાયબ્રેરી.

વહલસા.

- ૧ મિત્રધર્માખ્યાન સં. ૧૭૬૦ પ્રા. કા. અંથ ૨
- ૨ યુધિષ્ઠિરવૃકોદર સંવાદાખ્યાન (સૌંદ્ર) સં. ૧૭૭૧ પ્રા. કા. અંથ ૨
- ૩ કુંતીપ્રસન્નાખ્યાન (અદ્ભુત) સં. ૧૭૭૭ પ્રા. કા. અંથ ૨
- ૪ દુઃશાસનરૂપિરૂપાનાખ્યાન (વીરરસ) સં. ૧૭૮૦ પ્રા. કા. અંથ ૫
- ૫ મહાપ્રભોત્તર (કરુણ) સં. ૧૭૮૨ પ્રા. કા. અંથ
- ૬ ધૃતરાષ્ટ્રકરુણદર્શન (બીભ્રસ; અંથ પૂર પૃષ્ઠ ૧૦૦) છુદ્ધિપ્રકાશ ૧૯૧
નન્યુઆરીની યાદ
- ૭ યુધિષ્ઠિરવૈરાગ્યદર્શન (ચાંત) "
- ૮ હિતરંગોત્કલ (હારય) આર્ય જ્ઞાનવર્ધક ૧૮૮૭, પાનું ૨૦
- ૯ દ્રૌપદીવસ્ત્રાહરણ "
- ૧૦ કર્ણુબીમાખ્યાન "
- ૧૧ સીતાવિલાસ (સુંગાર) "
- ૧૨ રૂક્મિણીકૃષ્ણસંવાદ "
- ૧૩ રતિહામાખ્યાન (સુંગાર) "
- ૧૪ સીતાવિલાપ (કરુણ) "
- ૧૫ તારાવિલાપ (કરુણ) "
- ૧૬ કૃષ્ણરવધામગમન "
- ૧૭ કામજીગૃહા "
- ૧૮ પ્રેમાનંદકથા પ્રા. કા. ૧ ના જીવનચરિત્રની નોંધ (છુદ્ધિપ્રકાશ,
૧૯૧૧, માર્ચ)
- ૧૯ વહલ-રામગ-સંવાદ કે અથડો "
- ૨૦ દર્શનાબ્ધિ પૂર પૃષ્ઠ ૩૦૦) છુદ્ધિપ્રકાશ, ૧૯૧૧, નન્યુઆરી પાનાં ૩૦૦
- ૨૧ ગદ્યપદ સંવાદ (અંથપૂર પૃષ્ઠ ૧૦૮) " પાનાં ૧૮૮

શ્રીમદ્ભાગવતમાંનો પ્રસંગ.

(દશમ સ્કંધ, અધ્યાય ૮૬, શ્લોક ૧-૨૨).

જનમેજય પૂછે છે: હે ષભન ! મારા પિતામહી (સુભદ્રા), જે બ્રહ્મરામ અને કૃષ્ણની બહેન થતા હતા તેમનો જે રીતે વિવિધ થયો, તેનું વૃત્તાંત જાણવા હું ઇચ્છું છું શુક કહે છે: પ્રજુ અર્જુન તીર્થયાત્રા કરતા, પૃથ્વી ઉપર ફરતા ફરતા પ્રજાસર્મા આવ્યા. ત્યાં પોતાના મામા(વાસુદેવ)ની પુત્રી(સુભદ્રા)ને બ્રહ્મરામ દુર્યોધનને આપણે, બીજા કાષ્ટને નહીં, એમ તેણે સંમતિ આપી. એટલે તેને પ્રાપ્ત કરવાનો લોભ અર્જુનને થતાં તેણે યતિનું રૂપ લીધું, ત્રિદહી સંન્યાસી થયો અને દ્વારકા સીધાં. સ્વાર્થ સાધવાની ઇચ્છાવાળા સભાગિત, અર્જુને, ત્યાંના લોકો એને ન ઓળખે એમ ચાતુર્માસના મહિનાઓમાં નિરાસ કર્યો. બ્રહ્મરામ પણ તેને ઓળખી શક્યા નહીં. એક દિવસ આતિથ્ય કરવાને બ્રહ્મરામે તેને નિમંત્રણ કર્યું. પોતાને ધેર આવ્યો અને શ્રદ્ધા વડે અર્પણ ભોજન પદાર્થોથી તેને જમાડ્યો. ત્યાં તેણે વીર પુરુષોનાં મન હરણ કરે એવી મહત્તી કન્યા(સુભદ્રા)ને જોઈ. પ્રીતિથી ઉત્કુલ થયેલી દષ્ટિથી તેણે એને અવલોકી અને રત્નભાવથી ખગલેલું મન તેની ઉપર ચોટ્યું. સુભદ્રા પણ સ્ત્રીઓને હૃદયંગમ થએલા અર્જુનને જોતાં વેંત જ તેનામાં પ્રીતિ ધરાવતી થઈ; અને હારપ કરતી તથા લલગ્નયુક્ત કટાક્ષ મારતી તેનામાં ચિત્ત પરોવવા લાગી. અર્જુન પણ તેનું પરમ જ્ઞાન ધરતો, અત્યંત જલવાન કામથી ચિત્તભ્રમ પામ્યો અને શાંતિ મેળવી શક્યો નહીં. તે પછી મોટી દેવયાત્રાનો પ્રસંગ આવતાં રથમાં બેસીને નગરના દુર્ગમાંથી બહાર નીકળેલી સુભદ્રાનું અર્જુનને તેનાં માતપિતા અને કૃષ્ણની અનુમતિથી હરણ કર્યું; તેણે રથે ચઢીને હાથમાં ધનુષ્ય પકડી શરા મહારથીઓને સામા આવતા જાણ્યા, નસાડ્યા, અને તેનાં સર્ગાવહાલોઓને રડતાં રાખી જેમ મૃતરાજ પશુને પકડે તેમ સુભદ્રાને પકડી લીધી. એ વાત સાંભળી, જેમ પર્વને દિવસે સમુદ્ર ખગલ્યા હોય તેમ સખ્યા યાદવવીરો સાથે બ્રહ્મરામ ધુધવાઈ ઉઠ્યા. પરંતુ

કૃષ્ણે બલરામને તેમના અર્ચ્ય પકડી ચાલ ક્યાં. પંછી બલરામે ખુશી થઈને વરવક્ત્રને પુષ્કળ ધન, ઉપરકરો, હાથીઓ, રથો, અધો, સેરો અને દાસીઓ સમર્થો ઈન્દ્રપ્રસ્થ તરફ વિદાય કર્યા.

મહાભારતમાંની કથાનો સાર.

પૌંચાલી સાથે સદ્ગુણ સંબંધી “આપણા બધામાંથી જે ભાઈ પોતાના અન્ય ભાઈને દ્રૌપદી સાથે અંતઃપુરમાં બેઠેલા દેવે તે બાર વર્ષ પર્વન્ત બ્રહ્મચર્ય વ્રત આચરે અને વનનો પ્રવાસ આદરે,” એવો આમલી નિયમ નારદ ઋષિ સમક્ષ વિદિત કરી, પાંચ પાંડવ બાંધવો જ્ઞાતિ અને ગૌરવથી ધર્મકર્તવ્યને અનુસરતા, અને વડિલ બંધુ શુદ્ધિદિશની આગ્રા પાળતા, પોતાને ભાગે આવેલા રાજ્યના પાટનગર ઈન્દ્રપ્રસ્થમાં ધર્માનુસાર રાજ્યવ્યવહાર તથા સંસારવ્યવહાર અધાવતા હતા. એવામાં એક સમયે એક બ્રાહ્મણ રાજદર-બારમાં રાતો કંઠળે બેઠેલો અને કહેવા લાગ્યો કે “પાતકી, ક્ષુદ્ર ત’ રકરો મારા ગોધનને હરી જાય છે; માટે હે પાંડવો ! મારા શત્રુ પાસેથી મારી આવે અને પાછી આણી આપે. જે રાજ્ય પ્રજા પાસેથી વર્ષકાંશ લાભ કરે છે તે છે, છતાં તે જે પોતાની પ્રજાનું રક્ષણ કરતો નથી, તો તે સર્વ લોકમાં પાપાચારી ગણાય છે. માટે મારી આતર હાથમાં ધનુષ ઉપાડો.” બ્રાહ્મણનું આર્તું કરણુમય રૂદન સંભળી, દુઃખી થતો અર્જુન હવે શું કરવું તેના વિચારમાં પડ્યો. તેને તત્કાલ વિચાર આવ્યો કે “તપસ્વી બ્રાહ્મણનું ગોધન હરાઈ જતાં અવશ્ય મારે તેનાં આસુ લોહોવાં બેઠેલો; કર્તવ્યની ઉપેક્ષાથી રાજ્યને શિરે મહાન અધર્મ ચોટે છે; તેથી અમારા રક્ષણ કરવાના કર્તવ્યમાં સર્વને અનાગ્રહ થવાની અને લોકોમાં અમારો અધર્મ ગણાવાનો; તેમ જે રાજ્ય શુદ્ધિદિશ દ્રૌપદી સાથે હોવાથી તેમનો અંનાદર કરી, એમના અંતઃપુરમાં પેશી, મારા આશુધો લાવીશ, તો તેમાં મારું મના પ્રતિનું અસંખ્ય વર્તન અવશ્ય થયું ગણાશે, અને તેને પરિણામે

મારે બાર વર્ષનો વનવાસ જોગવો પડશે. "આવા વિચારોને અંતે " ભલે રાજાનો અનાદર થતો હોય તો ચાલ્યો, ભલે અસંખ્ય વર્તનથી મને મદાન અધર્મનો દોષ લાગે તો લાગે, ભલે વનવ્યાપારમાં મારું મરણ થવાનું હોય તો ચાલ્યો, પરંતુ શરીરના વિનાશ કરતાં ધર્મપાલન જ વિશેષ મહત્વનું છે, " એવો તત્કાલ જ ધર્મવિદ્ધ ધર્મજ્યે નિશ્ચય કર્યો અને યુધિષ્ઠિરની સંમતિથી તેમના અંતઃપુરમાં પ્રવેશ કર્યો; ચોતાનાં આયુધ લીધાં; બ્રાહ્મણની વહારે ધાયો અને તરફરને મારી તેનું ગોધન પાછું આણી આપ્યું.

બ્રાહ્મણના રક્ષણનો યશ પ્રાપ્ત કરી આવેલો અર્જુન, પછી સર્વ વડીલોને પત્રો લાગ્યો અને ધર્મરાજ પ્રત્યે બોલ્યો: " હે પ્રભુ ! મારે હવે કેવું ઘાત આદરવું, તેનો મને આદેશ કરે, મેં આપણા નિયમનો ભંગ કર્યો છે. " ત્યારે શોકથી પીડાતા યુધિષ્ઠિરે અર્જુનને ઉત્તર આપ્યો, કે " જો તું મને પ્રમાણભૂત માનતો દોષ તો તો હે નિષ્પાપ ! મારું આ વચન સંભળ, તેં જો કે મારા અંતઃપુરમાં પ્રવેશ કરી મારું અગ્રિય કર્યું છે એ વાત ખરી, પણ તેથી મારા હૃદયમાં કંઈ પણ કિંદ્રિમયે ધર કર્યું નથી. નાનો ભાઈ, મોટા ભાઈના અંતઃપુરમાં જેસે એમાં કંઈ દોષ નથી; માટે હું મદાનહીન ! તારો વનવાસનો વિચાર ફેરવ, અને મારું વચન પાળ. એમાં તેં કાં પણ ધર્મલોપ કે વડીલનો અનાદર કર્યો નથી. " ત્યારે અર્જુને તેમને કહ્યું: " તમારી પાસેથી જ મેં સંભળ્યું છે કે ધર્મ આચરવામાં કદિ પણ બહાનાં કાઢવાં નહીં. સત્યની ખાતર મેં આયુધ ઉપાડ્યાં છે, માટે હું સત્યથી અળીશ નહીં જ. " આમ કહી તેણે વનવાસની દીક્ષા લીધી અને બાર વર્ષના વનવાસને અર્ચે લાંબી પ્રવાણ કર્યું.

યશસ્વી અર્જુનની સાથે વેદવેદાંતવિદ્ બ્રાહ્મણો, મદાત્માઓ, અધ્યાત્મચિંતકો, ભિક્ષાર્થીઓ, ભગવદ્ભક્તો, સૂતો, પૌરાણિકો અને કથકો પણ આવ્યા. રમણીય અને ચિત્તવિચિત્ર વનો, પર્વતો, નદીઓ અને પ્રદેશો વડાવી, તેમણે પ્રથમ ગંગાદારમાં પડાવ નાંખ્યો. ત્યાં એક સમયે અર્જુન ગંગામાં સ્નાન કરતો હતો તેવામાં તેના રૂપથી મોહ પામેલી નાગકન્યા

ઉલ્લપી તેને જળમાં છોડે. એથી ગર્ભ અને નાજરાજના ભુવનમાં તેને આણ્યો. ધર્મસોપ અને જ્ઞાનચર્યના લાંગ સંબંધી, નૈતિક મન્યન સંબંધી તથા તેની સાથે બીજાને કેટલોક વાદ થયા પછી, આખરે અર્જુને તેની સાથે લમ્ કર્તુ અને એક રાત્રિ ત્યાં રહી તેને સંતોષી, પુત્ર આપ્યો. તેનું નામ ઇરા-વાન હતું. પછી ત્યાંથી અર્જુન પાછો ગંગાદ્વારમાં આવ્યો, અને બ્રાહ્મણ મંડળને આ સર્વ વાત વિદિત કરી. પછી તેણે પાછો વનપ્રવાસ આરંભ્યો. ત્યાંથી હિમાચળના પાર્શ્વનાં પુષ્પનીચૌર્ગમાં અટન કર્યા પછી, તેણે પૂર્વ દિશા જાણી, અને વિવિધ પ્રદેશોનું અટન કરી, તે કલિંગ દેશમાં આવી પહોંચ્યો. ત્યાંથી બ્રાહ્મણે આદિ અતુયાયીઓને વિદાય કર્યા અને સમુદતીર ઉપરના મણિપૂરના ધર્મગ્ર રાજા ચિત્રવાહનને આવી મળ્યો. પછી તેની સુન્દર, ઈર્શનીય, પુત્રી ચિત્રાંગદા સાથે જે પ્રેમજન્ય બંધાયો. તેના સમાગમથી થનારા પુત્રને રાજપાટ માટે તેના માતામહ ચિત્રવાહનને સોંપી દેવાની ક્ષ-રતે તેને પરણ્યો અને બે વર્ષ લાં રહ્યો. તેને પરિણામે બ્રહ્મવાહન નામનો પુત્ર તેને થયો, એટલે સ્ત્રીપુત્રાદિને બેટી, અર્જુન દક્ષિણસમુદ્રનાં તીર્થો પ્રતિ પ્રવાસે વિચર્યો.

ત્યાંથી વિચરતાં વિચરતાં તે પાંચ પુષ્પશાળા તીર્થોમાં આવી પોહોંચ્યો. તેમાંના એક કૌભદ્ર તીર્થમાં સ્નાન કરતાં તપસ્વીઓને અતિ સંતાપનારી અને તેમના જીવનને સદેહમાં નાંખનારી મગરીએ તેનો પગ પકડ્યો. સમર્થ અર્જુને બલથી મગરીને કઠિ આણી. એટલે તે એકદમ સુંદર રૂપમાં પ-લટાઈ ગઈ. તેણે પોતાના વૃત્તાંતમાં, શાપ લાગવાથી અખરા મટી મગરી થયો અને તેમાંથી પાછું અપ્સરાનું રૂપ મેળવવાનું લાવિ અર્જુનને દાણે સંચિત રાખાનું કહી મંત્રજાળ્યું. તેની પેટ, તેની બીજા આર સહચારિણી અપ્સરાઓ પણ એવીજ સ્થિતિમાં મગરી બની ગઈ હતી તેમનો પણ, અર્જુને તેના આર્જવથી ઉદ્ધાર કર્યો.

આ પ્રમાણે પાંચ ગ્રાહ(મગરીઓ)નો ઉદ્ધાર કરી, તે પાછો મણિપૂર આવ્યો અને પુત્ર તથા પત્નીને બેટ્યો. રાજસય યજ્ઞના પ્ર-

મળવાનું વચન આપી, અર્જુન ત્યાંથી વિદાય થયો. દક્ષિણમાં કેરલના અને ગોદાવરી અદિ નદીઓનાં પુણ્ય તીર્થોમાં સ્નાનાદિ પુણ્ય કર્મો કરી, તે પશ્ચિમમાં પ્રભાસ પાટણના પુણ્યતીર્થમાં આવ્યો. ૧

૧ અહીં મહાભારતની મૂળ કથાશ્રેણીમાં નદી એવો ૩૦૦ શ્લોકોનો એક ભાગ, દક્ષિણની કુંભકોણમની પ્રતિમાં દાખલ થયેલો તથાપ છે; અને તે માત્ર બે પ્રતિમાં મળે છે. કવિ પ્રેમાનન્દે, સુમદ્રાદરણમાં અર્જુનને થતી અવધૂત-સંન્યાસીનું ૩૫ લેખરાશી, દરણ કર્મનું ને જણાવ્યું છે, તેને તથા બીજાં કથાંતરોને, મૂળ પ્રતની કથાથી ટેકા મળતો નથી, પરંતુ કુંભકોણમનું પાશંતર તે સર્વને સંબળ સમર્થન આપે છે, માટે તેનો સાર નીચે આપેલો છે:—

પ્રભાસમાં પહોંચ્યા પછી રાત્રે અર્જુન, પૂર્વે ગદ યાદે સુમદ્રાનાં માધુર્ય, રૂપ, સંપત્તિ અને ગુણોની કરેલી પ્રશંસાનું સ્મરણ કરવા મંડેલો અને ક્રિયા ઉપાધી તે મેળવી રાત્રી તેનો વિચાર કરવા મંડેલો. તેણે વેધ જાણ્યો અને પરિજ્ઞાનકર્તૃ રૂપ ધારણ કર્યું. આમ વિદ્યુત વેધ ધારણ કરવાથી કુરુ, અંધક, વૃશ્ણિ આદિ યાદવો તેને ઓળખી ચક્ર નદી, એવો તે થયો. ઉપરુક્ત વેધમાં તે સિદ્ધાવૃત્તિ કરવા અને ભ્રમવા મંડેલો. “કોઈ પણ ઉપાધી હું સુમદ્રાના મહાન્ત રાજમહિરમાં પ્રવેશ કરીશ અને કૃષ્ણની અદ્વિતીય, સુંદર ભગિનીને ભેટીશ. તે પછી વાસુદેવની અનુમતિ લઈ, તે સબંધમાં ને શબ્દ અને દિવસારી હરો તે હું કરીશ,” એવો નિશ્ચય કરીને અર્જુને સિદ્ધાધારી પરિજ્ઞાનકર્તા હોશી લીધી. તે ત્રિદંડી સંન્યાસી બન્યો; તેણે માથું ઝુંડાવ્યું. હાથમાં કમણ્ડલ લીધું, બેરખો પકડેલો અને યોગીની હોશી લીધી. પછી તે વૃષ્ટિના ભયથી વડના કોટરમાં પેદા અને કરેલો નારા કરનારા દેવેશ કેશવનું ચિન્તન કરવા લાગ્યો. કૃષ્ણ દ્વારકામાં સૂતા હતા ત્યાં અંતરદૃષ્ટિથી અર્જુનનો આવો પ્રકાર નિહાળી, એકાએક જાગી ઉઠ્યા, અને ખડખડ હર્યા. સ્વાયંભામાએ હસવાનું કારણ પૂછતા યતિવેધધારી અર્જુન સુમદ્રાને મેળવવાના કામનું ચિન્તન કરે છે એમ જણાવ્યું અને તુર્ત જ પયારીમાંથી બહાર નિઃસરી પ્રભાસપાટણ આવી, યતિવેધધારી અર્જુનને મળ્યા. અર્જુન સાથે જોજનવિલાસ આદર્શ પછી શ્રીકૃષ્ણ, એ યતિરૂપધારીને સહસા ત્યાં જ ઠાકી, દ્વારકા પાછા ગયા. લોકોએ તેમનો સારો સત્કાર કર્યો. યાદવોએ આ પ્રસંગે દ્વારકાને વિવિધ ઉત્તમ રીતે સજ્જારી. સર્વના સત્કારનો સ્વીકાર કરી, શ્રીકૃષ્ણે આનંદમાં દિવસ નિર્જનન કર્યા.

ત્યાં પ્રભાસમાં એને મળવા એના સખા માખન કૃષ્ણ આભ્યા. અન્ધ-
અન્ધ હર્ષથી મળ્યા અને કુશળ વર્તમાન પૂછ્યા. પ્રભાસમાં મુઠ્ઠા અનુ-
સાર વિહાર કર્યા પછી, અર્જુન શ્રીકૃષ્ણ સાથે દૈવતક પર્વત ઉપર ગયો.
ત્યાં શ્રીકૃષ્ણની આશીર્વાદ રમણીય દૃશ્ય રચાયલાં હતાં. ત્યાં નટનર્તકોનાં

દેહલાલ દિવસ પછી, યાદવોનો દૈવતક ગિરિનો ઉત્સવ આબે. યાદવોએ
ખાણેલોને ફાન દીધાં અને પર્વતની આસપાસના પોતાના રમ્ય પ્રાસાદોને અર્ધ-
ઠાંરો અને વિવિધ શોભાસ્ત્રમશ્રીઓથી શોભાવાં. વાહિનો વાહનારો વાહકો, નર્તકો,
નટો, મધુર ગેય ગાયનોની આનન્દની દેલડેલ વર્તાવી રહ્યા. અને અનેક ઉર્ચા નીચાં
ચાન, વાહનોના ગણગણાટ બાળવા માંડ્યા, ચિત્રચિત્ર પદાર્થોથી હાટો જમરાવાં
અને શોકોની કંઠના યોષપ્રતિયોષ છરયા. ત્યાં પોતપોતાના ભાંવો, પરિચારકો અને
ઠંઠારો ફાસીઓ સાથે પ્રતાપી જસરામ, ઉમસેન, પ્રભુજી આદિ પ્રમુખ યાદવો
પણ પધાર્યા. જમુદેવ પણ ત્યાં સીધાર્શ અને પરિમાલક અર્જુનને મળ્યા-મેટ્યા.
મેળામાં ફરતાં ફરતાં કામી અર્જુનનું મન, સુંદર, અતિકૃપવતી અને લાવણ્યવતી
સુમદ્રા પ્રતિ આકર્ષાયું. શ્રીકૃષ્ણે, હરણ કરી સુમદ્રા મેળવવાનો ઉપાય તેને સૂ-
ચવે, અને યતિ અર્જુને તેનું હરણ કરવા સળખમાં સુધિશિરની સંમતિ પહે-
લેથી મળાવી મેળવી.

ઉત્સવ સમાપ્ત થતાં, શ્રીકૃષ્ણની અનુજ્ઞાથી યતિકૃપધારી અર્જુને દ્વારકાના
ઉપવનમાં નિવાસ કર્યો ઉપવનના સામ, વાલ, અશ્વાર્જુ, બકુલ, અર્જુન, ચરપક,
અશોક, અંકોશ, અતિમુક્ત, દેવક, પારલ, પ્રમાળ આદિ રમણીય વૃક્ષો અને
વિવિધ પુષ્પોથી છવાયેલી સુમધીપૂર્ણ જંગલોથી આજલ, આસમનના સિલાતલ
ઉપર યતિ અર્જુનને ઉત્સવમાંથી પાછા ફરતા યાદવોએ જોયા. અર્જુન પણ ઉત્સ-
વથી નિવૃત્ત થતા યાદવોને નિહાળતો, મનમાં સુમદ્રાનું ચિન્તન કરતો, જાગ્રતિ
માટે યોગ પરતો, સર્વ દૃશ્ય નિરખતો હતો. યાદવો વિનવથી યતિની આસપાસ
વિંટળાઈ વળ્યા અને તેની આગતારજાગતા કરી. યતિનાં વચનોથી નેઓ પરમ
પ્રસન્ન થયા. યતિએ પોતાનો મૂળ વેષ છૂપાવી, તેમને કુદલ પ્રસંગે પૂછ્યા.

જમુદેવ પણ યતિને આવી મળ્યા. તેમણે વિનવ અને હાકિતી તેને કહી કે
હે વિષ્ણુ! તમે ક્યાંથી આવ્યા? મારો ઉપર કૃપા કરો તમે ક્યાં ક્યાં પુણ-
્યેયાં? ક્રીયા ક્રીયા પર્વનો, વનો, દેવસ્થાનો અને નદીઓ નિહાળ્યાં? ”
તના ઉત્તરમાં યતિ અર્જુને પોતાના વનપ્રવાસની વિવિધ અદ્ભૂત કથાઓ સર્વને

નૃત્ય તેણે દીઠાં; વિવિધ ભોજનસામગ્રીઓ આરોગી અને શત્રે દિવ્ય શય-
નમાં શ્રીકૃષ્ણ સાથે કથાવાર્તા કરતાં કરતાં નિદ્રાને અધીન થયો. પ્રભાતમાં
સ્તુતિ અને મંગલવચનોથી જાગ્રત થઈ, શ્રીકૃષ્ણ સાથે સુવર્ણરથ ઉપર
મઠી, અર્જુન દ્વારકા આવ્યો. તેના સત્કાર માટે દ્વારકા પુરી અદ્ભુત રીતે
શણગારવામાં આવી હતી. પુષ્કળ લોકસમૂહ તેનો સત્કાર કરવાને એકત્ર થયો.

સંભળાવી, આનંદ આપ્યો. પછી યાદવોએ એ લિંગુકનું પૂજન અર્ચન કર્યું. યાદવો
પરસ્પર વાર્તા કરવા મંડયા કે આ દેશાતિથિ છે. આ શ્રીમાન યતિશપ્થારી દ્વિ-
જને માટે કીયું આવાસસ્થાન આપણે નિર્માણ કરીશું ? સર્વેએ જાણરામ તરફ
નજર કરી અને જાણરામે શ્રી કૃષ્ણને કહ્યું કે “આ વિદ્વાન્ યતિ દેશાતિથિ છે. તે
વર્ષ એકના નિવાસ માટે આપણી દ્વારકામાં આવેલો છે. તેનો કીયા સ્થાનમાં
નિવાસ કરાવવો, એ હે જનાર્દન ! તમે સૂચવો.” શ્રી કૃષ્ણે ઉત્તર આપ્યો, કે
“તમને જે સ્થાન રચિતર જણાય, ત્યાં એનો નિવાસ કરાવો. એ અતુર યતિ ભલે
આ ઉપવનમાં એક વર્ષ પર્વત રહે અને સુખદ્રાના કન્યાગૃહમાં ભોજન કરી નય.
પરંતુ તેને આ હતાગૃહમાં રાખવો, એવો જ મારો વિચાર છે. આ યતિ વાદ્યશર,
શ્રીમાન્, મુંદર અને બહુશ્રુત છે તેથી તેને કન્યાપુરમાં કે તેની સમીપમાં રાખવો,
એ યુક્ત નથી. તમે પોતે જ ધર્મજ્ઞ છો, સાસ્ત્રના જ્ઞાતા છો, સુભાશુભના પારખ-
નાર છો. તમારી ઈચ્છા વિકલ્પ હું કાંઈ કરીશ નહીં.” એટલે જાણરામે કહ્યું કે
“હે શ્રીમાન્ કૃષ્ણ ! આ યતિ સત્યવાદી, જિતેન્દ્રિય, વિનયસપત્ત, ધર્મધારીઓમાં
ઉત્તમ અને ધૈર્યશીલ છે. પણ એ યતિનું મન કોણ પારખી સકે ? હે કૃષ્ણ ! હું
એને કન્યાપુરમાં લઈ જા અને સુખદ્રાને વિવિધ ભોજન અને પેય, ઈષ્ટ સામગ્રીઓ
તૈયાર કરવાની મારી તરફથી આજ્ઞા આપ.”

પછી શ્રી કૃષ્ણ જાણરામની આજ્ઞાથી યતિ સાથે, પ્રસન્ન થઈ અર્જુનને હાથે
બાંધી, રમણીય કન્યાપુરમાં આવ્યા. પ્રિય અતિથિ-યતિ-અર્જુનનું આતિથ્ય કરવાનું
કામ શ્રી કૃષ્ણે સુખદ્રાને સોંપ્યું અને કહ્યું કે, “આર્ય (જાણરામ) ની આજ્ઞા છે, કે
‘તારે એના ચલાયોગ્ય સત્કાર કરવો. આ યતિ તારે પૂજ્ય છે. આરોગવાની ભોજન
સામગ્રીઓથી તેને પ્રસન્ન કરજે. આ ઋષિ જે કાંઈ આજ્ઞા કરે તે તારે ઉઠાવ-
વી. તારી સખીઓ સાથે તેને વશ વર્તીજે. પૂર્વે પણ આવી લિંગાથી યતિઓનું તે
કન્યાપુરમાં આતિથ્ય કરેલું છે.” ત્યારે સુખદ્રાએ તેનો પ્રતિકરાર આપ્યો: “હું
મારા મતથી આ ઉત્તમ દ્વિજને સત્તેજીશ.”

દ્વારકામાં રહેતા કેટલાક દિવસ વહી ગયા તે પછી, રૈવતક (હાલનો ગિરનાર) ગિરિનો ઉત્સવ આજ્યો. તેની આસપાસ યાદવોએ ચિત્રવિચિત્ર રત્નોથી પોતાના પ્રાસાદો રણગાર્યા હતા; તથા વાદિનો, નટનર્તકો, ગાયો આદિથી અનેક વિલાસો મહાણુવાની તૈયારીઓ કરી હતી, અનેક હાટ

તદનંતર યતિ—અર્જુન કુસલતાથી પોતાના વેશને છુપાવતો બદા સુમદ્રાના બદ્રપ્રેમભર્યા સત્કારનો રવીકાર કરતો, સર્વાંગસુંદર કન્યાનું સત્તન ચિન્તન કરતો, કામથી પીડાતો અને દીર્ઘ અને હૃદય નિર્વાસ નાંખતો, કન્યાપુરમાં કેટલોક સમય રહ્યો. તે સુમદ્રાને રૂપમાં ક્રોધદીથી પણ વ્યક્રીભાતી માનવા લાગ્યો અને લાક્ષ્મી વચ્ચેની પુત્રી ઉદ્રસેના ભૂમિપર અવતરી હોય એમ ખાતવા લાગ્યો. ધણી સમય વીત્યા છતાં, સુમદ્રાના સહચારમાં તે કાલ તેને લાંબો નજાયો ન નહીં. સુમદ્રાએ શ્રીકૃષ્ણ અને યાદવો પાસેથી યજ્ઞરત્ની અર્જુનની ખ્યાતિ સાંભળી હતી, યાદવો પોતાના ભાલક કુમારોને અર્જુન સમાન પરાક્રમી અને ધનુર્ધારી ધરાવે એમ હેતા હતા. આથી રવાલાનિક રીતે, બાલ્યાવસ્થાથી જ સુમદ્રાનું મન અર્જુન પ્રતિ પ્રેમળપણે આકર્ષાયું હતું. અને હૃદયે આવતાં તેણે મનમાં એવી ગાંઠ વાળી જ હતી, કે “મારો પતિ અર્જુન જ થશે.” તેનાં રૂદ્ધ ચાતુર્ય અને સત્યપ્રીતિનાં અવલંબી, તેને પ્રેમ દહતર ખનતો ગયો હતો. અતિથિ પતિને જોઈ તેના મનમાં નિશ્ચય થયો કે આ જ સાક્ષાત્ અર્જુન છે આથી એ સમયે નિશ્ચય કરી, સુમદ્રાએ કપાલરથી તેને ખૂંટ્યું કે “હે યતિ ! તમે ક્રીયા ક્રીયા રેહો, તીર્થો, વનો, સરવર અને નદીઓ નિહાળ્યાં છે ? તમે કંઈ કંઈ દિશાઓમાં મિચ્યાં છો ? તમારા પ્રવાસને કેટલો સમય થયો છે ? તમે ઉદ્રપ્રસ્થમાં ધર્મેષ્વરી સુચિષ્ઠિર અને શરણી સ્ત્રીમને જોયા છે ? નિવસનો ભાગ ક્યાંથી વનવાસ જોગવતા ફરતા પરાક્રમી અર્જુનને ક્યાંથી જોયા ? તમે તેના નિવાસ સંબંધી કંઈ, ક્યાંયે સાંભળ્યું છે ?” અર્જુને, તેના આવાં મહુર વચનોથી પ્રસન્ન થઈ કહ્યું કે “અર્જુન હાલ યતિ રૂપ ધરી, દ્વરકામાં જ વસે છે.” આ સાંભળી ચક્રિત થયેલી બાળાને વધુ ચક્રિત બનાવેનાં તે બોલ્યા:—“હું પોતે જ અર્જુન છું હે બામિની ! તારી ખ્યાતિ અને રૂપસપ્તિથી આકર્ષાઈ, હું જ ખૂણે ભાવથી તારામાં માફે મન પડેલી અહીં રહી છું. હે બદા સુમદ્રા ! સત્યવાન જેમ સ્થાવિત્રોનો પતિ થયો હતો; તેમ હું અવર ! મારો પતિ થઈશ.”

મંડાપાં દર્તા તથા અનેક કીડાઓની બવરચા થઈ હતી. હજારો યાદવવા-
લીઓ, પગે ચાલી, કે વિવિધ વાદનો ઉપર ચડી ત્યાં આબ્યાં હતાં. વિ-
વિધ શૃંગારો અને વસ્ત્રોથી તેમની શોભામાં ભારે વૃદ્ધિ થઈ હતી. ત્યાં
મુગરામ, પ્રભુમન, સાંખ આદિ મુખ્ય યાદવો પોતપોતાની સ્ત્રીઓ, ગણિ-

અર્જુનની આમ સહસા યોગજ યવાથી સુમદ્રા, શ્રીસદન લગ્નને વચ્ચે
પઈ અને એ દલિત લલના પોતાના મંદિરમાં ચાલી ગઈ. પછી મોઢયો તે પીડાવા
લાગી. દિવ્ય યયનમાં તેને નિદ્રા આવવા ન લાગી. તેમ લગ્નથી તેણે યતિની
નિત્યની પૂજા કરી બંધ કરી. શ્રી કૃષ્ણે દિવ્ય દૃષ્ટિથી આ જ્ઞાત નહીં લીધો
અને શ્રીમહાત્મા યતિ-અર્જુનની આત્માસ્વાત્તા કરવાનું કાર્ય સોંપ્યું. આ પાસ
સુમદ્રાનો દેખાવ લગ્નમત યથો. તેનું વલન ફિક્કું પડી ગયું. તે નિઃશ્વાસ ઉપર નિઃ-
શ્વાસ મંદવા લાગી અને શત્રુદિવસના તેને લગ્નમત યથા. ચોક્કસ આમ રૂબેરૂ
પોતાની નહાંને ભેઈ, શ્રીમહાત્મા શ્રી કૃષ્ણની અનુમતિથી પોતાની સાસુ દેવકીને
એકાન્તમાં સુમદ્રાની કામખીડની વાત નિવિદ કરી, અને કહ્યું કે “યતિરૂપધારી
અર્જુન, દન્યાપુરમાં પધારેલો છે, તેને અર્જુન રૂપે યોગજીને સુમદ્રા તેની ઉપર
મોહી પડી છે. તેને હવે કાંઈ એન પડતું નથી. તેથી તે ખાતી કે ખીતી નથી.”

આમ પોતાની પુત્રીની વિરહવેદના નહીં દેવકી તેની પાસે આવી અને
ધીરજ આપતાં બોલી કે-“હે પુત્રી ! શોક કર મા ! શુદ્ધિમાન વસુદેવને હું
આ વાત કરીશ અને તારું શ્રિય થશે. એ યતિ અર્જુન છે એમ મેં પણ સંભળ્યું
છે.” પછી વસુદેવે મુખ્ય યાદવો, પોતાની પત્ની દેવકી અને શ્રદ્ધાળી તથા પુત્ર-
વધૂ સ્ત્રીઓમાં અને શ્રીમહાત્મા સાથે વિચાર કરી, શ્રી કૃષ્ણની સલાહ પ્રમાણે
ભાર દિવસ પછી, ઉદ્ધવ અને બુવરામ નહોતે નહીં, એમ સુમદ્રાનો વિવાહ અર્જુન
સાથે કરવાની એક યુક્તિ શોધી. વસુદેવે, એ યુક્તિ પ્રમાણે યાદવોને મદ્રા-
દેવના ઉત્સવ નિમિત્ત દ્વારકામાંથી ખસેડવાની ગાઠવણ કરી. લોકમાં પડો વળડા-
ળ્યા કે ‘આજથી ચોથે દિવસે સુમદ્રાની પીડાની શાન્તિને અર્થે અંતર્દ્વારમાં ઉત્સવ
અર્થે સર્વે વહેંચીએ, પુત્રો, બાલવો, દાસ અને અનુચરો સહ આવજું. ત્યાં ચોત્રીસ
દિવસનો પરમ ઉત્સવ થશે !’ આ સુજન, ઉત્સવને દિવસે યાદવો, વંત્રથી ચાલતી
નોકાઓમાં ખેરતી, અંતર્દ્વારમાં સીધાબ્યા. કૃષ્ણ, પ્રભુમન, સ્વાત્મિક આદિ મુખ્ય
મુખ્ય યાદવ યેજ્ઞાઓ પણ ત્યાં સીધાચાં. વિવિધ વાદ્યોથી અનેક રમણીય કીડા-

કાઓ અને અનુચરો સાથે આવી. શ્રી કૃષ્ણ સાથે અર્જુન પણ આવ્યો. મેં ગામાં ફરતા ફરતા તેની દષ્ટિ, સુંદર, મોઢની જેવી સુભદ્રા ઉપર પડી. શ્રી કૃષ્ણ, પાર્યનું લક્ષ સુભદ્રા ઉપર એકી ટસે ખેંચાયલું જોઈ, હસ્યા અને ખોલ્યા કે “વનચારીનું મન, કામથી કેમ હોવાઈ જતું હશે? એ

ઓઘી, પદ્મવો અને પુષ્પોઘી મનોરમ વાપીઓ, કાનનો તથા ઉપવનોમાં ઉત્તમ વિદ્યારવિકાસથી યાદવો પરમ આનન્દથી ઉત્સવ ઉજવવા મંડ્યા.

‘ શ્રી કૃષ્ણે અંતર્દર્શિપમાં સીધારી વખતે યતિ-અર્જુનની સેવા ઉઠાવવાં સુભદ્રાને દ્વારકામાં રહેવાની આજ્ઞા કરતાં એવી સૂચના કરી કે, તારે માર દિવસે યતિની સેવા ઉઠાવવી. એને વય વર્તીયું, કીર્તિ તથા ધર્મને લક્ષમાં રાખી, આ તપસ્વી અતિથિઓમાં મુખ્ય યતિનાં સર્વ કર્યો કરવાં. હર્ષયુક્ત યાદવોથી ખાલી થયેલી દ્વારિકામાં અર્જુન સુભદ્રાના ઉદ્ઘાટની રાહ ભેતો કાલ-નિર્મમન કરવા લાગ્યો. મારને દિવસે તેણે સુભદ્રા સાથે વિવાહ વિધે વાતચિત કરતાં કહ્યું કે “આજે રાત્રે આપણું લગ્ન થયે. કામરૂને મને મોહિત કર્યો છે. આ ધર્મસંઘર્ષમાં શું કરવાથી આપણને સુખ થયે તે કે આધરિ. હું કહે.” અર્જુનનું આર્ક વચન સાંભળી તેની આંખો આસુથી ભરારાઈ કામરૂનાથી પીડાતી સુભદ્રા કાંઈ પણ ખોલી સરી નહીં અને પિનાના મંદિરમાં ચાલી ગઈ.

તે સ્થાને રાત્રી પડતા બંધવો, અષ્ટસાઓ, નારદ આદિ મહામુનિઓ, વસિષ્ઠ આદિ સમર્થિઓ, ઈંદ્ર અને નિદ્રામાં પડેલા બલરામ શિવાય કેટલાક મુખ્ય યાદવો પણ આવ્યા. કૃષ્ણે સુભદ્રાના વિવાહની યોજના કરી અને સર્વે દેવાદિને સંહાર કર્યો. મહર્ષિ કશ્યપ દોઢા અને નારદ આદિ સદસ્ય થયા. સર્વે દેવો અને દેવ-પાલોના સ્તુતિવચનો સાથે મહેન્દ્રે અર્જુનને અભિયેક કર્યો અને શુભ આશિષ આપી. પછી સુભદ્રાનાં લગ્ન થવાં. પછી ઈન્દ્ર આદિ ત્યાંથી વિદાય થયા; અને પેલા મુખ્ય યાદવો પણ અંતર્દર્શિપમાં પાછા સીધારી ગયા. ચંદ્રનંદને જતાં જતાં અર્જુનને સૂચના કરી કે “આજથી બાવીસમે દિવસે મારા કૌભૂ અને સુગ્રીવ નામના હવે ભેટલા રથમાં બેસી, સુભદ્રાને સાથે લઈ, તું સુખેથી ઈંદ્રપરથ ચાલ્યો જાશે; પછી યાદવો સંહિત હું આંહિ આવીશ. ત્યાં સુધી હું યતિરૂપે કૃત્તિમણીના મંદિરમાં રહેજો.”

તો મારી બહેન છે અને મારાં પિતાની વહાલી પુત્રી છે. તે રૂપસંપન્ન હોવાથી તેની ઉપર કાણ મોહી ન પડે ? એ તારું મન એની ઉપર ચોંટ્યું ન હોય તો હું મારા પિતાને તે સંબંધી વાત કરું." ત્યારે અર્જુને કહ્યું કે "એ કલ્યાણી મારી પટ્ટરાણી થાય તો કેવું સારું ? એ કીયા ઉપાયથી મળી શકે ?" શ્રી કૃષ્ણે જણાવ્યું કે "ક્ષત્રિયોને માટે સ્વયંવર એ જ યોગ્ય વિવાહ છે. પરંતુ સ્ત્રીનો સ્વભાવ અનિશ્ચિત હોઈને અજાણ્યા અને મોહથી ચક્રિત કરનારા, પરંતુ ઉત્તમ નહીં એવા રાજાને તે પસંદ કરે, એવો મંભવ વિશેષે કરીને શય્ય હોવાથી રાજકન્યાનું હરણુ સાદસ-ત્રિય ક્ષત્રિય કરે, એ પ્રચર્ય છે. ધર્મજ્ઞોએ, યશ્વીરાને માટે વિવાહનો એ જ પ્રકાર યોગ્ય ગણ્યો છે. માટે મારી બહેનનું તું હરણુ કર." આ કહેવું

પછી જનાર્દન અંતર્દ્વિપમાં પધાર્યા. ગ્રહ લગ્ન થયાને બાવીસ દિવસ થયા એટલે ધનનંદ્યે સુભદ્રાને પોતાની સાથે ચાલી આવવાનો વિચાર જણાવતા કહ્યું કે, "મતની સમાપ્તિ નિમિત્ત મુખ્યમુખ્ય દિવસોને લોભન આદિથી સંતોષ; શબ્દ, સુ-ગ્રીવ, મેઘપુષ્પ અને બલહક, એ ચાર શીમ યતિવાળા શ્રીકૃષ્ણના અર્થ જોડાવી તેમનો રથ તૈયાર કરાવ; આયુધો, ધનુષ્યો, ગદા આદિથી તેને સજ્જ કરાવ અને તારી સખીઓને બેઠી છે. તેમને જણાવજે કે મતની સમાપ્તિ માટે શ્રીકૃષ્ણના ઉત્તમ ર-મણીય રથમાં બેસી, હું દેવસ્થાનમાં જવાની છું."

અર્જુનની આજ્ઞા શિરે ચઢાવી, સુભદ્રાએ બ્રાહ્મણોને નોતર્યા અને તેમને યથાવિધિ સન્માર કર્યા. પછી તેણે શ્રીકૃષ્ણનો રથ સજ્જ કરાવ્યો; અર્જુન માટે રથમાં ઉત્તમ કવચ; ધનુષ્ય, સુકુટ આદિ આભરણો મૂકાવ્યાં. રથ તૈયાર થતા સુભદ્રા તેમાં બેઠી અને અર્જુન યતિવેષને ત્યાગ કરી, સ્વેદ વસ્ત્ર ધારણ કરી, રથ ઉપર ચઢ્યો અને ઘોડા મારી મૂક્યા. ચત્તિ સાથે સુભદ્રાને નાશી જતી ભેટાં, રણવાસમાં રોર-જકાર મચી રહ્યો. દ્વારકાના રજાણાં રહેલો વિષ્ણુજવા સૈન્ય લઈ તેની પાછળ ધસ્યો, અને બન્ને વચ્ચે ટુમુલ સુધ્ધ થયું. અર્જુનના સારથીનું સ્થાન સુભદ્રાએ લીધું અને કુશલતાથી રથના અસ્થાને નિયમમાં રાખ્યા. અંતર્દ્વિપમાં બલરામ આદિ યાદવોને મતિરૂપધારી અર્જુને કરેલા સુભદ્રાના હરણની વાત સંભળી, ક્રોધ ચઢ્યો. (અદિથી બાકીની કથાએણી ઉપરના સારને અનુસરતી છે.)

સાંભળાને અભૂતને, શીઘ્ર ગતિવાળા દૂતો ઇંદ્રપ્રસ્થ પાઠવ્યા અને સુભદ્રા દરજી કરવાના કાર્યમાં જ્યેષ્ઠ ભાઈ યુધિષ્ઠિરની સંમતિ મંગાવી.

સુભદ્રાના દરજીમાં યુધિષ્ઠિરની સંમતિ મળતાં, શ્રી કૃષ્ણની અનુગ્રાહી, શસ્ત્રાયુધોથી સજ્જ કરેલા સુવર્ણમય રથમાં બેસી, યુગમાને બહાને મેળામાંથી તેણે સુભદ્રાને ઉપાડી જવાનો ઉપક્રમ માંડ્યો. સુભદ્રા, દેવતા ગિરિનું અર્ચન કરી, દેવતાઓને પૂજી, બ્રાહ્મણો પાસે સ્વસ્તિવાચન બોલ્યાવી, દ્વારકા પાછી ફરતી હતી, ત્યાં કામનાજીથી પીડાયેલા અભૂતને વાટમાંથી બલાતકારે તેનું દરજી કરી, રથમાં બેસાડી દીધી અને પોતાના નમર તરફ પ્રયાણ કર્યું.

તત્કાળ હાકોટા વાગી રહ્યા અને સર્વ યાદવો યુદ્ધની તૈયારી કરવા મંડ્યા. રજતુરી વાગી રહી અને વૃષ્ણિ વીરોની આંખો ક્રોધથી લાલચોળ બની ગઈ તેમણે મહા અમૂલ્ય કવચો અને ધનુષ્યો સજ્જ કર્યા; બલરામે આમ યાદવોના અતુલ સૈન્યને સજ્જ કરતાં જોયું, પરંતુ શ્રી કૃષ્ણને અવ્યય અને નિર્વિકારી દેખતાં, તેમણે યાદવોને શ્રી કૃષ્ણની સલાહ લેવાની સૂચના કરી. એટલે તત્કાલ તેમની સભા બારાઈ. બલરામ સભામાં બોલ્યા કે “હે કૃષ્ણ ! તારી ખાતર અમે અભૂતનો દ્વારકામાં સત્કાર કર્યો. પણ એ કુલાંગાર, દુર્ણાદિ, આપણી પૂજા અને સત્કારને યોગ્ય નથી, એવો કીયો મૂર્ખ અજ ભાઈ, આધારું પાત્ર બાંગી નાંખે ? આપણા પૂર્વના સંબંધને માન આપી, તેને અમે સત્કાર કર્યો. તેણે હે કેશવ ! તારો પણ અનાદર કર્યો અને સુભદ્રાનું દરજી કરી, મૂલ્યના યુગ્મમાં પ્રવેશ કર્યો છે. મારા માયા ઉપર તેણે ખમ કેમ મૂક્યો ? હું આજે પૃથ્વી નિષ્કૌરવી કરીશ. એ અભૂતને કરેલો દોષ હું સાંજનાર નથી.” અન્ય યાદવોએ પણ આમ મેલતી પેટ ગાળતા બલરામના કથનને અનુમોદન આપ્યું.

તે પછી સર્વને શાન્ત પાડતાં શ્રી કૃષ્ણે તેમને આલું ધર્મયુક્ત વચન કહ્યું : “અભૂતને પોતાના કૃત્યથી કષ્ટિજ આપણું અપમાન કર્યું નથી. કૃત્યથી તો તે આપણા વિશેષ સન્માનને પાત્ર ફરે છે. સૌ આ વાત

સારી રીતે જાણે છે કે આપણે યાદવો કાંઈ અર્થના લોભી નથી. એટલે આપણે એવા વરને તે વરાવવાની નથી. સ્વયંવરમાં કન્યા થોડા વરને વસ્તી નથી. પશુદાન સમાન કન્યાદાનને અર્જુન ઉતરતું ગણે છે. વળી કીયો પુરુષ પોતાના સંતાનનો વિકાસ કરે? અર્જુન આ સર્વ દોષો સમજે છે. તેથી જ તેણે આમ ધર્મને અનુસરતું હરણ કર્યું છે. યદુરવી સુભદ્રાનો એની સાથેનો સંબંધ ઉચિત છે. પાર્થના જેવો કાંઈ શીઘ્ર સંબંધારી નથી. એનો કાંઈ પરાજય કરી શકે એમ નથી.”

કૃષ્ણના આવા વચનથી યાદવો જ્ઞાન્ત પડ્યા અને અર્જુનને દ્વારિકા બોલાવ્યો. પછી કૃષ્ણે તેનું લક્ષ કર્યું અને અર્જુન ત્યાં બાર માસ રહ્યો. તે પછી વનવાસના બાકીના વર્ષ, અર્જુનને પુષ્કર તીર્થમાં ગાળ્યાં. વનવાસ પૂર્ણ થતાં, તે સુભદ્રા સાથે ઇન્દ્રપ્રસ્થ આવ્યો, સર્વ વડીલોને નમ્યો અને બ્રાહ્મણોનું પૂજન અર્ચન કર્યું.

પછી અર્જુન પોતાની પ્રિયા દ્રૌપદી પાસે ગયો. દ્રૌપદીએ પ્રશ્ન-કોપ કરી તેને કહ્યું: “જ્યાં સાત્ત્વતની પુત્રી સુભદ્રા હોય ત્યાં હે ધર્મજય ! તમે જાવ, સારી રીતે બંધન બાંધેલા બારને એક વધુ નવું બંધન બાંધતાં પૂરતું બંધન શિયિલ થઈ જાય છે.” આમ અનેક પ્રકારે વિલાપ કરતી દ્રૌપદીનું ધર્મજયે વારંવાર સ્નેહવચનો કહીને, સાત્ત્વત કર્યું અને પુનઃ પુનઃ ક્ષમા માગી. પછી ગોવાલણીને વેળે, રાતા રેણુમનાં કપડાં પહેરાવી અર્જુનને સુભદ્રાને રજુવાસમાં મોકલી.

રજુવાસમાં તે કુંતા માતાને પણ લાગી કુંતાએ તેનું માથું સુંઘું અને આશિષ દીધી. તે પછી દ્રૌપદીએ પોતાની શોક્ય અને આધવની બેન સુભદ્રાનો આલિંગનથી સત્કાર કર્યો અને પ્રસન્નતાથી કહ્યું: “તારો પતિ અન્નિત-યાવ,” પછી જન્મે જણ્યા સંપથી રહેવા લાગ્યાં.

એવામાં મદાનુ સૈન્ય સાથે બલરામ અને શ્રીકૃષ્ણ ઇન્દ્રપ્રસ્થ આવી પહોંચ્યા. તેમના સત્કાર માટે સામા નકુલ અને સહદેવ ગયા; યુધિષ્ઠિરે વ્રજ-પતાકાથી ઇન્દ્રપ્રસ્થની શોભા વધારી દીધી. રાજમાર્ગો-સુખથી ઇટણાથી

હાંડી દીધા અને પુખ્તોનાં તોરણો આદિથી તેમને અનુપમ રીતે શણગાર્યાં. ઠામ ઠામ અગર આદિના ધૂપ બહેંકી રહ્યા; માર્ગો આનંદી લોકથી ઉભરાયા અને હારોથી શોભી રહ્યા. હજારો પ્રાણીઓના સત્કાર સાથે બલરામ અને કૃષ્ણે રાજભુવનમાં પ્રવેશ કર્યો. પછી અર્જુનને પહેરામણીમાં કૃષ્ણે પુષ્કળ અને ઉત્તમ ધન સમર્પ્યું. ઘંટડીઓથી ગાજતા, કુશળ સારથીઓએ કેળવેલા ચાર ચાર ધોડા બેડેલા સુવર્ણના હઝાર રથ; મધુરાની દુધાળી, વર્ચસ્વી, દશ હઝાર ગાયો; સુવર્ણના અલંકારોથી શોભતી, ચન્દ્રનાં કીરણો જેવી, શુદ્ધ ધોળી હઝાર ધોડીઓ; યુવાન અને સ્નાનપાનમાં કુશળ હઝાર ગારી દાસીઓ; દશ મનુષ્યોના વજનનું સોનું; મદ ઝરતા સંખ્યાર્બંધ હાથીઓ, વિગેરે અનેક અનેક સાધનસામગ્રીઓ કન્યાદાનમાં બલરામે અર્જુનને આપી.

પછી ઈન્દ્રપ્રસ્થમાં આનંદવિહારમાં કેટલાક દિવસ નિર્ગમન કરી, બલરામ દારકા ખાજા સીધાવ્યા. શ્રીકૃષ્ણ ત્યાં રહ્યા અને મૃમયા આદિ અનેક વિદ્યારો અર્જુન સાથે કર્યાં. પછી કેટલેક સમયે સુભદ્રાને અભિમન્યુ નામનો પુત્ર થયો અને દ્રૌપદાને પણ પાંચ પાંડવોથી પાંચ વીર પુત્રો થયા. આમ પાંડવોનો સંસારવ્યવહાર સુખશાન્તિથી ચાલવા માંડ્યો.

પ્રેમાનંદકૃત “સુભદ્રાહરણ”નો સાર.

અશ્વમેધ યજ્ઞની પૂર્ણાકૃતિ વેળા, અવિચારપણાથી થયેલી અદાર બહુ-હત્યાઓનાં અધર્મો કર્મથી છૂટવા અનિશ્ચય ઉત્સુક મેદારાજ બ્ર-મેજ્યે મહાભુનિ વૈશંપાયનને અર્ધપાછાદિથી આતિથ્યસત્કાર કરી, પોતાના પાપના નાશનો ઉપાય પૂછ્યો; એટલે મહાનુભાવ વૈશંપાયન ત્રણિએ શ્રી વેદવ્યાસની ઉત્તમ વાણીથી બરપૂર, મહાભારતનાં અદાર પર્વ દ્વારા તેના ધર્મશીલ પાંડવોનાં માનવ દેહને પવિત્ર કરનારાં, ચરિત્ર સાંભળવા પ્રેરણા કરી ક્યારંજ કર્યો. પાંડવોની ઉત્પત્તિ, તેમના કાકા ધૃતરાષ્ટ્રે રાજ્યકાર્યમાં

ભાગ નહીં આપી અન્યાય કર્યોનો પ્રકાર, દુર્યોધનની તેમનું કાસગ કાઢવા લાક્ષાગૃહમાં બાળવાની પેરવી, તેમાંથી છટકવા પાંડવોનો વનવાસ, કૈરવોના અનેક કૂડ કપટોથી ભગવત્કૃપાએ થયેલું રક્ષણ અને દ્રૌપદીસ્વયંવરમાં અર્જુનનો સફળ મત્સ્યવેધ, દ્રૌપદી સાથે પાંચે પાંડવોનાં લગ્ન, રાજપદાની હસ્તિનાપુરમાં પાંડવોનું પુનઃ આગમન આદિ અનેક પ્રમંગો ક્રમે ક્રમે વૈશંપાયને જન્મેજન્મને મંલગાબ્યા. પછી, જન્મેજન્મની ઈર્ષ્યાથી કૃષ્ણની ભગિની સુભદ્રાનું હરણ અર્જુને કર્યાની કથા વૈશંપાયને તેને નીચે પ્રમાણે સંવિસ્તર કરીઃ-(૬૩વું ૧)

દ્રૌપદીને વર્ષા પછી પાંડવો હસ્તિનાપુર પધાર્યા; સર્વ નગરલેહિ આનંદથી અને મુક્તા તથા કુસુમોથી તેમને વધાવ્યા. પછી નિમ્નધામમાં સ્વસ્થ થઈ, દ્રૌપદી સાથેના પોતપોતાના ભાવી વર્તન સંમંધી પાંચે ભાઈઓ વિચાર કરવા મળ્યા. એટલે ત્યાં તેમની ગૂંચ ઉઠેલવા મહાન્ ઝગપિરાય નારદ અંતરિક્ષથી ઉતરી આવ્યા. તેમણે અત્યેક બધુનો દ્રૌપદીસહગમનનો અવધિ નક્કી કરી આપ્યો. તેને અનુસરીને નારદે, જેના આવાસમાં દ્રૌપદી રહેતી હોય તેના આવાસમાં બીજા કોઈ ભાઈએ અચાનક પ્રવેશ ન કરવો અને કરે તો તેણે “ બાર વર્ષ બ્રહ્મચર્ય (૧) કરી, વનકૂલ પહેરી, બાર વર્ષ વનવાસ સેવવો,” આવી પ્રતિજ્ઞા અત્યેક પાંડવ પાસે લેવરાવી. બલવાન ભાવીથી એમ જન્યુ કે વડવીર ધર્મરાયનો દ્રૌપદીના સહગમનનો વારો હતો, તેવામાં એક દિવસે મધ્ય રાત્રિએ એકએક માદા બૃમરાણુ ઉઠાવતો, ધાઓ રે ધાઓ, રે ધાઓ, એવો શોરમકાર મચાવતો એક દ્વિજ રાજદારે આવ્યો અને મઠમાંથી પોતાની પેનુ ચોરી લઈ નાસી જતા ચોરને પકડવા અર્જુનને કહેતાં ભારે કીલકીલાણુ મચાવી મૂક્યું. જીવના ભોગે પથુ ગૌષાલજીવનું પાલન કરવાની પ્રતિજ્ઞા ધરાવનાર અર્જુન, ચોરની ઉપાધિથી બ્રાહ્મણને મુક્ત કરવા, આયુષ શોધવા તત્પર થયો. થવા કાળ હતું તેથી, સુષિકિરના જ ભુવનમાં તેનાં આયુષ હતાં. તેથી અર્જુને બાર વર્ષ

ધરી, શુધિશિલ્પના અંતઃપુરમાં બઈ, આયુધો લઈ, ચોર પાછળ દડબડ દોડ-
કાઢી, ચોરને પકડી, બ્રાહ્મણને તેની ગાય પાછી સોંપી. પણ પછીથી આ-
વેશમાં ને આવેશમાં મૂળ પ્રતિજ્ઞાનો જંગ કર્યા માટે તે પરતાવા લાગ્યો ।
પરંતુ, છેવટે ક્ષત્રિયને યોગ્ય કર્તવ્ય-પાલન કર્યાના વિચારથી મન વાળ્યું
અને વન સીધાવા અર્થે સર્વ સ્નેહીઓની આજ્ઞા માગી. પછી લાંબી અ-
ર્જુન વનક્રમ પારણ કરી, ઋષિજનોના મોટા સાથ સાથે વનના માર્ગે પરવર્યો,
અને જગવત્સમરણ કરતાં તેમ જ પાવન તીર્થાટન આદરતાં તેણે પૃથ્વીને
પાર કાઢવા માંડ્યો. ‘ જ નિ પદારથ ’ હતું તેથી તે વનવાસમાં ત્રણ વનિ-
તાઓને વર્યો પછી, તેણે દક્ષિણ સમુદ્રના ઉપકંઠનાં અગત્યાદિ પંચ
તીર્થોમાં વમતી, શાપથી મગરી બનેલી, પાંચ અપ્સરાઓનો ઉદ્ધાર કર્યો.
પછી નાગરાજ કૌરવ્યની પુત્રી ઉલ્લપિને મેલોષા, મણિપૂર આણ્યો અને
ચિત્રાંગદ રામની પુત્રી ચિત્રાંગદ સાથે લગ્ન કરી, તેનાથી બહુવાહન પુત્ર
ઉત્પન્ન કર્યો. પછી અર્જુન લાંબી આઠા માગી તીર્થયાત્રાએ નીકળ્યો
અને અવશેષ અપરિમિત તીર્થોમાં ફરી ફરીને, પૃથ્વીને પાર કાઢ્યો. આમ
પ્રતિજ્ઞા પ્રમાણે લગભગ દ્વાદશ વર્ષનો વનવાસ પૂરો થતાં તેણે પોતાની
સાથે ફરતા ઋષિમાત્રને વિદાય કીધા અને શ્રીકૃષ્ણને મળવાની ઇચ્છા થ-
વાથી દ્વારકા ગયો (૪૩૦ બીજું).

માર્ગે વિચરતાં તે દ્વારકા પાસેના વનમાં આવી ઉગ્રો અને દર્બથી
હરિતું સમરણ કર્યું; એટલે તત્કાળ અવિનાશી ચતુર્ભુજ દેખા નીધી. પ્રદ-
ક્ષિણા કરી, અર્જુન વાલશું તેમને બેટયો. પછી કૃષ્ણે તેને કુશળ વર્તા
પૂછી અને તેનાં વનવાસનાં કર્મ જાણી લીધાં તે પછી બંને પ્રભાસ
પાટકમાં બાંધ્યા; સરસ્વતીમાં સ્નાન કરી ગિરનારની યાત્રાએ વિચ્યા.
શ્રીકૃષ્ણનો અભિવાદ્ય પોતાની બેન શુભદ્રા સાથે અર્જુનનાં લગ્ન કરાવવાનો
, તેને એક વર્ષ દ્વારકા રહેવા નિમંત્રણ કર્યું. પણ અર્જુન તે વેળા
તેમનો એ હેતુ જાણી ન શક્યો, પણ દ્વારકા જ્યાં રહેતે શુદરસામે
પોતાના દેવને દેવેથી જ્યારે એક એવી યુક્તિ અર્જુનને સુઝારી કે તાર

તપસી, અવધૂતનું રૂપ લેવું અને દ્વારકામાં જાના રહેવું: અને લોકો તને આવો માનશે, ત્યારે અર્જુન મનમાં તેમનો યુક્ત હેતુ કળી ગયો. પછી દ્વારકા ગામને પાદર આવતાં, અર્જુને અતીત યવાની પેરવી કરવા માંડી અને કૃષ્ણ પોતાને મંદિર સિધાયાં. (કડવું ત્રીજું).

આ પાસ અર્જુને તપસીનું સુંદર રૂપ ધર્યું. તેણે અવધૂન, જોગી, સંન્યાસી, ગોસાધ, મહંત, સાધુ, ગોરજી, જંગમ, સેવક, કાનફટા, એ સર્વ પ્રકારના ત્યાગીઓ તેમ જ ગૃહસ્થધર્મી બ્રાહ્મણોના વેવાક્યકારોમાંથી રસમય યુક્તિ (કયુ-મર) કરી, ધારણ કરી અને એક નવીન અતીતનું અટપટું સ્વરૂપ ધારણ કર્યું. તેણે બાવના ચંદનનાં બાર તિલક કર્યા (વલ્લભ ગોસાધ), માથે જટા બાધી (જંગમ અને શૈવી બાવો) અને શરીરે પીતાંબર પીંટાણું (ગીર અથવા મહંત); બગવાં વજ્રની ગાંડી, વ્યાધાંજર અને ગજચર્મ, બગલમાં મારી લીધાં (જોગી અને સાધુ); ગળામાં સોને મટેલી રૂદ્રાક્ષમાળા ધાલી, પીતાંબરનો કછોટો બીડયો અને કેડે મેખલા બાધી, ખભે ઝોળી ભરવી અને તેમાં શંખ ભસ્મના ગોળા અને શાલીઆમ (જંગમ અને સેવક) મૂક્યાં. આ શિવાય બીજી, જોગીને થોડી-વરતુઓ પણ લીધી. પોથી, પુસ્તક, મુદ્રા, કંકણ, પજી ઝોળીમાં ભર્યાં; (કાનફટાનો વેપ) હાથમાં સોનાનાં કડાં અને જાણી ઉપર માદળીઆં ચઢાવ્યાં (અવધૂતનો વેપ). તેની રાત્રીઓળ આખ; લાલશુંદ અરણ્ય સરખું શરીર અને વિશાળ છાતી શોભતાં હતાં. પછી તેણે જટાને ફરતું, સોનેરી જરકશી વજ્ર વીંટ્યું, કાને છોગાં મૂક્યાં અને ફેંટાના છેડાની સેરા લટકતી રાખી અને જટામાં માળા ધાલી; હાથમાં ખીંછી (જેની ગોરજી) લીધી અને કરવડો સાંઘ્યો, પાવડી ઉપર (સંન્યાસી) ચઢયો. અને લાલ છડી પકડી. આવા અટપટા અદ્ભુત વેષથી 'લોકકર્ણુ' તેજ અર્જુનના બાલે આવી રહ્યું હોયની તેમ દેખાવા લાગ્યું. તેથી જાણે તે કામદેવ હોય તેમ શોભી રહ્યો અને અર્ધચંદ્રાકાર ત્રિધુડથી તે સદાશિવ જેવો દેખાયો. અમરોનો ધન્યવાદ લેતા તે આવા અતીતના વેષે બારેખમ થઈ, હળવાં હળવાં ડગ ભરતો ભરતો દ્વારકા આવ્યો. ગોવાળ, પશુ અને થોડે થોડે

રો સચેસારી અભ્યુત્થાના આવા અદ્ભુત, વેપથી મોહ પામી સ્તબ્ધ થયાં; અને તેકાણુ હશે, ઈદ્ર, ધ્રુવા, કે શિવ વિષ્ણુ હશે તેની કલ્પના કરવા લાગ્યા, સર્વ નરનારીઓએ મોતી અને પુષ્પોની વૃષ્ટિથી તેને વધાવી લીધા. પરંતુ તેના પ્રભાવથી સર્વ ચિત્ર પેરે આશ્ચર્યચકિત થયલાં હોવાથી, તમે કાણુ છો, ક્યાંથી આવ્યા અને ક્યાં જશો ? ઈત્યાદિ આદરસત્કારના પ્રવચનો પણ પૂછવાની કાષ્ઠનીએ હિંમત આપી નહી. (કડવું ૪ થું)

દ્વારકાના પુરહારે આવી પહોંચતાં, આખાલટૂક સૌ કોઇ તેને જોવ આવ્યાં અને મોહ પામી જાણે ચિત્રમાં જડેલાં હોયતી તેમ સ્તબ્ધ થઇ ગયાં. એટલામાં એક માદવ બહાર આવ્યો અને પ્રદક્ષિણાદિથી અભ્યુત્થાની પૂજા કરી અને ચારે વર્ણના સર્વે લોક પગે પડ્યા. તુરત ખાવાએ સર્વેને આશિષ આપી. પછી યાદવોએ ખાવાને તેમજ નામકામ, દ્વારકા આવવાનું નિમિત્ત અને ત્યાંથી સિધારવાના સ્થળ વિષે પૂછા કરી. એટલે જાણે પોતે ત્યાંથી સર્વે એપણાઓ તરી ગયો હોયતી તેમ, તદ્દન બેપરવાઇથી ખાવો ખોલ્યો: “જ્યાં જન્મ્યો તે અમારું ધામ અને અમારે તે નામ સાથે શું કામ ? ગમે તે નામથી મને ખોલાવો. હું પ્રભાસપાટણથી આવું છું. પૃથ્વીનાં સર્વ તીર્થો કરવાની મારી ઇચ્છા છે. મેં જામતીસંગમમાં સ્નાન કરતાં અહીંની ભાવિક મળની ખ્યાતિ સાંભળી, તેથી અહીં આતુર્મસ રહેવા આવ્યો છું.” ખાવાની પોતાના પુરમાં રહેવાની ઇચ્છા સાંભળી, પોતાને ધન્ય માનતા લોક અભ્યુત્થાને પુરમાં તેડી ગયા.

માદવ આગ્રનો સમુદાય તેમની સેવામાં સંબળ થયો અને “જય નારાયણ” ના વંદનાપૂર્વક ઉચ્ચારથી શેરીએ શેરીએ તેમનો આદરસત્કાર કર્યો. (કડવું ૫ મું)

નગરમાં પધારતાં કામકામ કિલ્લાસ પામતાં આખાલટૂક યાદવયાદવી-ઓએ ઉંડા હિમળા અને ભાવથી તેમના વિવિધ પ્રકારના આતિથ્યસત્કાર કર્યા; જલ, આસન, પૂજન, અર્ચન, મુખવાસ આદિ ઉપચારોથી ખાવા અભ્યુત્થાની સેવા લાવી. પછી તેમણે તેના નિવાસને અર્થ એક મઠી બાંધી

આપી; અમિદુઃ, બેઠક, મંડપ તથા અન્ય અગત્યના સાધનસમારંભ તૈયાર કરી આપ્યાં. પછી તેમના નિર્વાહ અર્થે તેમણે બાવાને ગોજનના વારા પ્રરધરના બાંધી દીધા. અર્જુને મદીમાં નિવાસ કર્યો. અહીં તેણે નિત્ય ગોમતી-મંથનમાં સ્નાન કરી, વેદ ઉપનિષદાદિનો પાર ભણી, ભાવિક યાદોને ધેર જમી, દ્વારકામાં દિવસ નિર્ગમન કરવા માંડ્યા. (કડવું ૬ કું.)

ધીરે ધીરે તેના ભકતો વધતા ગયા. તેઓ મેવા આદિ વિવિધ ખાદ્ય વસ્તુઓ તેને અર્પણ કરવા લાગ્યા અને પાદસેવન આદિ ઉપચારો અને સેવા ઉઘાવવા માંડી. અર્જુને પણ તેમની શ્રદ્ધા જમાવવા વિવિધ અમત્કારો આદર્યાં. કોઈને મંત્રજંત્રની વિદ્યા, તો કોઈને વશીકરણ વિદ્યા, તો કોઈને ધુતમંત્રાતાની મેલી વિદ્યા અને કીમીઓ શીખવ્યાં; તો કોઈને મુક્તિના સાધન બતાવ્યાં. વચનસિદ્ધિથી કોઈની વિત્ત, પુત્ર અને લોકકીર્તિની એમ ત્રણે એકજાઓ સંતોષી. તેમની ભય, મારણ, વારણ, ઉચ્ચાટણ, સ્તંભન, મૂક, દષ્ટિરોપ આદિ બાધાઓ ટાળી. કોઈના રોગ દોરાચીટ્ટી બાંધી, તો કોઈના રોગ મંત્રેલાં માદળીઆં, અને કંઠા બંધાવી, નિવાર્યાં. આમ અર્જુનના વિવિધ પાખંડોથી સર્વનાં આધિ, બ્યાધિ, ઉપાધિ એ ત્રિતાપનાં કષ્ટ વિરામ પામવાથી તેનો મહિમા દ્વારિકામાં સર્વત્ર ગવાયો. નિત્ય નવનવાં ભોજનો, અને નાનાવિધ ભેટોથી, ચારે વર્ણના સર્વ લોક ગર્વ મૂકી, અવધૂતની આસનાવાસનામાં રમ્યાપરમ્યા રહ્યા. તેની સિદ્ધિ પ્રસિદ્ધ થઈ. 'પરમ સિદ્ધદેવ' રૂપે તે પૂજાયો અને કૃષ્ણના પ્રતાપથી દ્વારકા પુરમાંથી સર્વનું દુઃખ માત્ર પણ ટળી ગયું. (કડવું ૭ મું.)

આમ દિનપ્રતિદિન અર્જુનને મહિમા વધતી, ચારે વર્ણના લોક દ્વારે દેશાવરથી તેના દર્શન અર્થે આવવા લાગ્યા; તેમ અર્દ્રીતદ્વીપી ખોડાં, લંગડાં, લૂલાં, બહેરાં, ખાંગળાં, કાઢીઆં, રસતપીત્તીઆં લોક પણ આવતાં અને આવતું દર્શન કરી, આશિષ લાઇ, સત્વર સુખ પામી ધેર પાછાં સીધારતાં. જળ અને મીનના સંબંધ પેરે આબાલવૃદ્ધ તેના સ્નેહને વશ થયાં અને ઉત્તમમાં ઉત્તમ વસ્તુ ભેટ ધરવા લાગ્યાં. બાળકો પણ નિદ્રામાંથી બાવાનું

નામ કાને પડતાં તત્કાળ ઝંખી ઉઠતાં અને માર્ગે પણ તેને જોઈ ગાડાં-
થેલાં ચર્ચ જતાં. જેને ત્યાં જાવો આરોગ્યવા જતો તેના ઘરનાં તેને 'અહો
અહો' કરતાં તેમ પરમેશ્વરના જેવો જ ભય ધરી તેના બોલે બોલ
ઉપાડતાં. હુંકમાં સર્વ પ્રજા તેનાથી પ્રસન્ન અને હર્ષધેણી ચર્ચ મર્ચ.
(કકવું ૮ મું)

આમ ગામેગામ અતે ઘેરઘેર જાવાની કીર્તિ પ્રસરી અને અંતે ઠેક
રાજદારે પણ પહોંચી. એક વૃદ્ધ યાદવે અહોભુદિયી પ્રેરાર્થ, રાજદારનાં
અર્જુનના અતીત રૂપનાં, અદ્ભુત ગુણશક્તિનાં વર્ણન કર્યાં. અદ્વાણુ બ્રહ્મ-
રામે જાવાને રાજદારે આમંત્રણ કરી, તેની સેવા ઉઘાવવાનો સંકલ્પ કર્યો,
અને કૃષ્ણની સંમતિ તેમાં માગી. પોતે બાવિ જાણતા હોવાથી તેમ જ
પાછળથી બ્રહ્મામ પહેલેથી ન ચેતવ્યા માટે કપકા ન આપે, તેથી કૃષ્ણે
એકદમ તેને સંમતિ દીધી નહીં. અને સાવધાનતાનો બોધ કરી, મૂંડા
માથાના બધામે સાધુઓ સંત હોતા નથી; તેવા બધાએ પાખંડી, લંપટ,
દાંજીક, અવધૂન, સિદ્ધ આદિ જૂના નામે ધારણ કરી, પ્રતારણા ચક્ષાવ-
નારા હોય છે, એમ સવેળા ચેનાવી, પાણી પહેલાં પાણી નિધવાની સૂચના
કરી. પરંતુ અતિશ્રદ્ધાળુ બ્રહ્મામના મનમાં તે વાત ઉતરી નહીં અને
કૃષ્ણ નાદક પોતાના સ્વભાવ અનુસાર સાધુની નિંદા કરી, યાદવકુલને
પરમ સંન્યાસીના આશિર્વચનથી પાવન કરાવવામાં આકબીલી નાખે છે,
એમ સમજી, તેમણે કેટલાંક મહેણાંકુણાનાં વચ્ચેના છૂટથી શ્રી કૃષ્ણને કહ્યાં.
(કકવું ૯ મું.)

એટલે કૃષ્ણે જાવાને નહીં નોતરવાનાં પોતાનાં કારણ, બ્રહ્મામને
વિમત્ત રાખે સમજાવી કહ્યું કે, "આદારના બોગી પાખંડીઓ, લંડી, સંન્યાસી,
જોગી ચર્ચ ઉદરનિમિત્ત અનેક વેશ ધારણ કરે છે. જે તેઓ ખરા સિદ્ધ હોય
તો વનમાં જ રહી પંચ દિન્દિય વશ રાખી, એકચિત્તથી મનીષા દામ
રાખી, નારાવણુ સાથે મન કેમ મેળવતા નથી? સિદ્ધને તે વળી એવો થી
બિજુપ છે કે તે પાખંડો અને ચમત્કારોથી સંસારીઓને લેભાવવા

રમા આવે છે ! આ પેટભરા બાવાથી યાદવો મોઢા, એ તો ઠીક, તમારા જેવાએ એનામાં એવા તે શા યુષ્ઠ દીધા કે, તેને નોતરવા દીધી બધી તત્પરતા દર્શાવે છે. ” આ વચનથી મોળા બલરામને રોમ કોધાગ્નિ વ્યાપી ગયો અને કહેવા ન કહેવાનાં વચનો કૃષ્ણને નાખ્યાં. આપ અભ્યુત્થાનના મોદમાં બલરામને બરોબર રસેલા જોઈ, તે તરત જ દોરી ઠીલી ચૂકી દીધી અને તે મોટા ભાઈની આંખો સિરે લવવા તૈયાર થયા; આથી બલરામ પણ પ્રસન્ન થયા. (કડવું ૧૦ મુ)

તરત બલરામે અંતઃપુરમાં જઈ, બાવાની આગતાસ્વાગતા અને સંભાળ સારૂ જોઈતી સામગ્રીઓની વરદી આપી અને તેને નોતરવા દીધી, શ્રીકૃષ્ણ, અનેક સેવકો તથા પરિજનો સાથે બાવાની મઢીએ સીંચી. દરથી બાવાએ શ્રીકૃષ્ણને નીરખ્યા અને બહારથી મદાત્માનો ડોળ લીધી, અંતરના શુદ્ધ ભાવથી પ્રમમ નેત્ર દ્વારા તેમને પ્રણામ કીધા; સમસ્યાથી પરસ્પર મંકેત કર્યો. અતિશ્રદ્ધાળુ બલરામ તો વેગથી બાવાને પગે પડ્યા અને તેમની ભાવભરી પ્રદક્ષિણા કરી. અભ્યુત્થાને પણ વેધને દુરપ તટસ્થતાથી આશિર્વચન દીધાં અને પધારવાનું કારણ પૂછ્યું, ટલે ભાવપૂર્વક બલરામે બોલ્યો અર્થે રાજદ્વારે પધારવા નિમંત્રણ દીધું. (કડવું ૧૧ મુ)

ભાવ બાવા તેમ જ યતિના વેધને યોગ્ય નિરપૃહતાનું જ્ઞાન કરાવવા, અભ્યુત્થાને તેમના નિમંત્રણનો અસ્વીકાર કરતાં, સંન્યાસીને મન દુષ્ટનવંત મ જ રંક, દરિદ્રિ બન્નેય સમાન હોવાથી, તેમ જ પંચામૃત બોલ્યો અને કાપાકા અન્નમાં એકસરખો સ્વાદ લાગતો હોવાથી તથા જોગીએ જોગની મંજી રાખી અયોગ્ય હોવાથી મદ્વચ્છાથી નગરમાંથી જે કાંઈ મળે છે થી મને સતોષ છે, એટલે હું ચિત્તને મોહિની, લગની લગાડનારા અને પને ભાગનારા રાજદ્વારે નહીં આવું, એમ જણાવ્યું. આથી બલરામની હ્રદા તેનામાં વિશેષ દદ યર્ષ અને અનેક કાલાવાલા કરી તેમનું મન નાવવા કાશિષ કરી. પણ બાવો એકનો એ ન થયો, એટલે કૃષ્ણે આ

નિમંત્રણ સ્વીકારવા આગ્રહ કીધો. છેવટે બાપાએ તેનો સ્વીકારતા, કુમારિયાં પીરસેલું જ બોબન આરોગ્યવાની પોતાની. પ્રતિષ્ઠા દર્શાવી અને બલશ્તે બહેન સુભદ્રા તેમને બોબન પીરસશે, એવી ગોઠવણ કરવા જણાવે સુભદ્રાનું નામ સંભળતા જ બાવો હર્ષના આવેશમાં આવ્યો. (કડવું ૧૨ કે)

હટપટ બાપાએ રાજદ્વાર જવા, યજ્ઞગાર સજવા માંડ્યો; અને પાંચ ઠાકમાઠથી મહંત બની, પાવડીએ ચઢી, 'બલરામ આદિ સાથે તેઓ પાવર્ધા. માર્ગમાં સરેએ તેમને 'અછો અછો વાના' કહ્યાં. સર્વત્ર જ્યાં જ મના હિંદુઓ ગાજી હોયા. રાજદ્વારે આવતા, મણિમય જ્યોતિથી અને દળતાં જાળીમાં, ગોખ અને ચિત્રામણથી શોભતાં છત્ર અને અંધારાથી દીપ્ત રાજસભવનની રચના નિરખી, બાવો હર્ષ પામ્યો અને સહામંડપની સત્તા સામગ્રી અવલોકી, આનંદમાં નિમગ્ન થયો. (કડવું ૧૩ મું)

બલરામે પૂર્ણ અદ્વાયી જાતે બાવાની સેવા આદરી, રાજદ્વારના બાહ્યપુત્રાનજીકે નયનથી તેમને સંતોષ્યા; સૌ પરિવાર તેનું કામદેવ સરણ રૂપ નિહાળી મોહ પામ્યો; અને સર્વને માથે હાથ મૂકી તેણે આશિર્વાદ આપ્યા. બલરામને વિશેષ પ્રસન્ન કરવા બાપાએ તેમનાં, ત્રિભુવનમાં જ અનુપમ ધામ હોવાનાં વખાણુ કીધાં; અને તેમના જેવા અતીતાના વિશ્વાસની જાગમાં આતુર્માંસ ગાળવાનો પોતાનો સંકરપ દર્શાવ્યો. બલરામને પોતાનો જન્મ કૃતાર્થ લાગ્યો; તેમણે બાવાને નમન કરવા સુભદ્રાને લેવાવી. અદ્વિત રૂપયોગવાળી, મરાલની મતિવાળી, દેવમિત્રા અંધરામે પથ પાણી ભરાવે એવી, સુભદ્રાને નીરખી, અર્જુનને ચિત્તવિભ્રમ થયો અને સર્વ તીર્થયાત્રાના ફલથી જ પોતે આ રમણીને પામશે એમ લાગ્યાવી તેણે પોતાની જાતને કૃતકૃત્ય માની શ્રીકૃષ્ણ આ સધળા પેય તથા અર્જુનના મનની રિયતિ જાણુતા હતા. સુભદ્રા બાવાને પત્ર ધોવા જઈ આવ્યા આવી, એટલે બાવો મંદિરની બહાર આવ્યો, કનકાસન ઉપર વિરાજ્યો તથા અંજયી વિશૂતિ ઉતારી. એટલે વાદળોમાંથી નિસરતા અંદર પેર અર્જુન દીપી હોયો, અને રાજકુમારી મોહ પામી; તેના અદ્વિત સુંદર અંતરથી

કળી ગઈ કે આ બાવો નથી, પણ કાંઈ મહાન રાજ છે. તેની સાથે કરવાની તેની શક્તિ ઉત્કૃષ્ટ થઈ અને પોતે આદરેલાં સર્વ પ્રવૃત્તિ પુરૂષ પરિણામે તેને પામવાનો મંકલ્પ કર્યો. તરત દેવીનું સ્મરણ કર્યું કે તેની કૃપાવડે બાવાની સાથે 'શુભ જોડવા'ની આશાને પોષી. (કડવું ૧૪ મું)

પાદપ્રકાશન કરી, અર્જુન બોબન માટે આસને બેઠો. તેની સન્મુખ નાના ધાળમાં વિધવિધ પંચામૃત પકવાન સુભદ્રાએ પીરસ્યા; પરંતુ ભદ્રામાં જ મન તહીન થવાથી, સ્વાદિષ્ટ બોબનછતાં તેમાં તેને રસ પડ્યો. ક્ષી; સુભદ્રાને સાથે લઈ જવાનો જ વિચાર તેને સ્ફુરી રહ્યો. બોબન બોબનને કંઠાણે રહ્યું. પણ સાન દ્વારા સુભદ્રાએ રાત્રિએ તેના મઠમાં આવવા જણાવ્યું, એટલે અર્જુન હર્ષથી કહ્યો. જેમતેમ બોબન આરોગી, બુદ્ધિમે આપેલી બીડી મોંમાં મૂકી. પછી મુન: રાત્ર્યદ્વારમાંનાં સર્વનાં નમન પીકરી, સ્વસ્થાને સીધારવા તત્પર થયો. બુદ્ધિરામનાં માતા રોહિણીએ, શરીરની શોભા તથા સામુદ્રિક કળા નીરખી, તેને દેવ સમાન માની, તાની પુત્રી સુભદ્રા પરણાવવાનો વિચાર કર્યો; પરંતુ બુદ્ધિરામનું મન મનાવવું, તેની સુઝ પડી નહીં.

આ પાસ અર્જુનના રૂપરંગથી મોહ પામેલી સુભદ્રાનું ચિત્ત વિવેકથી મુક્ત. માતાએ કલાવીને ચિંતાનું કારણ બહુ લીધું, તથા અર્જુન સાથે કરવાની અનુકૂળતા કરી આવવા, તેના મઠે રાત્રિએ જવા અને બીજા મઠે ઉત્સવ માટે યાદવો સાથે નગર બહાર નિર્ધારેલે સ્થળે આવતાં, તેની સાથે પળવાનો સંકેત અર્જુને જણાવી આવવા સૂચના કરી. આ વાત બુદ્ધિરામથી શ્રુત રાખવાનું માએ પુત્રીને ખાસ જણાવ્યું. પોતાની ઈચ્છા પૂર્ણ થવામાં માતાની અનુકૂળતાથી સુભદ્રા ઉશ્કાર પામતી રાત્રિની વાટ જોવા ગઈ. (કડવું ૧૫ મું).

આ પાસ રાત્ર્યદ્વારમાંથી મોહબાણથી ધાયલ થયેલા અર્જુન, રાત્ર્યદ્વારમાંથી બોબન લઈ મઠીએ પાછો ફર્યો અને સંકેત પ્રમાણે રાત્રિએ

મિષતમા સુભદ્રા મળશે, એવી ઉત્કંઠાથી સમય નિર્ગમન કરવા લ
પણ તેને લવલેશ એન ન પડ્યું. લગાર પણ અખડાટ સંભળતા
ગદા વાળતા તેને સુભદ્રાના આઆના જ જણાયા વાગવા લાગ્યા;
હરધડીએ મદીનું બારણું ઉઘાડખંધ કરવા માંડ્યું; સુભદ્રા પણ સંકેત
ઉત્સવમાં મળવાનું સ્થાન નક્કી કરવા સાચાંકાળે બાવાની મદીએ
નીકળી. કૃષ્ણ તેનો મર્મ પામી ગયા હતા, તેથી વાટમાં ઉભા રહ્યા
મને જોતાં ઊભિલી પડેલી સુભદ્રા પાછી ધરમાં પેડી, કૃષ્ણ હવે નિદ્રા
હશે, એમ ધારી મુદત પછી સુભદ્રા ફરી બહાર આવી; તો કૃષ્ણ
ફરતા જ હતા. પાછી મધ્ય રાત્રિ સુધી કૃષ્ણના જવાની વાટ જોતી
પણ કૃષ્ણ તો ન ખસ્યા. પછી ચાર ઘડી ત્રીતર્તા, તે પાછી બહાર
કળા તો અર્ધા શેરીએ કૃષ્ણે આવી, તેનો હાથ પકડ્યો અને એ
બહાર નીકળવાનું કારણ પૂછ્યું; એટલે લલમ અને ત્રાસથી તથા
નિષ્ફલ થયાનું સમજતાં નિરાશાથી તે થરથરી. અર્જુન પાસે મુશ
હરણ કરાવવાનો પોતાનો મૂળ હેતુ તેમ જ તેમાં હાથ હોવાથી
સુભદ્રાનું હાઈ જણી લીધું તથા એ બાવો નહોતું પણ અર્જુન છે
તેની સાથે પરણવામાં કાર્ષ્ણ બાધ નથી, એમ જણાવી, તેનું મન સંતો
પરંતુ આડકલા બહરામને છેતરવા, સુભદ્રાને એમ સમજાવી કે ઉ
માટે તારે આવો રથ માગવો અને એ રથમાં તું પરવરીશ, એ
અર્જુન તારૂં માર્ગમાં દરેક કરશે. આમ કહી, સુભદ્રાને ધરમાં પ
વાળી, કૃષ્ણ બાવાની મદીએ ગયા; અને દારે દોકારે આવ્યો. મિષત
આઆનું જણી, ઉત્કંઠિત અર્જુને બારણું ઉઘાડ્યું તો સામા કૃષ્ણ
જોયા, એટલે તો તે કષાઈ જ ગયો. કૃષ્ણે દરમિને તેને બધો સંકેત
જાણ્યો અને પોતાનો રથ સુભદ્રાના હરણ માટે સજ્જ કરી રખાશે,
સચર્યું. પછી ત્યાંથી કૃષ્ણ ઘેર આવી પોતી ગયા. (કેકું ૧૬ મું)

પ્રભાતમાં પોતાનો હેતુ સિદ્ધ કરવા અર્જુન વહેલોવહેલો હાથે
રનાનાદિથી પરવરી, વચાઈકાર સજ્જા, પછી વૈવતોત્સવ માટે પાં

હેલા વહેલા અને એકલા જનાનું કારણ લાવિક માદેવોને સમજાવી, સૌથી આગળ બધા માર્ગમાં અનુકૂળ જગ્યાએ તે ઉભો રહ્યો અને ત્યાં ઝુડી રાખ્યો. (કહ્યું ૧૭ મું)

આ પાસ ઉત્સવ મહાજુવા જળા, માદેવો વિવિધ તૈયારીઓ કરી રહ્યા. સર્વે પુરુષોએ પોતપોતાના શોખ પ્રમાણે વસ્ત્રાલંકાર સજ્યા; કેટલાકે અશ્વ, વૃષભ, રથ, વહેલ, આદિ વાહનો વિવિધ પેરે શણગાર્યા અને તેમાં પરવર્ષા તો કેટલાક ઠાઠમાઠથી પગપાળા વિચર્યા. (કહ્યું ૧૮ મું)

માદેવ સુંદરીઓએ પણ પરસ્પર માથાં ઝોળી, એકમેકની મસ્કરી કરતાં, અનેક તરાહના વસ્ત્રાલંકાર સજ્યા; અને વાહનોમાં બેસી પૂર ઉલાસથી રેવતાયગ સીધાવી. એટલે કૃષ્ણના સંકેત પ્રમાણે સુભદ્રાએ ઝરબેથી સર્વ માદેવમાદેવીઓને ઉત્સવ માટે બનીકનીને જતાં જોઈ, માતા પાસે આવી, કૃષ્ણે સમજાવ્યા. પ્રમાણે રહ લીધી. (કહ્યું ૧૯ મું)

કુંવરી સુભદ્રાની રહ સાંભળી, બિરરામ માતા પાસે આવ્યા. સુભદ્રાનું રહનાનું કારણ જાણી લઈ, બલરામે કૃષ્ણને બોલાવ્યા અને પોતાનો રથ સુભદ્રાને સોંપવા જણાવ્યું. કૃષ્ણને તો તે આપવો તો હતો જ, પરંતુ સંકેત અનુસાર દરજી થતાં, પહેલેથી જ પોતાનો એ પ્રપંચમાં હાથ હતો એમ ન જણાઈ આવે તે સારું, પોતાનો રથ “આળીગારો” હોવાથી, કંઈક ઉત્પાત નીપજો તો પોતાને શિરે કલંક ઓટે માટે તે આપવો યોગ્ય નથી, એમ કૃષ્ણે કહ્યું; પણ તેથી તો બલરામ ઉલટા બહુ જ મીઠવાયા અને ધૂર્ત, કામી, જીવશ, ઈત્યાદિ સંજોષનો કંઈ, કહેવા ન કહેવાનાં તેમને વચન કહ્યાં. તુરત કૃષ્ણે નમતી મૂકી દીધી, રથ શણગારવાની વરદી સારથી દારકને આપી; અને સાવધાનતાથી રથમાં બેસવા સુભદ્રાને સચના કરવા બલરામને જણાવ્યું. પછી રથ તૈયાર થઈ આવતાં, સુભદ્રા વસ્ત્રાલંકાર સજ્જ કરવા લાગી. (કહ્યું ૨૦ મું).

બલરામનાં અનુકૂળ વચનથી પ્રસન્ન થયેલી સુભદ્રાએ વિવિધ અંગેએ વિવિધ શણગાર થયાં. મૂળ પોતે સુંદરી હતી જ. તેમાં ધાયો હેતુ પાર

પાડવાની આગાએ લાવણ્ય અને પ્રસન્નતા ઉમેર્યા; અને વસ્ત્રશુભારે પૂરત
કરી; એટલે તેની શીભાનું તો પૂછવું જ થું ? તે જાણે બીજી દેવાગિન
રંભા હોય તેવા દીસવા લાગી; દર્પણમાં મુખ જોઈ પોતે જ દર્પથી પ્રકા
થઈ અને પછી માતાની શુભ આશિષ લઈ, રથે બેસવા ગઈ ત્યારે બધ
રામે, કૃષ્ણનો રથ આળીંગારો દોવાયો, કાંઈ અનર્થ થવા ન પામે મા
સાવધાનતાથી “વાટે રહેવા”ની શીખ દીધી; તથા સારથી દારૂકને પણ
વિદન ન નડે એમ વર્તવા જણાવ્યું. આટલી સાવચેતી મેળવી, સુભદ્રા
રથમાં બેઠી. (કડવું ૨૧ મું)

સુભદ્રાને પ્રવાસના આરંભમાં જ સારા શુકન મળ્યા અને અર્થસિદ્ધિ
સમીપ દેખાઈ. રથ ધમધમતો વાયુવેગે ગામને ગોદરે આવી પહોંચ્યો અને
પૂરપાટ ધમધમતો ચાલ્યો. વાટમાં હોડથી વિવિધ વાહનો નિર્વ્યક હંકાર્યા
જતા યાદવો મળતા તેમને પણ પજાડી મૂકી, પાધરમાં રથ આવ્યો. દૂરથી
બાવાજીનો શ્રુતિ દેખાતાં સુભદ્રાએ દારૂકને રથથી હેડો ઉતારવાનો પેમ
રચ્યો. પોતાનું નજર ઉતારી માર્ગમાં નાંખી દીધું, અને તે લઈ આવવા દારૂકને
જણાવ્યું. તેણે કૃષ્ણના ધોડા પોતાના સિવાય બીજા કાંઈને હાથ રહે એવા
ન હોવાથી હેડો ઉતરીને લઈ આવવા ના કહી અને માર્ગે આવતા યાદવો
તેને લેતા આવશે, એમ જણાવ્યું પણ સુભદ્રા કાંઈ હડે એવી નહોતી.
તેણે તેને હેડો ઉતારી વાનો નિશ્ચય કર્યો હતો જ; એટલે કડવાં મેહેણાંભર્યાં વચનો
કહ્યાં. છતાં તેને પણ જ્યારે દારૂકે મચક ન આપી, ત્યારે ભાઈઓ પાસે
કપડા દેવાવવાની અને મરાવવાની પણ ધમકી આપી. તેથી ન
હુટકે તે ઉતર્યો. દારૂક જેવો હેડો ઉતર્યો કે સુભદ્રાએ તરત જ
કચકારાથી ધોડાને હોડવા ઉતરેલા અને આશુકના મારથી ઉરેર્યા.
દારૂકે ધોડાને હોડા જતા જોઈ, તેમને અટકાવવા ધણી હાંકા મારી પણ
કૃતનિશ્ચય સુભદ્રાએ નને કાન દીધા જ નહોં અને રથ અર્જુન સમીપ
આણી મૂકી. જ્યાં જ બાવાનો વેપ ઉરાડી દઈ અર્જુન રથે ચઢ્યો અને
અર્જુન મહારાજે... મૂક્યા. દારૂકે બાવાનું આ અપકૃત્ય જોઈ,
અર્જુન ભણી, ધોડા પોતાનો રાખ્યો અને હાથપીટ કરી. ચરવીર ચાલ
સુભદ્રાનું હરણ થવાને... દારૂકે... રણનાં કર્યો. જાદવો
ગોળે પહારે ધાવા, બાવાને

પણ આ સાંભળી, વિવિધ આયુધોથી સજ્જ થઈ તેની સામે ધસ્યા જ ગયા. ખીજી પાસ દ્વારકામાં આ સમાચાર પુચ્યા અને બળરામ તથા કેશવે સર્વ મુદ્દસામગ્રી તૈયાર કરવાની વરદી આપી, અને પોતે પણ રણે ચડવા તત્પર થયા. (કડવું ૨૨ મું)

સેવકના મુખથી જોગીએ સુભદ્રાનું હરણ કર્યાનું સાંભળી, સાપની પેઠે, બલરામ ક્રોધથી કુંદવાડા મારવા લાગ્યા અને સિંદના મુખમાં હાથ ધામનાર દુર્ભતિ બાવાને શિક્ષા કરવા, સેના સજ્જ કરાવી કૃષ્ણ તો આમ થશે, એ જાણતા જ હતા. તેઓ તો બલરામ કંઈ નહીં કરવાનું કરી ન બેસે અને સુભદ્રા અર્જુનને પરણાવવાની સંમતિ આપે એવો લાગ જ શોધતા હતા. તેમણે આ બનાવ સાંભળી, અજાણપણું ધારણ કીધું અને પોતે બાવાથી સાવધ રહેવાની ન્યૂનનાનાં પહેલાં કહેલાં વચનોનું સ્મરણ કરાવી, ક્રોધ દર્શાવ્યો અને અધર્મીનું શિશ હોવાને નિશ્ચય પ્રકટ કર્યો. દુરુબી, બળુગાં, રણુતુરો આદિના નિનાદ સાથે હાપન કાઢી યાદવો એકાકી અર્જુન સામે ધસ્યા જ ગયા. ત્રિશૂળ, ખડ્ગ, ફરસી, સૈન, તરવાર, આદિ વિવિધ આયુધો અને શસ્ત્રો અખડાવતા, વાદન ચઢેલા તેમ જ પગપાળા યાદવોએ ચારે કોરથી અર્જુનને ઘેરવા પેદવી કરી. યોગમ્હાદાકાર વર્તી રહ્યો અને હટકામાંથી અર્જુન રંજ પણ ચસકી શકે નહીં એવો ઘેરો ધાલતા, તથા બાવાનો ચૂરો કરવા, બલરામે હાકોટો દીધો. આથી દારૂણ સંમામ પોતાને એકલાને ખેડવો પડશે, એવી વિમાસણુમાં અર્જુન પેઠો; શ્રીકૃષ્ણને અંતરથી સહાય કરવાની પ્રેરણા કરી, હવે શું કરવું, તેની ચિંતા સુભદ્રાને જણાવી. (કડવું ૨૩ મું)

વીર યાદવગજ વસુદેવની બાળા પણ વીરા જ હતી; તેથી તેણે રંજ પણ ન મહારાતા, રથમાં અગાઉથી કૃષ્ણની પ્રેરણાથી સજ્જ કરેલાં આયુધો ઉપાડી, બલરામને બળ દાખવવા પોતાના પ્રિયતમ અર્જુનને પાણી ચઢાવ્યું. આમ પ્રિયતમાનું ગ્રોત્સાદન મળતાં, એક વાર બધાને હાથ દેખાડવા અર્જુન પણ તત્પર થયો. વૈર જણાવવા મોઢીથી કૃષ્ણને

દ્રૌપદીને મળવા આગ્યો ત્યારે તેના તેજ અને રૂપથી તે મોહ પામી; તેનું સતીત્વપૂર્ણ મન નિર્મળું થયું અને લાગે સમયે પધારતા પ્રિય પતિ અર્જુન ઉપર ક્રોધે ભરાવા માટે તેને પથાત્તાપ થયો. આમ એક બાજુ સદૃશ ઉતરી, કે બીજી બાજુ એલાર્ધ તરત મુમુક્ષુએ દ્રૌપદીની પ્રદક્ષિણા ફાંધી અને પગે લાગી, એટલે પ્રસન્ન થઈ તેણે વરદાન માગવા મુમુક્ષુને બોલાવ્યું. (૪૩વું ૨૮ સુ.)

એટલે પગે લાગી, મુમુક્ષુએ તેની જ સેવામાં પોતાનું મન રિયર રહે એવો વર માગ્યો. તે મળતાં અનુક્રમે તેના દિતલી ચિંતા, આતાપા-લનની દહતા, ધર્મમાં અતિની રિયરતા, અને અપરાધક્ષમતા, એ ચાર વર માગ્યા અને એ મેળબ્યા પછી ધીરે ધીરે કૃષ્ણની શીખવણી પ્રમાણે પોતાના પુત્રને રાજ્યપાટ મળે એવો વર પણ માગ્યો. તરત દ્રૌપદી સધળું કપટ કળી ગઈ અને તેને નખથી તે શિખ મુખી ક્રોધની જ્વાળા ઉઠી, અને કૃષ્ણે જ શિખમું છે એમ સમજતાં, પોતાની સંતતિને વણસાડનારો વર માગવાની શિખ આપવા માટે કૃષ્ણને તેમના વશોચ્છેદનો શાપ આપ્યો. એટલે કૃષ્ણે આવી, દ્રૌપદીને શાન્ત પાડી. દ્રૌપદીએ વચન પાળવા મુમુક્ષુને માગ્યો વર આપ્યો. (૪૩વું ૨૯ સુ.)

આમ કૃષ્ણકૃપાથી દ્રૌપદીના શ્રાપથી ઉગરેલાં અર્જુન અને મુમુક્ષુ તથા દ્રૌપદી સર્વે ઢળીમળીને સંસાર સુખરૂપ ગાળવા લાગ્યા. પરંતુ સ્ત્રી: સ્વભાવ, " પોતાનું તે સારું અને પાત્રકાનું તે નારું " ધારવાવાળો હોવાથી એક દિવસ વાતેવાતમાં દ્રૌપદીએ મુમુક્ષુને અર્જુનના મોદમાં પડવાનું કારણ પૂછ્યું. મુમુક્ષુએ અર્જુનના અવધૂત રૂપથી મોહ પામવાની વાત કહી. પછી સામે મુમુક્ષુએ દ્રૌપદીને એવો જ પ્રશ્ન પૂછ્યો તેના ઉત્તરમાં દ્રૌપદીએ કહ્યું કે, બર ક્ષત્રિય સત્રામાં સ્વયંવરમાં પરાક્રમ ક્રીધાથી તથા અન્ય રાજાઓને યુદ્ધમાં હરાવવાથી અર્જુનને હું વરી. પછી તેણે મુમુક્ષુએ એક મેહેલું માર્યું કે અમે ક્ષત્રિય એટલે તેના પરાક્રમથી મોહા અને પરસ્પર પણ તમે તો ભરવામાં એટલે રૂપથી મોહા અને વેચ કરી બાવા સાથે

નાસી ગયાં. આ મેહેલું મુલકદાને માલુ જ 'ભાંડુ' માલ્યું. પછી એકાન્તમાં અપ્પાનને આ મેહેલું ટાળવા દરકાર ઉપાય યોજવા શુદ્ધ લીધી. હવે શું કરવું, તેનો ઉપાય શોધી કાઢી એક દિવસે અપ્પાનને મૃમયા નિમિત્ત પગ-પાળા વનમાં જરાનો નિશ્ચય પ્રકટ કાઢ્યો. પછી પોતે પૂર્વના જોડું જ હમે-દમ અમ્મનું રૂપ લીધું અને દ્રૌપદીની વાડીમાં આવી ઉતર્યો. એ વખત પુષ્પ લેવા ત્યાં આવેલી દ્રૌપદીની નજર તેના ઉપર પડી. (કડવું ૩૦ પ્ર.)

બન્નેની દષ્ટિએ દષ્ટિ મળતાં દ્રૌપદીનો મોહ વાધ્યો. તે બાવા પાસે મઈ અને પ્રણામ કીધા; તથા ત્યાં જ પોતાનું રથનક સજ્જ રહેવા જણાવ્યું. બાવાએ પણ આગમનકારણ જણાવતાં, પોતાનું ધામ અંતરિક્ષમાં ઈંદ્રસદનાદિ હોવાની તોપ મારી. એટલે દ્રૌપદીનું મન તેની યોગબીજાથી વિશેષ અગ્ર્યું, તેણે મોહાધ યજ્ઞ, પોતાના પાંચે પતિનો સાગ કરી (કુંવારી મુલકદાની પેઠે) તેની જ સાથે આલી જવાની શુદ્ધ લીધી અને તેમ નહીં થાય તો પ્રાણ તથા જીવિત્વાનું પાપ માથે તેને ઠાઠવાની દમનદી દીધી. અપ્પાનને કપટવેષ ન પકડાય માટે પહેલાં ધણી જ આનાકાની કીધી અને પાપપુ-ષ્પનો મર્મ સમજાવ્યો. પણ તે ન સમજતાં તરત દ્રૌપદી પ્રાણ તજવા બેઠી, એટલે તરત જ અપ્પાનને પોતાનું રૂપ પ્રકાશ્યું. દ્રૌપદીએ લજ્જા પામી નીચું મુખ કરી દીધું. મુલકદા તે ક્ષણે વાડીમાં આવી અને આ દેખાવ જોઈ પ્રસન્ન થઈ. કવિ કહે છે કે, આ પ્રમંગ પછી દ્રૌપદી મુલકદાને મેહેલું દેતી, અટકી અને તેમનો સંસાર આનંદ સાથે વીતવા લાગ્યો.

અત્રી કાવ્યપ્રસંગ સમેટાય છે. ઉપસંહાર કરતાં કવિ અપ્પાનનાં કટ-સાંકે કર્મની ગણના કરી, અંતે પ્રયશસ્તિથી પૂર્ણાવૃત્તિ કરે છે.

(કડવું ૩૧ પ્ર.)

સુલદ્રાહરણની સમીક્ષા.

પ્રાચીન આખ્યાનકારોનું દૃષ્ટિબિન્દુ.

(૧) વસ્તુસંકલના, (૨) પાત્રચોજના અને (૩) રસનિબ્ધતિ, એ ત્રણ

અંશો મુખ્યત્વે કાવ્યરચનાની વાસ્તવિક જીવનતત્ત્વ છે
હવેની રાજિઓ. આ ત્રણે અંશોની મેવાદભરી, પ્રમાણ્યુ-અનુસારી, અ

મતકારિક અને કલાયુક્ત ધટના ઉપર કાવ્યરચનાનું

સહસતાને આધાર વિશેષ પ્રમાણ્યુમાં રહેલા છે. આવી ઉચિત ધટના પ્રતિ
જાણાતી હવે, નૈસર્ગિક કાવ્યશક્તિથી, સિદ્ધ અને અસરકારક વાણીના બધે
સદજ લીલાથી સાધી શકે છે. કવિ માનવ જાતિનો એક મહાન ઉપદેશક
છે; સુઘ અને જુદીશાલી પ્રેરક છે. પ્રકૃતિનાં ગહન રહસ્યો માર્મિકતાથી
મહણ કરી, તેનાં રહસ્યો સરસ અને સુંદર રીતે જનસમાજને સમજાવનારો
સંસ્કારી હોદ્દા આત્મા છે; અને તે સાથે તે નિપુણ કલારસિક પણ છે.
તેનું પ્રકૃતિ-રુષ્ટિ, સંસાર અને જનમંડળના મનોભાવોનું જ્ઞાન અમરકારભ-
રિત, તેનો અનુભવ વિશાળ રસરુપથી અને તેનું અવલોકન મર્મમંદી હોવા
ધટે છે; તેની કલ્પનાશક્તિ રસિક, અદ્ભુત અને જનિપર હોવી જોઈએ.
વિદ્યા, વિચાર અને વ્યંજનાનો સમન્વય કરવાને તે સમર્થ હોવો ધટે છે.
આવો શક્તિમંદ કવિ, સૃષ્ટિમાં કાંઈક અવનવું જોતાં, પોતાના હૃદયમાં
ઉઠતા વિચારો, લાગણીઓ અને આશયોને રસભર રીતિથી અને ધૃષ્ટ કલા-
વિધાનથી, તેમ જ ધર્મ, નૈતિક, લોકવ્યવહાર, અને ન્યાયના સામંજસથી
આલેખવા અને રસિક આહકનાં હૃદયને તેમાં સંપૂર્ણ તત્વની કરવા સમર્થ
યાવ છે. તે એક સાદામાં રાદી વસ્તુને કે સામન્યમાં સામન્ય વ્યતિક-
રને યોગ્ય પ્રમંથ અને સમયને અનુકૂળ રહી, પ્રતિજ્ઞા અને અવિરલ કલ્પ
નાશક્તિથી પૂરી ખૂબીભરી જલવાળી, તદ્દન નવા જ માલ રૂપમાં આલેખે
છે અને પોતાની કૃતિમાં યોગ્ય આહક જનસમાજના હૃદયમાં રહેતા

આચાર્યો, વિચારો અને લાગણીઓનાં તાદૃશ પ્રતિબિંબ લીલાપૂર્વક ઉતારે છે. આત્મ પ્રતિબિંબ જોટલે અંશે તેની આલેખન-શક્તિ સજીવ અને ચમત્કારિક સ્વરૂપમાં પ્રત્યક્ષ કરી શકે છે તેટલે અંશે તેની કૃતિ લોકના આદરને પાત્ર થાય છે, તેમ તેની કૃતિ તેના અભિનવ અને હૃદયગમ સ્વરૂપના પ્રમાણમાં ચિરંજીવતા પામે છે.

આથી ઉચ્ચ કોટિના પ્રતિભાશાલી કવિવરો સંસ્કૃત, હિન્દી, બાંગ્લા આદિ શિષ્ટ સાહિત્યોના ઉત્કર્ષકોમાં મંળી આવે છે, પ્રાચીન ગુર્જર કવિઓની પરંતુ પ્રાચીન ગુર્જર સાહિત્યના ઉત્કર્ષકોની શ્રેણીમાં પરિચિત. (અતિસંકેચથી કહીએ તો કદાચ એ એક અપવાદ બાદ) આવા કવિઓ મળી શકતા નથી. અલગત

ગુણના કરતાં દેશકાલ અને પાત્રની વસ્તુસ્થિતિ ઉપર અવશ્ય લક્ષ આપવું પડે છે. અને આ દૃષ્ટિથી વિચારતાં શિષ્ટ સાહિત્યરચનાના આવા ઉચ્ચ ધોરણે, તેમનાં કાવ્યો અને આખ્યાનોની ગુણના કરવી, એ નિઃશંક પ્રાચીન ગુર્જર કવિઓને ધોર અન્યાય કરવા જેવું છે. કારણ કે, જે લક્ષ્ય તેમના જમાનાની અને પ્રાદેશિક પરિસ્થિતિને અંગે તેમની દૃષ્ટિમાં ઉતર્યું જ ન હોય, અથવા જે લક્ષ્ય, કેન્દ્રીય વાસ્તવિક કારણોસર તેમની દૃષ્ટિ સમક્ષ રહી શકે એમ ન હોય, તેજ લક્ષ્યનાં ધોરણોથી તેમની કૃતિઓની ગુણના કરવી, એ કાંઈ રીતે યોગ્ય નથી જ. આથી તેમનું લક્ષ્ય શું હતું તે પ્રથમ જાણવાની અપેક્ષા રહે છે.

પ્રથમ તો તેમને ગુર્જરાતી સાહિત્ય જ નવા મંડાણથી રચવાતું હતું, અને બ્યવહારમય, સામાન્ય કોટિના જનસમૂહમાં હ્રમ્ય પામતી લોકભાષાનાં લોકની રસવૃત્તિ ઉત્તેજવાની હતી. વળી તેમની જ્ઞાનમંથનિ એવી ઉન્નત અને સંસ્કારી થાય તેવી અનુકૂળતા તેમને સાંખ્ય હોય, તેમના જમાનાનો જનસમાજ આવા ઉચ્ચ લક્ષ્યથી આલેખાયલાં કાવ્યો તથા આખ્યાનોનાં રહસ્ય ઝીલી અને ખચાવી શકે એવો સંસ્કારી હોય, તેમ તે જમાનામાં

વાર્તાવરણ' અને પરિસ્થિતિ તેને ધરતો આવેગ આપે આવા ઉત્તેજક હોય, એમ જણાવું નથી. બાલ આચારને જ ધર્મ માનનારા, નીતિના દાસદાથી રાજી થનારા પથુ તેના મર્મને સમજી વ્યવહારમાં ઉતારવાની ઉદાસીનતા ધરાવનારા, જનસમાજના વ્યવસાયી હૃદયને ઉજમાળે એવા લોકભેદી સાહીત્યની ખટના એ તે કાળના કવિઓનું ધરમ લક્ષ્ય હતું, એમ તેના પ્રકટ-અપ્રકટ વિશાળ સાહિત્યના અવલોકનથી જણાય છે. તેથી આ દૃષ્ટિબિન્દુ ધ્યાનમાં રાખીને ઉપર સૂચવેલી કાટિએ પ્રાચીન કાવ્યોત્તેજ કસ કાઢવામાં આવે તો નરસિંહ, મીરાંબાઈ, પ્રેમાનંદ, શામળ, દયારામ, એ સંસ્કારી અને પ્રતિભાશાલી કવિવરોનાં કેટલાંક કાવ્યો ઉંચી પંક્તિનાં જણાશે ખરાં.

પ્રાચીન જીર્ણર કવિઓનો મુખ્ય કાવ્ય-હેતુ, લોકોને ધર્મ અને નીતિના જ્ઞાનના પરિચય દસભરી રીતિએ કરાવવાનો, પ્રભુમાં તેમનો દૃઢ વિશ્વાસ જમાવવાનો અને જીવનનાં નાના પ્રકારનાં સુખદુઃખો શાન્તિથી સહેવાની અચલ શક્તિ પ્રેરવાનો હતો.^૧ આ હેતુની સિદ્ધિ માટે તેમણે સમાજની અદ્યુશક્તિ અને રસવૃત્તિનો જોટલો વિશ્લેષે વિચાર કર્યો છે, તેટલો કલાવિધાનનો જોઈ નથી. અલગત એ ખરું છે કે, જે જનસમાજને પ્રયોધવા કવિએ કાવ્યયોજના કરવાની છે, તેના આદરની સમજશક્તિ અને રસવૃત્તિની કાટિ લક્ષમાં રાખવી જરૂરી છે; છતાં સામાન્ય કાટિના સમાજ કરતાં કવિ પોતે વિશેષ સંસ્કારી હોવાથી અને તેટલે અંશે તેમની એ શક્તિ અને એ વૃત્તિને ઉત્તેજવી, તેમજ તેને વિશુદ્ધ કરવી, અધર્મ અને અનીતિના અધમ પાશથી મુક્ત કરવી અને ઉંચી કક્ષાએ ચઢાવી ઉદાર કરવી તથા આવા ઉન્નત કાર્યની સિદ્ધિમાં પોતાની પ્રતિજ્ઞા, સમત્કારિક કલા, રસપ્રેરણા, આદિ ઉત્કૃષ્ટ શક્તિઓનો ઉપયોગ કરવો, એ તેનું મુખ્ય કર્તવ્ય હોવું ધટે છે. તેમ જાણ્ય ત્યારે જ તત્ત્વજ્ઞાની એમર્સન “કવિઓને લોક-ઉદારક દેવો” ની જે ઉપમા આપે છે, તે સાર્થક કરે ત્યારે જ તે માનવ-

૧. આ મુદ્દાની સવિસ્તર ચર્ચા માટે જુઓ વૃ. ૪ દો. ૮ થી ૯માં
“ધાર્મિક આખ્યાનોની ઉત્પત્તિનો મુગ્ધ અને કવિ નાહર” એ નામનો આ લેખ-
નો લેખ. પાનાં ૨૭-૨૮.

હૃદયની પામર વૃત્તિઓને, તેમની ઉપર ખૂબીથી આધાત કરીને અંકુશમાં લાવી શકે અને ધૃષ્ટ વલણે વાળી શકે છે.

ગુર્જર પ્રાચીન કવિઓમાં કેટલેક અંશે આવી ઉપમાને યોગ્ય કવિ પ્રેમાનંદ ગણાય, એમ છે. તેણે નગાખ્યાન, એાખાદરણ, રથુયય, મદા-લસાખ્યાન, માંધાતાખ્યાન, દસમસ્કંધ, ઋગ્વ્યહૃંગાખ્યાન અને દ્રૌપદીદરણ જેવાં હૃદય કાઠિમાં અનેક આખ્યાનો રચ્યાં છે. તેમ તેનાં સુપ્રસિદ્ધ ત્રણ નાટકો પણ એવી જ હૃદય કાટિનાં છે. જો કે તેમાં તેણે પોતાની ચમત્કારિક શક્તિથી લોકનાં હૃદયમાં ધૂમાટી સારી સારી રસવૃત્તિઓની નાક પાર-રખી, તેમને ઉદાર કક્ષામાં ચૂકવાને કંઈક સંખળ તો કંઈક નિર્બળ પણ મથન કર્યું છે ખરૂં, છતાંયે લોકરંજનનો આશય તેના મનમાં એવો તો દૃઢ અને ઉડો જામેલો જણાય છે કે, કવચિત્ કવચિત્ પામર અને કોઈ એક રચનાએ તો બેશક અધમ લોકવૃત્તિને ચીતારવા તે દોરાર્ધ ગયો છે. ૨

૧ વસ્તુ આદિની સંકલના.

એક ગુર્જર પ્રાચીન કાવ્યની સારાસારતાની તુલના કરતી વેળા ઉપ-રના આ મુદ્દાઓ અવશ્ય ખ્યાનમાં રાખવા યોગ્ય છે; વસ્તુનો મૂળ આધાર. અને એ ધોરણે પ્રસ્તુત સુલદ્રાદરણની કાવ્યરચનામાં ઉપર દર્શાવેલાં ત્રણ જીવનતરંગોનું નિર્વહણ કવિ પ્રેમાનંદે કેવી રીતે કર્યું છે, તેના વિચાર નીચેના વિવેચનમાં કરેલો છે.

સામાન્ય રીતે મહાકાવ્યની યોજના, ઇતિહાસની કથા કે અન્ય કોઈ સત્પત્રના વૃતાન્તના આધારે થવી જોઈએ, એવો પરાપૂર્વનો કવિમંપ્રદાય

૨. દાખલા માટે જુઓ આણવકાખ્યાન કડવું છઠ્ઠું પર-પૃ ૫૧ અને ૬૨; સામ-ગસાદનો મોટો વિવાદ કડવું ૨૦ મું; અને સુલદ્રાદરણ કડવું ૩૦ મું, ૧૨-૧૮. આ મુદ્દાની જે ચર્ચા ૧૯૦૮ ના 'સમાધાયક' માં 'સુદામાચરિત' ના વિવેચનમાં મેં કરેલી છે, તે પણ જોવી. તેમ જ જુઓ આ પુસ્તાના પ્રેમાનંદચરિતનું પાનાં ૫૦-૫૧ તથા કુટને ૮ અંક ૬૦ થી ૬૩.

૩. ઇતિહાસકથોદ્ગતમમિતરદ્વા સદાધ્યયમ્ ॥ મહાભારત; રામાયણ, ભાગ-વત આદિ ઇતિહાસકથા; અને જૂદાકથા, કથારુચિસાગર, લક્ષ્મણ જી આદિ કથામંથો.

છે. ગુર્જર કવિઓએ આ સંપ્રદાયને અનુસરીને જ પોતાના આખ્યાનેશ બાંધ્યા છે. કવિ પ્રેમાનંદના આખ્યાનેશ મહાભારત, રામાયણ, ભાગવત, અને પુરાણોના પ્રસંગોના તેમ જ ભગવદ્ભક્તો (નરસિંહ આદિ) ના વૃત્તાંતોના આધારે રચાયેલા છે. પ્રસ્તુત સુભદ્રાદરણ્યમાં તેણે મુખ્યત્વે મહાભારતના આદિ પર્વનો (મુંબઈની પ્રતિ ૨૧૬ થી ૨૨૧ અધ્યાય પર્યંતનો) પ્રસંગ પસંદ કર્યો છે, અને શ્રીમદ્ભાગવત (દશમ ઉત્તરાર્ધ અધ્યાય ૮૬) ના પદ્મપર્વનો તેને રસ્યો છે.^૪

મૂળ પ્રસંગનો તેમ જ (મહાભારતમાં પાંચમી ઉમેરાયેલો) એ પ્રસંગના વિસ્તારનો^૫ તથા શ્રીમદ્ભાગવતના પદ્યનો

દાહરણ સંસ્કરણ જે સાર^૬ આ સાથે આપેલો છે, તેની સરખામણી કેવું છે ? પ્રેમાનંદના પ્રસ્તુત આખ્યાનની વસ્તુસંકલના સાથે કરતાં, એ જણાય છે કે, પ્રેમાનંદનું આ સંસ્કરણ

બાળ્યે તેણે ઉત્કૃષ્ટ રસવાણું તેમ જ ચમત્કૃતિશાળું થયું નથી બેસાડે પ્રેમાનંદે મૂળની વસ્તુને બહાવી, નવાં કથાતરો સંયોજી, પ્રચલિત દંતકથાઓને સજીવકત, આમાં કેટલીક આકર્ષક નવીન ચમત્કૃતિ ધાખરી છે તેમ જ અદ્ભુત રસપ્રધાન કાવ્યની યોજના કરવામાં કેટલીએક ખુમીઓ વાપરી પણ છે, પરંતુ નવાંખ્યાન, દશમસ્કંધ, મધ્યમયુગાખ્યાન, દ્રૌપદીદરણ્ય, અષ્ટાવક્રાખ્યાન આદિ મહાકાવ્યને યોગ્ય તો સુ પણ આખાદરણ્ય, સુદાગાયરિત અને મૌંમેરા જેવાં રસભર લોકપ્રિય કાવ્યોની કક્ષાને યોગ્ય

૪. આ પ્રસંગ રસવાન હોયને સંસ્કૃત ભાષામાં તેના આધારે 'સુભદ્રાદરણ્ય નાટક', 'સુભદ્રાવિજય', 'સુભદ્રાધર્મજય' આદિ નાટકો તેમ જ કાવ્યો પણ રચાયેલા છે તેમ પ્રમાણે પ્રાકૃત ભાષામાં ગુજરાતી, અને મરાઠીમાં પણ આખ્યાનો રચાયા છે. પ્રેમાનંદના પુરોગામી, કવિ 'વરતા'એ પણ સુભદ્રાદરણ્ય રચેલું છે. પરંતુ તેની પ્રતિ પ્રાપ્ય ન હોવાથી તેના અને પ્રેમાનંદના સંસ્કરણની તુલના થઈ શકે એમ નથી. ૫ જુઓ પાનાં ૧૨૦થી ૧૨૫ ૬ જુઓ પાનાં ૧૧૬ સું

સોતપાદક અંશે પણ તેમાં બહુ નથી, તેમ તે એવા હિતકૃષ્ટ અને આક-
ર્ષિ પણ નથી. અલબત્ત તેમાં નર્મ અને મર્મભર્યા કટાક્ષ વચનો, વર્ણ-
ચતુર્નુ તાદ્રશ પ્રતિબિંબ, પોતાના જમાનાનો સંસારબ્યવહાર અને પહેર-
રેશ, લોકઆવના અને લોકરૂઢિના ઓપ, કથાતરંગના નવ પદ્ધતિઓ, સુંદર
રસિક વર્ણનો આદિ અનેક પ્રેમાનંદીય તરંગો આકર્ષક છે; છતાં તેમાં
ઉત્તમવધ અને રસોત્કર્ષક સંવેદનના તેમ જ તેજસ્વી કલ્પના અને સુરંગી
તર્કના, તેમ જ મનહર સૃષ્ટિસૌંદર્યના ચમત્કારની જીનતા નિઃશંક સ્પષ્ટપણે
દીસે છે. તેની, સ્વાભાવિક, ધમકભરી અને તનમનાદ કરાવનારી વાણી
પણ આમાં ખીલી ઉઠી નથી.

પ્રસ્તુત મુલાકાદરજીની રચનામાં, કાવ્યરચનાના ત્રણ જીવનતરંગો-
માંથી, વસ્તુમંકલનાના તરંગ ઉપર પ્રેમાનંદ સવિશેષ
કાવ્યના ત્રણ જીવન- લક્ષ આપેલું જણાય છે; રચનિષ્પત્તિ તે કરતાં ગૌણ
તરંગો. અંગે છે અને પાત્રાલેખન તો પામર જ છે. તેના
આશય પ્રસ્તુત મુલાકાદરજીમાં પ્રધાન અંશે અદ્ભુત
રસ અને ગૌણ અંશે શૃંગાર રસ તેમ વીર રસ આલેખવાનો જણાય છે.
તેનો કૃષ્ણ પ્રતિ જોડો અનુરાગ હોવાથી, આખ્યાનના દ્વાત્વ-દ્વિતીકાર્ય-
પર્યંતનાં સર્વ કાર્યો, યે, નાયકનામિકાના મનમાં પ્રેમનું રકુરજી પણ 'સર્વા-
તર્પામી' કૃષ્ણની પ્રેરણાથી જ થાય, એવી જ તેની માન્યતા સજ્જડ દીસે
છે; અને કૃષ્ણ દેવી પાત્ર હોવાથી અદ્ભુત રસને પોષક આ એક 'દેવી
તરંગને બદાવવા કનિષ્ઠે પ્રસ્તુત આખ્યાનમાં પોતાની શુદ્ધિ ખર્ચી છે. કૃષ્ણની
પ્રેરણાથી અને કૃષ્ણના ચમત્કારોથી જ, યે, કૃષ્ણની કુટિલ શુદ્ધિથી પણ
પ્રુષ્ટ થતા નવા કથાપ્રસંગો ઉપજાવી, પ્રાચીન કથનીઓ અને અનુક્રમ
વસ્તુસંકલના યોગ, તેણે પોતાની શુદ્ધિની તેજસ્વિતા અને જોડો લોકાનુભવ
દાખવ્યો છે, પરંતુ એ એક સ્થળે (દ્રૌપદીને શાપપ્રસંગ અને અનીતિમય
ઉદ્ગારોનો પ્રસંગ) તો મૂળ વસ્તુનું અનુચિત રૂપાન્તર કીધાથી, તેની વસ્તુ-
સંકલના દોષમસ્ત અને રસક્ષતિવાળી યથા છે.

મૂળ કથાપ્રસંગે તે સરલ અને સંક્ષિપ્ત છે, શ્રીમદ્ભાગવતનો પ્રસંગ તે કરતાં કંઈક સંક્ષિપ્ત પણ વિશેષ રસાવ છે. મૂળ કથાપ્રસંગાદિના પરંતુ તે કરનારે પાછળથી મહાભારતમાં પ્રવેશેલો સાત મુખ્ય અંશે 'વિસ્તાર' વિશેષ રમણીય અને રસિક આંખ્યાનના અનેક સૂચક તરંગોથી ભરપૂર છે; અને પ્રેમાનંદને એમાંથી તથા કિંવદંતિઓમાંથી કાવ્યમામત્રીઓ મળેલી હોવાનું સમજાય છે, તે બંનેના મુખ્ય અંશો આ છે:—

(૧) પ્રતિજ્ઞાના પાલન અર્થે ઘણાચર્યનો અગીકાર કરી, તીર્થાટન આદરતા અમરુતનું મેલાસક્ષેપમાં આગમન; (૨) ત્યાંથી રૈવતક (ગિરનાર, ગિરિનું રમણીય દરબ નીરખી, કૃષ્ણ સાથે દ્વારકામાં પધરામણી, [મુલદ્રાની રૂપસંપત્તિથી આકર્ષાઈ, અનભિગ્રેષ્ઠ યતિવેષ ધારણ કરી, દ્વારકા આવતાં અમરુતનું કૃષ્ણ સાથે મિલન અને એ પછી સંકેત કરી એમાંથી યતિવેષે દ્વારકામાં પધરામણી] અને લોકસત્કાર. (૩) રાજગૃહમાં અમરુતનો નિવાસ [રાજ—ઉપવનમાં યતિ અમરુતનો ઉતારો; યતિની લોક તરફથી આગતાસ્વાગતા; યતિનાં વચનાદિથી લોકમાં જાગૃત થયેલી શ્રદ્ધા; ભાવિક બલરામની યતિને રાજગૃહમાં નિવાસ આપવાની ઇચ્છા; અભિવ્યક્ત અને દુશીઆર યતિને રાજગૃહમાં કે કન્યાગૃહની સમીપ પણ નહીં વસાવવાની કૃષ્ણની સલાહ; બલરામના આગ્રહથી યતિનો કન્યાગૃહમાં નિવાસ; અમરુતનાં પરાક્રમ આદિના શ્રવણથી, અત્યાર અગાઉ તેને જ ઇષ્ટ પ્રેમમૂર્તિ ગણવાની પ્રતિજ્ઞાવાળી મુલદ્રાની અતિથિ—સેવા અને પરિચર્યા; અને અમરુત જાણી, તેની સાથે મુલદ્રાનું પ્રેમનિર્બંધન; મુલદ્રાની વિરહવેદના.] (૪) [કૃષ્ણની સલાહ લઈ અમરુત સાથે પ્રેમનું નિર્બંધન દૃઢ કરવાની મુલદ્રાને તેની કરી આપેલી અનુકૂળતા; કૃષ્ણે કરેલી અંતર્દોષના ઉત્સવની યોજના અને ત્યાં બલરામ આદિનું રોકાણ; મન નિમિત્ત મુલદ્રાનું કન્યા-

૧ આવા [ ] કૌસમાં આપેલી વિગત મહાભારતમાં પાછળથી યથા ક્રમે-સામાંથી તારવી છે.

ગૃહમાં રહેવું; દરમ્યાન સુભદ્રા તથા (યતિ) અર્જુનનો (દ્વારકાના) દુ-યાગૃહમાં નિકટ સહવાસ અને બન્નેની ઉદ્ધાહની, વ્યવસ્થા] રૈવતક ગિ-રિનો ઉત્સવ: તેમાં યાદવો સાથે અર્જુનનું પ્રયાણ, ઉત્સવમાં સુભદ્રાના રૂપથી મોહવશ થયેલા અર્જુનને કૃષ્ણની સલાહ અને સુભદ્રાનું હરણ, [પ્રતની સમાપ્તિને અંતે, કૃષ્ણના, ગુપ્ત રીતે આયુધાદિથી સજ્જ કરાવેલા, ઉત્તમ રથમાં દેવસ્થાનોનું દર્શન કરવા જવા સુભદ્રાની તૈયારી; યતિવેષ ઠાઠી નાખી, મૂળ રાજવી રૂપે અર્જુનનું રથ ઉપર આરોહણ અને બન્નેનું પલાયન]; (૫) યાદવોની અર્જુન સાથે યુદ્ધની સાજવારી; કૃષ્ણની સલાહથી સમાધાન અને સુભદ્રા-અર્જુનના લગ્ન. (૬) ઇન્દ્રપ્રસ્થમાં બમ-રામ આદિનું આગમન અને અર્જુનાદિને પહેરામણી. (૭) દ્રૌપદીનો વિ-લાપ અને તેના મનનું સમાધાન, દ્રૌપદી અને સુભદ્રા પ્રત્યેકને પુત્રની પ્રાપ્તિ અને ત્રણેનો સુખમય સંસાર.

હવે પ્રસ્તુત આખ્યાનના આ સાત મુખ્ય અંશોનો વિચાર કરતાં એ ખાસ જણાવવાની અમત્ય છે કે, જો કે પ્રેમા-પ્રસ્તુત આખ્યાનમાં તેનું નંદે મૂળ કથા ઉપરાંત તેના વિસ્તારનો અને શ્રીમદ્ વર્ણન કેવું છે? ભાગવતના બીજા પ્રસંગોનો આશ્રય વિશેષે લીધો છે, એ ખરું, છતાં તેમાંથી ચોક્કસ તરવો જ તેણે ચુંટી લીધાં છે અને પ્રચલિત દંતકથાઓના ચીલામાં રહીને તેને અનુસ-રતી વસ્તુસકલના કીધી છે. તેના આશય અદ્ભુત રસવાણું આખ્યાન લખવાનો હોવાથી મૂળ કથા અને તેના વિસ્તારનો મોટો ભાગ પોતાને ઇષ્ટ અદ્ભુત રસને પોષે એવાં તરવોવાળા તેને લાગ્યો નહીં, એટલે તેમાંથી ઉત્કૃષ્ટ શૃંગારરસનાં સૃષ્ટિસૌંદર્ય અને આત્મસર્વેશ્વરનાં સુરસ તરવો પડતાં મૂકી, માત્ર સાદા શૃંગારરસને પોષનારાં તરવો જ તેણે મદણ કીધાં છે. ઉ-પરાંત બીજા પ્રસંગોમાંથી તેણે અદ્ભુત રસને અનુકૂળ તરવોની ચુંટણી કરી કેટલાક ફેરફારો કર્યા છે. અદ્ભુત રસ બહુ ઉચ્ચી કક્ષાનો વર્ણવવાનું તેનું લક્ષ્ય હોય એમ સમજાવું નથી. તેથી તેણે મૂળ આખ્યાનમાંથી તેવાં ઉત્તમ

તરવો પણ લીધાં નથી. પણ દેવસદાશતા, ધ્વજ-દ્રવ્યલના પ્રયોગો; વિશ્વ-
યજ્ઞશક્તિ, ચમત્કારો અને દિવ્ય દર્શન આદિ અનેક તરવો અદ્ભુત
રત્નો અનુકૂળ હોવાથી અને કૃષ્ણ પ્રતિ જનસમાજનો 'સર્વાત્પાત્રી',
'વિશ્વાધાર' રૂપે જોડા પૂજ્યભાવ હોવાથી અને તે પોતાને અનુકૂળ આ-
વર્તા આખ્યાનની સર્વ ઘટનાઓ, રે, નાયકના મિત્રના હૃદયમાં અન્યોન્ય
પ્રતિ પ્રેમનું સ્ફુરણ, તેની તૃપ્તિના ઉપાયનું સૂચન અને તેની સિદ્ધિની
અનુકૂલતા પણ, ભગવાન કૃષ્ણની પ્રેરણાથી જ થાય, એવો આશય સંપૂર્ણ
અંશે સ્વીકારી, તેને અનુસરતાં કથાતરો અને કથાકુશ પ્રકટાવી, પ્રેમાનંદ
રસિક વસ્તુમંડલના સાધો છે.

હવે પ્રેમાનંદની આ વસ્તુમંડલના મૂળ અને તેના વિસ્તાર કરતાં
કટલી વિશેષ, નવીન, રસિક અને ઉચિત છે, તે સમજવા બંનેના મુખ્ય
અંશોનો મુકાબલો કરવાની અમત્ય છે.

પહેલો અંશ કંઈ ખાસ મહત્વનો નથી; અને પ્રેમાનંદે તેમાં કંઈ
ખાસ ફેરફાર કર્યો નથી, માત્ર નાયક અર્જુનના હૃદયની કંઈક નિર્મલતા
જાણવી છે ખરી, પરંતુ તેથી તેનું અર્જુનત્વ નષ્ટ થતું નથી;

[(૨) (૩)] તીર્થાટન કરી, અર્જુન પ્રભાસ પાટણમાં આવતાં
(એટલે કે, મૂળના બીજા અંશથી) આખ્યાનનો ખરો ઉઠાવ ચરૂ થાય
છે. મૂળમાં છે તેમ, અર્જુનને અર્જુન રૂપે જ દ્વારકા નદી લાવતાં, તેના
વિસ્તારને અનુસરીને, પ્રેમાનંદે (યતિ) અવધૂત, તાપસ, રૂપે અર્જુનને દ્વારકા
આણે છે. તે " સૌની ઘેરી હરિ-હાયમાં, ભરાય્યા ડગલાં ભરે " એવા
આશયથી પ્રેરાર્થ, " સુભદ્રા અર્જુનને વરે, એવો અભિલાષ હરિના મન
વિષે " પ્રકટાવી, કૃષ્ણ પાસે અર્જુનને " તાપસનું અવધૂત રૂપ ધરી
નગર મોઠાર છાના રહેવા " ની સૂચના કરાવે છે. તપાસ રૂપધારી અર્જુન-
નું ચિત્ર સાદું ચિતરવાને બદલે અદ્ભુતતા ઘણવવા માટે કવિએ તેનું
ચિત્ર લગભગ સઘળા પ્રસિદ્ધ જાતના જતી, અતીત, વેરાગી, જંગમ, મહંત,
શનદ્દટા, સાધુ, સેવકો, સંન્યાસી, વેરાગી આદિના વેવો અને યજ્ઞનારામાંથી

‘રસમય સુંદરણી’ની પસંદ કરેલી ‘સામગ્રીઓથી સજ્જ થયેલા ‘બહુરૂપી’નું દુબેદુબ ચિત્રરૂપ છે. જો કે તેમાં કેટલીક અસંગતિ અને વિકલતા છે, રસોત્કર્ષની ઊનતા છે, તેમ ‘ ખીચડીયા’ દસ્તનું જાન પથુ થાય છે છતાં પણ એકંદરે વર્ણ રૂપનું ચિત્ર પોતાના જમાનાની લોકરૂચિને યોગ્ય, દુબેદુબ આલેખવામાં પ્રેમાનંદે બેચક ચતુરાઈ વાપરી છે. તેના જમાનાના લોકને જેટલી સંખ્યાબંધ વિવિધતાઓની મધુના આકર્ષતી, તેટલી સંગતિ, શક્યતા અને કલા આકર્ષતી નહતી; સાદાઈની શોમાને બદલે બહુ ભારનો મોહ ભારે લાગેલો હતો; એટલે પ્રેમાનંદે સંખ્યાબંધ વિવિધતાઓ મથાવા ખાતર કલાય અસંગતિ અને વિકલતાનો ભોગ આપવાનું પસંદ કર્યું પણ હોય; કે જેમ માનવા વિશેષ સંભવ છે.

પછી કવિ, અદ્ભુત રસની જમાવટ માટે, મૂળની અને વિસ્તારની પેઠે સાધુ(અર્જુન)ને રાજ્યદ્વારમાં ઉપવન કે રાજગૃહમાં કે કન્યાગૃહમાં નહીં ઊતારતા, પોતાના જમાનાની લોકરૂચિને અનુકૂળ, ભારિક યાદવોએ એક બાવાના અખાડાને શોભે એવી, તૈયાર કરેલી મઢીમાં ઊતારે છે. અને તે દ્વારા તનમનધનના સમર્પણથી ભાવિક દ્વારકાવાસીઓએ સાધુની કરેલી અનેકવિધ પરિચર્યાઓ અને સત્કારોનાં વર્ણનથી વર્તમાન જમાનાના અદાહુ ગ્રામવાસીઓનું, નજર આગળ તરવરી રહે એવું, જીવંત અને અત્યંત રસીકું ચિત્ર આલેખ્યુ છે.

પરંતુ તેમાં તેણે રાજગૃહ કે કન્યાગૃહમાં અર્જુન મતિને નહીં ઊતારી શૃંગારસના આકર્ષક તરવોનો, નાયક નાયિકાના વારતવ મનો-ભાવ, વિરહ દયા આદિ વર્ણવવાના રસિક પ્રસંગોનો ભોગ આપી આખ્યા-નથી રસોદાસની તિર્થાજલિ આપી છે.

ઉપરાંત અહીં સાધુ (અર્જુન) અલૌકિક અમત્કારોથી, લોકને તેમના ત્રિતાપ-આધિ. વ્યાધિ અને ઉપાધિ-ને નિવારનારાં અને તેમના મનની સર્વેષ અભિલાષાઓ પૂરનારાં, સદગ્ધ વરદાનોથી, તેમ જ નિર્લેપ અને નિરુદ્ધી વર્તાવથી લોકને રિસમયચકિત કરી, સિદ્ધદેવ તરીકે પંકાય છે અને

તે દ્વારા બોળા બધરાખને બુઢાવી, ઇષ્ટ પ્રેમમૂર્તિ રાજકુંવરી-મુલદ્રાના દાસનું બોજન કરવાની ચરતે રાજગૃહમાં જાય છે. ત્યાં પાદપ્રક્ષાલન કરાવતાં મુલદ્રા અને અર્જુનનું તારામૈત્રિક રચાય છે અને બન્ને અન્યોઅન્યને ગમે તે પ્રકારે પણ વરવાને કૃપાનિમિત્ર યાય છે. આમ ઉદયપ્રમગ્નતાનો હેતુ સિદ્ધ થતાં સાધુનું મન બોજનમૈત્રી ઉડી જાય છે, અને શુભ સંકેતથી મુલદ્રાએ રાત્રે તેની મઢીએ આવવાની ખાત્રી આપ્યાથી અર્જુન પોતાની મઢીએ હર્ષભેર પરવરે છે.

કવિએ આ નવીન કથાતર પૂરેપૂરી ખૂમીથી ઉપજાવ્યું છે અને તેની યોજનામાં નાયકનાયિકાનાં નેત્રમિલનનો અને પ્રેમરુકુરણનો પ્રમંથ વિશેષ રમણીય, કલાયુક્ત અને સુંદર હોવા ઉપરાંત કેવળ સ્વાભાવિક આલેખ્યો છે. કવિએ અન્યોઅન્યની મનોવ્યથાને ઉત્તેજી તેમનાં પ્રેમભાવનાં અંકુરો ઉપર મનોહર રીતે રસસિંચન પણ કરવા ઉપરાંત જન્મેની વિહવેદના જમાવી, વિપ્ર-લંબ શૃંગારના ઉદ્દીપક ભાવો અને સામગ્રીઓ પણ ઉત્કૃષ્ટ રીતે સાદર કરી છે.

(૪) આ રીતે પ્રેમમુગ્ધ ચર્ચા અને વિરહવેદનાઓ સહેનાં નાયકનાયિકાનો મિલાપ કરાવવા કવિ કૃષ્ણની યોજના માટે નવીન યુક્તિ રચે છે. આમાં પણ અદ્ભુતતાનો તેનો ગ્રોહ વિશેષ પ્રકટ થાય છે. મૂળ કથાપ્રમંથમાં અર્જુન રાજગૃહમાં જ રહે છે, તેથી આર્થ સંસારની રીતિને અનુસરીને નણુંદને તેની પ્રેમમૂર્તિ સાથે મિલાપ કરાવી આપવો, એ હોંસીકી જાણીઓનું કામ મણાય છે, એટલે કુદરતી રીતે રુકિમણી, સત્પત્નિમા આદિ કૃષ્ણની પત્નીઓ તે કાર્ય ઓસહજ કુશલતાથી સાધે છે અને તેઓ જ મુલદ્રાને હરેક જાતની, માતા તરફની પણ અનુકૂલતા કરાવે છે, અને તેની ઇચ્છા પ્રેમમૂર્તિ અર્જુન સાથે વિધિમર સંયુક્ત થઈ ધારેલો હેતુ પાર પડાવે છે પરંતુ પ્રેમાર્નવ, પોતે જાવાના નિવાસ માટે, અલગ મઢી કરાવ્યાથી જન્મેના મિલાપની યોજના, મુલદ્રા કુંવારી હોવાથી છેક અભિમાદિકાના જેવી તો નહીં પણ કંઈક તેના જેવી કરવા જાય છે; છતાં તેથી કાં તો લોકોપવાદના ભયથી અથવા તો ઇષ્ટ અદ્ભુત રસને.

પોષક દેવી પાત્ર કૃષ્ણની સહાયતાથી તે પાર પડવાનું જતાવવાના મોહથી પાછો ભાગે છે, અને કૃષ્ણને તેના દ્વંતીકાર્યમાં પ્રેરે છે. બાવાને મળવા જવા અને નાશી જવાનો મંકેત કરવા નાથિકા સુભદ્રા માતા રોહિણીની મંમતિથી રચ્ય એકથી મદિરમાંથી મદીએ જવા નિકળે છે; પણ તેમાં કૃષ્ણ અંતરાય રૂપ ચર્ધ પડે છે અને સુભદ્રાના મનની તાલાવેલી આકર્ષક થાય છે. આ તાલાવેલીનું મનહર, સ્વાભાવિક ચિત્ર કવિએ ચીતર્યું છે. આખરે કૃષ્ણ પોતે જ 'તારો (જે) ઈચ્છાવર (છે તે) બાવો નથી પણ, એ તો અમ્હુન છે' એવો બેદ બ્દાવરી બનેલી સુભદ્રા સમક્ષ ખુલ્લો કરે છે અને પોતે જ તેના હરણનો સંકેત યોજી, તે પ્રમાણે વર્તવા સુભદ્રાને સમજાવી, બાવાને પણ તેથી વાકેફ કરવાનું ક્ષમ ઉપાડી લે છે. સંકેત અનુસાર સુભદ્રા શયનગાર્ધ, બલરામ દ્વારા કૃષ્ણનો રચ મેળવી તે લઈ ઉત્સવમાં પરવરે છે અને બાવો માર્ગમાંથી સાથે ચર્ધ જઈ, તેનું હરણ કરે છે.

આ રસભર પ્રસંગની યોજના, ત્રીજા અંશના જેવી જ નરીન અને ખરેખર સુકિતપુરઃસર જ ચર્ધ છે. સુભદ્રા અને અમ્હુનની અદ્યત્નરૂપ વિરહી દશાનો, સુભદ્રા અને કૃષ્ણના મીલન દ્વારા હેતુસાધનાનો, તેમ જ અમ્હુન અને કૃષ્ણનો સંકેતપ્રસંગ; બલરામને બહારથી અનિચ્છા દાખવી, તથા યનારા અનિષ્ટનું તટસ્થતાથી સૂચન કરી, કૃષ્ણે અંતરથી ધાર્યા પ્રમાણે રચ આપ્યાનો પ્રસંગ; દારક સારથીને કૃષ્ણના રચથી હેડા હિતારવાની સુભદ્રાની યુક્તિ અને ધમકી આદિ કથાંતરો ખુશીમંદ આલેખાયા છે અને તે રીતે વર્ણનચમત્કૃતિ, પ્રસાદશક્તિ અને માનવ સ્વભાવના અવલોકનનો સારો પરિચય કવિએ શ્રોતાને કરાવ્યો છે. આ કથાંતરો પ્રેમાનંદની પ્રતિભાશક્તિને બેશક અતિ દીપાવે એવા છે; છતાં મહાભારતના વિસ્તારના વિશેષ રમણીય તત્ત્વો તેની વર્ણનછટા અને રસપરિપાકની કલાને અત્યંત દીપાવત, એમ લાગ્યા વિના રહેતું જ નથી. અલખત કવિએ જનસ્વભાવને અને સ્ત્રીઓના અલંકારોને રમણીય રીતે વર્ણવવા ઉપરાંત, પ્રસંગને અરેખરો જીવંત અને રસિક બનાવ્યો છે, તેની ના કહી શકાય તેમ નથી.

અહીં જો કવિએ સુભદ્રાનું દરજી કરી દોડતી વખત અર્જુનને અર્જુન રૂપે પ્રકટ કર્યો હોત તો ખુબી કંઈક ઝોર આવત; પરંતુ કવિનો હેતુ પાછળ જોઈશું તેમ મુદ્દ મચાવવાનો હોવાથી તેણે તેમ કર્યું નથી.

[(૫) (૧)] મૂળ કથામંદર્ભ, કેવળ મુદ્દ અર્થે યાદવોની તૈયા-રીઓનું સૂચન કરી, તત્કાલ કૃષ્ણની સલાહથી સમાધાની થયાનું અને સુભદ્રા-અર્જુનનાં લગ્ન વર્તાયાનું જણાવે છે, ત્યારે ઐમાનંદ, અર્જુન અને યાદવો વચ્ચે ધોર મુદ્દ મચાવે છે અને નાવકનું અદ્ભુત વીરકર્મ દાખવે છે ખરો, પરંતુ રાજકન્યાનું તેને ઉચિત વીરકર્મ (જેનું કૈફથી આદિમાં વિદ્યમાન હતું, અને પ્રાગવતમાં સુભદ્રાએ વીરકર્મ દાખવ્યાનું જણાવેલું જ છે;) બાલેખનું ચૂકી જાય છે. રણમાંથી અર્જુન સૌને દરાવી, સુભદ્રા સાથે હસ્તિનાપુર પરભાર્યો આવે છે. અને કૃષ્ણ બલરામનું સ્મૃત્વન કરી સૌ માગલો થાળે પાડે છે. અહીં બલરામની ઉદ્ધતતા અને બોળપણ રપટ તરી આવે છે. પછી બલરામ કૃષ્ણ આદિ ઈન્દ્રપ્રસ્થ આવી, બહેનબનેવીને પહેરામણી આપી પ્રસન્ન કરે છે.

આ પ્રસંગ સાદો અને સરસ છે; તેમાં જેમ વિશેષે કરીને ચમત્કારિક અંશ નથી તેમ કંઈ ખાસ અયોગ્ય તત્ત્વ પણ નથી. પ્રસ્તુત મુદ્દ-કર્મ કંઈક ઉત્સાહક અને વીરસોત્પાદક છે ખરું, પણ કોઈ અલૌકિકત્વ કે પ્રસાદ તેમાં દોસતાં નથી. એકનો અનેક સાથે સંગ્રામ, અને જાતજાતનાં, અન્યોન્યનાં જલને નિવારનારાં અસો-બાણુ-દી યોજના, એકી વખતે અમંખ્ય બાણોનું નિઃસરણ, અને રથજનન, એ પ્રાચીન મુર્ચર કવિઓનો માનીતો વિષય છે અને પ્રમા છે; અને ઐમાનંદ તેને અવસરો છે.

(૭) આ પ્રસંગમાં કવિનો અદ્ભુત રસ જમાવવાનો કંઈક અતિ-મોહ જણાય છે.

દ્રૌપદી પટરાણી તેમ જ અર્જુનની પ્રિયતમા હોવાથી સુભદ્રા તેને મળવા જાય છે. પરંતુ સપત્નીના સાલથી તેની પ્રતિજ્ઞા અને માન હવે અર્જુન જાળવશે નહીં, એવી એક દાસીની લાંબેરણીથી સતી દ્રૌપદી ભવિષ્ય કોણે ભરાર્થ, પતિ અને સપત્ની સુભદ્રાને શાપ દેવા-જાણની અંજલિ હાથમાં લે છે,

ત્યાં તો કૃષ્ણ, અર્જુનમાં ત્રણે લોકનાં સર્વ તેજો સંકાન્ત કરે છે અને દ્રૌપદીના અંતઃકરણમાં બઈ વસે છે, એટલે અર્જુનને જોતાં વેંત જ દ્રૌપદીનો કાપ સમી જાય છે અને ઉલટી સીસહજ કામલતા તેના હૃદયમાં પુનઃ સતેજ થતાં તે ઊડા પથ્થાત્તાપ કરે છે. અને તે ઉદાર અંતઃકરણથી અર્જુન અને સુભદ્રાનો સત્કાર કરે છે.

અહીં કવિ સીસ્વભાવનું અચ્છું ચિત્ર આલેખે છે. તે દ્વારા કવિ એમ દાખવે છે કે, જો કે દ્રૌપદી જેવી સતી સ્ત્રી, પામર સીસહજ ઈર્ષ્યાથી તદ્દન મુક્ત નથી, છતાં ઇર્ષ્યાનું આવરણ દૂર થતાં તેનું ઉદાર પતિવત્સલ હૃદય આખરે કંચન પેરે શુદ્ધ રૂપે પ્રકાશે છે. આ પ્રસંગમાં કવિએ, કૃષ્ણને નિર્વેશતાનો રાપ ભાગ્યાની કિંવદંતીના નિમિત્ત રૂપે દ્રૌપદીનું વચન હોવાનું વર્ણવવા જતાં, નાયિકા સુભદ્રા અતિ લોભી અને દ્રૌપદી વૈરવૃત્તિવાળી અને કૃષ્ણ નીચ યુક્તિભાજ હોવાનો ખ્યાલ શ્રોતાઓના મનમાં ઊડા જમાવવા જેવું કર્યું છે, એ ઠીક નથી થયું. કારણ એથી વાસ્તવિક દ્રૌપદીત્વ અને કૃષ્ણત્વનો લોપ થાય છે, પરંતુ તે સીસ્વભાવનો સંપૂર્ણ ચિતાર આપવાના કવિના અતિમોહનું પરિણામ જણાય છે.

છેવટે, કાવ્ય સમેટતાં પહેલાં જેમ નાયિકા સુભદ્રા કેવળ રૂપથી જ, જેનાં જાતિ, કુલ તેમ શીલ પોતે જાણતી ન હતી, એવા સાધુ(અર્જુન)ના રૂપમાં મોહાધિ થઈ તેની સાથે નાશી જવા તત્પર થઈ હતી, તેમ ઉપનાયિકા સતી દ્રૌપદી પણ, કેવળ રૂપના મોહને વશ હતી, એમ દાખવી, સુભદ્રા અને દ્રૌપદીની, અર્થાત્ નાયિકા અને ઉપનાયિકાની પાત્રતા સમાન હોવાનું સિદ્ધ કરવા, એક નવું જ કથાંતર કવિ યોજે છે, અને બે પત્નીઓવાળા પતિનો સંસાર વિસંવાદી હોવાનું દુઝેદુઝ જનચિત્ર આલેખે છે. અર્જુનને તેનાં પરાક્રમ સિદ્ધ થયા પછી, પરણનારી દ્રૌપદી મોહથી સાધુ (અર્જુન) સાથે નાશી આવેલી સુભદ્રાને ‘આદોરડી’, ‘અણુપક’, ‘મોહાધિ જાત,’ કહીને નિત્ય નિત્ય ચીકવતી હોવાથી, સુભદ્રાના સાત્ત્વન સાથે અર્જુન જાનોખાનો પૂર્વનું ખાવાનું રૂપ લઈ, દ્રૌપદીની વાડીમાં ઉતરે

છે અને દ્રૌપદી તેનાથી મોહાધ યષ્ઠ, ' પાંચે કંથને પરદરી ', ' મનુષ્ય લોકનાં સગપણુ આળપપાળ ' ગણી, બાવા સાથે નાથી જવાને, અને જો તે એને ન સમજી જાય તો છેવટે- ' પ્રાણ તજ્યા પણુ તૈયાર થાય છે. એટલે અર્જુન બાવાનો વેષ તજી, પ્રકટ થાય છે અને સુમદ્રા પણ તે જ સ્થળે આવી પોહોચે છે. આ પ્રસંગથી લોહી-પડેલી દ્રૌપદી સુમદ્રાને મ-હેલું મારવાનું બૂલી જાય છે અને તે સર્વનો સંસાર મુખમય વર્તે છે.

આ પ્રસંગ આગલા સર્વ પ્રસંગો કરતાં ઘણો જ ઉતરતો અને બેશક અયોગ્ય છે. અલગતા તે નવી અને આનીતી પત્નીથી દોરાતા પતિનું, તેમ જ શોકથીનાં ગ્રહેણાગોરા છવનનું અને અતિલૌકિક સંસાર બપવહારનું સ્વાભાવિક ચિત્ત દારે છે, પરંતુ દ્રૌપદી જેવી નામાક્રિત સતી પાંચે કંથને પરદરવા તત્પર થાય અને સમસર્ગધ આળપપાળ હોવાનું કહે, એ આર્ય હૃદયને તો અતિશય ઝપાવનારા ઉદ્ધારો ગણાય, એટલું જ નહીં પણ તે આર્યજાતિની પતિપત્નીની ભાવનાને કમગમાવનારા પણ કહેવાય. દ્રૌપદી જેવી સતી સ્ત્રીના સંગ્રામમાં આવા નવીન પ્રસંગની યોજના ખરેખર કૃત્રિમ અને અતિ પામર છે, અને તે દ્રૌપદીત્વનો નાશ કરાવનારી હોઇને બેશક નિઘ પણ છે; પછી ભયેને મદાભારતનાં ધાત્રાને ' ધરગતુ ' કરવાનો જશ પ્રેમાર્નવને આપનારા રસિકો તેને સ્વાભાવિક લેખે.

ઇતિવૃત્તના આધારવાળી કથા અને કવિની સ્વેચ્છા

ત્યારે અહીં એ સહજ પ્રશ્ન થાય છે કે, ઇતિવૃત્તના આધારે મદા-કાવ્યની વસ્તુસંકલના (દ્રુતિહાસકયોદ્મૂતમ્) યોજવી જોઇએ, એવો કવિસંપ્રદાય માન્ય રાખતાં, કવિ તેમાં સ્વેચ્છાથી નવાં કથાકુરો અને કથા-પણેવો પ્રકટાવવાની છૂટ કેટલે અંશે ધરાવે છે ? આ સંગ્રામમાં કાવ્યરાસોનો અને કવિસંપ્રદાયનો એ સામાન્ય નિયમ છે કે—

સેન્તિ સિદ્ધરસપ્રત્યા એ ચ રામાયણાદયઃ ।

કયાશ્રયા ન તૈર્યોગ્યા સ્વેચ્છા રસવિરોધિની ॥ (ધ્વન્યાલોક)

એટલે કે રામાયણાદિ, જેઓનો વસ્તુરસ સિદ્ધ મળ્યાછ ચૂકેલો છે, એવા ઇતિવૃત્તાના સંમાન્ય પ્રયોગાથી કથાઓ લઈને રચતા આખ્યાનોમાં વસ્તુના મુખ્ય મિદ્ધ રસથી વિરુદ્ધ જનારી, અર્થાત્ તેના ભંગ કરનારી સ્વેચ્છા-નવી કથાઓ કલ્પવાની શક્તિ-નો સ્વચ્છંદે ઉપયોગ કાઈ પણ સંયોજક કવિએ ન કરવો; અર્થાત્ અનુચિત તરવો કલ્પી, મૂળ વસ્તુના રસની ક્ષતિ કરવી નહીં. આનો કાઈ એવો અર્થ વા આશય નથી જ કે કાઈ નવા કથાકુરો કવિએ પોતાની કૃતિને અમરકૃતિભરી તેમ ઇષ્ટ વિશેષ રસથી છલ્મલતી કરવા કલ્પવા જ નહીં. જો તેવો આશય હોય તો તે પછી તેના આધારે નવી રસોત્કર્ષશક્તિની કૃતિઓ રચવાના કથનનો ઉદ્દેશ જ રહેતો નથી; અને જે વિવિધ રસોત્કર્ષના આદર્શ રૂપ મદા કાળે રચાયાં છે, તે અમંભવિન જ થાત. પરંતુ ઉક્ત વચનનો એવો આશય નથી જ. તેથી ઉલટું પ્રકૃત રસ અગર તેને અનુકૂલ રસના પ્રકૃષ્ટ અભિવ્યંજનને માટે અન્ય નવનવા ઉચિત પ્રયોગોની યોજના પ્રતિભાસક્તિથી કરવાને તે સર્વથા સ્વતંત્ર છે. પરંતુ તેણે માત્ર એવી યોજનાથી પોતાની કૃતિમાં મૂળ વસ્તુને, તેના પ્રકૃત રસને કેવળ વિકૃત કરી નાંખે, લોકસંમાન્ય પાત્રના પાત્રત્વને જ ઉલટાવી નાંખે, એવું કાઈ અનુચિત, પ્રકૃત રસવિરોધી, નવું આશય તત્ત્વ ન પ્રવેશી તેટલી ખાસ સાવધાનતા સેવવાની છે. તેથી જ ઉક્ત નિયમ સાથે જ આ બીજો નિયમ જણાવેલો છે:—રસસ્ત્રિયમે હેતુરોચિત્ત્વં ચક્રાચ્ચયો:—(વક્તા-પાત્રની પાત્રતાના અને તેના મુખે કદાવાતા વાચ્ય-કથનના નિર્દેશમાં માત્ર વસ્તુરસનો એટલે કે તેના ઉચિત અંશોનો યથોચિત નિર્વાહ કરવો, એ જ કાળપરચનાનું નિયંત્રણ છે.) તેથી જ રસરહસ્યનો એ મિદ્ધ શાસ્ત્રીય નિયમ છે કે,

અનોચિત્વાદિતિ નાન્યદ્વસર્ગસ્ય કારણમ્ ।

પ્રસિદ્ધોચિત્વચન્સ્ય રસસ્યોપનિષત્પરા ॥

કાર્ષ પ્રકારના અનુચિત પ્રબંધને બાદ કરતાં રસભંગનું અન્ય કોઈ કારણ રોષ રહેતું નથી; અર્થાત્ અનુચિત પ્રબંધ એ જ રસભંગનું કારણ છે. બળ્લીતી ઉચિત પ્રસિદ્ધિ-લૌકિક વ્યવહાર આદિ-થી મુક્ત કથાને ઉચિત પ્રબંધથી ખીલવવી, એ જ રસનું વાસ્તવિક રહસ્ય છે.

આથી એ બળ્લીશે કે ઇતિવૃત્તને શબ્દે શબ્દ વળગી જ રહેવનું કવિને કાર્ષ પ્રયોજન નથી. તે કાર્ષ ઇતિવૃત્તને સર્વ રીતે વશ નથી; તે જેમ તેમથી પ્રકૃત રસને પોષક ન હોય એવાં આગ્રંથક તરવોનો નિરાશ કરવાને સર્વ રીતે સ્વતંત્ર છે, તેમ તેને પોષે, બહલાવે, અને ઉચિત પ્રમાણમાં ઉત્કર્ષવંત કરે, એવાં નવાં ઉચિત કથાતરંગ સંયોજવાને પણ સ્વતંત્ર છે જ, પરંતુ તે સર્વથા (સર્વામના) રસપશ્ચતંત્ર તો છે જ. તેથી મૂળ કથાના પ્રકૃત રસને અનુગુણ રિથિતિવાળા, અનુચિત પ્રસંગોને ઊઠી દઈ, અબીજ રસને પોષણ આપનારા અનુગુણ, નવનવા કથાપ્રસંગો પતિભાથી કલ્પીને યોજવાની દરેક છૂટ થરાવે છે. અબીજ રસને અને સંમાન્ય કાવ્યહેતુને પોષે એવાં વ્યંજક કથાતરંગ, કો તો મૂળ વસ્તુને પાલટવી પડે તો ઉચિત રીતે પાલટીનેય અને નવાં કલ્પવાં પડે તો કલ્પીનેય, યોજવામાં તેમ જ કાવ્યને નવપદ્ધિત અને રસભર કરવામાં જ કવિની કુયોગ્ય, અતિભાશકિત, ખરી કલાવિધાન-શક્તિ અને સૂક્ષ્મ રસવૃત્તિની કસેદી છે. કવિકુસુમર કાવિદાસ, ભવભૂતિ, બાણ, દંડી આદિ શિષ્ટ કવિઓ તે માટે તો પંકથા છે.

આનાં અનેક દર્શના ટાંકી શકાય એમ છે, પરંતુ માત્ર એક જ, અને તેય પ્રસ્તુત આખ્યાનના અંગના અત્ર કથનય હેતુને પુષ્ટ કરનાર, દર્શાવ પૂરતું છે. કવિ કાવિદાસે 'અભિજ્ઞાન શાકુંતલ'ની રચના મહાભારતના એક વૃત્તાંતના આધારે રચી છે; પરંતુ તેણે તેના નાયક ભારત-નપતિસિરોમણિ દુષ્યન્ત અને નાયિકા શાકુંતલા એ બન્નેના ચારિત્ર્યને સાર અને નીતિના ઉચિત આદર્શરૂપ નિરૂપવા બે મહત્વનાં નવાં કથાતરંગો યોજ્યા છે. છતાં તેમની માનવ પ્રકૃતિની સ્વાભાવિકતા, સંપૂર્ણ કલા-

આતુરી અને રસસંવેદનથી જળજી રાખી છે. તેણે તેમને આદર્શભૂત દર્શાવવા જતાં તેમની માનવતાનો લેસ માત્ર નાશ કર્યો નથી, પણ તેની પાંખરતા નિવારી ઉઘટી જાહેવાવી છે. મૂળ વર્તાતનો દુષ્યન્ત રાજા અનેક પત્નીવાળો, કામી, અસન્ત મોહવશ, નિષ્કુર અને અસત્યવાદી છે, ત્યારે, 'અભિજ્ઞાન શાકુન્તલ'નો નાયક દુષ્યન્ત રાજા ચિનયી, ધાર્મિક, દયાદ્ર, અંતઃકરણવાળો, પ્રેમશૌર્યાન્વિત અને સત્યપ્રિય છે. કાલિદાસે દુર્વાસા મુનિના શાપનો પ્રસંગ યોજીને અહરુત જલાઆતુરીથી દુષ્યન્તની કામધિતા, પાપમયતા, નીતિભિરુતા અને પ્રણયહીનતા નિવારી, તેના પ્રતિની તિરસ્કારશુદ્ધિ વાચકના મનમાં થતી અટકાવી ઉઘટી, જિંડી માનશુદ્ધિ, અને પૂજ્યભાવ ઉત્પન્ન કર્યો છે. તે જ પ્રમાણે મહાભારતની શાકુન્તલા લોકુપ, મોહવશ, અને કંઈક ધૃષ્ટ પણ છે, જો કે તેનું વર્તન પ્રમંગ્લોચિત છે ખરું; પરંતુ નાટકની શાકુન્તલા વિનીતહૃદયી, કોમલ સ્વભાવવાળી અને સ્ત્રીસહજ લન્ગથી યુક્ત છતાં આત્મસંમાનથી સંપૂર્ણ અન્વિત છે. જેમ સર્વ રીતે મૂળ પ્રતિવૃત્ત, દુષ્યન્ત અને શાકુન્તલાની સ્વાભાવિક માનુષી વૃત્તિઓનું પ્રતિબિંબ પાડે છે, તેમ નાટકમાં પણ તેમની માનુષી વૃત્તિઓની સ્વાભાવિકતા જળવવા ઉપરાંત પાત્રોનું પાત્રત્વ ઉજત અને આદર્શભૂત થયેલું છે. અને એ જ એની ખુબી છે.

તે જ પ્રમાણે ઉત્તરરામચરિતમાં ભૂવભૂતિએ પચવડીના તપોરવ્યમાં રામચંદ્ર અને સીતાના અપ્રકટ મિલનનો પ્રસંગ નવો જ કદ્યો છે. જે જીવસતી સીતાને અરણ્યમાં કાઢી મૂક્યા પછી રામચંદ્ર સાથે તેનું મળવું થયેલું નથી જ. છતાં દેવી શક્તિઓની સદાયથી સીતાને અદૃશ્ય રાખી રામચંદ્ર અને સીતાના અગાધ પ્રેમનો, સીતાની અસૌકિક પતિભક્તિ અને રામના કોમલ અને સજિજ પત્નીરહેતો રસભર પરિચય કરાવ્યો છે.

આથી એ સમજાશે કે આખ્યાનને સર્વોત્ક્રમ્હર અને રસભર કરવા કવિ જાને નવનવા સાનુકૂલ કથાપ્રસંગો કદ્યે કે મૂળમાં ઘટતા ફેરફારો કરે, પણ તે પ્રમંગ્લો અનુગુણ અને ઉચિત હોવા જોઈએ, સંસાર અને નીતિબધ-

હારના આદર્શ આલેખનારા હોવા જોઇએ અને કાઈ રીતે રસક્ષતિ કરનારા ન હોવા જોઇએ, એટલું જ નહીં પણ પાત્રની પાત્રતાને ઉત્તમ અને મૂળ પ્રસંગને વિશેષ સુંદર અને લાવમય કરનારા હોવા જોઇએ.

પ્રસ્તુત આખ્યાનની વસ્તુમંડલનાની, ઉપર કરેલી સમાલોચનાથી એ જણાશે કે, પ્રેમાનંદે પ્રકૃત અદ્ભુત રસને પોષનારાં નવનવાં કથાતરો ચોળ્યા છે અને મૂળના વૃત્તમાં પણ ધણાક ફેરફારો કર્યા છે; અને એમ કરતાં ત્રીજા, ચોથા અને પાંચમા અંશમાં તેનો પ્રયાસ સફળ થયો છે અને છઠ્ઠામાં સામાન્ય રીતે અર્થોદાસર છે; પરંતુ સતતમાં અંશનો, દ્રૌપદી પાસે કૃષ્ણને નિર્વિદાતાનો શાપ દેવડાવવાની ચોળનાનો પ્રમંથ ક્ષયુષ્મર સ્વાભાવિક અને આકર્ષક લાગશે, પણ તે ચમત્કારિક કે રસિક લાગતો નથી; અને પાંચ પતિને લાગી જાવા સાથે નાશી જવાની સતી દ્રૌપદીની તત્પરતાનો અને તેના, આર્ય મંસારને પ્રમોદી તિરસ્કાર દર્શાવનાગ ઉગ્મારોનો પ્રસંગ તો બેશક અનીતિકર, અનુચિત અને રસમંથ કરનારો છે. જ્યારે દક્ષિણેસ દુષ્યંતની કામધિતા આદિ તેમ જ શકુન્તલાના લોપુપતા આદિ દુર્ગુણોને નિવારનારાં રસયુક્ત કથાતરો ચોળે છે, ત્યારે પ્રેમાનંદે એવા દુર્ગુણોને બહારનારાં કથાતરોને ઉચિત લેખે છે. આ પણ તેના જમાનાની લોકરચિત્ત એક પ્રતિબિંબ નહીં તો ખીજું શું કહેવાય ?

પાત્રધોજના

કાબંધનનાનું ખીજું તત્ત્વ-પાત્રધોજના પ્રસ્તુત આખ્યાનમાં કેતું છે, તેનો વિચાર કરતાં, જેને પાત્રનિર્વહણ, (susto-
એતિહાસિક પાત્રો અને manoo of oharacter) એટલે કે આદિથી તેમની પ્રવૃત્તિની અવલ્ય અંત સધી પાત્રની પાત્રતાનો એકસરખો ટકાવ કહે છે, તે યોગ્ય રીતે થયેલું જણાતું નથી. અદ્ભુતર-
સની નિષ્પત્તિની અને તેના પોષણ અર્થે વસ્તુમંડલનાની ખીલવણી ઉપર પ્રેમાનંદે જેટલું જ્ઞાન આપ્યું છે તેટલું પાત્ર-ધોજના ઉપર આપ્યું નથી. તેમ અલૌકિકત્વના પવઘાથી અદ્ભુત રસને ચમત્કારિક રીતે બહારવાનું

તેને સુઝ્યું નથી, એટલે પામર પાત્રને ઉપેર જ તેનું લક્ષ્ય ચોટ્યું રહ્યું છે, એ સ્પષ્ટ છે. નહીં તો મૂળ કથામાં ઉચ્ચ પાત્રત્વને રોકવે એવા અનેક રસોત્પાદક અંશો તેની દૃષ્ટિ આગળ હોવા છતાં સરી ગયલા દેખાય છે, તે સરી જત જ નહીં. તેણે ભૂતકાલનાં ઐતિહાસિક અને કંઈક અમાનુષિક પરંતુ પ્રસિદ્ધ પાત્રોને વર્તમાનકાલનાં આનુષંગિકવાળાં પાત્રો રૂપે નિરૂપવાના પ્રયાસને જોટશે મહત્વનો ગણ્યો છે, તેટલાં તેમની કુશીનતા, વાર્તાવિક પાત્રતા અને ઉચ્ચ ભક્ષિતિને મહત્વનાં ગણ્યાં નથી. તેણે જો તેમની ભૂતકાલની ઉચ્ચ ભૂમિકા અને તેમના કાલના વાતાવરણ સાથે, વર્તમાન-કાલમાં તેમને સંક્રાંત કરતાં તેમની વર્તમાન કાલનેય યોગ્ય ઉચ્ચ ભૂમિકા અને તેને અનુસરતા વાતાવરણનો પણ સમન્વય કર્યો હોત, તો તેનાં ના-યકનાયિકા આદિ મુખ્ય પાત્રોમાં સ્વપાતતાની જે સંકરતા, વિગસતા અને વિસંવાદ જણાય છે, તે જણાત નહીં. તેણે (પ્રેમાનંદે) “ મહાભારત-દિનાં બધા પાત્રોને ગુજરાતનાં સામાન્ય સ્ત્રીપુરુષો કરી ચૂક્યાં છે ” અને “ આપણાં હમેશનાં સહવાસીઓ અને સગવડાલાં જેવાં કરી દીધાં છે, ”^૧ તેથી પ્રેમાનંદનો દોષ કાઢવામાં આવે છે, એમ કહેવું, એ પ્રેમાનંદની પાત્ર યોજનાનો દોષ કાઢનાર પક્ષને, તેની દલીલ સાંભળ્યા શિવાય, બેશક ઘેર અન્યાય કરવા જેવું છે. તેણે “ અતિ દૂર દૂર થયલા પ્રચીન સમયને વર્તમાન કરી આપ્યો ” અને “ વેદનાં રહસ્યોના બંડારો સામાન્ય શ્રોતા-ઓને મન શન્ય જેવાં હોવાથી, એ બંડારોની રસભર ગંખી મહાભારત-દિ આકર પ્રધોના નિસ્તાર દ્વારા કરાવી ”, તે માટે તે બેશક પ્રશંસાને પાત્ર છે, ગુર્જર પ્રજા તે માટે તેનો પૂરો આભારી પણ છે, અને તે માટે તેનો દોષ કોઈ કાઢતુંયે નથી; પરંતુ એક કાલનાં બધાં પાત્રને તેના જ કાલની પ્રસંગધટના અને તેના જ કાલના વાતાવરણની છાયા સાથે અન્ય કાલમાં સંક્રાંત કરવામાં આવે ત્યારે, જે વિશિષ્ટ ગુણ, શક્તિ, અને લક્ષણને લીધે

૧. જુઓ “ વસન્ત ” સવત ૧૯૬૮ નું પરાક્રમની પ્રસાદીના અવલોકનમાં રા. રા. આનંદરાયકર આપુલ્કાર કુવળી દીકા આ લેખકને તેઓ સાથે થયેલી વા-તચિત્તને તેમાં પ્રકાશનરે સ્થાન મળેલું છે.

તે પાત્રની પાત્રતા, વિશિષ્ટ પ્રતીતિ લોકમાં પરાપૂર્વથી બંધાતી આવી હોય, તે વિશિષ્ટ ગુણ, તે વિશિષ્ટ ચક્રિત અને તે વિશિષ્ટ લક્ષણના સંબંધમાં ભ્રમ હતપત્ર કરનારા અને એના અંગની તેમની વિશિષ્ટ પ્રતીતિનું, રે, તેના 'ત્વ'નું ખંડન કરનારા, વિરુદ્ધ ગુણ, ચક્રિત, અને લક્ષણ તેનામાં હોવાનું વણુવવું, એ વર્ણનકરનો અક્ષમ્ય હોય છે, એની કીચો રસપ ના પાડી શકે એમ છે ? દાખલા તરીકે, —સત્યપાલન માટે પત્ની અને પુત્રને પણ વેચનારા રાજા હરિશ્ચંદ્રને ધડીભર માત્ર વચનમાં પણ સત્યથી ચળેલો વર્ણવવામાં આવે, અથવા તેા એકપત્નીવ્રત રામચંદ્રને ક્ષણભર અનેક સ્ત્રી પ્રતિ મોહમરત થયલા દર્શાવવામાં આવે, ભયંકર પરાક્રમી લીમને કા-યસ્ત્રને વશ થયેલો ચીતરવામાં આવે, તેા તે ગમે તેટલું વર્તમાન માનવ સંસારમાં સદજ હોય, છતાં સર્વથા અધટિતજ છે શું વર્તમાન માનવ સંસારમાં ભૂતકળનાં ઐતિહાસિક દેવી પાત્રોને “આપણા હૃમ્મેશનાં સહ-વાસી અને સર્વાવદ્ધામાં જેવાં કરવા” સાથે તેમનામાં ન હોય, સંમિતિ ન હોય તેવી પાત્રતા અને નિર્જાતા દાખલ કરવાની અગત્ય આવશ્યક છે. શું પાત્રતા અને નિર્જાતા સિવાય બીજાં કોઈ તરવોથી એ પાત્રોને વિશેષ સહસાસી અને સર્વાવદ્ધામાં જેવાં ચીતરી શકાય એમ નથી.

આ દૃષ્ટિથી વિચારતાં જણાશે જ કે ખૂનકાલની દ્રૌપદી સતી તરી-કેની પ્રતીતિ તેના વિશિષ્ટ પતિવ્રતસહ ગ્રથુને લીધે લોકમાં બંધાયતી છે તેને, હાલના પ્રસંગ દ્વારા જનસમાજને પરિચિત કરાવતાં, વર્તમાન કાલના બ્યવહાર આચરતી દ્રૌપદી તરીકે રચુ કરતાં, લક્ષસંબંધને કુટિલ ગણી તિ-સ્કારાતી, પાત્રર સ્ત્રી તરીકે વર્ણવવામાં આવે તેા તે બેશક અક્ષમ્ય હોય ગણાયજ. આવા પ્રકારની છૂટ નિરંકુશ હોઈને લોકનાં નીતિબંધને અને સંસારમર્યાદાઓને વિરુદ્ધ કરનારીજ ગણાય. સુભદ્રાહરણના ઉદ્ધા અંશમાં કવિએ દ્રૌપદીને, કર્મથી નહીં પણ વચનથી તેા તે બેશક કુટિલ હોવાનું જ્ઞાન ઓતાને કસંબ્યું છે. આમાં કેટલાક દ્રૌપદીનું અંતઃકરણ આવે અ-જુન હોવાનું જણવું હતું, એટલે તેનું બાક વર્તન તેની પ્રેરણા રૂપ હોવાનું

કહી, તેના આ નિર્ણય વર્તાવનો જરૂર નથી. પરંતુ એવો અર્થદોષ જરૂર આવે તો સાચો અને શ્રદ્ધેય ગણી શકાય જ નહીં.

પાત્રલેખનમાં આવા પ્રકારનું વિપરીત નવીનકરણ ચતુર્થ અટકાવવા કાવ્યશાસ્ત્રમાં આવો અડચણ નિયમ સ્થાપેલો છે કે, વિવેચનાત્ પ્રતીતિપણના જ જાયતે તાદસ્વર્ગનીયમ્ ॥ (જ્યન્યાલોક) પાત્રની પ્રતીતિનું ખંડન ન થાય, એવી રીતે વર્ણનસૈલી યોજવી, એટલે કે ઐતિહાસિક પાત્રની તાદશ પાત્રતા (identity of character) અને તેની આસપાસનું વાતાવરણ અને પ્રતીતિની વિચારસંમતિ (association of ideas) એ રસપૂર્વક અને યોગ્ય કલાવિધાનથી જળવાઈ રહેવા જ જોઈએ; અને તે પાત્રના વચનો કે આચરણોથી સામાને તેના સંબંધમાં વિરુદ્ધ ઓધ થવો ન જોઈએ.

પ્રસ્તુત આખ્યાનમાં આ નિયમનું પ્રેમાનંદે (જે સ્થળે તો અચૂક) ઉલ્લંઘન કર્યું છે, તેને લીધે જ રસક્ષતિ યથા ઉપરાંત કેટલેક અંશે અનીતિને પણ અવકાશ મળે છે. જો તેણે આવો એક સમાન પ્રયોગ કર્યો, તેને અનુકૂળ પાત્રો કહ્યા હોત અને આવી જ રીતે તેમને ચીતરી તેમના પાત્ર મનુષ્યત્વને વર્ણવ્યું હોત તો તેમાં તે દોષપાત્ર ન કરતાં ઉલટા ચાર્યત્વના નિરૂપક ' realistic writer ' ની કીર્તિ ખાટી થક્યો હત. પરંતુ ઐતિહાસિક અને સંમાન્ય પાત્રોની પ્રતીતિનું ખંડન કીધાથી તે દીકાને પાત્ર લેખાય છે. પ્રેમાનંદનો એક દીકાકાર, આ લેખક આવા વિશદ આશયથી તેના પાત્રનિરૂપણના દોષ ખતાવે છે, એ આથી સ્પષ્ટ થશે.

પ્રેમાનંદે, નામિકા, રાજકુંવરી સુભદ્રાને, જેની જાત, કુલ કે શીલથી પોતે તદ્દન અજાણી હતી, એવા બાવાના રૂપમાત્રથી સુભદ્રાની ઉચ્ચ સંસ્કૃત-મોહાધિ ચયક્ષો, અને અલખત માતાની સંમતિથી વિતાનો ભય. અને ભાઈ કૃષ્ણની અનુકૂળ સહાયથી તેની સાથે નાથી જવાને તત્પર થયેલી એક આધુનિક દાકરડી જેવી આલેખી છે. અહીં દ્વિવેદો ઉદ્ભવે

કન્યાં વરયતે રૂપં માતા વિત્તં^૧ પિતા ધર્ત્તં ।

વાન્ધવાઃ કુલમિચ્છન્તિ મિષ્ટાન્નમિતરે જનાઃ ॥

એ, પામરકન્યા અને સ્ત્રીજનને યોગ્ય નિયમ, અગાધિત રીતે સર્વ સ્ત્રીજનને લાગુ પાડવાનો હશે, એમ જણાય છે; કારણ તેણે જેમ કન્યા સુભદ્રાને આ નિયમને વશ આપેલી છે, તેમ ઉત્તમ ગૃહિણી સતી દ્રૌપદીને પણ એવી જ, રે, સુભદ્રાથી પણ વધુ અધમ ચીતરી છે । સુભદ્રા કુલીન અને ઉચ્ચ સંસ્કારિતાવાળી, યુદ્ધાદિની રણકનામાં પારંગન અને શૌર્યોદિ વીરોચિત ગુણવાળા પતિની કામનાવાળી, રસોદાસવાળી, રાજકુંવરી છે, એ વાત કવિના લક્ષમાંથી બહાર જ રહી ગઈ છે; રે, તેણે સુભદ્રાના આ વિશિષ્ટ ગુણને વિચાર્યો છે, એટલું જ નહીં પણ બ્રમરામ આદિ સાથે યુદ્ધ મયવાનો પ્રસંગ ઉપસ્થિત થવા છતાં તેના આ લક્ષણની સ્પષ્ટતર પ્રતીતિ કરાવી નથી આથી પ્રસ્તુત આખ્યાનની સુભદ્રા તે મહાભારતની સુભદ્રા નથી, એવી પ્રતીતિ ઓતાને થવા વિના રહેતી નથી. તેણે ધૃંગાર અને વીર એ બે રસોના ઉત્કર્ષક અને ઉપાસમયો તરવોને એણે જવા દીધા છે તેની સુભદ્રા યાદવ રાજકુંવરી ન લાગનાં મરાસિયાની દીકરીનો જ ભાસ સર્વ રીતે આવે છે. દૂતીમાર્ગ માટે તેને દૂતી પણ મળતી નથી, પરંતુ પોતે જ પ્રિયતમ અર્જુન સાથે સંકેત કરવા એકનવાર્ધ રાત્રે બહાર પડે છે. વળી તે શુદ્ધિની પણ બાદથી લાગે છે

હરણના પ્રસંગમાં બધાતરફે રાજકન્યાને ઉપાડી જતી, એ ધરવીર-તાનું લક્ષણ જણાય છે, એટલે કન્યાના પ્રેમસ્પુરણના સ્પષ્ટ નિર્દેશની ઝાઝી અગત્ય રહેતી નથી, એ વિચાર પ્રેમાનન્દને કદાચ આવ્યો હશે. પરંતુ મહાભારતમાં રાજગૃહમાં અર્જુનના નિવાસ દ્વારા અને તેનાં પરાક્રમોની કથાના પ્રસાર દ્વારા સુભદ્રાનો અનુભવ અર્જુનમાં દહનાથી બંધાવાનું અને રૂક્મિણી આદિ હોસીલી લાભીઓની સહાનુભૂતિથી^૨ તેમ જ માના તથા કૃષ્ણની સંમતિથી હરણ થવા અગાઉ ગાંધર્વ વિવાદથી ન્નેડાવાનું પણ સ્પષ્ટ કથન છે. ઉચ્ચ કુળવાળી રાજકુંવરીને માટે એ જ મર્ગ વિશેષ

યોગ્ય છે. છતાં પ્રેમાનંદે આ, વિશેષ રસોત્પાદક અને નાયિકાની ઉચ્ચ ભૂમિકાને યોગ્ય, પ્રશસ્ત માર્ગ લીધો નથી. બેસાક આ માર્ગ તેની દૃષ્ટિ બહાર નથી; કારણ દ્રૌપદી પાસે સુભદ્રાને મહેજાં રૂપે તે કહેવાય છે કે,

“પણ સંન્યાસી ભગીને મોહી તેમાં શું કીકું ખરું ?

ભગી અલીલને વરી અળળા રૂપ રૂડે વાન રે.

પણ ભદ્રવને ખુદ્ધિ ક્યાંથી ? હીનમત શું લહે જ્ઞાન રે !

જે રાજ હોય પૂર્વનાં તે આણી ભણે વમે,

જેને તેને વરતાં હોડે, ભગી તારે મન ગમ્યા.

.....

હુંમાં એવું જ્ઞાન ક્યાંથી ? જે અતુર પુરુષને આળખે

ભગી સાથે ઉઠી ગઇ હ, જે વિમાસી મન વિથે.

(૧૬૦૦—૦૮, કકલું ૩૦)

આથી જણાશે કે કન્યા વરયતે સ્વં એ નિયમ પામર કન્યાને જ ઉચિત હોવાનું અને ઉચ્ચ મંરકારિતાવાળી કુલીન રાજકુવરીને ઉચિત નહીં હોવાનું કદિને પોતાને લાગ્યું છે; છતાં પોતે સિદ્ધ કરવા ધારેલા, પામર અને રાજાન્ય ગુણુભવ દાખવવાના નિયમની અતિધૂનમાં તે નાયિકાની સત્પાત્રતાનું ખરૂં મૂલ્ય આંધી શક્યો નથી જ.

તેણે આ જ ધૂનમાં, સ્વયંવરમાં અર્જુનને વરેલી, શૌર્યપ્રેમી દ્રૌપદી

કરતાં મોહાધ ‘જેવાલણી’ સુભદ્રા વધુ અધમ નથી,

દ્રૌપદીની હીનપાત્રતા. અને તે પણ કેવળ રૂપથી મોહાધ થામ, અને પતિ-

મનને રમતમાં તિલાંજલિ આપે એવી પામર સ્ત્રી છે,

એમ જતાવવા દ્રૌપદીને પણ કેવી પામર અવસ્થાએ ઉતારી પાડી છે, એ

દ્રૌપદી અને બાવા(અર્જુન)ના પ્રમંથથી જણાશે. આ સંબંધમાં તે પ્રમં-

ગનો બાવાનો અને દ્રૌપદીનો નિયોનો સવ્યદ વિચારવા જોવો છે:—

બાવો:— હું જ્યારતા મનની વાત બાણ, તારે પય ભરતાર છે,

તેને હવેજતાં મહારાણી ! ખરે પાપ અપર છે

કયને હવેખીએ તો ભૂમિ બધ રસાતાલ રે”

દ્રૌપદી કહે: “બાવાઈ ! એ સર્વ આળપપાળ રે”
 મૂંઝુ લેણમાં માર્ગ નિશ્ચય, નહન ગતિ સંસારની--
 રહેંદમાળ કૂંપ મધ્યે ભરે, ટળે વારોવારની,
 મારે મન તો સર્વથા બાવાઈ ! તમ ચલે વરતું
 પંચ કંથને પરહરી, તમારી સેવામાં ધનું

* * *

દ્રૌપદી કહે કંથ પાંચે પરહર્યાં મેં નંભૂને.
 પાપપુણ્ય બાહણ તણાં વિચાર મનમાં આણૂને.

(૧૬૭૩-૮૬. ૩૩૩ ૩૦)

લઘુસંબંધને ‘આળપપાળ’ અને ‘પાપપુણ્ય’ને બાહણના મુખના ખાલી વચનો મળુવાના આવા અધમ ઉદ્ધારો સતી અને પતિ સાથે અતિ કષ્ટદાયી અનેકાનેક સંકટો સહેનારી દ્રૌપદી કહે અને પાંચે કંથને પરહરવા અને પ્રાણ તજવા તત્પર થાય, એ એસક તેની ભૂતભાગની સતી-ત્વની પાતતાની પ્રતીતિને સમૂળ ખંડનાઈ વર્ણન જ ગણાય. આ વર્ણન ગર્જન દ્રૌપદીને અધમ જીની કક્ષામાં મૂકનાઈ હોઈને સર્વથા અનુચિત અને ત્યાગ્ય છે.

વળી ક્યાં મહાભારતની કથેય, ક્ષિયજ નેજમાય એવ દારણુ અને અતિ અસહ્ય અનેકાનેક પ્રમંથોમાં પણ પતિ પ્રતિના પ્રીતિ-રતિભાવ, તે-મ જ પંચ પૂન્યભવને લેણ માત્ર પણ નહીં લગનારી, રિચારશીલ, દ્રૌપદી અને ક્યાં સુભદ્રાહરણની કોધાણુ, અવિચારી, દાસીએ સપત્નીના ઘા-પના લયથી ભમાવેલી, બહેમાવેલી અને પોતાની પ્રેમમૂર્તિ અભૂતનને યાપ દેવા તત્પર થયેલી દ્રૌપદી ! તે કાલમાં કંઈ દુનિયાદિને એકપત્નીવતનું નિર્બંધન ન હતું, એટલે સપત્નીયાળા સંસારથી દ્રૌપદી કંઈ અપરિચિત ન હતી. તેમ તેના પતિ અભૂતન અને સીમ પણ કંઈ અન્ય સ્ત્રીઓ પર-ણ્યા ન હતા એમ ન હતું. તો પછી તે આમ પોતે જાણે છેક જ એવા સપત્નીના સંસારથી અને પોતાની પ્રેમમૂર્તિ અભૂતનના સ્વભાવ આદિથી તદ્દન અપરિચિત જ હોય, તેમ સાધુ પતિ અને નિર્દોષ સપત્નીને એકાએક

શાપ દેઇ, સતીત્વ દાખવવા નરપર થાય, કે ‘ભગિની ભાતની પ્રીતિ’ વળા, ‘અડી ઝોપટી વેળાએ’ જદાય કરનાર, ‘સર્વાંતર્યામી’ કૃષ્ણને “મારા સરખું તારે ઉજળું હોજો ફટક” એવા શાપથી સતીત્વનો પરચો એકદમ હિંદોઈ બતાવી દે, એ પણ ધણું અસ્વાભાવિક છે, જો કે, તે સામાન્ય શ્રોતાઓને આપાતનઃ આકર્ષક અને હિમ્મત લાગે ખરું.

આ રીતે પ્રેમાનંદ નિરૂપેશી કૃષ્ણની પાત્રતા પણ ફટલેક અંશે દોષ-પાત્ર છે. જેને ‘સર્વાંતર્યામી’, ‘વિશ્વાધાર’ આદિ કૃષ્ણની અધમ પાત્રતા ઉપમાઓથી યુક્ત, પરમપૂજ્ય ભગવંત આલેખવામાં આવે, જેના વડે તેના આશ્રિત જનોની કે મિત્રાદિની સંસારપ્રવૃત્તિ યથાસંગ ચાલતી વર્ણવવામાં આવે, તેની જ પાસે ‘સહોદર’ જેનનો વંશ રાજ્યપાટ ટકાવવા સારૂ દ્રૌપદીના વંશના ઉચ્છેદની નીચ યુક્તિ અજમાવરાવે, એ એક માણસદીઆ કવિની, નહિ કે ‘હરિગુણ ગાવા’નો બોધ કરનાર કવિની ચતુરાઈ છે. તે જ પ્રમાણે હરેક નાના તેમ મોટા પ્રસંગે મોટા ભાઈ અવરમને કેવળ મૂખાં જ બનાવી છોળીલા પાકતા કૃષ્ણને ચીતરવામાં આવે, એ પણ પાત્રતાની કંઈક ક્ષતિ ગણાય.

અર્જુનની પાત્રતાનું નિર્વંદળ પણ જો કે દોષયુક્ત નથી, અને તે સંબંધમાં ટીકા કરવા જેવું ધણું છે, પરંતુ તેની પ્રતીતિ સંબંધમાં તે વિપરીત ભાવને પોષતું નથી, એટલે વિસ્તારના બાધથી, તેના ઉદ્ગ્રાણમાં ઉતરવા અપેક્ષા નથી રહેતી. છતાં એટલું તો કહેવું પડશે જ, મહાભારતના ધીરોદાત્તા, શૌર્યમૂર્તિ ધનન્યને પ્રેમાનંદ પૂર જલારમાં ખીસાડ્યો નથી, એટલું જ નહીં પણ રસોદસાસનો ભોગ આપ્યો છે.

રસનિષ્પત્તિ.

હવે કાવ્યરચનાના ત્રીજા તત્ત્વ-રસનિષ્પત્તિ-સંબંધમાં કવિ પ્રેમાનંદ કેવું નિર્વંદળ કર્યું છે, તે જોઈશું તો જણાશે કે, મોતાના જમાનાના લોકની રસરૂચિને સંતોષે એવાં વિવિધ આખ્યાનો બાધમાં પ્રેમાનંદ એકો

દ્રૌપદી કહે: “ જાવાજી ! એ સર્વ આજપેપાઠ
મૃત્યુ લોકમાં માર્ગ મિથ્યા, ગદન ગતિ સરની મૂળી કર્મને દામ
રહેટમાળ કૂપ મધ્યે ભરે, ટોળે વાસેવારની, જે, પરંતુ જનમનર
મારે મન તેા સર્વથા જાવાજી ! તમ ચલે વસે મોક્ષાનો અને દન
પંચ કંઈને પારદરી, તમારી સેવામાં ધમું હો છે કે મૂળી વેળા :

* * *
દ્રૌપદી કહે કંઈ પાંચે પારદર્શી મેં જાણ્યો. જે તે દોરાર્ધ અપ છે
પાપપુણ્ય બાહ્ય વણાં વિશાસ મનમાં આજીવા લદયાઈ નાંધ છે.

(૧૧૭૩-૮૬)

હમસંબંધને ‘ આજપેપાળ ’ અને ‘ પાપપુણ્ય ’ને જાણવાપ્રાપ્ત, મોક્ષાપ્રાપ્ત
ખાલી વચનેા ગણવાના આવા અધમ હિંદુઓ સતી નથી જનાં એમને રસ
અતિ કષ્ટિદાયી અનેકાનેક સંકટો સહેનારી દ્રૌપદી કહે
પારદરવા અને પ્રાણ તજવા તત્પર યાય, એ બેચક તેની
ત્વની પાતતાની પ્રતીતિને સમૂળ ખંડનાઈ વર્ણન જ ગણ્યું
વર્ણન દ્રૌપદીને અધમ જીની કક્ષામાં મૂનાઈ હોઈને
અને ત્યાજ્ય છે.

વળી ક્યાં મહાભારતની ઈરેલ, સિયજ નોખમાય
અતિ અસહ્ય અનેકાનેક પ્રમતોમાં પણ પતિ પ્રતિના પ્રીતિ
મજ પડે પૂજ્યભાવને લેશ માત્ર પણ નહીં લજનારી,
પદી અને ક્યાં સુખહાહરણની કોષાણુ, અવિચારી, દાસી
પના લાયકી લાભાવેલી, બેમાવેલી અને પોતાની પ્રેમમૂર્તિ
રેવા તત્પર ચપલી દ્રૌપદી ! તે કાલમાં કંઈ ક્ષતિવાદિને
નિર્બંધન ન હતું, એટલે સપત્નીચાળા સંસારથી દ્રૌપદી કંઈ
હતી. તેમ તેના પતિ અર્જુન અને લીમ પણ કંઈ અન્ય
વધા ન હતા એમ ન હતું. તેા પછી તે આમ પોતે જાણે
સપત્નીના સંસારથી અને પોતાની પ્રેમમૂર્તિ અર્જુનના ર
તદન અવિચિત જ હોય, તેમ સાધુ પતિ અને નિર્દોષ સત્

અંશે છે, જ્યાં તેણે તે
આનીતો શ્રીમારસ વર્ણ

વવામાં તેણે કૃપણતા અને સંકાયશીલતા દાખવી છે, એમ લાગ્યા વિના રહેતું નથી. બલરામના મુખથી પોતાની પ્રેમમૂર્તિના નામનું શ્રવણ થતાં મુજદા જ અર્જુનના સંતિભાવનું ઉદ્દોષન, તેમ જ રાજસુવનની મનોદર રચનાથી તે ભાવની ગદ્દિ, મુજદાને જોતાં જ તેનો ચિત્તવિષમ અને તેને પ્રાપ્ત કરવાની તાલાવેલી, મુજદાનો ચર્ચસ્પર્શ થતાં બાવાનું રોમાંચ, તેનાં નેત્રાનું સમી-લન, મુખવર્ણવિકાર, રાજવશી બોજનની નિરસતા, ચિત્તવિષમ, મુજદાની પ્રાપ્તિ માટે એકતાનતા, એવા એવા સાત્વિક ભાવોનું અર્જુનમાં પ્રાટીકરણ; અર્જુનના તેજના અંમારભર્યા રૂપથી મુજદાનો પ્રેમ, અને તેની જોડે નીકળી જવાનો અગ્ર નિશ્ચય, અર્જુનને મેળવવાની તાલાવેલી અને તેની અવિરત લગતી, તનમનાટ અને યનયનાટ, સીસડજ લજ્જા અને માનના ત્યાગપૂર્વક અભિસારિકા પેરે તેની મદીએ જવાનાં વલખાં, તેમ જ બાવાને પણ તેના ચિન્તનમાં જ મનમગ્ન થતાં નિદ્રાત્યાગ અને આત્મભાનનું વિરમરણ, મુજદાના બચકારા આદિ બ્યંજક ચિત્રો ખરેખર પ્રેમાર્નવીની રસાભિવ્યંજનશક્તિના ઉજ્જવલ દર્શિત છે. છતાં ક્યાં નળાખ્યાનની (કડવુ ૧૧-૧૬) હમયતીના સૌન્દર્ય અને અલંકારોની વર્ણનછટા ? ક્યાં મોહલેખાના રૂપ અને મોહકત્વની (ઋધ્યયુગાખ્યાન કડવા ૧૦-૧૨) છટા ? અને ક્યાં મુજદાના સૌન્દર્ય અને અલંકારોના વર્ણનની છટા ? માત્ર ક્યાં ચન્દ્ર અને ક્યાં ખલોત ! એટલું જ કહેવું પડશે. છતાંયે એકંદરે ચિત્રો આભે ખવાની શક્તિ ગુર્જર કલિઓમાં તો, પ્રેમાર્નવીના જ બાપની છે, એમ કહેવું પડશે.

વીરરમ તેણે પોતાના જમાનાના લોકને રૂએ એવી તદ્દન પ્રકૃત સૌન્દર્ય માં આદોષ્યો છે. એટલે શ્રોતાઓના મુખમાંથી જો કે તે વાહવાહના ઉદ્દગારો કઢોત્રે અને હાકોટો પાડી ઉછાળા મરાવે તેવો વર્ણવાયો નથી, પરંતુ તેમાં રસાભાસ થતો નથી, તેટલે અંશે તેનું વર્ણન પ્રચલ્લ છે. તેમ તે પ્રકૃત રસ નહીં પણ આનુષંગિક રસ હોવાથી કવિએ તેના આલેખનમાં પોતાની શક્તિ ઓજસ્વી અંશે દાખવી નથી, એ પણ કંઈક ઉચિત છે.

આ ઉપરાંત મુબદ્દાદરજીમાં વચ્ચે વચ્ચે હાસ્ય અને રૌદ્ર સં-
પન્ન ચમત્કાર છે, પરંતુ તે ખાસ મહત્વના નથી.

ઉપરની સમીક્ષાથી પ્રેમાર્નવીની શુદ્ધિચક્રિત, કાવ્યકલા, સંસ્કારિત
આદિ ઉચ્ચ લક્ષણોનો ક્યાસ બાધી ચકાશે

આ પ્રમાણે પ્રસ્તુત આખ્યાનમાં કાવ્યનાં ત્રણ જીવનતત્ત્વોનું નિર્વહ
કેવુંકે ચર્ચેલું તે જણાય છે. તેની ઐકંદર સમીક્ષા કરતાં,

૭૫૪૬૧૨ તે પ્રેમાર્નવીની વિદ્વદ્ભોજ્ય ઉચ્ચ કૃતિઓમાં નહીં,
પણ લોકભોજ્ય સામાન્ય કૃતિઓમાં ઉચ્ચ સ્થાન

પામે એવું છે. જો તેણે ઉપર દર્શાવેલી કેટલીક અસંભવિત અને સસંભ-
કરનારી અનુચિત થટના જમાવી ન હત, અને અમુર્તનો શુધિભિગદિની
સમાધાન છતાં વનવાસનો નિશ્ચય, ઉત્સુપિ સદૃશ લમસમયે જાલચર્ચાનું મનન
માં અમુર્તનો સંભાવ, શિરનાર અને દ્વારકાના ઉપવનનું વર્ણન, અમુર્ત
અને મુબદ્દાની વિરહાવરથા, ઉત્પત્તિપ્રસંગનું ચાલવોના જમાનાનું વર્ણન,
મુબદ્દાની શૌર્યભરી રણસલામના. અને અમલ અને દોષદોષનો સૌખ્યમયો

સુભદ્રાહરણ.

કવચ ૧ છં.

પ્રથમ કાવ્ય.

મંગલાચરણ.

શ્રી ગણપતિ અને ગુરુરાય, સ્તત્ત્વં શુભ તિરિતય,
વિમલહરણ વાણી જડે તમ વડે રે.
હંસવાદિની ! સરસ્વતિ ! દેવી ! રાજો દુર્ભતિ;
મૂઢ મતિ ધ્રુવ માતા તમ વડે રે.

દાન.

તમ વડે ધ્રુવ માતા ! માદારી, કરો મુજને સાર,
દીન જાણી, દયા આણી, મને જીતારો પાર.
હંસવાદિની ! હસિતવદની ! આઘ તારું સમરણ;
શુદ્ધ કૃપા સરસ્વતિ ! કરજો કહું સુભદ્રાહરણ.

૧ પ્રા. કા. પ્રત ૩ માં “ શ્રી ગુરુ ગણપતિના ગુણ ગાય, સ્તવન કરે તિરિ-
તય; વિદ્યાવાણી તમથી જડે રે. ” ૩. પ્રા. કા. મારી દુર્ભતિ. ૪. પ્રા. કા.
પ્રત ૨ માં “ ધ્રુવું છે માતા મૂઢમતિ, તમે લાડ લગવો રે ” ૫ પ્રા. કા. ૧ :
મૂઢપણું તમ વડે ટળશે. ૫-૬ પ્રા. કા. ૨ છ પ્રતિમા “ તમ વડે ધ્રુવું, હું માતા
મારી, (તે) કરો મુજને સાર; દીન જાણી દયા આણી (મુજને) આપો એ
આધાર. ” સાર કા. કરણાચ. આણી કા. આણને. અને કા. ૧૦ રંક ઊંઘ વાદારો:
રેહેને કૃપા માટે. ૭. હસિતવદની પ્રા. કા. પ્રત ૨ છ મં-“ હસિત હસિવદની ”
(હરિ=૫૬) ૮ પ્રા. કા. ૧ બી અને ૨ છ : કરો તો.

પૂર્વ પ્રસંગનું કથન.

- મહાભારતે આદિ પર્વ છે, પાંડવનાં ચરિત્ર;
 ઓતાં ! શુદ્ધ મનસા સાંભળો, દેહ યાપ પવિત્ર. ૧૦
- રાય જનમેજયે યજ્ઞ કર્યો, વર્ષા સાં દિવસાય;
 રામને હરયા અષ્ટાદશ લાગી, આવી વળગી કાય.
 મહારાજાએ મન વિમાર્યુઃ 'આ તો થયો અધર્મ;
 દિગ્દહત્યા મારે શિર બેઠી, એ છૂટીએ ક્યાં દર્મ ?'
 એવું વિચારી, સરવને પૂછતો; પાપ મથાની પેર; ૧૫
- વૈશંપાયન ઋષિ આળ્યા, એવે જનમેજય ધીર;
 પરિક્ષિતપુત્રે પામ પખાળી, આપ્યું પવિત્રાસન,
 અર્ધપાદે પૂજા કરી, બોલ્યા બ્રૂપ વચન:
 "મહામુનિ ! મેં માઠું કાઠું, હવેના બ્રહ્મ ઋષિરામ,
 પાપ માફ મુવે નાસે તેવો કરો ઉપાય." ૨૦
- જનમેજય વચન શુણી, ઋષિ વહે તેણી વાર:
 "મહાભારત સાંભળતાં રાજા ! ઊતરશે જલપાર.
 ચેદવ્યાસની વાણી ઉત્તમ, જેનાં પર અદાર,
 તે તુજને સંભળાવું અદિપતિ ! જે સ્થપી ઉદાર.
 પ્રથમ આદિ પર્વ કથા છે વંશાવલિ વિસ્તાર, ૨૫
- સોમ-મુર્ધવંશી રાજા, વર્ણવ્યા વિવિધ કાર.
 તુજ પૂર્વજ પાંડવ જે પ્રકટયા, કૌરવનો પરવાર;
 પ્રથમ કથા તારા કહી વિસ્તારી, રામ ! (ત)ને સભા મેઝાર.

૬ શ્રી. પેદેલું આદિ પર્વ છે. ૧૦. મનસા પ્રા. કા. ૧-૨ મને. દેહ કા. પવિત્ર
 યાએ પાંડવ પવિત્ર. ૧૧ આ લીગી કા. માં પડી છે. ૧૨. પ્રા. કા. રાય. લાગી કા.
 બેઠી. ૧૪. વિમાર્યુ પ્રા. કા. વીચાર્યુ. છૂટીએ પ્રા. કા. છૂટીયું કું. ૧૫ પ્રા. કા.
 પૂજા. ૧૬. ઋષિ આળ્યા પ્રા. કા. આવીયા. પ્રા. કા. જનમેજયને. ૧૭. || શુદ્ધ
 આસન. ૧૮. હવેના. પ્રા. કા. માર્યા બ્રહ્મર્ષિરામ. ૨૩. બેનાં કા. જે છે. ૨૪. માયે. પ્રા. કા.
 ૩૧ ૨ માં : "તે કહું" વચને ઉદાર " પ્રા. કા. ૧ : માયે તુજ. ૨૮. ૧લી-પ્રા.

(પછી) સધલા કૌરવે તુજ પૂજેજને, લાક્ષ્મણમાં : બાળ્યા; ૨૦
તાંહાં સ્થકી ભગવંતે રાખ્યા, ભક્ત માટે પ્રતિપાલ્યા.
શણુગે નાહા, નદી બેતરી, ગયા ધરમ રાજન.
કુંતા માતા, નકુલ, સહદેવ, સાથે બીમ અર્જુન.
પછી હિડંબ, દૈત્યને વન હણીને, વરી હેડંબા નાર,
પછી બક રાક્ષસને નીપાલ્યો, સાર કદી મોરાર.
એમ કરતાં દ્રુપદ રાજના, સ્વયંવરની સુણી ભાળ, ૨૫
ધૌમ્ય સંગાથે પાંડવ ચાલ્યા, મળ્યા અનંત ભૂપાળ.
શ્રી કૃષ્ણ દેવની કૃપા સ્થકી ત્યાં, મત્સ્ય વેધે અર્જુન,
પાંચે બાંધવ વર્ષો દ્રૌપદી, કુંતા માતવચન.
પહેરામણી ધણી કરી દ્રુપદે, હખ્યો કુકુંભપરિવાર;
પાંડવ પ્રકટ થઇને આવ્યા હસ્તિનાપુર મોઝાર. ૩૦
પછી કૃષ્ણદેવ પાંડવ કને આવ્યા, રાય ધૃતરાષ્ટ્ર સમગ્રા,
ઈન્દ્રપ્રસ્થનું રાજ અપાબૂ, તતન્નણુ તાં સદુ આવ્યા.
પછી અર્જુન વન ચાલ્યા, સમર્થ અસરણુસરણુ,
વનમાં વનિતા ત્રણ વરીને, કીધું મુલદ્રાહરણુ. "

કા. પ્રત ૨ : "કુ." પણ ભૂતકાળમાં તે કયા હોવાનું નક્કી હોવાથી
અચુક છે. પ્રા. કા. તે રાય-તાંહાં "રાયને" એવો પાઠ છે. પરંતુ વૈયંપા-
યન જન્મેજયને આ કયા કહેતા હોવાથી ત્રીભુવણ રૂપે તેને કહે, એ વ્યાખ્યાના
નિષ્પન્ન અનુસાર ચુકા નથી. તેથી 'રાય ૧ (૮)ને' એવો પાઠ હોવો જોઈએ.
લેખનદોષથી (૮) ગયાનો સંભવ છે, એટલે ઉપર પાઠ કર્યો છે. ૩૦
પ્રા. કા. "ભક્ત ભગવંતના તે માટે, ત્યાંથી પ્રણામ પાળ્યા." ૩૧ પ્રા.
કા. "પછી ત્યાંથી મહાવનમાં ગયા યુધિષ્ઠિર." ૩૪-૩૫ પ્રા. કા. "પછી પ્રાકમ
બહુ જાણાં, પ્રતાપ વાળ્યા અનંત; કૌરવે કપટ ધણું કીધું પણ, રાખ્યા શી વસ-
નંત. ૩૬ પ્રા. કા. "કન્યા દ્રૌપદી વરવા અર્થે ત્યાં ગયા ભૂપાળ." ૩૭ કૃપા
પ્રા. કા. હયા. ૩૮ બાંધવ પ્રા. કા. ૧ લી પાંડવ. ૩૯ પ્રા. કા. દ્રુપદ. ૪૧-૨ પ્રા.
કા. ૧-૨ માનવી. ૪૩, પ્રા. કા. ફરી વન ગયા આશંકવા ૪૪ ત્રણ પ્રા. કા. ગાર.

પ્રસ્તુત પ્રસન્ન સંભળી જનમેજનનો પ્રમ.

વૈષંપાયનનાં વચન સાંભળી, રાય જનમેજન પૂછે:

૪૫

“સુભદ્રાનું દરણુ હવું તે ? કહોની કારણ ચું છે ?

રામકૃષ્ણની ભગિની કહાવે, જાદવ સરખા સહાય,

ત્યાં જઈ દરણુ કરે કેમ અણુન ? મુજ મન સંદેહ થાય !

તે કયા કહો વિસ્તારી, આઘ અંત મહિમાય,

પરાક્રમ સૂણવા પૂર્વજ કેરું, મુજ મન છે ઈચ્છાય.”

૫૦

વલણ.

પ્રમ્દા છે મન અતિ ધણી, એમ કહી, લાગ્યો ચરણ રે;

વહે વિષ્ર પ્રેમાનંદ વર્ણવું, એ સુભદ્રાનું દરણુ રે.

—કવિ—

પ્રા. કા. કૃષ્ણ. વનમાઝ પ્રા. કા. “વનમાં વરીઆ ત્યાર પછી”; પ્રા. કા. રા. “વનમાં વસીઆ ત્યાર પછી”. ૪૬ પ્રા. કા. કેમ દરણુ કહો તે મુજબ પ્રા. કા. એ આશ્ચર્ય થાય. સંદેહ પ્રા. કા. ૧: વિરમવ. વલણ-ફા. ઉપલે. ૫૧ વહે ફા. વહે વિષ્ર વલ્લભ પ્રણયી. ૫૩. ઉત્તમ ફા. એક પછી પછી ને બહાર પ્રા. કા. માં-“જવ પાંદવ વરીઆ દ્રૌપદી, પછી પુરમાં આન્યા; નવ નમરસોઃ સર્વે આનંદા, મુક્તાકુસુમ વધાવ્યા. નિજ પામે જઈ બેઠા બાંધવ, તે પાંચાલી ન્યાય; અંતરીક્ષથી એવે આકાશમાં આવેલા આપિ ત્યાય.” ૬૩-૬૬ પ્રા. કા. ત્રી પત્રિઓ છે તેને બહાર ફા. માં વધારો :

પૂજા કરીને આમન આપું હૈયડે દરખ ન માએ,

હૃપદ શુતાને શીમે લગાડી, માનુભાવને પાએ.

તેણે શંભે નારદ એમ ઓચરે, ધરમપુત્ર શુણુ વાત.

તમે પાંચ વચે વીનતા એક રાખી નીરો(એ) પામયો પ્રા(પા)ત.

વલતા રાએ જીપીટર બોલા, આણી મન્યાન વીવેક,

અમ્યો પાંચ બાંતનું સાંભળ્યો રૂખીજ, (મન) સદા યીર છે એક.

રાએ તણાં એવાં વચન સાંભળીને, બોલ્યા મન ઓભાસ (ઉભાસ)

એક ઉપદેશ તુજને કહે રાજ, પુગતન અ(ધ)નીલાસ;

કડવું ૨ જી

રામ કેહારો.

દ્રૌપદી સાથે રહેવા સંબંધી નિયમ અને પ્રતિજ્ઞા,
 અપિ વૈશંપાયન જીયરે, રામ જનમેજય અવશ્ય ધરે:
 "સૌથી હિતમ પ્રમ મને પૂછીયું ર."

હાજ

હિતમ પ્રમ પૂછ્યું તેં રાજ ! તેને કહું મહિમાય ૫૫
 પરાક્રમ ગુજ પૂર્વજનાં સજ્જતાં, પાપી પાવન યાય.

આગે શંખ(સુંદ) ઉપશંખ(સુંદ), એઅ દુતા તેણે તપ મહિા જર્ષવંન્,
 હિમ તપ દેખી આ(અ)જ આવા, માગો વજ(ત્સ) વરદાન.
 વચન શુણીને જાં(બ)હાને વેગે, તતક્ષેણ હાગા ચરણે,
 સ્તુતી કરી માગા વર બેઢુએ, અમ્યો કાષ્ટથી ન પામું મરણ.
 બંમા કહે રે જે જનમ્યો પ્રાણી, કાલે તેહેન્યો નાશ,
 એ કારણ રૂઢે માહાં ધરીને માગો વર ઓહ્યાય.
 પછે બ્રાત બેઢુએ વીચાર કરીને ધાતાશું બોલા શેવ,
 અમ્યો બ્રાત મહિા માહાં વડી મર્ફ, અન્યથી નહી અસ્વ(અવશ્ય) મેવ,
 એ વર મુજને આપો પીતાશ, અશત્રુ કહી ચાલ્યા બહાંએ.
 પછે બ્રાત બેઢુ આબ્યા શવ(સ્વ)સ્થાને, રૂઢે માંહે હરખ ન માએ.
 ત્રીલોક મધે શુ(સુર)નર રાજ્ય મુતી દૂખી કરી શરવ પ્રાણી.
 દેવે શરવે શવ કરી બંહાને તારે ધાતા બોલ્યા વાણી :
 તેજ તમાઈ આપો અમને આજ કરે એક કાજ;
 તારે તેજ સરવ દેવે મલીને આપું, કન્યા પ્રગટી બેણ મુચાર.
 ત્રીલોકમાં તેહેનું નામ જ પરહું, સુંદર મુખ શોભાલ
 કર સંમપુષ્ટ કરી કન્યા બોલી, બહમાશું તનકાલ.
 મુજને જે કાજે પ્રગટ કરી, તે કારણ કોહો નીરધાર;
 બહમા કહે : અવલાક માહાં વીએ, શંખ ઉપશંખ બેઢુના કાર.

ઇન્દ્રપ્રસ્થમાં પાંડવ આવ્યા, કુંતા-દૌપદી સાથ,
 લોક દસ્તીનાપુર કેરા, આવી વર્યા સાક્ષાત.
 મુગતાદિશ કુસુમે વધાવ્યા, પ્રજાએ ધર્મરાજન;
 ભાત ચારે રહે સેવા ત્રિપે, મદા ચર્ચ સાવધાન.
 પ્રજા સરવને પ્રેમે પાળે, યુધિષ્ઠિર રાજન,
 દિવસ કેટલે ઇન્દ્રપ્રસ્થમાં આવ્યા નારદજી ભગવાન.

૬૦

જન્યો-ભાત જે બળીઆ કહીએ, ત્રીલોકના દમનાર,
 તું તાંહાં જન્મને મોહો ઉપજાવે જેમ તેમ ચાએ એ નરધન.
 ત્રીલોક માંહાં પછે તાંહાંથી પરવરી આનંદ આણી મન;
 શંધને ઉપશંધ બેઠું મગ્યા રમે ભાંડા વન,
 ત્રીલોક માંહાં આવી શહી જેનું વીજલડી મુખ પામ,
 શંધ ઉપશંધ તેડને બેઠુંને દેખતાં, રાજસ પ્રગટા કામ.
 પછે બેઠું જણાએ મહો જીવને ત્રીલોકમાનો પાંજુ;
 તે અન્યોઅન વહેતા હવા, બેઠું ભાંડો માંહ વાણ.
 તારે શંધ કેહે છે ઉપશંધને સાંભલ કહુ ચત ઉપાએ,
 મેં એ વરી, અલગો રહે પાખી, એ ધરે ત હારી માએ.
 ઉપશંધ વળતો એમ વડે રે : તું જાત સાંભલ રે સોએ;
 પ્રથમ શ(સ)હી મેં એને વરી, તારે પુત્રી રથાનકે હોએ.
 શ્રી મુખ જન્યો જણુ ઉચરે, રાએ ભુધીષ્ઠર અવીધાર :
 બેઠું ન મુકે તે શુંદરી, પછે માંડું ભુધ અપાર.
 ગદાભુધ કરતા હવા તે શુભટ વીર વીક્ષાત,
 શંક્રાંમ રણુ રાજ્યો દરીને તે કિએ પાગ્યા પાત.
 દ્વલ્લી વાગ્યા દેવનાં ગુપ્ત પાગ્યા શુરેશ,
 માઠે પાંચમાં વીનતાં ચડી શરવથા ચાશે કલેશ.
 નારદ તણાં એવાં વાએક શુણીને બોલ્યા ભુધીષ્ઠર રાએ;
 તમો સ્વામી અમ પ્રતે કોહો ત્યે કદં મદા ઉપાએ,
 પછે નારદ કેહે બે મન ગમે તો કહુ એક જ પેર;

નારદજીએ કયા રહી દુષ્ટતનયાની લાંબ,
 પરસ્પર પછી અવધિ કરીને રહ્યા તે ધર માંખ.
 કાઈ-કાઈના ધરમાં નવ આવે, પ્રતિજ્ઞા કરી એહ; ૬૫
 અહમ્યાં ધરી, વનકુલ પહેરી, વન બાર વર્ષ રહે તેહ.

બે માસ છાદ્ય દિન દુપતી એક એક રાખો ઘેર.
 એમ અનુકરમે પાંચે જણાં ભોગવે દુપતી જે નાર;
 અવધ પીત્યાં દુપતી કણે દેણે નવ જાવું નીરધાર.
 પંચાલીને વારા વીસા દા જાશે એકા દંન,
 તે બાર વરસ જે વેઠશે રે માહાં ભયાંનક વંન.
 એવી પરઠંણુ દરીને નારદ તાંહાંથી પલીઆ.
 પછે રાગ કરે રાગ જુધીદર ધરંમ મારગે જલીઆ.
 એ કયા રહી એટલે સાંભલો જનમેજે રાએ;
 રાજ કરે તાંહાં જુધીદર આનંદ અંગ ન માએ.

ઉચ્ચયો.

આનંદ અંગ ન માએ રે અને પ્રજા પાલે મહીપતી;
 શાહાસ્ત્ર પુરાણ ને હરી કથા વલી ભજે શ્રી લક્ષ્મી પ્રતી.

કડવું ૨.

શ્રી રાગ માર.

વૈષ્ણવ મખાએને રૂપી એણી પેરે જોત્યા શુણુ જનમેજે રાએ
 હૃદ્દ જશ હરીનાં વાહાવાનો શુણુ પાતીક જાએ.

(આટલું લાંબું ઉમેરણુ અલગત મહાભારતના મૂળ કથાક્રમને અનુ-
 સરીને દ્રૌપદી સાથેના પાંચે ભાષ્યોના સહગમનની પ્રતિજ્ઞાનો વિશેષ સ્ફોટ
 કરે છે, પરંતુ તેના વર્ણનમાં કંઈ રસ કે અલંકારાદિની કે વાણી છટાની
 ખુશી જણાતી જ નથી, તેમ માપમાં પણ કાંઈ પ્રમાણુ જ રહ્યું નથી. પ્રેમા-
 નંદનું ધ્યાન ખેંચાતે. ગાયે. ફેરવ્યા. મર્યા. ક્ષેત્રાં. વિષ્ણુ વલ્લભે. રસ્તે. જાહુ
 આ ઉમેરણુ ટાપલા બેસુ કરેલું છે.)

અભુને પ્રતિજ્ઞાબંધ.

પરમ વારો. નડવીર તણો, ધર્મરામ સુખજી;
અખ નિશાએ દિજ એક આબો, કરતો મહા ભુખાણ.
“ ધાઓ, ધાઓ રે ” ઋષિજી બોલે રાજદારે કરે સોર:
“ મુજ મઠ રચી ધેનુ લઈને હમણાં જાય છે ચોર. ”

૭૦

અભુને અવજો સાંભળ્યો મહામુનિનો સાદ.
“ ઋષિની રક્ષા કરવા જાજી, ચોર કરે છપાધ. ”
અભુને ત્યાં આપુધ જોયા, (તો તે) અંત:પુર મોઝાર;
મુધિરના ગૃહ વિષે રહ્યાં, કરવો કવણ પ્રાર ? ”
હાલના વર્ષ વન મનમાં ઈચ્છી, રાત્ર લઈને ધાયો,
હડમક દોટડી કાઢી રાજ, જઈ ચોર કર સાલો.
તરકર મારી, ધેનુ લીધી, ઋષિને જઈ આપી;
પારમ મન પસ્તાયો પછીથી: “ અંજ અવિદ્યા વ્યાપી.
“ ભલું બ્રહ્મજનું કાર્ય કર્યું છે સુત્રિય ધર્મવિભાગી. ”
એવું કહી વન જવા અર્થે સર્વની આરા માગી.

૮૦

૬૬ ફા. તણો છે. ૬૭ પ્રા. મ. જુમરાણ. ૬૮ ફા. જોડવા. પ્રા. મ. કરતો.
૭૨ ફા. કરે છે છતપાત. ૭૩ પ્રા. મ. હવે મરે મોણ ૭૫ થી ૮૦ ને બદલ
ફા. નો વધારો:

પછે વીપ્ર પ્રતે અરજીન કહે રે ધીરજ ધરો જુરેવ;
કાલે ગો તમને આણી આપાસ, રાત વચન તાંહાં એવ.
વડ ભાત તણે ધીર સોહે(ય)ત્ર માદારાં છે જતાં મુજને હાણ,
દવાદસ વરસ બોગવર્વા પડશે, રૂપી મનિા શરી નીરવાણ.
સારે વીપ્ર એહનું સાંભળીને આકંદ માંડુ અંનંત;
ગો સાહે કરતાં વીક્ષંબ કરે નવ ધરે જુજને એ મત.
દીજ તણું એવું વાએક સાંભળીને પછી વીર્માથ મન માંહે;
ચએ (ચમુએ) વસ વીટી નર જે, આવો તુ(ટ)પના ધર માંહે.
અત્ર મરી કપીધજ તનમાત્ર આવો બાહાર;

વનમાં પ્રવાણ અને બે શ્રીઓ સાથે ભ્રમ.

પછી આઠા લેઈ વન વિષે સહી ચાલિયા અરજુન,
વિષ્ર અનેક મદા મારમર્મા, સાથે લીધા તતક્ષણ.
ભગવત કેરું રમરણ કરીને ભગવાં ધરિઆં કાય,
વન ફરતા ને તીર્થ કરતા, સાથે ઋષિમ્રમવાય.
એ પ્રકારે બહુ તીર્થ કાપ્યાં, દાન અપરિમિત સાર.
ભવિષ્ય પદાર્થે અરજુનને વરી હિલુપી નાર,
ચિત્રાંગદનું પાણીમહણ કાપું, અતિ રૂઝું મન ભાળ્યા.
શેષ નાગને શશુર કરીને, મણિપુર માંહી આવ્યા,

૮૫

પછે રથ ચડી ધાઓ તદા, એક હેત્રાં માત્ર મોઝાર.
પારથનો શબ્દ શ્રવણે સંભિતતાં, જણે ગડગડો આકાશ;
શુ(સુ)રભી તણ તરાકર ગયા, મન સમમ ધરતા ત્રાસ.
ને ધેનુ લઈને શમરપી, હવે પ્રધારો રૂપી દેવ,
ધેનુ લઈને પાછો વડ્યો વીમ્ર તાંહાં તતખેવ.
રૂપીએ આશરવાદ દીધો તુજને હજ્જે રંજુકર્માણુ;
પાએ લાગીને અરજુન આળ્યો, ધરમ કને નીરવાણુ.
કર શમપુષ્ટ કરીને આઠા માગી વન જવા અરજુન,
વટે જુધીદર ગૌપ્રકાર જે દોશ નહીં અરજુન.
ત્યારે પારથ કેહે નારદનું વાએક કેમ હિવેખું સાર;
સારે રાએ કેહે કુશલ જઈ આવો, આપણે ગ્રેહે કુવાર.

હિપરની પ્રા. કા ની પંક્તિઓને જદલે આ વધારો કેવળ કવિત્વદીન
છે, એટલું જ નહીં પણ નરવીર અર્જુનની કાયરતા દર્શાવી તેના શૈર્યને
ઝાંખું પાડે છે.

૮૧-૮૨ ને જદલે પ્રા. કા. : “ પછી પાર્થ વનમાં ચાલ્યા, હર્ષધરીને મનં;
ઋષિ મળ્યા હરિને વશમાં, સાથે બહુ ઋષિમ્રમ. ” ૮૩ પ્રા. કા.-સાથે છે ઋષિ-
સાય. ૮૫ દાન-પ્રા. કા. પૃથ્વીનો કાદવો પાર. ૮૬ પ્રા. કા.- ભવિષ્ય પદાર્થ વ-
ન વિષેથી, વનિતા વરીઆ સાર. ૮૭ થી ૮૮ ને જદલે પ્રા. કા.-“ પંચતીર્થની

બહુવાહન સુત પ્રાંત્યો, પારથ ચંકી અવશ્યમેવ,
 આગ્રા માગી લાં થકી, આત્મા પંચકૂપ લાણી ખેવ. ૬૦
 શાપ થકી ગ્રાહા મૂકાવી, પંચકૂપની જોડ,
 સુંદર રૂપ ધરી સહુ ચાલી, સ્વર્ગ વિષે તિહાં તેહ.
 પારથે પછી તીર્થ બહુ કીધાં, અચવીમાં જો હોય,
 અવધિ વનની ચર્ધ પરિપૂરણ, બોળા દિજ સરવ કોય.
 આપ આપણે આગ્રમ આગ્રા, દેતા આશીર્વાચન. ૬૫
 તવ પ્રભાસ તીરથ વિષે આગ્રા, કુંત્યા કેરો તન;
 કપિધ્વજે અવગાહન કરીને સમરા જગજીવન:
 તમ કૃપાએ તીરથ સહુ નાહો, આપો મુજ દરશન.

વલણ.

આપો મુજ દરશન પ્રભુ ! તેં લાડ પાળ્યાં અમ તણાં રે,
 કર જોડી અર્જુન રણિત કરે, ભક્તવત્સલ ગિરદ વહે ધણાં રે. ૧૦૦

—૩૩૩—

કંડુલું ૩ ભૂં.

રામ સમિરી.

પ્રભુ અને અરજીનું મિલન.

વૈશંપાયન વાણી વરે, મુજુ જનમેજય રાપ !

પારથ રમરણુ કરે પ્રભુનું. મનસા શુદ્ધ વન મંથ.

ગ્રાહ ઉદ્ધારી, શોક સમૂળા દાખ્યા; ઉલ્લીધાં ચિંતાગદા વરીને એક પુત્ર ત્યાં આપ્યો
 શોપ નાગને ચતુર દરીને ત્યાંથી થયા વિદાય; તેજ વર્ષે મારે વનમાં રહેવું, એ
 કહીને જાય. ગ્રાહ ઉદ્ધારી, ત્યાં ફરી આગ્રા વળી જયા મણિપુર મોઝાર
 ૮૯ તેને પ્રા. ૧૧. ત્યાં દર્શન થયો રાજદ્વાર. ૯૦ યત્રી પ્રા. ૩૧. અર્જુન
 તેણી વાર. ૯૧-૨ પ્રા. ૩૧. મા પ્રાગ્ભાતરે ઉપર આવી ગયું છે. ૯૨ થી ૧૦૦-૪ પ્રા
 ૧૧. માં:—“વળી તીર્થ અપરિમિત કર્યું, કાલ્યો પૃથ્વીના પાર, વર્ષ વનમાં થયાં ૫ રજુ,
 કરી પ્રતિજ્ઞા નેહ વિદાય થયા કપિમાત્રને, ને સાથે દુવા તેહ. આપ આપના

હર્ષે હરિનં રંભરણું કરંતોં, ચતુર્ભુજં ત્યાં આઘ્યા;

અર્જુને અવિનાશી દીક્ષા, મનમાં મોહન ભાવ્યા.

અન્યો અન્ય મળ્યા અતિ હર્ષે, દેતા આર્હિંગન;

૧૦૪

કર જોડી કરી પ્રદક્ષિણા, માયા ધરી અર્જુન.

તે સમે શ્રી કૃષ્ણ પૂઠે: “સણ પાંડુકુમાર !

ધન્દ્રપ્રસ્થથી કેમ આવ્યા ? કહો મુજને વિસ્તાર.”

અર્જુને તાં અથ ઇતિ વારતા, કહી સરવે વિસ્તારી :

“વલી જગના મનની વાત જણો, પ્રીછો શ્રી મોરારી.”

૧૧૦

એમ કહીને રતુંત કીધી પાર્યે વારંવાર.

સત્ય વચન સૂણી અર્જુન કેરું, મન રીઝ્યા વિશ્વાધાર.

ગિરિનાર ઉપર કૃષ્ણ અને અર્જુનનું આગમન.

પછી તિહાંથી સંચર્યા અર્જુન ને વિશ્વાધાર

અભાસપાટણુ આવિયા જિહાં સરસ્વતી છે સાર.

તિહાં થકી પ્રભુ પરવર્ષા, તીર્થ કરી જડુનાય,

૧૧૫

આશ્રમ ગયા, અર્જુને દહ આશિર્વાદ. શુભ વચન ઋષિનાં સાંભળી, હરખ્યા મન

આદહાદ. અર્જુનના મનમાં ઉપજ્યું છે, કૃષ્ણ મળ્યાને કોડઃ દ્વાદશ વર્ષે રહ્યા વન

પૂરણ, કૃપા શ્રી વણુગેહ. નારાયણનું દર્શન કરવા અર્જુન દ્વારકા જાય: વૈરાપાયન

વાણી વટે તું સુણ જનમેજય રાય ! વણુ. સુણ જનમેજય રાય ! તું પાર્યે

વનવાસ પુરણ થયો રે; પછી દ્વારકા વિષે અર્જુન કૃષ્ણ મળવા ગયો રે.

૧૦૪ કા. પરસ્પરે મલીઆ મોહન દેતા આર્હિંગન. ૧૦૬ માયા પ્રા. કા. સાવ.

૧૦૭ થી ૧૧૦ ને જણે પ્રા. કા માં આ પંક્તિઓ છે—કુરાલ વાર્તા

અર્જુનને, પૂછતા પર બ્રહ્મ: “જાર વરસ વનવાસ રહીને શાં કર્યા તેં કર્મ ?”

પછી પાર્યે વટે વળતા લુગ્મ જોડી હાય: “જગતના મનની વાત જણો,

સ્વામી શ્રી જડુનાય ! તમારી કૃપાથી પ્રભુછ ! મેં તીર્થ કીધાં જાણુ; અવ-

તાર સાર્યક થયો મારો, સાંભળો સારગણાણુ !” ૧૧૦ પ્રા. કા. અપરમ-

પાર. ૧૧૨ મન રીઝ્યા—પ્રા. કા. હરખ્યા. ૧૧૩ વિશ્વાધાર પ્રા. કા. અવિ-

નાસ. ૧૧૪ આવિયા પ્રા. કા. વિષે આવી. જિહાં પ્રા. કા. સરસ્વતીનિવાસ.

૧૧૫ પ્રા. કા. વર વર્ષા. ૧૧૬ પ્રા. કા. ગઢ જાણી તે જાય. ૧૧૭ તેં પ્રા. કા.

અભ્યુત્તને તીર્થ કરાવવા ગિરિનાર બણી તે જામ.
 તે તીર્થે અવગ્રાહન કાઢું પાર્થિયં ભગવાન.
 પ'ગી દામોદર કુંડ મારી વધી કાપાં શુભ સ્નાન.
 અભ્યુત્તની અવધિ ચર્ધ પૂરણુ તે સ્થળે નિરધાર;
 તીર્થ સર્વે યયાં પરિપૂરણુ, વધી ગયાં વર્ષ જ ખાર.

૧૨૦

સુભદ્રાના વિવાહ સંબંધી કૃષ્ણની યુક્તિ.

અકટ થાવા પાર્થે મન વિભાશિયું તે કામ.
 કૃષ્ણ કહે: “ એક વરે રહેા આવી અમારે મામ.”
 ભગવંતના મન વિષે છે: “ ભગિની સુભદ્રામ;
 અભ્યુત્તને તે વરે સહી, તો કારજ શુભ થાય.
 વિવાહ કર્યાનું મન પ્રભુનું પણ નવ જાણે અભ્યુત્ત.

૧૨૫

પ'ગી અભ્યુત્ત કૃષ્ણ સંચર્યા આવિયા સ્વસ્થાન.
 વાટે જાતાં પાર્થે મત્યે વહે જગદાધાર;
 “ અભ્યુત્ત ! એક કહું તે કરજો તમેા ત્યાં નિરધાર,
 “ અવધૂત રૂપ, અતીત ચર્ધ, રહેજો નગર મોઝાર.
 “ સાવધ થા જોખ રચવો”, શીખ દે મેરાર.

૧૩૦

“ રમે કેા આગળ જાત પ્રકાશે, લોક માનશે ત્યાંના,
 “ અવધૂત રૂપ ધરી તાપસનું તમે રહેજો ત્યાં જાના.
 કાંઈ કારજ તમારું થાશે,” એમ વહે શ્રી નાય.

ત્યા સુદ તીર્થ કરી રહી, ૧૧૮ પ્રા. કા. કાપોદર કુંડ વિષે જઈને કર્યું. અભ્યુત્તને
 સ્નાન. ૧૧૦ પરિ. પ્રા. કા. ત્યાં પૂર્ણ. ૧૧૧ કા. પછે પ્રવટ થયા તે પાશ. ૧૨૨
 વર્ષે કા. વાર. કા. તમેા અમારે. ૧૨૩ કા. કૃષ્ણજના. ૧૨૪ પ્રા. કા.
 અભ્યુત્ત તેને જો વરે તો. શુભ કા. ૧૨૪-૫ ને જાણે પ્રા. કા.-મી કૃષ્ણજના
 મન વિષે વિવાહ કર્યાનું મન; અભિવાજ હરિને મન જણે, તે ન જાણે અભ્યુત્ત.
 ૧૨૬ આવિયા. પ્રા. કા. અગાને નિજ મામ. ૧૨૭ વહે. પ્રા. કા. વધા સુંદરથામ.
 ૧૨૮ પ્રા. કા. અભ્યુત્ત એક કહું કું તુજને તે કરજો નિરધાર. ૧૨૯ અતીત પ્રા. કા.
 અતિથિ. ૧૩૦ આ પંક્તિ પ્રા. કા. મા નથી. ૧૩૧ પ્રા. કા. રમે વાત પ્રાણ

અર્જુન મનમાં સમજાવ્યા: “એ સુભદ્રાની વાત.”
 વાત કરતાં દારિકામાં આવ્યા જડુરાય.
 અર્જુન કેરી આઘા માગી પ્રભુ મંદિરમાં જાય,
 મામ પાદર રક્ષા પારથ ધરવા અતીતનું રૂપ,
 વૈશંપાયન વાણી વહે: ‘તું સુણ જનમેજય શૂપ !’

૧૩૫

વસણ.

શૂપ ! સાંભળ એકચિત્તે પાર્થનાં પરાક્રમ જલુ રે,
 ધનંજયે જે સ્વરૂપ લીધું, તે કથા માંદી કહું રે.

૧૪૦

કડવું ૪ થું.

અર્જુનનો અવધૂતવેષ.

રામ સામેરી.

વૈશંપાયન વાણી વહે: શુણ જનમેજય રાજન ! રે,
 પરિબ્રહ્મ પુરમાં ગયા પછી, પાર્થ વિમાસે મન રે:
 ‘હાવા હું જાઉં સહી પુરી દારિકા મોઝાર રે.’
 સ્વરૂપ સુંદર ધર્મ તાપસ રાય ! તું અવિધાર રે,
 અદ્ભુત જોગી જન્યા પારથ, મંન્યાસી, મહંત રે.

૧૪૫

કવિ. ૧૩૭-૪૦ એ પંક્તિઓ કા. માં ૧ થી. ૧૩૬ કા. મંદિર બાંદો.
 ૧૩૭ પ્રા. કા. પ્રત ૨. “પાદર” “પધારી” પણ તે યુક્ત નથી: કાશ્ય
 અર્જુન દારિકાની ભાગોળ-પરામા નિવાસ કરે છે, એમ આગળ જણાવે
 ૧૪૧ કા. માં કડવું ૪ થું એ વિભાગ અહીં નથી પણ ‘ત્રીનું’ કડવું ચાલે છે
 અને ૧૪૧ થી પંક્તિ એ નથી, તેમ આખા કડવામાં થયે સ્થળે ‘રે’ પૂરક પડે નથી.
 ૨૪૦ ગયા કા. આગીયા. ૧૪૩ કા. હાલે સ્વરૂપ સુંદર ‘મસ્તો’ સદૃશોએ ન પ્રોત્ત
 અંન. ૧૪૪ કા. માં નથી. ૧૪૫ અદ્ભુત-કા ને પ્રા. કા. પ્રત-૨.૧ “અવધૂત”

વિભૂતિ સર્વાંગ મદાવી, સપ્તશિરોમણિ મંત્ર રે.
 બાવનાચંદન કર્મો દાદર, તેજનો નદી પાર રે,
 જટા બાંધી, મસ્તકે, વીંટયૂ પીતાંગર સાર રે.
 લગવાં વસ્ત્રની ગાંઠી છે, બ્યાધામર, ગજવરમ રે,
 રૂદ્રાક્ષ જડી એક હેમમાળા અંગે સોહે પરમ રે. ૧૫૦
 પીતાંગરનો કાંઈ કાંઈયે, માળા મેખના સાથ રે,
 અસ્ત્રમેળા, શંખ, ને ઝોળી, માલે મૂક્યા નાથ રે.
 વળા વસ્ત્ર બીજી ભેગી કને છે ભેગમાર્ગની જોડ રે,
 પોથી, પુસ્તક, મુદ્રિકા, કકણે લરી ઝૂણા તેડ રે.
 હેમકકાં છે કર વિષે, કંઈ માદળીયાની દાર રે, ૧૫૫
 વિશળ છાતી, આખ રાતી, અંજલિ રંગાકાર રે
 હેમ વસ્ત્ર એક જરફશી મસ્તક વીંટયૂ ચોફર રે
 કર્ણ ઉપર મૂક્યો ઊગો, રહી લટકતી જરીની મેર રે.
 જટાએ માળા ભરાની સૂત્રની તે હોય રે,
 અમર સહુ અતરિક્ષ રહીને અર્ચુનન કૌતુક ભોધ રે ૧૬૦
 કર વિષે પીંછી ગ્રહીને બાવો તત્પર સાથ રે,
 શી કૃષ્ણજન અમરજી કગીને કરવડો કર સાથ રે
 પાવડી ઉપર ચઢ્યા પારથ, હાથમા છડી લાથ રે,
 ત્રેવેકમ કર તેજ આની રજૂ પારથને લાન રે,

પરંતુ વર્ણન અવલોકના અલૌકિક લાન થવું હોવાથી “અદ્ભુત” પણ થાય છે
 ૧૪૮ ‘વીંટયૂ’ પ્રા. કા પ્રવ ૨. ‘વિહુત’ પણ તેથી વાક્યરચના કૃતિ થાય છે અને
 અન્વય તાણીનુસારે બેસાડવો પડે છે ૧૫૦ જડી ફા. છે ૧૫૩ ફા કહે છે ‘ભેગી
 કને છે’ પ્રા. કા. ની પ્રવ ૨. “ઝોળી માલી.” ઉપરની પંક્તિમાં “ઝોળી માલ”
 એ સંજો હોવાથી પુનઃપ્રતિ રાખવા “ભેગી કને” યુક્ત છે ૧૫૪ ભરી પ્રા. કા
 ભર્યા ૧૫૬ અંજલિ ફા. તે રંગ પાકાલ. ૧૫૮ પ્રા. કા મૂક્યા બેચા જાસેર. ૧૫૯
 પ્રા. કા જટામાં માળા ભરી સૂત્ર કરી સોય રે ૧૬૧ પ્રા. કા પીંછા ભરીને ૧૬૨ ફા.
 કરવડો કર સાહીએ રે. ૧૬૪ પ્રા. કા ગ્રહી છડી કર લાલ રે.

અવધુત જોગી દેખીએ જાણે અનંગનો અવતાર રે; ૧૬૫
ત્રિપુરુડ, તિલક લલાટ ઝગકે, અધેયંદ્રાકાર રે.

દારિકાગમન, અને લોહકુંડલ.

દારિકા ભણી સંયર્ષા પાર્થ કુંતીતન રે.
સ્વરૂપ જોઈ એનીતનું, સહુ અમર કહે ધન્ય ધન્ય રે.
માણુ માણે આલે બાવો, ભરે હળવાં ડગ રે,
મનુષ્યના શા આશર? તે દેખી મોહ્યા ખગ રે. ૧૭૦

ગોવાળીઆ ગહિ સહિત મોહ્યા, પશુ મોહ્યાં હાર રે,
બાવાજીનું સ્વરૂપ દેખી, રહ્યાં ચરતાં ચાર રે.
અર્જુન આવી ઉભા રહ્યા, નગર કેરે દાર રે,
બાવાજીનું સ્વરૂપ દેખી, મોહ્યો સૌ મંસાર રે;
પ્રજા સહુ મનમાં વિમાસે: "કૈલાસનો એ ભૂપ રે! ૧૫

'શકે ઈંદ્ર, બ્રહ્મા, વિષ્ણુએ સર્વથા ધરીયું રૂપ રે.'
જો આવે તે ઉમો રહે, બાવાનું કરે દર્શન રે.
નરનારી આવે વધાવે મુક્તાપુષ્પપર્જન્ય રે,
ચિત્રની પેરે સહુ કો જુએ, મુખે નવ બોધાય રે:
'ક્યાંથી આત્રા? ક્યાં જશે?' એમ કોઇએ નવ પૂછાય રે. ૧૮૦

વક્તવ્ય.

કોએ મુખ બોધાય નહીં, ત્યાં મળ્યા ઝાઝા લોક રે,
દર્શન કરવા બાવાજીનું પ્રજા બીબી થોકે થોક રે.

૧૭૦ ખગ કા. ખગ રે. ૧૭૬ કા. કોઈ કહે 'અંમ વીરન' સરવથા ધરીય રીસે
રૂપ રે. વક્તવ્ય અને ૧૮૦-૮૧ કા. માં નથી, પણ કહ્યું બદલાઈ હોવાથી તેની જરૂર
અ. હોદોરી પ્રા. કા. માં નથી. ૧૮૩ પ્રા. કા. માં દરેક લીટીને છેડે 'રે' છે પણ

કડવું ૫ મું.

શેષનો સત્કાર અને નિવાસનું નિમંત્રણ.

રામ મોડી રોહરી.

વૈશંપાયન વાણી વદેઃ જનમેજય ! અવિધાર,
પુરદારે બાવોછ ઊભા, અતીત કુવા સાર.
પ્રજા સરવે જોવા મલી ઊભાં આજક ને નરનાર,

૧૮૫

સર્વકો મોહ પામિયાં માનવ દારિકા મોઝાર.
જેણે જોયા તે સરવે મોઢા, જાદવનો જે સાથ.
ચિત્રની પેરે સહુકો ઊભા રહ્યા જોડીને દાય,
તેવામાં એક જાદવ આગ્યો, વૃદ્ધ તેની કાય,
તે તો કરે જોડીને લાગ્યો બાવાજીને પાય.

૧૮૦

પ્રદક્ષિણા કરી, પગે લાગ્યો, હરખ ધરી મન સાથ,
સંન્યાસીએ સેવકને સિંચ મેલ્યો અભયી દાય.
પછી બાવાને સહુકો નમિયા. પરમેશ્વર રૂપ જાણી,
'સુખી રહો' 'સુખી રહો', બાપુ ! બાવો બોલે વાણી.
આરે વરણ જઈ ચરણે લાગી, હજી ધરીને મન.

૧૮૫

પરપરે સહુ કરે વારતા: "ભાગ્ય આપણું ધન્ય."
કો કહે 'એ જોગી જનમ યકી, કો કહે એ ક્ષત્રિય રૂપ.
અથવા અમર આગ્યો જૂતલ એહવું ધરી સ્વરૂપ.

ફા. ત. પ્રવર્તમાં નથી. ૧૮૪ દુવા-પ્રા. કા. "રૂપે." ૧૮૫ પ્રા. મ. પ્રજા સહુકો
જોવા વશી. આજક ફા. યોક. ૧૮૭ સરવે-પ્રા. મ. 'સહુ' જે ફા. સહુ ૧૮૮ 'જોડે'
-પ્રા. કા. 'જોડી' ૧૮૯ થી ત. જો પાક સર છે. ૧૯૨ ત. પ્રા. કા. ફા. સિંચ ઉપર
પ્રા. મ. 'સંન્યાસીએ સેવક સિંચાવ અભયી યુકથો દાય રે' ત. મેદેશો
દાય. ૧૯૩ ત. નયો છે ૧૯૪ બાપુ પ્રા. મ. લાં જ વે છ બોલ્યા વાણી.
૧૯૫ ધરીને ત. કરીને-૧૯૬ ત. મન મન આપણુ કાષેમ. ૧૯૭ જૂતલ

વળતા વાણી બોલ્યા જાણ, કર જોડીને ત્યાંય:

"કહો બાવાજી ! ક્યાં થકી આવ્યા ? (ક્યા) જવાની ઇચ્છાય ? ૨૦૦

કોણ અભિધાન બાવાજી ! તમ ? ક્યાં કહીએ સ્વસ્થાન ?

આ પૂરમાં કેમ કૃપા કીધી ? જીએ કહીએ ભગવાન ! "

અર્જુનની અભિલાષા અને દ્વારિકામાં પ્રવેશ.

મધુર સ્વરે બાવોજી બોલ્યા: "અતીતને શાં ધામ ?

અવધૂત, જોગી, કે મંન્યાસી, બાવાનું શું નામ ?

પ્રભાસપાટણ થકી હું આવ્યો, તીર્થ તણી ઇચ્છાય, ૨૦૪

મુરવ તીરથ કરવાં પૃથ્વીનાં, એવું મુજ મન સાધ.

ગોમતીજના મંગમ વિષે નાહાતાં સાંભળ્યું મેં નામ,

ધણું ભાવિક પ્રજા અહીં છે, અતીતનો વિશ્રામ.

તે માટે હું આવ્યો આહોં, રહેવા ચાતુર્માસ;

અભિલાષ મનમાં ધણો છે, રહું ગોમતીજ પાસ. ૨૧૦

મઠ પુરી દ્વારિકા માંહે, કરી મઢી મંધન,

ચાર માસ રહેવાની ઇચ્છા. " બાવો બોલ્યા વચન.

પ્રા. કા. જૂતાળ ધરીને એહવું ૩૫ રે. ૧૯૬ સત્રિય ૩૫-પ્રા. કા. એ ભૂપ ૨૦૧ ફા.બા-
વાજી. પ્રા. કા. '(કોણ) અભિધાન શું બાવાજીનું ? ક્યાં કહો સ્વસ્થાન રે ?' પરંતુ
જાણેનો જ આ પ્રશ્ન દોવાથી અને બાવાજીને ઉદ્દેશીને જ આ સીટી બોલાવણી
દોવાથી જ પુરુષને ઉદ્દેશતો આ પાઠ અર્થપૂર્ણ નથી, તેમ ૨૦૨ સીટીથી જણાય
છે, કે પ્રશ્નપરપરા ચાલુ જ છે, તેથી વચમાં બાવો પેાતે નરપૃથ્વતાથી ભક્ત
આપે છે એમ સમજી શકાય છે. ૨૦૨ કીધી ત. કરી. જીએ-પ્રા. કા. 'તે કહો શ્રી ભ-
ગવાન રે;' ફા. તે કહીએ ભગવાન. સ્પીકૃત પાઠ એણથી પ્રત્યુત્તર ન આપવા વિનંદિ
કરતો દોવાથી જણાસાની પરાક્રામ દર્શાવે છે, માટે તે વિશેષ ધ્યાન્ય છે ૨૦૪ પ્રા.કા બાવા-
જીનું શું; ફા. માં નથી. ૨૦૬ તીરથ ત. સિયર. કરવાં ફા. ત. કરવાં. પ્રા.કા. પૃથ્વી પર
એવું ફા. સંજ્ઞા કહી ન જાયે. ૨૦૭ ફા. આહોં ગોમતી તીરથ નાહો તાંહાં, મેં
સાંભળું નામ. નામ ત.મન.૨૦૮ ધણું પ્રા.કા.પ્રત ૨: 'ધન્ય ભાવિક જળ છે અહીંનું',
'જળ' ના કરતાં 'પ્રજા' થક વધુ સારો છે. ફા. અહીંની. ૨૦૯ ફા. આવ્યો હૈ છે તે
માટે પ્રા.કા. 'એમ સાંભળી.' ૨૧૦ ફા. ગોમતીજને. ૨૧૧ પ્ર.કા.મોઠા મઠ. ફા. આજમ.

એવી વાણી લાળીને સહુ લોકો હરખ્યા મનઃ

‘એ સંઘાસી પૂરમાં રહે, તો ભાગ્ય આપણું ધન્ય.’

“સુએ રહે પુરમાં બાવાજી ! સરવ તમારાં ધામ; ૨૧૫

અમ સેવકથી સેવા થાયે, તેમ કરીશે સ્વામ !

ધન્ય ભાગ્ય દારામતીનું, (ન્યાં) તમે ધાર્યા ચરણ,

તમારૂં દર્શન કરતાં ચારો પવિત્ર ચારે વરણ.”

એવું કહીને ગયા તેડી, બાવો આગળ થાય;

લોક સરવ સાથે હીડે , જાદવ માનનો સમવાય, ૨૨૦

સેવા મહિ સહુ સજ્જ રહે, મનમાં ભર્યા ઉમંગ;

દાસત્વ કરીને ચાલતા કે બાવાજીને મંગ.

સમગ્ર જાદવ છે સાથે આગ્યા નગર મોઝાર,

વાંકા વળી વળી લોક નગરનાં કરેજી સહુ નમસ્કાર.

જે જે શેરીએ ગયા જોગી, અવધુત, ચતુરસુજળ,

નમે માનવ માત્ર સહુ કોઃ-‘બાવા ! નમે નારાયણ !’ ૨૨૫

એમ કરતાં તે આવીયા, ન્યાં જાદવનો નિવાસ,

અવધુત કેરૂં સ્વરૂપ જાંઈ, પામ્યા મન ઉદ્ધાસ.

વલણ.

ઉદ્ધાસ સહુકો પામિયાં જાળક, જૂઠું ને નર નાર રે,

વૈશંપાયન કહે જનમેજયને: ‘બાવો રહ્યા નગર મોઝાર’ રે. ૨૩૦

ક્રીડ-પા. કા. કા. “કવી છે જાંબન.” આગામી સંબંધથી જણાય છે, કે જાંબન મદી જાંબાવે છે, તેથી સ્વીકૃત પાઠ યોગ્ય સ્વયં હોવાથી વિશેષ જાણ છે. ૨૧૩ પ્રા. કા. સહુ લોક. ૨૧૪ પ્રા. કા. આપણાં. ૨૧૫ કા. આ સરવ. ૨૧૬ તે પ્રા. કા. તેવું કશું કામ. ૨૧૭ પ્રા. કા. પ્રભુ ન્યાં. ૨૨૦ જાદવ પ્રા. કા. ‘જડું’. ૨૨૧ સહુ-પ્રા. કા. ‘સહુ સજ્જ થયા.’ સજ્જ ૧૬ કા. સજ્જનો. ૨૨૨ પ્રા. કા. બાવાજીની. ૨૨૪ પ્રા. કા. કરે. સહુ પ્રા. કા. બાવાને, . . વ. માં નથી. ૨૨૭ બાવા-પ્રા. કા. ‘કહી, બાવા જય નારાયણ’ ૨૨૮ પ્રા. કા. અવ-

કડવું ૧ કું.

અરજીનો દારદારો લોહસત્કાર.

રાગ સારંગ.

વસંતપાન વાણી બોલ્યા: સુણ જનમેજન્ય રાયજી;
 આવોજી પુર વિષે પધાર્યા, સેવા ધણી ભાં ચાયજી.
 કોઈ એક જાદવ જળ જઈ લાવ્યા, કે લાવ્યા આસનજી;
 કે પુષ્પ પરમ વિધિનાં લાવ્યા, કે લાવ્યા ચંદનજી,
 જરકરી છે જાજમ તકિયા, ગલેયા પાયરતાજી; ૨૩૫
 અવધુત જોગી બેઠા આસને, સેવક સેવા કરતાજી,
 પૂજા આર્યા સરવેએ કાધી, હર્ષ ધરીને મન જી.
 ધણી સ્વાગતા કરી ખાવાની, કરાવે ભોજન જી;
 ભોજન કરી ખાવોજી હક્યા, આવ્યા ફરી આસનજી,
 સંયુક્ત તાંબુલ ખીડાં લાવ્યા: “આરોગીએ સ્વામીનજી ?” ૨૪૦
 ખાવોજી તાંબુલ આરોગે, હૈડે હરખ ન માયજી;
 સમગ્ર સેવક છે સેવામાં, જાદવ જે કહેવાયેજી.
 કર જોડી કે આગળ ઉભા, પાનપાત્ર કે સાહેજી,
 શીતલ વાળા વીંઝણા કરીને, બિલા નાંખે વાયજી;
 પરસ્પરે સહુ કરે વારતા: ‘ભાવ્ય આપણાં ધન્યજી, ૨૪૫
 એ પરમ મુહરત આવ્યા પૂરમાં જોગી જનજી.’

મૂલતું ૦ હુ ૩૫. મન-ગ્રા કા. ‘અનિ’ ૨૩૦ ગ્રા. કા. માં ‘વિષ્ર પ્રેમાનંદ કહે કયા
 બાલો રહેશે નગર મોઝાર રે; ગ્રા. કા. પ્રત ૨: ‘વૈશંપાયન કહે કયા, હવે
 રહેશે નગર મોઝાર રે.’ કડવું ૧૦ કું. રાગ ધંનાસી. રૈડર વાણી ફા. એણી પેરે.
 ૨૩૩ જળ-ફા. ગ્રા કા. ‘જળ લઈ આવ્યા.’ ૨૩૫ ગ્રા. કા. જરકરીના. ગલેયા ફા.
 જલેયા. ૨૩૬ ફા. આસન પર. ૨૩૭ પૂજા ફા. આ જોગી પુર મધ્યે આવ્યા તો
 ભાએગ આપણાં ધનજી, ૨૩૮ ખાવાની-ગ્રા. કા. ‘ખાવાળને.’ કરાવે ગ્રા. કા. ક-
 રાખ્યા: ૨૪૨ છે ફા. કરે છે. ૨૪૬ મુહરત ગ્રા. કા. ‘મૂર્તિ.’

જાદવ સહુની સેવા દેખી, અર્જુન હર્ષ ન માયછ.
આતા માગી આપ આપણે જાણ મંદિર નિશાયછ.

નિરાસ માટે પર્ણકુટીન રચના.

પ્રભાતે ઉડી સહુ આગ્રા, મોહ લગાડ્યો હદછ.

પર્ણકુટી આવડાને રહેવા, બાંધી આપી સઘછ ૨૫૦

વિશાળ મંડપ બાંધ્યો પછી વારૂ, બેઠક કાઢી સારછ,

ચાપી ભીંત, લીપી યોગમયી સેવક કરતા ત્યારછ.

સામ સામાં મૂક્યાં જારણાં, મક વિષે કીધો માગછ,

ખીછ શોભા કીધી મુંદર, અમિકુંડ વિશાળછ.

જાજમ પાથરી, તકિયા મૂક્યા, બેઠક કાઢી લાવછ; ૨૫૫

જે જે વસ્તુ જોગીને જોઈએ, (તે) સર્વ જારી મક માંલછ,

પછી પર્ણકુટીમાં બાવો બેઠા છે ગુણવંત છ.

જાદવ સહુ ચગરો લાગી કહે: " પધારીએ મહંતછ ! "

તદા કાળ આવેછ ઉડ્યા, આવ્યા મકને હારછ,

મઢી તણી રચના દેખી, હરખ્યા મન મોહાર છ. ૨૬૦

ભોજનના નિત્યના વારા.

બાગેછ બેઠા મઢી માંહે, માથે જાદવ પીરછ,

સર્વ મગી પછી વારા કીધા ભોજનના મંદિરછ.

એકેકા દિવસ જ વાળને તેડી જાયે ધેરછ,

આસ્વાગત કરે અપરિમિત, ભોજન રૂડી પેર છ.

૨૪૭ અર્જુન કા હરખા મન અરજીનછ. ૨૪૮ જાદવ પ્રા. કા. ૧ : નિ-
શાયે જાય ૨૫૦ પ્રા. કા. " પ્રથમ વખતે સહુકે આગ્રા, બાવેડ મોહ લગાડે ત્યાંવછ;
મક બાવાને રેખા બાધી આપ્યો જાદવ સર્વે ત્યાવછ. " ૨૫૧ મંડપ વ. મક. ૨૫૨
મઢી પ્રા. મ. મક. કીધો-પ્રા. કા. " કીધો ", ફા. કરો. ૨૫૩ પછી-પ્રા. કા. " પછે
બાવેછ તે મઢીનો મધ્ય; " ફા. પર્ણકુટી વગરેર કરી આપી બાવાળને તે વાંદછ.
૨૫૪ તદા કાળ વ. " તદાકાર. " ૨૬૦ પ્રા. મક. ૬૧ મઢી ફા. મંદિરની. બેઠા-પ્રા. કા.

ગોમતી સંગમ માંહે નિત્યે અર્જુન નહાવા જાયછ; વેકપાઠ, ઉપનિષદ ભણતા આવે દારિદ્ર માંલ છ.

૨૬૫

વલણ.

આવે ભણતા મઠ વિષે વિશ્વતિ અંગે કરી રે,
કૃષ્ણજી તે સર્વે જણે, ઓતા જન સૌ જોતો હરિ રે.

કંકણું ૭ મું.

અર્જુનનો મહિમા અને અમરાર.

રામ ગોદીની ચાલ દુઠંડી.

વૈશંપાયન કહે: સુણ રામ ! પારથનો કહું મહિમાય.

આધ્યો મઠ દારિદ્ર મોઝાર, અર્જુન રહ્યા તેણે કાર.

૨૭૦

જાલવની સ્થાનકે જ્યાંય, જોગી અર્જુન રહ્યા ત્યાંય,

જાલવ સહુકો સેવા કરે, વસ્તુ આણી વિવિધ ધરે.

નાનાવિધ લાવે મેવાય, બાવાજીના આપે પાય.

પ્રજા સરવ અર્જુનને નમે, સહુ બાવાને મન મમે.

બાળક, યૌવન, વૃદ્ધ અપાર, સૌ (બાવાને) કરે નમસ્કાર.

૨૭૫

જોગી રૂપ જાણીને ધરમ, સેવા કરે બાવાની પરમ.

ફા. 'પેઠા.' 'સાથે—' પાઠ પ્રા. કા. નો; ત. ફા. તવ યેઠા જાલવ લીરજી. ૨૬૨
વારા કીધા ત. 'વારતા કીધી.' રવામાવિક રીતે જોજનના વારા કર્યા એકું
તાત્પર્ય હોવાથી તે અચ્છા છે. ૨૬૩ એકેકો પ્રા. કા. 'એક એક.' ૨૬૪
આસ્વાગત પ્રા. કા. આગતસ્વાગત. ૨૬૫ ફા. પ્રમાને ઉઠી ગોમતી મરજન,
અર્જુન નીત્યે જાયછ. ૨૬૭ ભણતા પ્રા. કા. ભમતા. અંગે ફા. અષ્ટાંગે.
કંકણું ૭ મું. ફા. માં 'છ' પૂરક બધી પશ્ચિમોને આતે છે. ૨૬૯ પ્રા. કા. છુને
કહે. ૨૭૦ ત. જઈ રહ્યા ફા. રહ્યો. ૨૭૨ વસ્તુ ફા. અન્ન આણી ત. આણી આગળ.
૨૭૬. ત. ફા. બાવાજીની. પ્રા. કા. પ્રત ર: "જોગી રૂપ જાણીને ધરમાં, સેવા બા-

મંત્રજંત્રની કરે મન આશ, આવે ધણું જાવાની પામ.

મહામંત્ર લેવા વિદ્યાય, એકચિત્તે કરે સેવાય.

કોને સુક્તિની ઇચ્છાય, આગળથી અગા નવ ચાય.

સિદ્ધ રૂપ જાણીને નાય, એ કહે સુને મૂકે હાય.

૨૮૦

જે એ પુત્રની કરે મન આશ, તે આવે અતીતને પાસ.

કોને કન્યા વરવા ઇચ્છાય, (તે) માગે ના લાગી પાય.

ખાવાજી આશિષ ઉચ્ચરે, વાયક તે પાર નહીં ફરે.

કોને વિદ્યા જાણવાનું મન, તે આવે જોગી આમન.

કો મોહિની લેવા વચીકરણ, જાવાજીને નમે જઈ ચરણ.

૨૮૫

(મ) ધાતુ માર્યાની ઇચ્છે વિદ્યાય, (કોને) મોનું રૂપ કરવા મન થાય.

કો વળી રાજસભામાં જવા, ઇચ્છે મત્ર માન જ પામવા

કોને ઇચ્છા કરવા વેપાર, તે આશિષ મૂકે જહાર.

એણી પેઠે ઇચ્છા મન ધરે, જાહે જાકિત મહુડા કરે

સવળા પુરમાં આની વાત, મિદ્ધ રૂપ જાવો સાક્ષાત

૨૯૦

બીધેના, રોગીના, જેહ, મદી જાણી સદુ લાવે તેહ

પુર વિગેથી માદા જાય, પીછી નાખતા જોઈ યાય

વાણીની કરી દાનમાં ' ૨૭૭ ત ફા પ્રા કા કો મત્ર- , ને આવે- ૨૭૮ ત ફા પ્રા
 મા કો મહા- , ને એક- વિદ્યાય ફા ઇચ્છાન એકં કો તે આગળથી અગા નવ ચાયે
 ૨૭૯ ત કોઈ ઇચ્છે મુક્તિ ઇચ્છાયે અગા- પ્રા કા અગા, ફા અગા કોને પ્રા કા
 કોઈને છે ૨૮૦ ત. પ્રા કા કોઈ ૨૮૧ ત જે કોઈ, પ્રા કા કો ૨૮૨ ત ફા વરવાની
 મોને- પ્રા કા કોઈ લાગી ન્યા પાય ૨૮૫- લેવા પ્રા કા અશિષે ૨૮૬- તેં પ્રા
 કા તે આવે યોગીને આસન ૨૮૭ પ્રા કા ' કે રાજસભામાં જવા ઇચ્છે, મત્રવિદ્યા
 જાવાને પૂઠે ' રવીરૂપ પાદમાં રાજસભામાં જવાની ઇચ્છા માન પામવા માટે યા
 છે, એવુ સૂચવેલું છે ૨૮૮- ત ફા પ્રા કા તે જાણી ૨૮૯- માને- પ્રા કા ' માને ભગવદી
 સેવા કરે ' પ્રા કા લોક ઇચ્છા ૨૯૦ સાક્ષાત્- પ્રા કા ' વિષ્ણવ ' સાક્ષાત્ ' મા વિશેષ
 મહત્તા સૂચવાયેલી છે ૨૯૧ તો બીધા ન ફા તથા રોગીના મદી ત મહ સદુ ફા પ્રા કા.
 લેવા ૨૯૨ પ્રા કા ' પૂર વિગેના માદા જાય, પીછી નાખતા જોઈ યાય ' જય જ

વાર ચર્ધ, ઘેર ચાલી જાય, તે બાવાનો મહિમાય.
 કૃષ્ણદેવકીપાએ સહી, દુઃખવંત જાયે વાર ચર્ધ.
 બાવો મંત્રી દોરા કરે, પાંચ જાતના જ્વર તે હરે.
 અતીત આપે ગીઠી લખે, તે રાખે મુદ્દળિયાં ભયે.
 હડા મંત્રાવીને સાર, હરખે ઘાલે હાથ મોઝાર.
 તે રાખે ધૂપી ધૂપ વડે, મુઠ, નંજર તેને નવ નડે.

અર્જુનની વિવિધ સેવાઓ.

એવો ગુણી જાણી અવધૂત, સેવા સરવ કરે અદ્ભુત.
 ચારે વર્ણ મુકીને ગર્વ, આશિકા બાવાની લેય સર્વ. ૨૦૭
 નિલ નવાં ભોગન અતિ ધણાં, એવાં પાખંડ અર્જુન તણાં.
 નિલ નિલ વારા કર્યાં લાય, જમે સાથ જાદવના માલ.
 પ્રાતઃકાળે જાહે અરજીન, જાય જોમની કરવા મરજન.
 કરવડો, હંડ અહીં કો હાથ, સેવામાં જાય સાધુની સાથ.
 મજાન કરી, વિભૂતિ ધરી, આપે અવધૂત આશ્રમે ફરી. ૩૦૫
 મઠે નિત્યે આપે પ્રજાય બાવાજીનું દર્શન કરવાય.
 નાના વિધની લાવે બેઠ, બાવાજીને સમર્પે નેટ.
 એમ સેવા બાવાની થાય, ચારે વર્ણ મઠી નિલ જાય.

લગી પુરમાં બાવો રહ્યા, ત્યાં લગી દુઃખી નવ થયા.

પરમ હ જાણીને દેવ, પ્રજા સહુ પૂજે, કરે સેવ. ૩૧૦
 એવું માન પામ્યો અર્જુન, તે કૃપા સહુ જગજીવન.
 વૈશંપાયન કહે: શુણ રાય ! અર્જુનચરિત્ર કહ્યા નવ જાય !

જેલ. ત. થાય તેહ ૨૯૩ તે. પ્રા. કા બાવાજીનો મહિમા જાય ૨૯૬ આપે
 -પ્રા. કા. 'મંત્રી'. તે જાપે-પ્રા. કા. મા "રાખે તે કા." ૨૯૭ કડા. ત. પ્રા. કા.
 બાવા કહ્યો કડા-ફા બાવા કહ્યો કડા મંત્રના સાર ૨૯૮ ફા. એદેવા ગુણ-
 ૨૯૯ આશિકા. ફા. સેવા કરે બાવાની સર્વ-પ્રા. કા. "કરે આસના વાસના
 સર્વ." ૩૦૧ એવાં પ્રા. કા. "ચા કહીએ." પ્રા. કા. પ્રા. ૨ છ: "એવાં વાયક તે અ-
 ર્જુન તણા." ૩૦૪ કરવડો-પ્રા. કા. "કરવડો", ફા. કરવડો. ૩૦૫ તા. ફા. મજાન.
 પ્રા. કા. અજ ધરી ૩૦૬ મઠે, ત ફા. મઠીએ ૩૦૯ ત. કાઈ દુખી ૩૧૦ કરે ફા.

વલ્લભ.

“ચરિત્ર કહ્યાં નવ જાય રાગ !” એમ રૂપિ વૈશંપાયન કીચરે;
એકચિત્તે સલા માંહે જનમેજય શ્રવણે ધરે રે.

કડવું ૮ મું.

રોગરોગ મટાડવાની શક્તિ

રાગ સામગ્રી.

વૈશંપાયન કહે: સાચુ રાયજી ! અર્જુનનો કહું મહિમાયજી; ૩૧૫
પુરમાં હવું પાર્થનું માન જી, બાવાજીને સહુ જાણે ભગવાનજી,

કાળ.

ભગવાન જાણી કરે સેવા, રૂંદે ધરીને હેત,
સરવ માને સાધુને સ્વકુટુંબ-વર્ગ-સમેત.
વર્ણ ચારે નિત્યે આવે, હર્ષ ધરીને મન;
બાવાજીનું દર્શન કરવા, બેઠા રહે અનુદિન.

૩૨૦

ખોડા, લૂલાં, બધિર, પાંગળાં, મઠી વિષે સહુ જાય;
દર્શન કરતાં બાવાજીનું જન્મ સાર્થક થાય,
દદુ, કહેલી ગણિત આવે, શુદ્ધ જોઈની કાય,
બાવાજીની વિભૂતિથી સહુ રોગ દૂર પગાય.
અતીતની આસિકા લઇને અંગે ચોળે ખરત.

૩૨૫

કરી; કરે પ્રા.કા. અવશ્યમેવ. વલ્લભ કા. લેખકો: કડવું ૮ મું. ૩૧૬ સદ્ પ્રા.કા. સર્વ. ૩૧૭
પ્રા.કા. કુટુંબવર્ગ. કા.માં ૩૧૭-૮ ને એક કરીને નીચે પ્રમાણેની એક પંક્તિ છે: વરજી
અદારની તે આવે. ૬૧૭ રૂઢીઆ સમેત ૩૨૦ કરવા પ્રા. કા. ને કા. કરે. ૧૯ પ્રા.કા. તે.
૩૨૨ સાર્થક ત. સારતિક ૩૨૩ કુટોલી-પ્રા.કા. “શુદ્ધી.” ગણિત-પ્રા.કા. પ્રત ૨. “કલિ,”
એટલે રોગમાં કળેસો; શુદ્ધ-પ્રા.કા. પ્રત ૨: “શુદ્ધ રોગ;” કા. અતી જુદા. ઇ. ૩૨૪ વિ-
ભૂતિથી કા. વાને. સદ્ કા. સદ્ગતા. ૩૨૫ અંગે ચોળે-પ્રા.કા. “આગે ચોળે તરત.” પણ તે

દુ ખ દેહના સર્વ વામે, સુખ પામે તરત.
પાયે પવિત્ર મત્રી પાણી દુ.ખીને યથાથોગ્ય,
બાવોજી જેને સ્પર્શ કરે, તેના સઘ નાસે રોગ

પરમેશ્વર સમાન લોકપ્રીતિ અને સેવા.

એવું દેખી પ્રજા માને પરમેશ્વરની પેર,
ઉત્તમ વસ્તુ જે હોયે તે, લાવે અતીતને ઘેર ૩૩૦
“હો ! બાવાજી ! અહો ! બાવાજી !” પ્રજા યઈ છે લીન;
અતિથિ વિના અદ્ધ ધડી નહાં ચાલે, જન વિના જેમ મીન.
બાવોજી સરવને દુલભ, દૃઢ, ચૌવન ને બાલ
સ્વમામાથી જાગી ઉઠે નિદ્રા માહે તત્કાળ
આમ ત્રણ નિત્યે બહુ આવે, વિનય કરે અપાર, ૩૩૫

બરાબર નથી કારણ કે તેનો અર્થ (આશિષ લેછને તરત આગળ ચાલવા માટે) તાણીદુ-
સીને દીકાકારે કરેલો છે વળી પ્રા કા. પ્રત ૨૭ મા “અજ ચાલે પરત” (પાછું) કે;
પણ હપરને કારણે સારો નથી પાછલી કડીથી જાણીએ કે દેહના દુ ખ વામે અને તરત
સુખ પામે, એ તાત્પર્ય છે, માટે પ્રથમ તેમ થતા પહેલાં દુ ખી જનો બાવાએ આપેલી
આશિષાની બૂઝી (પરત) જાગે ચોળે, એ જ બાવ આવશ્યક છે, અને એ વિશેષ મ
હત્તા સૂચવે છે ૩૨૬ તરત-પ્રા કા ‘મરત’ (મર્ત્ય-માનવી), તરતમ શીઘ્ર ફેરની
પ્રાપ્તિનો ભાવ રહેલો છે, મટે દીકાકાર તેન સુગમ ગણે છે ૩૨૮ બાવોજી...કરે. પ્રા
કા ‘બાવોજી જેને કાન કરે (વચન આપે), પણ આથી બરાબર ભાવ દર્શાવાતો
નથી, કાલ-વચન આપવામાં સારાનરસાનો વિવેક કરવાનો હોવાથી રોગ મટાડવાની
સમ્પતિ મર્યાદિત જણાય ૩ વચી પ્રા કા એ આવેલા પાઠાત્રમાં આ કડી આમ છે -
“પાયે મત્રી પાણી, દુ ખ નિવારે જયે રોગ, બાવાજીની સીકારસ કરે તેની સંગે
નાસે રોગ” પ્રા કા ને મહત્ત મળતો આનો ભાવ છે બાવાની સીકારસ કરવી
પડે, એ તેની મહત્તાની નૂનતા સૂચવે છે ૩૩૧ અહોઁ પ્રા કા “વહે હો બાવાજી,
હો બાવાજી,” આનો અન્વય સીધી રીતે બેસતો નથી ૩૩૧ અતિથિ પ્રા કા. “અ
તીત” ૩૩૩. આમ ત્રણ પ્રા કા “એમ લોક,” પ્રા કા પ્રત ૨ “એમ આમ ત્રણ
તે સદ્ આવી કરે બહુ પ્રપાર ૩૩૪ ત ૨૧૫થી ૩૩૮ મુજ પ્રા કા “તમે મુજ,

ઈચ્છા આવે તે જા.વ ઘેર જઈ કરે આહાર.
વિનય કરતાં બાલક આવે: “બાવાજી ! અનિધારો
આજે ભોજન કરવા બાવા ! મુજ મંદિર પધારો.”
કાલાવાલા, સેવા કરતા, જાદવ બહુએ આવે,
બાવાજીને ભોજન કરવા ઘેર પોતાને લાવે.

૩૪૦

આસન, ચંદન, પૂજન ભાવે કૃષ્ણાગુરુના ધૂપ;
પંચામૃત ભોજન કરાવે, જાણી સિદ્ધ સ્વરૂપ.
સરવ કુકુંબ ધરતું આવી, નમે અતીતને પાય,
આશિર્વચન દર્ષ, આરા માગી, બાવો મઠીએ જાય.
માગ જતાં મનુષ્ય મળે તે, કરે સહુ નમસ્કાર.

૩૪૫

“હો બાવાજી ! હો ! બાવાજી !” બાલક બોલે વાર.
બાવોજી મનશ્ચ આનંદા, સહુ સંઘાતે પ્રીત;
જોગીને સહુ યાદવ માને પરમેશ્વરની રીત.
એણી પેરે રહ્યા અર્જુન, દ્વરિકા પુર માંડી.

બાવાજી કા. રવામીજી, કુળ કા. આહારે. ૩૨૯ બહુએ પ્રા.કા. મેલ્યા. જાદવ કા.
આવે મોટા સાર. ૩૪૦ ઘેર ૧૬ લાવે ઘેર નિરધાર ૩૪૧ પૂજન કા. ભોજન.
કૃષ્ણાગુરુ—પ્રા.કા. પ્રત ૧: “મુખ્યા ચંદન ધૂપ ” ૩૪૩ ત. રવકુકુંબ. ૩૪૨ દર્શિત.
કા. લઘ; રવીકૃત પાઠવિશેષ થો. થ ૩ ૩૪૫ મનુષ્ય ત. મળીસ, કા. માણસ. ૩૪૬ બાલક
કા. એમ શબ્દ કામોદામ. વાર ત. ત્યાર, પ્રા.કા. ‘વારોવાર.’ ૩૪૭ બાવોજી...આ-
નંદા પ્રા.કા. કા. ‘બાવોજી સહુને મન સરખા’ ખરી રીતે બાવાજીને મન સહુ
કરખા એવો ભાવ હોવો જોઈએ, માત્ર એથી બાવાજીમાં સર્વ પ્રતિ સમાન ભાવ
હોવાનું સમવાય છે. રવીમોટા પાઠમાં બાલકોનાં વચનો અને સર્વ મનુષ્યોના નમ-
સ્કારથી તેને જાનક યાવ, એ વિશેષ સદબ છે. વળી પછીનું પાઠ ‘સહુ સંઘાતે
પ્રીત’, આ પાઠ-૬ લાવને જ દર્શાવે છે, તેથી પુનઃક્રિયાને કારણે અધુરું કહે છે.
૧. શ્વર-પ્રા.કા. “પરમેશ્વરની કીર્તિ” પણ બાવોજી પરમેશ્વરની કીર્તિ છે
એવું તેના રીકાકારે જણાવેનું વાતવર્થ (પરમેશ્વરના જેવો જાણ નાખી અથવા પામે
શ્વરની પેઠે) જે સંબોધાથી વાણીવૃત્તિને કાઢવા બદલ જ છે. પ્રા.કા. ૩૧૧ લી.માં

સેવા લોક કરે ધણી, તેં સાધુ જાણીને ત્યાં.
પ્રસન્ન મુખ ધણું પ્રગ્ન સર્વને, હર્ષ માંહે દિવ જાય,
બાવાજીની કૃપ થકી સહુ લોક સુખિયા થાય.

વલણ.

સુખી થાય સેવક સર્વકા લોક હરખે મન રે,
નગર સર્વ મોહ્ય ત્યાં, રહ્યા એમ અર્જુન રે.

કડવું ૯ મું.

રાજદ્વારમાં અર્જુનના મહિમાનું જાન.

રાગ—સારંગી ત્યાલ દુકરી.

વૈશંપાયન વાણી વહે: રાય જનમેજય ! ધરજો રહે
દારિકા માંહે અર્જુન રાય, ચારે વર્ણ કરે સેવાય.
પ્રગ્ન તેને પરમેશ્વર હાથે, “બાવાજી ! બાવાજી !” કહે
જે દિવસના અર્જુન ત્યાં રહ્યા, ઘેલા લોક મોહ પામિયા,
બાવાજીનો બહુ મહિમાય, ચારે વર્ણ માને આરાય.
સરવકા હરખ ધરીને મન, આવે બાવાને આમન.

૩૫૫

૩૬૦

“મન ભમતી સહુને પ્રીત” છે પણ એથી ઉપરની પ કિત ભેતા (પ્રીતિની) પુનઃ-
ક્તિ થાય છે. ૩૪૯-૩૫૦ પ્રા.કા. “એણી પેરે રહ્યા દ્વારકા પુરમાં, સેવા લોક કરે ધણી;
સેવા સાથે બવશા જાણી, બક્તિ કરે પારથ તણી.” ત. ફા. અને પ્રા.કા. પ્રત રજી
માં સ્વીકૃત પાડ છે. ૩૫૩ સુખી થાય-પ્રા.કા. “સુખીઆ સેવક સર્વકા.” સેવક
ફા. લોકાલોક-ફા. અતિ. હરખે ફા. હરખ પામે. ૩૫૪ નગરં પ્રા.કા. “વહે વિપ્ર પ્રેમા-
નંદ એમ રહ્યા ત્યાં અર્જુન રે,” ફા. “વૈશંપાયન કહે જનમેજયને ત્યાં-” કડવું ૯મું. ૩૫૫
ત. માં માત્ર આ લીલીને છેડે ‘રે’ પૂરક છે. પ્રા.કા. ને ફા. માં નથી. ધરજો ફા. ધરતા. મોહ્ય
ફા. મોહા મન માંહ. ૩૫૮ ઘેલા-પ્રા.કા. ફા. ‘માગે.’ આજ્ઞા માગવા કરતાં, આજ્ઞા
માનવામાં આવ વંતુ સારો રહેલો છે. પ્રા.કા. પ્રત ૧ લી ‘પાયે.’ પણ આમાં મરાઠી
અર્થ-હાથ છે. ૩૬૦ આસન પ્રા.કા. પ્રત ૧ લી: ‘સદન.’ ૩૬૧ પ્રા.કા. “ચારે દિશા

આરે દિશા પુરમાં નિરધાર, જોગીનો જશ વાધ્યો સાર;
 ઘેર ઘેર, સધળે ગામ મોઝાર, કીર્તિ જાવાની થઈ વિસ્તાર.
 મોઝા સાધુ મહુકા જાણે, અતીતને ધણું વખાણે.
 સર્વ લોક મુખે વદે સહીઃ એ સરખો કે જીજ્ઞે નહીં.
 એને પ્રભુની પૂર્ણ કૃપાય, એમ પરસ્પર વારતા ગાય. ૩૬૫

ધણા દિવસ એમ કરતાં ગયા, જાવાજી સાં રિચર થઈ રહ્યા.
 એમ જાવાની સધળે ખ્યાત, રાજ્યદારે ચાલી વાન.
 શુદ્ધ એક જાદવ નિરધાર, આવ્યો રામ સભા મોઝાર.
 તે જોયો જોડીને હાથ, જાદવ કેહે સાંભળીએ નાથ:
 “સ્વામીજી! આપણા પુર માં અતીત એક આવ્યો છે લાંબ. ૩૭૦
 તેનું ૩૫ વર્ષનું નવ લાહું, શા શા ગુણ વિસ્તારી લાહું ?
 રાકિ દેવતા કે નિરધાર થઈ આવ્યો જોગી આકાર !
 અથવા તે કેસલનો ભૂપ, કે ખલા, ઈસ, અકમલ સ્વરૂપ.
 સભા વચન માનો તમે સોય, વસુધામાં તેના નવ હોય.
 સાંભળજો સ્વામી ! સરવથી, તેના અંગે કે દીકા નથી.” ૩૭૫

પુરમાંની ધરી, જોગી જશ વાધ્યો દહ કરી.” પણ આ સરખ વીતે અર્થગમ્ય નથી.
 ૩૬૨ સધળે પ્રા.કા. માં નથી. થઈ પ્રા.કા. “પ્રામી” ૩૬૩ પ્રા.કા. “મોઝા સાધુ વદે
 મહુ જાણ, અતીતનું ધણું કરે વખાણ.” વખાણે રા. વીખાણે રોએ. ૩૬૫-એમ
 તા: “એમ પરસ્પરે વાત કરે પ્રભય;” પ્રા.કા. “એમ (૫ રૂપા) વાત કરે પર ભય;”
 ફા. એમ પરસ્પરે કરે વારતાએ. ઉપર પ્રા.કા. પ્રવ ૧ લીને પાઠ છે. ૩૬૭ ચાલી
 પ્રા.કા. ચાલી ગઈ. : ૭૧ તેનું-પ્રા.કા. “તેનું ૩૫ વર્ષનું ૬ લાહું;” પ્રા.કા. પ્રવ ૧ લી
 માં: “તેનું ૩૫ વર્ષની મેં નવ લાહા, શા શા ગુણ વિસ્તારી લાહા.” આ પાઠ અર્થ-
 ગમ્ય નથી, તેથી પ્રા.કા. નો દીકાકાર સચવે છે કે “તેનું ૩૫ વર્ષની હું નવ લાહું.”
 ત. માં આવડા ૪ લાવનો પાઠ છે, માત્ર “વર્ષનીને” જાદવે “વર્ષનું” છે. સ્વોદૃત પાઠ
 ફા. નો છે; અને ખુબી તો એ છે કે શ્રીયુત્ કેસલવાલજીએ આ જ પાઠ કહ્યો સચચે
 દત્તે. ૩૬૨ તે પ્રા.કા. એ ૩૭૩ ઈસ ત. ઈસ હન્દ્ર કે; પ્રા.કા. ફા. ઈન્દ્ર. આવડ ફા.
 ધકે. ૩૬૪ વસુધામાં-પ્રા.કા. “વસુધામાં એવો નહિ કોય;” ત. ફા. વસુધા માં

જાદવની એવી સૂણી વાણી, વળતા રામ વદે આદુણી:
 “કહોછ તે રહે છે કાણુ કામ ? કેમ આવ્યા તે આપણે ગામ ?
 એવો અતીત આવ્યો પૂર વિધે, મે તો વારતા સૂણી આજ સુખે”
 ખલિભદ્રનાં સૂણી વચન, વળતા બોલ્યા જાદવ જન:
 ‘રાય ! કે જોગી છે જોહ, વન વિધેથી આવ્યો તેહ. ૩૮૦

પ્રદક્ષિણા પૃથ્વીની કરવા, આહી આવ્યો છે તીર્થ કરવા.
 કે હદ વાળી બ્રહ્માય, ગુણે છેક વાળ્યો છે રાય.
 ચાર માસ રહ્યાની આરા, જાદવસાથમાં કરવો વાસ.
 મં પંધાવ્યો ફડી પેર, વારા બોજનના ઘેર ઘેર.”

અર્જુનનો નિમ જોવા વિધે બળરામ અને કૃષ્ણનો સ વાદ.
 જાદવનાં એવાં સૂણી વચન, હરખ્યા રામ શહિશીતન. ૩૮૫
 કૃષ્ણ પ્રત્યે એમ વાણી કહી, “અરે ભાત ! તુ સાલજ સ્ત્રી:
 “કાલે આપણુ તેડીએ તેને, લોક વખાણે છે જોને.
 “મારા મનમાં એવું ગમે, ખાવોછ આપણુ ઘેર જમે,
 “ક્ષત્રીધર્મે જોત્યુ એવ જતી સંન્યાસીની કરી સેવ.
 “તે માટે તેને તેડા વીર બોજનને લાવો મદિર.” ૩૮૦
 એવા રામના સૂણી વચન, વળતા બોલ્યા જગજીવન.
 કૃષ્ણ કહે “બાધવ ! અવિધાગઃ મુઝ્યા માયાનો નવ લહીએ પાગ,
 પદ્ દર્શનમાં બહુ પાખંડ, કે સાધુ સંત ને હોયે ઝંડ,

૩૭૫ પ્રા.કા. સામળો સ્વામી તમે સર્વથી ૨૭૭ રહે છે કા છે, કામ કા. કાર
 ગામ પ્રા.કા. પ્રતિધામ આપણે ૬ આ નગર મોઝર ૨૭૮ ચૂણી પ્રા.કા. જાણી
 ૩૮૦ કા. પ્રા.કા. સુણી ૩૮૧ પ્રદક્ષિણા-પ્રા.કા. “પરિક્રમા” કરવા ત કા કરવા ૩૮૨
 છે-પ્રા.કા. ‘છેહ;’ પણ અર્થ જોતા આ પાઠ લખયુકા નથી બૂલમાં ‘છેક’ ને જાહે
 વપરાયો હશે ૩૮૩ ત. કા. પ્રા.કા. તેને ચાર કરવો ત ક્યો રહ્યાની-પ્રા.કા. ‘રહેવા-
 ની,’ ૩૮૪ વારાં પ્રા.કા. “વારા ફરતી બોજન કરે ઘેર ઘેર,” પણ આથી લીટી લાબી
 ચાય છે ૩૮૫ કા. શહિશીતના ૩૮૭ તેડીએ પ્રા.કા. તેડીશું ૩૮૮ કા. ક્ષત્રી ધરમે.
 જોત્યુ પ્રા.કા. જોતું છે, કા. જોતું ૩૮૦ તેડા ત તેડી ૩૮૨ મુઝ્યા માયા-

કો રાત્રી, કો ખ્યાની હોય, કો લપટ, કામઢી સોય.

કો ભોગી, સંસારી વખાણે, કો એક પરમેશ્વરને જાણે. ૩૯૫

કો સિદ્ધ, ને કોય અવધૂત, એવાં પદ્મ દર્શન અદ્ભુત.

તે માટે વિભાસી વાત, પછી ઘેર તેડવો બ્રાત ! "

એમ જે વારે બોલ્યા હરિ, સારે હલધરે વાણી ગયરી:-

“ધેલા કૃષ્ણ ! તું કાંઈ નવ જાણે, ઘેર બેઠાં આપ વખાણે.

તારે મન આવે છે જેવો, તે અતીત નથી કંઈ એવો. ૪૦૦

એક દિ સૂણો જગજીવન ! મૃગયા અર્થે ગયો હું વન.

હું આવતો તે મારમ ન્યાય, સારે અતીત મેં દીઠો ત્યાય.

આપણા સાથમાં રહ્યો છે ભાઈ ! જે કાંઈ હોયો ગુણમહિમાય.

“હું જાણું જાણવું” રાગ ભાષે, “સાધુ વિના કો બેઠો નવ રાખે.

મેં દીઠો છે તે મહા સાધ, તું કાં નિદા કરે અપરાધ ? ૪૦૫

તે જે આંહી મૂકે પાગ, તે આપણા પિતૃનું ભાગ્ય.

આવેજી જેને ઘેર જાય, તેનો જન્મ કૃતાર્ય થાય.

નો' પ્રા.કા.તું પાકાતર "એ મૂકે મિથ્યાનો." ૩૯૩ પદ્મ દર્શન-પ્રા.કા. પ્રત ૧લી 'અદ્ભુત' શર્તિ તે પાખ'ડ.' હંદ ત. લ'ડ, પ્રા.કા. લંક.૩૯૪ કામઢી. પ્રા.ક. હાંભિક. ૩૯૬ વખાણે ત. વિષય જાણે જાણે ત. માને ૩૯૭ ત. વિભાસી મન. તેડવો ત. પ્રા. કા. તેડવે. તેડો કા. લાવો. ૩૯૮ બેઠો ૩ પ્રા.કા. બેઠો વારે ત. મારે; તે પ્રમાણે અર્થ કશવામાં દ્રાવિડી પ્રાણાયામનો માર્ગ લેવો પડે એમ છે મારે તે ત્યાજ્ય છે. ૪૦૨ આવતો ત. પ્રા.કા. આવેલો. ન્યાય ત. પ્રા.કા. માંય. કા. અતીતને. છે ભાઈ ! પ્રા.કા. સમાય. જે કાંઈ-પ્રા.કા. "જેનો વિસ્તર્યો ગુણ મહિમાય રે;" પદ્મસ્વીકૃત પાઠથી ખરું વાતપદ્મ જડે છે; તેનામાં ગુણ કોઈ હશે ત્યારે તે રહી આવેલા દરે; આપી સ્વીકૃત પાઠ વિરોધ સુદર છે. ૪૦૪ હું કા. ગદી તે જાણવામાં ન સમાયે, હોયો સતોડી કાળે; ત. હું જાણું છું જાણવું રાગ ભાષે, સાધુ વિના કોને જાણ નવ રાખે. જાણું પ્રા.કા. જાણું. ૪૦૫ મેં દીઠો છે ૦ પ્રા.કા. "તું કાં નિદા કરે અપરાધ, તે જેથી દીસે છે સાધ;" મેં દીઠો છે, એમાં નિધય જગવત્તર છે. મેં કા. મેં દીઠો છે જણા સાધ. કરે. કા. કરે છે. ૪૦૬ તે જે આંહી-પ્રા.કા. "તે જે આવેજી ઘેર મૂકે પાગ." તે જે કા. તે જેથી જે કાંઈ આંદાં

ને તે આવે આપણે ઘેર, લાગ્ય આપણું વાધે કહેર.
 આપણા કુળનો મહિમા સરે, સાધુસંત કો ભોજન કરે.
 માટે વિનય કરીને લાવો, ભોજન કરવાને પધરાવો.
 ને ભોગી આવે આ કામ, યાચે પવિત્ર આપણું ધામ.
 પરમ સાધુ મંન્યાસી દોયે, તે સરખો નહીં બીજો કોયે.
 કાને આશિર્વચન દીધે સાર, તો તે પામે પદારથ ચાર.
 ધર્મ, અર્થ, મોક્ષ ને કામ.” એવી વાણી બોલ્યા રામ.

૪૧૦

વલણ.

એવી વાણી રામની તે કૃષ્ણે સહુ અવણે ધરી રે. ૪૧૫
 પ્રતિ-ઉત્તર તેણે સમે, પછી હલધરથ બોલ્યા હરિ રે.

કડવું ૧૦ મું.

બાવાનાં લક્ષણ વિષે કૃષ્ણનાં વચન.

રાગ સામેરી.

ગૈશંપાયન વાણી વરે: સુણુ જનમેજય ભૂપાલ !
 બલિભદ્ર પ્રાપ્તે વચન બોલ્યા સ્વામી શ્રી ગોપાલ:
 “અહો બ્રાત ! હું કહું તમને, એ સંન્યાસીની જાત !
 ભેખમાં સરવકો સમાયે, નવ જાણે કવણુ જાત.”

૪૨૦

મૂકો પાગ ૪૦૮ ને તે ત. ને તે ભોગી; પ્રા.કા. કા. તે ભોગી. લાગ્ય ત. કા. તે લાગ્ય.
 પ્રા.કા. “લાગ્ય આપણે કરી જાણુ મહેર.” આ પાઠમાં વ્યાકરણદોષ છે. કર્મેણી પ્રયો-
 જનું ક્રિયાપદ હોવાથી “લાગ્યે આપણા ” એમ જોઈએ. ૪૦૯ આપણું-પ્રા.કા. પ્રતિ
 રજા: “આપણું બાવન કુળ તરે.” ૪ લાવો કા. લાવું, પ્રા.કા. લાવું; પધરાવો. પ્રા.
 કા. પધરાવું, કા. પધરાવું. ૪૦૯ આપણું ત.કા. આપણ. ૪૧૪ કા ને કામ મોક્ષરામ કા.
 પગલ. કડવું ૧૦મું. ૪૧૭ વાણી વરે.કા. ભયરે ૪૨૯ એ સંન્યાસીન-પ્રા.કા. “એ સંન્યા-
 સીનું જાત.” જાત એટલે જાત-રેફ અર્થાત્ સંન્યાસી છે. પરંતુ અત્યેમાંથી એક પ્રકાર-
 રનો સંન્યાસી છે, એ જાત સહજ હોવાથી સ્વીકૃત પાઠ યેજ્ય છે. ૪૨૦ નવ૦ પ્રા.કા. ન

એવા પાખંડી ને દંડી ધણા, આવે ઉન્મત્ત ભોગી,
જયે ઘેરથી શીશ મુઝાવી, અજ-આહારના ભોગી.

ઘેર ઉદરપોષણ નવ ચાયે, પછી હોયે આતીત;

ન્યાં ભોજન પામે ત્યાં બેસે, પાખંડીની રીત,

ઉદર પોતાનું ભરવા અર્થે લે વેપ વિવિધ પ્રકાર;

૪૨૫

પાખંડ અરિત કયાં વિના (કા) માને નહીં લગાર.

ભોગી હોયે તો રહે વન માહે, સજ્જો બાંધવ રામ !

સાધુ પુરુષને આહીં આવ્યાનું નગર વિષે કૃણુ કામ ?

પાંચે હ્રદય વરા રાખે તો, (તે) પોતે પ્રભુરવરૂપ.

વિમાશયે અર્થ આવે તેહને, શંકા અધૂર રૂપ ?

૪૨૬

વન માહે હરિ નારાયણનાં એકમને ચિત લાવે.

જો મનસા એક ધમે હોયે, જો ભોધ્યો તે આવે

એવા પેટભગ પાખંડી પરમેશ્વર નવ જણે;

કામકી દેખી મોલા, માટે લોક સદુ વખાણે.

તેમાં તમે શું મોલા બાંધવ ? શુ શુણુ દીકા રૂંદર ?

૪૨૭

જાદવ માહે ખાતો દીકો નિત્યે ઘેર ઘેર."

જાણીએ કેણુ જાત ૪૨૧ દંડી-ત કા "દંડી." ને પ્રા ૫ મા નથી આવે. ત આવે છે. ઉન્મત્ત ભોગી પ્રા ૩ ભોગી, કા. ભોગી સાર; ત. ઉન્મત્ત ભોગી. ૪૨૨ અત ત. અ ન્યત્ર. ભોગી. ત. ભોગી ૪૨૩ અતીત કા. ભોગી. ૪૨૭ ભોગી કા ને પ્રા ૩ ભો સિદ્ધ હોય તો રહે વનમાં. સજ્જો ન પ્રા ૩ સાંભળો. વેપ-માન પ્રા ૩ મા "લે વેપ," ૪૨૮ ત. આવ્યાના. લગાર-પ્રા ૩ ને કા "નિરપાર," પ્રા ૩ પ્રત ૨૭ "લગાર," ૪૨૮ કૃણુ-પ્રા ૩. કા. "શુ." ૪૨૮-૩૦ પ્રા. ૫ મા આ કહી આમ છે — "જિ પ નેન્દ્રિ વરા રાખે પોતે, તો પાડે પ્રભુ પુર; વરતી માટે ચે" અર્થે આવે ૩ એને શુ અધુર ?" પ્રા ૧, પ્રત ૧ કી: "જે પંચદ્રિ વરા રાખે પોતે, તો સદાય તેને સુખ; વરતીમા ચે અર્થે આવે તેને શુ હોય કુ ખ ?" સ્વીકૃત પાઠમાં વિચાર-સકલ્પ-જઠનું પ્રાધન્ય છે ૪૩૧ વન ૦ પ્રા. કા. "વન વિષે રહી." ૪૩૩ ત પરમેશ્વર ત પ્રા ૩ ને કા. પરમેશ્વરને નવ કા. પ્રા ૩ "શુ." ૪૩૨ કામની પ્રા ૧૧ "દમાકીને," કા. રૂબકીને. કા દેખીને હોય સદુ કા પ્રા ૩

જળદેવનો કૃષ્ણ હપર કેપ.

એવાં વચન સંજ્ઞતાં હલધરને ક્રોધ ચઢ્યો મન સાથ,
ચરણ ચડી જવાળા પાવકની લાગી છે જઈ માથ.
કૃષ્ણ પ્રત્યે એમ વાણી બોલ્યાં: “શું જાણે અમાન ?
અરે ! ભાત ! સાંભળ કહું તુજને, તે જોગી ભગવાન.”

૪૪૦

એ સરખા કે નહીં ભૂતલમાં જોને ઈચ્છે દેવ,
અમરનાથ સરખા નવ પામે સ્વપ્ન વિષે અધમેવ.
તું શું જાણે અતીતને, એ, કેવળ છે કે ધ્રુવ;
ધેર બેઠાં નિંદા કરે તેની, ફાગટ ગાંધિ કમ.

જો ભાયેગ હોયે આપણુ ધરતું તો તે આવે લાંબ,
આપણુ કુદતો એ જ મહિમા,” રામ વહે મુખ લાંબ,
“પણ શું જાણે ? આજ લગી તેં ગૌચારી ભૂલે !
સાધુસંતની નિંદા કરવા હજુ તુજને છે ટેવ.
આજ લગી તેં મિદ્ધ રૂપ કે. નથી દીડા કાં બાઈ !

૪૪૫

તો તું બાંધવ ! કયાંથી જાણે ધર્મયુક્ત ચતુરાઈ ?
માટે તો તેહને તેડવો બોજાવને ધર માંહ;
હવે વચન ફરી મુજ સામે રજે બોલતો આંહ.

૪૫૦

લોક. સા. ગુણ-પ્રા. ૩ “સા ગુણની દીડી ધેર.” રહેર ત. અધાર ૪૩૬ નિત્ય-પ્રા. ૩.
ફા. “નિત્ય માધુકરી ધેર ધેર.” ૪૩૭ સૂક્ત-પ્રા. ૩ “શુભી.” કોષ પ્રા. ૩. “કોષ.”
૪૩૯ શું પ્રા. ૩ ફા. ૩. ૪૪૦ પ્રા. ૩. “જોગી છે.” ૪૪૧ કા. ત. કોઈ ભૂતલમાં
ત. ભૂતલ માંહાં, ફા. ભૂતલ. પ્રા. ૩ “તું શું જાણે એ અતીતને, છે કેવળ પૂરણ
ધ્રુવ” ત: હું સુણ એ અતીત સરખા, નવ પામે કેવળ છે એ જલ. ૪૪૨ ત.
પ્રા. ૩. આપણા, ૪૪૨ પ્રા. ૩. અવરથયેવ ૪૪૫-૪૪૮ પ્રા. ૩. ૧લી શ્રવમાં આ ચાર
લીટી નથી. ૪૪૬ છે ત. ઉદ. ૪૪૭ શું પ્રા. ૩. ત. શું. ૪૪૮ કરવા ત. કરવું.
૪૪૯ ત. આજ લગી કે સિદ્ધ રૂપે તેંદ નથી-; પ્રા. ૩. આજ લગી તેં સિદ્ધ
પુરવને-. ૪૫૦ તો તું પ્રા. ૩. “તો જુદી માધવ કયાંથી જાણે !” ૪૫૧ પ્રા. ૩.

સાધુ અથવા ખજ હોયે તે, જાત તણું શું કામ ?
એક વાર તે અચા કરીને જાણે આપણે કામ.”

કૃષ્ણે જલશમનું કરેલું સાત્ત્વન.

૦૪૪ એવાં રામનાં વચન સાંભળી, જોડ્યા શ્રી જગદીશઃ ૪૫૫

“શુભ અપરાધ ક્ષમા કરીને રામ ! તને મન રીસ.

મેં અજાને કાંઈ નવ જણ્યું, (જે) જોડ્યા હું વચન.

શીઘ્રે જઈ આવ્યાને તેડા કરવા પર જોજન.

ઠહો તો વળી હું સાથે આવું દંડકમંડલ લેવા;

તમારી આજ્ઞા કેમ કરી લોપું ? કરવા લાગું સેવા. ૪૬૦

જો કાંઈ ભાવેગ આજ્ઞા હોયે, અતીત આવે ધેર;

કર્તાની જાતિ અનરહી છે, ચાલો કરીએ પેર.

આપણુ બન્ને માથે જમરે નેડી લાવીએ ધેર.

આગતાસ્વાગતા સેવા કીજે જોજન રહી પેર.

૦૪૬ જે તમારા મનમાં આશ્નું, (તે) મારે કરવું પ્રથમ; ૪૬૫

ન્યેક જાત તણી આજ્ઞા, તે હું કનિષ્ઠ લોપું ક્યમ ?

“હાયાં ફરીથી હું વચન મુજ સાથે રજો જોડે આવ.” હવે વ. હવે વં. ૪૫૩

ખજ વ. “લંડ.” ૪૫૪ જલ-પ્રા. કા “જલો.” કામ રૂ. ધામ. ૪૫૫ કરીને

પ્રા. કા. કરીને. અને પ્રા. કા. હવે. ૪૫૭ અજાને પ્રા. કા. વ. અજાનીએ. જે. કા. જે

જોડ્યા મુજ વચન. ૪૫૮. જઈ-પ્રા. કા. “યદ.” કરવા-પ્રા. કા. “કરવા પર પાવન.”

પ્રા. કા. પ્રવ. રહી “કરાવીએ જોજન.” ૪૬૦ કેમ ત દું કેમ. ૪૬૧-૬૨

કા. પ્રા. કા. વ.:-“જો કાંઈ ભાગ આપણુ દોષ તો કાંઈ અતીત પેર

આથે, અજાન વચન કહ્યાં દોષ તે, રજો જાત મનમાં લાવે.” પ્રા. કા. ની પ્રવ.

રહીને પાક સ્વીકારે છે. મારણ કે ઇશી લીટીમાં ભવિષ્યમ જનનારા પ્રસન્નનું

મુચનું, કૃષ્ણની સાથે શુદ્ધિ સદિત કૃષ્ણે જલશમનું વેણ સ્વીકાર્યું છે, તેથી ‘વતિ

સારો છે. ૪૬૫. જે વ. કા. “જો.” તે વ. “તો.” વ. કરવું. પ્રા. કા. મન ૮૬૬

એવા કૃષ્ણનાં વચન સાંભળી, રામ થયા રળીયત;
આસિંગન દેઈ હર્ષ ધરીને રૂદયા અધિો બ્રાત..

વલ્લ.

રૂદયા અધિો બ્રાતને, બસિભદ્ર હરખ્યા મન રે,
હવે ભોગીને તેડવા રામ ભશે, સાથે જગજીવન રે. ૪૬૦

કંડુ ૧૧ મુ.

અર્જુનને તેડવા ભવાની તૈયારી.

રામ રામગ્રી.

વૈશંપાયન કહે: સસુ રાયજી ! હવે કહું તમને શુભ કથાયજી,
બાવાજીને આગ્રમ સારજી ભવા હલધર સાથે તૈયારજી.

ચાલ.

બાવાજીને તેડવા રામને હરખ ન માયજી;

વસ્ત્ર પેહેયાં તે સમે પ્રકૃષ્ઠિત થઈ કાયજી.

(પછી) અંન:પુરમાં જઈ કહ્યું: "સામગ્રી કરભો તત્પર જી, ૪૭૫

આજે આવશે અતીત આપણે ઘેર કરવા આહાર જી.

તે માટે નાના વિધ ભોજન રચો રૂંડી પેરજી;

સાધુજન સંતોષવા અર્થે આજ તેડ્યાં ઘેર જી."

તેં ત. પ્રા.કા.તે કનિષ્ઠ લોષે કમ ૪૬૭ કૃષ્ણના ત.શ્રી કૃષ્ણના.૪૬૮ રૂદયા પ્રા.કા.
હરે. કંડુ અંગી ૧૧મું. ૪૭૧. શુભ-પ્રા.કા. "એક" ફા. પવિત્ર ૪૭૨ પ્રા.કા: "બાવાજીને
આગ્રમ ભવા સારજી, યથા હલધર કૃષ્ણ તૈયારજી" ચાલ. પ્રા.કા. ફા. દાળ.
૪૭૩ ત. માં આ રૂવામાં દરેક લીટીને છેડે "જી" પૂરક છે, મલ્લ ફા. પ્રા.કા. માં
નથી હરખ ફા. મન હરખ ૪૭૪ તે સમે-પ્રા.કા. ફા. "હર્ષ સાથે."
૪૭૫. તત્પર-પ્રા.કા. ફા. "તૈયાર." ૪૭૭ ફા. માટે નાના વિધની રસોઈ નીધા-
વળે, કહું ૪૭૮ રૂંડી પેર. ૪૭૮ તેડ્યાં પ્રા.કા. તેડું. સાધુ ૪૮૦ ફા. ભમ સીધ ભોગી

એવું કહીને ધામથી શ્રી રામ આવ્યા પાહાર છ;
 શ્રી કૃષ્ણને કહે: “ચાલો જાએ જોગી કેરે દાર છ.” ૪૮૦
 વચન એવાં સાંભળીને હરિ હરખ્યા મન છ:
 “ચાલો-ભાઈ! તમ સાથે આવું જોગીને આસન છ.”

- બાવાની મદીએ જતાં લોકોને વિનવ.
 એવું કહીને સજ્જ થયા શ્રીકૃષ્ણ તેણી વરે છ,
 બલિભદ્રની સાથે સાંચર્યા પાછળ જગદધાર છ.
 સેવક પાછળ અપરિમિત છે, પાળા ચાલે રામ છ. ૪૮૫
 પુરનિવાસી મળે સામાં, કરે સરવ પ્રજ્ઞામ છ.
 એમ કરતાં મદી સમીપે આવ્યા રામકૃષ્ણ તે રામ છ.

મદીમા બાવા અને રામકૃષ્ણનું મિલન,
 દૂર ઘડી દેખી સલા સરવે ઉડી એકાં જાય છ.
 કેા જાહેવ બાવાજીને જઇને કહ્યો સમાચાર છ:
 “રામકૃષ્ણ આંદાં આવે છે, બાવા! પધાગે દાર છ.” ૪૮૦
 બાવોજી કહે જાહેવ પ્રત્યે: “કેાણ આવે છે એક છ?”
 જાહેવ કહે છે જોગી પ્રત્યે: “રામ નગરના જોદ છ,
 તમારૂં દર્જન કરવા આવે, ન જાણીએ શું કામ છ?”

હરજ પામે, આજ તે રૂઢ પેર. ૪૮૦ હરિ કૃષ્ણ. ૪૮૨. ભાઈ-પ્રા. કા. કૃ. ૧.
 ‘હ’, આસન કૃ. પ્રા. પ્રા. આગમ. ૪૮૪ પ્રા. પ્રા. સચર્યા ૪૮૫ પાછળ પ્રા. કા.
 સ્તવે, ચાલો-પ્રા. કા. “પેરે.” ૪૮૬-પ્રા. કા. પ્રત રૂઢી. “કરે સદ્ગુને પ્રજ્ઞામ.”
 સરવ કૃ. કંઠ પદ્ય નિયમ પ્રમાણે પુરના સજ્જ થીને સર્વ લોક પ્રજ્ઞામ
 કરે એ બાવ પુત્ર છે ૪૮૭ તે કૃ. પ્રા. કા. જી. ૪૮૮ બેઠા કૃ.
 પ્રા. કા. બેઠી. ૪૮૯ કૃ. પ્રા. કા. એક ૪૯૦ આદા ત. એક આંદાં; પ્રા. કા.
 મદી. આવે-પ્રા. કા. “પધારે.” ૪૯૧ ત. કૃ. પ્રા. કા. લારે બાવોજી- ૪૯૨ વ.
 પદે જાહેવ- જોદ પ્રા. પ્રા. એક. ૪૯૪ કરો-પ્રા. પ્રા. ત. “કરો.” પ્રા. પ્રા. પ્રક
 રૂઢીમાં: “કરે સર્વને પ્રજ્ઞામ.” રામકૃષ્ણ તમને પ્રજ્ઞામ કર્યો એમ કહેવા
 ર્તાં એ સજ્જ થી છે, માટે તમે તેમને પ્રજ્ઞામ કરો, એવા બાવાનો મદિમા નદી

માટે તમે દારે આવો, કરો વિનય પ્રણામ છું”
એવું સાંભળીને બાવોજી આની બેઠા અડસન છ. ૪૬૫

પછી ત્યાં આવીને ઊભા હળધર, જગજીવન છ.
તેણે સમે નમ્યા સહુ જાલવ, આવ્યા જાણી રામ છ;
આસનથી અવધૂત નવ જાડયા, બેસી રહ્યા નિજ કામ છ.
બાવાજીની સન્મુખ આવ્યા કૃષ્ણ ને શ્રી રામજી;
નેત્રપદ્મથી કરી પાર્યે પ્રણુને કર્યો પ્રણામ છ. ૫૦૦

નેત્રસમસ્યા માંહે મળ્યા અર્જુનને જદુરાય છ;
બલિભદ્ર બઈ બાવાજીને વેગે લાગ્યા પામ છ.
દંડપ્રણામ કર્યો, પગે ત્રાગ્યા, પ્રક્ષિણા કરી ચાર છ;
“બાવાજી ! તમ દર્શનથી સફળ થયો અવતાર છ”
એવું સાંભળી જોગી હરખ્યા, દીધું આશિર્વચન છ. ૫૦૫

“સદા કાળ સુખી રહો બાપુ ! બેસો આ આસન છ.”
એવું સાંભળી તક્ષણ બેઠા, કૃષ્ણ ને જાલદેવ છ.
ઊભા હતા તે જાલવ બેઠા, તે દેખી તતખેવ છ.
રામકૃષ્ણ સભામાં બેઠા બાવાજી સન્મુખ છ.
સંકર્ષણ સાધુને દેખી ધણું પામિયા સુખ છ ૫૧૦

જાણનારા અને રાજાને ઈશ્વરાવગારી માનનારાઓએ સૂચના આપવી, એ વિશેષ સહજ છે. ૪૬૬ જગજીવન કા. શ્રી જગવાન ૪૬૮ વ. કા. પછી આસનથી- ૪૬૯ વ. કા. પ્રા.કા. પગે બાવાજીની- ૪૬૯-૫૦૦-પ્રા.કા. મા. આ બેઠીથી ઉલટામુલટી છે ૫૦૦ કરી કા. મા.કા. ૫૦૧ વ. પ્રા. કા. શ્રી જદુરાય. ૫૦૪ લાગ્યા ત. પ્રા.કા. લાગી. ૫૦૪ બાવાજી-પ્રા.કા. બાવાજી આજ તમ- પછી ‘અજ’ રાખેથી લીટી મોટી થાય છે ૫૦૬ બેસો-પ્રા.કા. ‘બેસો બેસો.’ બાપુ-પ્રા.કા. કા. “બાપુ;” ત. બા.બા. પરંતુ ‘બાપુ’ આ બાવાજીની જગ છે, ત્યારે ‘બાપુ’ શુદ્ધ ગુજરાતી છે. પ્રા.કા. પ્રત રજમા રસીકૃત પાડ છે ૫૧૦ પ્રા.કા. “કહો છ બેઠ બાપવે આજ કૃપા કરી કપમ આવ ” ૫૧૭ પ્રા. કા. શ્રી કૃષ્ણ. ૫૧૦ બલુ. ૬૬. બલુન પામ્યા

તેણે સમે જોલ્યા બાવાજી રામકૃષ્ણજી સંધ્યે જી:
 “કહેા જી બન્ને જાંધવે કયમ કૃપા કરી આંધ જી?”

બલરામનું સોજનનું નિમંત્રણ.

તદાકાળે કર જોડી જોલ્યા બાવાજી સમ જી:
 “દર્શન કરવા અમો તમારું આંહી આવ્યા છઈ રવામ ! જી,
 વળી એક કૃપા કરો અમને, હું માગું છઈ. માન જી: ૫૧૫
 આજ અમારે ઘેર પધારો જોજનને લગવાન જી,
 ધામ પવિત્ર કરો અમારું, સાં આવી તમે આજ જી;
 સેવા હું સેવકથી થારો, તેવી કરીશ મહારાજ જી !
 હું તમને તેડવા આવ્યો છઈ, બાવાજી ! અવિધારો જી;
 કૃપા કરીને કૃષ્ણમિધુ ! મુજ મંદિર પધારો જી. ૫૨૦
 સેવક ઉપર દયા કરવી, સાંભળાએ જી બાવાજી !
 બોલો અવધૂત ! સાંખત થાએ એવકને ઘેર જાવાજી. ”

વલ્લભ

જાવા ઘેર સેવક તણે એમ રામ ધણી વિનતિ કરે રે;
 વચન સૂણી બલિભદ્રનાં પછી જાવાજી જી ઉચ્ચરે રે !

૫૧૧ તા. મોહોજી બાવાજી જાંધવો આજ કીપા કરી કેમ આવ્યા આદે. ૫૧૩ તદા-
 કાળે ત તદાકા. ૫૧૪ છઈ પ્રા. જા. હું ૫૧૫ માન ફા. તમ માન, છઈ પ્રા. જા.
 ૫૧૬ સોજનને ત “જોજન કવા”. ૫૧૭-અમારું પ્રા. જા. ફા. “અમારા” માઠી-
 જાવાડમાં હવ “કર” બહુ વચનયે વપસાર છે ૫૧૮ કરીલ-પ્રા. જા. “કરજું.”
 હું સાથે બહુવચનનું કિવપ: “કરજું” અધુર છે ૫૧૯ છઈ પ્રા. જા. હું. ફા. માં
 આ પકિત પદી છે, ૫૨૦ પધારો-પ્રા. જા. “પવ પારો.” ૫૨૧ પ્રા. જા. “સેવક
 ૫૨૧ દયા કરીએ સાંભળાએ જોમી જાવા !” ૫૨૨ સાંખત પ્રા. જા. “દિવ;” ફા.
 “સજ.” ૫૨૩ ઘેર ફા. ફવસ.

કડવું ૧૨ મું

બાવાની નિરપ્રદા અને રાજદારમાં બાવાની અનિષ્ઠાનું દેશ ન

રાજ રામગી.

વૈશંપાયન બોલ્યા વાણી છઃ સાંજ રાજ ! ચતુઃસુખણ ! છ ૫૨૫
બાવાજીનાં ચરિત્ર જોઈ છ, કહું વિસ્તારી તમને તેહ છ.

બાબ.

વિસ્તારી કહું તમ પ્રાપ્તે ગયછ ! અવિધાર,
પછી બાવો વહે વાણી ગમકૃષ્ણચં તેણી વારઃ
“મારે મન એવું ઉપજે સાંભળો ફેશવરામ !
રાજદારે ન નહીં આવું, અતીતને શું કામ ! ૫૩૦

બ્રહ્માની સૃષ્ટિ વિષે વગી રંક રાજ શેષ,
ધનવંત ને કો દરિદ્રી, એવી પ્રભ સરવ કૈામ
આપ આપણે થેઃ સહુ મોટા, વિમાસી તું જોય,
સંન્યાસીને સરવ સરખા, અધિક બોણું નવ કૈામ.
કહો પંચામૃત હોયે બોજન, કહો કણ્ણવતની જીવાર. ૫૩૫

પણ અતીતને સ્વાદ સરખો, માન રામ ! નિરધાર.
જો દાવા જોગી થયા, તો શા ઈચ્છવા બોમ ?
અલખને મમશે તે યારો, જે ભિખિતના સંજોમ

કડવું બારમું. વાણી પ્રાપ્ત વાણી પ્રાપ્ત પ્રાપ્ત પ્રાપ્ત “રાજ” પરત રામકૃષ્ણ-
રા પ્રા. કા. કા. રામચં. પરત સાંભળો કા. સુલો ૫૩૦ નહીં કા. નવ
અતીતને પ્રાપ્ત મારે અતીતને ૫૩૨ એવી - પ્રા. કા. “એવી પ્રભ/જે સહુ કૈામ”
૫૩૪ કૈામ વ. કૈામ ૫૩૩ કણ્ણવતની કા. કણ્ણવતી; વ. કણ્ણવતી. ૫૩૬ પ્રા. કા.
સરખો કૈામ માન કા. મનો રામ-પ્રા. કા. “નૃપ” ૫૩૭ શા કા. શા તે ૫૩૮

આ નમ્રગમાં નિત્યે જન્મું છડી જાદવને જન્મ ધેર,
 તે સરવે કરણા તમારી, જો હેતની છે બહેર. ૫૪૦
 જે દિવસે જોગી યવા સારે, કયો મન વિચાર:
 “રાજદારે નવ જાવું કે દિવસ કરવા આહાર:
 કદાચિત જો લાં જન્મજે તો, ચોભા જોઈ મોઢ લાગે;
 ગૃહસ્થના ધરની દેખી રચના, તપ જોગીનાં લાગે.”
 તે માટે હ તમને કહું છજી, તે રચનાક નહોં આવું, ૫૪૫
 સંન્યાસીને સ્વાદ ન કરવો, જે આવે તે આવું.

ભજશમની રહિત અદા અને કાલાપ્રાવા.

એવાં અતીતનાં વચન સાંભળી, રામ દરખા મન;
 વાત સુણી વિશ્વાસ જ આવ્યો: (જે) ‘મોટા જોગી જન.”
 બલિહાર વિમાસે મન વિષે: “કા નહિ એને તોડે.”
 તેણે સમે લાં કર જોડીને રામ ફરી, ચું બોલે: ૫૫૦
 “હો જાવાજી ! હો જાવાજી ! અમને કરણા કરીને;
 આજ કૃપા કરી, બોજન અર્થે અમ ધર તો આવીને.”
 કાલાવાલા કોઠ કરે, વળી છોડી બેઠા ચાપ;
 “સંભાવના સેવકની છીને”, એમ કહી લાગે પાપ.

અવધ-પ્રા. કા. “અલક્ષ્ય.” પ્રા. કા. લિખિત. ૫૩૯ છડી પ્રા.મ. છું ૫૪૦
 જોગી-પ્રા.મ. “ચોગી” ૫૪૧ કા. જે દીવસે જરે જોગી-૫૪૨ નવ કા કદિ ન.
 ૫૪૩ મોઢ પ્રા.મ. ચિત. ૫૪૪ દેખી પ્રા.કા. જોઈ ત જોડીને. ૫૪૫ દું કા તમે
 નીચે બલો કું તે ૫૪૬ ન કરવો કા કહેવો. રામ કા. જણુ રામ. ૫૪૮ જે પ્રા.મ.
 એ. ૫૫૦ ચું કા મુખ. ૫૫૧ હો પ્રા. કા. અદો. અમને-પ્રા. કા કા. ‘મુજને.’
 ૫૪૮ જાને જાણ્યોની સાથે વિગરિ ચાલ તો તે વડુ પ્રજલ જણાવ ૫૫૩ કરે
 ફ. કાવે. ૫૫૪ ત. સંભાવના. છીને-પ્રા.મ. કા કરવી ” “છીને” રચનાવિ. છે
 જાગે-પ્રા.મ. કા. “લાગ્યા.” વારવારની ક્રિયા થતી. ૭૫૧ દર્શાવેલી દોવાથી

કૃષ્ણે કહેલું પ્રસિદ્ધત્વ.

અભિમન્યુ મન રાખતા કૃષ્ણ વટે છે વાણી: ૫૫૫

“જોડો અનધૂન ! આવો મંદિર પરમ સેવક આ જાણી.”

આવડા કાલ વાવા વિનય કા કરાવો જાવા ?

અતીતને મન સરવે સરખા, જોડો મંદિર જાવા. ”

પંડી હસધર એણી પેર બોલ્યા જાવાય વચન:

જલરામની જાણી હપર જાણી.

“અવધૂત ! જોગી ! આવો મંદિર કહો તે લાવું વાહન. ૫૬૦

હય, હસ્તીપર બેસો જાવા ! રથ સાંપ્રત કરાવું,

રતનજીત સુખવાને બેસો, કહો તેમ પર પધરાવું,

એક વાર મુજ મંદિર આવો ભોજનને અવિનાશ !

હો જાવાજી ! હો જાવાજી ! રમે કરો નિર.ય. ”

અર્જુનની ભોજનની પ્રતિજ્ઞા.

તદાકાળ આવોજી બોલ્યા: “વચન સૂણો એક માઈ; ૫૬૫

હું આવું ત્યાં ભોજન કરવા મેં માન્યું વચન તમાઈ.

એક અતરો માહારે છે, ન્યાં કરવા જાણી ભોજન,

કુમારિકા ત્યાં આર્ગે પ્રીતે તો, હું કંઈ અશન.

તે માટે હું મન વિચાઈ, સાંભળીએ શ્રી રામ !

અવધૂત, જાણી, સંન્યાસીને અવાનું શું કામ ? ૫૭૦

“લાગે ” થે. ૫૫૭ કા. કાલાવાલા શા કરાવો જાવાજી. વિને કરવો શું આવો. ૫૫૯ જાવાય. ૧ જાવાજી; ત. વાણેસુ. ૫૬૦ કહો તે પ્રા. કા. કા. કહો તો. ૫૬૧ રથ-પ્રા.કા “અમે રથ કરાવું.” સાંપ્રતમા અર્થ રપદ છે. પ્રા.કા. પ્રત ૧લી: “અમે રથ સાંપ્રત.” ૫૬૨ કહો-પ્રા.કા. “કહો તે અર્થ.” ૫૬૩ ત. પ્રા.કા. કા. ૫૬૪ એક વાર—૫૬૪ રમે ત કા રમે કરો મુને નિરાય. ૫૬૫ ત. વગા. સૂણો ત સૂણ ૫૬૬ ત. પ્રા.કા. કા. ૫૬૭ એક પ્રતિજ્ઞા માહારે છે હું ન્યાં— ૫૬૮ અશન-ત. “ભોજન,” ૫૬૯ કા. તે માટે શરૂ માનએ, મુજ વચન એ

માઈ પ્રત ભાગે તે માટે વિમાસું છઠી મંત્ર ”

જલસામનું પ્રતિજ્ઞા પાળવાનું વચન.

એવું સાંભળી રામ વહે એમ જોગી સાથ વચન:

“એ તો વાત સહેલી છે બાવા! બેન સુમત્રા મારી;

સધુ વય તે કુમારિકા પ્રીતે, સેવા કરે તમારી.

તે માટે જોડો બાવાજી! દર્વા ન કરવી વાર,

૫૭૫

સામગ્રી સહુ સામિત થઈ છે ઘેર અમારે ત્યાર.

આજ અમોને કરો કૃતાર્થ, હું માગું છઠી માન,

સેવકને ઘેર જવું સર્વથા, પધારીએ ભગવાન !”

બલિભદ્રે પ્રણિપત કરીને એહ કહ્યા વચન.

સુભદ્રાનું નામ સાંભળી બાવો થયા પ્રસન્ન.

૫૮૦

વલ્લભ.

નામ સાંભળી પ્રસન્ન થયા અવધૂન દરખ્યા મન રે.

હવે બાવોજી જરો રામને ઘેર કરવાને ભોજન રે.

ગોઠા રામ ૫૭૦-અર્ધાનું ત. અને પ્રા. કા. પ્રત ૧લી. “વાદનનું.” અહીં પ્રતની વાત પ્રધાન છે, અને કાંઈ ઘેર ઘેર એમ ક્યા પીરસનારી મળે નહીં, માટે શ્રીને ત્યાં જઈ ચોખ્ખું નથી, એવા ભાવ છે. પછીની લીંટી આ બાવને ટોઠા આપે છે. ઘટે પ્રા. મા. નો પાઠ ચોગ્ય દેખાયેથી સ્વીકાર્યો છે. ૫૭૧-ને માટે પ્રા. કા. : “તમ માટે વિચારું હું” ૫૭૪-પીરસે-ત. કા. “પ્રીતે” કરે-ત. કા. “કરો.” કા. તે તો આંત્ર પીરસશે તમને, સધુ વે છે બાલ કુમારી ૫૭૫ પ્રા. કા. કા. દાર્વા. ૫૭૬ ત્યાર પ્રા. કા. તૈયાર. ૫૭૭ ત. મા. “પધારીએ ભગવાન,” ૫૭૮ છે. ૫૭૯-તા. મા. : “બલિભદ્ર પ્રણિપત કરીને એવા વચા વચન” ૫૮૦ પ્રથમ કા. સાદવાન. ૫૮૧ ત. દરમિયા. જરો કા. જરો. પ્રા. મા. : વિષ પ્રેમાનંદ કરે દાર્વા બાવો કરવા જરો ભોજન રે.”

૫૧૧, ૬૬૫ ૧૩ મું.

રાજદ્વારમા જવાની અબ્દુલની તૈયારી.

રાજ રામેરી.

વૈશંપાયન કહે: સુણ રાજ ! પૂર્વજ તારાનો મહિમાય;
અબ્દુલ જવાને સત્તજ ઘાવ, રામને ઘેર ભોજન કરવાય.

આલ.

ભોજન કરવા રામને ઘેર થયા જાવો તૈયાર રે; ૫૮૫
મઢી મહિ, જામ જોગીએ અજે ધર્યો સજ્જાર રે.
પવિત્ર શુદ્ધ વિભૂતિ - હાવી. અજે કરી લેપન રે;
સર્વ તેજ આવીને ંસિયા, (જો) હતા ત્રણ ભોવન રે.
જ્યા બાધી મસ્તકે, પીટમ્ પીતાંગર એક રે;

પીતાંગર ને પહેરણે સ્વરૂપથી વળાઓ છેક રે. ૫૮૦
મૃગચર્મ અજે જોડીમ્ અધ્યે રક્ત વસ્ત્ર નિધાન રે;
હઠી પીંછી હાથે લકને, કરડૂઓ મલો ગુણવાન રે.

૬૬૫ ૧૩ મું રામેરી ફા લામપવાથી. ૫૮૩ ફા. રાપણ; મહિમાય;
સત્તજ યાએણ; કરવાયણ. પૂર્વજ ત મા આજ પાદ પરેલું છે આલ-પ્રા કા.
'દાળ' ત મા બધી કડીઓને અતે 'રે' પૂરક છે, પન પ્રા કા. ફા મા
નથી. ૫૮૬-અજે ધર્યો-પ્રા કા. 'ધર્યો સર્વ', પ્રા કા પ્રત રહી "અજે કર્યો."
૫૮૭ ચક્રાવી-ત પ્રા.કા તે. અજે ત. "અજે જરમ કરી લેપન." ૫૮૮ 'વિ-
ભૂતિ' આગળ હોવાથી 'જરમથી' પુનઃક્રિયા થાય, મઢે તે ત્યાગ્ય છે. ૫૮૯
ત ફા. "સહ તેજ આવી વસ્ત્ર અજે, જે હર્ષ ત્રણ ભોવન રે" પ્રા કા નો પ્રાક
વિરોધ સ્પષ્ટ અને મહત્વશીલ છે ૫૯૦-સ્વરૂપથી-પ્રા કા. "સ્વરૂપે વાળ્યો છેક;"
ફા રૂપે-૦ ૫૯૧ નિધાન પ્રા.કા પરિધાન ૫૯૨ કરડૂઓ પ્રા.કા કરવડો. મલો ફા.
લામી. દ્રાહ્ય પ્રા.કા "લાલે" પરણ જોગીઓ આજા સરીર ઉપર બાર સ્થાને

ત્રિપુણ્ડ તિલક વિશાળ ભાગે અર્ધ ચંદ્રાકાર રે;
તિલક દ્વાદશ શોભતાં જાણે ઈશ્વરો અવતાર રે.
આબૂધણ છે હેમ મહિમય, અંગે મયો ઉદ્યોત રે;

૫૬૫

ભરમ ઉપર ધણું શોભે, જ્યમ વિજળી ધન જ્યોત રે.
પાવડી ઉપર ચઢ્યા બાવો, રામ આગળ યાવ રે;
કૃષ્ણ સાથે વાત કરતાં ઘેર તેડી જાય રે.
માર્ગે જતાં મળે માનવ, કરે સર્વ પ્રણામ રે.
“હો બાવાજી ! હો બાવાજી !” ચઠ્ઠ હામે હામ રે.

૬૦૦

ત્રૈલોક્ય જાણે મોહ પમાડાં તેણું શોભે રૂપ રે.
પ્રભા સરવે પામે લાગે જાણી સિદ્ધ સ્વરૂપ રે.
ઘેર ઘેર સહુ બારણે બાલક વૃદ્ધ સુભણ રે.
“હો બાવાજી ! હો બાવાજી !” સ્ત્રી આદિ બોલે વાણ રે.
જન તત્ર ‘જે જે’ સાદ ભીડે, બાળક બોલે વચન રે.

૬૦૫

દ્વાદશ તિલક કરે છે, તેથી એ વિશેષ શોભે છે. વળી પદ્મ મી પદ્મિમાં ત્રિપુણ્ડ
ભાસે કર્યાનું ઠહેલું હોવાથી પુનઃકિત પણ શાય. કહેવત છે કે ‘ઇસ ભોજન પર
દ્વાદશ તિલક.’ ઈસ ત. ‘ઇદ.’ પણ તે અપૌઆ છે. મહાદેવ ભોગી છે અને ઇદ્ર
ભોગી છે, તેથી દ્વાદશ તિલક મહાદેવને હોય. અવતાર પ્રા. કા. પ્રત ૧ છ ‘અ-
ધિકાર’ પા. ૫ ‘અંગે મયો’ પ્રા.કા. ‘અંગે મયુ’ પદ્મ-ધણુ પ્રા.કા. સ-
ખજ, પ્રા.કા. પ્રત ૧ લીઃ—“તન ઉપર સ્થામ ધણુ શોભે જાણે વિજળી દાનમાં
જ્યોત.” ધન પ્રા.કા. ધનમાં. જ્યમ ક્રી. હેમ. પદ્મ-કૃષ્ણ પ્રા.કા. ક્રી. ‘શ્રીકૃષ્ણ’
૬૦૦ ચઠ્ઠ પ્રા.કા. એવા ચઠ્ઠ; ક્રી. એમ સહુ. ૬૦૧ પ્રા.કા. ત. ત્રૈલોક્યને જાણે
મોહ પમાડે. ૬૦૨ પ્રા.કા. “પૂછ” વસ્તુમાં પૂજન કરવા કરતાં સ્વાસા-
વિક રીતે પગે લાગવાનો જ નિયમ છે, તેથી આ પાઠ અધિકૃત છે. સિદ્ધ પ્રા.કા.
“ભોગી.” પણ સિદ્ધમાં વિશેષ મહત્ત્વ રહેલું છે ૬૦૩ બાળક પ્રા.કા. ૧. છ માંઃ
“બાળક થતાં રજી જાણુ.” વૃદ્ધ પ્રા.કા. ત. ચતુર. ૬૦૪ સ્ત્રી આદિ પ્રા.કા. ત.
બાળક. ૬૦૫—જન તત્ર પ્રા.કા.—“જનતત્ર જય જય.” સાદ ક્રી. પ્રા.કા. ચઠ્ઠ.

વૃદ્ધ સ્ત્રી સહુ વહે વાણી: “નાવા ! નમો નારાયણ” રે.

પ્રગ્મ સહુનું માન દેખી, રામ હરખે મન રે.

શ્રી કૃષ્ણજી તે સરવ જાણે, ચરિત્ર જો અર્જુન રે.

નરનારી જાલવ જાળક આદિ સહુ કરે નમસ્કાર રે.

પછે રામકૃષ્ણજી આવીઆ અવધૂત રાજદાર રે.

૬૧૭.

પ્રતિદાર સેવક સરવકો કરે દંડ પ્રણામ રે,

વાણી વહે સહુ હરખચ: ‘કૃપા કીધી સ્વામ ! રે.

રાજભૂવનની રચના નિરખના અવધૂત હરખ્યા મન રે;

ચિત્રવિચિત્ર સહુ હેમમય તે, જોઈ રહ્યા અર્જુન રે.

રત્ન હીરા ઝળહળે છે, મણિમય જાતકાર રે.

૬૧૪

વિશ્વકર્મા ભૂલ્યો ભુવન જોતાં તે ન પામે પાર રે.

જાળીઆં ગોખ ને ચિત્રામણ છગ્ન ઝરખા સાર રે.

સમ જોમની મેડી અટાલી, રાવટી રંગ અપહર રે.

હેમમય સહુ કામ છિ, ઝળહળે જ્યોત પ્રકાશ રે;

તે સરવ રચના દેખતાં, આળ્યા રંગ મોહોલને પાસ રે, ૬૨૪

ત્યાં શોભા અપરિમિત છે સમાની અદ્ભુત રે.

તકીયા, જાજમ, ગમેચા, તે જોઈ રહ્યા અવધૂત રે.

પાએ લાગી બાવાજીને રામ કહે વચન રે:

“ બાવાજી ! આસને દાર્વા બેસીએ સ્વામિન ! રે.

:૦૬ ૫૬૦ પ્રા.કા. ત. નાનાં જાલક. ૬૦૮ એ પ્રા.કા. ફા. જે. ૬૦૯ ‘ જાલવ ’

પ્રા.કા.માં નથી. ૬૧૦ ‘ પછે ’ પ્રા.કા. માં નથી. ૬૧૨ હરખચ ફા. હરખ સાથે.

પાં પ્રા.કા. ફા. ‘ સહે કૃપા—.’ વાણીં ત. માં આટલું જ છે: “ વાણી વહે

સહુ સુમલો સ્વામ રે.” ૬૧૬ ભૂલ્યો પ્રા.કા. ભૂલ્યે. તે નં ફા. ન આવે પાર.

૬૨૮ અટાલી પ્રા.કા. અટારી. ૬૨૦ મોહોલને પ્રા.કા. મોહોલને. ૬૨૨ સમાની ત.

સમાચની. ૬૨૨ ગમેચા ફા. જલેચા, પ્રા.કા. ગલિયા. ૬૨૩ ફા. ત. પછે પાએ;

વલ્લભ :

“ બેઠાં એ દયામિન ! ” એના હલપરે વાણી મ્દ. ૨;
સંકર્ષણુ વચન સૂણી બાવે. જ એના સહી ૨,

કડવું ૧૪ મું.

રાજગૃહમાં નમન, સેવા, અને સત્કાર

સાગ માટે.

વૈશંપાયન વદે વાણી, પડિવનો વંશ વખાણી:
“ સાક્ષી જનમેજય રાય ! તારા પૂવજનો મહિમાય.
અતીત યમને અર્જુન જોદ, બાવ્યા રામને લેર લેદ.
બલિભદ્ર જ હરખ્યા મન, પછી બાવો બેઠા આસન. ૧૩૦

બલિભદ્ર કરે સેવાય, વીંછણો ગ્રહીને નાખે વાય;
ધણી સેવા બાવાની યાય, પારથ દરખે મન માય.
આબ્યાં રવજન ધરનાં સર્વ, જાઈ રૂપ તજે તે ગર્વ.
સહુ નમે બાવાને પાય, જાણે જન્મ કૃતાન્ત્ર યાય.
એમ અનીતને સહુ નમતા, બાવો સહુને મન ગમતા. ૧૩૫

પ્રા. કા. પગે. ૧૨૪ હાવા ૪ હવે, ૧૩ હાવે. ૧૨૬ સંકર્ષણુ પ્રા. કા.
પાકાન્તર “ રામકૃષ્ણનું ” પણ તે બધેસરું નથી. કડવું ૧૪ મું. માટે-પ્રા.
કા. મારની દેશી; કા. માલવ ગોઠી. ૬૨૭-પાડવનો-પ્રા.કા. પ્રવ ૧ લી: “ પાંડવની
બારે વખાણી; ” પણ આમાં જે કથા વખાણી તેની વાણી, એટલું અધ્યાદાર
લેવું પડે છે, એણે તે સદજ નથી. વદે કા. વદે છે. ૬૨૮ ત. કા. રાયે. મહિ-
માયે. ૬૨૯ પ્રા.કા. કા. થઈ ૬૩૦ કા. આસન. ૬૩૧ નાખે કા. ત. હાવે. મ-
હાને પ્રા.કા. ગ્રહી. ૬૩૨-પારથ-પ્રા.કા: “ પાર્થ હર્ષ મન ન માય. ” ત. કા.
દેખી પારથ. હરખે કા. હરખ્યા. ૬૩૩ રવજન-ત. “ રવજન. ” જિર્ણ ત. બેઠ
રૂપ તેજ ને મુકિયા ગર્વ. તે પ્રા.કા છે ૧૩૪ ત. કા. પામે. યામે. ૬૩૫ ત. કા.

આસન, યૌવન, વૃદ્ધ અપાર, નારી માત્ર કરે નમસ્કાર. ૬
સહુ પરસ્પરે પ્રપ્ત જોલે: “ નહિ કોએ અતીતને તોલે:
જાણે અનંત તણો અવતાર.” મોહો રૂપ દેખી પરિવાર.
પછી પાગે સહુકો લાગે, તે આસિંચન માગે,
આવે મરતકે મૂકયો હાથ, ગયો ધરમાં સરવ સાથ. ૬૪૦

ત્રી સર્વકો પગે લાગી, ગઈ ધરમાં આસિય માગી.
કૃષ્ણજી શુભ્રા કરતા, આવાજની સેવા માંદી કરતા.
સિદ્ધને પરમેશ્વરના જેવા, જાણી સર્વ કરે સેવા.

અજીનનું પ્રકટ પ્રસન્નતાનું કથન.

‘ સેવા માન જોઈ રાજન ! જાવોજી દરખ્યા તે મન.
પછી અતીત કરે: “ સુખ રામ ! આ ધન્ય તમારો ધામ. ૬૪૫
મેં ત્રિજુનમાં દીકાં નથી છે શાભા વણી સરવથી.
મેં જોમતીમાં નાનાં નિર્જાણુ સાંભળ્યું તમારું વખાણુ:
જે આ નગરમાં રજવરામ, તે તો અતીતના વિશ્રામ.
પછી મેં તો વિ રયૂ મન: ‘ આતુર્માંસ કરે આસન ’

ખાવોજી. ૬૩૭ સહુ પ્રા.મ. પ્રત ૧લી: “ સહુ પરસ્પરમાં પુરમાં જોલે.” ૬૩૮ પ્રા.મ. ૬૩૮ ફા મોહો પરિવાર ફા. સંસાર. તે ૦ ફા. આસિય સરવ તે માગે.
તે પ્રા.મ. શુભ ત પ્રા.મ આસિંચનને ૬૪૦ ફા. મરતક, પ્રા.મ મરતક, સરવ ફા. સધલ્યો, પ્રા.મ. સહુ. ૬૪૧ જ સી સરવે આગન્યાં માગી, ગઈ ધરમાં પગે લાગી. ૬૪૨-કૃષ્ણજી-પ્રા.મ. “શ્રીકૃષ્ણ સર્વશું અનુસરતા” અર્થાત્ સર્વ કોઈનું તે અનુસરણ કરતાં, જે પાઠ છે. પરંતુ પોતાની શુક્તિ ઠાવવા પોતે જ સહજ લાવે સેવા કરવા માંદી પડતું, જે જ દેખેને યોગ્ય છે. પ્રા.મ. પ્રત ૧લી: “સહુ સુખ કરતા.” ૬૪૩-ત. પરમેશ્વરના પ્રા.મ. પરમેશ્વર. સિદ્ધ મેં ફા. જાણીસદ કેહે શ્રીધ તેવા, જાણે પરમેશ્વર જેહેવા. ૬૪૪ રાજન ફા. અરજીન. તે પ્રા.મ. અતિ દીકાં. ફા. દીકું. ૬૪૭ ત. ફા. પ્રા.મ. ત્યદ્દા સંભળ્યું. વમારું. પ્રા.મ. ફા. તમ. ૬૪૯ મે તો.

રહો જલદવા મઠ વાળી, બાંધું આસન, આપ સંભાળી. ૬૫૦
 જો તમારા હેતની લેહેર, તો હું આળ્યો છઉં તમ ઘેર.
 જોઈ તમ ધરની રચનાય, મન પ્રસન્ન અતિ મુજ થાય.”

બલભદ્રનાં કાવિક વચનો.

જોવા વચન સુણી હસધર જોડ્યા જોડીને જન્યો કરઃ
 “બાવા ! ધન્ય તમે પધાર્યો, આજ ધરો દરખ મન મારે.
 તમ ચરણકૃપાએ સ્વામી ! સદુને મન સખ અંતરજામી. ૬૫૫
 પવિત્ર થઈ મમ ધામ, તમ ચરણેણુથી સ્વામ !
 ઘેર સેવકને કીધી કરણા, બાવાજી ! આબ્યા પ્રાકુણા.
 મારું પૂર્વનું બાગ્ય અનંત, જો ઘેર પધાર્યા સંત.
 હું તો સેવક સદા તમારો, આજ જન્મ કૃતાન્થ મારો.”
 એમ આનંદે કીધું રતવન, ત્યારે બાવો કહે: “ધન્ય ધન્ય.” ૬૬૦
 પછી રામે બહેન બોલાવી, તતક્ષણ મુબારક પાસે આવી.

પ્રા.કા. મેં. ૬૩ ત. ફા. ૬૩ અહીં. ફા. આતુરમાણ. ૬૫૦ અતીત પ્રા.કા. ફા. અતી. આસન પ્રા.કા. આસને. ૬૫૧ છઉં, પ્રા.કા.ફા. હું તમ ફા. તમારે ૬૫૨ અતિ ન. ‘ચિત્ત.’ પણ પુનરુક્તિથી તે ત્યાજ્ય છે. ૬૫૩ ‘અણી’ ત. ‘સાંભળી.’ ૬૫૪ પ્રા.કા. “બાવાજી ! પધારો તમો, આજે જલું દરખ્યા હું અમે.” પ્રા.કા. પ્રત ફા. “બાવાજી ! પધાર્યા તમે આજ, જલું દરખ્યા હું અમે મનમાં જ.” પરંતુ દરખ સાથે ચોતાને ધન્ય માને એ બાવ વધુ ઉત્કૃષ્ટ છે. પધાર્યો ત. ફા. પ-ધારે. આજ ફા. ચચો. ૬૫૫ ફા. ચરણપ્રતાપે, મન ફા. છે. પ્રા.કા. મોં આ સબદ નથી. ૬૫૬ યયાં પ્રા. કા. ‘યયાં છે.’ અમ પ્રા. કા. અમ. ફા. ચરણપ્રતાપે ચામ. ૬૫૭ ત. આળ્યો. બાવાજી. ફા. આજ સેહેજે સ્વામી યોદોણા. પ્રા.કા. પ્રા-કુણા પ્રા. કા. કરણા પ્રા.કા. પ્રત ૧: “સેવકને રક્ષા કરી. ઘેર બાવાજી આબ્યા હરિ.” ૬૫૮ પૂર્વનું ત. “પૂર્વ જન્મનું” પણ એથી લીધી વધી નય જ બાગ્ય ફા. સામે. જો પ્રા.કા. જો અમ. ૬૫૯ સદા પ્રા.કા. પ્રત ૧ લી “દાસ.” મારો ત. અહમરો. ૬૬૦ ત. સદુન રતવન; ફા. ચની રતવન. ૬૬૧ ‘તતક્ષણ’ જ

સુત્ર દ્રાના દર્શનથી ચક્રિત અર્જુન.

બાવાછને લાગી પાય, જોઈ પારથ વિરમય યાય,
આ બ્રહ્માએ નિરમી નારી, જોઈ જોગી રહ્યા વિચારી:
“મેં દીડી સ્ત્રી સરવ કાય, આવી સૃષ્ટિ વિષે નવ હોય.
મૃગનયની, ભાલવિચાળી, આ તો બ્રહ્માએ હક વાળી, ૬૬૫
દેવાંગના, અપ્સરા, રંભા જેહ, આ રૂપથી હારે તેહ,
મુખ ચંદ્ર, નાસિકા કીર, સભ્યા સોળે રાશુગાર શરીર.”
મરાળી, માતંગી, મહ પરમ, જોઈ અર્જુન યયા ચિત્તભ્રમ.
“આવી વનિતા જોઈએ મારે,” એમ પારથ મન વિચારે:
“જો નારાયણ જીએ સામું, તો એ પ્રેમદા હું પામું: ૬૭૦
મેં તો તીર્થ કર્યા સગરત, તેણે પુણ્યે મહું હું હરત.”
એમ મોહો મન અર્જુન, તે સહુ જાણે જગજીવન.
પણ રામ ન જાણે તેહ, બાવાછનું કલ્પિત જેહ.

માં નથી, પણ તેના અભાવે લીટી કુંડી થાય છે. ૬૬૨ ત. કા. વીરમે. ૬૬૩
જોગી કા. પારથ. રહ્યા પ્રા. કા. રહ્યો ૬૬૪ આવીં પ્રા. કા. પ્રત ૧લી: “આવી
સ્ત્રીમાં કે નિશ્ચય મોહ.” ૬૬૫ ત. અગ્યાનેયેણી, કા અગ્યાનેણી ભાલવિ-
ચાળી પ્રા. કા. ભાલવિચાળ. આ તો—પ્રા. કા.: “આ તો અદ્ભુત રૂપ મરાલ.”
પક્ષિ ૬૬૮ માં મરાલની હપમા અપાયલી છે એટલે અહીં પુનરુક્તિ થાય છે,
અને આપેલો પાઠ વર્ણનવિશેષને લીધે સુદર છે. ૬૬૫-૬૬ આ ની લીટી પ્રા. કા.
ની પ્રત ૧લીમાં નથી. ૬૬૬ ત. અપહરા આ કા. આ તો ૬૬૮ જોઈં—પ્રા. કા.: “જોઈ
ચિત્ત વિભ્રમ અનુજ થઈ” મૂળ પ્રતની આપેલી પક્ષિ વિશેષ સરળ છે. અને
આ પાઠથી લીટી લાંબી તથા અર્થમાં કંઈક દૃઢિમ બને છે. ચિત્તભ્રમ કા. ચિત્ત-
ભ્રમ. મરાળી—પ્રત ૧ લીમા આ લીટી નથી ૬૬૯, વનિતા—પ્રા. કા.: “નારી.”
વનિતામા મોહનો ભાવ છે માટે તે વિશેષ યુક્ત છે. ત. કા. વિનતા. જોઈએ
કા. જો હોત માહારે. ૬૭૦-૬૭૧. આ જે લીટી પ્રા. કા. પ્રત ૧લીમાં નથી.
૬૭૦. પ્રમદા—પ્રા. કા. ‘પ્રેમદા’. પણ ખરો સંદેહ એ નથી. હું કા. એહનો. ૬૭૨
મોહો કા. મોહા. ત. કા. પ્રા. કા. જુગજીવન ૬૭૩ કલ્પિત પ્રા. કા. ની પ્રત ૧

કરતી પાછળ સેવા મારે સુભદ્રા હરજે મન રે
પછે બાવોજી આસને બેઠા કરવાને લોજન રે.

કંઠુ ૧૫ મું.

લોજનને બદલે સુભદ્રામાં જ બાવાનું મન.

રાગ ધનાશી

વૈશંપાયન વાણી બોલ્યાઃ મણ જામેજય રાજનં છ ! ૭૦૫
બાવોજી બેઠા આસન પર કરવાને લોજનં છ.
તે આમળ સુંદર એક હેમડા માંડી યાજ વિરાજ છ,
પંચામૃત પકવાન જ પ્રીત્યા, લાવી સુભદ્રા તલકાજ છ.
ચાન ભરી મૂક્યા આવા આમળ, પછી કર્યું પૂજન છ.
કનકજી ત્રી વર્ષ ભર્યો કંઠુએ : ‘આરોગીએ રવામીન ! છ’ ૭૧૦
બાવાજી લોજન અગે, મનડું નવ રહે કામ છ.
નિર્તા બ - થયો દેખી આ દ્રીપ નો રવ મી છ

પાછો છે ૭૦૨ સેવામાં પ્રા.કા. પાછળ; ફા. જનમાં ‘જાવાજ...કરતી’ પ્રા.કા.
૧. ૧ શી “મુખ હિંદે બાવાજીનું લેતી.” ૭૦૪ તા. આસન પર કરવું પંદર-
૭૦૫ તા. ફા. રાએજી ૭૦૬ તા. પ્રા.કા. ઉપર ૭૦૭ હેમ તણી ૭૦૮ પકવાન
લોજન. પ્રીત્યા-પીરસવા; લાવી ફા. આવી સુભદ્રા પ્રા.કા. સુભદ્રાએ ૭૦૯
કા. પ્રા.કા. મૂકી. પૂજન પ્રા.કા. “લોજન.” સંન્યાસીને જમાડતા પહેલાં
નું પૂજન કરવાનો વિધિ નિહિત હોવાથી રવંકૃત પાક યુક્ત છે વળી ૭૧૦ થી
! આ પાઠને ટેકા મળે છે, કારણ જો લોજન નું એમ લઈએ તો ૭૧૦ માં
! એમ મહે ર કે ‘આરોગીએ રવામીનજી’ એ અગત્ય કરે છે. ૭૧૦ ફા. માં
. ૧ છે પત્રિઓ છે:—“કનક જારી જલે ભરી ભરો કરડૂનો શુભવાનજી; ચંદન
, પૂલ વીધી, હવે આરોગીએ ભગવાનજી.” લઈ ૦ પ્રા.કા.:—“જો ભરી કર-
ડૂ.” ૭૧૧ મનડું તા. પ્રા.કા. પણ મન તેહનું નહા કામજી. ૭૧૨ શી પ્રા.

સુભદ્રાને જોઇને જોગી જમવું ગયો સરવ ખૂલી છે,
સુભદ્રાની સાથે જવા દેહ રહી છે ફૂલી છે.

સુભદ્રાની ગ્રામ સાન.

જોગી પ્રત્યે કહે સુભદ્રા ગુપ્ત કરીને સાન છે:

‘નિશાએ હું તમ મઠ આવીશ, સત્ય સત્ય ગુણવાન છે.’

‘નિશા’ એવું સાંભળી બાવાને હરખ ઉપયોગ મન છે.

બોજન કરીને આવી બેઠા, જ્યાં છે ગુપ્ત આસન છે.

બોજનનિવૃત્તિ પછી સત્કાર.

બસભદ્રા ત્યાં બીડાં લાગ્યા, લવિંગ એલચી સાથે છે,

સરવ સંયુક્ત કરીને આપે: ‘આરોગો જગનાથ! છે.’

બાવેછે તાંબુલ આરોગે રામને હરખ અપાર છે;

ફરી બાવાછે પાસે આવી, મળ્યો કુટુંબ પરિવાર છે.

આશિષ માગે બાવા કને સહુ, જર્જરે લાગે પાપ છે;

બાવો હાથ મૂકે મસ્તકે, જન્મ કૃતારથ થાય છે.

રોહિણીનું અજ્ઞાન પ્રતિ આકર્ષક અને મન.

તેણે સમે રોહિણીછે હરખ્યાં, જોઈ બાવનું મુખ છે,

શરીરે સામુદ્રિકની શોભા નિરખી પામ્યાં સુખ છે.

રોહિણીછે વિચારે મનમાં દેખીને સ્વરૂપ છે:

શ્રી: ‘શ્રી પરંતુ શું દેખી એ જલજાની આકાશ પૂરી થવા માટે સ્ત્રી-
જિ શબ્દની અપેક્ષા રહે છે. તેથી મૂળ પ્રા.કા. સ્વીકૃત પાઠ સુક્ત છે. ૭૧૩.
જોગી પ્રા.કા: “જોઈ જોઈ.” સરવ પ્રા.કા. સહુ ૭૧૪ દેહ ત. દેહી. ૭૧૫
ફા. કહે છે કન્યા. ૭૧૬ હું તમ પ્રા.કા. તમારે. ૭૧૭ નિશા-પ્રા.કા. ફા. મા
ફા. પ્રા.કા. બાવાજીને ૭૧૮ ત્યાં બીડાં ફા. તાબોલ બીડાંછ. ત. ફા. લવેંગ
સંયુક્ત ત. ફા. જુગત. આરોગે પ્રા.કા. કહે આરોગો; ફા. આરોગીએ. ૭૨
રામ. ૭૨૨ બાવાજી પ્રા.કા. ફા. બાવાની. ૭૨૪ મસ્તકે પ્રા.કા: “મસ્તક ઉપર
૭૨૫ હરખ્યાં જોઈ પ્રા.કા. જોઈ રહ્યા. ૭૨૬ ત. નીરખીને. ૭૨૭ મનમાં ફા.

“એ દા દેવ ઘટે સર્વથા, અથવા એ કો ભૂપ છે !

તે માટે હું એને આપું પુત્રી સુભદ્રામ છે.

એ વરે તો પરમ લાગ્ય છે, મુજ મન એવું થાય છે. ૭૩૦

એની સેવા અર્થે આપું.” માતાને મન લાગે છે:

“રામકૃષ્ણને એ અણુગમતું પુત્રી કપમ પરણાવે છે !”

મદિમા મધુસૂદનનો મોટો, સહુને મનગમતી વાન છે;

સંકર્ષણ મનમાં નહીં પ્રીછે, એક જાણે જગતાત છે.

બાવોછ આગા માગીને રસસ્થાનક તે જાય છે. ૭૩૫

હસધર વગાવી ઘેર આંગા, આનંદ અંગ ન ગાય છે.

સુભદ્રાની ઇચ્છાને વસ દોહિણીનો મહેત.

વશંપાયન કહે: જનમેજય ! બાવો પોહોતા ઘેર છે.

હવે કથા કહું હું તે સાંભજ સુભદ્રાની પેર છે.

અંત:પુરમાં આવી અમલ્લા માતા ફેરે પાસ છે,

મોહ લાગ્યો છે બાવાજનો, તેણે મન ઉદાસ છે. ૭૪૦

દિધા ચિત્ત સુભદ્રાને દેખી, જગુની પૂઠે વાત છે;

“કહે કુંઅરી ! તારે મન શું છે ?” કરને તે વિખ્યાત છે.”

સુભદ્રા શીતલ ધર્મ બોલ્યા: “શું પૂઠો છે માત છે ?

મુને અંતર ધણી આપતા, શી કહું મુને વાત છે ?

પેસો અતીત અશન કરવા ઘેર આંગો હતો બેઠ છે. ૭૪૫

શ. સ્વરૂપ છે કો અતીતનું શરૂપછ. ૭૩૦ બા. ૫૦ કો પ્રા. કા. લાગેગ મુજ એવું
મનમાં યાએછ. ૭૩૧ બા. ૫૦ કો પ્રા. કા. “લા.વે.” ૭૨ અણુગમતું પ્રા. કા. ‘એમ
ન ગમતું.’ કા. તો પુત્રી. ૭૩૩ મન ગમતી પ્રા. કા. કા. ‘અમે મન.’ ૭૩૫ કા.
હવે બાવોછ. સ્વસ્થાનક તે પ્રા. કા. સ્વસ્થાનક પ્રતિ. ૭૩૭ ત. જનમેજયને. પોહોતા
પ્રા. કા. પોહોતા. બાવો. કા. બાવો પોતે ઘેર નથેછ ૭૩૮ કા. સાંભજને. હું તે
પ્રા. કા. કા. કા. તે પ્રા. કા. સુભદ્રા કેરી ૪૩૮ પ્રા. કા. કેરી ૭૪૦ પ્રા. કા. કા. છે
મન. ૭૪૨ કરને. ત. કા. પૂઠે છે વાણ માતછ પણ હપાની ચક્તિ સાથે પુનર-
કો થતાં અમાલ છે ૭૪૪ અંતર કા. અતી. ૭૪૫ અતીત ત. અતી. હતો. ત.

સર્વથા વરવા હજી મારે, મનમાં આવે તેહ છ.
 ધણું ધણું શું કહું મુખ માતા ! કહેતાં આવે લાજ છ.
 સ્વયંવર કરી પરણાવો, જેમ ગમે મન માંલ છ. ”
 વચન સૂણીને સમજ્યાં માતા, પુત્રીનું વદે વચન છ:
 જો તુંજને મોહ લાગ્યો જાવાનો, હું કહું તે કર મન છ ૭૫૦
 “આજ નિશાએ તારે જાવું જાવાને મઠ પાસ છ;
 વચનપ્રબોધ કરીને વહેલી આવે તું આપાસ છ:
 ‘ પ્રાતઃકાલે ઉત્સવ કરવા જશે જાલ્લ સાથ છ,
 કહીએ તે સ્થાનક હું આવીશ, તમે પધારો નાથ છ !
 એવી વાત કરે તું બાઈ ! રખે પણ જાણે પ્રાત છ. ૭૫૫
 શુભ વાત તો રાખવી તારે, નહીં તો યાશે ઉત્પાત છ,
 સેવા કરના તે અતીતની, પુત્રી ! સાથે જાઓ છ;
 તે સંબાતે ગયા પછી અહીં મન મામે તે યાઓ છ.
 તે મેં રૂઠી પેરે નેયો, દીસે છે કે સુપાત્ર છ;
 મારે મનમાં હજી એવી, તે યાએ જામાત્ર છ ” ૭૬૦

ફા. હવે. આહા જોહહ. ૭૪૬ પ્રા.કા.:-“ સર્વથા માત્ર મારા મનમાં વર વ-
 રવાતું આવે એહ છ ” પણ સ્વીકૃત પંક્તિ જોહહી આ સરળ નથી. ૭૪૭-માતા
 -પ્રા.કા. ‘ માતાને ’. ૭૪૮ કરી પ્રા.કા. પ્રતિ ૧ લી: “ ખપ કરીને. ” જેમ-પ્રા.
 કા: “ જેમ જાયે મનની દાહ છ. ” પણ સ્વીકૃત પાઠમાં ગમે તેમ સ્વયંવર
 કે બીજા કોઈ રીતિથી પણ મને પરણાવો એ લાવ છે. તેથી તે વધુ સારો છે.
 ૭૪૯ પુત્રીનું ત. પ્રા.કા. પુત્રીનું વરવા મનછ, ૭૫૦ જો ૦ પ્રા.કા. ત:-“તેણે સમે
 માતાજી જોડયાં પુત્રી પ્રત્યે વચન છ.” ૭૫૧ જાવાને ૦ પ્રા.કા. જાવાજ કેરે પાસ
 છ. ૭૫૨ તું પ્રા.કા. વધને. ૭૫૪ કહીએ પ્રા.કા. કહે, ત. કોહો. પધારો પ્રા.કા.
 ફા. પધારજો. ૭૫૫ બાઈ ૦ પ્રા.કા. મીઠી. પણ ૦ ફા. “રખે જણાવવી પ્રાત છ;”
 પ્રા.કા. “પણ રખે જાવજાણવા વાતછ.” ૭૫૬ તારે ત. જાની. તો ૦ ફા. જાખીને મન
 માંહે. ૭૫૭ તે પ્રા.કા. ને. પુત્રી સાથે ફા. જેમ તેમ કરીને. ૭૫૮ ત. માં આ
 પંક્તિ પોહી દીજો. જે નેથી પ્રા.કા. મુ. ની. પંક્તિ લીધેલી. જે. ૭૫૯ ૨ નેમાં. ૬
 રાવેલો લાવ આવશ્યક છે. ૭૫૯ ત. જોયો છે. ૭૬૦ પ્રા.કા. મારે મન હજી છે

સુભદ્રા પ્રત્યે કહે માતા: " સર્ભળ પુત્રી ! વાત છ,
 સિદ્ધ રૂપ દીસે કા મોટા, તાપમ શુણુ વિખ્યાત છ. "
 એવું સર્ભળીને સુભદ્રા પામી મન ઉદ્ધાસ છ:
 " હવે નિશા સમે થાયે ને મેં જાનું બાવાની પાસ છ. "

વધણ.

બાવાછી પાસ જવા સુભદ્રા ઠગે રહી રે. ૭૬૫
 ઝપિ કહે રાજા પ્રત્યે હવે અર્જુન વર વરશે સહી રે.

કંકણું ૧૧ મું.

પાર્થની મોહબાણની આધિ

રાજ કેદારો

કહે એમ વૈરાધાયન શુણુ જનમેજય રાજન !
 મનમુદાએ કહું કથા પારથ તણી રે.

આલ

કહું કથા પારથ તણી, જે થયા નોગી જન;
 મોજન દરી બાવોછ આબ્યા પોતાને આમન.

૭૭૦

એવી તે—મૂળ પ્રત તથા "પ્રા કા મા " જે તે થાયે " પણ 'જે' અર્જુન
 સમત હોવાથી અનાવરય છે. ૭૭૧-ત મા આ પછિ નથી ૭૬૨-સિદ્ધ-પ્રા કા
 'સિદ્ધ' પણ ત ફા તથા પ્રા કા ની પ્રત ૧ લીમા 'સિદ્ધ' પાઠ છે અને
 તે યાગ્ય છે વળી પ્રા કા ની પ્રત ૧ લીમા " સિદ્ધ રૂપ દીસે કાઈ મોટા " એ
 પાઠ છે ત ફા દીસે કા એક મોટા, પણ લીટીનું માપ વધે છે પ્રા કા એ
 તાપસ— શુણુ પ્રા કા પ્રત ૧ લી રૂપ ૭૬૩ સાબળીને ફા. કહેતામા ૭૬૪-
 આજન પ્રા કા " આજ નિશાએ અમિ નહ " ૭૬૬-ઝપિ-પ્રા કા 'વિપ્ર મે
 માનદ કહે હવા ' ફા ને પ્રા કા ની પ્રત ૧ લીમા વનો જ પાઠ છે રહી ફા.
 વલી સહી ફા મલી ૭૬૭ ત. ફા " એમ કહે વૈરાધાયે, શુણુ જનમે જયે

મોહ્યાણુ વાગ્યાં બાવાને, અનંગ ત્યાગ્યો અંગ,
રમરણ કરે રહ્યા સુભદ્રાનું બાવો ભર્યાં હિમંગ.
હોડે, બેસે, સંયન કરે, વળી મન માનુનીમાં લાવે,
વસ્ત્ર ઝોલી સુતા બાવો, પણ હિંમ લગાર ન આવે.

વળી કાણુમાં બહાર નિસરે, જુએ ઉઘાડી દાર; ૭૫૫
ખડખડાટ કાંઈ સાંભળે ત્યારે, ‘જાણે આવી નાર!’
એવા પ્રકાર કરે રહ્યા ત્યાં મઠ વિષે અજુન.
શ્રીકૃષ્ણનાથ તે સરવે જાણે, પ્રભુ જગજીવન.

સંકેત કરવા જતી સુભદ્રાને કૃષ્ણની નકતર.

(પછી) માતાએ મોકલી સુભદ્રા અતીતનો મઠ જ્યાંહી:
“કા નવ દેખે તેમ કહીને, ફરી આવજો આહી.” ૭૮૦
સંકેતે સુભદ્રા આહી પ્રભાતે જવા માટે;

માર્ગે જતાં ભગિનીએ કૃષ્ણ ઉભા દીઠા વાટે.
પાછી ફરી આવી સુભદ્રા જ્યાં બેઠાં છે માતા:
“માતા ! હું ત્યાં કંઈ પેરે જાગે” વાટે ઉભા બાત.”

માતા કહે: “મુદ્દર્ત એક પછી તું ફરી જાજે કુમારી !” ૭૮૫
નિદ્રા અર્થે ધરમાં જાશે સ્થામળ દેવ મુસારી.”

જાણી ભુક્તિ જુગમ મરી રહી, પછી જાયે તે નાર,
ફરી આવી તોયે ત્યાં દીઠા બાંધવ માર્ગ મોઝાર.

સચ્ચે; “ પ્રા.કા. કહે કયા-૭ (બિષ્ણ પ્રભાતે) ૭૭૦ ફા. આવો. ૭૭૨ રહ્યા ફા.
રહો; પ્રા.કા માં નથી. ૭૭૩ સંયન ફા. આસન. કડડું સોજાનું ૭૭૪ પ્રા.કા. ફા.
બાવાજી. ૭૭૫ નિસરે ફા. ફા. નીસરે આવવી; પ્રા. કા. આવવી. ૭૭૬ પ્રા. કા.
સાંભળતાં. ૭૭૭ પ્રગ્ગ ફા. મેન. ૭૭૮ ફા. શ્રીકૃષ્ણજી. પ્રભુ ૦ ફા. ચરીત્ર જે અ-
રજીન. ૭૭૯ ત. સુભદ્રાને. ૭૮૦ ફા. આવજો. ૭૮૧ સંકેતે પ્રા. કા. સંકેત કરવા,
ફા. સંકેતને. આહી પ્રા.કા. આલ્યાં ૭૮૩ બેઠાં ફા. બેઠી. ૭૮૪ ફા. કૃષ્ણ બાત.
૭૮૫ તું પ્રા.કા. ફા. જાજો તમે કુમારી. ૭૮૭-પ્રરમા ત. માં નથી. સ્થામળ-ત.

વળી પાછી સુભદ્રા આવી, માતાને કહે પ્રશ્ન:

“કેમ જવાયે ? ત્યાં માતાજી ! હજી બિલાડી કૂણુ.” ૭૯

માતા કહે કુવરીને: “ભેસ પુત્રી ! આ કામ;

મધ્ય નિશા ઉપરાંત કૂણુજી જશે આપણે ધામ.

પણ કહું છું જે કૂણુજીએ “રજે જાણી હોય વાન;

જીવન વાર તમે ગર્ભાં તે દીકાં માર્ગ વિધે જાત.”

મધ્ય ઉપર ધરી ચારનો સમય થયો જણી વાર. ૭૯

હળવે હળવે જાની તે સમે ચાલી રાજકુમાર.

કૂણુને જોઈ સુમદાનો ગમરાટ.

જે મુજને કા જાતાં દેખે જોગીને મંદિર,

મધ્ય શેરીએ આવી અખળા, તવ આગળ દીકો વીર.

જોઈ કૂણુજી પામે અ.બા, લાગિની બીજી જ્યાંય,

કહે બાઈ ! એકવી આ વેળા તું જાણે છે ક્યાંય ?” ૮૦

બાંધવ દેખી સુભા. ઘણી પામી મનમાં લાજ;

શણગટ વાળીને મુખ દાંડ્યું: “વૃથા ચર્ચ સહુ કાજ.

એ તો મુજને મારશે નિશ્ચે.” મનમાં ઉપજાવે ત્રાસ;

તેજે સમયે વળી લાગિની પ્રત્યે જોડ્યા શી અવિનાશ.

ને પ્રા. કા. પ્રત ૨ જ: “સાક્ષળ.” પરંતુ અહીં ‘સાક્ષળ’ પદની જગ્યા નથી. ૭૮૮ મોક્ષાં ફા. વીષે નિરધાર. ૭૮૯ ત. પાછી ફરીને. કહે પ્રા. કા. કરે ૭૯૦ હજી ત. હરિ. ત. શ્રી કૂણ. ૭૯૧ કુવરીને ફા. તું ચલત્ત ચક્રને. ૭૯૨ ઉપરાંત ફા. સમે ૭૯૩ પછી ત. પ્રા. કા: નથી માતા પુત્રીને કહે. જાણી પ્રા. કા. જાણતા ૭૯૪ દીક્ષા-પ્રા. કા: “માર્ગમાં દીકાં હોય જાત.” ૭૯૪ પછી ફા. નો વધારો-“જે જાણું હશે તો સાક્ષળ પુત્રી, નથી પ્રત્યે કામ; માતા ચક્રોર ઉકૂણુ દેવ, લેહે અવરતા મનનું કામ.” ૭૯૫ ફા. સમે. ૭૯૬ જાની ત. મોં નથી. પ્રા. કા. સમયે. ૭૯૭-૨મે- ત નાં-“રજે મુજને કોઈ દેખવાં જતાં.” ૭૯૮ ત. ફા. ત્યારે ધાઈ. ૮૦૧-પામી-પ્રા. કા. ફા. “પામવી.” મનમાં ત. મોં નથી. ઘણી ફા.

“હું જાણું છઉં તારું મન છે, જાવા અતીતને ધેર; ૮૦૫
કારજ તારે શું છે તેથં મુજને કહેની ધેર ?
શેં અર્થે તું ત્યાંહાં પધારે ? મુજને કહેની તેહ.”
તોય સુલદ્રા મુખે નવ બોલે લજ્જા પામી જેહ.

કૃષ્ણે પણ અર્જુન સાથે નાચી જવાનો દશવિદ્યા સદેહ..

તે સમે વળી કૃષ્ણજી કહે: “માર્ધ ! એક કહું તે કરશે ?
તે અતીતને જો તું વરે, તો કારજ તારું સરશે.” ૮૧૦

દુઃખવેશં બોલ્યાં સુમદ્રા: “ખાત ! કહું તેં વારું,
ધૃત્તાવર તે વરના અર્થે નિશ્ચે મન છે મારું.
પૃથ્વીપતિ અમવા અમર કો તે સંન્યાસી દીસે,
એ અતીતની સેવા કરવા મારું મન ધણું દીસે.”
એવાં વચન સુણી ભગિનીનાં બોલ્યા જગજીવન: ૮૧૫

“બેન ! સાંભળો ન હોયે જોગી, તે તો છે અરજુન.
કુંતાનો સુત એ પારથ છે, પાંડુ રાખ એનો તાત,
હસ્તીનાપુરનો છે એ રાજા, સત્ય જાણુજો વાત.
એ અતીતને વરતાં માર્ધ ! બાધા કરી નવ યાવ;
પણ એક છુદ્ધિ હું છુજને આપું. તે કરજો કપાય ૮૨૦

રેવનાચળ પર્વત છે ત્યાંહાં, ઉત્સવ કરવા કાજ
પ્રસાદે જાડવ સહુ જાશે, સજી સરવજે સાજ.

, ૮૦૪ વળી કાં. તાં. ૮૦૫ છજી કાં. યજ્ઞ. ૮૦૬ તારો કાં. તારું વેગે હોયે.
૫ કહેની પ્રા.મ. કદીયે ૮૦૮ બોલે કાં. બોલી. જેહ કાં. તેહ. ૮૦૬ તે
મ: ‘તેજી સમે શ્રીકૃષ્ણ કહે.’ ૮૧૦ કારજ પ્રા.કા. માર્ધ. ૮૧૧ ત. કો. પ્રા.
ત્યારે દુઃખવેશં પ્રા.તં કાં. પ્રા.કા. “હા જાન એકદુ તે વાર.” ૮૧૨ પ્રા.મ.
ઈન્દ્રાવરને; કાં. ધૃત્તાવર અતીતને વરવા નિશ્ચે— ૮૧૩ અમર ત. મારું
૧. પ્રા.કા. તો દીસે. ૮૧૪. કરવા પ્રા.કા. “કરતાં.” ૮૧૫ પ્રા.કા. ભગિની કેર
જોયાં પ્રા.કા. બાધ કયો નવ યાયે. ૮૨૦ પ્રા.કા. કરજે તું. ૮૨૧ ત્યાંહી

લોકોના પ્રશ્ન અને અનુનિર્ણય ઉપર

પ્રજા સરવકો પૂછે ત્યાં “કહો બાવાજી ! પધારો કર્યાય ?” ૮૮૫
બાવો સહુને કહે તે હામ, રેવતાચન ઉત્સવનું નામ.
“રેવતાચન પર્વતને પામ, કહે છે ઉત્સવ થાશે રાશ
(મે) રાત્રે સાંભળ્યો સમાચાર, તે માટે જાણે તે હાર
મોડા જતાં નવ મગે હામ, માટે હવડાં કીધી હામ.
તમ આગળથી જાઈશ સહી પછી હામ જડશે શુભ નદી” ૮૮૬
“આગળથી જાહેરે કહું આસન” (વળી) સેવક જાહેર વડે વચન
“રહો બાવાજી ! જાહેરે સાથ, પટિકા ચાર પછી ત્યાં નાથ !
જે વારે લોક જાશે સમગ્ર, ત્યારે પ્રભુજી ! યાત્રે અમ્ર”
અવધૂત કહે હવડાં જવૂ, તે રથાનક જેને જેવૂ નવૂ.
આસા માગી અવધૂત જાય, પછી લોક સહુ સાંપ્ર ! થાય ૮૮૫

માર્ગમાં અનુનિર્ણય રોપેલો મુડો

પાધર ગઢ માર્ગમાં સડી, બાવે મુડો ચોદયો જઈ,
જ્યાં પ્રજાની જાતની નેરી, અતીત માર્ગ રહ્યો છે ઘેરી.
રૂપના પારથ મન થાય હવે ક્યારે આવશે સુખદાય !

ત અહીં ૮૮૩ ત ફા સાચરે ૮૮૪ મહીનું ફા પનકરીનું ૮૮૫ પ્રા કા ફા
સહુકો પ્રા કા પધારો હા, ફા લયો ૮૮૬ ■ રેવતાચલ પર્વત બોલવનું નામ,
પ્રા કા રેવતાચલનું લેતા નામ ૮૮૭ પાસ-પ્રા કા “કાર” રાસ-પ્રા કા. “સાર”
૮૮૮ પ્રા કા સંભળ્યા જાણે-પ્રા કા “જલ હું” ૮૮૯-ત પ્રા કા ફા શુભ
કામ માટે-પ્રા કા “માટે વહેવા જવાની હામ” ૮૯૦-તમ પ્રા કા “તમે
આગળ હું જાઉં સહી પ્રા કા આગળ જાઈશ ફા હું જાઉં જાશે પ્રા કા જાઉં
૮૯૧ જાહેર ફા, જાહેર પ્રા કા ફા જાહેર ત પછી ૮૯૨ ત્યારે ત જાહેર
અતીત ને જવૂ અમ્ર, પ્રા-કા “જવારે અમ્રો સર્વકો જાહેર, ત્યારે પ્રભુજી
સાથ તેરીયું.” ૮૯૩ અવધૂત પ્રા કા પ્રા કા “માટે અતીત ને જેવડી વાત
રથજી નવુ જેવું સાચવ” ૮૯૪-આવે પ્રા કા “બાવોજી ત્યાં પ્રા કા જાહેર” ૮૯૫
૮ પ્રા કા ફા તે ૮૯૬-જાહેર પ્રા-કા પ્રા ૧ લી -“જાહેર રહો પાડુનો તન”

માર્ગે વિષે દલા અર્જુન, જઈને ઝૂંડે રહ્યો ગતન,
સમીરે પોંછી ફરકરે, બાવો જિભા વિભાસણ કરે.

૬૦૦

વલણ.

કરે જિભા વિભાસણ ધણું. અંનરમાં કિયા રે,
કહે વિપ્ર પ્રેમાનંદઃ સુલદા પી અર્જુન જીવે છે વાટ રે.

કંડુવું ૧૮ મું.

વાહવોનાં વજ્રાબૂષણ અને વાહનો.

રાજ આચારી.

વૈશંપાયન જિયરેઃ જનમેજય શ્રવણે ધરે.
જાદવ સામગ્રી કરે ઉત્સવ જનના હરખ ભરે રે.

ચાલ.

હરખે ઉત્સવ જનનાને કરે મરવ ચણગાર,
ખાલ, ધોવન, વૃદ્ધ આદિ ધરે દગ્ધ અપાર.
મહશુદ્ધિ રનાને કેગી, તિલકે અંગ ધરે સરવ કોય,
અંગે આભરણ શોભતાં, વસ્ત્ર સુંદર રહેાય.

૬૦૫

પ્રા.કા. કા. રહ્યો છે. ૬૦૦ ત કા. બાવોછ. ૬૦૨ કહે ૦ પ્રા.કા. પ્રત ૧લી 'કવિ.'
વિપ્ર પ્રેમાનંદ; કા.બઠ વલણ. કંડુવું અદારમું ૮૦૩ ત. ત્યાં શ્રવણ. પ્રા.કા. "રાય
જનમેજય" ૬૦૪ ભવા પ્રા.કા. "જોવા." જાદવ કા. રાજ. કા. સદુ ઉત્સવે
ભવા રે. ચાલ કા. ઘાલ. ૮૦૫ હરખે-કા. આછવે સદુ હરખે, જાદવ સને સદુ
ચણગાર, હરખે પ્રા.કા. "દર્શનું". કરે પ્રા.કા. પ્રત ૨છ "ઘેર." ૬૦૬ ધરે-
પ્રા.કા. "ઘેર ઘેર દર્શ અપાર." છે. પણ એથી લીટી લાખી થાય છે, અને સ્વી-
કૃત પાઠનો અન્વય સરગ છે. ૬૦૭ પ્રા.કા. "મહસ્તાન કરી અંગે પછી તિલક
ખરે સદુ કાય." રનાને કા. નાહી. ત. ધરે છે. ૬૦૮ આભરણે પ્રા.કા. આબૂષણ,

કભાય, દોતા, જામા, ઝીણા, નીમાંકુર રાતી સાર,
પાધડી પહેડી, ને પટકા, પામરી શ્રીકાર.

૯૧૦

બહુ રંગી બાધ્યાં મોળિયાં, તિરક બાલ વિશાળ,
તોરા કવગી કીનારી, તે દીસે આક્રમણ;

ગોશ પેચ બાધ્યાં પાધડી, તે હેમમય ઉઘોત,
કાને કુંડળ ઝળકતાં ને લગકતાં મોતી જ્યોત,
બાલુબંધ ને બેરખા કાને, હેમમય પોંચી દાધ.

૯૧૫

વેલિયાં, વોંડી, છીપા કાને જડિત હીરા સાય.

કાં કોના કર વિષે છે હેમનાં નિરધાર,
મુવર્ણમય સાંકળાં મંઠે મુક્તારૂળના દાર,
માદળિયાં, તાવીત, કંડી, કનકના રાણુગાર.

દટિમધ બાધ્યાં રતનમય જડિત નંગ અપાર.

૯૨૦

આમુષણ પર વસ્ત્ર પહેર્યાં ઉલટ અંગ ન માય,
જેવાં જેને જોભતાં, તે ધરે તેવાં કામ,

હિતવ જાવા સર્વકાને દરખ મનમાં ન માય.

વસ્ત્ર બૂપયુ અંગે પેહેરી સાંપ્રત થયા સરવ કેય,

દેવતાચલ પરને જાવા ઉમંગ સહુને ગન.

૯૨૫

ફા. મુંદર અંગે ફા. સર્વને વસ્ત્ર મુંદર ત ફા. વસ્ત્રમુષણ". ૯૦૬-પ્રા. કા.
"કભાય નામા જામા ઝીણા નીમા પારે સાર." પ્રા. કા. પ્રત ૧ લી:-"કભાય
સારમા જામા નીમા હીમરે શાનિ સાર." ફા. નીમા ફરતી સાર. આ સુરતો
ખુલાસો અહીં નહીં કરવા દીકામા ક્યો છે ૯૧૦ પામરી-ત. "ઉ પામરી જોર"
પણ તેનો અર્થ બરોજર નથી. ૯૧૧ બાધ્યા પ્રા.કા. બાધે વિશાળ પ્રા.કા. રસાળ.
૯૧૨ ત. તોરા કલગીરના. ત દીસતા આક્રમણ. ૯૧૩ બાધ્યા પ્રા.કા. બાધે.
૯૧૬ છીપા પ્રા.કા: "છાપ". ૯૧૯ કહી પ્રા.કા. પ્રત ૨લી: "નાઠે". ફા. કા.
કોને. ૯૨૦ નંગ ત. "નંગ". ૯૨૧-વસ્ત્ર પ્રા.કા. = વસન". પેહેરી પ્રા.કા. પેરે;
ફા. પેહેરા. ૯૨૨ જોભતાં ફા.જોબીએ. ધરે ફા. ધરીઆ. ૯૨૩ દરખ-પ્રા.કા. ફા.
"દર્ખ મનમાં દોષ". પ્રા.કા. પ્રત ૧ લી મા આ પંક્તિ નથી ૯૨૪ થયા-
પ્રા.કા. "થાય સહુ થાય". ૯૨૫ દેવતાચલ ત. "દેવતાચળ પરતે દપર".

આપ આપણા સેવકને કહે: સત્તજ કરો વાહન.

પછી વાહન સત્તજ કર્યો, રથ, વહેલ, હથ ઢીંસાર,
મુતેરી રૂપેરી તેને ધરાવે વેશ શણુગાર.

છત્ર, ચામર, પતાકા, તે કરે સેવક તૈયાર,

સત્તજ કરી લાવે સ્વામી પામે, પ્રભુ યાય અસ્વાર. ૯૪૦

કેા શણુગાર હથને ધરાવે આપઆપણા ભાંદા ઠામ,

અશ્વ આગળ ઊભા રાખે, કરે દંડ પ્રણામ.

(એમ) વાહન સજુકો સત્તજ કરીને લાવે સેવક જન,

પ્રણામ કરીને એમ કહે: “જઈ બેશીએ સ્વામિન ।

શોભતા રથ શણુગારિયા, ધુધરીનો રથકાર,

૯૩૫

ભજમ, તકિયા, મલેયા, પાયરી કરતા તૈયાર.

વૃષભ શણુગારી કરીને વહેલ વિધે તે જોડે,

માહો માહે સવક કહે: “દોડાવશું પડયા હોડે.”

વાહન શણુગારી લાગિયા, આપ આપણા ભાંડા સ્વામ.

જેને વાહન છે નહી, તે પાળા જશે તે ઠામ.

૯૪૦

દમંગ-પ્રા.કા. માં “સજુકો થયા તૈયાર.” મન કા. દોઝી મન. ૯૨૬-પ્રા.કા. માં આ લીટી નથી. પરંતુ ૯૨૬ લીટીમાં “કરે સેવક તૈયાર,” એ વચન આ લીટીની અપેક્ષા રાખે છે. ૯૨૭-પ્રા.કા. — “સત્તજ કર્યા વાહન કાજ રથ, જોઈ હથ કરે ઢીંસાર.” હથ ૦ કા. નેહો ઢીંસાર. ૯૨૮ કા. સોના ને રૂપા તણા. વેશ પ્રા.કા. માં નથી. ૯૨૯ તૈયાર કા. સાર આ પકિતની પછી પ્રા.કા.માં આ પકિત છે: “રત્ન જલિતના ઇન રોએ, મોલી ઝાલર સાર.” ખણ ત. કા. માં નથી. ૯૩૦ યાએ કા. યાએ. ૯૩૧ પ્રા.કા. આપ આપણે ઠામ. ૯૩૨ અશ્વ ૦ કા. આગળ લાવી કરે ઊભા. ૯૩૩ લાવે કા. વહે ૯૩૪ પ્રણામ ૦ કા. સનમુખ લાવી એમ કહે જઈ કા. છ ૯૩૫ કા. શણુગારી કીધા. ત. શણુગાર કીધા. ૯૩૫ રથકાર પ્રા.કા. કા. “રથકાર”. પ્રા. કા. પ્રત ૧લી: “શોભતા શણુગાર કરી રથ, વખતે જોડી લાવ.” આનો કાંઈ અર્થ બેસતો નથી. ૯૩૬-પ્રા.કા. ની પ્રત ૧ લી આ આ પકિત નથી. કા. જલેયા. કરતા કા. કરા તાં, પ્રા.કા. કર્યા. ૯૩૭-વહેલ પ્રા. કા. “રાખ.” પણ વહેલ રાખ કુંદર છે. ૯૩૮. પદયા-પ્રા. કા. કા. “વાટમાં” દોડાવશું કા.

વણજી.

જરો મર્વકો ઉત્સવ કમ્પા, એમ પુરેપો સામગ્રી કરે:
(હવે) સ્ત્રીઓ શલ્યગાર સરવ કરશે, શ્રોતાજન વદો શ્રી હરિ, રે.

કંડવું ૧૯ મું.

યાત્રીઓના શલ્યગાર અને ચેષ્ટાળીઓ.

રામ આર.

મુંદરી સજો શલ્યગાર, સહુ ઉત્સવ જાણ,
કો આશુપજી પહેરે અંગે, કો બેડી નંદાવા.

કો ગૂંચાવે શીશ, કો મેંથો ભરતી;

૬૪૪

કો દાઘ વિશે દર્ષજી, કો તિલક કરતી,

હો મમી દાખડી દાઘ, કો અંજન સારે;

કો પહેરે રૂડાં વસ્ત્ર, હો ભૂપજી બારે.

ગોપજી રત્ન જડાવ, ભંખર લગાડે હો;

ત્રિસેવં આ શીશ કુવ માથે ઝગડે હો.

૬૫૦

માળા મોતીનો દાર ઉર પર હળકે હો;

રોડાવ ૮૪૦ ત. બશે. ૮૪૨ ફા હવે બદલ સ્ત્રીઓ-- કરશે ફા. સજો, પ્રા. જા. ધરે હો. ફા. મુંદરી શ્રોતાજન. વદો પ્રા. જા. કરો, ફા. મોદયો. કંડું યોગલ્લીયમું. ૮૪૪ સજો વ. પ્રા. જા. કરે. ૮૪૪ ફા. આશુપજી. પહેરો. અંગ ફા. અંગે, વ. અંજનમાં. ૮૪૫ વ. કોય સેંથા, ૮૪૫-૮૪૬ પ્રા. જા. ની પ્રવ ૨ લાંબા આ બે પંક્તિ આમ છે:-- "કો ગૂંચાવે શીશ કો તિલક કરતી, મેંથો દાખડી દાઘ, મદો કો આંજ નં ચતાં સાર." ૮૪૭ હો ફા. પ્રા. જા. મદો વ. કો અંજન નવજો સારે. પણ લીટીનું માપ વધે હો ૮૪૮ ફા. કોજો પહેરે ફા. પહેરો હો પ્રા. જા. કો ૮૪૯ અંજા પ્રા. જા. "ચમરી" લગાડે પ્રા. જા. ફા. ઝગડે. ૮૫૦-૮૫૧ અહીંયાં પંક્તિઓના ક્રમમાં મૂળ પ્રવ અને પ્રા. જા. માં ઉલ્લેખ છે. પણ પ્રા. જા. નો ક્રમ થોડા થોડા સ્થગિયો છે. ૮૫૦ ફા. માં આ પંક્તિ નથી. ૮૫૧ ફા. મોતી મોતી કરો દાઘ.

જડાવ ચુડલો હાથ, કંકણ ખળકે છે.

તિલક ભમરી ને મોર ત્રોટી કાને છે;

હામે અદ્ભુત રૂપ, રહે વાને છે.

કટિખંધ હેમ જડાવ ઝાંઝર પાને છે.

૯૫૫

ધૂધરી સખ્દ ઝણકાર, લંગુર વાગે છે.

કલ્લા, કાંખી, અણવટ, વીણ્યા શોભે છે,

દેવાગનાશા વૃંદ અમરમન લોભે છે.

નાનાં તિલક વિશાળ સુંદર ભાળે છે;

સામી રહી ઓઢે ચીર, સજ્જગટ વાળે છે.

૯૬૦

કોના છૂટા અબોડા વેણ, દેવાને નેહરી,

કટાક્ષ નેત્ર વિશાળ, કા નેત્રી ધેરી.

માહો માહિ રહે નાર: 'ખાઈ' યાચો વેહેલાં;

ભાગ ૫૨ ત બાગ ૮૫૨ ત કાણ. ૯૫૩ કા ભમરના તિલક-પ્રા. કા પ્રત ૧ લી:
 “તિલકનો ભમરનો મોર” ૮૫૪ રહે પ્રા કા મોરે કા લીસે અદ્ભુત રહે વાન,
 શોભા માને છે ૮૫૫ કા રણકાર સખ્દ પ્રા કા ‘સૂર’ ૮૫૭ કા. વીણ્યા.
 શોભે છે પ્રા મ મા ‘સોહે છે’ છે ૮૫૮ ત દેવાગનાના પ્રા કા “દેખી
 દેવાગનાશા અગ, અમર મન મોહે છે” આ પ્રાકમા વૃદને રવાને ‘અગ’ છે
 પાત્ર ‘વૃદ’ સમૂહવાચક હોઈને અનેક સ્ત્રીઓ દેવાગના નેવી છે, એવા ભાવ પ્રેરે
 છે, તેથી તે વિશેષ સુંદર છે ત અમરને. કા ધરા સાર વાગે જુમળ, રેલ અલી
 ઓપે ૯૫૬ કા નાના વિધ ૯૬૦ સામી-પ્રા કા. રા “સમીર ઉરાડે ચીર.”
 સ્વીકૃત પ્રાકમા કઈક નિર્લજ્જનો વાવ છે, તેમ સ્ત્રીઓ પરસ્પરની સારમ ન રા-
 ખતા આમ વસ્ત્ર ધારણ કરે એ સ્વાભાવિક છે કા પ્રા ન નો પ્રાક પણ તેટલો જ
 સુંદર છે ૮૬૧ પ્રા.કા કોના છૂટા, કા.કા ઝાડે દેવા કા દેવાને. નેહરી ત નેહરી છે
 પ્રા.કા “કા ઝાડે અબોડા માહોમાય નેવાને હેરી” અબોડા નેહરી દેવાને ઝાડે એ
 સ્વાભાવિક છે, અને નહિ કે પ્રાકમા નેમ હેરી-અરૂપર નેવાને ઝાડે, એમ ક-
 હેલું છે તે, માટે કદાચ ‘નેવાને હેરી’ ને બદલે ‘દેવા નેહરી’ હોવું નોંધએ
 ૮૬૨-કા. ૫ “નેત્રી કા ધેરી” ત ધેરી છે ૯૬૩ યાચો રા. યાચો, પ્રા

ઠીતાવળાં આપણે સાવ, જઈએ સૌથી રહેનાં,
સહુ નાની મોટી નાર સામગ્રી કરતી.

૯૬૫

યથાચોગ્ય શજીગાઁ, તે તેમ ધરતી,
લેઈ પૂળના ઉપદાર, સી જાંધે છેડે,
મહિા મહિા મારે હાક, સજની સખીને તેડે;
અરણી, ચોળી, ચોર, પહેરે મૌ બાળા,
રતન રાખડી ચોક, કંઈ રિયે માળા.

૯૭૦

સજે સોળ શજીગાઁ, છે ભોગ્ય વેશે,
રથ, વહેલ, ને સુખપાલ, વાહને જઈ બેશે;
“કરો બાઈ ! ફટની ગાર !” પૂઝે ઉદ્યાતે,
“કરો ઠીતાવળ સહુ માથ, અસુર ધણું મથે”.

ઉત્સવમા જવાની સુલતાની તાલ

તત્પર યઈ સહુ લોક, ઉત્સવ બણી આવે,
ઝૂંબે બેડી નાર, સુભદ્રા બાગે
એલૂ દેખી ઠીતરી બળ, આરી મા પાસે,
જનની મલ્લે વચન કુવરી મકારો.
સુભદ્રા કહે “ માત ! આજ ઉત્સવ યારો;
પ્રાણી માત સહુ કોય ત્યાં જોવા જારો.

૯૭૫

૯૮૦

કા. યા. વહેલા પ્રા.મ. વહેલી ૯૬૪ પ્રા.મ. ઠીતાવળાં ત્યજ ત. ફા. મા નથી
સૌથી ફા. પ્રા.મ. સહુ ૯૧૫ સહુ ફા. પ્રા.મ. બહુ ૯૬૬ ફા. નેદેના જવાનેય.
૯૬૭ પૂળના પ્રા.મ. “પૂળના” ત્યજ તે જુવજ હશે. પ્રા.મ. પ્રત ર છ “પૂ-
ળના” અને તે રવામાવિક છે ૯૬૮ સજની પ્રા.મ. સખી, ફા. સગલ. ૯૬૯
ચીરં ફા. ને વસ પેદરે રાટુ બાલા, તા. રાટુ વચ પેદરે છે ૯૭૦ રિયે પ્રા.મ.
મોટી. તા. માળા ૯૭૧ ફા. પ્રા.મ. “જેમ સખા સોળ— ૯૭૪ વણુ ત
ફા. પહે. લેછપ-યઈ ત “યથા” ૯૭૭ તા. હારીને માત પ્રા.મ. ફા. માતા
૯૭૯ માત ફા. સુલતા માત ૯૮૦ સહુ તા. પ્રા.મ. રાટ, ફા. પ્રા.મ. રાટ પ્રા. મ -

(માટે) હું જાગી તેણે ઠાર ” કહી ગઢ જ લીધી,
માત વિના જાણે ન કાય કૃષ્ણે જુદી દીધી. .

પણ.

કૃષ્ણચિહ્નાં ન જાણે કોઈ, સુભદ્રા ગઢ લઈ રહી રે,
તેવે સમે પછે અંતઃપુરમાં મંકર્પણ આગ્યા સહી રે.

કડવું ૨૦ મું.

કૃષ્ણના પ્રપંચથી અજ્ઞાત જલરામનું સાંત્વન.

ગામ વેરાણી.

વૈશંપાયન કહે: સૂણ રામ ! પછી શું કરે સુભદ્રા ? ૯૮૫
આવી પુત્રી જ્યાં છે માત, ઉત્સવ જવાની કહી વાત.
ગઢ લઈ રહી તેણે ઠાર, એથે ધરમાં આગ્યા રામ.
સુભદ્રા દેખીને જાત, માત આગળ કરે આંસુપાત;
તીર્થ જવાને આકંઠ કરે, જાત જિજ્ઞાસે તે જવલું ધરે.
દલધર એમ વિમાસે મન: “ જાગિની કાં કરે આજ રૂદન ? ૯૮૬

“ પ્રાણી માત્ર જનેતા ! ત્યાં જોવાને જરૂરી. ” પ્રા. કા. પ્રત ૧ લી. “ પ્રાણી માત્ર
પ્રજા હોય ત્યાં જોવા જરૂરી ” ૯૮૧ ત. કા. પ્રા. કા. એમ કહી. ગઢ જ પ્રા. કા. માં
‘ હઠ ઠે. ૯૮૧ ‘ માત વિના ’ પ્રા. કા. પ્રત ૨જી: ‘ માત પિતા ’. પણ અર્થસં-
ગતિયુક્ત થતી નથી. તેમ દીકરીની વાતથી મા જાણીતી દોષી જ લેઈએ અને
પિતા ન હોય એ જ સ્વાભાવિક છે ૯૮૨ ત. નવ. કા. લીધી ૬ ૯૮૪ તેવે-
પ્રા.કા:~“ વિપ્ર પ્રેમાનંદ કહે. ” કડવું વીસમું ૯૮૫ સૂણ-પ્રા.કા. ‘ સુણે ’. પછી-
પ્રા.કા: “ પછે કરતો ગુ ” ૯૮૭ તેણે પ્રા.કા. કુંવરી તે ઠાર ૯૮૮ ત. સુભદ્રા-
ને. આંસુપાત કા. વિદ્યોપાન; પ્રા.કા. અશ્રુપાન. ૯૮૯ ત. જવા કા. જિજ્ઞા. ૯૯૦
આજ પ્રા.કા. મા જાગી; ક ત. મા જાગી. પ્રા.કા. પ્રત ૧ લી:~“ તીર્થ જવા એ
રૂદન કરે, જાત જિજ્ઞાસે તે જવલું ધરે ” પણ તેનો અર્થ જાણેસતો થતો નથી.

“જઈ માતાને પૂછીએ એહ, જેન આકંદ કરે છે જેહ”.

પછી માતાને પૂછે બળદેવ, સ-મુખ પાસ જઈને એવ.

કહેા: “ માતા ! સુભદ્રા આજ રત્ન લેઈ રૂવે કૃષ્ણ કાજ !

ભગિનીને ઈચ્છા હોય જેહ, માતાજી ! મૂળને કહેા તેહ”.

માતા વહે: “ સંભળ કુમાર ! આજ ઉત્સવનો દિન સાર. ૯૯૫

(ત્યાં) પ્રાણી માત્ર જશે સરવ જનન, (તે) માટે એનું જવા મન,

તીરથ દર્શન કરવા સહી, કેઈ વારની રત્ન લેઈ રહી.

ઉત્સવ રથાનકે એકલી, મેં કમમ જાયે પુત્રી મોકલી !

(તે) માટે કુંવર ! સજ્જ વાત, તમે જાઓ જા એની સાથ,

અથવા એક કહું ઉપાય, જે આવે તારા મન માલ. ૧૦૦૦

“ શ્રીકૃષ્ણનો રથ છે જેહ, આણી અપાવેા બાધને તેહ,

સાથે દાશક બેડહદાર, બેસી જાયે તીરથ મોઝાર ”

(ત્યારે) રામ કહે: “ સંભળો માત્ર ! એ તો સરવે સહેલ છે ખાત.”

ભગિની પ્રત્યે જ્ઞાન એમ વહે: “ધીર મતિ રાખવું રહે,

હવડાં હું જાઉં કૃષ્ણ કન, આણીને રથ આપું તને. ૧૦૦૫

તે ઉપર થઈ અરવાર, સુખે જાળે તીરથ મોઝાર.

રત્ન મૂકા મનમાં સુખ ધરે, રથે બેસી ઉત્સવે મંચરે. ”

એવાં સમનાં સૂણી વચન, સુભદ્રાનું હરખ્યું મન,

૯૯૧ પ્રા. કા. જઈ પૂછીએ પ્રા. જા. પૂછીએ આજ. છે જેહ પ્રા. કા. રોં કા. ૯૯૨ જેવ પ્રા. કા.

તત્તજેવ. ૯૯૩ રૂવે ત. રૂવે કરે કૃષ્ણ પ્રા. કા. રોં; કૃ. શા. ૯૯૫ વરે પ્રા. કા. કા. કહે.

ત. કુમાર કા. પ્રા. કા. કુમાર ત કા. ઉત્સવનો. દિન ત. દિન છે, પ્રા. વ. દિવસ ૯૯૬

સરવજન પ્રા. કા. પ્રા. ૧૦૦: આજે દિન માટે પ્રા. કા. ત્યાં. જવા છે ૯૯૭ દર્શન કા.

યાત્રા. ૯૯૮ પ્રા. ના. ઉત્સવને પુત્રી જા કા. મા નથી ત. “ ઉત્સવ રથાનકે એકલી

કમમ જાય, કહેા તે કર ઉપાય.” ૯૯૯ પ્રા. કા. સુણેા. ૧૦૦૧ અપાવેા-કા. અપાવેા;

પ્રા. કા. “ અપાવેા ” પણ અશકૃષ્ણના નિયમ અનુસાર “ અપાવેા ” ખાડે જેહએ ૧૦૦૪

પ્રા. કા. તે વહે. ધીર પ્રા. કા. જાઈ ધીરજ રાખવ તમ છો, કા. જાઈ રહે. ૧૦૦૫

પ્રા. કા. કૃષ્ણની. ૧૦૦૬ જાઓ કા. જાળે થઈ કા. બેસો નિરવાર. ૧૦૦૭ ત કા.

‘આતવચન સૂણી ઉઘાસે: “ હવે કારજ માઈ યાશે. ”

હરખ ઉપન્થો મન મોઝાર, જવા તીરથ વિષે નિરધાર. ૧૦૧૦

કૃષ્ણ પાસે જલરામની રથ માટે માગણી.

“ ભગિની ! સજ યા ” આસા કરી, આઘ્યા રામ છે જ્યાં હરિ.

જયેષ્ઠ ભ્રાતને આઘ્યા જાણી, બડી બિલા યયા સારંગપાણિ.

કૃષ્ણજીએ કયો પ્રણામ, કહે: “ ભ્રાત ! આઘ્યા કોણ કામ ” ?

વહે રામ: “ ભગિની આપણી, રૂઢ લાગી છે તેને બણી,

ઉત્સવ તીરથ જવા સહી, સુભદ્રાને મનસા થઈ. ૧૦૧૫

નરનારી જે નગરમાં હોય, જાશે ઉત્સવ કરવા સોય,

જતાં કેખી બાઈને થઈ મન, ધરમાં રહી તે કરે રૂંદન.

માટે રથ તમારો જેહ, હું આઘ્યો છઠી લેવા તેહ,

દારકને મોકલો સાથ, રથદારકણી વિદ્યા જેને હાથ.

ઉત્સવ બંધને આવશે ફરી, કહે રથ લાવે જોતરી. ૧૦૨૦

આવી રામની વાણી સૂણી, વળતા કૃષ્ણ વહે આફણી:

રથ સોપવાથી ઉભા થનારા અનર્થની કૃષ્ણની ચંકા.

શામળીઓ કહે: “ સાંભળો ભ્રાત ! રથથી કાઠિ યાચે ઉતપાત.

સાંચરો ૧૦૦૯ હવે પ્રા.કા. હમણા હવે ૦ ફા. બાવા ક્ષેત્રે જવા મન પ્રસે ૧૦૧૧
સજ યા ત. સાચે; પણ એ પાઠ અર્થદીન છે. ૧૦૧૨-જયેષ્ઠ ૦ પ્રા.કા. “ જયેષ્ઠ
‘ભ્રાત આઘ્યા ત્યા જાણ’ ” ‘જાણી’ વિશેષ ઉપયુક્ત છે. સારંગપાણિ-પ્રા.કા.
“ સારંગપાણિ. ” ૧૦૧૩ કયો ત કહો. ૧૦૧૪ વહે પ્રા.કા. “ કહે ” ૧૦૧૬ જે
નગરમાં ત. જેના ધરમાં. જયેષ્ઠ-પ્રા.કા. “ જયેષ્ઠ આજ ઉત્સવને સોય. ” ૧૦૧૭
બાઈને પ્રા.કા. જેને ૧૦૧૮ છઠી પ્રા.કા.કું. ૧૦૧૯પ્રા.કા. રથદારકણવિદ્યા.ફા. છે જેહને.
૧૦૨૦ જે ફા.સજ ફરી ૧૦૨૨ ભ્રાત પ્રા.કા. પ્રવરણી-વાત.” ત.પ્ર.કા.એ રથથી. યાચે
ફા. યરો ૧૦૨૩ કોય ૦ ત.પ્રા.કા.ફા. કહું લાઈ કોય; પ્રા.કા.મા માત્ર કોય’ નથી.અ-
વશ ફા. અન. રથ જેસે. ત. અવર જેસે તો; પ્રા. કા. નાજે કોને ગતે જ’ હોય
પ્રા.કા. ત. યાય. પરંતુ ઉપર લખેલી પ્રા. કા. પ્રત ૧લીની પાંક્ત સરળ, અર્થ-

હું ત્રિના સાંજો કાચ, રથ ખેસે, કટપાન જ હોય,
આળોગારો છે મારો રથ, લેઈ જાશે, ચારો અનરથ. -
ખેસે એણે રથે સુઅદાય, (તો) નિથે ડે વિદિ જ યાય, ૧૦૨૫
તે મારે સૂણો વડવીર (રથ) નહોં આપું " કહે ક્યામશરીર.

બેઠરામજો કોધ અને કડવાં વેણ.

એવાં કૃષ્ણનાં સૂણી વચન, ચઢયો કોધ હલધરને મન.
કોધવચને એમ બોલ્યા રામ: "તારો રથ આવશે શેં કામ?
જન્મ લગી તારી એ ટેવ, વીસરી નથી અરવમેવ.

રાત્રિદિવસ તું સીમા રમે, તારું બોલ્યું મુને નવ મમે. ૧૦૩૦

ધૂતવિદ્યા તારી નિરધાર, તેનો કોઈ નહીં પામે પાર.

મારી શિક્ષા થકો જગવાન! હજી તુને ન આવી સાન!"

સૂણી વચન હલધરનાં દરિ, વળી કૃષ્ણે વાણી જિયરી:

કૃષ્ણે રથ તૈયાર કરી સોપતા કરેલી મૂચના.

"કાં રીસ કરે છે પ્રાન! તમને ન ધરે એવો વાત.

મેં અન્ન કર્યો હોય જોઈ, બાંધવ! ક્ષમા કરો મુજ તેહ. ૧૦૩૫

તમ આજ્ઞા કેમ ઉઠાપું! હવડાં ય અજાણી આપું.

મન માને તે બેમે સુખે, " એવું વચન કહ્યું થીમુખે.

દારકને કહે શ્રીહરિ: "રથ લાવ આહોં સજ કરી."

જન્મ અને અવિગનું પરિણામ સૂચવનારી છે. હવે પછીનું પરિણામ બોતાં રથ જ-
ર્તમાં નાંખતો એમ કહેતું, એ યોગ્ય પણ લાગતું નથી. ૧૦૨૪ બરો. કા. બરો.
વ. કા. પ્ર. કા. પણ ચારો. ૧૦૨૫ વ. કા. બે બેમે. ૧૦૨૬ વ. કા. રાજુ બે. નહી
પ્રા.કા. ન. ૧૦૨૮ પ્રા.કા. કોવ વચન. ૧૦૨૯ તારી પ્રા.કા. પ્રા. ૧લી તારી. એ
ટેવ કા. એહેવો ટેવ, પ્રા. કા. કહેવ વ. પ્રા.કા. કા. તુમને વીસરી. અરવમેવ પ્રા.
કા. અવરવમેવ. ૧૦૩૦-શ્રીમાં બામ પ્રા. ૧લી "સીમમાં." પણ કૃષ્ણ સામાન્ય
રૂપે સીમપટ કહેવામાં આવે. આ "સીમ" પાઠ અપુરવ છે. ૧૦૩૧ નહી
કા. પ્રા.કા. નવ. ૧૦૩૨ પ્રા.કા. ૧૦૩૩ સૂણી વ. સૂણ્યાં વચન પ્રા. કા.
પ્રા. ૧લી "એવાં વચન." ૧૦૩૪ કહે છે વ. કહે નમે. ૧૦૩૫ મુજ પ્રા.કા.
સા. ૧લી "એવાં વચન." ૧૦૩૬ પ્રા.કા. તમારી અજાણી કા. આજ્ઞાને ૧૦૩૭તેસે કા. બેરો, પ્રા.કા.

કૃષ્ણનું નાચક શીર ધરી, દારૂક લાગ્યો રથ નેતરી.

હેમ રતનજડિત સણુગાર, યોગમ થઈ રહ્યો જાતકાર.

૧૦૪૦

દારૂકે આપી કીધો પ્રણામ: “રથ સમિત કીધો છે સ્વામ !”

જ્યમંગળ, હંસદો, રૂપધામ, જ્ય વિજય જોડયા નામ.

જ્યેષ્ઠ ભ્રાતને આપ્યો સદી, વળતી વિદુને વાણી કહી:

“સુભદ્રાને કહેજો શુભવાન ! રથ ઉપર બેસે સાવધાન.

મને ઉપજે એવું મન ત્રાંચ: “રથે વિદ્ય કથં વાટે થાય.”

૧૦૪૧

સણી દલધર કહે: “ભાવ ! ત રા રથને કેા નદી ખાય ?

રહે બેસી, તું જાણે શય ? ધણું ધણું તને શું કહું ?”

ખલશામની સુભદ્રાને તૈયાર કરવાની વરધી.

એમ કહી રથ લાગ્યા દાર, સુભદ્રાને કહ્યો સમાચાર.

ખલશર ધરમાં જઈ જાણે: “બેની ! રથ આગ્યો ખરણે;

હવે કાં લગાડો લાર, રથ ઉપર થાઓ અરવાર.”

૧૦૪૨

વલણ.

“રથ ઉપર બેસો સુભદ્રા !” એમ બધિને વાણી કહી.

એ વચન શ્રવણે સાંભળી, જમિની મન હસે સહી રે.

કહેજો ૧૩૦૮ ત. પ્રા. કા. વીરથ. ૧૦૩૬-નેતરી-પ્રા. મ. ત. “સજા કરી.” પરંતુ તેથી ઉપરની પંક્તિ સાથે એક તો પુનરુક્તિ થાય છે, અને રથ નેતરવે એ વિરોધ સ્વાભાવિક છે. ૧૦૪૧ છે ફા. પ્રા. કા. મે. ૧૦૪૨ ફા રૂપાંત ધામ. પ્રા. કા. જ્ય મામદય. જોડયાં પ્રા. કા. જોડયા હરિ નામ; ફા. પોડા ચક્રવર્તી નામ. ૧૦૪૩ સહી પ્રા. કા. રથ સહી. વળતી-પ્રા. કા. “વળી”. ૧૦૪૪-જેવું તેવું નામ. “જેવું તેવું યથ.” ૧૦૪૫ એટલું ત નેહેરું, થાય પ્રા. કા. “થાય ત્રાંચ” કથં ફા. કોઈ. ૧૦૪૬ સણી ત. ફા. પ્રા. કા. વચન સણી. કેા ફા. પ્રા. કા. કોઈ. ૧૦૪૮ પ્રા. કા. કલા. ૧૦૫૦ પ્રા. કા. દાવાં. ૧૦૫૧ દરબે પ્રા. કા. હરિવં, ફા. દરખી. સહી ફા. સણી.

ક્રક્રુ ૨૧ મું.

સુભદ્રાનો ચરીતચુંચર.

રાત્રી માર.

હરે કાપિ વૈશંપાયન: રે તું સજ્જ જનમેજય રાજન! રે
 બાધવનાં સાંભળી વચન રે, સુભદ્રા ચર્ચા પ્રસન્ન રે.
 પછી જીર્ણાં તેણી વાર રે, મન મધ્યે દર્પ અપાર રે. ૧૦૫૫
 સજ્જ સુભદ્રા શણગાર રે, તે જાણ તીરથ મોચાર રે.
 ખસ્તકે ત્રસેંધિયા શીશકુદ રે, ■ સેચે બાર અમૂલ્ય રે;
 દામણી ત્રોટી જાણ ઉ કાને રે દીમે સુભદ્રા રૂંડે વાને રે.
 છે તિલક જાણ વિચાળ રે, છે કંઠે મણિની માળ રે;
 મુકામડળો પેટેયો દર રે, અંજે થઈ રહ્યો ઉલોનકાર રે. ૧૦૬૦
 જડાય ચૂડો કર અંગે રે, બેઠું દામે મુંદર ઝગકે રે.
 દેખ મુદ્રિકા અગ્રણિ રે, રામા રમિલી અણુમૂનો રે.
 રત્નચોકની પોચી દામે રે, ઊભી દામી દર્પણ સાથે રે.
 જાનુજાંધ માળા મેલી રે, જવેર જડિતરેખા દામેની રે.
 દેખ માંકળીનો રૂંદે દાર રે, કટિખંધ રત્નમય સાગ રે. ૧૦૬૫

ક્રક્રુ ૨૧ મું માર. પ્રા. કા. માંકળી રેશી, ફા. માંકળી ૧૦૫૫-મન ૦ પ્રા. કા. "મન દારમે
 તે અપાર રે" ૦લોનકાર-પ્રા. કા. "જાનગાર" ૧૦૫૭ છે ૦ ફા. તેરેનું કા. નવ જલે
 મુલ્ય રે; પ્રા. કા. છે સેચે જાળ અમૂલ્ય રે ૧૦૫૮ ત્રોટી પ્રા. કા. મેલી. ૧૦૫૬ છે
 વ. ફા. માં નથી જાણ ફા. જાણ રૂંડે. ૫ કંઠે ૦ ફા. કંઠે માંકળીયાં ને માળ રે ૧૦૬૦
 પ્રા. કા. — ના પેટેયો. અંગે ૦ ફા. માંકળી વ નંજ અપાર રે. ૧૦૬૧ વચને ફા.
 અંગે પ્રા. કા. ચૂડો. ઉલોનકાર પ્રા. કા. જવેરમય જલ ઝગકે રે. ૧૦૬૨ ફા. માં આ
 પંજિ નથી ૧૦૬૩ ઝગકે રેશી ફા. ને પ્રા. કા. મન રહ્યો: દેખ પોલી. ૧૦૬૪ ફા.
 જાનુજાંધ મણુજાંધ માળા — જવેર જડિત રેખા પ્રા. કા. જવેર ઝગકે ૧૦૬૫ ૧
 દાર ફા. દોસ રે. ફા. કટિખંધ તે રત્ન જડાય રે ૧૦૬૬-૬૫ આ પાંચ પંજિ
 ફા. કા. ફા. ની છે. વ. આ માંકળી તેને જાણે નીચેની ને જ પંજિ: "જડાય મું

પગે ઝંઝરના ઝમકાર રે, અણવટ લંગર ઘૂંધરી સાર રે.
ચરણાં ચોળી ધર્યાં શરીર રે, હિપર પહેર્યું અમુલ્ય ખાર રે.
મગ નેત્ર નાસિકા કીર રે, ભૂકટી કમાન, નયણાં તીર રે.
છે અધરંગ પ્રવાળી રે, ચળકે મુકતાફળની વાળી રે.
મુખકમલ સુમદાનું ઝળકે રે જાણે ચંદ્રનિભશ્ચ ચળકે રે. ૧૦૭૩
મદહસ્તી કર શુંકાર રે, વેણી જેની નિપધર માર રે !
હિંદ પોયણપત્ર સમાન રે, અદ્ભુત સુંદર રૂપ નિધન રે
મુખ મહેરે છે ખીડાં પાન રે, અધુર સ્વર સુધા મગન રે
સૂણી કંઠ કાઢીલા હારે રે, સૂણી સ્વર મન વાન રિચારે રે.
રૂપે રંભા દેવગિના માન મૂકે રે, તેથી તાપમતપ થયી ચૂકે રે. ૧૦૭૪
ખાનને નયન અધુર આલે રે, જાણે મીન ખજાન પડિયાં જાગે રે !
સંખ્યા સોળ શણગાર ખાલા રે, અજમામિની, આલ મરાના રે;
રૂપે માનુનીવ મન મેહે રે, પછી દર્પણમાં મુખ જોએ રે

જે અળકે રે, રત્નચાકની પોચી ખળક રે, આગળીએ હેમ જાગી વેચી રે, અળકે
શાળદેખા હથેલી રે. ” પ્રા. કા. કા ની લીટીઓમા વર્ણનવિશેષ આવડત હોવા-
થી તેમ ચાર પ્રતિઓમા તે હોવાથી, તે સ્વીકારેલી છે. ૧૦૬૬ સ. ૧ પ્ર. ૧ મા
“ધમકાર. ” અણવટ કા. તેનો સમ્બંધ હોય રત્નકાર રે ૧૦૬૭ ધર્યાં ૧ વરી
પેહેર્યું ત. કા પેહેર્યાં ૧૦૬૮ કમાન કા કમલ ૧૦૬૯ પ્રવાળી પ્રા. ૧ “પ્રવાળ.”
વાળી પ્રા. કા: “ મુકતાફળની વાળ રે ” પરંતુ અવર હિપર નાકનો લ. ૧ મા
તીની વાળી વધુ શોભે અને એ જ સ્વાભાવિક છે ૧૦૭૦-ચંદ્રનિભશ્ચ પ્રા. કા.
“ ચંદ્રનિભ તે. ” ૧૦૭૫ ત મા આ કડી આમ છે “ રૂપે રંભા દેવગિના-
નાં માન મુકાવે રે; તાપસ તપથી મુકાવે રે. ” ૧૦૭૧ કર ત કા મા નયા. વિ-
વધર કા. વિદ્યાધાર ૧૦૭૩ મુખક કા મા આ પાદ છે નહીં ૧૦૭૪ સૂણી કા.
સૂણી કાઢીલા મુકે માન રે સ્વર ત. હંચર. સૂણી સ્વર કા. મા આ પદ નથી;
પણ નીચેની પંક્તિ છે: “ શોભે કપોત જેથી શીવા રે, અળલા અતીશે સુંદર કાએ
રે. ” ૧૦૭૫ મૂકે ત. મુકાવે. તેથી કા રૂપે સદસ અઘવાણી મુક રે; ૧ મા આ
સમ્બંધ યુગ્મ છે. જાણે ત. કા. આળે. ૧૦૭૭ સંખ્યા કા. મા આ પંક્તિ નથી સ-
ચવા પ્રા. કા: “ શુંકાર અગે જલ રે ” ૧૦૭૮ મોઢે ત. “ મોઢુ ” જોય-ત.

મુખ જોઈ, પામી ઉત્થાસ રે, આવી માતાજીની પાસ રે,
જઈને પુત્રી પાને લાગી રે, જવા ઉત્તર આગ્રા આગી રે. ૧૦૮૦
જોઈ માતા દરખી સન રે, જોલી નુભગશું વચન રે:
“જઈ વહેલા આવજો બાઈ રે !” તે સાંભળે બલિભદ્ર બાઈ રે.

સુસદને જલરામની ચિન્હ.

ત્યારે દલધર જોડ્યા સાત રે. “બાઈ ! મુશકા ! સજો વાન રે,
હું શિક્ષા દીજી છીં તમને રે, સાત કૃષ્ણે વાસી છે અમને રે;
હજી આળીંગારો મારો રથ રે, એવી યારો ઠાઈ અનાથ રે. ૧૦૮૫
મુને એમ કહ્યું ભગવાન રે, મારે જાટે રહેજો સારધાન રે.”

દાર ને જલરામનો સુચના.

(૫૫) દારકને દીધી શિક્ષણ રે “રથે રથને વિન કશું થાય રે; !
માટે રથ વિશે નિરખા રે, તૂ બેસજો થઈ દુઃખીવાર રે.”

(૫૬) રામ પ્રભે કહે જનાર રે: “પ્રભુ ! મૂ મૂ વાગેવાર રે !

દ દાંડું છીં નિત્યે એક રે, જણુ ડાંડું રથવિદ્યા જોડ રે. ૧૦૯૦

“જો !” ૧૦૭૫ ઉત્થાસ ફા દશા ફા આવી માતા પાસે તેવી વાર રે
૧૦૮૧ પ્રા મ દરખા ૧૦૮૨ તે સાંભળે પ્રા મ — “તમને જણે મળ્યા જલરામ
બાઈ રે” ૮ “તમારા બહા જલરામ બાઈ રે” પરતુ ફા ને પ્રા મ પ્ર
૧૦૮૩ નો રથીનરેલો પાક જલરામની દાખરી મુઠાને છે, અને પછી તે (જલરામ)
જોડે છે તેથી વડુ સુઝા છે ૧૦૮૪ ફા પ્રા મ દેલ પ્રા મ પ્ર ૧૦૮૫ બેધો
પ્રા મ મરો દાંડું ને મઈ ૧૦૮૬ રથે ફા બલિભદ્ર જોડા પડે એમ રે ૧૦૮૮
માટે ફા દોમ પ્રા મ પ્ર મુ મુ લે ૧૦ પ્રા મ પ્ર રહે એ જલરામ રે. આવી
પછી ફા ને પ્રા મ પ્રા પ્રા પાંચ વધુ છે — “રથે જાને રથે માર્ગ મોચાર રે,
તુ જોડે રથ દુઃખીવાર રે” પ્રા મ પ્રા ર છો પાક રથે પાક સાથે સમ
છે ૧૦૮૯ જનાર વ. એ ત્યાર સમય ફા દુખી વચન વહે જલરામ રે પ્રા મ પ્રા
સમ વડુ મૂ ફા દીધી ૧૦૯૦ પ્રા મ ફા રથની વિદ્યા. ફા દાંડું પ્રા મ.
“દ દાંડું” જા તે વડા અધીય છે મારા દાર મોચાર રે રે ફા જો

ધણું ધણું શું કહું સ્વામ રે !” ધરમાં આઘ્યા રામ રે;
સુભદ્રાને કહા સમાચાર રે, સુણી ભગિની આઘ્યા બહાર રે.

વલણ.

બહાર પધાર્યા પ્રેમદા રથ ઉપર બેઠા જઈ રે,
દાડે રથ રાસ ઝાપી, પછી હવે હાંક્યા સહી રે.

કડવું રર મું

સુભદ્રાનો શુભ શુક્રનોથી આનંદ.

રામ રામમી.

વૈશંપાયન કહે: સુણુ રાયણ ! સુભદ્રા રથે બેસી ઉ.વ. બાયણ; ૧૦૯૫
માર્ગે યાયે શુભ શુક્રનણ, બેઠીને બાળા હરખે મનણ.

ચાલ.

મન માંહી હરખે સુભદ્રા, ને યાયે શુભ શુક્રન.
કુમારિકા સામી મગી છે, પુરણ વદન પ્રસન્ન.
સૌભાગ્યવતી સ્ત્રી જળ ભગીને, મગી માર્ગે મુઝર,
નેત્ર અંજન, નિસક બારે, સન્ધ્યા અગે મેળ સંગાર. ૧૨૦૦
શુભ શુક્રન દેખી સુભદ્રા વિચારે કે મન:
“અર્થ યાશે સદી મારો, મળે મારગે અર્જુન.”
અતિ આનંદે સારુરે જાતી મગી મુંદર નાર,
સુભદ્રા મનમાં દરખ પામી, કરે સ્તુતિ હિરનાર.
વળી સામી વસ સદિત એક મળી દુપિલા માય. ૧૧૦૫

નિવળો હાંકનાર શું, એ સવાભાવિક છે. ૧૦૯૧ કહું ફા. કહીએ, કડવું બાવીસમું.
૧૦૯૬ બાળા ત. અબળા. ચાલ. પ્રા. કા. માં દાળ છે. ૧૧૦૦ સન્ધ્યા ૧૦ પ્રા.કા:
“અંજ સન્ધ્ય સુંગાર.” ૧૧૦૫ કે પ્રા.કા “છે;” ફા. રહી, ૧૧૦૨ સિદ્ધી પ્રા.
કા. “સઘ.” કા. માર્ગમાં. ૧૧૦૩-૪ મા જો-ચકિતએ પ્રા.કા. ફા. નથી.

શુકન વંદે સુભદ્રાને ઉદત અંગ ન ગાય.
સારથી શ્રીકૃષ્ણજીનો દારક ને કહેવાય,
સજ્જાલી તેહ એકો, ને રથ વિશે સુભદ્રાવ.

વાહનો હાકવામા ચાલેલાની હોય.

રથ વાયુવેગે ચાલતો, ધુત્તરીનો ધમકાર,
દયકા રૂ દય દ્રોહ મૂકે, જાણ મારગ મોઝાર. ૧૧૧૦
મામને એવાંદરે રથ આવિયો નિરધાર,
આગળ પાછળ મરવ જાદર મળ્યા તેણે કાર,
અખપાળ, મેગળ, ને રથ, કા દય વિશે છે સ્વાર,
નવનરી પાધડી, વાધા, શોજના સરવે યુગાર,
સરખે સરખાં વાહન હોયે તે સરવ રાખે જોડ. ૧૧૧૫
પાધર ગદ માર્ગ દખો, દોડાવે છે દોડ.
દય, રથ, વાહન, વેદકા ધણા દોડાવે મહુ વાદ.
માહોમાહે રસિયા ધણા દોડારાના કરે સાદ,
ધુધર ધટા ધમધમે જુધમ દયને કોટ,
રાઠ મદા દયકાર કરતાં મૂકે મારગે દોટ. ૧૧૨૦
કો પાળો ચાત, માર્ગમા દ્રોહ વે વાહન,
પાગર જદ મારગ દેખી દરખ પામે મન.
રિશાળ જૂઝ દેખી કરી ને મનમાં દરજ અપાર.

૧૧૦૬ ચમતાર ફા ત વનવાર ૧૧૧૦ પ્રા મા દયમારગી ૧૧૧૧ પ્રા મા ગોદરે
રથ ફા સીમ આવિયો ત અ થી ને ફા રથ સાર ૧૧૧૩ ફા ત અસ્વાર
૧૧૧૪ ત. સર્વે શુનાર ૧૧૧૫ એ ફા ભેગ દોડ ફા પોદા ૧૧૧૭ વાદ ફા
જેવ. વાદ પ્રા.કા. "વાદ" ઈ. પળુ આવિ રહે રોડગવાને જાણે વારે મરી
કોડરે, એ કહા. વધુ કહજ છે ૧૧૧૮ સાદ ફા પોદ. ૧૧૧૯-૧૧૫૦ પ્રા.કા.
"ફે રાખે ને, કોડ." દયમાર પ્રા.કા. દયમાર ૧૧૨૧ કોડરે-પ્રા.કા. "મોડરે

અનમેનડા કુંવર જાદવના દ્રોડાવે હય સાર;
 સખદશ્વ તે મારગ ચાલે, આગળ પાછળ ચાલ
 રેનનાયળ પર્વત સન્મુખ ઉત્સવે મહુ જળ,
 કેા હય વિષેથી પડે હેઠા, ફરી ચાલે અસ્વાન,
 મારે આમકા અશ્વને દોડતાં માર્ગ મોઝાર

૧૧૨૫

બાવાને વાહનનુ નિમત્તણ અને તેનો ઉડતો ઉત્તર

બાવાજીની આગળથી સહુ જાયે જાદવ સાથ,
 અતીતને સહુ તેડતા “ હજી જિભા કાં રહ્યા નાથ ? ”

૧૧૩૦

(તમારે) બાવાજી કહે સર્વને “ તમે આગળથી જાઓ ત્યાંજ,
 હ આપૂ છી પાછળ થકો, મુજ સાથ છે પુર માંડ ”
 પછી સુભદ્રાનો રથ આવ્યો બાવાજીને પાસ;
 ફર થકી દેખો પારથ મનમા પામિયા ઉદ્દાસ

સુભદ્રાની દારૂને રથથી ઉતારવાની શુભિ

સુભદ્રા અર્જુનને દેખી રે મન વિચાર

૧૧૩૫

“ આ દારૂક મેઠો રથ ઉપર, કર કવણ પ્રકાર ? ”

કેમ ઠીરે એ ભૂમિ વિષે ? ” મન વિચરે નાર

“ જો ઊંડે તો કારજ મરે સહિ પ મે માગ ”

છે ‘ ૧૧૨૪ પ્રા । અલગેલા જ વના કુંવર ૧૧૨૫ સખદશ્વ ફા સવાઈશ્વ,
 પ્રા કા ‘ સવાઈશ્વ પશુ ઉત્તમ યોદ્ધા સખદશ્વી જ ચેતના હોવાથી તેઓ સખદ
 જોધમા રૂગ છે, એમ જાણ રે પાઠ પિરોર થોગ છે ૧૧૨૫ ૨૧-આ કહી
 પ્રા જા મા ૧૧૨૭-૨૮-કહી પછી આવે છે. ૧૧૨૬ પ્રા કા - ‘ રેવતાયળ સન્મુખ
 ઉત્તર સર્વ તે ત્યાં જાય ’ ઉત્સવેન ફા સહુ યોજવ કરતા જાયે સહુ વ મા
 નથી થાય પ્ર કા ‘ જા લંઠ યાર ’ ૧૧૨૮ ફા દ્રોડાવે ૧૧૩૦ હજી વ હાજી
 ૧૧૩૧ જાઓ ફા જાયે, પ્રા કા જાય ફા ઠીમા કા રણ નાથ ૧૧૩૩ ફા પ્રા કા
 બાવાજીની. ૧૧૩૪ વ મામશ, ફા પામીઓ ૧૧૩૫ કરે ત “ કથો ” પણ
 તેનો કર્તા સુભદ્રા ત્રીજી ત્રિમુર્તિમા નિહિ હોવાથી ને બપાઈ ગરિષ્ઠ અને અસ-
 મીછે ૧૧૩૭ વિચારે ફા વ. ‘ વિચારે છે ’, પ્રા કા વિચારે ૧૧૩૮ વ જો દારૂને ઉતાર

તત્કાળ જિનાગી નેપૂર નાખ્યું મારગ માંલ,
(પછી) દારૂક પ્રત્યે સુભદ્રાજી વચન બોલ્યાં ત્યાં

૧૧૪૦

ફેંટું નેપૂર લાવવાની દારૂને આદા

“ રાખ રાખ ! હો ! દારૂક ! રથ, હનાં ગો કડ પ્રકાર ?
નેપૂર માના પાવનૂ તે પડ્યું હો ! નિરધાર
ઓ ! પેનું પડ્યું છે, લાવ ! કંઈ તું, જઈ તેની પાસ,
તું આવશે ત્યાં સુધી, હું મહીય હવની રાત. ”
એવું સાલગી તેણે સમે દારૂક વિચરે મન

૧૧૪૫

દારૂની વિમાસણ અને ચોગની ચિત્રા

“ હ રથ રથથી જો જિનરૂ, તો થાયે કાંઈ વિચન ?
રમે સુભદ્રા મહિત રથ અથ જડયા જાવ !
કદાચિત માર્ગે દો, તો કહી કનજી ઉપાય ?
પડે વાગે સુભદ્રાને તો મુજને મારે માર
ફ ઉતરૂં કેમ રથવી ? ” એમ કરે મન ચિચાર

૧૧૫૦

સુભદ્રાના વિરસારવન અને ધમરી

તેણે સમે ત્યાં જોરતારત્ર વળી વહે સુભદ્રાવ
“ અરે મૂરખ ! લાવ નેપૂર, લેટું પડે, રથ વાવ.

નો—૧૧૩૬ માલ ત કા “ પે પ્રાર ” નેપૂર ત નેપૂર પગનૂ, પ્રાકા પ્રત ર
છ “ નેપૂર કન્યા હતાગી કન્યા ” ૧૧૪૦ ત્યાં ત “ ત્યાર ” ૧૧૪૪-તાળ
પ્રાકા કા “ હા હા દારૂક રાખ રથ ” ત રાખ રથ ૧૧૪૨ પડ્યું પ્રાકા
કા “ પડ્યું મારમ મોચાર ” સ્વીરૂત પાકમા રાકા મની જાળનારો ભાવ હીક છે.
૧૧૪૩ જો-પ્રાકા “ જો પડ્યું છે જ લાવ જીવું ” ૧૧૪૮ આવશે પ્રાકા
“ આવીય. ” ત્યાં કા તે વાર ગાલીક-પ્રાકા. “ મહી રાખીય ”, કા નરૂ
૧૧૪૫ વિચારે ત. વિમામે ૧૧૪૭ રથ કા જે હિયા પ્રાકા ઠભવા ૧૧૪૮
ત મેલ કા કવણ ૧૧૫૦ રથથી કા જુમી વીખે. મારે પ્રાકા કા “ બામે ” ૧૧૫૧
તેણે-પ્રા. કા. “ તેણે સમે જોલે ત્યાં વળી સુભદ્રાવ ” સ્વીરૂત પાક વડ

કદામિત ને દેખશે તો લેશે નેપૂર કાવ;
 નેપૂર વિના ક્યમ તીરથ જાગે! મન વિમાસી તું જોય. " ૧૧૫૫
 એવું સુણી દારૂ કહે: "બાઈ! સાંભળો મુજ તાત;
 " કદામિત હું જિતરું તો અમ કરે જિતપાત,
 હું જાણું જીવે ગતિ હયની, શ્રીકૃષ્ણના છે એક;
 મુજ વિના કોને હાય ન રહે, તેમાં નહીં સંદેહ.
 પાછળથી કાઈ આવશે, લાવશે નેપૂર તેહ,
 આપણું નેપૂર કાણુ રાખે! વિચારો મન એક. " ૧૧૬૦
 એવી વાણી સાંભળી કહે સુભદ્રા ત્યાં:
 " અરે! દુષ્ટ! પાપી! ફરી ફરી મુખ ચં વટે છે ત્યાં ?
 લાવ નેપૂર માહરું, જે પડ્યું મારું એકાર.
 ને ન લાવે તો જાતને હું કહી મરાવું કાર. " ૧૧૬૫
 એવું સાંભળી દારૂ તે મન માંહી પામ્યો ત્રાસ,
 સુભદ્રાના કર વિષે તતક્ષણ આપી રાસ.

દારૂનું હેઠું જિતરું અને સુભદ્રાનું ઘોડને શિકાવડું.

રથથી ઉ-ચો દારૂ એવી જોઈયો વાણી:
 " સાવધ થઈ રથ તાપજો રખે હય જાવ નાણી " ૧
 એવું કહીને આવ્યો દારૂ જાંજર પડ્યું જે કાર.

કવન છે. ૧૧૫૬ તો. પ્રા.ક. ને ૧૧૫૭ હયની ફા. જિંઠની છે એક ફા. હય
 ૭૬-૬૦-“ હું જાણું છું ગતિ એકની શ્રીકૃષ્ણનો રથ એક. ” રથ કૃષ્ણનો છે,
 જેમાં માંસ જણવા નહું નથી પણ ઘોડા-કૃષ્ણના દોઈ તે વિશેષ લક્ષણવાળા છે,
 જે જ જણાવડું જરૂરી છે. ૧૧૫૬ તેહ ફા. તાંહે. એક ફા. માંહે. ૧૧૬૨ ત. મુખે.
 ૧૧૬૪ હું પ્રા.ક. ફા. માં નથી. ૧૧૬૫ સાંભળી પ્રા.ક. સુણતાં. ફા. સુણીને.
 દારૂ પ્રા.ક. દારૂને. પામ્યો ફા. સખજ પામ્યો, પ્રા.ક. ઉપ-ચો. ૧૧૬૭ પ્રા.ક.
 રથ વિષેથી. એવી ત. માં નથી. ૧૧૬૮ વાણી પ્રા.ક. રથ વાણી. ૧૧૬૯ જાંજર

તેણે સમે પછી સુભદ્રાએ હથેને ક્યો ટયકાર.

૧૧૭૦

આણુક ચારે હથેને મારી, દોડાળ્યા તેણી વાર;

દોડતો રથ દેખી દારૂક, પાછળ કરે પોકાર.

નેપૂર લઈને દોડિયો મારે સુભદ્રાને હાક:

“અરે ! તું બળ કરી એક હથેને, દોડતો રથ રાખ.”

દારૂક પ્રત્યે ડેહું સુભદ્રા: “એ કૃષ્ણના હથ જેહ;

૧૧૭૫

જેહ સમ્યક્ પ્રકારે તાણું છજી, પણ નથી રહેતા એહ.

એમ કહીને સુભદ્રાએ દોટ મૂકાવી ત્યાં,

તતમાજ રથ તે આવિયો, અર્જુન ઊભા ન્યાંય;

અર્જુનનું રથ ઉપર આરોહણ અને અશ્વને મંત્રની પ્રેરણા.

પાર્થ પ્રત્યે સુભદ્રા ત્યાં વહે એમ વચન:

“શીઘ્રે ધર્મ હાવાં રથ ઉપર બેસીએ સ્વામીન !”

૧૧૮૦

એવું સૂણતાં પીછી, કરડૂઓ, પાવડી ને સાર,

તે ઉરાડી સરવ નાખ્યા આવે માર્ગ મોઝાર.

રથ ઉપર બેસા ચડી જઈને સુભદ્રાને પાસ.

અશ્વમંત્ર ઉપદેશ કરીને, મહી પોતે રાથ,

પાર્થના ટયકાર સંજી હથ ઝીડિયા આકાશ.

૧૧૮૫

દારૂક એવું દેખતાં મન વિષે પામ્યો નાસ.

પ્રા.ગા. નૂપૂર ૧૧૭૦ પ્રા.કા ટયકાર ૧૧૭૧ આણુક પ્રા.મ આગખાલ મારી ત. ને પ્રા.મ. માર્યા. ૧૧૭૧ દોડાળ્યા. પ્રા.મ. દોડયા દોડાળ્યામાં પશાળેને વાર રહેસા દોવાથી તેમાં ખુબી વિશેષ છે ૧૧૭૨ દારૂક પ્રા.મ. મારી નથી. ૧૧૭૩ હાક પ્રા. મ. હાકો. એક પ્રા.મ. જોહો. રાખ પ્રા.ગા. રાખો. ૧૧૭૫ કૃષ્ણના પ્રા.ગા. કૃષ્ણ-રથના. ૧૧૭૬ જેહ સમ્યક્ પ્રા.મ. પણે. ૧૧૭૭ એમ કહીને પ્રા.કા. પછી. દોટ ત. પ્રા.કા. ફા. દોટ અશ્વને મૂકાવી છે ત્યાંય. ૧૧૮૦ બેસીએ ત. બેસી. ૧૧૮૧ સૂણતાં પ્રા.કા. રહેતાં. કરડૂઓ પ્રા.મ. ઝોળી. ૧૧૮૨ સરવ ફા. અરવ, પ્રા.મ. સર્વે. નાખ્યાં ફા ત. લાડ્યાં ૧૧૮૩ પ્રા.મ. સુભદ્રાની. ૧૧૮૪ મહી પ્રા.મ. સાહી. ૧૧૮૫ ત. હથ. ૧૧૮૬ ધાઓ ધાઓ ત. ધાથી ધાથી, પ્રા.મ. ધાવ ધાવ. ૧૧૮૭

દાદાની વાહા, ધાવાની રામ ને જાદવોની હૈયારી.

પોઝાર તે કરતો હવો: “ ધાઓ ધાઓ રે સફુ શર! ”

ખૂમ પાડે, શીશ ફૂટે, વદે વાણી કૂર:-

“ કા શીશ થઈ રામકૃષ્ણને જાણુ કરો જઈ જાઈ! ”

પેસો અતીત કહીએ સુભદ્રાનું હરણુ કરીને જાય.”

૧૧૬૦

એહવી વાણી સાંભળી, ત્યારે હવો દાદાઝાર.

કામ કામથી ધર્યા જાદવ, મળ્યા સર્વ અસવાર.

ધનુષ્યખાણુ ગદા ગ્રહીને, ધનજય બણી જાય,

સાંભ, ફરશી, ત્રિશુળ આદિ, પરિધ લેઈ કા ધાય.

“ કહે નવ જાયે જોગી જીવતો, જે કરે એવાં કામ.”

૧૧૬૫

તે સમે પુરમાં જાણુ થયું દોડ્યા કેશવરામ.

વહણ.

દોડ્યા કેશવરામ આઘ્યા, સૈન્ય સહી અર્જુન બણી રે;

વૈશ્યામન કહે જનમેજયને! કયા કહું હવે તે તણી રે.

જઈ ફા રે. ૧૧૬૦ કહીએ પ્રા.કા. કહેજો. ૧૧૬૧ સાંભળી ત્યારે પ્રા.કા. સાંભળીને. ૧૧૬૨ ત. સ્વાર ૧૧૬૪ ત. લેઈને કા ફા. મા નથી ૧૧૬૬ થયું ત. ફા ચણે. ને ફા. તવ. ૧૧૬૮ વૈશ્યામન-પ્રા.કા. “વિપ્ર પ્રેમાનંદ” ગદે હાવા ૧૧૬૭ પ્રા.કા. ૧ છી ત. ફા દોડ્યા કેશવરામ રે આવયો અર્જુન બણી. ઉપર પ્રા.કા નો માઠ નવીકારો છે.

કડવું ૨૩ મું.

બલરામના બખાળા અને કૃષ્ણને વદનો.

રામ આદોષ ગોઠી.

“સ્વામીજી !” સેવક બોલ્યા નામી શીરા રે, રીસ રે કરી મન અતિ ધણી રે.

“સ્વામીજી” શંખેલા ચર્ધ નચિત રે, સુભદ્રાનંદરણુ હવું વાટે વૃષભણી ! રે. ૧૨૦૦

ચાલ.

“ વાદમાંથી હરી ગયો આંહી રહેનો જોગી જેહ,

રથ ઉપર બેઠો ચઢી, સહુ વેપ મૂક્યો તેહ ”

એવી વાણી સાંભળી, બલભદ્રને ચઢી રીમ,

ક્રોધ-અગ્નિ જાળા પ્રકટી, જઈને લાગી શીરા.

કોપે સોચન રક્ત ચર્મા, અને મૂજની નિજ કાપ,

૧૨૦૫

વચન સૂણી વિષધર પેરે રામ બ્યાકુળ થાય.

ક્રોધ કરીને વાણી કહી: “ સજ્જ કરો સેના, સાથ,

હું સિંહના મુખમાં કવણ કુમતિ ફુટી ધાને હાય ? ”

એવાં રામનાં વાચક સાંભળી, સજ્જ થયાં જાતવ જોધ;

અભૂંન સામા ધસી આવ્યા, ધરી મનમાં ક્રોધ.

૧૨૧૦

શ્રીકૃષ્ણને બળદેવ કહે: “ તું શું બેઠો છે બાત !

ભગિનીને લઈ જાએ જોગી, થયો મદા ઊતપાત.

ભુજો એ જોગી ચઢને રણીનો પૂર મોઝાર:

કડવું ત્રેવીસમું. પ્રા.કા દિગણે ગોઠી ૧૨૦૦ સ્વામીજી પ્રા.કા: અહીં નચિત પ્રા.કા.

નિચિત પ્રા.કા. સુભદ્રાહર્ષ. વારેન કા. પ્રા.કા ૧ લી: વાર માટે રે. હવું કા. યજ.

૧૨૦૨ સહુ પ્રા.કા અહીં ૧૨૦૪ કોવન કા. એક રૂપી ભગ અંજની. પ્રકટી ત પાવક

પણ તે લહીયાતી ભૂત છે. ૧૨૦૫ નિજ પ્રા.કા ત્યા. ૧૨૦૮ કુમતિ ૩ મૂખે માલયા

હાય; પ્રા.કા કુમતિ ધાવે હાય. ૧૨૧૦ મનમાં ત મન. ૧૨૧૨ ભવે-પ્રા. કા.

માં “ ગયો ” છે. ચાલ-પ્રા. કા. માં થયો છે. ૧૨૧૩ રણીનો કા રણી હલો.

જ્યાં ખાધું ત્યાં પાખંડીએ પાત્ર લાંબૂ સાર.
 મેં જાણ્યું એ જાણવાની, સાધુ સિદ્ધ છે સ્વામ,
 પ્રથમ મેં એ દુષ્ટના આર્વા નવ જાણ્યાં કામ । ”
 એવું સાબળી શ્રીકૃષ્ણને મન ચક્રે ક્રોધ અપાર.
 “ અરે ! બાંધવ ! શું વળે છે । ” એમ વહે મુદાર
 “ સુભદ્રા સામું જુએ એવો ભૂમિ વિષે કાણુ વીર ?
 ત્યાહો તમારી સાથે આવું જઈને જિનાર નીર. ”
 જાત સૂણતા શ્રી કૃષ્ણજી એમ વચન બોલ્યા રીસ
 “ હવડાં જઈ તે અધર્માનું સઘ ઉદ્ધું શીસ. ”

રામકૃષ્ણ અને વાલ્મીકી સુધ મોટે સન્નતા.

સારથીને આગા દરી તે લાવિયો રથ સાર,
 મન ક્રોધ ગાણી રામ દેશવ બન્ને યથા અસ્વાર.
 દુહંબી, નિશાન, બણગાં, નફેરી, રથપૂર,
 રામકૃષ્ણની સાથે સૈન્ય ચઢ્યું સાગરપૂર.
 હજમૂલગ લઈ રામ ધામા, સારંગ લેઈ રણુછોડ
 (એમ) આપઆપણા આયુધ લેઈને ધર્યા છાપન કોડ
 ઉગ્રસેન, અકૂર, ઉદ્ધવ, સાત્યકી, બલનત,
 નાના પ્રકારનાં ઢાંઢા આયુધ આબા કરવા અત.

પ્રા.કા. ૧લી ૧૨૧૪ મોઝાર ફા. માહે સાર ફા. વાહે ૧૨૧૫ સિદ્ધ પ્રા.કા. સવ.
 સાધુ-પ્રા.કા. ૧લી “ સાનુ શ્રી છે રામ ” ૧૨૧૬ એ. એ. મા. નથી ફા.કા. ૧લી
 પ્રા.કા. ફા.કા. ૧લી ૧૨૧૭ મન પ્રા.કા. મા. નથી ૧૨૧૮ વહે પ્રા.કા. ફા.કા. ૧લી ૧૨૧૯
 ભૂમિ. પ્રા.કા. પ્રત ૧લી “ એણે સુ લાખો વીર ” ૧૨૨૦ જઈ ત. મા. નથી
 ૧૨૨૩ તે લાવિયો ફા. બોલાવીયો ૧૨૨૪ કેશવ ત. કહે સર્વ ફા. ત. બન્યો.
 ૧૨૨૫ બણગા ફા. વાગે ૧૨૨૬ સૈન્ય ચઢ્યું ફા. પ્રા.કા. સેના ચઢી. ૧૨૨૭
 સારંગ પ્રા.કા. ચક્ર, ફા. સામ ચક્ર સધ વિનાયકારી હોઈને સારંગ (સારંગ)
 ચાલ્યો છે ૧૨૨૮ આયુધ પ્રા.કા. રાજ, પ્રા.કા. હુ. અજ ૧૨૨૯ સાત્યકી પ્રા.કા.

ખીજા જાદવ અપરિમિત, સુરસેન, વસુદેવ,
યોગમેધી સરવ ધાયા પાર્થ લણી તતખેવ.

કર ગ્રહાં આયુષ મદા દારૂણ, મહા, બાણ, પ્રયંડ,
સાંગ, ફરશી, શગ, આદિ વજ્રગ્રોહના દંડ,
ખડગ, ખપૂરા, કટારી, ને ઝાઝની તરવાર,

૧૨૩૫

જમદગ્ન સાથે ચઢવા જાદવ આબ્યા કરતા માર.

અશ્વ, મજ, રથ, વાહન તે સુમટ સરે અસ્વાર,

હાથ, વાંસે, આયુધ કટિમાં, પાળા તણે નહીં પાર.

સૈન્ય સરે સભજ કરીને દોડયા ફેરાવ રામ,

પારથનો રથ યોગમાં જઈને વીંટયો તેણે કામ.

૧૨૪૦

હાહાકાર વરતી રણો, જમમદ એ સ્થા રીસ:

“નવ જામ જોગી કુશળો અહીંથી, હરાડ છે” સીધ.”

રથમાર્ગ ઘેરો યોગમાંથી, મલ્યા જાડવ ગર,

જમમદ કરે: “એ રજે નાસે, કરો મારી ચૂર.”

એવી વાણી સુગી રામની અર્જુન વિભાસે મન:

૧૨૪૫

‘સંગ્રામ દારૂણ થશે સહી, દવે સદાય જમજીવન.’

સાત્વિકો. ૧૨૩૩ ગ્રહાં: પ્રા. ૧૧ ‘મહો’. ૧૨૩૪ શુ. ૧૧ ત્રીપુલ. ૧૨૩૬
આબ્યા પ્રા. ૧૧. આવી. ૧૨૩૮-દાષ, વાસે, ત. તે પ્રા. ૧૧ પ્રવ ૧૬૦: “દાષવાંસી
કરમાં આયુષ.” (વાસી, એ દર્શીનાર છે.) પણ અહીં દાષ, વાસે અને કો
આયુષ દોષનો ભાવ વિશેષ રૂપ દોષની આ પાઠ અપુષ્પ છે ૧૨૪૨ ત. ૬૧.
કો નવ—કુશળો તે કુશળ ૧૨૪૩ રથ માર્ગ ત. “રથ ઘેરો.” પણ ૧૫ ૬-
૧૩ તેનો માર્ગ શરૂ એ. ૧. રો. યોગ છે ૨૫ ત. ૫૨ ૧૨૫૪ નામે ૧૧. જોતો
નાસી. ૧૨૪૫-રામની ત. “વધો રામની”, વિભાસે ત. “વિષાર.” ૧૨૪૬
સદાય ‘સાથે’. પણ તે અપુષ્પ છે. માર્ગ કે અર્જુન શૂરાથી જ સમજતો!

વલણ.

“ હવે સહાય શ્રીકૃષ્ણજી, ” એમ અર્જુન મન ચિંતા કરે રે,
તેણે સમે પછી પાથ્યું અત્યે સુભદ્રા ગું બચરે રે ?

કડવું ૨૪ મું.

સુભદ્રાનું અર્જુનને સુધર્મ પ્રેરવાનું.

રાગ ગોરી.

સુભદ્રા એમ બોલે વાણુ : “ સંભલો સ્વામી ! ચતુરસુગમ્ય !
રખે ધીરજપણું પરહરે, રથુમાં સુદ્ધ એ સાથે કરે. ૧૨૫૦
રથ વિગે આયુધ છે જોઈ, શીઘ્ર આપ ચઢાવો તેહ;
મારો જાદવને બળવંત ! સદા સહાય તમને ભગવંત.
મુજને છે સાચો વિશ્વાસ, સામા નહીં વદશે અવિનાશ.
તમારું બલ પરાક્રમ હોય જોઈ, રામને દેખાડો તેહ. ”
સુભદ્રાનાં સૂણી વચન, વળતી વાણી વદે અર્જુન : ૧૨૫૫
“ હ કોથી નવ ભાગ્ય બીક, મુજથી રહે નથી કો અધિક,
એ સર્વને હણું હણૂ આજ, (પણ) શ્રીકૃષ્ણની રાખું છજીં લાજ. ”
ત્યારે સુભદ્રા કહે : “ નાથ ! એક વાર દેખાડો હાથ.
રથ વિગે છે પ્રોહાં આયુધ, ગદી, કરો જાદવગું જુદ.
કૃષ્ણ તમ સાથે ન કરે સંગ્રામ, તમ સાથે કાપ્યા શ્રી રામ. ” ૧૨૬૦

હતો કે તેને પેતાને તો શ્રીકૃષ્ણની પૂરી આગ છે. કડવું ચોવીસમું. ૧૨૪૯ બોલે
ફા. પ્રા. કા. બોલ્યાં ૧૨૫૪ વદશે ત ફા. ચદે. ૧૨૫૬ કો ત “ માઈ. ” ૧૨૫૭
પણ ૦ પ્રા. કા. “ લાજ કૃષ્ણની રાખું છું આવ ” આજ પ્રા. કા. માથ ૧૨૫૬ ત,
આ ૨૫. ગદી ત. પ્રા. કા ફા કર ગદી. પ્રા. કા. યાત્ર સુદ્ધ. જાદવ ત. જાદવ.
૧૨૬૦. કૃષ્ણ ત. “ શ્રી કૃષ્ણજી. ” સાથે પ્રા. કા. ઉપર. કાપ્યા પ્રા. કા. ‘ કાપ્યા

અર્જુનની રીસ અને ધનુષદંકાર.

એવાં વચન નારીનાં સુણી, ચઢી રીસ પાર્થને ધણી,
લેઈ ધનુષ્યનો કાધો ટંકાર, વસ્ત્રો રણમાં દાદાકાર.
સામા આંખ્યા કેશવરામ, પારથ્ય કરવા સંમામ.
અરજુન હરિને દે મુખ ગાળ, મનમાં સમરે શ્રી ગોપાળ.
“ જો જો ! ધૂર્ત જાદવ સર્વ, રામકૃષ્ણનો ટાળું ગર્વ,” ૧૨૬૫
એમ કહી ધનુષ્યે ચઢાવ્યું બાણ, રામકૃષ્ણ કિપર નિર્વાણ.
એવું દેખી કૃષ્ણજી ને રામ, કોપાકાંત થયા તેણે કામ.

બળદેવના હાકોડાથી ચારે કાર મારમાર.

બલિહારજી વાણી બીચરે, જાદવ સર્વકો અવશ્ય ધરે:
“ હજી શું લુઓ છો શર ! મૂકો બાણ, (મારી) કરો ચાચૂર.”
એવી વાણી સુણી નિર્વાણ, યોગમયી છૂટયા બાણ. ૧૨૭૦
ભોમજી, સુરે ને તરવાર, રથ પાસે જઈ કરતા માર, :
ભાલા, ખર્જ ને વળ, ત્રિશૂળ, ખપૂત્રા, તરકસ, તીર અમૂલ.
પારથ ૫૨ જઈ કરતા માર, યથા ભેષ વરમે મૂકગધાર.

છ.' ૧૨૧૨. વસ્ત્રો. પ્રા. ૩૩: “ રણમંથે થઈ દાદાકાર.” ૧૨૧૪ અર્જુન.....
માળ-પ્રા. ૩૩. પ્રવ ૧૬૦: “ અર્જુન વરે કામ મુખ ગાળ.” પરંતુ વચન અને મ-
નો વિરોધ જગત્તેજો હરિને યોગ દાએ એ સદબ છે. સમરે કા. સમર્થા. ૧૨૧૭
કૃષ્ણજી ને રામ-પ્રા. ૩૩: “ કૃષ્ણરામ.” કોપાકાંત પ્રા. ૩૩. કોપવંત, ત. કોપાંત કાળ
૧૨૧૮ કા. સરને. ૧૨૧૯ મૂકો ત: “ એટલું વચન બોલ્યા પછી કૂર; ” કા. મ
મા “ ડેડાળ ” લખી લલિયાયે પાદ પૂરે કીધું છે, પણ પછી આ પાદ લખ્યું
છે-ગા કોળી મો કાચો ડેડાળ.” ૧૨૨ એવી કા. વચન મુજબ મોંઢાં લીધ
બાણ ૧૨૭૧ કા. કા. કરે. તાર પ્રા. ૩૩. મારામાર પ્રા. ૩૩ પ્રવ ૧૨ “ કોપમ
થી કાંઈ નેમ પડ્યા.” પરંતુ આવી પુનઃક્રિયા ૧૨૭૦ ગી લોલી એવાં જણાયે.
૧૨૭૩. કા. પ્રા. ૩૩: “ ત્રિશૂળ,” કા. કીર્તિ મૂકગધાર ત. “ તેણી વા: ” પ્રવ

રામકૃષ્ણ અતિજલિયા જોઈ, મારે આયુધ રચને તેહ.

પારથે મનમાં સમર્થો હરિ, લઘુલાધરી વિદ્યા કરી.

૧૨૭૫

રથ, અશ્વ, સુભદ્રા સંગ, આયુધ કયમે ન જોદે અંગ.

વલણ.

આયુધ અંગ જોદે નહોં, લઘુલાધરી વિદ્યાએ કરી રે,

અચળ અર્જુન રણ રણા, જો કૃપા શ્રી હરિની ખરી રે.

કાવ્યું ૨૫ મું.

જાદવોના પ્રહાર અને અર્જુનની લઘુલાધરી.

રામ સામેરી.

વૈદ્યાંધાયન વટે વાણીઃ સહુ જનમેજય રાય !

અર્જુન ઉપર ક્રોધ આણી સુભટ સર્વકા ધાય.

૧૨૮૦

આયુધ મારે અપરિમિત પાસે જઈ ગદ્યવંત,

ખાવાછનો રૂંદાંક્યો, કયું મહા કલ્પાંત.

રામ કહે: " રે ! જોમરા ! તું રણે નામે દિશ,

હજી, મુરુજ આયુધ વડે (દવડા) કાણુ મહિ પાડું રિશ. "

વચન એવાં સંભળી, જાદવ જે મુઠાર,

૧૨૮૫

મોહોગર્ભથી બાણુ મારે, જેમ વર્ષા મૂસળધાર.

કા. જળધાર. ૧૨૭૪. અતિજલિયા-પ્રા.કા. કા. ' જલિયા જહુ. ' ૧૨૭૫. લઘુ...
કરી પ્રા.કા. પ્રત ૧ હી. " લીધું ધનુષ્યવિદ્યાએ કરી ". પણ તે પાઠ રસ નિર્ભર
હરિના અસમર્થ છે. ૧૨૭૬ કયમે કા. કોરોને. ૧૨૭૭ જો ૦ પ્રા. કા. માં " જો
કૃપા હરિએ કરી રે. " કાવ્યું પચીસમું. ૧૨૮૦ સર્વકા પ્રા.કા. સર્વે ૧૨૮૨ ક્રી.
કા. ક્રી ૧૨૮૩ જોમરા કા. જોમીરા દિશ કા. પ્રા.કા. ધીર; ધીર કહીને યજુરે
અણ માવો, એ જલસમ જેવા જલાધને માટે લખિત નથી ૧૨૮૪ ત. વડે દવડાં
રણ મહિ. ૧૨૮૫ જે મુઠાર પ્રા. કા. તેળી વાત. ૧૨૮૬ જેમ વર્ષા ત. પ્રથ, કા.

પારથ એવું દેખતાં, મન ચઢ્યો ક્રોધ અપાર,
 મંત્રપ્રયોગિત બાણ મૂક્યું, હવે હાહાકાર,
 એકધા, દશધા, લક્ષધા છટે શર ધનુષ્યથી ભેડ,
 સામાં જાતાં લક્ષધા યે ને, દશ લક્ષ વાગે કોડ. ૧૨૯૦
 દંઢારવ કરે ધનુષ્યનો, મારે અપરિમિત બાણ,
 ભલભલા ભેધા પરાક્રમી, રણ વિષે તજના પ્રાણ.
 જુદુ માત્ર નાહા યોગમાં, રણ માંહે રણ નર જાણ,
 તીવ્ર બાણ પારથ તણાં તે સુમટ પુડે ધાણ.

બલરામ અને ધાંડવાનો ઘેરો.

એવું દેખી રામને મન ચઢ્યો ક્રોધ અપાર,
 ધસી રથ પાસે જઈને કંપો મૂસળપ્રહાર.
 લઘુસાધની વિલા કરી, અર્જુને આજ્યો વેદ
 એવું દેખી ધરમા ભાડવ, કના નાહા ભેદ
 યોગમાથી બાણ મારે, યઈ રહ્યો અંધાર,
 સામગ્ર મેધ દાદશ જાણે, કરે જુદિ અપાર. ૧૨૯૧
 પારથ ઉપર આની પડે, જેમ ગિરિ વિષે પર્જન્ય,
 સખ્યસણાટ કરતાં સૌંદર્ય નર રથને કરે બેદન

૧૨૯૫

૧૩૦૦

નરસે ૧૨૮૮ મૂળ ૩૧ મૂકે. ૧૨૮૬ ધનુષ્યથી ત. ધનુષ્યની. પણ તે લઘુસાધની
 પ્રમ છે. ૧૨૮૬-૬૦ પ્રા. ૩૧ "એક દશ દશ સદન, દશ-સદસ ધનુષ્યથી ભેડ,
 સામા જાતાં લક્ષ યઈ, દશ લક્ષથી વાગે કોડ" ૧૨૯૦ જા. ૩૧. જઈ વાંદાં
 ૧૨૯૧ બલભા પ્રા. ૩૧ જા. ૩૧ ભેધા પ્રા. ૩૧ ત ભેડ તજના ત તજ બાળા.
 ૧૨૯૨ તે પ્રા. ૩૧ છે તે, ત ગઈ નથી પુડે ૩૧ પાછા ૧૨૯૩ આજ્યો પ્રા. ૩૧
 "યઈ" પણ "આજ્યો" પણ નવારે સંધ્યા છે ત વિષે ૧૨૯૬ અંધ-
 કાર પ્રા. ૩૧ દા. ૩૧ ૧૩૦૦ જાણે ત મા નથી ૩૧ મા છે ત જુદિ વાંદાં
 પ્રા. ૩૧ મા બા લોલે અ. મ. ૩૦-૨ વામના મલ દાદશ કરે જુદિ ૨૪મ કરતાં
 જાણ માર, "પ. ૬" મેધ સામગ્ર જુદિ કરે, "અ. ૩૧ વીકાસની જા. ૧૨૯૧
 ૧૫ યાજ્ય છે, તેથી પ્રા. ૩૧ ને પાંડુ ૬૫ જા. ૩૧ ૧૩૦૬ વિષે પ્રા. ૩૧. ૭૫ ૧૩૦૨

ફેર વીંટ્યો ઈંદ્રસુત, ને સુભદ્રા કહે વાણુ:

સુભદ્રાનો અર્જુનને પ્રણામ.

“હજી સ્વામી! શું જુઓ છો? ધનુર્નિધાના બાણુ!

સત્ર દારણુ લેઈને રણુ રિયે મૂકો નાય!

૧૩૦૫

એ સરવકાને નસાડો, હોયે બગ તમ દાય.”

એવું સૂણીને પારયે રણુ વિષે મૂક્યા બાણુ,

આવતાં આયુધ જહુનાં તે સરવ હેઠાં બાણુ.

ચોગમાંનાં બાણુ હેઠાં કુતિકુંવરે એમ,

વાયુ નાંખે ઊરાડી આકાશ ધનને જેમ.

૧૩૧૦

પારય કેસ બાણુપ્રદારે કો નવ યોગે વીર,

સરવે સ્થાનકે તણને નાઠા રહ્યા ન કો રણુધીર.

બલરામનાં ઠોપવચન અને પ્રદાર.

એવું દેખી પાંચ ઉપર કોષિ ધર્યા રામ,

કરે છે ફા મા આ પત્રિ—સારથીનું કઈ ભેદન, લાપ્ત કરી છેદન. ૧૩૦૩ ફેર
કા. ફરી. વીંટ્યો પ્રા.કા વળેલો. ઈંદ્રસુતને. ૧૩૦૫ પ્રા.કા. લઈ. મૂકો નાય
કા મૂકીએ મમ નાય ૧૩૦૬ કોયે વ. ફા. પ્રા.કા. જે ૧૩૦૪ વ. ફા. પ્રા.કા.
દે સુભદ્રા— ૧૩૦૭, રણુ વિષે. પ્રા.કા. “રથ વાર.” એ પાઠથી ‘સુતના
ઉપર’ એવો અર્થ ઉઠાવેલો. પછી ૧૩૦૮. જહુના તે ત ફા જહુનાયે. પ.
આ પાઠ ઉપયુક્ત નથી: મૂખ્ય અર્જુનને વાદવના મારા પક્ષે બાણુ કાપ્યાં
કે ભાવ તરન આવવો જેછાએ તે આથી આવવો નથી પણ ૧૩૦૯ ખી લીધી
જ ભાવને ટોચી રસ જમાવે છે ૧૩૦૯ હેઠા ફા. છૂટે જેમ પ્રા.કા. જેદ,
૧૦. ઊરાડી ફા ઊરાડી આકાશથી ધન જેમ. પ્રા. કા—“ઊરાડી આક વળી
ને જેદ.” તેનો ટીકાકાર ‘આક-આકાશના તરને તથા મેચને જેમ વાયુ ઊરાડી
ય’ એવો અર્થ આપે છે પરંતુ પહેલી પત્રિમાં તે “જેદ” ને આ પ.
માં “જેદ” એ પાઠ આપે છે. તેથી “જેમ” પહેલે અર્થને તેનો સરખા.
પિતો અર્થ બંધાયેલો નથી. તેમ ફા. પ્રતિનો પાઠ સ્વીકૃત જાહેરે ટોચે છે,
૧ કો પ્રા.કા. કોઈ. ૧૩૧૨ વ. સરવ સ્થાં તે નાહાયા ૧૩૧૩ કોષે ધર્યા

અર્જુન સામા આવિયા, ફરી માંગ્યો સંગ્રામ.

રામ કહે રે: “ એત જોગી ! હરે તું આ વાર. ”

૧૩૧૫

મૃત્યુ આજ્યું તારે શીરે, માનજે નિરધાર. ”

“ આ વાર નહીં તું ઊગરે, ” એમ વચન જોલ્યા રામ.

“ અરે પાપી ! અધર્મી ! તુને સઘ માફ હામ, ”

એમ કહી સન્મુખ આળ્યા, આયુધ ગ્રહી બગદેવ.

(ત્યારે) કાળ રૂપી બાણ અર્જુને ચઢાવિયું તનખેવ.

૧૩૨૦

હળમુસળ આયુધ ગ્રહીને, રામ આળ્યા પાસ,

એ જીવ દેખી ગગનમાંથી અમર પામ્યા ત્રાસ.

હળધરે જઈ પારથ ઉપર કર્યો મૂસળપ્રહાર;

જલરામને આવેલી મૂર્છા.

પછી અર્જુને બાણ મૂક્યું, હવે હાહાકાર.

બલિભદ્રને જઈ બાણ વાગ્યું, થયા મૂર્છિત રાગ.

૧૩૨૫

(ત્યારે) હાહાકાર વર્તી રહ્યો રથ વિષે તેણે હામ.

તેણે મમે પછી રામ પાસે, આવિયા મુરાર.

એક મુહૂર્તમાં ટળી મુરજા, રામ થયા દુરીબાર.

અરજુન ઉપર તે ધસા વળી, મનનાં આણી રીસ;

તેણે સમે પછી રામશ્વં એમ વડે શ્રી જગદીશ:

૧૩૩૦

કુણ્ડલ સાત્વન અને અર્જુનનું યોગબાણ.

“ અરે બાવવ ! કહું છું તે સજો મારી વાત:

પ્રા.પ્ર. “ વેગે ધાણ. ” ૧૩૧૪ માડયો ફ. માડયો, પ્રા.પ્ર. મંડાયો ૧૩૧૫ પ્રા. પ્ર. ચેતજે. ૧૩૧૬ તારે શીરે ત. લાહાર સહો. ફ. માનજે તું. ૧૩૧૭ વાર પ્રા. પ્ર. વારનો. ૧૩૧૮ પ્રા.પ્ર. આ હામ ૧૩૨૦ ત. બાણ એક, ચઢાવિયું ત. કાઢા-ડયું. ૧૩૨૧ પ્રા.પ્ર. અમર સહુ. ૧૩૨૩ પ્રા.પ્ર. મા આ પશ્ચિત્ત સહો આગ અવળી છે ૧૩૨૪ મૂક્યું ફ. મુકાં. ત ત્યારે હવે. ૧૩૨૫ મૂર્છિત ફ. ત. મુરજા. ૧૩૨૬ તેણે ત. તે. ૧૩૨૭ ત. દેવ યોગાર ૧૩૨૮ રામ ત. પ્રા. પ્ર. દહધર. ૧૩૩૦ એમ પ્રા.પ્ર. મા નંથી. ૧૩૩૧ હું તે ફ. તમને ૧૩૩૨ ફ. પ્રા.પ્ર. ઉદ્ધ-

એ ઝોગખો મેં ઉદનો સુત, અર્જુન એ સાદાત.

આપણી ફેર્લ કંતા તણો તો પુત એ પાવન,

મેઝામે ચરો, બળે પૂરો, ઉદિ એય એ તન.

રણ વિરો એને નવ જિતે હો મુઝદ મદા બળવંત. ૧૩૩૫

એનાં ચરિત્ર હું સરવ જાણું. " એમ કહે થી બમવંત.

" એ સમાન બીજે વર નહો, કહું સત્ય માનો રામ !

જ્યારથ આપણા કુળને એ થયું ઘટનું દામ.

બધવા એથું શુદ્ધ કરતાં નદી જિતો તમે જાત !

એ સરવને રણ મેંદારીને કરે પ્રયત્નીપાત; ૧૩૪૦

રથ આપનાં મેં પ્રથમ વારો, " વહે રથમધરીર:

" તેટ અનાઈ થયો સદી, મન વિમાસો ને વીર ? "

હજીને બજારમના કોપવચન.

એવું ચણ્યાં રામને મન કોવ ચડયો અપાર,

જાતમું એમ કોવચાવક વહે તેણી વાર:

હરિ ત્રાપે હાથર કહે: " મુને પ્રીતવે છે મૂંવ ? ૧૩૪૫

એટલાં વાનાં કાંતવે છે, કૃષ્ણ ! કાળા નુબ. "

" આમળી રહી તૂ એમ કગવે, " વહે માણી રામ,

" અન્યથા હો બીજો હોય તો સઘ માર કામ. "

કૃષ્ણને તિરસ્કાર કરીને, જાન બોલ્યા રીન,

સુત ■ ઉદનો સુત. ૧૩૩૪ ઉદ નંભ૦ ફા એ તો ઉદનો સગાન. ૧૩૩૭

નહી મહું પ્રા.કા. નથી કો. ૧૩૩૮ ત. ફા. ચર્ચ. ૧૩૪૦ રણ ત.માં નથી કરે

પ્રા.કા. કરો. ૧૩૪૧ વહે પ્રા.કા. એમ કહે. ૧૩૪૨ થયો ફા. ચર્ચ. વિમાસો ને ત.

ફા. વિમાસી જીવો. ૧૩૪૪ પ્રા.કા. " જાત રણ મગ કોવચાવક, મું વહે તેણી

વાર. " ૧૩૪૫ થી પંક્તિ જોનાં તેમ જ ચંપદાન્વય લક્ષમાં રાખતાં પાદાંતરમાં

આપેલો પંક્તિ અર્થહીન લાગે છે. ૧૩૪૬ કરાવે ત. કરાઓ ૧૩૪૮ અન્યથા

પ્રા.કા. " અન્યથા થકો બંને કોઈ હોય. " આ પાદ અર્થશુદ્ધ નથી. પ્રા.કા.

ના દીર્ઘાંત્રે અર્થસંજલિનો પ્રયત્ન તાણી તુસીને કરેલો જણાય છે. ૧૩૪૯ હજીને

“ મહા ભુદ્ધ કરી, અર્જુનનું જઈ હવર્ષા છેલ્લું શીલ. ” ૧૩૫૦

કૃષ્ણે જનસામને વાર્તા.

કૃષ્ણ કહે: “ એ વાત કરતાં યાશેા ધૈન્ય વીર !

એક વાર ગયા સંગ્રામ કરના, ઊતર્યું ત્યાં નીર.

ફરી નવ રણ માંહે જાનું, મન માંડ વિચારે બાત !

એ ઇન્દ્રને સુત સર્જને મારી, કરશે પૃથ્વીપાત. ”

કૃષ્ણ કહે છે: “ આપણી ભંગિનિ જાગે છે સુખ કામ. ” ૧૩૫૫

એમ વિવિધ વચન કરી, હરિએ પ્રીછ્યા શ્રી રામ.

વૈશંપાયન બોલિયા સૂણ જનમેજય રાય !

અર્જુન રથ હાંકી કરી હસ્તિનાપુર (ભણી) જાય.

વલણ.

ઈન્દ્રપ્રસ્થમાં આવિયાં રથ વિષે સુભદ્રાય રે.

વહે વિષ્ણુ પ્રેમાનંદ: “ હરિ કહેા શ્રોતાજન સુણે કયાય રે. ” ૧૩૬૦

પ્રા. ૩. શ્રી કૃષ્ણને. બ્રા. ૧૦ પ્રા. ૩. જાને દાખરી રીસ. ૧૩૫૦ અર્જુનનું પ્રા. ૩. અર્જુનનું, ત. અર્જુન. ૧૩૫૧ ત. ત્યારે શ્રી કૃષ્ણ કહે રે. યાશેા પ્રા. ૩. યશેા. ૧૩૫૩ ભૂંડ ફા. ભજી. પ્રા. ૩. “ ફરી મન માંહે વિચારેા રણમાં ન જાતું બાત. ” ૧૩૫૪ કરશે પ્રા. ૩. કરે ૧૩૫૫ કહે છે ફા. પ્રા. ૩. કહે. પ્રા. ૩. જો જાયે છે. ૧૩૫૬ ત. શ્રી હરિએ. ૧૩૫૭ બોલિયા સૂણ ત. કહેવાણી. ૧૩૫૮ ત. માં આ પંક્તિ નથી; પડેલી લાગે છે, ૧૩૫૯ મી પંક્તિ જોતા તેની જરૂર છે. ૧૩૫૯ ઈન્દ્રપ્રસ્થમાં ત. ફા. પ્રા. ૩. હસ્તિનાપુરમાં. પાછળ ટીકા જુઓ. ૧૩૬૦. પ્રા. ૩. :—“ વહે પ્રેમાનંદ હરિ કહેા, શ્રોતાજન સુણે કયાય રે. ” ત. :—“ વહે વિષ્ણુ પ્રેમાનંદ શ્રોતાજન સર્વથા હરિ કહેા કહું કયાય રે; ” ફા. :—વહે વિષ્ણુ વરદા

૬૬૩ું ૨૬ મું.

અર્જુનનું ઉદ્ધરણમન

રામ સારંગ

ઐશ્વરી પેરે બોલ્યા વૈદ્ય પાપન સાંભળે જનમેજય રાજન !
 અર્જુન આબ્યા નગર મોઝાર, સુભદ્રા સાથે છે નાર,
 આબ્યા જાણીને અર્જુન, પાંડવસાથ હરખ્યો મન;
 જય જયકારે વત્યો પૂરે માંઝ, કુંતાસુત સુધિછિરે જ્યાંય
 હવે દારિકામાં ચપૂં ચયા, ઝસિ કહે રાય સાંભળો કયાં ૧૩૬૫
 રથ વાળ્યો જ્યારે અર્જુન, રામ પ્રત્યે કહે જનજીવન.

દુષ્ટના ટાઢામીકા વચન, અને જનરામનું વળેલું મન

“કાહો બાઈ! હવે શું થાય? જિગામિયે તો ઉદર પર ધાય.
 કુંતાજીનો એ છે સુત, વિચારતાંમાં બાસે અદ્ધુત
 કહો હવે શું કરવું કામ! બીજો હોય તો મારે કામ!
 હું મનમાં વિચાર આજ, બાંધવ! તારા મનમાં શું કાજ?” ૧૩૭૦
 ત્યારે રામે વાચક કહ્યું. “થનાઈ, સર્વે થઈ રહ્યું,
 બ્રહ્માએ જે લખિયા લેખ, તે પાછા કયમ ચળે વિશેષ
 હવે ફોકટ શો સગ્રામ?” એવી વાણી બોલ્યા રામ
 “સુભદ્રાને મળવા તરૂં મુજને ઇચ્છા છે અતિ ઘણી.
 તે માટે તુજને ગમે જોઈ, બાત સર્વથા દરૂં તેહ ૧૩૭૫

હવે કહો, શોતા જન સારથીક થાએ રે” ૬૬૩ું જીવીસસુ. ૧૩૬૧ સાંભળે ત પ્રા. ૩૩ હો. વૃ. સલાળ ૧૩૬૨ આબ્યા પ્રા. ૩૩ આવે હરખ્યો ત હરણ, ફા. આનલો. ૧૩૬૪ કુંતાસુત ફા. પ્રા. ૩૩ ધર્મરાજ ફા. છે જલ હે ૧૩૬૫ ચપૂં ત. આ નથી રાય પ્રા. ૩૩ મી નથી ૧૩૬૬ ત ફા. પ્રા. ૩૩ ત્યારે રામ પ્રા. ૩૩ “જિગામીએ ઉદર પર શું થાય?” ૧૩૭૦ આજ પ્રા. ૩૩ હું આવ બાંધવ ૦ પ્રા. ૩૩ બાંધવ શું ૩ તમ ચિત્ત માય ૧૩૭૧ વાચક પ્રા. ૩૩ એક વાચક થનાઈ ૦ પ્રા. ૩૩ “થનાઈ એક સર્વે

આર્ય હપર નહીં મારે રીશ. ” ત્યારે બોલ્યા શ્રી જમદીયઃ

જેનજનેવીને વળાવવાની ખરેશમણી.

“આપણે બાધિર ! કરિયે એમ, સધળે મદિમા વાધે જેમ,
પૂઠે પૂજા મોકલો જાત ! નાના રિધની વસ્તુ જાત,
જો તમ ચિત્ત હોયે પ્રસન્ન, (તો) મોકલિયે ધન વાદન,
આપણુ સાથે જમ્યે રાવ ! જાતનીને પૂજ્ય વળાવાય. ” ૧૩૮૦

એવાં વચન સૂત્રી બજાવે, મન પ્રમત્ત થયા તરખેર
હરિવચને ધણું દર્પિત કરા, સામગ્રી કરે મળવા જવા.
એક લક્ષ ગુણ સગજ કયાં, માણેક ને હીરે પાખ્યાં,
સર્વ પદ્મ છુ મોનેરી સાજ, વાગે નેપૂરના બહુ વાજ.
એક સ્વસ્ત્ર ત્યાં છે માતમ, તેહનાં મદ કરનાં અંગ; ૧૩૮૫

અંબાડી મજ હપર શોભે દેખી દેવનાં મન લોભે.
તેમાં વસ્તુ ભરી આતિ ધણી. રતન, હીરત, મુગતકન, મણિ.
સદસ્ર એક રથ હેમ ઉઘોન, મણિ માણેકની ઝગકે જ્યોત.
વાયુવેગી હથ તેને જોડયા, દોઢ વૃક્ષવર્તા જાય દોડયા;

દૃષ્ટ સાથે બળશામનું ઇદ્રપ્રસ્થમન.

વસ્તુ અમમ્મ તેમાં ભરી, આમળ કરી જાયે દસધર દરિ. ૧૩૮૦
સો ગાડાં મુલું જર્બા, ત સર્વ સેક્ર આમળ ધર્બા.

વર્ણ. ” ૧૩૭૫ ત. અતિ એક. ૧૩૭૬ મારે તા. માહારી. ૧૩૭૮ વસ્તુ ફા. વ-
સ્ત્રાની. ૧૩૮૦ પૂજ્ય ત. ફા. પુર. ૧૩૮૧ મન ત. પ્રા.કા મન માંદાં ૧૩૮૨ મળવા
ફા. છે તાંદાં. ૧૩૮૪ સાજ પ્ર.મ. ત સાર. વાગે ત. વાગે, પ્રા.કા. પગે. બહુ
વાજ ત. પ્રા.કા અમમ્મ ૧૩૮૫ તેહના પ્રા.કા તે સદુનાં. ૧૩૮૬ પ્રા.કા. દેર-
તાનાં ચિત્ત. ૧૩૮૭ મણિ ફા. પ્રા.કા નણી. ૧૩૮૮ પ્રા.કા-“વાયુવેગી હથ તેની
એડે, બધ મૂળા વેળા દોડે દોડે ” ૧૩૮૯ ધર્બા ફા. પ્રા.કા. કયાં. ૧૩૯૨ ચા

ચાર સદસ આગળ ગાય, સોનાશીંગી, રૂપાંબુગી પાવ.
 બીજી ધેનુ અર્પતિમત સહી, બલમદ્ર કૃષ્ણ જાગે છે લેઈ.
 હીરા, માણ, મુગતાદગ જાણ, મોટાં તેલ આમળાં પ્રમાણ.
 દાસ, દામી, સેવકનો સ.ય લેઈ માથે ચાલ્યા જડુનાથ. ૧૩૬૫
 બલિભદ્ર કૃષ્ણ બન્ને બાવ, ખેન વળવા માથે જાય.
 સાથે જાલવ છાપન કોડ, મળવા જાયે શ્રી રણુકોડ.
 ઝોવી સમદશ બાધિત બેદ, ઉદ્ધવરથ જઈ પોહોત્યા તેલ.

ઉદ્ધવરથમાં સારસ અને લક્ષ્મીને આનંદ.

ખાંવને ગઈ વધામણી, (જે) આવે છે દાનકાનો ધણી,
 પાંડવ સાથ મરે મજા થયા, પાંડવના સમા ગયા. ૧૪૦૦
 પરસ્પરે તે બેટયા જઈ, માન દેઈ ધે. નેડયા સહી;
 જીતારા આયા સુમ કામ, ત્યાં જીત્યાં કેગારામ.
 હરી વિરાહમંડપ ત્યાં કર્યા, અર્જુન સુમદાને વર્ષા.
 પહેર મણી કોથી જડુપાત, સંવ સાગ મોતખ્યો અતિ,
 સુમદાને મળિયા રામ આત માગી ગવા ગામ. ૧૪૦૫
 સુમદાએ કર્યા વિદાય, જાલ માત દારિકા જાય.
 આત્રા માગી લખર ગયા ફેણી પારથ પસે રણા.
 અર્જુનને દનિ હેન જ ધણ, મદા પામુ પરથન જ -છું.

પ્રા.કા. બાર ૧૩૨૩ બલિભદ્રે કા જાત બન્યો બને લેઈ ત. શ્રી કૃષ્ણ. ૧૩૬૬
 કૃષ્ણ ત. પ્રા.કા. કૃષ્ણ જાગે ત. પ્રા.કા. બેને ૧૩૯૭ જાયે પ્રા.કા. જાય છે.
 શ્રી રામ. ૧૩૯૮ સમદશ કા રોસા કું પેલ કા બને તેલ કા. સને. ૧૪૦૦
 સંવ ત. પ્રા.કા. પ્રથમ કા ત. પરથનો ૧૪૦૨ તેલ કા તેલી લાગ. ૧૪૦૨
 જીવ્યાં પ્રા.કા. જીવ્યાં. ૧૪૦૪. સતોખ્યો અતિ. “સતોખ્યા સંવી.” કા.
 રતિ. ૧૪૦૫ રામ-પ્રા.કા. “રથમ”. પ્રા.કા. ના રીકાપરે એરું પણુ બેરું
 જાણતું નથી કે ૧૪૦૭ શ્રી પંડિતમાં કૃષ્ણ તે ઉદ્ધવરથમાં રણા ને અને જળરામ
 બાદ દારિકા પાછા વળ્યા એમ જણાવેલ છે; તેથી “રથમ”=કૃષ્ણ, એ પાઠ

વલ્લ.

પાસે રહ્યા શ્રી કૃષ્ણજી, સુભદ્રા હરખે મન રે,
ઐતાજન ! સહુ હરિ કહો, એમ વર્ષા અર્જુન રે.

કડવું ૨૭ મું.

રાજ મેવાડા.

એક દાસીની અર્જુન ઉપર વૈર લેવાની વૃત્તિ.

વૈશંપાયન વાણી બોલ્યા: સુષુ જનમેજય રાય જી !
અર્જુન સુભદ્રાને વરતાં, સરવ લોક સુખી થાય જી.
સ્વજન મિત્ર સહુ આનંદા (પણ) દુર્યોધનને રીસ જી;
શ્યામ મુખ થયાં યતુનાં, તે કૃપા શ્રી જગદીશ જી,
અર્જુન આવી બેઠા સમાર્માં, સાથે સારંગપાણિ જી.
ટુંખી દાસી આવી ધરમાં, બ્યાં બેઠાં પટરાણી જી.
પૂર્વે એક દિવસ કિંકરીને ખીજ્યા છે અર્જુન જી,
લપ્પાક એક ભારી લધુ વયમાં તે દાસીને રાજન જી !
તે દિવસની કોષાકાંત છે, અર્જુન ઉપર રીસ જી.

૧૪૧૫

દ્રૌપદીને ઘરોટ્ણી.

દ્રૌપદી પ્રત્યે વચન વદી જઈ દાસી નમાની થીય જી:

૧૪૨૦

ભિલકુલ મુક્ત નથી જ. ૧૪૦૬ ક્યાં ત. માં નથી. કડવું સત્તાવીસમું ૧૪૧૨ સરવ
લોક પ્રા. પ્રા. સહુ લોકને, ફા સંસાર. સુખી ફા સુખીઓ. ૧૪૧૩ સ્વજનન પ્રા.
કા: સ્વજન મિત્ર સર્વ આનંદા. મિત્ર ત. લોક ૧૪૧૪ પ્રા. પ્રા. મન રીસ જી
૧૪૧૬ ત. પ્રા. પ્રા. દાસી એક. બેઠાં વ છે. ૧૪૧૭ પ્રા. પ્રા.:—“પૂર્વે એક દિવસ
પ્રત્યે બોલ્યા છે અર્જુનજી.” આ પંક્તિ ગરોળર નથી. એક લોક તે ટુંખી છે ને
‘બોલ્યા’ સંજ્ઞમાં ‘ખીજ્યા’ નો ભાવ સચોટ ઉતરેલો નથી દિવસ ત. દિવસ
એ. ૧૪૧૬ કોષાકાંત પ્રા. પ્રા. કોષાકાંત. ૧૪૨૦ વચન વદી જઈ દાસી પ્રા.

“ અરે ! બાઈ ! સલિજ કહું તુજને દાર આખા અર્જુન છ,
ઓ બેઠા છે સભા વિષે તે સાથે જન્મજનન છ.”

દ્રૌપદીએ આનંદથી કરેલી સત્કારસામગ્રી.

એવી વાણી સંજી દાસીની દ્રૌપદી થયાં રળીયાત છ,
અતિ આનંદ થયો રાણીને, આખા ભણી નાય છ;
સામગ્રી પૂજની કરતી, હવેં ધણે મન માંય છ.

૧૪૨૫

આજ ધનંજયનું યશો દર્શન, સાથે શ્રી મુરાર છ;
પુષ્પ, ચંદન, અર્ધ્ય, આરતી, ઉપહાર કર્યાં તૈયાર છ;

(પછી) વધામણી દાસીને આપવા, માંડી ઉત્તમ સાર છ.

દાસીની બહેરવણી અને શોભતા સાલનો ખ્યાલ.

તેણે સમે ફરી દાસી બોલી: “ શું દરખાં છે માત છ

અર્જુન વરિયા સુભદ્રાને, શી કહું તમને વાત છ ?

૧૪૩૦

રામ-કૃષ્ણની ભગિની કહાવે સુભદ્રા નિ.ધાર છ;

તેને પટરાણી કરશે અર્જુન, અર્ધ્યાગે રાખે એ નાર છ.

હવે તુજથી પ્રેમ ઊતરશે, અર્જુનનો જે સર્વ છ;

નિત્યે તમને દેખી સુભદ્રા ધણે આજુશે ગર્વ છ.

મ. ફા. જઈ વચન કહ્યા દાસીએ. ૧૪૨૧ વ. ફા. દારે ૧૪૨૨ ઓ. ફા. સભા
વિષે તે તો બેઠા છે. ૧૪૨૩ સંજી ફા. સુષુપ્તા. ૧૪૨૪ એકલી વ. માં આ પંક્તિ
નથી. પરંતુ ભાવ અર્થે તે જરૂરી છે તેથી પ્રા.કા. ફા. માંથી લીધી છે. ૧૪૨૫
જણે વ. ધરી. મન માંયછ-ન. “ મન સાયછ ”. ૧૪૨૬ શ્રી મુરારછ-પ્રા.કા. ફા.
“ શ્રી મહારાજછ.” ૧૪૨૭ અર્ધ્ય પ્રા.કા. ફા. “ અગર.” પરંતુ “ અર્ધ્ય ”
એક આવરવડ ઉપહારસામગ્રી હોવાથી સ્વીકૃત પાઠ લખિત છે. કર્યા વ. પ્રા.કા.
કા. કરા સરવ. ૧૪૨૮ માંડી ફા. સાડી ૧૪૨૯ ફા. હરખો છે. ૧૪૩૦ વરિયા
પ્રા.કા. વરિયાં; વ. વરી આખો, ફા. તો વરી. અર્જુન ફા. પ્રા.કા. અર્જુને.
તમને વ. તુજને. ૧૪૩૨ કરશે અર્જુન ફા. કરી ચાપશે. રાખે એ ફા. રાખશે.
૧૪૩૩ તુજથી પ્રા.કા. તુજ પરથી, વ. તુજને. જે વ. જે હતો. ૧૪૩૪ એકલી

તેને વચ વરતશે ખાચ, તમ ઉપર નહીં પ્રીત છે.
 મુજ જોતાં અર્જુન મન નેશં ચંદ્રચક્રોતી રીત છે,
 તે બેદુને વચ તમે વરતશો, તે મુજને છે શોક છે.”

૧૪૪૫

દ્રૌપદીનાં રસણ અને સાચ દેવાની વૈવારી.

એવાં વચન સંજુતાં, પટરાણી કપેં યથો સર્વ ફાક છે,
 રીસ અપરિમિત ચઢી રાણીને, ક્રોધે જાજીલમાન છે;
 સુભદ્રા અર્જુન પરણ્યાં જાણી ચગીરે નવ રહી સાન છે. ૧૪૪૦
 દીન મુખ શોકાતુર ચર્ષને, તજ્યો સર્વ ચમુખાર છે,
 દિદોળા ઉપર જર્ષ બેડી દુષ્કરજાનકુમાર છે;
 મસ્તકે કર દર્ષને બેડી, આસુધારા વહે ચક્ષ છે,
 પછી અર્જુનને સાચ દેવને જળ લીધું પ્રસક્ષ છે.

કૃષ્ણની પ્રાપ્તિ કુક્ષિત અને સુભદ્રાને વિનયશિક્ષા.

શ્રી કૃષ્ણજીએ દ્વારથી જણવું, ‘જે સતી કરે ઉત્પાત છે’. ૧૪૪૫
 એકતિ તેણી સુભદ્રાને જામ એ રીખડી ગાત છે.
 શિક્ષા સ્વામીએ એમ દીધી. “તું જર્ષને લગજો પાવ છે;
 પટનાણીને પગે લાગતાં, કંશે સઘ કૃપાવ છે.

૯. આં આ પક્ષિ નથી; પરંતુ ૧૪૩૫ માં પક્ષિનો ભાવ (‘તેને’ એટલે કોને? સુભદ્રાને જ) વિશેષ સ્પષ્ટ અને સુચોદ વચ આવર તેની જરૂર છે; તેથી પ્રા.મ. ફા. ની પક્ષિ વિશેષ યોગ્ય દોષવધી સ્વીકારેલી છે. ૧૪૩૫. પ્રોત વ. “પ્રેમ”. પરંતુ ૧૪૩૬ માં પક્ષિમાં ‘રીતછ’ સંબંધ સાથે પ્રાચ્ય બેસનો આવતો નથી, તેથી તે યોગ્ય નથી. ૧૪૩૬ મન ફા. મથે. પ્રા. મ. તે. ૧૪૩૭ તેં વ- “તે મુજ દેહ છે ચોવછ” ૧૪-૮ પગરાણી પ્રા.મ. ફા. પટરાણીનો. ૧૪૩૯ કોને? પ્રા.મ. કોઈ વથો જાજીલમાનછ ૧૪૪૦ ચગીરેન્કા નવ રહી શરૂ ને સાંનછ, ૧૪૪૧ વળ્યો પ્રા.મ. ફા. વળ્યા. ૧૪૪૨ વ. રાજકુમરીછ. ૧૪૪૩ ત. બેડી છે. અ. સુ- ખારાં પ્રા.મ. આસુધાર બે ચક્ષછ.ત વહેછ.૧૪૪૫ દ્વારથી વ. દારિદ્રા; પશ્ચલલી- આની ગેરસમજ છે, કારણ કૃષ્ણ તે વેળા ઉદ્ગ્રસ્થમા જ હાજર હતા. ૧૪૪૬

(ત્યારે) ઘુજને તે વરદાન આપશે, હાં ધરી ચિત્ત માંય જી,
તું તે વારે એમ માગજો: “મારા પુત્રને રાજ્ય જી.” ૧૪૫૦
એ વિવિધે શિક્ષા દીધી, હવે હરિએ તેણી વાર જી,
સુભદ્રા અર્જુનને તેડી, આઘ્યાં અંતઃપુર માંલ જી.

વલ્લભ.

આઘ્યાં અંતઃપુરમાં જનએ હરિ દ્રૌપદીને મળવાય રે;
નર, નારાયણ એ જોડે રાધે ભગિનિ સુભદ્રાય રે.

કડવું ૨૮ મું.

રામ રામશ્રી.

અર્જુનમાં જન્મતું સર્વ તેજની સકાન્તિ.

આઘ્યાં અવાસ માંહે અર્જુન નાથ જી, શ્રી શારંગધર હરિ છે સાથ જી; ૧૪૫૧
શ્રી કૃષ્ણજીએ મન કર્યો વિચાર જી: “પટરાણીને ક્રોધ અપાઃજી.

જાણ્યો ક્રો. જાણ શીખવે વાતજી. ૧૪૪૬ માય પ્રા.મ. મોઝાર. ૧૪૫૦ એમ
માગ્યો ત. પ્રા.કા. માગ્યો કહીએ. રાજ પ્રા.કા રાજ્ય નિકાર. ૧૪૫૧ એ વિધિએ
પ્રા.કા. એવી હવેં ક્રો. આ આને જાણે ૧૪૫૨ નું બીજું પાદ છે હવેં પ્રા.કા.
ભગિર્નાને. ૧૪૫૨ ત. અરજીનને કાચે, પ્રા.મ. અર્જુન કાચે. આઘ્યાં પ્રા.કા:—
આઘ્યાં હરિ. ક્રો. આ ૧૪૫૧-૨ આમ છે:—“મે એ મહુ તે વીરે કહેજે જાણ,
માન વચન નરધાર; એ વીરે શી રા દીધી હરીએ, આઘ્યાં અંતરપુર મોઝાર.”
૧૪૫૪ એ જોડે કાચે પ્રા.કા. જોડે સાચે, જે કડવું અઠ્ઠ વીસમું. ૧૪૫૫ ત. શ્રી શાર-
ંગધરની સાથજી. આઘ્યાં...નાથજી-પ્રા.કા. “આઘ્યાં અવાસમાં હરિ અહીં હાથ-
જી.” ત્યાર પછીનું પાદ જોતા, આ પાદ અધિકૃત લાગે છે. માંલ “આઘ્યાં
હાથી હાથજી” અને “હરિ છે સાથજી” થી સહજમનની પુનરુક્તિ થાય છે. વળી
આ કાવ્ય ટાળવાને ‘હરિ’ નો અલ્પપ્રચરિત અર્થ ‘અર્જુન’ લેવા પડશે.

આલ.

“ કોષે પૂરી છે પટરાણી, રખે દેતી આપ ! ”

પછી બેઠ એક રમ્યો મહી, માર્ગ માર્ગે વિશ્વંવાપ.

બ્રહ્માની સૃષ્ટિ વિષે જે તેજ ત્રિભુવન,

તે મૂકીલી અર્જુન વિષે પ્રભુ જગજીવન

૧૪૬૦

(ત્યારે) કાન્તિ ચર્ષ અર્જુનની સુરજકિરણ આકાર,

શકે અરક હિંદે થયો જાણે રાજજીવન મોઝાર.

પ્રથમ તો એ કહેવાય છે નરનારાયણ અવતાર,

તેવા માર્ગે વળી તેજ મૂક્યું, ચર્ષ રહ્યો ઝાતકાર.

સુરજકિરણ વસુધાકર થયા, અને મહા ઉઘોત,

૧૪૬૫

પણ વિજ્ઞાનીના તેજથી, વિશેષ ઝગકે જ્યોત

અર્જુનના કમોદીપક શુભાર

અનગ જાણે માન મૂકી, દેખી અર્જુન ભૂપ,

દેવાગનાને મોહ પમાડે, છે શોભા સાગર રૂપ

મુકુટ મસ્તક મનોહર છે, શોભિતા ચણુગાર,

જાણુમધ, જેરખા, પોચી સોદે મુમતાજી હાર

૧૪૭૦

હેમમાળા મુદ્રિકા ધણૂ તેજ કરમાં ઝગકે,

કટિનધ યુલ રતન-કનકમય તે જ્યોતમાં ધણૂ ચગકે,

૧૪૫૬ ત પટરાણી ૩ ૧૪૫૭ દેતી ૩ દેતા ૧૪૫૮ વિશ્વંવાપ પ્રા.ક. આપ, કા. અપી આપ ૧૪૫૯ બે-પ્રા.ક. શ્રી પ્રભુ રામભણ વર્ષ ૧૪૬૦ મૂકીએ પ્રા.ક. મૂક્યું પ્રભુ-પ્રા.ક. શ્રી પ્રભુ અચરણ સર્વ ૧૪૬૧ પ્રા.ક. ચર્ષ છે ચુ. ૧૪૬૦ પ્રા.ક. સુવર્ણ કિરણાકાર ૧૪૬૨ રાકે-પ્રા.ક. રાકે દ્વાદશ સર્વ ૭૫૦ રાજ-દ્વાદશ સર્વ ૭૫૦ એ વચનથી સાવ વિરોધ પ્રગટ અને ભગ્ન થાય ૧ ૧૪૬૩ પ્રા.ક. પ્રથમતા ૧૪૬૫ ગૂરજ-પ્રા.ક. -સુવર્ણકિરણ સમાન થયા, પાર અ.ક. -સ્વીકૃત પાકમાં સારી અલકારગ છે ૧૪૬૬ પણ-પ્રા.ક. -વિદ્યુતકે તેજથી, ઝગકે પ્રા.ક. રીપે-૧૪૭૭ પોચી પ્રા.ક. મા નથી, સોદે-૭-મુમતા કલ આરોપ્યા હાર ૧૪૭૨ શુભ-પ્રા.ક. સુમત રતન કનક તેજ-જ્યોતમાં ૩

બાવના ચંદન, અગર બહેકે, કેસર, કપૂર, કસ્ટૂરી,
અત્તર, ચૂબા, ગુલાબચં વપુલેપને વાસ મધુરી.
મૃગમદ સહિત કેસરની અર્ધા શોભે બાલ અર્ધ ઈંદુઃ ૧૪૭૫
કાને કુંડળ લગાકે, ચગકે લાલ રત્નનાં બિંદુ.
વસ્ત્ર અમૂલક કૃષ્ણકૃપાથી કાપાં છે પરિધાન,
અંગે આભરણુ વસ્ત્ર શોભાથી રૂડા દીસે રાજન.

અર્જુન કૃષ્ણ અને સુમદ્રાનું દ્રૌપદી સાથે મિલન.

આગળથી ચાલે કૃષ્ણ અર્જુન કર મહિમમહિ ઝાલી;
પાછળથી સુમદ્રા રાણી ગાણેમાણે ચાલી. ૧૪૮૦
મદા ક્રોધવશ પટરાણી બેઠાં છે જોણે કાર,
તેણે સ્થાનક આવિયાં અર્જુન, સુમદ્રા, ને મોરાર.
પ્રતિબિંબ તેજ પડે ધણું ને કાન્તિ બહુ પ્રકાશ,
કમમગ જ્યોત રહી ધણું હિલોત મધ્ય આવાસ.

અંબાથી દ્રૌપદીની રીસને બતાર.

દેખી દ્રૌપદી બેઠાં થયાં, માનુની પામી લાજ; ૧૪૮૫
“બેસો બેસો મારા સમ છે”, શ્રી હરિને કહે મહારાજ !
દ્રૌપદીના અંતઃકરણમાં જર્જર વર્યા શ્રી જગદીશ;

તેજ માંહાં. ૧૪૭૪ ગુલાબચં પ્રા.કા. ગુલાબ સહિત. વપુલે-પ્રા.કા. વપુ સુમધ
બહેક મધુરી. ૧૪૭૫ ત. મૃગમદ. અર્ધ ત. અર્જુની; પણ લલીબાની ભૂલ છે.
૧૪૭૬ લાલ ત. માં નથી; ફા કોટીમાં. ૧૪૭૮ ફા. રૂડા ૧૪૭૯ પ્રા.કા.-કૃષ્ણને
અર્જુન કરમાં ઝાલી. ૧૪૮૧ જેણે ત. તેણે ૧૪૮૨ આરિયા ત. ફા. આરિયા.
અર્જુન પ્રા.કા.-માં નથી. પ્રા.કા. દેવ મોરાર. અર્જુન-ફા. કૃષ્ણ અર્જુન, સો-
ભદ્રા છે સાર. તેજ ફા. માં નથી, પ્રા.કા. જે. ૧૪૮૫. માનુની-ત. પ્રા.કા. નું પા-
કાંતર:-“મનની તે મૂળ લાજ.” સ્વીકૃત પાઠ બીની સ્વાભાવિક લગ્ન અને
પતિપ્રેમનો ભાવ દર્શાવે છે, તેથી સુચાલ છે. ૧૪૮૬ પ્રા.કા. ની પ્રત બીજી:-
“બેસો બેસો મારા સ્વામી હા, શ્રીહરિને કહે મહારાજ.” શ્રીહરિને પ્રા.કા. ફા.

તેણે કરી પટરાણીની તપ બારી સહુ રીય.

જલમંજલિ દ્રૌપદીએ નાખી દીધી, દેખી અશુન નાય;

પ્રભામ કરીને રહી બી, અગળા જોડી હાય.

૧૪૬૦

સતી વિમાસે: " ધણે દિવસે આગ્યો મારો રવામી, "

ક્રોધ તણ, સુતિ કરે અગળા, મનમાં લગ્ન પામી.

દ્રૌપદીનો લગ્નપદી પદ્યાત્મક અને કાવ્યપરિવાપ.

" હું અશુભ અગળા, શુદ્ધિ થોડી, નીચ નારીનો અવતાર;

મારા કંથ ! સદા કુસળ રહો, લક્ષ કરો તમે નાર. "

વદાલપણું સતીને આપ્યું — 'કામળ મારો કંથ'

૧૪૬૪

ધણે દિવસે વનથી આગ્યા, સાધુસિરોમણિ સંત. "

વિરહ વાપ્યો, રાણીએ જઈ દાખું આલિંગન,

પાંચાલને શુભ બરી ભેટ્યા, બાવ ધરી અશુન.

પાંચ દેખી પટરાણી, પાંચાં મન આનંદ:

સતીપ્રાપ્તિ અશુનને એમ રૂપ્યા શ્રી ગોવિંદ.

૧૪૭૦

સુભદ્રાનું દ્રૌપદીને નમન.

પછી સુભદ્રાણ પાસે આગ્યાં, મનમાં હર્ષ ન માય,

કર જોડી કાંધી પ્રદક્ષિણા, નમ્યાં રાણીને પાય.

વલણ.

નમ્યાં જઈ પટરાણીને, પગે લાગણું ધણ કરે રે,

સુભદ્રા થી સ હાથ મૂકી, સતિ આવી હૃદયરે રે.

શ્રી હરિ ૧૪૮૭ કા. શ્રી હરિ દુર્વા ના— ૧૪૮૮ તથા પ્રા. કા. મા નથી.

રુદ્ર કા. મન. ૧૪૯૧ ધણે ત થણે કા. આગ્યા મારા. ૧૪૯૪ કરો કા. વરો.

૧૪૯૫ સતીને આપ્યું પ્રા.કા. અતિરો વ્યાધુ ૧૪૯૬ ત. ધણ ૧૪૯૭ પ્રા.કા. મેદે.

પ્રા.મ કા. રાણીને. ૧૪૯૯ ત મા 'મન' નથી. પ્રા કા પાંચને. પામી. ૧૫૦૦

ત્યાં એમ. ૧૫૦૨ કા. નથી. ૧૫૦૩ પટરાણીને ત. કા. પગે રે. પગે પ્રા.

કડવું ૨૯ મું.

રાગ સામેરી.

દ્રોપદીએ સુભદ્રાને આપેલાં પાંચ વરદાન.

દ્રોપદી વાણી વહે: “અભિમાય તારે હોડે;
તમેા વરદાનને માગે, લાજ સર્વ પરિત્યાગે ”

૧૫૦૫

ચાલ.

“લાજ મૂડી માગે વર, ” સતી એપ બોલ્યાં વાણુ રે.

તેણે સમે બોલ્યાં સુભદ્રા ભેડીને બેઠુ વાણુ રે.

પ્રતિષ્ઠા કરી સતીની, સુભદ્રા વધતાં વાણી વહે રે:

“બાઈજી ! એક આરત પૂરજો, અભિમાય છે મારે હોડે રે. ૧૫૧૦

એક વાર વર મુજ આપીએ, ” એમ કહે સુભદ્રા રે.

(ત્યારે) સતી કહે છે: “શીઘ્રે માગે, જે મન ઈચ્છા યાવ રે ”

“ પ્રથમ વર એક આધિગે મા ! નિત્ય તમારૂં દર્શન રે,

તમ ચરણની સેવા ત્રિમે સદા રિથત રહેા મુજ મન રે.

બીજો વર આપા તમારી નવ લોપૂ નિ ને રાત રે. ૧૫૧૫

તમાગ હેનતી કરણા મદા ત્રિમે મુજને માત રે.

જા. “પમે લાગ્યા વધુ કરી રે.” પ્રા.કા હરવરી રે કડવું યોગલક્ષ્મીસમું. ૧૫૨૫
પ્રા.કા. હોય તારે ફા તે વરદાનને માગ, લાજ સર્વ પરિત્યાગ, પ્રા.કા:-“તે વ.
રદાનને માગે લાજ વળને હોડે.” પણ કપરની પક્તિ એવા = માગે ” પણ
જે તેને મળતો અનુષ્ઠાન ભેડે, તે પ્રા. કા. ની પક્તિમાં નથી તેમ આ પં-
ક્તિમાં “હોડે” નો અર્થ “હૃદયમાથી” પરાણે કરતો જડયો. ચાલ પ્રા.કા માં ‘લાજ’
છે ૧૫૨૭ વાણુ પ્રા.કા. વાણી ૧૫૨૮ વાણુ પ્રા.કા. વાણી. ફા. મા પહેલું ચરણ
જડયું છે. ૧૫૨૯ વાણી ફા. મુખ પ્રા.કા ને ફા. મા ‘વચ્ચતા’ નથી. ૧૫૧૦.
આરત પ્રા.કા. ને ફા: “આપા ” “આરત ” માં આટલે માગણીનો ભવ ડીક
રહેલો છે ૧૫૧૧ મુજ પ્રા.કા મા નથી. ૧૫૧૨ ફા. હરજાય. જે ફા તમેા.
૧૫૧૪ પ્રા. કા રહે. ૧૫૧૬. હેતની પ્રા.કા: “હિતની.” હિતની કરણા જેની

ત્રીજો વર તમ પાસે રાખો સેવાને હું દાસ રે;
 ધર્મથી મતિ ચળે નહીં, એ માગ્યાની મુજને આસ રે.
 ચોથો વર કે દિવસ માતા ! ન કરવી તમારે રીસ રે,
 અપરાધ મારા ક્ષમા કરવા, જે હોયે અહરનિચ રે." ૧૫૨૦
 એવાં મુબદ્દાનાં વચન સંજી, સતી કહે: "તૂ ધન્ય રે
 એ સર્વ હો તારે વિષે, વળી મામ ખીજૂં વચન રે."
 ત્યારે સાધુ મુદ્દા મુબદ્દા મુખ મધુર બોલે સ્વર રે,
 મહા દીન રાણી મુખ વહે, જોડી બન્ને કર રે
 "હે માતાશુ ! જે કૃપા કીધી મુજ ઉપર આજ રે, ૧૫૨૫
 તે સર્વથા હોય પુત્ર મારો તેહ પામે રાજ રે."

પ્રથમી વચાયનાથી દ્રૌપદીને કોષ

એવું સંભળી યઈ સતી રાણે જાગૃતમાન રે,
 મુબદ્દાનું વચન સંજીવતાં કરીરે રહી નહીં સાન રે.
 કોષે વાણી વહે વળતાં "કાણે સિક્ષા દીધી તુને રે ?
 એવું માગવા તારે મતિ ક્યાંથી જ્યારણ કહેજે મુને રે. ૧૫૩૦
 કાણે છુદ્ધિ આપી તુજને જેણે માગ્યું વરદાન રે ?

હરો ? પ્રા. કા. ના દીકરાને આમા મઈ કેમ નહીં ખૂટ્યું હોય ? એમ સાગે છે
 કે એ હરીમાની ભૂલ હરો, અને દીકરાને તે કહાવી શખી હરો ! હીમો ત. પ્રા.
 કા. મા. નથી ૧૫૧૬ ચોથો પ્રા. કા. કા. અત્યંત તમારે કા. પ્રા. કા. "તમે".
 ૧૫૨૦ જે હોય-પ્રા. કા. "જે જડે મુજમા મિત્ર રે" પરંતુ માણસ ભૂલને
 ખાત હોવાથી હું કદાચ રાજ ભૂલ કહું તો પણ તમારે માફ કરવી, એ વધુ યોગ્ય
 છે ૧૫૨૨ માગ કા. માગો ૧૫૨૩ પ્રા. કા. કરી, કા. યઈ ૧૫૨૪ કા. વહે છે
 ત. કા. જન્મો ૧૫૨૪ જી. ત. તમે. પ્રા. કા. જે તમે ઉપર પ્રા. કા. મા. નથી, ત
 અતિ થઈ ૧૫૨૭ રાણે કા. પ્રા. કા. રીસે ૧૫૨૮ રહી પ્રા. કા. મા. નથી ૧૫૨૯
 તુને પ્રા. કા. તેહ. વળતાં પ્રા. કા. મુખથી ૧૫૩૦ તારે કા. પ્રા. કા. વારી ક્યાંથી
 કા. પ્રા. કા. નહીં જ્યારણ કા. પ્રા. કા. સત્યારથ પ્રા. કા. કહે એડ રે ૧૫૩૨ ત.
 માહે શી ભગવાન રે ૧૫૩૧-છુદ્ધિ આપી પ્રા. કા. "જ્ઞાન આપ્યું" જેણે

હું જાણું છું કે તુજને શીખવ્યું છે માર્ગમાં ભગવાન રે
સહ કૃષ્ણના આપ્યા વિના તારે નવ આવે મન "

કૃષ્ણ પ્રતિ કોધવચન અને અભિગ્રામ.

એવું કહીને કૃષ્ણ પાંચી વરે કોધવચન રે:

" કામધુગારા કાળિયા ! અથા ! હું તારી ચતુ નથી રે. ૧૫૪૫

" મેં તારૂં શું વણસાડ્યું ? " એમ કોધવું બોલી સતી રે.

" તારા મનનું સર્વ જાણ્યું હેત હરિ ! મેં આજ રે

ધાઈને પેસે ધર માહે, બહેન ! કહી મહારાજ રે !

ભગિનિભાતની પ્રીતિ તારી સરવે લહી મેં ફેાક રે.

બેન તે સુભદ્રા ખરી, હરિ ! હું તે લોકલોક રે. ૧૫૪૦

સુભદ્રાએ બોલાવતો તું દૂર રહી ભગવંત રે,

સુભદ્રાને શીખરી ત્યારે જાણ્યું સર્વ વૃત્તાંત રે.

એ સર્વ તારાં સામ્યાં લક્ષણ સુભદ્રાનો નથી વાંક રે;

મળું એનું હૃદયું : એ શું જાણે ? બાપડી રાંક રે.

મારો વંશ ઉછેર કરવા, (તારી) છૂંકા ચાલી સદક રે, ૧૫૪૫

મારા સરખું તારે ચાલે, હજી ઉજળું રૂટક રે.

સોળ સદસ એ તારે છે ઘેર, માઠ સદસ મેતાન રે,

(પછી) હું સરખો થઈ બેસજો, તું અતે સ્થામળવાન રે. "

પ્રા.કા. 'માયાનું', ફા. "માયનું" ૧૫૩૩ સુચ પ્રા.કા. "મતિ" ૧૫૩૪ કૃ-
ષ્ણકું પ્રા.કા.:-"કૃષ્ણ (દ્રીપદી) પડે શું" પર તુ રવીરૂપ પાઠ સદજ લાગે
છે; કારણ હવે સુભદ્રા સાથે તેને વધુ બોલવાનું કાઈ પ્રયોજન ન રહેતો કૃષ્ણ સાથે
બોલવાનું થાય છે. ૧૫૩૫ કાળિયા ફા. સામળા, ૧૫૩૭ હેત પ્રા. કા. મા. 'દેવ'
છે, ૧૫૩૯ બોલી પ્રા. કા. બોલે, ફા. બોલ્યાં. ૧૫૩૯ પેસે પ્રા.કા. ફા. પેસતો
૧૫૪૦ તે ફા. તાહારે ૧૫૪૧ દૂર રહી. પ્રા.કા. "તુજને સહી". પછી "દૂર
રહી" મા. સાવ કીક રહેલો છે. ૧૫૪૨ ફા. મેં જાણ્યું. ૧૫૪૩ નથી પ્રા.કા.
'નહી, ત. નથી કયો. ૧૫૪૫ સદક પ્રા. કા. ચટક. ૧૫૪૬ ત. માં 'હજી' પડ્યું

એ સાપ સતીનો કૃષ્ણને તું જનમેજય અવિધાર રે
સમુદાય સુત શ્રી કૃષ્ણના તે માટે ચલા સંહાર રે.

૧૪૫૦

કૃષ્ણે દ્રોપદીને સંતોષી.

ક્રોધ દેખી સતીનો શ્રી કૃષ્ણ કરે છે હપમા રે:
“અપરાધ જે હોય મારો તે, પાંચળી ! કરજો ક્ષમા રે.
એ માફે વાંક મારો નથી બાઈ ! જાવિયં બાવેગરી રતિ રે,”
વિનયવચન વિવેક કહીને મતોષી પ્રભુએ સતી રે.

૫૬૫.

સતી સંતોષી શામળિયે અંતઃપુર મોઝાર રે;
સુમદા ને અર્જુન દરખ્યા દવો જ્યજ્યકાર રે.

૧૪૫૫

કંડુ ૩૦ મું.

રામ મેવાડો

સદપત્નીઓના દિનેક અને દોળ,

વૈરાગ્યપત્ર બોલિયા મુગુ જામેજય રાય !
પાંચળી પ્રસન્ન હવાં હરખ સગવે ચાય.

ચાલ.

સુમદા અર્જુન દરખ્યા નારી જાને માય.

પારથ એમ સવળે જીવર્ષો, જે કૃપા પૂરવ જગનાય.

૧૪૬૧-

ઉ. ૧૪૫૭ સાક ફા. આઠ ૧૪૬૨ ત કૃષ્ણ ૧૪૫૦ શ્રી કૃષ્ણના ફા. ૮
૧૪૫૪ પ્રભુને ફા. ૮: “દ્રોપદી” “સંતોષી”-ફા. “સમભરી દ્રોપદી સતી રે
કાંતે ત્રીપદ મેવાડે-આ કા. આ “ધનાશ્રી” રામ ઉ. ચાલ પ્રા. કા. માં ૮
ઉ. ૧૪૫૮ પ્રસન્ન ફા. ૫૧ હરખ તે તરફાને મન ચાલે રે. ૧૪૫૬ પ્રા. ૧
ફા. “સાપ ઉ.” ૧૪૬૦ કૃષ્ણ પ્રા. ૧. “કૃપા શ્રી જગનાય ઉ.” પૂરવ

પછી પાથ' ધણું મુખ પામ્યો રામા, રાન્યપિલાસથી,
દ્રૌપદી સતી, સુભદ્રા મેઢુ અગામી નવ યાગે પાસથી.
બન્ને સ્ત્રીમાં પ્રેમ ધણો છે, રમે, જરમે, ને સાથે સુએ;
કંથ ઉપર હેત રામે, મારોમાંકે સુ મદુઃખ કહે.

એક દિન અર્જુન સજા મવા છે બન્ને આ ભેડી મળી. ૧૫૬૫
અતિ દાસ કરતી મારો માંડ, [ને દં મન માંડ રજો.
“હરો બાઈ! તમે કેમ વર્ષ ?” અન્યોઅન્ય વારતા કરે,
વચન સાંભળી દ્રૌપદીનાં સુભદ્રા શં ઉચ્ચરે: ૧

સુભદ્રાનો પોતાનો હમનો ઉત્તિહાસ.

“અર્જુને અતી નું રરરપ છીરૂં મદંત, મન્યામી થયા,
ગોમતી મંગમ તીરૂં કરવા, આા ને દ્વા રડા રલા ૧૫૭૦
એક ક્વિ: અવધૂતને ભોજન બલ જિજ્ઞાસે લાવિયા,
ત્યારે મેં ત્યાં રરર. દીહૂ, મન મારે જાવિયા.
મનમાં મેં નિશ્ચય કર્યું જા વરૂં ને એને વરૂં.

(પછી) ઉત્સવ જાતાં નાથજીએ હંજી તે વર મહે કર્યું.

મુજ નિમિત્ત બ ને મુક દીધું જદુ દાર મનારિયા. ૧૫૭૫

સંગ્રામ રણ જિતી કરીને (પછી) વરી મુજને લારિયા. .

સંસાર મહિ થર્મ વાંતા મુભદ્રાનું દરણ થયું,

આ નથી. ૧૫૬૧ પામ્યો કે પામીયા. પ્રા. મા પામ્યો રામા ત રામ; પણ લ-
હીઆની ચૂક હરો. ૧૫૬૩ સાથે મુએ પ્રેમ. “સુએ રહે.” ૧૫૬૫ ત દિવસ.
રુઆ પ્રા. મા ફા સજા માંદાં ૧૫૬૭ વારતા પ્રા મા “વાનો.” વધી લ
પધાર્યા; પણ તે થોડ્ય નથી ૧૫૬૯ મદંત-પ્રા. મા: “મહન”; પરંતુ ‘મદંત’
માં ‘સાપુ’ નો લાવ છે ૧૫૭૦ કરવા ફા. નાહવા. ૧૫૭૧ પ્રા. મા: “એક
સુમે અવધૂતને ઘેર જામજ જિજ્ઞા લાવીયા” ફા. માં જીજ્ઞા વરજ પડ્યું છે.
૧૫૭૨ ફા. માં પહેલું ચરણ પડ્યું છે. ૧૫૭૪ “વન માહે” ફા. ને પ્રા. માં “મા-

જે વર્ષા મુજને ધનંજય, વૃત્તાંત મેં તમને કહ્યું.
હવે બાઈ! કહો તમે કેમ વર્ષા ? ” સુભદ્રા વાણી વહે,
દ્રૌપદીને લક્ષ્મીને ક્ષતિહાસ.

“ તે સાંભળવા પટરાણીજી ! અભિલાષ છે મારે હટે. ” ૧૫૮૦

(ત્યારે) દ્રૌપદી કહે: “ પિતા મારે સ્વયંવર મંડાવિયો,
દેશદેશના મહારાજ આગ્યા, બાણ્ય ભૂપતિને યથો.
નવખંડના નરપતિ મલિયા; સ્વર્ગવાસી દેવતા,
સ્વયંવર સાંભળી તે આગ્યા, ત્રણે ભુવનમાં જે હતા;
મારા પિતાએ પણ પોકાર્યું:— મત્સ્યવેધ જે નર કરે. ” ૧૫૮૫

(તો) સર્વથા દ્રૌપદી પુત્રી જઈને તે વરને વરે,
પછી, સર્વ રાજા ઉડિયા કાણે મત્સ્ય વેધાયો નહોં,
(ત્યારે) પિતા મારે એમ ભણ્યું જે કન્યા કુંવારી રહી;
પછી પાંચ પાંડવ જ્યાં હતા અર્જુન ત્યાંથી ઉડિયા,
સાન છાંધી સામજે (ત્યારે) ધસી સ્તંભ પાસે ગયા. ૧૫૯૦
પાવક ધનુષ્યને પ્રણમીને પછી મત્સ્ય વેળ્યો બળ કરી,
બહુ સુમટ બળિયા દેખતાં, મેં વરમાલ જઈ કંઠે ધરી;

(ત્યારે) જોડા બળિયા ઉડિયા, સંપ્રામે સામા આવિયા,
મહામોટા અતુલ બળિયા સર્વ ભૂપ દાર મનાવિયા;
સુખભંગ સર્વે ક્યાં કરુ, જિત તે હજી મહિ ફરી. ૧૫૯૫

રમમાં'. ૧૫૭૮ તમને ફા. માહી. વર્ષા ફા. વરી. ૧૫૭૯ વહે ફા. એમ વહે.
૧૫૮૦ અભિલાષ પ્રા.કા: “ અતિ ક્ષમ્ભા ” ત. અભિવેક. ૧૫૮૧ મંડાવિયો ત.
મંડાવે; જડતા રૂપનો સંસ્કાર લહીયાનો છે. ૧૫૮૨ યથો પ્રા.કા. ફા. યથું. ૧૫૮૫
પોકાર્યું ફા. પોકાર્યું. ૧૫૮૫-૮૬. પ્રા. કા. માં આ બે પંક્તિ આમ છે:—

“ માત્ર માત્ર પિતા સહુ જોતાં પણ પૃથ્વીપતિમાં ધરે,
મત્સ્યવેધ જે કરે તેને સર્વથા દ્રૌપદી જઈ વરે. ”

૧૫૮૭ ત. ઉડયા. ૧૫૯૧ ત. પ્રણમીને. ૧૫૯૨ બહુ પ્રા.કા. સર્વ. પ્રા.કા. મેં
વરમાળા કંઠે ધરી. ૧૫૯૧ ત. આવયા. ઉડયા. ૧૫૯૩ ત. મનાવયા. ૧૫૯૫ યજ્ઞ

(૫૬) પિતા મારે પરણાવી, હું એ વિધિ પાસ્યને વરી.
સ્વયંવરમાં હું વરી પૃથવીપતિ સહુ દેખતાં;
ત્રિભુવન મહિ હાક વાગી (જે) પાંડવ સાથે થયા છતા.
એવું બધ દેખી હું વરી, વળી પ્રાક્રમ મોટું કર્યું.

જેમને મોઢવાનું સુખદાને મહેરું

(૫૭) સંન્યાસી જોગીને મોઢી વૂં, તેમાં શું દીઠું ખરું ? ૧૧૦૦
જોગી અતીતને વરી અમળા રૂપ રૂઝે વાન રે,
પથુ જાદવને છુદ્ધિ કાંઈ સ્થંભી ? હીનજાત શું લહે જ્ઞાન રે ?
જો રાજ હોયે પૂરવનાં, તો આતુરી જાણે તમે,
જેને તેને વરતાં હોડો, જેમી તારે મન ગમ્યો !

તેમાં તે બળ તેં શું શુભ દીઠું ? વિભૂતિ અંગે ભરી. ૧૧૦૫

(૫૮) હું જાણું છઠી જૂરકી નાખી, અવધૂતે તુજને વરી,
તુજમાં એવડું જ્ઞાન ક્યાંથી ? અતુર પુરુષને જોળખે;
જોગી સાથે છઠી મર્ધ વૂં, જોની વિમાસી મન વિધે, ”
એવાં વચન કલાં હાસ્ય કરતાં તે સુખદાને સાવતાં;
સુખદા મન દુઃખ આણે, વિનોદ-દયે મહાલતાં ૧૧૧૦

૧-૮૫ તે છતી કરી ૧૫૮૬ પાસ્યને પ્રા.કા. પાર્થ વેરે ૧૫૯૭ હ. ત. મી
નથી ૧૬૦૧ વરી-પ્રા.કા. “વરો” છે. પણ એમ લાગે છે કે કદાચિત્ છાપવામાં
ભૂલ થઈ હશે સુખદાને “અતીતને હું વરો” એમ કહેવાય નહીં, કદાચિત્ “અ-
તીત વને વરો” એમ હોય તો તે સાર્થક થાય ખરું જો. “વરો”; આમાં “વરતાં
ફરો”નો ભાવ સારો છે. ૧૬૦૨ ક્યાં થયો. ૧૬૦૩ જો - તો પ્રા.કા. ફા. - “જો
રાજ હોયે પૂર્વના તો” એમ છે આ પાઠનો સમન્વય બરોબર થતો નથી
“તમે જો રાજ પૂર્વના હોયે તો” એમાં કિયાપદ “હો”, નહિ કે “હોયે,”
હોડુ જોઈએ ૧૬૦૫ શ. શુભ પ્રા.કા. ફા. શુભ. ૧૬૦૭ એવડું પ્રા.કા. એવું અ-
તુર પુરુષને પ્રા.કા. “અતુર મૂર્ખને” છે. આ પાઠનો અર્થાન્વય લાણીટુસીને કરવો
પરે છે, કોણ અતુર અને કોણ મૂર્ખ, એ વિવેકભેદ હું સમજે, એ ભાવ સદૃશ
નથી નીકળતો પણ કહાડવો પડે છે. ૧૬૦૮ જોની પ્રા.કા. ફા. જો ૧૬૦૯ કલાં

ખન્ને રાણી વિવાદ કરે, (પણ) સુભદ્રા હારે સહી;
 દ્રૌપદીના વિનોદ આગળ, સુભદ્રાની ગતિ નહી.
 એક દિવસ અર્જુન સાથે, ધરમાં સુભદ્રા એકલી મળી.

મહેણાંના સાલથી સુભદ્રાની પતિને ફરીવાદ.

(ત્યારે) સ્વામીને સર્વે કહ્યું પટરાણીનું મીઠીણું વળી:-

"સદા જાપ છે સભા, ત્યારે એ બોલ મુજને કહે:
 "એ જોમીને તું શું વરી"? એ વચન મુખથી જાયરે;
 "અપવાદ મુજને ધણા જોલે, શું કહું મારા નાથ જી!
 વાએક ફીપીઆ બાણુ મારે, શી રહુ તમને વાત જી!
 મારે કંથજી! એવું કરા, જે મન એવનું જિતરે."

૧૧૧૫

સુભદ્રાની ખાતર અર્જુનનો સાધુવેષ.

સુભદ્રાને ધીરજ આપી, પછી અર્જુન શું કરે ?
 દાર આવી સભા હીંધી, દુંદુભી હીંધું સહી;
 સુભટ સર્વેકો આવિયા ત્યાં સેનની સંખ્યા નહી,
 અશ્વ, ગજ, રથ, સાંઠ વાહન, અંબાડી સાંપ્રત કરી;
 સુખપાલ, અમર, વીજણા, નેળ ખવગ સહી ફરહરી,
 અતુરંગી સેના, સ્વાર, પાળા, ગીત ગુમીજન આપ છે.
 પંચ દુંદુભી સ્વર પાયા: "અર્જુન મુમયા જાપ છે,"

૧૧૨૦

૧૧૨૫

પ્રા.કા. ત. કહે; આ પાઠ લેતાં નિત્ય નિત્ય આવાં મેઢેણાં દ્રૌપદી મારતી એવો
 અર્થ લેવો પડે છે. ૧૬૧૨ વિનોદ પ્રા.કા. ફા. વિવાદ. ૧૬૧૪ સ્વામીને ત. સ્વરથ
 ચિત્તે. પટરાણીનું-પ્રા.કા. "પટરાણી તરુ". ૧૬૧૫ એ-પ્રા. કા. રા. હારથ એ
 મુજને કરે". ૧૬૧૬ એ પ્રા.કા. કા:- "તેમાં શું કીકું જગ ખરે". ફા.માં 'જગ'
 ને બદલે 'સ્વરથ' છે. ૧૬૧૭ ત. ધણા. ૧૬૧૮ વાએક પ્રા.કા. વાકય. ૧૬૧૯ માન
 ત. મન. ૧૬૨૦ પ્રા. કા: ધૈર્ય આપું ૧૬૨૨ ત. આવયા. સેન ફા. ત. સેન્યા.
 ૧૬૨૪ વીજણા પ્રા.કા. વ્યંજન. નેળ ત. મા માન ને ચાન્દ છે. ૧૬૨૫ ફા. માએ
 છે. ૧૬૨૬ પંચ પ્રા.કા. પંચ ચાન્દ દુંદુભી. કહેવરાવીયું ત. કહેવરાવ, ફા.

દારે એમ કંબક કરીને રાણીને કહેવરાવિયું:-

બન્ને સોને કલ્લે સેવકે, જે અરણ્યને મુખ કહાવિયું.
અતઃપુરમાં બઈ કલ્લુ:-“જે અર્જુન મૃગયાને મયા.”

સેન સરવન આચા કરીને પાર્થ અંનરાર્ન જ થયા. ૧૬૩૦

પછી સ્વરૂપ લીરું પૂર્વનું અવરૂન સંન્યાસી હવા,
વિભૂતિ અષ્ટે અંગે ચોળી દ્રોપી મોહ પમારના;

પીતાબરનો કાછ વાળ્યો, આશ્રુપણ અંગે ધર્મી,

મૃગચર્ન ઓઢ્યું પામરી ધર્મ, નિલક દાદસ શુભ કર્યો;

અર્ધઅન્દ્ર ત્રિપુલભાવે, તિલકગિન્દુ શે ભે વળી ૧૬૩૫

અશ્રુપણ અંગે શોભતા, જે નિરિ ચળકે વિજયી !

વિજયાપ્રેમયા આખ રાત્રી, જગજ્યે કવગી ઝળગતી,

તોગે મૂક્યો હેમનો, રહી સેર કલ્લે લગતી;

રતનકિત રક્ષાભાગી, હેમમય લાથે કર્ડા.

બીજાં આશ્રુપણ શોભતા, જાણે વિષકર્માનાં ધર્મા. ૧૬૪૦

વિભૂતિ ગોળો ગોળો ખાધે, કાથમાં પોછી મહી

કહેવડાવીક, પ્રા. ૩ કહાવીયુ ૧૬૨૮ કલ્લે સેવકે ત જોને કહેલે પ્રા. ૩. —
“સુખ સાર આજે બઈ મૃગયા, (બઈ) પરિજને દુખ ઉપલવીયુ”, અહીં
પાઠનો ગોઠાણો છે, તારાર્ ૨૧૪ છે પણ ઉક્તિ નિર્માલ્ય છે ૧૬૨૬ ત ‘તેણે
અતપુરમાં—” ફા મૃગયાએ ૧૬૩૦ સેન પ્રા. ૩ સેવક ૧૬૩૧ સ્વરૂપ પ્રા.
૩. ૩૫ હવા-પ્રા. ૩ મા “થયા” છે. ૧૬૩૨ દ્રોપદી-પ્રા. ૩ “સુખ
દ્રોપી લાવી હવા” એમ છે. અલગત સુનદાની હવા ખાતર તેણે આમ મુઠું એ
ભાવ યોગ્ય છે, પણ દ્રોપીને મોહ પમારી માનસ મ કરના ખાતર પાઠે સાધુવેષ
ધર્મી, એ ભાવ વિરોધ યોગ્ય છે ૧૬૩૩ વાળ્યો ફા કરો. ૧૬૩૪ ધરી ત મા
નથી, ફા ‘છ’ ૧૬૩૭ ત કવગીર વિજયા-રાત્રી ફા નિજ ઓપવાળી;
પ્રા. ૩ = વિજયા પ્રેમયો આવેશતા ” આ પદ ૨૫૯ નથી
તેમ તે કઈ વર્ણનવિશેષ રહ્યું કરનો નથી ૧૬૩૮ તોગે મુઠયે હેમનો પ્રા. ૩
‘તોરો શીયે હેમનો’ ૧૬૩૯ ત રક્ષાભાગી આગા, ૧૬૪૦ વિષકર્માના પ્રા. ૩.

ચંખ, શીંગી, સાથ લીંવાં, વિવિધ વસ્તુ ખીજી સહી;
(૫૫) પાવડી ઉપર ચઢીને ધરવાડીમાં આવિયા,

સ્વરૂપથી મોઢે ત્રિભુવંન, અમરગણુ-મન-ભાવિયા,
જોવા અંતરિક્ષ અમર આગ્યા પાર્યંના સ્વરૂપને.

૧૬૪૫

વિમાન ગગને રહ્યા છે, સહુ જીવે અજુન ભૂપને.

દ્રૌપદીની વાડીમાં સાધુવેચે અજુન.

અવધૂન ખાવો બન્યા પારથ વાડીમાં ઊભા જઈ,
દ્વારે વાડી માંહે દ્રૌપદી રમવા, પુષ્પ લેવાને ગઈ.

તેણે સમે દષ્ટિએ પડ્યો જોગી રૂપમાં મહંત છે,

‘વિશ્વકર્માએ’. ૧૬૪૧ હાથમાં પ્રા. કા. મોરની ૧૬૪૪ પ્રા. કા. ‘તે સ્વરૂપ
જોઈ દ્રૌપદી મોઢે’. ૧૬૪૩ ચઢીને પ્રા. કા. ચઢ્યા પોતે. ત. આવયા. ત. ભાવ-
યા. ૧૬૪૫ ગગને ફા. સ્વર્ગમાં. ૧૬૪૫-૬ ત. માં આ જે લીટીએ લખવામાં
લખીઆએ ગોઠા બહુ કર્યા છે. ૧૬૪૭ દ્વારે વાડી ફા. દુવારવાડી, પ્રા. કા. ધરવાડી.
૧૬૪૮ અહીં પ્રા. કા. માં આ કડવું સમાપ્ત કરતાં વલ્લુ તથા નીચેની કડી આ-
પેલી છે:—

વલ્લુ.

પુષ્પ લેવા ગઈ ગોરી જોગી જોવું રૂપ રે,

જન પ્રેમાનંદ વલ્લુ શું નર રૂપ ભારે ભૂપ રે.

સ્વાભાવિક રીતે એમ કાગે કે પ્રસંગભેદ થતા ચાલુ કડવું સમાપ્ત થઈ
નવું કડવું નવીન પ્રસંગના સ્ફોટ સાથે ચાલુ થવું જોઈએ. પરંતુ સર્વત્ર આ રીતે
અનુસારી ન જોઈએ, એવા કાઈ અખાધિત નિયમ પ્રાચીન કાવ્યકૃતિઓમાં પ્રવર્ત-
તો જણાતો નથી. તેમ હોત તો આ આખ્યાનમાં જ સોળમું કડવું જ્યાં અજુન
સાથે સંકેત કરવા જણુ બચ છે ત્યાં વહેચાવું જોઈતું હતું. પરંતુ તેમ થયું નથી.
વળી આ જ કડવું ૧૬૧૯ પછી વહેચાવું જોઈએ. આવા જીભ અનેક દાખલા પ્ર-
સ્તુત તેમ જ અન્ય આખ્યાનમાંથી નીકળી શકે છે. તેથી અહીં કડવું બદલાવું જ
જોઈએ, એ નિયમ સ્પષ્ટપણે લાગુ કરવાની કાઈ જરૂર નથી. તેનું એક વિશેષ
આવરિષ્ટ એ કાણુ છે કે આ આખ્યાનના છેલ્લા કડવામાં જણાવ્યા પ્રમાણે કવિએ
એકત્રીસ કડવાં લખ્યાં જણાવ્યું છે. (જીવો લીટી ૧૭૨૫). તેથી જો પ્રા. કા. માં

(ત્યારે) પાસે જઈને પ્રણામ કરીશો, (જેમાં) સકળ કળાનું વિત્ત છે. ૧૬૫૦

અર્ચુનના પ્રલોભનથી ચળેલી દ્રૌપદી

દ્રૌપદી મનમાં વિમાસે: “કૈલાસનો એ પતિ સહી,
સાક્ષાત્ સંભુ પધાર્યા છે, તેમાં કાંઈ સંદેહ નહીં.”

જઈ, કર્ણનેડી નમસ્કાર કરીશો, ગોદ મન પામી ધણું,

“હો બાવાજી! જેસો આ, સ્થળ સ્થાનક છે તમ તણું

“પ્રભુ! કાંઈ સ્થળી પધારિયા! વળી ક્યાંકાં જાશે તમે! ૧૬૫૫

આ સ્થાનકે કપમ કૃપા કરીધી? જીવન! વચન એ પૂછું અમે.”

(ત્યારે) બાવોજી કહે: “ગગનમાર્ગે હું જતો હતો વહી,

આ શીતલ વાડી દેખીને મુજને જોવાની ઈચ્છા થઈ.

અંતરિક્ષથી હું ઊતર્યો, મનોહર સ્થળ દેખી કરી,

તોડયા પ્રમાણે આ કડવું સમાપ્ત ગણીનહી કડવું રાજ સ્થેલું ગણીએ તેા બત્રીસ કડવા થાય છે. તે લીટીના કચનસબધમાં, પ્રા. કા. ત. અને પ્રા. કા. ની બીજી બે પ્રતો તેમ જ સવત ૧૮૪૬ ની ફા. આદિ સર્વે પ્રતો સમત છે વળી બીજી બે કારણ છે કે-જે કે પ્રા. કા. મા નહીં કડવું રાજ કરી, “માર રાજ” આપેલો છે તેા પણ સર્વ પંક્તિઓના યકા તપાસતાં જેવાડો રાજ ચાલુ હોવાનું અને નહીં કે રાજ બદલાતો હોવાનું સમભવ છે આથી અહીં કડવું મૂળ પ્રત તથા ફા. અનુસાર થાઉં જ ગણેલું છે ૧૬૪૯ ફા. મા આ પંક્તિ આમ છે-“તેલે સમે ને જોગી રૂપ, મા-હત જી શ્રીધ ચત રૂપમા પ્રા. કા. ને રૂપમા મહંત પ્રા. કા. મોહિત, ‘મહંત’ મા મહંતના જેવો જેવો ભાવ છે; ત્યારે ‘મોહિત’મા થોતે મોહ પામેલો હોવાનું નજાવનારો ભાવ છે ૧૬૫૧ પ્રા. કા. કૈલાસ નૃપતિ, તે ૧૬૫૦ ના વિત્ત’ સબ્દ જોડે પ્રાસસગર્ભ સાથે ચોળયો છે ૧૬૫૨ પધાર્યા છે ફા. વર સહી. ૧૬૫૪ આ પ્રા. કા. આહી. આ ત. એ સરવ ૧૬૫૫ પધારિયા ફા. કીરપા કીધી. ૧૬૫૬ જીવન. ફા. જીરે વીને વચન પુછુ તમે, પ્રા. કા. તમને પૂછું જી અમે. ‘જીવન’ મા પ્રેમસૂચન સાવશેષ અને ઉછટ છે ૧૬૫૭ ગગનમાર્ગે ફા. ગગન-મડલ; પ્રા. કા. સામજો આ મારગ દૂ જતો પ્રા. કા. જતો પરતુ અદ્ભુત રચની સામાન્ય જમાવટ મોટી તેમ જ ૧૬૫૮ મા અંતરિક્ષથી ઊતર્યાનું તે નજાવે છે, તેથી સ્વીકૃત પાઠ ચોખ્ખો છે ૧૬૫૮ વાડી પ્રા. કા. હાથા કામ. ૧૬૫૯ અ-

આ રચના સરવ નિરખી, હવડાં જાણી છજી પાછો ફરી. ૧૧૬૦
 અતરિક્ષ મારૂં ધામ છે, જે યુગ રચણ રૂઝું બનૂં
 બહા, વિખણુ, રૂઝું ઈચ્છે, સદા દર્શન એ તણુ,
 ઈંદ્રમદન, રૈકુઠ ને કૈલાસથી ચોલા ધણી,
 વિશ્વકર્મા ભ્રમે જૂલ્યો, જાઈ રચના તે તણી
 દ્રૌપદી મન વિમાસે છે: “ધન્ય હીના જોગને,
 સંસારમુખ એ સરવ મિથ્યા, શુ કીજે સુખભોગને ?” ૧૧૬૫

સાધુ બલુન સાથે દ્રૌપદીની નાચી જવાની તરપરતા
 સતી મનમાં મોહ પામી, સાથે જવા મનસા થઈ,
 તેણે સમે કર જોડીને એમ જાવા પ્રાણિ તણી કહી:
 “સ્વામીજી! એક વિનતિ છે, અચત્ય હું નવ જીમડું,
 તેડો તો તમ સાથ આવૂં, સેવા તમારી હું કરું ૧૧૭૦
 નિત્ય દર્શન કરવા તમારૂં, હરખ છે મારે રહે”
 વચન સાંભળી સતીનૂ પડી, ખાવોજી વળતું વહે:

સતી દ્રૌપદીની પતિસંજ્ઞાની આવના ! !

“હ જગતના મનની વાત જાણુ, તારે થયે બરતાર છે,

તવિશ્વકર્મા-પ્રા. ૩ મા “અતરિક્ષી જેણે જીવ્યો હું” ૧૧૬૦ પ્રા. ૪ નડે
 ૧૧૬૧ જે. પ્રા. ૪ “જે સર્વ રચણે રૂઝું બનુ” ચોક્કસ તે યુગ બહુ ત
 બહુ, “બર્તુ” થી પુનરુત્થિ થાય છે તેમ ૧૧૬૨ ના “વજુ” સાથે પ્રાસસમાર્થ
 મા ફરક પડે છે, ફા નો પાઠ યોગ્ય છે ૧૧૬૪ જૂલ્યો પ્રા. ૪ બૂરે, સ્વીકૃત
 પાઠ વસ્તુસ્થિતિ દર્શાવી અદ્ભુતતા જનારે છે ૧૧૬૫ ત તારે દ્રૌપદી—જેમને
 પ્રા. ૩ જોગની ૧૧૬૬ પ્રા. ૩ મા “શું કીજે હજી જોગની” એમ છે
 સ્વીકૃત પાઠ વધુ સારો છે, કારણ કે કયા યોગની વિશ્વતિ અને કયા સુખભોગ ?
 અર્થાત્ આવા યોગ આમજ સુખભોગ થી વિસાવમા છે, એ સર્વ વર્થ રીતે
 ફલિત થાય છે ૧૧૬૭ મનસા પ્રા. ૪ તથા ફા “ઈચ્છા” ત ફા
 જવાની. ૧૧૭૧ હરખ-પ્રા. ૩ “હરખ છે મારે હરે” ૧૧૭૨ વધતુ ત. પ્રા.

તેહને જીવેખર્તા તાણી । ખરે પાપ અપાર છે,

કંથને જીવેખિએ તો ભૂમિ જળ્ય રસાતાલ રે. "

૧૧૭૫

દ્રોપદી કહે: " જાવાણ । એ સરવ આળપ પાળ રે । ।

મૃત્યુલોકમાં મારગ સરવ મિથ્યા, મહન ગતિ મેસારની,

રહેંટમાલ કૃપ મધે ભરે, કલવાગે, વાર નહીં.

મારું મન તો સર્વથા જાવાણ । તમ અણે વરયું,

પંચ કંથને પરહરી, છ તમારી સેવા માહા હું ધસ. "

૧૧૮૦

(ત્યારે) નેત્રી કહે: " શું કશું તુજને પંચ તારે કંથ છે,

અન્યાય એવો કયમ કરે ? એ અધર્મ મારગ પંચ છે.

કદાચિત ને જાણુજે તો મુદ્દ મુજ સાથ કરે,

જીવેખર્તા તુજને પાપ માગે, ને વિમાસી શુદ્ધિ શરે "

દ્રોપદીનો પાપ-પુણ્યનો ખ્યાલ.

(ત્યારે) દ્રોપદી કહે: " કંથ પાંચે પરહર્ષા મેં જાણુજો.

૧૧૮૫

પાપપુણ્ય પન્ધિલ જાણે । વિશ્વાસ મનમાં આણુજો.

કા. વલ્લભ ૧૬૭૩ પ્રા. કા. જનવ મનની ભલૂ ત ભણું છજી ૧૬૭૪ તાણી

પ્રા. કા. મહારાણી. ખરે ત ઘણે, ફા તે. ૧૬૭૫ ભૂમિ ત. જીવ ફા જીવલ.

૧૬૭૭ માર્ગ સર્વ પ્રા. કા. " સમપણ " પરતુ સ્વીકૃત પાઠમાં જી સારવ્યવહાર

અભાવવાના માર્ગ-પ્રણાલિઓ કૃષ અવસ્થિત વર્ણો તથા આશ્રમેનો સમાવેશ

ધતો હોવાથી તેમાં આવ વિશેષ રહેલો છે અને લક્ષના નિયમો અને બંધનો તેને

અંગે જ સંસારીઓને આવશ્યક મનાવવા છે ૧૬૭૮ ભરે ફા. સ્ત્રી-

કલવાણે ત હો વારો વારની, ફા ને પાઠ વાર લીધો છે પ્રા. કા:

" રેલ કાચના કૃપાવત છે, ટળતા ન લાગે વારજી. " સ્વીકૃત પાઠમાં

અર્થજૈત્રવ સાર અને સ્થાને છે સંસારચક્ર રહેટમાળ સમાન જ મણાવ

છે અને નવનવા સજલો થતા તથા જનતા તળા હોવાનું કુદરતી રીતે વ્યવે છે.

૧૬૮૦ છંદ પ્રા. કા. તમારી સેવા માહે ધસ ૧૬૮૨ ત ફા. મારેય. ૧૬૮૩

જાણુજો ફા પ્રા. કા. જાણુ કરે પ્રા. કા. કરે સહી. ૧૬૮૪ શુદ્ધિશરે-પ્રા. કા.

પ્રા. " શુદ્ધિમાં વહી ". તુજને ફા મુને. ૧૬૮૬ પ્રા. કા. " પાપ પુણ્ય આલણુ

સર્વથા મારે આવવું. જ્યાંહાં તમારું રહેકાણુ છે;
જો મુને મૂકી જશો તો એવાં તજૂં પ્રાણુ છે.”
પ્રાણુ તજવા બેઠી અબળા, કીધું મન દેહ મૂકવા.

સાપુવેપથી મુક્ત અર્જુનને જોવાં દ્રૌપદીની લગ્ન.

(ત્યારે) મંન્યાસીનો વેષ મૂકી, બાવોજી અર્જુન હવા.

૧૧૯૦

મૂળ ૩૫ ધર્મ ધનજયે, તવ જૂપતિ થયા સહી,

(ત્યારે) દ્રૌપદીએ સણગદ વાળ્યો, લગ્નલગ્નએ નીચું જોઈ રહી.

(એવે) સુભદ્રા આવ્યાં અંતઃપુરથી, વાડીમાં વહેલાં ગયાં,

દ્રૌપદી અર્જુન દેખી, પ્રસન્ન થણું મનમાં થયાં.

અર્જુને એમ છળ્યાં દ્રૌપદી સતીને વાડી માંહે સહી.

૧૧૯૫

પછી સુભદ્રાને મીઠીજૂં દેતી પાંચાલી નિમે રહી.

જ શોકનો સંપાદો સંસાર.

પછી બન્ને શણી હરખશં ધણું પાર્યની સેવા કરે,

પાગે શામી પરવરે તે, અંતઃપુર મહિ સંચરે.

તણા' છે. વિશ્વાસુ-પ્રા.કા. "વિશ્વાસ મન નવ અણુને" આમા "નવ" એટલે 'નહી' સંજ્ઞાથી અર્થ તદ્દન ક્ષેપિત જાય છે. દ્રૌપદી બાવાને વિશ્વાસ આવે એમ બાલવા છત્તે છે ત્યારે પ્રા. કા. નો પાઠ એ વિશ્વાસ લઈ લેવાનું કહે છે, માટે તે અયોગ્ય છે. આ માટે ટીકાકારને તે ખૂચું નહીં હરો? કદાચિત્ 'પાપ-પુણ્ય' જાગે એવી માન્યતામા વિશ્વાસ રખે મૂકતા, એવા બાવ ટીકાકારે લીધો. પણ હોય તેમ હોય તો તે અચુક નથી. ૧૬૮૭ મારે પ્રા. કા. મેં. તમારું પ્રા. કા. તમારો કામ. ૧૬૮૮ જયો પ્રા. કા. જયો. તબ્દે ફા. હું તણું આ પ્રાણુ પ્રા. કા. આ તણું મારા પ્રાણુ છે. ૧૬૮૯ અબળા પ્રા. કા. ફા બાળા. તજવા વ. જવા. ૧૬૯૦ સંન્યાસીનો પ્રા. કા. સંન્યાસનો. વેષ ફા. લેખ. ૧૬૯૧ ધનજયે પ્રા. કા. "ધનજયનું". અહીં છઠી વિશક્તિ અપુકા છે. નવું વાક્ય હોવાથી કાલે ધર્મ, એ કર્તાની આકાંક્ષા 'ધનજય'થી પૂર્ણ થાય છે. તવ ત પ્રા. કા. તે ૧૬૯૩ એવે સુભદ્રા-પ્રા.કા.-"એટલે સુભદ્રા આવીયાં." ૧૬૯૫ સતી-ને પ્રા. કા. તે સતી; ફા. સતી. ૧૬૯૭ ધર્મ પ્રા. કા. લણી; વ. મં નથી.

૧(૫૬) સેવા કરતી સ્વામીની સુભદ્રા મન નિર્ભય થઈ,
 પણ દ્રૌપદીની આજ્ઞા મોઢાં રહે છે અખળા સહી.
 દ્રાપદીને સુભદ્રામાં પ્રેમ વાધે નિત્ય ધણી,
 પ્રીત ધણી છે મહિમાદિ (જેમ) અમૃતરસસિંધુ તણી.
 વૈશંપાયન બોલિયાઃ સ્પૃષ્ઠ જનમેજય રાજન રે !
 કહેતાં પાર પામું નદી હું ચરિત્ર જે અર્જુન રે.

વલણ.

ચરિત્ર અર્જુનનું બહુ પરાક્રમનો મહિમા ધણી રે, ૧૭૦૫
 વડે વિપ્ર પ્રેમાનંદ ભાવ સાથે શ્રીતાજન શ્રીહરિ ભણી રે.

—૩૩૩—

કડવું ૩૧ મું

રામ ધનાશ્રી.

પાર્થનો મહિમા અને અન્ય પરાક્રમો.

ઋષિ એમ બોલ્યા સાંભળો રાયણ ! પાર્થ મહિમા કલો ન જાય છ
 જ્ઞેને કૃષ્ણાસિંધુ સહાયણ, જય કીર્તિ જગતમાં યાય છ

૧૬૬૮ પરવરે તે ત ફા પરવરી. સંચરે ત ફા સચરી ૧૬૬૯ કાઠી પ્રા.મા
 કરતા, ફા કાઠી મન પ્રા કા. મા નથી. ૧૭૦૦ પ્રા કા. —“ તે દ્રૌપદીની આજ્ઞા
 મોં રહે વશમતિ અખળા તે સહી. ” ૧૭૦૧ પ્રેમ-પ્રા કા. —“ પ્રેમરતિ વાધે
 ધણી ’. ૧૭૦૨ તણી પ્રા કા. તણી. ૧૭૦૩ પ્રા કા. ‘ રે ’ નથી ત બોલ્યા ફા
 મા ૧૭૦૪ પ્રા કા. ફા. મા ‘ રે ’ નથી ૧૭૦૫ બહુ પ્રા. કા. વળી, ફા. બહુ
 બલ. પ્રા કા. ફા. પરાક્રમ ધણી પ્રા કા અતિ ધણી. ૧૭૦૬ પ્રેમાનંદ-ફા ‘ વ-
 ઘણા ’ શ્રી ત. સહુ કડવું એકત્રીસમું ધનાશ્રી ફા. રામ રામશ્રી. ૧૭૦૭-૮ ત
 મા માત્ર આ એક જ પદિત છે —“ ઋષિ એમ બોલ્યા સાંભળો રાયણ, જ્ઞે
 કૃષ્ણા શ્રી હરિ સાક્ષણ ” પરંતુ પાછું વલણ જોતા આ પદિતમાં કોઈ અર્થ
 પુનરુક્તિ કર નથી અને આલના આરવના વચનો વિચારતા કાઈકે પડ્યું હોય એમ
 સ્પષ્ટ સમજાય છે, તેથી તે સ્વીકારેલી નથી ૧૭૦૭ સાંભળો રાયણ પ્રા કા. પાડવ

આવ.

જસ મહિમા થાયે જગત માંહે, જેને સદાય સારંગેપાણી છે,

અર્જુનને કરુણા અતિ કીધી કેવળ પુરુષ પુરાણ છે. ૧૭૧૦

અર્જુન વનવાસ થયો પૂરણ, વર્યો ન્યાયકાર છે

જહનન શાપ ઊતર્યો અર્જુન, વર્યા વન બે નાર છે.

ચિત્રાંગદા ને સુમદ્રા બેઠું વરી વનિતા વન છે,

બલુવાહન ચિત્રાંગદસુત, સુમદ્રા અભિમન્યુ છે.

પંચ તીર્થથી ગ્રાહ ઉદ્ધારી, પામી મૂલમાં કામ છે. ૧૭૧૫

ઇંદ્રસભા રિષે તે આવો, ન્યાયો પોતાનું ધામ છે.

નારદવચને પૂર્વ પ્રતિતા પારથે સહુ પાળી છે,

(પછી) અગ્નિનૂ અર્જુનું દાહ્યું, ખાંડવ વન પ્રજાળી છે.

મય દેવને બળતો રાખ્યા, તેણે સભા રચી આપી છે;

અગ્નિએ બે ભાયા આપ્યા, ગાંડિવ ધનુષ્ય રિષ્ટ થાપી છે. ૧૭૨૦

પછે પાર્થ થયા મન નિર્ભય, કૃપા અશરણ્યશરણ્ય છે:

વૈશંપાયન કહે જનમેજયને: “ પૂર્ણ થયું સુમદ્રાહરણ્ય છે.

આદિ પર્વની કથા અતિ ઉત્તમ, અર્જુનના ચરિત્ર છે,

રાવણ; ફા વૈશંપાયણ. પારથક ફા પ્રા.મ. માં આ પાદ છે ૧૭૦૮ કર્ણાસિંહ

ત. ફા કરુણા શ્રી હરિ. જસમ પ્રા.કા. નો પાક; ફા-શ્રોતાજન લાગે: જસ મ.

હીમાબેલ આસ પ્રા.કા. દાળ. ૧૭૦૬ જેને સદાય-પ્રા. કા. મા “ જેની સાથે ”

આ કડવામાં પ્રા.કા. તથા ફા. માં ફરે: પશ્ચિમે અતે “ છે ” પૂરત સપ્ત નથી.

પણ ધનાશ્રીમાં “ છે ” આવરવત ચલ્યાવ બે, અને ત. માં છે. ૧૭૧૦ પુરુષ-

પ્રા.કા. ફા. “ બલપુરાણ ” ૧૭૧૧ પુરાણ પ્રા.કા. “ સંપૂર્ણ ” ફા. પરિપૂર્ણ-

૧૭૧૩ જહનન ફા. નેહેલ, ત. નેહેલ, પ્રા.કા. ન્યાય ઊતર્યો ફા. પ્રા.કા.

ચાર્યો વન પ્રા.કા. ત. વન માંહા. ૧૭૧૪ વનિતા ત. ફા. વિનતા. વરી પ્રા.કા.

વર્યા; ફા. વરો. ૧૭૧૫ મૂલમાં ફા. મૂલગે; પ્રા.કા. મૂલને. ૧૭૧૬ પ્રા.કા. છે

ધામ. ૧૭૧૬ દાહ્યું પ્રા.કા. યજ્ઞી ૧૭૧૮ દેવને પ્રા.કા. દાનવને. ૧૭૨૦ ગાંડિવ

ફા. ત. ગાંડિવ. ધનુષ્ય ત. ધનુષી; ફા ધનુષને રિષ્ટ ફા. માં- નથી. ૧૭૨૧

શુદ્ધ મને જે સાંભળે તે પ્રાણી યાય પવિત્ર જી. "

કાન્ધવ્રજાંધ અને આત્મનિવેદન.

કડવા એકત્રીસ, પદ પ્રબંધ છે આઠસે પત્રીસ જી; ૧૭૨૫
રાગ રાગણી, તાલ જુગતી, દેશી છે છત્રીસ જી,
સંવત્ સત્તર અક્ષવન વર્ષે, ફાલ્ગુન માસે નિધાન જી,
શુકલ પક્ષ દસમી ગુરુવારે પૂર્ણ ચતુર્થ આખ્યાન જી,
સુર્યપૂર તાપી દક્ષિણ તટ, ત્યાં કવિએ કયો વિશ્રામ જી,
શ્રી ગુરુચર્યકૃપાથી પ્રાપ્તો, જ્ઞાનરત્ન મહા ધામ જી. ૧૭૩૦
સુર્યપૂરમાં કથા કરી, ગુણ જોવિંદના વિસ્તાર જી,
આતુર્વિંશી જ્ઞાતિ બ્રાહ્મણ વર્ણ ન્યાતિ સાર જી.
અંબાજનો દાસ નિરંતર વિષ્ર પ્રેમાનંદ જી;
સરસ્વતીની પૂર્ણ કૃપાથી ચતુર્થ આખ્યાન પદબંધ જી.

કવિનાં વિનયવચન અને આખ્યાનનું શ્રુતિક્ષ્ણ.

રત્નેદે કથા જે સાંભળશે બ્રાણક વૃદ્ધ, નરનાર જી, ૧૭૩૫
તેને કૃપા કરે શ્રીકૃષ્ણજી, જીવન જમદાધાર જી.

નિર્ણય પ્રા.કા. નિષે. તે પ્રા.કા. મા નથી. ૧૭૩૩ ના પ્રા.કા. કેરે ૧૭૨૫ આ-
ઠસે પાત્રીસ ત. પ્રા.કા. નેા પાઠ; ફા. આઠશે આગીસ નિવાન. ૧૭૨૫-૨૬
આ જે પક્તિ ત. માં ૧૭૨૭-૮ પછી આવે છે પણ તેમાં લહીયાએ ચૂંધી ક
મફેર કરેલો સમજવ છે. ૧૭૨૬ તથા ૧૭૨૭ મહત્વની એ જે લીટી ફા. માં ઉ-
તારેલી નથી. ૧૭૨૮ ફા. સોમવારે. ૧૭૨૯ વિશ્રામ ફા. વાસ. ૧૭૩૦ જ્ઞાન-
" પ્રસેક જ્ઞાનજી ". પણ તે લણી ન ફુંકી છે. તેથી પ્રા. કા. નેા પાઠ ઉપર સ્વી-
કાર્યા છે. ફા. માં ' પાતું જ્ઞાનપ્રકાશ ' ૧૭૩૨ કથા કરી પ્રા.કા. કથા કવી; ફા.
પુરણ કીધું. ત. વિસ્તારી. પ્રા.કા. ફા. વિસ્તાર. ૧૭૩૨ ત. ને ફા. મા આ પક્તિ
ઉપર પ્રમાણે ન છે. વર્ણ-પ્રા.કા. ' મહ મતિ અવિવાર જી '. ૧૭૩૩ નિર-
ંતર ફા. નિર્મોહ. ' વિષ્ર પ્રેમાનંદ ' ફા. ' વિષ્ર વૃદ્ધ નિધાન '. ૧૭૩૪ પદબંધ-
પ્રા.કા. " યથો ધ્વજબંધ પૂર્ણાનંદ ". ચતુર્થ ફા. કેરે. ૧૭૩૫. સાંભળશે પ્રા. કા. ફા.

કહે કવિતા નિમિત્ત માત્ર છગ્ગ, કરનાર શ્રી ભગવાન છ,
 શ્રોતાજન કો ખોડ માં દેશો, કહી કયા ભુક્તિનિધાન છ.
 એકમનથી જે કો સાંભળે, એ સુમદાનું હરણુ છ,
 તેને કૃપા કરે અવિનાશી, સ્વામી અચરણુચરણુ છ. ૧૭૪૦
 શુભમસ્તુ, કલ્યાણકારી જય મંગલ હરિનું નામ છ,
 લક્ષ્મીવરના પદને પામે, જે ગાય ગોવિંદના ગુણુમામ છ

વલણુ.

ગોવિંદછ કૃપા કરે અંતર ધરી આનંદ રે
 કર જોડી કહે વિપ્ર પ્રેમાનંદ હરિજન ભણે ગોવિંદ રે. ૧૭૪૧

ઈતિ શિવમ.

શુભમસ્તુ.

“સામળે”. ૧૭૩૭ કા. કું નિમિત્ત. કરનાર પ્રા.કા. કા. “કરનારો” છે. ૧૭૩૮
 શ્રોતા કા. સત. ૧૭૩૯ એકા પ્રા.કા. માં “એ કયા ને સાંભળે.” પ્રા.કા. કર્તા
 મૂળ પ્રવ માં ભાવ ઠીક રહેલો છે. ૧૭૪૩ પ્રા કા માં આ પંક્તિ આમ છે:—
 “ગોવિંદછ કૃપા કરે શ્રોતા સમળે મન રે.” ત. ગોપીજન ગોવિંદછ—. ૧૭૪૪
 કા. માં આ પંક્તિ આમ છે:— કર જોડી કહે વિપ્ર વલણુ, હરિ ભળે જન ગોવિંદ
 રે.’ ત: શ્રી હરિ ભણે હરિજન રે.

ટીકા.

હરણુ—(સં. હુ=માતૃ =પરાણે પકડી જાહે.) કન્યાને તેની રાજપુત્રીથી, જંદ તેના પિતા આદિની સાથા પડીને, કે તેની ઇચ્છા વિરુદ્ધ પણ બસાત્કારે પાતાને ત્યાં વિવાહ અર્થે ઉપાડી જવી, તેને હરણુ કહે છે. ધર્મશાસ્ત્રમાં વિવાહ ત્રણ પ્રકારના કહેવા છે. તેમાં ક્ષત્રિયને યોગ્ય ચાર છે:—આસુર, ગાંધર્વ, શક્તિ અને પૈશાચ. ક્ષત્રિયે બલસંપન્ન હોવાથી તથા સમાન કે ઉચ્ચ કક્ષાવાળાં રાજપુત્રી સાથે સંબંધ બાંધવાની અગર તેા પ્રતિસ્પર્ધિ રાજાને નમાવવાની તેમને સ્વાભાવિક રીતે ઉત્કટ લાલસા હોવાથી તેમને માટે સ્વયંવર, હરણુ આદિથી રાજકન્યા મળવાનો વિધિ યોગ્ય અને માનનીય ગણાયે છે. હરણુનો સમાવેશ શક્તિ વિવાહમાં થાય છે. સ્મૃતિકાર મનુ તેનું આ વર્ણન આપે છે:—

હરવા છિત્વા ચ મિત્વા ચ ક્રોશસ્તીં રુષતીં મહાત્ ।

મસદ્ય કન્દાહરણેં શક્તસો વિધિરુખ્યતે । અધ્યાય ૩. શ્લોક ૩૭.

કન્યાનાં સબંધીઓને મારી નાંખી, તેઓનાં સૈન્યાદિનું છેડનકેદન કરી, જડતી અને ચીસો પાડતી કન્યાને રાજપુત્રીથી બલાત્કારે હરી જવી, એ શક્તિ વિવાહ કહેવાય છે. સારાંશ કે શક્તિના બેવાં દૂર કર્યાં કરીને આ વિવાહ આદાપ છે; તેથી તે શક્તિ વિવાહ મનાય છે. કેટલીક વખત કન્યાની સાથે જવાની ઈચ્છા હોય છે તેા તેને જડતી અને ચીસો પાડતી લેઈ જવી પડતી નથી. પણ ખુશીથી છે; જેમકે સુમદ્રાહરણુમા સુમદ્રા, કૃષ્ણાહરણુમા કૃષ્ણા અને દ્રૌપદીહરણુમાં દ્રૌપદી. તેમ કેટલીક વખત કન્યાની સમતિ સાથે તેના માતૃપિતાની પણ સંમતિ હોતાં તેમની સાથે પણ યુદ્ધસંગ્રામ આદરવાને અવકાશ હોતો નથી; પરંતુ પ્રતિસ્પર્ધિ રાજાઓના ઈર્ષ્યાજિને સમાવવા સ્ત્રીપાતનું પ્રયોજન રહે છે. આ સર્વ કારણોથી શક્તિ વિવાહ ક્ષત્રિયોને માટે માનપ્રદ અને યશસ્વી મનાયે છે; કારણ તેમાં એક ક્ષત્રિયના ઉત્સાહ, બલ, શૌર્ય, ધૈર્ય અને સાહસની યોગ્યકસોટી થાય છે. રામાયણ અને મહાભારત બેમાં સમજાય છે તેમ તે કાળે સ્વયંવર સંમાન્ય વિવાદ-વિધિ લેખાનો હતો. પરંતુ સ્વયંવરથી કરવાના તરવ ઉપર કાલે કરીને અકુશ પડીતો ગયો. પરિણામ એ આવ્યું કે, સ્વયંવરની પ્રથા, રાજાઓની પ્રતિસ્પર્ધા અને કન્યાએ રાજકુલોની પરસ્પર ઇર્ષ્યાજિ તથા તેજોદ્વેષને અંગે, તેમ જ ખુદ કન્યાને પસંદ

પડતો ક્ષત્રિય તે જ કારણે પસંદ કરતાં અટકાવવાની તેના જ્ઞાતપિતાદિ કે પ્રતિસ્પર્ધિ
રાજાઓની યુક્તિ અને દુરામત્તને અંગે, ધીરેધીરે હાથ ધરાવવા હરણી અને હરણે તેનું
સ્થાન લેવા માણ્યું તેથી જ શ્રી કૃષ્ણે હરણ કરવાનો માર્ગ અનુસરવા અર્જુનને
પ્રતિબોધ્યો. મહાસારવર્મા બગવાન શ્રીકૃષ્ણ, અર્જુનને સુમદ્રા મેળવવાનો જ-
પાય કહેતાં હરણ એણે શું તેનો ખરાબ યોગ્ય રીતે નીચેના મંત્રોડથી આપે છે.—
સ્વર્ગવરઃ ક્ષત્રિયાણાં વિવાહઃ પુરુષર્પણમ્ ।

સ ચ સંશયિતઃ પાર્થ સ્વભાવસ્થાનિમિત્તતઃ ॥

પ્રસદ્ય હરણં ધ્યાપિ ક્ષત્રિયાણાં પ્રજાસ્યતે ।

વિગ્રાહહેતુઃ દુરાગામિતિ ધર્મચિરો ધિદુઃ ॥ આદિપર્વ અધ્યાય ૨૧૯ મંત્રોડ ૨૧-૨૧

૧૧૧૧૧—હે પુરુષોમા ઉત્તમ અર્જુન ! ક્ષત્રિયોને માટે સ્વયંવર એ જ
વિવાહનો યોગ્ય પ્રાર્થ છે, પરંતુ ઓનું ચિત્ત શૈર્ય કે પાકિત્યની અપેક્ષા કરવા
કરતા આપાત્તઃ સમજીવ પુરુષ નિરખી તેના જવાબ મોહી પડવું હોવાથી તેનું ઇષ્ટ
પરિણામ આવવા વિષે સશય રહે છે (તેમ ગર્હિત આસય એ છે કે સ્વભાવ-
છર્પા, તેજસ્વ, વૈશિષ્ટિ-થી જાનને સ્વયં મુક્ત અનુસાર જોતોડયા યોગ્ય ક્ષ-
ત્રિયો હોય તે જાણાથી વરણ કરતાં અટકાવાતી હોવાથી તેમ ઉભડી અધોગચ
પુરુષને સ્વયંવરને નિનિતે જ્ઞાતપિતાદિ આપી દેશની યુક્તિ રચતા હોવાથી સ્વયં-
વરણ થવાનો હેતુ માર્થો ભલે છે. આથી ક્ષત્રિયોને માટે તે પસારે ઇષ્ટ રાજાઓ
નું હરણ કરવું, એ જ પ્રસંગાપાત્ર માર્ગ ગણાય છે) ધર્મજ્ઞો હરણને જ શરૂના
વિવાહનો હેતુ ગણે છે. તેટલા માટે જ મારી કલ્યાણિની એનું હરણ કર, કારણ
સ્વયંવરમા એ શું કરશે અમર તેની કલિને યદ્યપ્ત અવકાશ વરણીમા અપારો કે
નહી, તે કાણ ભણે ।

સુમદ્રાહરણમા વર્ણિત પ્રસંગથી સમન્વય જ તેમ બગસમનો આસય સ્વયંવર
નિમિત્તે દુર્ણોધનને સુમદ્રા પરણાવવાનો હતો. અને કૃષ્ણને તે યોગ્ય લાગ્યું ન
હતું તેમ સુમદ્રાને પણ તે યોગ્ય વર ગર્હ રાકે તેથી પાત્રતા દુર્ણોધનમા નહીં;
અર્જુન સર્વથા યોગ્ય વર હતો. એ સર્વ કૃષ્ણ ભણતા હોવાથી તેમણે સ્વયંવરને
ખસે હરણનો માર્ગ અર્જુન પાસે લેવડાવ્યો હતો.

કડવું ૧ છું.

મંગલાચરણ—સમાસિકામો મગલમાચરેત્ જયમગલ- સિની
મંગલાચરણ મંગલાચરણ કરવું, એ વિધિને કદિ અહીં અડ

સર્ચા છે. ૧-૮. આ પુક્રિઓ દ્વારા કવિ પોતાનાં ઇષ્ટ દેવદેવીને અને ગુરુને નમન કરે છે. શિષ્ટ અર્થનો આરમ્ભ કરવા માટે મંગલાચરણના આશીર્વાદમલ્લિકા યાચસ્તુ, એ ત્રણ પ્રકારમાંથી, જમ્મે તે એક પ્રકારે મંગલ જાવામાં આવે તેને મંગલાચરણ કહ્યું હોવાય. એ ત્રણ પ્રકાર આ છે: (૧) આશિર્વાદાત્મક, શ્રીતાઓને દેવની કૃપા યાચો એવા આશિર્વાદ દેવા તે, સમકલનમાં કાલિદાસ કહે છે તેમ; (૨) નમસ્કારાત્મક, પ્રજાને નિર્દોષને કાર્ય આટોપવાની સજિત દેવા નમસ્કાર-પ્રાર્થના કરવી તે, કે જેમ પ્રેમાનંદે આ અર્થમાં કહ્યું છે તેમ અને (૩) વસ્તુનિર્દેશાત્મક, વર્ણવવાની વસ્તુનું સૂચન કરવું તે. કે જેમ નળાખ્યાનમાં પ્રેમાનંદે કહ્યું છે તેમ. આમાંની કોઈએક રીતિથી મંગલાચરણ આરંભવના પ્રાચીન અથકારોનો રચેલા પદ્ય ગયેલા જ છે. પ્રગુત મંગલાચરણમાં નમસ્કાર દ્વારા કવિ, વિદ્યારાજ ગણપતિ, બુદ્ધિધરક ગુરુ અને વાણીદત્તની સરસ્વતી, એ ત્રણેને નમન કરી, વાણીને ખળખળ પ્રવાહ અક્ષિગુહ્ય ચાલે એ નય અને અથ સડસડાટ ચાલે તે માટે વિદ્યોદ્ધર કરવા અને બુદ્ધિ પ્રેરણા વિનવે છે.

૧. શ્રી (સં. સંપતિ), ઐશ્વર્યશાન દેવ કે મહત્તી વ્યક્તિ કે મહાન ધર્મશ્રેયના નામની પૂર્વે તેના અર્નાકલ ઐશ્વર્યનું કે મહત્તાનું કે પવિત્રતાનું સૂચન કરાવવા વપરાતું પદ. ગણપતિ (સં. ગણ = સમૂહ નગરની આકારક મૂર્તિ, શિવના અનુચરોના સમૂહનો + પતિ, નાપક) સકરો મંગલકારી પુત્ર; તે બુદ્ધિનો પ્રેરક અને શિક્ષિસિદ્ધનો દાતા દેવ છે. કાઈ શુભ કામ, તેનું નામસ્મરણ કર્યા વિના થવું જ નથી; તેમ તેના નામનું સંકીર્તન કરનારને વિદ્યન પણ નહવું નથી, એવી પરંપરાગત શોકમાન્યતા છે. જુઓ ઓળાદરણ પ્રેમાનંદનું કડવા ૫-૬-૭.

મહાદેવે મસ્તક ચાકિયું, વરદાન દીધું દામ

માહારે હ થે ફૂળ જ પાંચો, મુજ પેદેવો પૂજય.

શુભ સમયે સમરજુ કરે, તેહેનું નિદ્ધ કરમ યાય.

ગુરુ—સાસ પ્રમાણે, જે પુરુષ, વિદ્યાર્થીને સંસ્કારથી પવિત્ર કરી, વેદનો વિદ્યા શીખવે ને; ચારત્રવક્ત્રવર્ણીન મિત્રાચરમા ગુરુનું આ લક્ષણ આપેલું છે—
સ ગુરુયઃ ક્રિયાઃ કૃત્વા વેદમસ્મૈ પ્રયજ્ઞતિ । તે પછી ગુરુના વસ્ત્ર સ્પર્શ સામાન્ય માન્યતા નીચે પ્રમાણે પ્રમરેલી છે—

વિહલપતિ કુર્વે ધં ષોઘયયાગમાર્યમ્

મુગતિકુળં તેમાર્ગે, પુણ્યપાપે ધ્વનકિ ।

અવગમયતિ કૃત્વાકૃત્યભેદે ગુરોર્યઃ

મવજલનિષિષોતસ્ત્વં વિના નાસ્તિ કચિય ॥

આવાર્થઃ—જે પ્રબોધને દેશે છે, જે આગમ-વેદના અર્થનો સુબોધ કરે છે, જે સારી અને માઠી ગતિ વા માર્ગ તેમ જ ધુણપાપનો વિવેક સમજાવે છે અને તે કરવા તથા નહીં કરવા યોગ્ય કામોનો ભેદ મન ઉપર ઠસાવે છે, એવા હે ગુરુ ! તારા વિના અવસાગરનું નાવ અન્ય કોઈ પણ નથી. સર્વેય જુઝ્ઝર કવિઓ શ્રીયુ-જ્ઞમાં અતીવ શ્રદ્ધા ધરાવતા હતા એ શુભસિદ્ધિ છે ગિરિનિઘા—(સં. ગિરિનિઘા-લઘવી + જાતા ઉત્પન્ન થયેલી પુત્રી) પાર્શ્વતી. અહીં ગિરિનિઘાનો પુત્ર એવો અર્થ દેવાનો છે. કવિએ છઠી વિશક્તિના પ્રત્યય “નો” નો લેખ કર્યો છે, અને ‘દ્વ-તૈચ્ચાર માટે ‘ય’કાર ઉમેર્યો છે. સ્તુત્યું (સં. સ્તુ) સ્તુતિ કરે. મુન-મુનને. કવિતાના માપના બધનથી કવિએ દ્વિતીયા વિશક્તિના પ્રત્યય “ને” નો લેખ કર્યો છે. ૨. વિદ્યનહરણુ—અથ ભાંધવામાં કોઈ પણ પ્રકરનાં નહત્યાં આગતુંક વિદ્યોને હસી લેનારી. બહુપતિ, વિન્નનાયક અને બુદ્ધિપ્રેરક ગણાતો હોવાથી, વિદ્યો દ્વાર કરવાની વિનંતિ કવિ તેને કરે છે. વાણ્ણી—વચનોનો પ્રવાહ. ૩. હંસવાહિની, (હંસ જેનું વાહન છે તે) સરસ્વતી દેવી. હંસ, દૂધ અને પાણીનો, અર્થાત્ સા-સનરસાનો વિવેક કરનારે પક્ષી, તેમનું વાહન ગણાય છે. વિદ્યા મતુષ્યને આવી વિવેકશક્તિ પ્રાપ્ત કરાવે છે, સત્ય અને સૌહર્દનું ગ્રહણ કરાવે છે અને અસત્ય, દુઃ-ગુણાદિને મહાતા અટકાવે છે; તેનું સ્વચન થાય છે. હુર્મતિ, (સં. હુ = હુ + મતિ = જુદિ) નકારી બુદ્ધિ-વિચાર. સરસ્વતિ, વાણિજ્યની દેવી. ક્ષમાની પુત્રી. ૪. ગૃઠપણ્ણુ, જાડી, રહસ્ય બહુનારી. કાસિદાસ આદિ કવિઓને સરસ્વતીએ કૃપા કર્યાનાં દૃષ્ટાંત યથોમાં બોલ્યા છે. ૫. સ્વર, (સં. સ્વ=મતિમા મૂકવું) સદાયતા. ૬. જિતારો (સં. જત્ + તૃ = જારણ) જોળવાનો. પાર (સં. પર=જે અંતે છે તે) અંત; કવિતા રૂપી સન્નિવાનો સામેા કિનારો, અર્થાત્ “આ કાવ્ય રૂપી નદી મને તિર્થિંગને જોળાવે” ૭ હંસિતવદની, હારવયુક્ત વદન=મુખવાળી સરસ્વતી, શુક્લ વર્ણની અને હીમના જેવા શુભ હારવવાળી, ગણાય છે. સ્મરણુ—સં. સ્મર = સ્મર કરવું.) પાદનિરી જલગં કીર્તનં ધ્યાનં સ્મરણં પાદસેવનં આદિ નવ પ્રકાર-ની શક્તિમાંનો ધ્યાનનો એક પ્રકાર. સંજાવો રૂઝિણી હસ—

હંસવાદિની, હસિત વદની, પુસ્પયાણી પ્રખ્યાત,

જે સમયે હરિવદની તને, તેને આવે ન હયો આવ્ય (કડવું ૧૬ ૬-૭).

૮ શુદ્ધ-(સરસ્વતી નિર્દોષ હોઇને) દોષ વિનાની સુભદ્રાહરણ્ય-અર્જુને સુભદ્રાના કરેલા હરણનું આખ્યાન ૬ મહાભારત-અસંખ્ય અખ્યાનો અને ઉપાખ્યાનો સાથે ભારતના વંશનો ઇતિહાસ આપનાર, અતિ પ્રસિદ્ધ, વીરસપ્રેરક, આર મહાપાત્ર અથ એક રીતે તે રાજ્યનીતિ, રાસારનીતિ, જાહોપદેશ, વરરાજાનું રાજ્યના આગિનો જ્ઞાનમહાર કહી સમાવ થાંકુ અને ધૃતરાષ્ટ્રના વસન્તે વચ્ચે હસ્તિનાપુરના રાજ્યાસન માટે થયેલી સ્પર્ધાઓ અને શુદ્ધનો ઇતિહાસ આ અથ સુખ્યત્વે વર્ણવે છે. તેના ૧૮ પર્વ છે. શ્રીકૃષ્ણ દ્વિપાથન વ્યાસ તેના આઠ અધ્યયન-શુલ્યનાર મનાય છે. આદિપર્વ-અઠાર પર્વમાનું પ્રથમ પર્વ એમા પાડવોના પૂર્વભોના તેમ જ પાડવોના આદિ ચરિત્રો વર્ણવેલા છે અદિત્ર (સં. ચરૂ = આલડુ) પરાક્રમ, આખ્યાન.

૧૦ શુદ્ધ અને-રાગદેવ આદિ વિશ્વર કાદી નાખી આખ્યા મનથી ધર્મ-શાસ્ત્રનો એ વિદિત નિયમ છે કે, શુદ્ધ ચિતથી કરેલું કૃત્ય ક્ષણે ક્ષણે આપે છે જેલ થાય પવિત્ર-મહાપુરુષોના ચરિત્રો સામળવાયો સર્વ ગિનિમધનો નાશ થાય છે અને તેથી જેલ પાવન થાય છે, એવા શાસ્ત્રો નિયમ છે ૧૧ જનમેજય-જે રાજાને વૈદ્યોને શ્રીકૃષ્ણ દ્વિપાથન વ્યાસના સિખ્ય વૈદ્ય પાવને મહાભારત કહેલું હર્ષ તે રાજા એ અર્જુનના પુત્ર અભિમાન્યુનો પૌત્ર હતો તેણે અશ્વમેધ યજ્ઞ કરવાનો વિચાર કર્યો ત્યારે શ્રી વ્યાસ મુનિએ આવીને વાર્ધા કે—

“હે રાજા ! સમય બાલાયો છે તેથી તારે અશ્વમેધ યજ્ઞ કરવો નહીં પણ તારાથી તે કયાં સિવાય રહેવાયો નહિ તેથી જો તું યજ્ઞહોમ કરે તો તેમા તારે યુવાન જાહોને નોતરવા નહીં. પરંતુ તે પણ તુ કરવાનો અને તેમ કરતા જો તુ યુવાન જાહોને નોતરે તો ક્રોધ કરે તો નહીં, પણ તેય તારે હાથે થશે, છતાં જો તારાથી કોઈ યઈ જવાય તો કાઢ પણ વસ્તુ હાથમા આવે તેજી ભારતો નહીં, પણ ભાવિ પ્રબળ હોવાથી તેમ થયે સમય જતે વ્યાસ મુનિના કહેવા પ્રમાણે જ થયું અશ્વમેધ યજ્ઞની પૂર્ણાહુતિસમયે રાજા જનમેજયની પત્ની વપુષ્ઠમાએ મૃત અશ્વનું ક્ષિત હાથમા ધારણ કર્યું પરંતુ કામવાસનાથી અને જનમેજયનો યજ્ઞકર્મ કરવાની લાલસાથી ઈન્દ્રે તે અશ્વવિત્રમા પણ પ્રવેશ કર્યો, અને તે હાથુ આમ પોતાની પત્નીની નિર્ભક્ષના થતા જનમેજય યજ્ઞીય જાહોને ઉપર ચીકાયો, તેમને એમ લાગુ કે,

તેમણે અન્નને ખરોખર નહીં હોણેા હોવાથી આમ તેનામાં જીવ આવેલો. આમ સમજી તેણે એ બ્રાહ્મણો. ઉપર ત્રાસકં છૂટ્ટે માર્યું અને તેણે ચક્ર ૩૫ બની નહીંને યજ્ઞમાં નિમત્રેલા અદારે બ્રાહ્મણોને મારી નાખ્યા. પણ તેને ખજાર પડી કે ઇન્દ્રની ક્રુષ્ણ બુદ્ધિનું એ પરિણામ હતું. પણ તેને અદાર બ્રહ્મહત્યા લાગી તે લાગી ન. એ અદાર બ્રહ્મહત્યાઓ ટાળવાને વ્યાસે તેને મહાભારતના અદાર પર્વે સંભળાવ્યા. પરંતુ એક ક્રુષ્ણ કાપી એક બ્રહ્મહત્યા તેની ટળી નહીં. આવી આખ્યાયિકા છે. (જુઓ હરિવંશ હરવિશ્વ પર્વ અન્યાય ૩.)

૧૨. વર્ષા—(સં. ૬ = પસંદ કરવું) વડોલ કથે. યજ્ઞ કરાવવા માટે પસંદ કરી તેમને પૂજન-અર્ચનથી યજ્ઞગર્વિમાં યોગ્યા. દ્વિજશાય-ઉત્તમ પાત્ર બ્રહ્મણો અહીં ' ૧૫ ' પદ ઉત્તમતાનું વાચક છે. ' દ્વિજેમા ૧૫ ' ૧૨. વળગી કાપ-કાપાને બાગી, અથાત્ કોઈ રૂપે ક્રયા ઉપર દેખાઈ બ્રહ્મહત્યાના પાપથી ક્રુષ્ણ આદિ રોગ થાય એવું રમ્ભતિવચન છે મનુસ્મૃતિનો ૧૧ મો અધ્યાય જોવો. વળી જુઓ.-મહાહા ક્ષયરોગિત્વં । ચરક સૂત્ર ૪૩, જનમેજયને અદાર જતના કોઈ વગમ્યાનું અને મહાભારતના અદાર પર્વ સાલગવાથી તે રોગની નિવૃત્તિ થવાનું કહેવાય છે ૧૩ અધર્મ—(સં. જ = નહિ + ધર્મ) ધર્મથી વિરૂદ્ધ કર્મ. ૧૪. શિર છોડી—મને લાગી કર્મ-કર્મથી, કર્મ વડે; અહીં ' થી ' નો હોય કવિએ કથો છે એ = એને છૂટીશ (સં છૂટ = છાપવું) કાપીશ. આ અર્થ અભિવિનંત છે. છૂટીશ...કર્મ-એ પાપકર્મનું ફલ હું શી રીતે ભોગવી, તેમાથી મુક્ત થઈશ. કથી કર્મ પ્રાપ્તને ભોગવવા પડે છે, એવો શાસ્ત્રનો સનાતન નિયમ છે. બ્રહ્મહત્યાનું પાપ અધોર મનાવું હોવાથી અનેક જન્મે મુક્ત કરવાથી તેમાથી ઉત્તરોત્તર જન્મે ક્રમે ક્રમે પ્રાણી છૂટો થાય છે. ૧૫ મયાની—શી રીતે ટળે તે વિષે. ચેર-રીતિ, યુક્તિ. ૧૭ પરિક્ષિત—અભિમન્યુની સ્ત્રી ઉત્તરવેનો પુત્ર અને જનમેજયનો પિતા. યાગ પખાણી—(પ્રજાલી) જુલે કે પવિત્ર બ્રાહ્મણ ઘર આવના તેનો સત્કાર કરવાને તેના પત્ર ઘોઠ, આસને બેસાડી, અર્ધપાણથી પૂજા કરવાનો નિયમ ગૃહસ્થને માટે શાસ્ત્રમાં કહેણો છે પવિત્રાસન—(' પવિત્ર ' નું આસન) દમનું આસન. દર્મમાં પાવન કરવાનો સુલ્લ મનાવાથી તેને ' પવિત્ર ' ઉપનામ અપાયું છે. ૧૮. અર્ધર્થ—(સ અર્ધ = પૂજા કરવી) દેવ કે પૂજ્ય પુરોહિતા પૂજનની સામગ્રી સામાન્ય રીતે અર્ધર્થમાં પાણી, અક્ષત, જવ અને ધુણ્ણ હોય છે સર્વ એક પાત્રમાં

કહું કરી બ્રાહ્મણના હાથમાં રેડાય છે. ચાદ્ય-પદ = પત્નનો અંગુઠો ધોવાનું જલ.

વૈશંપાયન—વર્તમાન વૈવસ્વત્ મન્વતરનો ૨૮ મો મર્થવ ચાલુ છે; તેના પરશુગમા, કૃષ્ણ દ્વૈપાયન નામના ૨૮ મા વ્યવસય ચલાવતા તેનો બીજો શિષ્ય ચંપાયન હતો. તે તૈત્તિરિ ઋષિના કુલમાં ઉત્પન્ન થયો હતો. ઈતિહાસકથા 'વામાં તે વિગેય વિખ્યાત ગણાયેલો હતો.

પરિક્ષિત—(પરિ—ચારે કોર, ઈક્ષિ જોડું.) અર્જુનના પુત્ર અભિમન્યુનો ત્ર; જનમેજયનો પિતા; તે ઉત્તરાના ગર્ભમાં હતો ત્યારે ખાંડોના કુલનું નિકંદન કાઢવાની પ્રતિજ્ઞા અશ્વત્થામાએ દુર્યોધન સમક્ષ તેના મનોમિલાપને સંતોષવા લીધી તો, એ પ્રતિજ્ઞા પાળવાને અશ્વત્થામાએ જહાસ્ય મૃકયુ ત્યારે કુંભા માતાની તાર્થનાથી ખાંડવ કુમતી પ્રતિજ્ઞાના નિભાવ અને તે બાદકના રક્ષણ અર્થે શ્રીકૃષ્ણે મેમાથી તેને ગર્ભસ્થમાં જ ઉગાર્યો હતો. તે ગર્ભમાંથી બહાર આવ્યા પછી પરિ—ચારે કોર સહુના મુખ તરફ વાળી તામ્રીને ઈક્ષણુ—નજર કરતો હતો, તેથી પરિક્ષિત કહેવાયો.

૧૯. મુનિ—સાતુ શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતામાં મુનિનું આલેખણ આપેલું છે:—

તુ લેપ્તનુદ્વિમ્મમનાઃ સુલેપુ ષિગતમ્પૃહઃ ।

ધીતરાગમયક્રોધઃ સ્થિતધીર્મુનિરચ્યતે ॥ ૪૨ ૨ શ્લો. ૫૬

કુઃખમાં જેનું મન ચિંતાતુર થતુ નથી, મુખમાં જે સ્પૃહા રાખતો નથી, તેના રાગ, ભય અને ક્રોધ જતા રહેલા છે, એવા નિઃસ્વ, બુદ્ધિવાળો પુરુષ મુનિ કહેવાય છે.

મોઠું—ખરાબ કામ. (અહીં વિરોધણનો નામ તરીકે ઉપયોગ થયો છે)
બ્રહ્મપિરાય—બ્રાહ્મણો અને ઋષિઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા મહાત્માઓ સં પ્રહ્મ—બ્રાહ્મણ પ્રહ્મ જાનાતિ બ્રાહ્મણઃ બ્રહ્મ નિરાકાર પરમાત્માને જાણે તે બ્રાહ્મ. ઋષિ ઋષિ—પ્રાપ્નોતિ સર્વાન્ મન્ત્રાન્ જ્ઞાનેન પશ્યતિ સસારવાર વા સર્વ મનોના રહસ્યને પ્રાપ્ત કરે વા જ્ઞાનસાક્ષિથી સસારનો પાર જુએ તે રાય—એ શ્રેષ્ઠતા વાચક સમજે છે. ઋષિઓ સાત પ્રકારના છે ૧ જહર્ષિ, ૨ દેવર્ષિ, ૩ મહર્ષિ, ૪ પરમર્ષિ, ૫ કાષ્ઠર્ષિ, ૬ શૂત્રર્ષિ, અને, રાજર્ષિ. ૨૦. નાસ્તે (સં. નશ્ન=મર્ણ્ય પામવું. નાશ થવો.) બ્રુસાર્થ જય ઉપાય કહે—સાધન થાને. ૨૧ તેણી, (વિરોધણ). મિવામાં સ્ત્રીવિજ વાચક 'તે' ને જાણે નપરાય છે વાર—વેળા.

૨૨. મહાભારત, (જુઓ ૯ થી પંક્તિની ટીકા). ઊત્તરશેા-(સં. ઉત્ + શ્વ = તરી પાર ઉતરવું.) સંસારને સમુદ્ર રૂપ માનેછેા હોવાથી તેના એક માયાવાળા કાઠેથી સામા માયાથી રહિત બીજા કાઠે, મૃત્યુ લોકમાંથી જલ લોકમાં જવું તે ભર- પાર ઉતરવું કહેવાય છે અપારસસારસમુદ્રમધ્યે નિમજ્જતો મે (મહિરતનમાળા) ૨૩. અર્થ, (સં પર્વત = અર્થ સંસારીની પેરાઈને પર્વ કહે ■). મહાભારતનો એક ભાગ, એવા મુખ્ય ૧૮ પર્વ છે:- ૧ આદિ; ૨ સભા; ૩ આરણ્ય, (વન) ૪ વિરાટ, ૫ ઉદ્યોગ, ૬ ભીષ્મ, ૭ દ્રોણ, ૮ કર્ણ, ૯ શલ્ય, ૧૦ ગદા, ૧૧ સૌ- સિંહ, ૧૨ સ્ત્રી, ૧૩ શાન્તિ, ૧૪ આશ્વમેધિક, ૧૫ આશ્વમવાસિક, ૧૬ મૌસલ, ૧૭ મહાપ્રસ્થાનિક અને ૧૮ રત્નચરિત્રલ. ૨૪. મહીપતિ, (સં. મહ્ = માન આપવું.) મહી = પૃથ્વીનો પતિ એટલે પાલન કરનાર; પતિ-સં. પા=પાલન કરવું. રક્ષક કરવું. ઉદ્ધાર-(સ્વ-દુ કંઠે લાવવું) મુક્તિ; સંસારસમુદ્રના પાપરૂપી બંધનમાંથી છૂટકા થવો તે. સ્વયંકી-થી, પંચમી વિભક્તિના 'થી' નું મૂળ; (સં. ક્વા થવું.) 'યક, યકક એ પવ્યમીના નૂના પ્રત્યયો છે. (જુઓ સ. બ. કે. કૃત કાઠબરીની ટીકા પાનું ૧૭૫).

૨૫ આ કાઠીથી કવિ, મહાભારતના પહેલા પર્વથી આરંભી કયા કાર કરે છે. પ્રવૃત્ત કયા આદિપર્વના પેટાપર્વમાં એટલે અનુવનવાસ પર્વમાં આવેલી છે. એટલે કવિ યોગના સંપ્રદાય પ્રમાણે ત્યાં સુધીની પાંડવોને લગતી સર્વ કહી- કત ક્રેકમાં આપી ભય છે. વશાવલિ-વસની આવલિ. વસમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા પુત્રપૌત્રાદિકનાં નામોની ક્રમવાર સૂચિ. અહીં કહી વિભક્તિના પ્રત્યય " ને " નો લેખ થયો છે. વસારહિનો વિસ્તાર, એમ ભેદએ. વિસ્તાર-ફેલાવ. ૨૬ સોમ- વંશી-સોમ-આદ્રના વંશથી ઉતરેલા પાંડવાદિ સૂર્યવંશી-સૂર્યના વંશથી ઉતરેલા રામઓ, રાવવાદિ ૨૭ પૂર્વજ-(સં પૂર્વ = પહેલા જન્મ-પેરો) ૫૧- ૭૨ પાંડવ-શનુત સંજ્ઞાના પુત્ર વિચિત્રવીર્યનો, તેની વિધવા બાર્યા અબાલિ- અને વિધે, નિયોગ દ્વારા વેદવ્યાસથી ઉત્પન્ન થયેલા, ક્ષેત્રજ પુત્ર, પાંડુ રામ. તે પિતા રાગી હોઈને પાંડુ કહેવાયો. તેને પાત્ર પુત્ર હતા તેમની ઉત્પત્તિ કુંતિ અને મા- દ્રીથી થઈ હતી. "સાસમાગમથી છુરજ્યો" એવો શ્રાપ પાંડુ રામને મૂત્રયા કરતા મળ્યો હતો; તેથી તેની પત્ની કુંતિએ કુર્વાસા મુનિની કૃપાથી બાલ્યાવસ્થા-માં મેળવેલા વરદા- નને આગે પતિની સંમતિથી ધર્મ, વાયુ અને ઈશ્વરી લાવનાથી સુખિષ્ટિ, બીમ જા, ને

અર્જુનને અને માદ્રીએ એ અશ્વનીકુમારોની ભાવનાથી સુહદેવ અને નકુલને વ-
નનિવાસમાં હતપત્ર કર્યાં. એ પાંડુના ક્ષેત્રજ પુત્ર હતા આ ઉપરાંત કન્યા અવ-
સ્થામાં કુન્તિએ સૂર્યના કર્ણ (કન) દ્વારા સમાગમથી ‘કર્ણ’ નામનો કાનીન
પુત્ર હતપત્ર કર્યો હતો. કૌરવ—કુરુ વંશમાં હતપત્ર થયેલા તે. વાર્તાનિક રીતે
પાંડવો પણ કૌરવો કહેવાય, પરંતુ લક્ષણથી ધનરાષ્ટ્રના પુત્રો—દુર્યોધનાદિના સંબં-
ધમાં એ પદ વિશેષે વપરાય છે. સામ્રાટ દિલ્હીની હતરને પ્રદેશ કુરુ દેશ ગણાનેા હતો.
એથી કુરુ દેશમાં રાજ્ય કરનારા તે કૌરવો ગણાયા. લાક્ષણિક અર્થમાં દુર્યોધન
આદિ ભાઈઓ કૌરવો ગણાય છે. શન્તનુ રાજના પુત્ર વિચિત્રવીર્યનેા, તેની વિ-
ધવા ભાર્યા અંબિકાને વિષે નિયોગ દ્વારા વેદવ્યાસથી હતપત્ર થયેલા ક્ષેત્રજ પુત્ર
ધનરાષ્ટ્ર. તે જન્મથી જ અંધ હતો; તેથી તે રાજપાટ માટે અધ્યાગ્ય ગણાયા. તેની
સામ્ની પત્ની, ગાંધાર (કદહાર) દેવના રાજ્ય સુગવની પુત્રી ગાંધારીએ, દુર્વાસાની
કૃપાથી સો પુત્રને સાથે લાગેા જન્મ આપવાનું વરદાન મેળવ્યું હતું તે પ્રમાણે
તેણે સગર્ભાવસ્થા પૂર્ણ થતાં એક મોટા છંદને જન્મ આપ્યો. તેમાંથી દુર્યોધનાદિ
સો પુત્રો હતપત્ર થયા. (અંબિકાપુરાણમાં તેમ જ મહાભારત આદિપર્વ અધ્યાય
૧૧૫-૭ માં આ કથા સવિસ્તર છે) પરિવાર, (સ પરિ = ચારે કાર, વૃન્દા-
કર્ણ) વંશને. ૨૮. રાય તને, પાકાતરમાં નોંધેલી રીઠા ભેળી મેંઝાર—(હેમ-
અંદ્ર દેશી મજ્જાર-સં. મધ્યમ્ + જગાર = વર.) કવિતામાં સાતમી વિભક્તિ
“માં” ના અર્થમાં વપરાતો સહાયોમી અભ્યય. ૨૯. લાક્ષણગૃહ—લાક્ષ, લાખ
આદિ વહેલા સળગી લડે એવા પદાર્થોથી બાંધેલું ગૃહ; ગુરુ દ્રોણ-
બાઈને, કવિજન ગુરુદક્ષિણા આપવાને અર્જુન આદિ માથે બાંધવાએ તેના મિત્ર-
દ્રોણી સહાધ્યાયી પાંચાલ રાજ્ય દ્રુપદને દરાબ્યો—એ કાર્યમાં દુર્યોધનાદિ કૌરવો
નિષ્ફળ ગયા હતા. તેઓ પાંડવોની આ જિતથી ઇર્ષ્યાવાન થયા, તેની તેમને
ખોડો સદાને માટે કાઢવા તેમણે વાગલાવતમાં લાખનું એ મહિર બનાવવડ્યું
અને હતસવ નિમિત્ત પાડવાને ત્યાં મોડલી, રાત્રિએ પુરોચન દ્વારા તે મહિરને
પાંડવો સમેત બાળી નાંખવાને સકેત રચ્યો. ચાણા વિદૂરજ આ સકેત જાણતા
હોવાથી તેમણે પાંડવોના ઉગારા માટે સવળી તદ્દતીર અગરવથી જ સૂતધાર દ્વારા
ચલાવી, અને સુધિષ્ટિરને તેના બેઠથી વાકેડું કર્યો. તેમ ચળરાક લીધે પણ એ
ગૃહમાં પ્રવેશ કરતાં વેત જ ગધ ઉપરથી ચેત્યો અને દુર્યોધનનો એ છત્ર જાણી
અયો. પછી સમય સાધી, લીમે જ ફાટ પુરોચન સહિત એ લાક્ષણગૃહ બાળી

દીધું અને વિદુરજની સૂચના અનુમાર આગળથી કાશી રાખેલા ગ્રુહ ભૂમિમાર્ગે તે માતા અને બાઈઓને ખમે અને કુટે બેઠાડીને અંગનટે નીકળી આવ્યો. વિદુરની તદ્દનીર અનુસાર હોડીમા બેસી, તેઓ સર્વે પેલી પાર ઉતરી પડ્યા (આ કથા માટે મહાભારત આદિત્ર પેટા પર્વના ૧૪૧-૧૫૧ અધ્યાય જોવા) આ ગૃહની રચના મહાભારતમા નોંધે પ્રમાણે વર્ણવેલી છે:

નિપુણં શિલ્પશાસ્ત્રો પુત્રેચનત્રે પૈસેટકં સતોષી તથા સકેત ગ્રુહ રાખવાને વિશ્વે સુ વચનો કહી, દુર્યોધને વારણાવત જવાની આજ્ઞા કરી અને કહ્યું કે,—

તત્ર ગત્વા ચતુશાલં ગૃહ પરમસંવૃતમ્ ।
 નગરોપાન્તમાશ્રિત્ય કારયેયા મહાધામ્ ॥
 શાનસર્જરસાદીનિ યાનિ દ્રવ્યાણિ કાનિચિત્ ।
 આગ્નેયા યુત સન્તીહ તાનિ તત્ર પ્રદાપય ॥
 સર્પિસ્તૈલવસા,મિશ્ર છાક્ષયા ચાલરનસ્પયા ।
 મૃત્તિકાં ઇમધ્રાવત્વા ત્વ લેપ કુલ્લેષુ દાપય ॥

× × × ×

યયા ચ તત્ર પર્યેરન્યરીક્ષન્તોઽપિ પાણ્ડવાઃ ।
 આમેયમંતિ તત્કાર્યમપિ ચાન્યેઽપિ જ્ઞાનવા ॥
 આસનાનિ ચ દિવ્યાનિ યાનાનિ શયનાનિ ચ ।
 નિષાતત્ત્યાનિ પાણ્ડુનાં યયા શુલ્કેષ્વ મૈ પિત્રા ॥
 યયા ચ તત્ર જાનન્તિ નગરે વારણાવતે ।
 તથા સર્વ વિષાતત્ત્યં યાત્રકાલ્પસ્ય પર્યય ॥
 જ્ઞાત્વા ચ તા સુવિધસ્ત ઝાયાનાનકુનોમયાન્ ।
 આમસ્ત્વયા તત્તો દેવો દ્વારતસ્તસ્ય વેશ્મન. ॥

(આદિપર્વ-અધ્યાય ૧૪૪ શ્લોક ૭-૧૮)

બાવાર્થ:—તુ વેગવાળા ખચ્ચકે જોડેલા રથમા બેસી આગે જ વારણાવત
 = ૧૧૧ નજી નગરની પડોશમા એક ચોખાડુ અને ઘણું જ બીવાર મોકું મહિર
 બધાવ વળી શણ, રાગ વચ્ચે વહેલા રાગે એવા સથળા પહોંચો તેમા વાપરજો; અને
 ધી, તેવ, ચરતી અને ખૂદ છાજ તથા લાડા અને તેનો જોડે વગેરે માટી સથે

મેળવી, બીંતો ઉપર તેનો લોપ કરાવજો વળી ધરના પેટામાં લી, તેમ, ચરબી, લાકડા એવી રીતે બરી રાખજો કે જ્યાં પાટલો કે અન્ય માળસો એમ કશી ચક્ર નહીં, કે જે પર સજગે એવા પદાર્થોનું જનારું છે તેમાં કિંચ આસનેા રાખ્યાઓ, વાદનો ઈત્યાદિની ગોઠવણ કરજો, જ્યાં અમારા પિતા ધૃતરાષ્ટ્ર પ્રસન્ન થાય...પછી ખાંડનો નિશ્ચિત થઇને નિદ્રાવશ થાય ત્યારે હું આગલે બારજોધી એ મહિરને સળગાવી મૂકજો

સરખાવો શ્રેમાનન્દકુળ દ્રૌપદી રવચ વર-આદિ પર્વ (કાંડ ૬, આરમ્ભ)-

પામ પાંડવ માટે પુરોચને મદ રચાવ્યાં વિચાળ રે.	૩૬
સુદર રચ રચસ અતિ સારજ, મનકપાની હીરા અપારજ.	
સાકડી સ સાર કેખી મોઢ પામે સદુ રે જ	૧
મોઢ પામે દેખતા થયા કમ એદવા સાર,	
હમચાળા બહી ચોલીએ, મનચાળા વિચિત્ર અપાર.	૨
મનક કુલી રચી રતને તેની ચોસાનેા નહી પાર,	
જગદળાઢ મહે યધ રહો, સુરજ મતવત્ કાપાર	૩
લાખ, યજ્ઞ બેળી બીંત કીધી, ઉપર યુનેા બજ	
તે વાત જણાવી સૂતધારે, વિદુરને નિરવાજ	૪

ખાણ્યા-સળગાવ્યા દત્તક્યા એમ છે કે પુરોચને લાક્ષાગૃહને અગ્નિ સળ ગાંધેા અને ખાંડવોને ઉપાદાને લીમ, વિદુરે તેમને કરાવેલી સુરગ દ્વારા ગંગા નદના પ્રદેસમાં નીકળી ગયો. પરંતુ મૂળમાં ફેર છે ખાંડવોએ જ વિદુરની સનાહ અને સ કેવ પ્રમાણે સુરગ ખોદાવી હતી અને લીમે જ અગ્નિ પ્રકટાવી, પુરોચન સાથે લાક્ષાગૃહને બાળી, સુર અવાંટે ગંગાનદે પ્રયજ્ઞ કર્યું હતું (ભુએા આદિ પર્વ અ-ખ્યાય ૧૪૬ શ્લોક ૩૦, અખ્યાય ૧૪૭, લીમે સળગાવ્યું અ-વાય ૧૪૮, શ્લોક ૮-૧૦) દ્રૌપદી રવચ વરમા (કાંડ ૧૦ કડી ૨૪-૨૭) શ્રેમાનન્દે પુરોચને અગ્નિ પ્રકટાવ્યાનું વર્ણવ્યું છે પણ તે દત્તક્યા અનુસાર છે, મદ્વાભારતને અનુસરઈ નથી

૩૦ તાંહાં રચજી-તેમાંથી પાળ્યા-(સં પા = રક્ષણ કરવું, કારક પાણ)
 લગાર્યા કહેવાય છે કે " જેને રામ રાખે તેને કાણ ચાખે " રાખ્યા-રક્ષણ દ્યુ
 લગમવંત-છ પ્રકારના ઐશ્વર્યવાળા, પ્રજા, દેવશ્યસ્ય સમગ્રસ્ય વીર્યસ્ય યદાસ.
 ત્રિયઃ જ્ઞાનપેરામ્યયોઽશ્વ યજ્ઞાં મગ દ્વિતીરણા ॥ (વિષ્ણુપુરાણ) સપૂર્ણ

ઐશ્વર્ય, વીર્ય, યશ, લક્ષ્મી, જ્ઞાન અને વૈરાગ્યવાળો ૩૧. શણગ-સુરજ, બ્ર
મિના ગર્ભમાથી જન્મીને જ્યોત્સના માર્ગે; તે દ્વારા પાંડવો લક્ષ્મીગૃહમાથી મગાવડ
ઉપર મોટા વનમા જઈ પહોંચ્યા હતા ધર્મરાજન-યુધિષ્ઠિર-(સ યુધિ યુધર્મા
રિયર=અહીં છે તે) પાંચ પાંડવોમા જ્યેષ્ઠ, ધર્મરાજની સાવનાથી, કુતિને વિષે
જાતપત્ર થયેલો પાંડવો હેતુજ પુત્ર. ૩૩ હિડિંગ-હિડિંગ, લક્ષ્મીગૃહમાથી જન્મ
તક જતરી ને મહાનભા પાંડવો આવ્યા હતા તે એ હિડિંગ દૈત્યનું વન હતું
તેમના સમક્ષ અર્થે હિડિંગે પોતાની બેન હિડિંગાબેનને લીમ પાસે મોકલી
પણ લીમને પોતાનો અગિયાર કરવા અને તે દ્વારા હિડિંગથી જંગમ સમલવા
લાગી, તેલ્લામા તે હિડિંગ ત્યાં આવ્યો અને લીમ સાથે દ્વંદ્વ યુદ્ધ ભર્યું, અને
હિડિંગ મરાયો. (મહાભારત આદિ પર્વ, અધ્યાય ૧૧૫) હિડિંગમા તે પછી
લીમને પાણી અને તેનાથી ધટોલક્ય નામનો પુત્ર તેને થયો. મહા-વૈતરીય વનનો,
એકચક્રા નગરીને જાલડારો, જાલસુરનો પુત્ર એકચક્રા નગરીના લોક તેના સહારમાથી
જંગમ હરોળ વીસ વીસ ખાડી અનાજ, એક એક પાટો અને એક એક મનુષ્ય તેને
આપતા હતા લીમે તેને બ્રાહ્મણનો વંશ સંપાદિત માર્યો (મહા આદિ અધ્યાય
૧૬૩-૪)

૩૬ દ્રૌપદ્ય-સ્વયં રૂપિનો નાનો ભાઈ પાંડવોના પુરોહિત તરીકે લક્ષ્મીગૃહમાથી
નીસર્યા પછી વનમા તે સચ્ચાં હતા ત દ્રૌપદીના સ્વયંવરમા પાંડવોની સાથે
હતા રાજાના-(ખરી રીતે) રાજની પુત્રી દ્રૌપદીના સ્વયંવર=(સ સ્વયં=
પોતે જુ=વરદ) કાચિય રાજકુવરીઓની પોતાની ભત્રે વરને પસંદ કરવાની
વિવાહપદ્ધતિ એ માટે દેશદેશના રાજાઓ કાકમાક સાથે એકા થાય અને ભર
સલામા પસંદક કે રૂપ ભેઈ, તેની ખ્યાતિ અનુસાર કન્યા દિષ્ટિ વરને વરે લાગી-
(સ મલ્=ખેલક) ખબર, સમાચાર ૩૭ મરત્ય-(સખાર્ય-માજી) ૩૮
લક્ષ્મી મહાભારતમા "લક્ષ્મી" સખ છે "...કારિતં લક્ષ્યમુત્તમમ્ । યન્ન વેદા
યસ પાપિ કારવામાસ કૃત્રિમમ્ ॥ (આદિપર્વ અધ્યાય ૧૮૪ સ્વયંવર પર્વ)
આકાશમા કૃત્રિમ યત્ર દ્વારા એક કાચન લક્ષ્ય મોકલ્યું હતું તે લક્ષ્યને તેના એક
હિડિંગમાથી બાણ વડે ને કાઈ ભેદ્યો તેને દ્રૌપદી વરશે, એવી દ્રુપદ રાજની પ્રતિજ્ઞા
હતી અર્જુને તે લક્ષ્ય ભેલ્યો અને દ્રૌપદીને વર્યો અર્જુન-અર્જુને કવિતામા
ત્રીજી વિભક્તિને બદલે પ્રથમા વાપરવાની કવિઓને જુદું છે ૩૮. કુંતામાતપચન-
માતા કુંતાના વચનથી કવિએ પચમીના પ્રવચનો લેવા કર્યો છે મહાભારતમા

(આદિપર્વના-સ્વયંવર પર્વના અધ્યાય ૧૯૧) એવી કથા છે, કે સ્વયંવરમાં દ્રૌપદીને વરી, સ્પર્ધા કરનારા દેવી રાજ્યોને હરાવી, અર્જુન અને બીનસેન કુંતા માતા પાસે કુમારને ઘેર તેઓ લગ્ન દત્તા ત્યાં આભા અને માને ઇચ્છુ કે “ અમે બીજા લગ્ન થીએ ” (મોક્ષેલયા યેદ્યતા નરામ્યો.) ત્યારે કુંતાએ તેમની તરફ નજર ન કરતાં કહ્યું (પ્રોવાચ શુદ્ધેનિ સમેલ્ય સર્વે) “ સર્વે મળીને તેનો ઉપત્રોગ થયો ” માતાનું આ વચન પાળવાને પાંચે બાઇઓ દ્રૌપદીને પાળ્યા.

સરખાવો દ્રૌપદી સ્વયંવર કડવું ૪૮ થું કહી ૧૭-૨૦ :—

આમળથી જઈ ઈંદુપુત્રે માતાને નામ્યુ શીલ,	
માતા આજ બીજા જગી, વાર તે કૃપા થી જગડીલ.	૧૭
ત્યારે કુંતા કહે રે કુઆર માહરા, મારે સરવે સરખા તન,	
વેદેથી લેજો સમ બાગે, માની મુજ વચન.	૧૮
તવ ધરમ શીમે બોધીયા, માત ન પ્રીછો કાજ મર્મ,	
શજાન્યા પાળ્યો અર્જુન, કેમ વદેથી કરીએ અવર્મ.	૧૯
કુંતા કહે માહરો દેહ તલ્હુ, જો વચન મિત્રા દોલ,	
પાંચે બાંધવ વરો એહને, હજર હજર પાંચેય તે જોલ	૨૦

૩૯. પહેરામણી-જન્યાદાનમાં જમાઈ અને તેના સગાને અપાતી બેટા. પદ્ધિવાદ—(સં પરિ = આસવાસ કૃ = ફરી વગર) છાંડા, સેરકો વગેરે ૪૦. અકલ્—(સં પ્ર = પ્રકૃત-વિશેષ + કલ્ = ગતિ કરવી) પોતાના કુટુંબ મૂળ રૂપમાં. લાક્ષાગૃહમાં પાડવો બળી ગયા છે, એવી જ જ્વાળામાં દુર્ગોધનને નવિત રાખવા ને, પાંડવો જાલજના વેષે ફરતા હતા તેથી એ જ રામ દ્રૌપદીના સ્વયંવરમાં આલ્યા હતા, અને વિજયી અર્જુનને જાલજ જળીને જ શત્રુઓ શીલયા હતા હવે લગ્ન કરી તેઓ પાંડવ રૂપે જ છૂતરાપૂર રામ પાસે આગ્યા અને રાજ્યભાગ માગ્યો

૪૨. ઇન્દ્રઅસ્થ-ના સક્રપ્રસ્થ દ્રૌપદીનો સ્વયંવર થતા પછી ધૃતરાષ્ટ્રે સુધિ-ગિરને રાજ્યમાં કાઢી આપ્યો. અર્જુનપ્રસ્થ નામના વનને અર્જુનને બંધુ અને તે સ્વયં મુખ દાનવની સહાયતાથી કૃત્વ દ્રૌપદાન બધાએ આપેલા મુદ્દર્ પ્રમાણે શરૂ પ્રસ્થ નગર વસાવ્યું હસ્તિનાપુરથી કેટલે અંતરે આ નગર હજી તે મહાસત્તમા છાંવેલુ નથી, પણ તે કુરુ દેસાની રાજ્યમાંની હતી, એમ જણાય છે (આદિપર્વ

અધ્યાય ૨૦૭ મો) આ નગરના પ્રેમાનંદદત સુંદર વર્ણન માટે દ્રોણી સ્વયં
 વર અવલોકોઃ—(કડવું ૭૧, ૧૦-૧૬).

ઈન્દ્રપ્રસ્થ નગર અતિ સુંદર સમુદ્રવત જંગીર
 સુરજ દોઢ સમ પ્રભા ઝગડે, એ સ્વાન સદા રણધીર
 અતિ શોભાછત નગર છે, વાટિકાનો નહીં પાર
 સદા કાલ કુલી કુલી છે, વનસ્પતિ બાર બઢાર.

૪૩. વન આકૃષ્ટા-અહીં અર્જુનના ફરી વનવાસના સૂચન દ્વારા મૂળ
 સુમદ્રાહરણના વસ્તુના બીજનો નિરૂપ કરવામાં આવ્યો છે અશરણશરણ—
 (સ જ = નહીં + શરણ = આશરો) જેને કાર્ત્તું શરણ-રક્ષણ નહીં તે અશરણ;
 તેના શરણ એટલે રક્ષા અર્થાત્ રક્ષણવિહોણાના રક્ષા પ્રત્યુ, પરમેશ્વર, અહીં શ્રીકૃષ્ણ.

૪૪. વનિતા, (સં વન્ = પ્રેમ ધારણ) પ્રેમ ધાતવનારી અર્થાત્ શ્રી
 ગણ-મહાભારતના આત્મિર્વ અર્જુન વનવાસ પર્વમાં માત્ર એ જ શ્રી ઉદ્ધવી
 અને ચિત્રાંગદા અર્જુન સાથે વર્ષાનું કહેવું છે; પણ કવિએ સુમદ્રાને ાઈ ગણી
 હશે. જુઓ “ચિત્રાંગદા અને સુમદ્રા બેઠુ વરી વિનતા વનજ” ૧૭૧૩, પાનું ૧૨૨
 મું ૪૭. રામ-બલરામ. સહાય- (સં. સાહાય્ય) મદદ કરનારા ૪૮. મન-
 મનમા; સપ્તમીના પ્રત્યયનો, લાઘવને અર્થે લોપ વિરમય-(સ. વિ = વિશેષ +
 હમય = હસવું) આશ્ચર્ય. ૪૬. મહિમાય-(સં મહત્ = મોટું) પ્રતાપ. કવિ-
 તામાં અનંતા આકાશાન્ત સંદેહ લબાવી “ય” ઉપેશની રીતિ છે.

૫૨. વિમ-(સં. વપ્ = વારવું, ઘેરવું) બાહ્ય. વિપ્રનું મૂળ લક્ષ્ય
 એ છે, કે તે વેદપાઠી વિદ્યાવાન હોવા બોધ્યે. (વેદપાઠી ભવેદ્વિપ્ર અથવા
 વિદ્યાયા યાતિ વિપ્રત્વમ્)

કડવું ૨ જી.

૫૩. અવણ-(સં જુ = લાંબાવું) બને. અહિં “અવણે”નો સપ્તમીનો
 પ્રત્યય લોપ કરવામાં આવ્યો છે. ૫૬. પાવન, (સં. પ = પવિત્ર થવું.) પવિત્ર.
 ૫૮. આ પશ્તિ દ્વારા હસ્તિનાપુરની ગાદીના હસ્તારે ધર્મિષ્ઠ પાંડવો પ્રતિ
 લોકોનો પ્રેમ સૂચવાયો છે. સુકતા = મોલી (સં સુઘ, સુક) કુસુમ = ફૂલો.
 વધાળ્યા (સં. વર્ધ) સત્કાર કર્યો. બક્તિના કે પ્રસન્નતાના ઉત્કાષ્ઠમાં કુશ,

ચોખા કે મોતી ઉછાળી, પૂન્ય કે પ્રિયનો સત્કાર કરવો તેને 'વધાવવું' કહે છે. ૫૯. ધર્મશાસ્ત્ર-યુધિષ્ઠિરને.

૬૨. નારદશ્રુત-સ્વાર્થુવ મન્વંતરમા યયદા ઇક્ષ્વાના હસ માનસ પુત્રોમાના એક. એ દેવર્ષિ હતા. તેઓ વર્તમાન વૈવસ્વત મન્વંતરમાં ચાપને અગે ઋષિપુત્ર તરીકે જન્મ્યા હતા. તે નિત્ય બ્રહ્મચારી હતા સ્મારત શાંતિપર્વ અધ્યાય ૩૦ માં તેની ઉત્પત્તિની કથા વર્ણવી છે. સિંગપુરાણમાં તેની ઉત્પત્તિ જૂદી રીતે વર્ણવી છે તે સંગીત સાચી હતા; તેઓ મનુષ્યોને ધર્મનો ઉદ્દ્યોધ કરતા, એથી તેમનું નામ સાર્થ' હતું. (નરસ્ય ધર્મે નારં = માનવ ધર્મ + નાર = હાતા આપનાર) તે મની ગતિ સર્વ લોકમા હતી. ભગવાન-છ ભગ-ઐશ્વર્ય તરવાળા હોઈને નારદ ભગવાન લેખાતા હતા.

૬૩. ઠંઘા-દ્રૌપદી પૂર્વ જન્મે કાલુ હતી અને તે મૃત્યુ લોકમા ચા માટે અવતરી તથા તેને પામ પતિ થવાનો યોગ સાચો પ્રાપ્ત થયો, તે સભધી વાર્તા જુઓ આદિપર્વ, અધ્યાય ૧૮૭ તત્તથા—(તત્તથી ઉત્પન્ન થયેલી) ભાકરી ૬૪. અવધિ-સમયનો નિયમ, દ્રૌપદી સાથે વર્ષનો કેટકેટલો ભાગ પ્રત્યેક ભાઈએ એકાન્તમા રહેલું, તેના સમયનો નિયમ. (સં અવ + ઘા = નહીં કરૂં) ધર-શુદ્ધસ્થધર્મના પાલનનું નિવાસસ્થાન ૬૫ પ્રતિજ્ઞા-પરવ મૂળમા પ્રતિજ્ઞા આ પ્રમાણે છે—

દ્રૌપદા નઃ સહાસીનાન્યોમ્યં યોડમિદશીયેત્ ।

સ નો દ્વાવદશ વર્ષાણિ વ્રહ્મચારી વને વસેત્ ॥ (આદિપર્વ-અધ્યાય ૧૬૨-૨૯)

ભાવાર્થ:—આપણા બધામાથી જે ભાઈ પોતાના ખીલ ભાઈને દ્રૌપદી સાથે બેગતમા બેઠેલા દેખે, તે બાર વર્ષ પર્વે બ્રહ્મચર્ય પાળે અને વનમા વસે.

સરખાનો દ્રૌપદી સ્વયંવર — (કડવું ૬ કું, ૮-૧૦).

દે માસ ભોગને નારને વધી દિવસ ઉપર બાર,
જેહને મદિર નાર હોયે, તેહને ઘેર જે યો બય
પૃથ્વીપ્રદક્ષિણા તે કરે નહીં તેા સદ્ય સાપ્ત રાયે
પ્રથમ વારો ધર્મનો, પછી લીમ ને અરજુન.

જેઃ એથી ચૂકો, મનનક લોપરો સાર

તેહને બાણી સરમ કર. હેલા માત્ર મેઝાર.

૧૧ બ્રહ્મચર્ય—(અર્થ) વિષય, કામવિલાસ નહીં ભોગવવાનું મત (સં) મલ્લગે વેદગૃહ્યર્ચ્ય ચર્ય વ્રતમ્ । તેનો મૂળ અર્થ આ છે—વેદનું રહસ્ય મેહધુ કરવાને અર્થે આચરેલું મત પૂર્વ કાલમા શાશ્વતો એ નિયમ હતો કે જા કાન્ય, ક્ષત્રિય અને વૈશ્યના બાલકે ઉપવીત લીધા પછી આચાર્ય સાથે રહી બાર વર્ષ વેદનો અભ્યાસ કરવો તથા અન્ન દિદ્યાઓ પ્રાપ્ત કરવી મનુ મહારાજ (મુખ્યો મનુસ્મૃતિઅર્ચક ૨ એ, શ્લોક ૧૭૫ મે) જ્ઞાત્યારીના નિયમોનું સેવન કરવાના પ્રથમ ઉદ્વિવસ વખતે આચાર્યને બહે છે. સંસ્થિતમેન્દ્રિયપ્રાપ્તં તપોવૃદ્ધયર્થમાત્મન ॥ પોતાના નખની વૃદ્ધિને અર્થે ઇન્દ્રિયના સમૂહને સવનમા રાખવા ॥ લાન્તરે જ્ઞાનર્થનો મુખ્ય હેતુ વેદાભ્યાસ કરીક અરો જૈણ થયો અને ઉદ્વિવસ વખતે પ્રાપ્ત અરો બળાયો લાગે છે એમ સાત્રમા આથી જ્ઞાનચર્યનું આ લક્ષણ બાંધુ છે મલ્લચર્ય ગુણે દ્રવ્યસ્થોવત્યસ્ય સવન મુક્ત ઉદ્વિવ ઉપરચર્યના સવન, એ જ્ઞાન ચર્ય. તેના લાભમા આલજલ થો રહર્ષિનમા કહે છે કે મલ્લચર્યમતિદ્વાયાં લીર્ય-લાભ ॥ જ્ઞાનચર્યની પ્રતિષ્ઠાથી લીર્યનો લાભ થાય છે લીર્યના રક્ષણનો લાભ વિચારણીય છે આ સત્ર લાગુ બાંધ મનનીય છે તેમા જ્ઞાનવેદુ છે કે લીર્યતા-મર્ધ્ય વસ્ય લાભાદપ્રાતિમાન્ ગુણાનુલ્કર્યયતિ સિચ્ચેશ્વ વિનૈયેષુ જ્ઞાનમાપ્તાનુ સમર્થો ભવતિ । લીર્યના લાભથી સામર્થ્ય પ્રાપ્ત અમૂલ્ય ગુણોનો ઉપયોગ શિષ્યોમા સિદ્ધ કરી શકે છે અને તેના જ્ઞાનના અકુનો સ્ફુટાવવાને તે સમર્થ થાય છે વનકુલ, વનમા પડેરી જ્ઞાનના વજ્ર (વલ્કલ ઉપરથી વલકલ અને વનકુલ આમા ‘લ’ નો ‘ન’ થયો છે) વજ્રના છારલના વજ્રો સમન્વદ્રાહિએ વનવાસ સમયે છાલના વજ્ર પહેર્યાનું પ્રસિદ્ધ છે હાલમા આદિમા આના વજ્રો બને છે

૧૭ વારો, (સ વાસર=દિવસ) અમુક કરાનેલા અતરે કમ પ્રમાણે આવનો સમય વડ-૧, જી વૃદ્ધ પ્રા વજ્રો=સૌથી મોટો) મોટા લીર-માઈ પાડવોમા સૌથી મોટા બાવવ=ચલિગિર તણો-વિવતામા વપરાતો છઠી વિભ કિતો પ્રત્યય સુબળ ૧ સ સુ + જા સારી રીતે બલુક) ચાણા ૧૮ કિત, (સં કિ=એ વર + જ=જન્મેલો) પ્રથમ વર્કમાથી જન્મ

અને પછી સંસ્કારથી જન્મ-એ એ જન્મવાળો અર્થાત્ (અહીં) જ દાણ જામમાં
 છે કે જન્મતા જાયતે શુદ્ધ સંસ્કારાદ્ દ્વિજ ઉચ્ચતે ॥ જન્મસમયે પ્રત્યેક
 મનુષ્ય શુદ્ધવત્ અવતરે છે, અને સંસ્કાર ચવાથી દ્વિજ કહેવાય છે જ દાણ, ક્ષત્રિય
 અને વૈશ્ય ત્રણે સંસ્કારના યોગથી પૂર્વ કાળમાં દ્વિજ કહેવાતા હતા, પરંતુ કાળે
 કરીને ક્ષત્રિય અને વૈશ્યોમાંથી સંસ્કારક્રિયા બ્રહ્મ સાઈ જવાથી તેવો પ્રાણી જન્મ્યા
 અને કેવળ બ્રાહ્મણો દ્વિજ ગણાતા રહ્યા. બ્રૂમાણુ (અનાજવાચક બ્રૂમ + રણુ =
 રણકાર) ભુમણુ, કળાગાડ, ૬૯. ચોર-સોરખકાર, લાઠાલટ ૭૩ ધેનુ,
 (ધયતિ સૂતાન્ ધીયતે વાસેઃ) ગાય. મઠ સ્વકી = (સં મદ્ રદેવં મઠમાંથી
 ૭૨. ઠરે-કરતો દોડ. ઉપાધ- સં. ઉપાધિ = પીડા) સતાપ, અહીં પ્રસ
 ખાતર 'ધિ'નો 'ધ' કરેલો છે ૭૩ જોયાં-ખોજ્યા અંત પુર-રણવાસ દ્રોહ
 દીનું કાયનગૃહ. ૭૪ ઠવણુ-રો, કાણું પૂર્વ ૨. મકાર-ઉપા. ૭૬ ચોર-
 જઈને ચોરને હાથથી પકડ્યો, સાહ્યો-કડ્યો. ૭૮. પારથ પૂ. = કુતિનો
 પુત્ર, અર્જુન ભેકે ત્રણ બાણો કુતામાતાના પુત્ર હતા, પણ અર્જુન એ નામથી
 ખાસ યોગખાતો પસ્તાધો- (મે આ કામ ચા મટે કંઈ એવો) પશ્ચાત્તાપ કરવા
 લા થો, મન-મનમાં અંગ-અંગે = અંગમાં અહીં કવિતાના માપને અંગે સંસમી
 વિશક્તિનો પ્રત્યય પડતો મૂકાયો છે અવિદ્યા- (સં અ = નહીં + વિદ્યા જ્ઞાન)
 અર્થાત્ અવિચારીપણું (આ અર્થ અપરિચિત છે) “ અવિચારીપણને વશ થઈ
 દ્રોહીના અત પુરમાં નહીં ચેસવાની મે પ્રતિજ્ઞા તોડી. જુઓ દ્રોહી સ્વયંચર,
 કંડુ ૭૬ મુ, ૧૨-૨૩ કડી એ ઉદ્ધારો પશ્ચાત્તાપના નથી, પણ કર્તવ્યપાલનના
 સંતોષના છે મહાભારતમાં આ પ્રસંગ જણાઈ જ ઉત્તર ભાગ પ્રેરે એવા છે,
 કવિ પ્રેમાનંદે એ પ્રસંગ, અહીં અર્જુનનો અતિ પામર મનુષ્યભાવ આદેખવા
 જતા, બતાડ્યો છે ઉપોદ્ભાવમાં એ સખધી વિવરણ જોડુ વરતુન ધર્મી અ
 ર્જુનને બ્રાહ્મણ અને ગાયના રક્ષણ અર્થે કરેલા પ્રતિજ્ઞામય માટે ગ્દાનિ પતી જ
 નથી કેવળ ધર્મ કર્તવ્ય તરીકે જ, સત્વનો ખાતર, કારોરસ્ય વિનાશોન ધર્મ
 યુગ વિશિષ્ટ્યતે જ મ્યાજેન ચરેદર્મમિતિ મે મવત શ્રુતમ્ । જ સત્યાદિ-
 ચાલિપ્યામિ સુલેનાયુષમાલમે ॥ એવા દંડ નિશ્ચયથી જ, તે બ્રાહ્મણના તરફને
 મારી, યુધિષ્ઠિરાદિએ તેને પ્રતિજ્ઞા બગ નહીં લેખવાનું દહ્યા છગા તેમનાથી ઉપર
 મતો થઈને વનમાં સીધાચોં હતો પ્રેમાનંદે એ મહાન્ ઉચ્ચારાથી વીર અ
 ર્જુનના અરિઓને અહીં વિહારી કર્યું છે, એ કેવળ અનુચિત જ છે.

હેતુનિધિ ” કહે છે. મનુસ્મૃતિમાં તેનું વિધાન છે. વિષ્ણુપુરાણમાં કહ્યું છે કે ઉત્પત્તિ ચિત્રાંગદની સદચરી હતી તેથી ક્રવિએ અહીં તે સંબંધ દાખવ્યો છે (મૂળમાં ૮૭મી પંક્તિ છે તે ૮૧મી બેઠેલે.) ૮૯. બ્રહ્મવાદને મહિપુરના રાજા ચિત્રવાદનની પુત્રી ચિત્રાંગદને અર્જુનથી થયેલા પુત્ર ચિત્રવાદનના મારણ પછી તે ગાદીએ બેઠો. મહાભારતના યુદ્ધ પછી અર્જુને પુલિંકરે આદરતાં અર્જુન મહિપુર આવ્યો, ત્યારે બ્રહ્મવાદને પિતા અર્જુન સાથે યુદ્ધ ન કરવાના હેતુથી ઉપાયનો આણી સન્મુખ પડ્યો. પણ હથેટો તેથી અર્જુન કોરે ભરાયો અને તેનો નિર્ભક્ષણ કીધો એટલે બ્રહ્મવાદને યુદ્ધ કર્યું. તેમાં અર્જુન મરણ પામ્યો; પણ નાગકન્યા ઉદ્ધવીએ મહિપુર અમૃત આપી સજીવ લીધો. (જૈમિનીકૃત અર્જુનેય, અ. ૨૧-૪૦; મહાભારત અર્જુનેયિક પર્વે અ. ૭૬-૮૧) અવશ્યમેષ-(અવશ્યમ્ + ઇષ) ચોક્કસ, નક્કી.

૯૦. ૫ ચતુષ્પદ, મહાભારતમાં વર્ણવેલાં, દક્ષિણ સમુદ્ર ઉપરનાં પાંચ તીર્થ— ૧ અમરતથ, ૨ સૌભદ્ર ૩ પૌંગામ ૪ કારધમ અને ૫ હયમેન્દ્ર. આહ, (સંગ્રહ = પકડવું) મગરીઓ. પાંચ મગરીને અર્જુને, આ તીર્થમાયી ઉમારી હતી— ૧ વર્ગા, ૨ સૌરમેયી ૩ સમીયી. ૪ છુટ્ટુદા અને ૫ હતા આ સંબંધમાં આવી આખ્યાયિકા મહાભારતમાં છે—

દક્ષિણ સમુદ્ર ઉપર તપસ્વીઓથી ભરપૂર પ્રદેશમાં પાંચ તીર્થોના દર્શન અર્જુને કર્યા; તે ઉત્તમ હતા. તપસ્વીઓએ તેને કહ્યું કે આ તીર્થોમાં સ્નાન કરનારાને તેમાં રહેલી પાંચ મગરીઓ મારી નાખે છે, તેથી કોઈ તેના જંગલો ઉપધાન કરી ચક્રવર્તી નથી એટલે અર્જુન સૌમદ્ર તીર્થમાં સ્નાન કરવાને ઉતર્યો. અને એ મગરીએ તેનો પગ પકડયો. પણ અતિભલો અર્જુને તેને બલથી ખેંચી પાણી બહાર આણી તક્ત તે અપ્પસા બની ગઈ અર્જુને તેને આમ કેમ થયું તે સજીવોએ અર્જુનને પ્રશ્ન પૂછ્યું, તેના ઉત્તરમાં તે બોલી કે “ હું તથા મારી ચાર પુત્રીઓ અર્જુન સાથે હૃતરને ત્યાં જીવી હતી. રસ્તામાં રૂપાણી બ્રાહ્મણ અમે બેઠો. તેના તપથી વન તેલેમય થયું હતું. તેના તપમાં વિદ્યન નાજવાનું અમે મથન કર્યું અને તેને યોગાવવાને મંદ્યા. પણ તે નિર્મળ બ્રાહ્મણ ચઢ્યો નહીં તેણે અમને ઉઠાડા એના સપ દીધો કે તમે બ્રહ્મ યઈ સો વર્ષ જંગલમાં રહેજો અમે તેનું સાત્વન કરી સમા આગી. ત્યારે તેણે અમને કહ્યું કે—કોઈ શ્રેષ્ઠ પુત્ર વડને જંગ બહાર કાઢે, એટલે તે મારો ઉદ્ધાર થશે અને તમે પુનઃ પૂર્વાપ પામશો. પછી અમે ત્યાંથી યોગ્ય તીર્થ

રોધના રોધતાં વાક્યાં. માર્ગમાં નારદ મુનિએ અમને આ લીધી બતાવ્યાં અને અર્જુન તમારો ઉદ્ધાર કરશે એમ જણાવ્યું.”

આ કથા જ્ઞાપ્યા પછી અર્જુને બીજા ચારે અસરાઓને પણ આદ્યોની જમાંથી મુક્ત કરી. (મહાભારત આદિપર્વ અષ્ટાધ્ય ૧૯૬-૭) વળી જુઓ વિજય માટે શ્રેમાન્દ્રુત દ્રૌપદીસ્વયંવર ૬૨૩-૭૭ કડી ૨૨ મી ૭૮ મું ૩૩૩ આપું.

૬૪ વેળા- (સં. વલ્લ, વળવં.) વળાળ્યા; તેમને પોતપોતાને સ્થાનકે વળાળી દીધા ૬૬. પ્રજાએ (વિજય માટે જુઓ ૧૧૪ મી લીટી) ૬૬. કુલ્યા- ચક્રુકલમાં ઉત્પન્ન થયેલી, રૂર રાજની પુત્રી, પૃથા. કાશીના કુંતીમેજા રાજા દ્રોણના વજરનો હોવાથી તેણે મૃગાને દત્તક લીધી હતી તેથી તે કુતી નામે સુપ્રસિદ્ધ થઈ. કાશીમાં તે રહેલી હતી ત્યારે દુર્વાસા મુનિ આવતાં તેનો સારો સત્કાર કુંતીએ કર્યો એટલે તેમણે પ્રસન્ન થઈ પાંચ દેવો, સૂર્ય, ચંદ્ર, વાયુ, ઇન્દ્ર અને અશ્વિનીકુમારથી પુત્રપ્રાપ્તિ થવાતા વરદાન તેને આપ્યા. કન્યાવસ્થામાં એ વરદાનની કસોટી કરવાની ઉત્સુકતા થતા કુતીએ સૂર્યને આરાધ્યો. તરત જ તે પ્રત્યક્ષ થયો અને સમાગમની વાતના કરી. એટલે તે ખસારાઈ. પણ સૂર્યે સમાગમ મીઠા વિના પાછા નહીં જવાનો આમદ્ધ પ્રર્થા, અને તેને લોભવી. એથી ગર્ભ રહ્યો નવ મહીને પુત્ર જન્મ થતા દાસી સાથે એક પેટીમાં બાંધી તેને ગંગામાં તરતો મૂકી દીધો. તે હરિનાપુરના ધૃતરાષ્ટ્ર રાજાના રથ સારથી સૂતને હાથ આપ્યો અને ઠણ્ઠું કહેવાયો પછી કુંતી પાંડુને પાછો પાંડુ મૃગીના આપથી પુત્ર ઉત્પન્ન કરવા માટે અશક્ત નીવડતાં દેવોના આરાધનથી કુંતીએ પાંડુની રાજથી ત્રણ પુત્ર ઉત્પન્ન કર્યા. ચંદ્ર-ધર્મથી સુધિષ્ઠિર, વાયુથી લીમસેન અને ઇન્દ્રથી અર્જુન મહાભારતના યુદ્ધ પછી ધૃતરાષ્ટ્ર સાથે કુંતી વનમાં સીધાયા હતા અને ત્યાં દાહથી બળી મુર્ખા (આદિપર્વ અ ૧૧૨; વનપર્વ, ૩૦૩-૩૦૭ અને મહાપ્રસ્થાન પર્વ)

૬૭ દિપિવજ-—પિ-હનુમાન જેના રથની વલને સ્થાને છે તે, જેની વલ હનુમાન-પિથી અડિત છે તે, (જદુગ્રીહી સમાસ) અર્જુન. બાર વર્ષ વનમાં રહેવાની પ્રતિજ્ઞા કરીને હુતમાં હારી પાડેલા વનમાં સીધાયા. તે ફરતા ફરતા લોભથી રૂપિની સાથે ગર્ભમાદન પર્વે આવ્યા ત્યાં પાંચાલીને પ્રસન્ન કરવા કમલ દેવાને બિંદુ સરોવરમાં લીમસેન ગયા, ત્યારે હનુમાન સાથે યુદ્ધ થયું. આખરે હનુમાન પ્રસન્ન થયા અને અર્જુનના વલદંડ ઉપર રથસામ વેળા હોતર રહી યુદ્ધબળ આપવાનું વરદાન આપ્યું (વનપર્વ અ ૧૫૧; લોક ૧૬-૧૯;

આખી કથા માટે જુઓ વનપર્વ, અધ્યાય ૧૪૫ થી ૧૫૧). ૯૭ અવગાહન—
(સં. જય + ગાહ) જગજીવન—જગતને જીવાડનાર, જગતના જીવનરૂપ, શ્રીકૃષ્ણ.
૯૮ મુજ—મુજને. ૧૦૦ જિરદ—અકાનું પ્રત યાતન. વહે-દિવે ડહાવે. (સં. વહ)

કડવું ૩ જી.

૧૦૨. મનસા—મનથી; શુદ્ધ-શુદ્ધ થઈને. વન-અગ્રાસપાટણ પાસેનું આવીનું
વન માંથ-માઠ અદર ૧૦૩. અપુનુંજ—(સં. વતુ=વાર+મુજ=ઘાય) ચાર ઢાંચ
વાળા શ્રી કૃષ્ણ. ૧૦૪. અવિનાશી—(સ. જ = નહીં + વિનાશિનુ = નાશ થાય
એવા વિ + નશુ = નાશ થવો) શ્રી કૃષ્ણ, પ્રજુતા પ્રધાન દસ અવતારોમાંના એક
અવતાર ધરનારા હોવાથી પ્રજુની ચેટે નાશ રહિત મનાયલા છે. મનમાં મોહન
જાગ્યા—મોહનને જોઈ મનમાં પ્રસન્ન થયા. મોહન—(સં. મુહુ = મોહ થવો)
શ્રી કૃષ્ણ, વાસ તેથી તેમ જ સુલસાક્ષીથી જાનોના મન વસા કરી દેતા; માટે
મોહન કહેવાયા. જાગ્યા, (સં. માવ = મૂ) પ્રીતિનું પાત્ર થઈ પડ્યા. ૧૦૬.
અદક્ષિણા—દક્ષિણ એટલે જમની બાજુ તરફ મુખ રાખી, ડાબી બાજુએથી
જમણી બાજુએ વળી, પૂજ્ય દેવ કે ગુરુની આજ્ઞાપાલ કરતું તે. માયા ધરી—
સ્નેહ, પૂજ્યબુદ્ધિ મનમાં આણીને અર્જુન-અર્જુને. કવિતામાં તૃતીયાર્થે પ્રથમા.

૧૦૬. અથ ઈતિ—આદિથી તે અત સુધીની હમેશા કથા ‘અથ’ થી
થતી હોવાથી ‘અથ’ નો અર્થ ‘આરંભ’ થયો; અને કથાનો અત ‘ઈતિ’
થતો હોવાથી ‘ઈતિ’ નો અર્થ ‘અત’ થયો. ૧૧૦. મેસરી—મુસરી, કે
નામના, નકરાસુરના અનુયાયી કૈત્યને શ્રી કૃષ્ણે માર્યો તેથી તે ‘સુર’ના ‘અર્થિ’
ચિહ્ન કહેવાયા (જાગવન ૧૦ ૨૬૫, અ. ૫૯) ૧૧૨. વિચ્છાધાર—(સં. વિ
= સમસ્ત લોક + આધાર = રક્ષાવતાર) પ્રજુતા દસાવતારમાંના શ્રી કૃષ્ણ
૧૧૪. મહાસે પાટણ—આ નગર ધણુ જ પ્રાચીન છે. જૂનાગઢ પાસે જે
વળ ખડર નજીબા સમુદ્રગટે તે આવેલું છે. પ્રભાસ નામનું પટ્ટન, નગર
સ્કંદપુરાણમાં પ્રભાસખંડમાં આ નગરની કલ્પતિ, તેની પવિત્રતા, મા
હાલેય આદિ સખધી વિસ્તૃત વર્ણન આપેલું છે. એ દેર-પાટણ
સેમનાય-પાટણ, વેરાવળ-પાટણના નામથી જોગખાય છે

રકંદપુગણમાં તેની સીમા આ કહેલી છે — પૂર્વે તસૌદકઃ સ્વામી પશ્ચિમે
માધવઃ સ્મૃતઃ । દક્ષિણે સગસતઃ સદા નયચરે મતા ॥ (અભાસખંડ
અધ્યાય ૪ થો.) તેની ઉત્પત્તિ સખધી વિવિધ હલ્લેખમાં આ એક
પ્રાચીન હલ્લેખ છે —

પ્રયમે માસિત દેવિ સર્વેષાં સુવિ તેજસો. ।

તીર્પનામાદિતીર્પે ચત્ પ્રમાસં સં સુકીર્તિતમ્ ॥

અથવા દક્ષસતેન ચેન્દુના નિષ્પ્રમેજ ॥

તત્ર દેવિ પ્રમા લગ્ના તેન પ્રામાસિકં સ્મૃતમ્ ॥

એવી આખ્યાયિકા છે કે અભપતિ હમ્પતી ૨૭ નવત્ર કન્યાઓને અંદ્ર વર્ષો
હતો. તેમા તે માત્ર રેશ્મિણી ઉપર જ પ્રીતિ કરાવતો હતો, આથી બીજી પુત્રીઓ
રહતી રહતી પિતા પાસે ગઈ. હજી, અંદ્રને, સર્વમા સમાન પ્રીતિ ધરાવતું વ્યૂથ
હતું, પણ અંદ્રને ગળે તે ઉતર્યું નહીં, એટલે હજી આપ આપ્યા કે તે ક્ષયરોગી થશે.
પછી રોગી અંદ્ર અનેક તીર્થો ફરતો ફરતો આ રથળે આવ્યો અને શિવની કૃપાથી તે
પંદર દિવસ શુકલપક્ષમા શુવ રોગ મટે એવું વરદાન પામ્યો. અંદ્રને અહીં અમા-
કાન્તિ વળી તેથી આ રથળ અભાસપાટણ કહેવાય છે (આ આખ્યાયિકા માટે 'અભા-
સખંડ' ના અધ્યાય ૧૮-૨૦ જોવા) વળી અભાસપાટણની કુદરની સ્થિતિ એવી
છે કે તે સમુદ્રના કાણમા આવેલું હોવાથી સૂર્યના કિરણોથી તેની ખુબી ઓર
ફેખાવ આવે છે. તેનું એક નામ 'અર્કરથળ' છે (જુઓ રકંદપુગણ, અભાસ
ખંડ અધ્યાય ૧૨ થો) અભાસ નામની ઉત્પત્તિ વિશે કહેવાય છે કે —

પ્રત્યક્ષ માસ્કરો યત્ર સદા તિષ્ઠતિ મામિનિ ।

તેન પ્રમાસનામેતિ ત્રિપુ લોકેષુ વિવ્રતમ્ ॥

(અભાસખંડ, અધ્યાય ૧૧ થો)

આ રથળ રા કરના હાલદથ જ્યોતિર્લિંગમાના સ્થાપનાવેધરને લીધે સુપ્રસિદ્ધ અને
યાત્રાનું પ્રાચીનતમ તીર્થ છે. મહામહા ગજાવી, અષાઠહીન ખીલજી, ગુજરાતના
પહેલા બાદશાહ સુબ્દર, અને તે પછી ઔરંગઝેબે આ નગર ઉપર હલ્લો કરી,
સ્થાપનાયત્રુ દેવળ જામિનદોરડાં કર્યું હજી લલલલા રાજપુત્રો કાઠી ચોક્કાઓએ તેમા
ગોળાના પ્રાણ સખર્ષો હતા છલ્લો હલ્લો ઔરંગઝેબે કર્યો અને તેનું નામનિશાને
રહેવા દેવદાંબુ નહીં એટલે મૂળ સ્થાનથી થોડે અંતરે ૧૭૮૩ મા હોદ્દરના વિ-

ધવા રાણી અહલ્યાબાઈએ સ્નાનનાયનું નવું મંદિર બાંધાવ્યું. પાટણ પાલિકાના વિષય માટે પ્રસિદ્ધ છે:

પ્રભાસે પંચરત્નાનિ નદી નારી તુલંગમાઃ ।

ચતુર્થઃ સોમનાથશ્ચ પેંચમં હરિદર્શનમ્ ॥

આ સ્થાન પૂર્વે, કાઠીઆવાડના બરપારનું મુખ્ય જ દર્શન હતું. (આની ઐતિહાસિક વિશેષ વિગત માટે જુઓ “જ્યુનાગઢનું ગેઝેટીઅર.” ૧૮૮૪ નું, પાના ૧૩૭-૪૮)

૧૧૪. સરસ્વતી—પ્રભાસપાટણમાં સમુદ્રને મળતી પવિત્ર નદી છે. અહીં ત્રિવેણીસ ગમ થાય છે; સરસ્વતી, હિરણ્ય અને કલિયાનો. આ સ્થળે ચાલેલા આતર કલહ કરી, પરસ્પર કપાયા હતા તેથી તે ચાલવાસ્થળને નામે પ્રસિદ્ધ છે. આ સ્થળે પિંડાન મૂકવાથી પિતૃઓ ઉદ્ધરે છે, “મ મનાય છે. પ્રભાસ પાટણથી ૫૬૨ માઇલ ઉપર સરસ્વતી નદીને ‘આચી’ નામનો પ્રખ્યાત કુંડ છે. ‘પ્રાચ્ય’ પૂર્વ દિશા તરફ આ ભાગમાં સરસ્વતી નદી વળતી હોવાથી તે આચી કહેવાય છે મૂળ આચી કુંડ હાલના સ્થળથી ૮ માઇલ ઉપર ‘અનેરા’ માં હતો. ત્યાં ‘મોક્ષ પીપળો’ છે તેના દરેકની ભૂત થયેલા પિતૃઓ ઉદ્ધરવા હોવાનું કહેવાય છે કાર્તિક, ચૈત્ર અને શ્રાવણ મુદ્દ ૧૫ એ આ તીર્થમાં નદાવાના પર્વ દિવસો ગણાય છે. અહીં આચી માધવની પવિત્ર મૂર્તિ વિખ્યાતી છે. તે ચાર ફીટ ઉંચી છે. પાંડવો આ આચી સરસ્વતીમાં નદાયાહના ગંગાજી કરતા આ તીર્થ પિતૃઓના ઉદ્ધાર માટે વિશેષ પવિત્ર લેખાય છે (જુઓ જૂનાગઢનું ગેઝેટીઅર, પાના ૧૩૨-૩ અને ૧૮૮૪ નું)

૧૧૬. ગિરિનાર—એ દેવતાચલ પર્વત પણ કહેવાય છે. આ પર્વતના પંથ પ્રસિદ્ધ શિખર છે તેના ઉચ્ચામાં ઝેંગાશિખરની ડચાઈ ૩૬૧૬ ફીટ છે. ચાલેલા આ પર્વત ઉપર ઉત્તર નિમિત્ત આવતા આ પર્વત અગેરીઓ અને ધોગીઓનું સ્થાન છે. જૂનોના પવિત્ર દેરાસરો પણ અહીં છે, તે ઉપર જુહાસમા (ચદ્રવચી) રાખેલા દાટ છે (તેની કયા આખ્યાયિકા તેમ જ ઇતિહાસ માટે જુઓ, ‘જ્યુનાગઢ ગેઝેટીઅર’ ૧૮૮૪ નું, પાનાં ૮૬-૯૧).

૧૧૮. દામોદર કુંડ—શ્રી કૃષ્ણ દ્વાપરામનીમાં રહેતા હતા, હતા અચારનવાર દેવતાચલ-ગિરિનાર ઉપર આવતા અને રહેતા. તેમનું નામ દામોદર હતું. દામન=

દોરડું જેને હલે બાંધેલું છે એ દામોદર; કૃષ્ણ તોફાન કરતા તેથી એક સમયે ચથોદાએ તેમને પેટ દોરડું બાંધી, ખાણીઆ સાથે બાંધ્યા. પણ ખાણીઆ સથે તેમો જંગલમાં દોડ્યા, અને તે વડે ચમલ અને અર્જુન એ નામનાં બે વૃક્ષો લાખ્યાં. આથી તેઓ દામોદર કહેવાયા. કૃષ્ણના એ દામોદર નામ ઉપરથી ગિરિનાર તળેટીના કુંડનું નામ દામોદર પડેલું છે. ત્યાં દામોદરજીનું મંદિર હજી છે નૃસિંહ મહેતાના હારનું આ સ્થળ ગણાય છે. ખરી રીતે એ કુંડ નથી; પરંતુ ગિરિનારની નદી દામોદરાના બે ઠીનારા બાંધેલા છે, માટે તે દામોદર કુંડને નામે ઓળખાય છે. આ સ્થળ પવિત્ર મનાય છે. આ કુંડના પાણીમાં હાડકાં ઓળાળવાનો શુભ છે. અહીં લોહો દૂર દૂરથી આવી પોતાના પૂર્વજનાં હાડકાં નાખે છે. તે ૨૭૫ શીટ લાખો અને ૫૦ શીટ પહોળો છે. દામોદર કુંડની પાસેની ટકરી રેવતાચલ કહેવાય છે. ત્યાં રેવતી કુંડ છે. શુદાસમા રામબોના સમયમા રાહ જવમલના પુત્ર રાહ મે-હવેએ બંધાવેલો ગાયુધ છે; સ. ૧૨૦૧-૧૨૩૦ ના અંતરાલમા. (વિગત માટે જુઓ જૂનાગઢ ગેઝેટીઅર, ૧૮૮૪ નું પાનું ૮૭-૮૮ અને ૧૦૭ મું).

૧૧૬. અવધિ—વનવાસ કરવાનો સમય. નિરધાર—(સ્તં. નિ = તીમ. પછે + ધૂ = પકડી રાખવું) નક્કી ૧૧૧. વિમાશિયં—, વિ + મર્શ, વિચાર કર્યો.

૧૨૩. અહીં કૃષ્ણની મનષા જણાવી, કવિ મૂળ આખ્યાનના હેતુનું બિન્દુ બીજ રૂપે પ્રકટ કરે છે. ૧૨૪ હારજ—, સ્તં કાર્ય = કામ) લક્ષ્મણે હેતુ પાવકુવ રી રામ સાથે યાદવકુલની કન્યાનો સંબંધ બાધવાનો હેતુ થાય—સધાય. ૧૨૫. નવલ્લભ્યે અર્જુન—અહીં કવિ મહાભારતના કથાભાગથી વેગળો ભય છે. મૂળમા અર્જુનને સુભદ્રામા મોહિત થયેલો લેખને જ પોતે શ્રી કૃષ્ણ, સુભદ્રા મેળવવાની પેરવી સુઝાડે છે. પ્રસ્તુત આખ્યાનમાં શ્રીકૃષ્ણનું બહા નું વર્તન, તેમનો આ અંતર હેતુ શુભ રહે તેને અનુકૂલ હોવાથી, અર્જુન પણ નાણ્તો નથી, એમ કવિ સૂચવે છે. ૧૨૮. આ કથન દ્વારા, બીજને ખીલવવાના પોષક હેતુને ગર્ભ કવિ અહીં નાંખે છે અર્જુન જાણે લોહ હોય તેમ આવું રૂપ ધરવાનું કારણ પણ કૃષ્ણને પૂછતો-ગાછતો નથી. ૧૨૯. અવધૂત—(સ જવ = તીરુ, હેઠળ. ધૂ = ખ ખેરી નાંખવું.) જેણે માયાના વિષયો અને વૃત્તિને ખ ખેરી નાખ્યા છે તે, અર્થાત્ વિરાગી-વેરાગી. આગળનું વર્ણન જોતા કવિ અહીં કેવળ ‘લેગટો’ એ અર્થમાં આ શબ્દ વાપરે છે. અતિથિ (અ + તિથિ) પડેલો. એક દિવસથી વિરોધ સમય મુધી ન રહે

વચ્ચે ગજચરમ (સં ગજ = હાથી + ચર્મ = ચામડું) હાથીનું ચામડું. ૧૫૦. રૂદ્રાક્ષ—(સં રુદ્ર = શિવ + અક્ષ = મણકો) મહાદેવને પ્રિય ગણાતા ભોરડી જેવા એક વૃક્ષના મણકા રૂદ્રાક્ષમા વિજ્ઞાનિક બળ સંધરવાની શક્તિ છે, એમ વૈજ્ઞાનિકો પણ માને છે એટલે—સોબે 'પરમ—કર્તૃષ્ઠ રીતે ૧૫૧ કાંઈ—(સં કવચ—અથવા કક્ષા ઉપરથી દેશ) ધોળીક કે પીતાબરની પાટલી રૂદ્રી ન રાખતા પાછળ કેડના બધા ભોરવળી ને કહિયો = કવચ લાગ્યો (નામ ઉપરથી ક્રિયાપદ) માળામેળલા—માળા રૂપી મેળવા, કેડે કે દોરાને બદલે માળાના કરેલા કેદોરામા કવચ ભેરવ્યો ૧૫૨. નાથ—(સં) નિયામક શૈલી સાધુઓ (દિગ્માયત કોમળ) કહા અથવા તે જોળીમા જે શિવલિંગ રાખે છે અને વૈષ્ણવી સાધુઓ જે શાલિગ્રામ જોળીમા રાખે છે તેને 'નાથ' કહે ■ જોરખતા કાનફંદા શિષ્યો 'નાથ' સંજ્ઞાથી જોળખાય છે મોંઘા મૂક્યા નાથ દે—અહીં પ્રાકૃત ના રીકાકારે વાક્યનો અન્વય કરવામા ગોણુ ખાધેયુ જણાય છે "માલ મુઝા નાથ દે" એનો તે એવો અન્વય કરે છે કે નાથે (અર્થ) જોળીમા રાખ આદિ મૂક્યા હતા આ અન્વય ધોખા નથી સામાન્ય રીતે સાધુઓ શાલિગ્રામ કે શિવલિંગ પાસે રાખવાને ચૂકતા નથી, મટે 'નાથ' નો સ્વાભાવિક અર્થ 'શાલિગ્રામ' થા શિવલિંગ છે એથી પ્રથમાન્ત 'નાથ' રાખીને જ તૃતીયાન્ત "તે નાથે" એમ ધારી લેવાની ફરજ નહીં પડે ૧૫૩ જોગમાર્ગની જોડ—યોગીને યોગાના યોગની સાધનામા આવરક ઉપકરણ—સામગ્રી ૧૫૪ સુદ્રા—, સં સુદ્રા = વીંટી ઉપરથી અદ્યાર્થસૂચક) નામના કુક લેખવાળી વીંટી. અહીં છાપા શ્રીકૃષ્ણ કે શિરના હરતપાદાદિ સૂચવનારા ચિહ્નોવાળા લાકડાના કે ધાતુમા ચોક્કા લેખવોએ દ્વાર્ય તિલક સાથે સુદ્રાઓ પણ અંગ ઉપર કરવી, એવો નિયમ છે કહણ—શૈલી જગમ સાધુઓ મનેલા કક્ષ પાસે રાખી, જાતોને તે પ્રસાદ તરીકે આપે છે જોળી—ભુલતી, ખભે લટકાવેલી રહે તે. ૧૫૫ માદળિયા—માદલ, મુદનના આકારની ભુજળિયા મૂળ, પિરાય આદિને વરા કરનારા, "જવરમતર" ના કાચળિયા, મૂળપત્ર કે દોરાને રાખવાની ત્રાણા કે ચાલીસોનાની જોળ, જોખની નાની ભુજળિયા યોગાને મતજનકમા પાવરધા મનાવવાને અનેક માદળીયા અર્થને રાખ્યા હતા, સૂચવી કવિ તેને પ્રાકૃત જોમી સાનુડો કહે છે ખરી રીતે માદળિયા સાનુડો કોણીએ ઠગ ઉપર પહેરે છે, કોટમા હાતની જગાએ બિંદુ છે તેમ નહીં ૧૫૬. આંખ રાતી—સામાન્ય રીતે રાત્રે આંખે માલ પદાર્થની અલમથી

સાધુઓની આંખમાં લાલાશ જણાય છે. ચરસ અને ભાંગના સેવનનું પણ તે ચિહ્ન છે. અરુણ—સૂર્યનો સારથી. કુદ્યુથી ઉત્પન્ન થયેલો કશ્યપ મુનિનો પુત્ર. એની પીઠ ત્રાંબા જેવી લાલ કલ્પેલી છે. (વિશેષ વર્ણન માટે મહાભારત, આદિ પર્વ અંક ૫૪ ૨૨૪ જુઓ) સૂર્યનાં કિરણો તેની પીઠે અરુણનાં તે કારણે પડેલા પ્રતિબિંબિત પ્રકારે અરુણોદય કહેવાય છે. આ એક કલ્પના છે. પ્રભાતમાં સૂર્યપ્રકાશ લાલચોળ હોવાથી આ કલ્પના ઉદ્ભવેલી જણાય છે. ૧૫૩ જરકંશી (કા. જર + કસમ) જુઓ ૨૪૦ મી પંક્તિ. ૧૫૮. ઊગો—કપોળ અને કર્ણપ્રદેશ ઉપર રાખેલો વાળનો ગુચ્છો. સામાન્ય બાવાઓ માથાના બધા વાળ જ વધારે છે; હાંદી ૧૫ માં “જટા બાધી” એમ કવિ કહે છે; છતાં અહીં ૩૫મા એક નવીનતા કલ્પવાને હાલના મહાધિપતિ “ગિર” નો વેષ કલ્પી, ઊમાં રખાવે છે. આથી વર્ણનસંક્રાંતા જણાઈ આવશે. જરીની સેર—ફેંટાનો લઠકતો કસખી તોરો. ૧૫૨. સૂત્રની—જોનીઓ માથે સુતરની દોરી જટાની આસપાસ ગુથે છે તે. અંતરિક્ષ—આકાશ. (સં અંતરા-સ્વર્ગ અને પૃથ્વીની વચ્ચે ક્ષાંતિ આવેલું). ૧૬૦. કૌતુક (અર્જુનનું કૌતુક) (સં. કુતુક) આનંદ આપનાર અને લેવાની ઈચ્છાને ઉત્કટ કરનાર દરથ. અમર—મરણ ન પામે તે, (અ + મર) હેવા. ૧૬૧. પીંછી—ગોરાનાં પીછાંની છુટી; અગર જૈન જતિઓ સુતરના તાનણાની છુટી રાખે છે તે. ૧૬૨. કરવડો—(સં. કર = નાળચું + વૃત્ત = વળેલું) નાળચાવાળું જલમાત્ર. સંન્યાસીઓ કમકસુ રાખે છે ત્યારે બાવાઓ પિત્તગનો કે અન્ય ધાતુનો નાળચાવાળો અતે નાજણુવાળો લેટો રાખે છે, તેને કરવડો કહે છે. ૧૬૩ છડી—(સ. યદિ) ગુચ્છા કે મુંઠવાળી લાકડી. જતિયો છડી રાખે છે. ૧૬૪ ત્રૈલોક્ય કેફ—ત્રણે લોક, સ્વર્ગ મૃત્યુ, અને પાતાળકે અહીં અદ્ભુત ૩૫ દાખવવા તેજના અંબારના લખલખાટની કલ્પના કવિ કરે છે. ૧૬૫. અનંગ—(સં. અન્ = નહીં + અંગ = શરીર) અહીં ઉપદેશ છે. કૃષ્ણદેવને શિવે જાણી નાળવાથી તે મરણ પામતા, તેની સ્ત્રી સ્તિએ તપ કર્યું. મહાદેવના વરદાનથી તેનો પતિ પ્રભુમન રૂપે શ્રી કૃષ્ણને ત્યાં અવતર્યો, એવી—પુરાણ પ્રસિદ્ધ કથા છે. હરિવંશના વિષ્ણુ પર્વમાં આ કથા વિગતવાર આપેલી છે. ૧૬૬. ત્રિપુલુડ—આ સૌથી ચિહ્ન છે. ત્રણ રેખાવાળું તિલક. શિવે ભાલમાં અર્ધચન્દ્ર રાખેલો હોવાથી સૌથીઓ એવા આકારનું ત્રિપુલુડ કરે છે.

૧૬૯ માણુમાણુ—માડમાડ, મદમદ, ધીમે ધીમે, બારેખમ નતિએ, પ્ર
યાસપૂર્વક આ લક્ષણ, મોટાઈ, કે ગૈરવત્તુ મનાય છે હળવા—(હેમ-દેર-
હલુઓ-લણુક) હલકા, શાર ન પડે તેમ હળ—પગના ૧૭૦ રા. આશર-
શું ગળુ, માનવોની શી ગુન્નશ કે તેઓ વિરમય ન પામે મોહ્યા ખગ—
'ખ' (આકાશ) મા વિચરનારા અર્થાન્ અનેકાનેક દરચો ભેનારા, જેઓ
અર્જુનનું ૩૫ જોઈ મોહ પામ્યા તે પછી માણુસો તે શી વિચારમા ? અર્થાત્
તેઓ તે માત્ર માનવ લોકમા વિચરનાર હોવાથી તેમને અદ્ભુતતા અરો
અદ્ય ભેવાનો અવકાશ મળે, તેથી તેઓ આત્ અદ્ભુત ૩૫ જોઈ, વિરમય પામે
એમા તે શી નવાઈ ?

૧૭૧-૧૭૫ અર્જુનના અતીત રૂપના અદ્ભુતપણાથી, વિરમયયત્નિ ભાવ
કવિએ અમ્મી રીતે વર્ણવ્યો છે પશુ મોહ્યાં—શ્રીમદ્ ભાગવતમા શ્રીકૃષ્ણની જા
સરીના નાદથી ભાવોને મોહ થવાનું ઉદ્કૃષ્ટ વર્ણન છે, પછને મોહ થવો, એ રૂપના
અદ્ભુતપણાની પરક હા છે હાર—પશુ મોની હારની હાર, હારખ ૧૭૨
રહ્યાં—ચાર ચરવાનુ જૂની જઈ, મેવળ દમરદમર જોઈ રહ્યા ૧૭૪ સંસાર-લોક—
(સં. સ + સ્-સરતિ) જે ચક્રની ઘેરે નિરતર રૂંદી કરે છે તે આર્ય વિદ્વાનો
આ જમત્ને ચક્રની ઉપમા આપે છે દાખલા વરીકે નીચેગૃહ્યસુપરિ ચ દશા
ચક્રનેમિક્રમેણ ॥ લાક્ષણિક અર્થ—સાસારિક લોક ૧૭૬ વિમાસે—, સ વિ +
મૂત્ત) વિચાર કરે કેલાસને જૂષ—શંર, હિમાલયના સિખર કેપાસ ગિરિ
ઉપર સ્થાપિતવો વાસ મનાય છે. ૧૭૭ શકે (ઉપેયાલંકાર) ૧૭૮ વધાવે—
(સં વૃદ્ધ્ય નેરક) અભિનદન આપે કીર્તિ, જય કે મુખની અભિવૃદ્ધિ ઉપર
નગર કે ગૃહના પ્રવેશસમયે મહાન્ વા મન્નલકારી સન્નતને સગાર કરવાનો
નિયમ આર્યોમા પ્રાચીન કાલથી પ્રચલિત છે સામાન્ય રીતે તે માટે અક્ષત વપ
રાય છે ગાદી લોહ પનાદય હોવાથી પોતાના હૃદયને અવધિ દર્શાવવાને 'મોટી
અને પુષ્પોના વર્ષાદ'થી ભાવાને વધાવી લે છે પર્જન્ય—વર્ષાદ ૧૭૯ ચિત્રની
જેરે—ચિત્ર જેમ કઈ પણ ચેષ્ટા કે ઉદ્દગારથી પોતાની લાલછી દર્શાવવા અસમ
છ, તેમ લોક ભાવાના (અર્જુનના) અદ્ભુત રૂપથી અતિશય આશ્ચર્યચકિત થયા
અને કઈ પણ ચેષ્ટા કરી સાચા નહી તેમ જીભ જાઈ ગયાથી કાઈ ઉદ્દગાર પણ
કરી સાચા નહી એ વિરમયની પરાકાષ્ટા છે, સાખાવો " ચિત્રાર્પિતારંમ દ

વાવતસ્યે” રહુ. મર્ત ૨. ૧૮૦. વૃદ્ધ—સાર્થ છે, કારણ હમેશાં ટાળાને નાયક, આગેવાન વૃદ્ધ દેવો જોઈએ, એવો પ્રાચીન સંપ્રદાય છે. સામાન્ય રીતે એવા નિયમ છે કે અતિથિને કથલ સમાચાર પૂછી “આવો, ક્યાંથી પધાર્યા,” દિવાદિ પ્રશ્નો પૂછવા. પુદ્ધિ સ્વાગતમાવિશાસનમિદ. ૧૭૬-૮૦ જે લીટી મોટી છે: ખરી રીતે તે આમ જોઈએ ૧-“ચિત્ર પેરે સહુ (કો) જુએ, મુખે (કોણે) નવ જોવાય રે; ક્યાંથી આવ્યા? ક્યાં જયો, (એમ) કોઈએ નવ પૂછાય રે.” ૧૮૨. યોડે યોડ—(સં: સ્લોક) ઠઠ બંધ.

કડવું ૫ મું.

૧૮૪. અતીત (સ અતિ + ઇ = મર્યાદાથી પાર જવું) ઇદ્રિયાદિ વિષય-વૃત્તિના સાધનો જેના મન ઉપર અસર કરવા અસક્ત છે તે: સચ્ચી ૧૬૧. અહીં, કરી, ધરી, એ અતર્કિક છે. ગ્રેમાન દની રીતીમાં તે પરિચિત નહીં હોવાનું જો કેટલાક જણાવે છે, તે વાસ્તવિક નથી. આથી પણ વધુ પ્રુબીવાળા અતર્કમંદો ગ્રેમાન દની પૂર્વના કવિઓના અને ખુદ ગ્રેમાન દના કાવ્યોમાં અનેક છે. ૧૬૨. અભયી—(સં: નાસ્તિ કુત્તોઽભયમ્) ભયથી રહિત. સંન્યાસી વા મહાન પુ-રુષની પ્રસન્નતાનું આ એક લક્ષણ છે ૧૬૬-૨૦૧. ગામડીયા લોકોની રામાચારિક આકાંક્ષાનું હુબહુ ચિત્ર છે. ૨૦૨. અહીં લોકોની જાણસા અતિશય તીવ્ર દર્શાવવા કવિ હપરાછાપરી પ્રશ્નો પૂછાવે છે અને ‘તમે જેટલી નહીં પણ “જાણે”-વધ-તથી ઉત્તર આપો’ એ કથન દ્વારા તેની પરાજાણા વર્ણવે છે ૨૦૧ અભિધાન—(સ અભિ + ધા) સાંકેતિક જોળખ. સાદુ પુરુષ સંસારીઓની પેઠે સામાન્ય નામથી જોળખાતા નથી. તેઓ પરમાત્મા વાચક કોઈ સાંકેતિક નામ ધારણ કરે છે.

૨૦૩ અતીતને—જેણે ઇદ્રિયાદિને સ્વયમ કર્ષો છે, જેણે વાસના ત્યાગી છે, તેને તે વળા ગ્હેરાના ખાસ રચળતી શી જરૂર છે? સર્વે તેને મન તો પો-તાનાં જ રચળ છે ધ્યાન—(સં ધ્યા) રહેવાનું સ્થાન; સામાન્ય રીતે પવિત્ર તીર્થસ્થળના અર્થમાં પણ વપરાય છે. ૨૦૪. અવધૂત—ખાવો, જોગી, સંન્યાસી, ફાવે એવું સર્વસામાન્ય નામ યોગીને માટે યોગ્ય છે. કોઈ પણ વિરોધ નામ રા-ખવાની અગત્ય પણ શી છે? સંન્યાસી યતા પોતાના પ્રાપ્ત નામનો છે તેથી તો તેને ત્યાગ કરવો પડે છે. વાચારંભજ વિકારો નામધેયં—એ સૂત્ર પ્રકાશનરે

અહીં ઉપદક્ષિત થાય છે. અહીં તેનું નિઃસ્પૃહીપણું બદલિત છે. અર્જુન શુભ વેદાંતિનો, જક્ષીભૂત દયાયે પહોંચેલા સંન્યાસીનો રાજ કરે છે. ૨૦૮. લાવિક— આવ-પ્રેમ-વાળી. સાધુસંત ઉપર સારી નિષ્ઠા રાખનારી, અતીતનો—અતીતને આશ્રય આપવાવાળી; સેવા પરોણાવતથી સતોષનારી ૨૦૯. ચાતુર્માસ—ચાર મહિના. લાક્ષણિક અર્થ: ચોમાસાના ચાર મહિના. શા હેતુથી ચાર માસ એક રથજો રહેવું તે વિષે ધર્મસિંધુના દ્વિતીય પરિચ્છેદમાં આમ કહેલું છે: સંન્યાસીએ ચાતુર્માસ રહેવાનો સુઢપ નીચે પ્રમાણે કરવો:—

અહંતાવશિષ્ઠસ્વામિ સર્વમૂતહિતાય વૈ ।

પ્રાયેણ પ્રાદૃષિ પ્રાણિસંકુલં વર્મ દશ્યતે ॥

અતલોપામાર્હિસાર્થે પક્ષાન્થ શ્રુતિસંશ્રયાન્ ।

સ્થાસ્વામશ્વતુરો માસાન્નર્તવાસતિ વાથકે ॥

સંન્યાસીએ કોઈ ગામમાં મહિના પૂર્વે રહેવું નહીં, એવો નિયમ છે, પણ ચાતુર્માસમા વર્ષાદથી ઉદ્દશવેલાં છવન્ટુના પગરવથી દિસા ન થાય, એ કારણે કોઈ એક જ નિયત રથજો રહેવાની આજ્ઞા આપેલી છે આપાદે શુક ૧૧ થી કાર્તિક ૧૧ સુધીનો સમય ચાતુર્માસ ગણાય છે.

૨૧૧. મઠ—(સં. મઠ્ = રહેલું) સાત સંન્યાસીઓનો આશ્રમ. મઠી = નાનો મઠ ૨૧૬. કરીશે—અવિશદ્ધ મસાલું રહેલું ૨૫, કરીશું ૨૧૦. જાદવ માત્ર—સવળા યાદવો. સમવાય—(સં સમ્ + યવ + હ) જ મેલો; સમૂહ. ૨૨૫ શેરી—(દેશ, સિદ્ધરિણી) અહીં, શાન્ત્યમાર્ગના ઉદ્દેશના નાના મહોલ્લા. ૨૨૬ “ નમો નાશયણુ ”—સામાન્ય રીતે સંન્યાસીને નમન કરનાં આ સંજોધન વપરાય છે; કારણ કે તે નાશયણુ, વિષ્ણુસ્વરૂપ ગણાય છે; પરંતુ પ્રેમાનદનો બાવો અર્જુન તેા ભેગી, જતિ, જગમ, સેવકો, સંન્યાસી, કાનકટો, મહંત, જે સ્થાધુ, વૈરાગી કહો તે હોવાથી તેને મન ગમે તે સંજોધન યોગ્ય જ છે.

કડવું ૬ કું.

૨૩૩-૨૪૭ આ પકિતમા ઉત્સાહી લોકોના વિવિધ સેવાના પ્રકાર વર્ણવ્યા છે હજીયે ગામડામા કેઈ સાધુ આવતાં તેનો આવી જ રીતે લોક પદી પદીને સત્કાર કરે છે ૨૩૪. ૫૨મ વિધિ—ઉત્તમ ભતિના. ૨૩૫ જરકરી—(કાર સી-જર = સોનું + (અરજી) કસબ = ભરત કામમા વપરાતી દોરી) સોના અને ચાંદીના ઝીણા તાર અને સુતરના દોરાઓની મિલાવટવાળુ ભરત ભજનમ— (પર્યંત) લાણુ, પદોણુ રંગીન, મિલાવાનું પાથરણુ ગણેચા—ઉત્તમ શુભા ભરેલી શેતરણ ૨૩૮ સ્વાગત—(સ્વં સુ આગતા) અતિથિની સેવાચારી; સત્કાર ૨૪૦. સંયુક્ત—વિવિગ, એલચી, સોપારી સાથે વાળીને (સયોજને); જુઓ ૭૨૦ —" બસિભદ્રજી લાંબા ત્યા બીડા લવિગ, એલચી સાપજ, સરવ સંયુક્ત કરીને આપે " કહાચિત આ પછુ અર્થ દોષ —જે કે તેથી વધારે પાનના વાળેલા, બાસક બીડેલા પાનની બનાવેલી બીડી ઉત્તમ ગણાય છે એ ઉક્તિ સર ખાવો ' બીડે બાસક પાન ' સ્વાગતીન—જેમને જે સર્વસ્વ અર્પણ કરેલુ છે અને જે તેના માલિક છે તે અહીં બાવાને યાદવો અતિ પૂજ્યભાવથી પોતાના પ્રજા માને છે ૨૪૧ હૈટે હરખ—પોતાની પ્રિયા સુસદાના સંબંધી યાદવોની સેવાથી અર્જુનને યેના પરમ હર્ષ અહીં વર્ણવેલો છે માય—(સ મા-માપડ) સમાપ તાંબુલ—પાન, નાગરવેલના ઉત્તમ ગણાય છે, ચુનો, કાચો, લવિગ, એલચી સાથે વાળીને બીડી કરી ખવાય છે, તેથી લાન તાળા જેવો રંગ આવે છે, એટલે તે ' તાંબુલ ' કહેવાયો હરો આરોગિયે—(હેમ હેર આરોગિયં સં શુક્ત આરોગ્ય—અ + રોગ-રોગ સંહિત) મિષ્ટાન્ન જમણુ, અહીં ' પાન જેવી ઉત્તમ વસ્તુ ખાઓ ' દેવ તેમ પૂજ્યને માનભરે ખાવાનું કહેતા ' આરોગો ' કહેવાય છે ૨૪૩ પાનપાત્ર—પાણીનુ વાસણ સાહે—(સ સહ્ વા સહ્ + હ) પડે ૨૪૪ વાળા—વીરજવાળા એ સુગંધી અને શીતોપચારને યોગ્ય હોવાથી તેના વીંજણા બનાવી, તે ઉનાળામા વાપરવામા આવે છે વીંજણા—(સ વ્ય જન, વ્યજ) વા નાખવા માટે વાસળી પટ્ટીઓનો ચોખડો, કે તાડછાના પાદડા નો ગોળાકાર પદાર્થ ગૃહસ્થ લોખી પુરેલો ઉનાળામા વીરજવાળાના પછુ વિંજણા બનાવે છે ૨૪૬ સુહૃત—(સ મુહૃત્-૪૮ મિનિટનો સમય) પની ખૂલ છે. " આંગ પુરમા બાવા ભેગી જનજી " ભેધક

(૧) મગજ, શનિ, આદિ નહતા ચઢોની ચાતિને અર્થે ચોક્કસ સખ્યા સૂચવતા આકાશ કે અક્ષરો કેતરી તૈયાર કરેલું ત્રાળાનું કે અન્ય ધાતુનું પતર કે તેવું લખેલું ભૂર્જપત્ર. (૨) ધીરે ધીરે આ ભાવનો વિકાર થતા, ભૂત, પિશાચ મેલકી થી પીડાતા મનાતા જીવોના વિકાર મટાડવા ભૂર્જપત્ર ઉપર આકાશના દુધ કે એવા જ કોઈ પ્રવાહિથી મત્ર કે આકાશ કે અક્ષરો લખી તૈયાર કરેલા પત્રને ‘જત્ર’ કહે છે ઘણું—આ ‘ઘણા’ વિશેષણનું અવિકારી, અભ્યય રૂપ છે પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં એ અવિકારી રૂપ જ બહુધા વપરાયલું જણાય છે કહે મત્ર આશ—મૂત આદિની સિદ્ધિ માટે મત્ર, અને જત્ર પેદા કરી દેવાની આશ—લાઘ્ય કરે ૨૭૮ મહાભારત—સર્વ મનજત્રને પણ ટપી નહીં એવા મત્ર ઉપ લખવાની વિદ્યા—જ્ઞાન ૨૭ અહીં લોકની મોક્ષની વત્તમ વૃત્તિ સૂચવી છે અજમા—અલગ, વેગળા, દૂર, પાસે ને પાસે બેસી રહે, બેસી તેમની દેતુ સાધનાની ઉત્કટતા સૂચવાય છે સુક્તિ—પરબ્રહ્મ સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરી જીવપણાથી છટા થવું તે આ ઇચ્છા ઉચ્ચ પ્રકારની છે એવા સાધકને અન્ય કશાની ગરજ ન હોવાથી તે અજ્ઞાન પાસેથી ભ્રમર પણ અલગ—આલો ન હોતો જતો, એવો ભાવ છે. ૨૮૦-૪ અહીં પુત્ર, ધન આદિ વાચના વર્ણવી છે ૨૮૦ સિદ્ધિને હાથ માથે પડતા સફાની આધિ, બાધિ અને ઉપાધિ એ ત્રિવિધ બાધાઓ ઠળવી દેવાથી એમાની કાઈ બાધાથી મુક્ત થવાની ઇચ્છાવાળા લોક હતા એ ભાવ છે અતીતને—અતીતની, છડીતો ‘ની’ પ્રત્યય ઉત્પન્નને બોલવાની ધારીથી કવિતામાં વિકાર પામે છે ૨૮૩ વાયક—(સ વાયક) અહીં અપર ક્ક અને ચ ઉચ્ચ થયા છે, વાણી, વચન ખાછું—વૃથા ન થાય, અર્થાત્ ફો ૨૮૫ અહીં મેલી વિદ્યાનું સૂચન કરેલું છે મોહિની—મોહ પમાડવાની, ધુરને નાખવાની કદા વ સ્તીકરણ—(સ વસ્તુ = વાણે કરણ) પતિ, પત્ની સહુ આદિને વશ—(તાને) કરવાનો પ્રયોગ સ્વભાવ, મારણ, ઉચ્ચટન, વચીકરણ આદિ તાત્ત્વિક સિદ્ધિઓ ગણાવી હતી, હાલ તે કેવળ મેલી વિદ્યાના જ તરંગે ચર્ચ પડેલા છે ૨૮૬ અહીં પેદા હુતર સાધવાની વૃત્તિનું સૂચન છે ધાતુ માર્યાની—પારો તથા બીજા કોઈ કાચી ધાતુને અગ્નિમાં પકળ્યા વગર, એમની એમ અન્ય માર્ફક પદાર્થો બેગી ભેગ વવી, તેને સામાન્ય રીતે ધાતુ મારવી કહે છે, કેટલીક વખત અગ્નિને પણ પુટ પાડ ધાતુએને મારવા માટે આપવો પડે છે, તેમ વનસ્પતિના રસ પણ ભેગવવા પડે છે, એ રીતે સીખવાની કદા ને ધાતુ માર્યાની વિદ્યા કહેવાય છે

સોનુંરૂપું—પ્રીતીઆની કલ્યાણુ ચુરન છે. એકદમ ધનવાન થયોનો થોડોનો અસખરો
 સુચનો છે. નેવી પણ સક્તિ અનુનમાં દોવાનું કવિ સુચવે છે ૨૮૮. આ-
 શિક્ષા (સં આજ્ઞાનક —(૧) સારાની આજ્ઞા આપનારી વસ્તુ; (૨) દેવને
 કે મહાન સાધુને ચક્રોથી વસ્તુ(જલ કે પુષ્પ)નો કે ચક્ષુની રક્ષાનો પ્રસાદ
 (ભાગ). એના પ્રસાદથી હૃદ લાભની વૃદ્ધિ થાય છે, એની માન્યતાથી દલ
 પણ. વેપારીઓ જલદા લાભ નેને મૂકે છે; અને જાણેલા એવી આશિષ આપી
 આવવાનો ' ધર્મ ' કરે છે ૨૯૧-૨૯૩. અનુન દોષ કે રોગ મહાકાતાના ચમત્કાર
 વર્ણવ્યા છે. બીજેલા—(સં મી) અવ પામેના. ૨૯૨ પીછી નાંખતાં—પીછી
 ફેરવી દોષ દૂરી લેતા પછીથી જરામી મૂળના રોગની શાન્તિ થાય છે, જેમ મનાય
 છે હલ્લે ધારાળા, કોળીઓ મોરના પીછાની પીછીએનો આવા જ કામગાં ભેનુતમ
 ઉપયોગ કરે છે. ૨૯૪. અહીં અનુનમા આવા ચમત્કારની સક્તિ શી રીતે આવી,
 એવી સંકાનું સમાધાન કરતા કવિ કહે છે કે વાદવાને મોઢિની લગાડવાને શ્રી
 કૃષ્ણે આવી સિદ્ધિ તેને આપી હતી; તેથી એ કૃષ્ણની કૃપાનું ફળ છે અદ્ભુત
 વસની પૂરી હાપ પાડવા કવિએ અનુનમા દેવી, કૃષ્ણની પ્રેરણાથી સવળા અદ્
 ભુત તરો, સક્તિએ અને સામર્થ્યે આવી વસ્થાનું વર્ણવ્યું છે તેજે તેમ કરી વિવેક કે
 વિચાર કંઈ નથી. પણ 'અદ્ભુત તતો જગતો' ને ન્યાયે હરકોઈ સક્તિ, વિદ્યા, દૈવી
 તત્ત્વ અનુનમા હવુ, જેમ ભતાવવાના મોઢને વડા કવિ થયો છે વાદુ-સારા.
 ૨૯૫. પાંચ જાતના જ્વર—હાઠો, ઉનો, એકાદરીઓ, ચાંથીઓ અને શૂળીઓ
 (યજ્ઞ નાખનારો.) ૨૯૬ મૂક—યજુને મારી નાખવાને સધાતો મત્રપ્રયોગ-ચોટ.
 નજર—(સં સુદિ) અદેખાની કે ભૂતની કે મેલડીની કુદ્ર આવવાથી દષ્ટિ પડી,
 તેને નજર પડવી કહે છે. એથી જેની ઉપર એવી નજર પડે દોષ તે
 માફ પડે છે, અને કેટલીક વખતે તત્કાલ લોટી એકી મરણ પામે છે,
 એવી માન્યતા છે નટે-અડચણ કરે ૨૯૬. ગુણી—ગુણ, લક્ષણો, સક્તિ-
 યો ધરાવનારો. અદ્ભુત-અસાધ્ય રીતે ૩૦૧. પાખડ—દોષ, છેતરપીટીના
 પ્રકાર, ચરિત. ૩૦૩. અહીં અનુનની દિનચર્ચા વર્ણવતા વાદવોની ભાવપૂર્વક-
 સહાયતા વર્ણવી છે મરજન—(સં. મરજુ=પાણીમા કુબળી મારી) રનાન.
 ૩૦૪ કરવડો—(સં. કર=દાન+વૃત્ત=વાળેલું) વાળેલા નાળચાવાળો લોટો.
 ૩૦૫ વિભૂતિ—(સં. વિ=ખાસ કરીને+મૂ=દોષનું-મહત્તા) લક્ષ, રક્ષા. (વક્ષની
 કે યોગની મહત્તા-દર્શાવનારી વસ્તુ). ૩૦૬. પ્રભય—કવિભાષા ' ય ' માર ઉમે-
 રાયો છે. ૩૦૭. સમર્થ—(સં સૈ=સારી થેટ+ધર્મ=આપણું) ભાવથી અર્પણ

કરે ખાલી હાથે 'ગુર', કે રાત્રી કે પૂજ્યજન આગળ નહીં જવાનો નિયમ સૂચવાયો છે. રિક્તપાગિર્નિગચ્છેત રાજાન દેવતાં ગુરુ। નેટ—(સં મન્દુક) નક્ષી (દરતાસૂચક છે) ૩૦૯. દુ ખી૦—દુ ખ પળી ગયું અહીં બારાની કપ્યા-લૂકારી હાનરી સૂચવી છે. ૩૧૧ જગજીવન—જગજીવનની, કૃષ્ણની છઠી વિમ ક્રિતિનો પ્રત્યય અધ્યાદાર છે. ૩૧૨ ચરિત્ર—લક્ષણ

કંડુ ૮ મું.

૩૧૮ દેવકુલુઅવર્ગ સમેત-પેતાના કુટુંબના માણસી તથા વર્ગ-જાતિ બહુઓ સહિત સમેત—(સં સમન્ત=૧/૩) સાથે ૩૨૦ અનુદિત—(સ. મનુ=૫૫+વિન) (દિનં વિમ મનુવિનં ૬૧૫—સમાસ) પ્રતિવિવસ હરહમેશ ૩૨૧. અપમેને પણ આખા અજવાળા કાવાની અનુનની ચમત્કારિક ચક્તિનું સૂચન છે બોડાં—(ખૂટ, હણપ, ખામો) અપમ, કોઈ અવધવ, અમની ખામીવાળા, ૫૧૬ સામાન્ય રીતે ' ' નેમકલા પત્રવાળા ' લૂલાં—(સં છહ્ણ) સામાન્ય રીતે રોગદોષથી લંગડા, લજગતા પત્રવાળા; ૫૨૬ 'વાડા' કે નિર્ગેર, નળળા, સધિ-સાધા સાથે ખરોખર નહીં બેઠેલા, લટકતા અવધવવાળાને પણ લૂલાં કહી સમાન, જેમકે લૂલી કાચા, લૂલા હાથ, લૂલી ગરદન વગેરે બધિર—(સં બધિર) બહેશ પાંખળાં (સં વહ્ણુ) સામાન્ય રીતે જન્મથી પતની ખોડવાળા, યાયા, નળળા હાથવાળો પણ ' પામળો ' કહેવાય છે, એટલે કે ' અચક્ત ' ૩૨૨ સ્પર્થક—સફળ અથવા આખા યદા હાદમીના કામ કરવાનો હેતુ સધાય ' પહેલું સુખ તે બંને નર્મ ' એ કથન પ્રમાણે " આરોગ્ય ' એ હાલની પહેલી સાર્થકતા કહેવાય છે ૩૨૩ દુદ્ધુ—(સં) કાદર (કોડાનો એક નશ્વ પ્રકાર ગળાવ છે કંહોલી—, સં કુદી) ચામકીને રોગ, આ રોગથી સુધળી કે યોડી યોડી ચામકી સફેદ કે રત્નમકી સફેદ થતી બધ છે મલિત (સં, મલ્ = ખરી ૫૨૬) કોડાનો રોગ ચરીરમા વધુ જમતાં પતના, હાથના આગળા ખરી પડે છે તેને મલિત કહેવામા આવે છે કુદ્ધ-અધમ, (કોઈ રોગ આ દિથી) વિમારવાળી (કાચા), વાગ થસાર્થ જવા, વલના કે કરોળીખાના કાચા રાધ ૫૨૫, ખીલ થવા વિગેરે, નિહાનમા કહેવા ૬૦ રોગોખાનો કોઈ એક રોગ ૩૨૪. ૫ળાય—(સં, વળા-વળા=સામો ખાખુનું=નર્મ) નાથી બધ જવા રહે

૫ પરત—(પરતલુ) જીલ્લી ભૂમી બસ્મ ૩૨૬ વાગે (સ વમ્) જતા
 ૬ ૩૨૭ મંત્રી—દામ મૂકી મંત્ર બલ્લી તૈવાર કરેલું ચથાચોગ્ય—જેનો રોગી
 પ્રમાણે ૩૨૭-૨૮ અહીં પાણી પીવાથી અને સ્પર્શ કરવાથી પણ રોગ મટાડવાની
 કૃત્તિની શક્તિ વર્ણવી છે નહારે, જતા રહે, નાચ પામે ૩૩૧-૩૪ બાવા-
 કૃત્તિની મોહિનીની ભૂતકાયલા યાદન બાવજી-પુરુષોની લગ્નની વર્ણવેલી છે
 ૩૧-૩૨ માપ ધણુ વધી જતી છે ૩૩૨ અદધડી-અર્ધધડી, અડધી ધડી પણ
 ૩૩ સ્વપ્નમાંથી—બાવાથી મોહેલા, બર હથમા પડેલા ઠાકરા સ્વપ્નમાં પણ
 બાવાનું નામ સામળતા પ્રેમથી જગી હકતા આ તેમ જ પછીની પંક્તિમાં બાવા
 પરનો બાળકોનો નિર્દોષ પ્રેમ વર્ણવેલો છે ૩૩૫ વિનય—વિવેક ૩૩ ઠાલા
 ઠાલા—(ઠાલા, ઠાપલા) કાપૂ, તોતપૂ અને કાવલૂ બોવડું તે, આછછ
 ૧ કૃષ્ણગણ—અગર એ એક જાતની અતિ સુગંધી સુકટ છે તેમાં કળો
 ગરુ વિશેષ સુગંધી છે, એ અજ મંધમાનો એક મધ ૩૪૫ પંચામૃત—
 અમૃત જેવા સ્વાદુ, કુંધ, ફહી, માખણ, ઘી અને સાકર, એ પાંચ અમૃત ઘું
 થાય છે, તેના વિવિધ પદાર્થો બોજનમાં બનાવેલા ૩૪૬ વાર—વારે વારે
 ૪૭ આનંદ—(સં આનંદ) ખુશી થતા ૩૪૮ રીત—(રીતિએ) = પેઠે
 જૂ—પ્રાચીન અનિશ્ચય ૩૫

કડવું ૯ સું

૫૭ લહે—ગણે અને માને ૩૫૮. માને આરથ—જે કોઈ ફરમાવે તે
 માણે વર્તે ૩૬૧. આરે દિશા—આરે દિશાએ, સધળા ગામમાં ૩૬૨. ઘઈ
 સ્તાર—ફેલાઈ ૩૬૫ પ્રજાની સંપૂર્ણ કૃપા હોવાથી જે ધારે છે તે યાવ છે
 જ તેને હાજરાહજાર છે, એ બાવ ૩૬૭ અહીં થી રાજકરખારમાં અર્જુનના
 ન શી રીતે થયા, તેનું ખીજ ન ખાય છે ૩૬૮. રામ—અગસામની, કૃષ્ણના
 ઠાલા બાઈ, રાહિણીથી વસુદેવ વડે જન્મેલા એ રોષનાગનો અવતાર મનાતા
 પહેલાં દેવકીના ગર્ભમાં સાતમાં બાળક રૂપે આવ્યા હતા. તે રાક્ષસના પ્રતાપે
 રાહિણીના ગર્ભમાં સંકાન્ત થયા, તેથી સંજર્ણ નામથી ઓળખાયા.
 કૃષ્ણની સાથે ગોકુળમાં જન્મેને ઘેર ઉછર્યા હતા તે ગદાયુદ્ધમાં નિપુણ
 તા હુયોધનને ગદાયુદ્ધ તેમણે શીખવ્યું હતું. ઠસને મારવામાં તે કૃષ્ણની
 સાથે હતા. (ભાગવત ૧૦, અં. ૬૫, ૭૮-૯, આરત, લલોચન ૧૫૭ તે

મદિરાસકત અને દુરવ્યસની હતા. પશ્ચિમ સમુદ્રતીરે યોગબળથી તેણે દેહનો ત્યાગ કર્યો હતો.

૩૭૧. અહીં ચક્રિત થયેલા સેવકની, સેવ્યને વર્ણવવાની મુંઝવણ ચીનરેલી છે. પાદવને પ્રથમ એ પ્રશ્ન થાય છે, તેના રૂપ વિષે હું કહું પણ તરત જ બા-વાના અદ્યુતપણાનો વિચાર કરી, કહે છે કે હું બાળગર તેના રૂપનો ચિતાર મનમાં ઉતારી આપી સમીક્ષા નહીં; પછી ગુણનો વિચાર આવે ॥ અને તેમાં પણ તેવા ગુણના અનેકપણાથી કીયા ગુણુ વિશેષ છે, એ કમ કહેવું તેના વિચાર થઈ પડે છે. વર્ણવ-પ્રશંસા, તારીફ ૩૭૨ થઈ જોગી આકાર—જોગીનું રૂપ ધરીને

૩૭૩. કૌસલનો ભૂપ—કૌસલનો રાજા. રામચંદ્ર; અર્થાત્ વિષ્ણુ, બ્રહ્મા, અને હંસાર, એટલે શંકર અહીં ગણાવેલા હોવાથી રામચંદ્રરૂપ “વિષ્ણુ” અર્થે બૈરાગ્યર હાજો છે. કૌસલ—અયોધ્યાની ઉત્તરનો પ્રદેશ. રામચંદ્રના માતામહા- (કૌસલ્યાના પિતા)નો દેશ; એ દેશના રાજા અતિ સુંદર અણાતા ઇશ=શંકર (ફણુ=તર ચલાવવું) જગત્નું તર ચલાવવાની ચક્રિત હોવાથી ઇશ કહેવાય છે. ૩૭૪. સોચ—તે (સં સઃ પ્રથમા વિભક્તિનું સદ્ગુણ રૂપ) (કવિતામાં વપરાય છે. નર્મકાવ) વસુધા—(સં. વસુ-ધનન-ધા, રથાન) ૫મી ૩૭૬.

આક્રણી—(આપણ ઉપરથી) પોતાની મેળે. અર્થાત્ કોઈની પ્રેરણા સિવાય, ત ત જ, ૩૭૭ કૌણુ ઠામ—કાષે સ્થળે. ૩૭૮. સુખે—સુખથી, આનંદથી, ૩૮૦. જન વિવેચી—જનમાંથી અહીં અર્જુનની મહત્તા બતાવવા તેના આગમનનું કોઈ ખાસ સ્થળ ન સૂચવતાં તે જંગલમાંથી જ પરભારી આગાનું સૂચબું છે. ૩૮૨. રૂપે.....વાળા—છાંદાએ તેને અતિશય અનુપમ રૂપરૂપનો બહાર જ નાંધ્યા છે. છેક વાળયો—ઝલ્લામાં છેલ્લી કક્ષા પર્યંત રૂપમાં સર્વથી ચંદ્રીયાતો થયો છે. ૩૮૬. જોલુ—જોલે, (પ્રાચીન પુલ્લિંગ રૂપ), સ્ત્રીધર્મ કહેવાયો છે. ૩૯૧. જગજીવન—જગત્ના જીવનરૂપ, જેને આધારે જગતનાં પ્રાણીઓનું જીવન છે, તે ૩૯૨. સુંઠ્યા માથાનો નહિં પાર—માથું મુંઝાવીને જોગી યથતાઓનાં હૃદય-હીરની વાત કોઈ પામી શકતું નથી; અર્થાત્ તે ખરો યોગી છે, કે એટલે તે સમજવું મુશ્કેલ તે. સરખાવો:—“વાયુ જોસડ ને સુંઠ્યા જોસાઈ” “માથુ મુંઝાવું પણ મન મુંઝાવું નહીં, ત્યાં સુધી સત નહીં.” “માથુ મુંઝાવે જતિ નહીં અને પુષ્ટો તાણે સતી નહીં.” “જોગી જીવત જતા નહીં, કપડે રંગે ને ધા હવા ર” અહીં કૃષ્ણ પહેલેથી જ્ઞાતકલગીલસ્ય વાસો દેવો ન

કસ્યચિત્ એ નિયમથી ગૃહસ્થાશ્રમીએ સાવધ રહેવાનું સૂચવી, પાછળથી કાંઈ યતાં પોતાને માથે તેનો શોષ શોષેલો ન આવે એવો ચેતવેશ રચે છે; અને પોતે આ નશ્વર ઉષ્ણ કમ્બુ છે, છતાં નિરાળા નિર્લેપ હોવાનો દંભ દેખાડે છે. જીવદેવની અધ્યક્ષતા નમત કરવાને કૃત્તે પોતે સાધુ આર્જુનને રાજ્યદ્વારમાં જોલાવવાની વિરૂદ્ધ હોવાનો પ્રખ્યાત રચે છે, અને જીવદેવ તેમાં આળાદ ફસાય છે.

૩૬૩. ધર્મદર્શન—દર્શન=દ્રશ્યતે યથાર્થસયા જ્ઞાયતે તત્ત્વં અનેન=યથાર્થ-પણે જ્ઞેતાથી તત્ત્વ જાણી શકાય છે તે દર્શન. વેદ-ઈશ્વરના અસ્તિત્વ ને માનનારાં તે આસ્તિક અને ઈશ્વરના અસ્તિત્વને નહીં માનનારા તે નાસ્તિક, એમ બે પ્રકારનાં દર્શન છે. અર્થાત્ પરલોક જેવું કાંઈક છે અને તેનો દૃષ્ટા ઈશ્વર પણ છે, એવા મનવાળાં આસ્તિક દર્શનો અને પરલોક તો છે જ નહીં તથા તેનો કોઈ દૃષ્ટા ઈશ્વર હોઈ જ શકે શાનો ? એવા મતવાળા નાસ્તિક દર્શનો કહેવાય છે. છ આસ્તિક દર્શન, તેના દર્શનકાર સાથે નીચે પ્રમાણે છે:—(૧) ન્યાયદર્શન—ગૌતમ મુનિ. (૨) વૈશેષિક કે ભૈલ્લિક્ય દર્શન—કણાદ (૩) સાંખ્ય—કપિલ. (૪) યોગ—પતંજલિ. (૫) પૂર્વ મિમાંસા—જૈમિનિ અને (૬) વેદાન્ત વા ઉત્તર મિમાંસા—આદ્યારણ્યક-ગ્યાસ. નાસ્તિક છ દર્શન આ પ્રમાણે છે:—(૧) ચાર્વાક વા લૌકાયતિઃ. (૨) માધ્યમિક (૩) યોગાચાર (૪) સૌત્રાન્તિક; (૫) વૈશાલિક અને (૬) દિગંબર. ખરી રીતે ૨, ૩, ૪ અને ૫ નો સમાવેશ બૌદ્ધ દર્શનમાં જ થવો જોઈએ.

સંક્ષેપમાં છ આસ્તિક દર્શનોના મતબદ્ધ આ પ્રમાણે છે:—

(૧) ન્યાયદર્શન—આ દર્શનના પ્રણેતા મહર્ષિ ગૌતમ છે; તેનું બીજું નામ અક્ષપાદ હોવાથી ન્યાયદર્શન ‘અક્ષપાદ દર્શન’ તરીકે પણ ઓળખાય છે. તે પરાણુવાદને માને છે. સોળ પદાર્થ-પ્રમાયુ, પ્રમેય, સિદ્ધાન્ત વગેરે સોળ અંગો-ન્યાયદર્શનના છે. મોક્ષના ઉચ્છુકે તે વિશેષરૂપે જાણવાના છે કેટલાકના મતે તે નાસ્તિક, ઈશ્વરને નહીં માનનારા લેખાય છે, પણ તે વેદને શિરોધાર્ય ગણતા હોવાથી, તેમ ઈશ્વરને વિશ્વનું કારણ માનનારું સૂત્ર આ દર્શનમાં છે એટલે, તે આસ્તિક દર્શનકાર લેખાય છે. (સિદ્ધાન્ત) “દેહાદિ અનાત્મ વસ્તુમાં આત્મજુષ્ટિ રૂપ અજ્ઞાનથી દ્વેષ, રાગ, મોહ આદિ દોષોનો આચરિર્ભાવ થાય છે આ દોષોથી પાપ રૂપ અથવા પુણ્યરૂપ પ્રવૃત્તિ થાય છે. પ્રવૃત્તિથી ધર્માનંદ ઉત્પન્ન થાય છે. કોઈ પૂર્વપુણ્યના પ્રભાવથી સદૃશ પ્રમદ કરી ‘આ સર્વ દુઃખનું નિધાન છે અને દુઃખથી અનુરક્ત છે.’ એમ જાણે છે, ત્યારે અજ્ઞાનથી આરબી દુઃખ

સુધીના સસારચક્રને દેય ગણે છે. સર્વનું મૂળ અજ્ઞાન છે એમ જાણનાં તેની નિવૃત્તિના વપાય-વાવડાન માટે તે પ્રયત્ન સાધે છે. તેથી સર્વ દેય પગાય છે. દુઃખની નિવૃત્તિ તે જ મોક્ષ છે. અનુમાનથી ઈશ્વરત્વ સિદ્ધ થાય છે. ઈશ્વર પ્રસાદ મોક્ષ માટે આવરણ છે. ”

(૨) વૈશેષિક દર્શન—“તેના સ્થાપક ઇંદ્રાદ- (કણ =પરમાણુ + અદ- ખાતું-કારણ માનવું; વળી કણ=કાચડો+અદ=ખાતું, એટલે કણ=પુરુષ). આ દર્શનમાં વિશેષને પદાર્થ માનવામાં આવે છે તેથી જ તે વૈશેષિક કહેવાય છે. પ્રકૃતિ અને પુરુષ એ બે નિત્ય વસ્તુ છે. નવ દ્રવ્ય-પદાર્થો મુખ્યત્વે નિત્ય માનેલા છે. અદૃશ કારણ વિશેષ જડ પરમાણુઓ સંમિશ્રિત થાય છે; અને પરિણામે ચિદ્ર, સસાર ઉત્પન્ન થયો છે. જન્મનું કારણ નિરૂપણ કરવું, એ વૈશેષિક દર્શનનો મુખ્ય ઉદ્દેશ છે. આત્મકર્મણુ મોક્ષો વ્યાખ્યાતઃ (૧-૨-૨૬) કેહાદિ આત્મા નથી, એવો નિશ્ચય થતાં જ્ઞાનનો ઉદય થાય છે અને રાગદ્વેષ પગાય છે; એટલે ધર્માધર્મની પ્રવૃત્તિ જન્મથી અટકે છે અને દુઃખનો નાશ થાય છે. અને દુઃખનો આત્મતિક નાશ એટલે મોક્ષ. (સિદ્ધાન્ત) દુઃખનું જ્ઞાન સર્વને છે, તેથી સર્વ તેની નિવૃત્તિ હાથે છે; આ નિવૃત્તિ ઈશ્વરસાક્ષાત્કારથી થાય છે; અને ઈશ્વરસાક્ષાત્કાર અવશ્ય, અનન અને નિર્દિષ્ટાસનથી થાય છે. મનન માટે અનુમાન અને તેને અંગી પદાર્થવિવેક આવરણ છે. પદાર્થવિવેક પ્રાપ્ય દેવાથી તેની સાક્ષવ્યવસ્થા આ દર્શનમાં કરેલી છે, આત્મતિક દુઃખનિવૃત્તિ એ જ મોક્ષ છે. ”

(૩) સાંખ્ય દર્શન—કપિલ, ગૌડપાદ આ દર્શનના મુખ્ય પ્રવર્તક છે સાંખ્યવાદ પરિણામવાદ કહેવાય છે. આ દર્શનમાં પ્રકૃતિ, વિકૃતિ ઉત્પાદક અને અનુભવાત્મક એ રીતે ત્રણ પ્રકારના પદાર્થ-મનાય છે. પુરુષ અનુભવાત્મક છે. પ્રકૃતિ અને પુરુષ નિત્ય છે. પ્રકૃતિના વિકારથી આખો વિશ્વવ્યાપાર ઉત્પન્ન થયો છે. પ્રકૃતિ ધોતે જ વિશ્વવ્યાપારનું આદિકારણ છે, તેનું મૂલ નથી. પુરુષ ચેતન સ્વરૂપ છે, સુખ-દુઃખથી રહિત છે. તે વિકારી નથી; તે અકર્તા છે. અધ્યવનમાં પચીસ પદાર્થો મુખ્ય મનેલા છે. પ્રત્યક્ષ, અનુમાન અને આશ વાક્ય એ ત્રણ પ્રમાણ છે. સાંખ્યવાદ એ સત્કાર્યવાદ છે, કારણ તે મત પ્રમાણે કાર્ય ઉત્પત્તિની પૂર્વેસત્ છે. કાર્ય કારણથી મિત્ર ન દેવાથી સુખદુઃખમોહાદિનું કારણ ત્રિગુણાત્મક પ્રધાન મનાય છે. પ્રધાન અચેતન દેવાથી, પુરુષના મોક્ષરૂપ પ્રયોજનને લીધે તેની પ્રવૃત્તિ ઉત્પન્ન છે. અધપડ સંબંધ જોવા પુરુષપ્રકૃતિનો સંબંધ છે. પુરુષ અને પ્રકૃતિના અન્યત્વનું જ્ઞાન એ મોક્ષ મનાય છે.

(૪) યોગ દર્શન—યોગમા ઈશ્વરનું ધ્યાન આવશ્યક હોવાથી આ સૈધર સાંખ્ય કહેવાય છે. તેના મુખ્ય પ્રવર્તક પતંજલિ મુનિ છે. ઘણી જાગૃતમાં સાંખ્ય અને વૈશેષિક દર્શનોમાં મળતાપણું છે. ચિત્તવૃત્તિનો નિરોધ એ યોગ છે. તપ, સ્વાધ્યાય અને ઈશ્વરપ્રતિધાનથી એ ક્રિયાયોગ સધાય છે. સાંખ્યનાં પ્રધાનાદિ પચ્ચીસ તત્ત્વોમાં છઠ્ઠીસમું તત્ત્વ યોગદર્શન ઉમેરે છે. ધર્મવિપાક અને આરાયના સ્પર્શથી પરમ પુરુષ પોતાની હસ્થાથી નિર્માયલા શરીરમાં રહી, દૈનિક અને વૈદિક સમ્રહાયને પ્રવર્તાવે છે; અને તે સંસારતાપથી તપતાં પ્રાણીઓ ઉપર અનુ-મદ્ કરે છે. ક્રમે ક્રમે સ્વેચ્છાથી રહિત કર્મ કરવું, એ જ મોક્ષસાધન છે. સંસાર, સંસારહેતુ, મોક્ષ અને મોક્ષના ઉપાય, એ ચારનો વિચાર આ દર્શનમાં કરેલો છે. સંસાર દુઃખમય હોવાથી ત્યાગ્ય છે. પુરુષ અને પ્રધાનનો સંયોગ હેય લોગનો હેતુ છે. આત્મતિથી નિવૃત્તિ, એ તેનો નાશ છે. સમગ્ર દર્શન એ ના-શનો ઉપાય છે.

(૫) પૂર્વમિમાંસા—આ જૈમિનીદર્શન વા કર્મમિમાંસા કહેવાય છે. શ્રુતિ વિપેક્ષાનો અર્થ અને સ્મૃતિશ્રુતિના વિરોધનો સમન્વય—એ આ દર્શનનો ઉદ્દેશ છે. શ્રુતિવિરોધના તાત્પર્યનું નિરૂપણ અને શ્રુતિ, સ્મૃતિના વિરોધ સંબંધી સંદે-હનો વિચાર તથા સિદ્ધાન્તરચાપન, આ દર્શનમાં કરેલું છે. આ બ્યાપારને અધિ-કરણ કહે છે. આમાં પુષ્કળ અધિકરણો છે. પ્રત્યેક અધિકરણના પાંચ અંગ છે; વિષય, સંદેહ, પૂર્વપક્ષ, ઉત્તરપક્ષ તથા સંગતિ. વેદના કર્મકાંડના ભિન્ન ભિન્ન વાક્યોની સંગતિ દર્શાવવી, એ આ દર્શનનું મુખ્ય પ્રયોજન છે; વેદ અર્પણપ્રથેય મનાય છે. શ-બ્દના નિત્યત્વને આધારે, તેનું અર્પણપ્રથેય સિદ્ધ થાય છે. વેદ સ્વતઃ પ્રમાણ છે. કર્મકાંડ યજ્ઞયાગાદિ દ્વારા સ્વર્ગ પ્રાપ્તિ, એ પરમપુરુષાર્થ મનાય છે.

(૬) ઉત્તરમિમાંસા—આને વેદાન્ત દર્શન પણ કહે છે. પૂર્વમિમાંસા પછી વેદાન્ત દર્શન પ્રકાશિત થયેલું મનાય છે. બ્રહ્મદ્રાવણ બ્રહ્મ તેના પ્રજોવા ગણાય છે. આ વિભાગ બ્રહ્મમિમાંસા અથવા જ્ઞાનકાંડ લેખાય છે. વિવર્તવાદ મુખ્યત્વે મા-નેલો છે. જગત્તું વિવર્ત ઉપાદાન—અભિન્નનિમિત્તોપાદાન કારણ, બ્રહ્મ છે. આ મત માયાવાદ કહેવાય છે. આમાં નિષ્ક્રમ કરતાં જ્ઞાનિએ કર્મરોધને નિર્મિત કરી જ્ઞાનમય—બ્રહ્મમય, કેમ થવું, એ વેદ-ઉપનિષદનાં વચનોથી સમજવેલું છે. આ દ-ર્શનમાં જ્ઞાન પ્રધાનભૂત છે, અને કર્મો અમુક અવધિષ્ઠિત આવશ્યક ગણેલા છે. વસ્તુતઃ જીવ, એ સિવ-પરબ્રહ્મ છે. જીવસિવના અભેદનું ચર્ચાર્થ જ્ઞાન એ આદર્શ પ્રયોજન છે.

હવે વેદ વિરહ દર્શનાર્થે વાત અવલોકીએ.

(૧) ચાર્વાક દર્શન—આ દર્શન લૌકયાતક-લોકને વિષે આપત ફેલાયદું પણ કહેવાય. આર, લૌકિક મત વાક્ય-લોકગાથાઓનો આશ્રય આ દર્શન કરે છે, અને પારલૌકિકને માનવ નથી તેથી જ તે લૌકાયતિક છે. ન્યારે વેદસમત દર્શનો અનુમાનને પ્રમાણ ગણે છે, ત્યારે આ મત પ્રત્યક્ષને જ પ્રમાણ માને છે અને અનુમાન તથા શબ્દપ્રમાણનો નિષેધ કરે છે. આત્મા અથવા શરીર વિચિત્ર ચેતન કેવળ જડનું પરિણામ છે એવા તેનો મત છે. ઈશ્વર, પરલોક અને દેહાતિરિક્ત આત્માને આ દર્શન માનવ નથી તેથી તે નારિતક દર્શન કહેવાય છે. આ દર્શન પ્રમાણે દેહસુખ એ જ પુરુષાર્થ છે, સંસારનું સુખ એ જીવનનો ઉદ્દેશ છે. આત્મીયદેહ અથવા શરીર-દેહ એ મોક્ષ છે. વેદના આચારવિચારને એ ધૂર્તોનો ટોળ માને છે, અને શ્રાદ્ધાદિકને મૂર્ખ લોકનો મિથ્યા શ્રમ ગણે છે તેઓ. પરમેશ્વર સ્વર્ગ, નરક, પુણ્ય કે પાપનો અનિહાર કરતા નથી તેનો સિદ્ધાંત આ છે.

યાવજ્જીવ સુખં જીવેન્નાસ્તિ મૃત્યોરમોષર ।

મસ્મીમૃતસ્ય વૈદસ્ય પુનરાગમન કૃતઃ ॥

(જ્યા સુધી જીવવાનું યાચ ત્યા સુધી પૂર સુખમા રહેવું; મૃત્યુની પેઠી પાર કંઈ પણ નથી. દેહ બળીને ખાખ થયા પછી તે પાછા શી રીતે હયાવીમા આવવાનો હશે ?)

ચાર્વાક નારિતકચિરોમણિ કહેવાય છે. ચાર્વાક અથવા જુદરૂપતિ એ મતના એક આચાર્ય હતા. તેમાં બે મત છે—એક દેહને અને બીજો મત અદિત તાને માને છે.

૨—૫ જૈણદર્શન—આના ચાર વિભાગ છે—(૧) માધ્યમિક, (૨) યોગાચાર, (૩) સૌત્રાન્તિક અને (૪) વૈશ્યાલિક. આ દર્શન પ્રત્યક્ષ અને અનુમાન, એ બે પ્રમાણ સ્વીકારે છે. ચાર લાવનાઓના વારવાર નિશ્ચયપૂર્વક વિચારથી પરમ પુરુષાર્થની પ્રાપ્તિ યાવ છે—(૧) સર્વ ક્ષણિક છે (૨) સર્વ દુઃખ (૩) સર્વ સ્વદશન છે અને (૪) સર્વ શૂન્ય છે. આ લાવનાઓથી સકલ વાસનાઓની નિવૃત્તિ થતા શૂન્ય રૂપ પરિવર્ષાનો અવિર્ભાવ થાય છે. અજ્ઞતવા જ્ઞાનની નિવૃત્તિ માટે પૂજા એ યોગ અને ગુરૂને કહેલા અર્ચનો અ ઠીકાર એ આચાર છે. ભાવ માત્ર સદ્ તેમ જ અસત્ કે સહસત્ નથી તે અનિર્વચનીય અને નિસ્વભાવ છે.

માધ્યમિક—જૈણ દર્શનનો એક ભાગ આ મતવાળા સર્વ શૂન્યવાદી છે. આમાં પદાર્થ માત્ર કેવળ શૂન્ય રૂપ મનાય છે. વસ્તુના કોઈ વસ્તુ ખરી નથી,

કારણ સર્વ અવરથાઓમાં તે નબરે પડતી નથી. ઉપર્યુક્ત ચાર ભાવનાઓનું ચિંતન થતાં ભાવ વિશીર્ણુ થાય છે. છુદ્ધે પ્રથમ ભ્રમો પ્રતિ સર્વ શૂન્ય છે એમ કહ્યું અને તેમાથે ભ્રમણે ગુરુના કે વચનનો અદ્વાયી સ્વીકાર કર્યો, તેઓ કનિષ્ઠ નહિ, તેમ જ છુદ્ધિ વાપરી શૂંકા ન ઉઠાવી માટે એક નહીં, એટલે અન્યમ અને માધ્યમિક કહેવાયા.

ચોગાચાર—બૌદ્ધો ભાવના ચતુષ્ટયને નિર્વાણનો હેતુ માને છે, પણ બાહ્ય પદાર્થને શૂન્ય માને છે; અને આંતર અર્થ સ્વયંવેદન હોવાનો સ્વીકાર કરે છે. તેના મતે ક્ષણિક વિજ્ઞાન રૂપ આત્મા જ સત્ય છે. અનાદિ મિથ્યા વાસના અજ્ઞાનથી સ્વયંવેદનબુદ્ધિથી ભિન્નવત્ ભાસે છે અને તેથી બુદ્ધિથી અભિન્ન બાહ્ય અર્થ ભિન્નવત્ ભાસે છે. આ મતવાળા ક્ષણિક વિજ્ઞાનવાદી મનાય છે.

(આ સર્વેના રજોટ માટે જુઓ. સર્વદર્શન સંગ્રહ, જે ના ગાયકવાડ સરકારની મફતથી પ્રકટ રચો ૯.)

સા પ્રાન્તિક બૌદ્ધો—બાહ્ય વસ્તુને કેવળ શૂન્ય નહીં માનતા તેને અનુમેય માને છે તે બહારની વસ્તુને સત્ય અને અનુમાનસિદ્ધ કહે છે બાહ્ય પદાર્થનું જ્ઞાન નિરંતર ન થતા કદાચિત્ થાય છે આ બૌદ્ધો આલયવિજ્ઞાન અને પ્રવૃત્તિ-વિજ્ઞાનનો સ્વીકાર કરે છે.

વૈભાષિક—બૌદ્ધો બાહ્ય અર્થને પ્રત્યક્ષ માને છે સકલ જ્ઞાનને અપ્રમાણ અને નિર્વિકલ્પ જ્ઞાનને પ્રમાણ માને છે

દ્વિગંભર અથવા આર્દ્ર દર્શન—આ દર્શનવાળા છવમાન ઉપર દયા કરવી, એને મુખ્ય ધર્મ સમજે છે. તે બૌદ્ધોના ક્ષણિકતાના મતનું ખડન કરે છે. જૈનો કર્મફળ સ્વીકારે છે, પણ જન્મતું નિત્ય મૂલ કારણ ઈશ્વરનો સ્વીકાર કરતા નથી. પ્રત્યક્ષ, અનુમાન અને શબ્દ, એ ત્રણ પ્રમાણ માને છે શબ્દપ્રમાણમાં પોતાના આગમ-સર્વજ્ઞતા શબ્દને માને છે. તે અનુસાર સમ્યક્ જ્ઞાન, સમ્યક્ દર્શન અને સમ્યક્ ચારિત્ર્યથી મતુલ્ય આવરણનો હાથ કરી, સર્વજ્ઞ થઈ શકે છે. આ મતમાં બે મુખ્ય તત્વ છે: જીવ અને અજીવ તે જન્મે અનાદિ અને અનંત છે. સ્વેતાંબરો વીર્યક્રોની મૂર્તિને અલ કારોથી સોજાવે છે. દ્વિગંભરો સોજ સર્વ અને સો ઈન્દ્ર માને છે. સ્વેતાંબર ચત્તિઓ વાસણમાં ખાવ છે, દ્વિગંભરો દાઢમા ખાવ છે. સ્વેતાંબરો જીને મોક્ષનો અધિકાર છે એમ માને છે તો દ્વિગંભરો તેમ માનતા નથી.

૫૬ દર્શનમાં પાખંડ—૭ દર્શનોમાં કદચીક એવી જાગતો છે કે જે

અણુસમજીને પાખડ=ધર્મ ધૂર્તપણાને મારે લઈ નય એવી છે. પાખડ=ધર્મમા ટોળીપણું

સરખાવો.— દર્શન બોદ દાવા મત ધણા, જઠ બાધી રહ્યા આપ આપણા
એક એક પે' છુટી રહ્યા, અમે પામ્યા, બીજા વહેતા જવા.

(અખો—સ્વસ્થાવ અ. જ)

ખટ દર્શન કરતા વિખવાદ, મધ્યે માયા પોયે રવાદ

... ..

આખા બાળકની પેરે ચંચું બોતાં સાટે ઘરેલું ગયું. (વિશ્રમ અ. જ.)

દર્શનવેષ તણી કહું વાદ, પદ પુરાવન સપણી ધાન.

... ..

રાજવેષ ધર્યે નોખ રાજ, પદ રહે કાઈ ન સરે કાજ.

અવગણ્ય એકું કાઈ નથી, નિર્દાવે વડે તે ભલિ. (વેપવિચાર અ. જ.)

કે સ્વાધુ—આ પદ દર્શનોના અનુયાયીઓમાં કેટલાક સન્નનો દોષ છે, ત્યારે કેટલાક માતેલા સાદ એવા મતસરવાળા દોષ છે. હંડ—મતસરવાળા, અલ-મત્ત, માતેલા, કુચ્યા. (બુટો-વાવડો, ઉપરથી) બુટો એવા દાર, નખું ન આપે એવો; “કલમુત્ત” ૩૬૪. અહિંથી કવિ છે વેદમતાનુકૂલ અને ક વેદભાઈ દર્શનોના અનુયાયીએ અણાવે છે રાહતી—આત્મજ્ઞાન ધરાવનારા (વેદાંતી) દયાની—ધ્યાનમા મત્ત, (સાખ્ય), ચિત્તનો નિમગ્ન કરવાવાળા યોગી—(પાદમલ મત-ધ્યાનવાળો.) હેપટ-કેવળ સંસારમા જ હવળનાર, ચાર્લિ મતસરવાળા મર્જ કરવા છૂટ પીચેત્ Eat, Drink & Be merry—ખાઓ, પીઓ અને હેર મારો, એ જ મતના છે, હામથી-શિખા, બદારની હાપરીપવાળા, આડબરી દાંભિક-બોહો-માધ્યમિક, યોગાચાર, સોવાન્તિક અને ચૈત્તરિકવાળા આ મતા-નુયાયીઓ સ્વકીય મતના, અતિ દક્ષામટી દોવાથી દાલિક કહેવાય છે ૩૬૫ જોગી—મિમાંસાનું તત્ત્વ નહીં નજીનાર, પણ કેવળ તેના મતને અપવાદથી અનુ-સરનાર ક્રીડાકર્મા જ મત રાખી, સંસારમા જ મનને તુલિ ધમાડનાર, આ મત વાદીઓ મનાય છે સંસારી—જટનય ધર્મના દિમાવટી, અકાપિપતિ મહેતો,

કે વહીવી સપ્રદાયના મહાશયેના જેવું શુદ્ધી જીવન. એક પરમેશ્વર—કૃણાદાતા મતાના અનુયાયી, એકેશ્વરવાદી. ૩૯૬. સિદ્ધ—ગૌતમ મતાનુયાયીઓ. અવધૂત-જૈનો ૩૯૭ તે માટે... ..આ સર્વ પ્રકારના સત્ય જ્ઞાનથી વિરહ મન અને આચરણવાળા સાધુઓ, બાવા, ભોગટા, જતિઓ, જગમ, સેવકા, કાનફટા, ગોં-સાઈ, વેરાગી, સન્યાસી આદિ ઢોંગી ધુતારાઓ પણ હોય છે. માટે તેનો પ્રથમ વિચાર કરવો. ઘેર એઠાં—અતપુરમાં શણીઓમાં બસાઈને સ્ત્રીઓની પેઠે ઢુંકી નજરવાળો બની પોતાની જ બતની પ્રશ્ન સા કર્યા કરે. ૩૯૯-૪૧૪ આ પક્તિઓ અવરામની સાધુ ઉપરની અંધ અહ્વા વર્ણવે છે. ૪૦૦. તારે—તને લાગે છે એવા એ સાધુ લાઠ, ધુતારો નથી ૪૦૩ રહ્યો—રહી શક્યો છે, અર્થાત્ તેનામાં શુદ્ધ ન હોય તેને યાદવો સુખે પોષે જ નહીં; એક સ્વલ્પ પણ ફલીને ચપરઅધા યાદવો પોતાના સાયમાં નભવા, ટકવા દે નહીં. ૪૦૪ આ ૪૦૩ નો આશય ૪૦૫ નિદારથી અપશવ કાં-થા માટે ? ૪૦૬ એવાના પગથી પિતૃઓ લઈદે, પિતૃ-ઓનું લજ્જરવાનું સફલાગ્ય હોય તો એવા સતતન આપણે મદિર પગ મૂકે ૪૦૭. કૃતાર્થ—સફળ. ૪૦૮ કહેર—નિર્મલાદિત, બેહદ, વાધે-ખીલે. સુરે-સિદ્ધ થાય, સફળ થાય. ૪૧૦ વિનય—વિવેક. ૪૧૩ આર પહારથ—ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ

કડવું ૧૦ મું.

આ પ્રકરણમાં વિવિધ પ્રકારના બાવાઓના લક્ષણ એકત્રિત કરી, તેનો નિર્દેશ કરી, બાવો બનેલા અર્જુન સબધમાં જીજ્ઞાસના મનમાં શકા ઉત્પન્ન કરવાનું બીજા કવિએ નાખેલું છે, જેથી ભવિષ્યમાં ચતિ રૂપ અર્જુનને હાથે ધયેલા અપહરણના કૃત્ય માટે કૃષ્ણને માથે નિમિત્ત હોવાના હોષનો પરિહાર થાય

૪૧૮ ગોપાલ—ગૌ, ગાયો વા ઇન્દ્રિયોનું પાલન કરનાર કૃષ્ણ. ૪૧૯ સન્યાસી—શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં, કર્મમાં કલણુદ્ધિનો ત્યાગ કરનારો ખરો સન્યાસી કહેવાય છે. શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાના ૫ મા અન્યાયના ૩ થી ૮ શ્લોકે જોવા. અહીં કવિ “જમે તે બગવી ચીંદડી વાળો” એ અર્થમાં આ શબ્દ વાપરે છે. ૪૨૦. લેખમાં દાતા—લેખ લીધો, ત્યાગી થયો, ભગવંતું પહેર્યું એટલે પછી જ્ઞાતિ.

જાતિનો પણ ત્યાજ કર્યો એમ મનાય છે. પણ તે ત્યાગી મૂળ હતો જાતિનો કે કુલનો હતો તે જાણવાનું કોઈ સાધન સહેલું નથી. હાલ તો સાધુઓનો કાળે કાળે સગ જાય, એવા વિવેક વગરનો બેળસેળાથી વર્ગ થઈ ગયો છે. તેથી ‘જાતભાતના બેલ વિના સર્વ જ્ઞાતિના બાવાઓ એક જ જાતના થઈ જાય છે.’ કહેવત છે કે ‘લીખ બડા બ્યાપાર કે હસમે લાજ નહોતી’ સરખાવો—‘મૂડયા માથાનો નહો પાર’ (કડવું ૬, પંક્તિ ૩૬૨) ‘વાટયુ જોયડ ને મૂડયો ગેંસાઈ.’ તેની જાતભાત કોઈ જાણે નહો ‘‘ સુખે સુખે જોગી અવધૂત ’’ ૪૨૨ ‘‘ જાખંડી—ટોગી. કંડી—ઈંડ ગૂંદણ કરાર સંન્યાસી, જોગી. ઉન્મત્ત જોગી—ચોગીની જોગ વાસના મરી જવી જોઈએ ત્યારે જોગીઓની તો, જોગની છુદ્ધિ ઉન્મત્ત થયલી હોય છે. વિષયાંધ જોગાસક્ત જગવદ્ગીતાના વાર્તિકકાર મહિંન મનના સંન્યાસીનું વર્ણન આપે છે—

પ્રમાદિનો વહિશ્ચિત્તાઃ પિશુનાઃ કલહોસ્તુકાઃ ।

સંન્યાસિનોડપિ દશ્યન્તે દૈવસન્નુષિતાશયાઃ ॥

૪૨૨ અન્ય આહારના જોગી—ઘેર સાર સાર ખાવા ન મળે એટલે ખીલના ઘરના પડ્યાજ મિથાન ખાવાનો જોગ શોધનારા જોગી, જોખધારી જોગી ૪૨૩. ઘેર.....અતીત—રજવાની શક્તિ હોય નહો, એટલે લીખને જ પેટ ભરવાનો ધંધો જણનારા બાવા સાથે સરખાવો.—

“ ટોપી લાલે ત્રણ ગુણ, નહો વારો નહો વેડ;

ખાવો ખાવો સહ મ્હે, સુખે ભરે પેટ. ”

“ સિરમુડનમા તીન ગુણ સિરમી જલે લાજ;

ખાનેમે લક્ષ્મી મીલે લોગ કહે મહારાજ. ”

અતીત— જે હૃદય જલ-વાસના-આસક્ત કરવાના જળ-થી મુક્ત છે તે ‘અહો કેવળ ‘ખાવો,’ સાડુડો એ જ અર્થ છે. ગુજરાતમા અતીત જાતના બાવા પ્રસિદ્ધ છે તેઓ શુદ્ધી હોય ૪૨૪-૨૫ ન્યાં...રીત—સરખાવો.—‘ ન્યા મળી રોગી ત્યા પડયા લોગી ’ “ લીખ તેને જૂજ શી, ” “ લીખારીને ન્યા જાય ત્યા ધર ” શ્રીમાન્ શંકર જગવાન્ કહે છે:—

જટિલો મુળ્હી લુચ્ચિતકેશ કાપાર્યામરવદુષ્ટવેષ
પદ્યન્નપિ ॥ પશ્યતિ મૂઢઃ ચ્વરનિમિત્તં વદુકૃતવેષઃ

(ચર્પટ પનરિકા-૩)

૪૨૬ હાકમા માનસુદ્ધિ હત્યન્ન કરવા માટે ખોગ લાગી યઈ, ખસ લાગીના
અનેક ચરિત્ર કરવાને તૈયાર થયા હોય છે, કારણ બીજી રીતે એ મૂઢો પેટ ભરવા
પોતાને અશક્ત માને છે ૪૨૭ સાધુ સિદ્ધ—પોતે સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી હોય તો
તેમને વનમા બેઠા બેઠા જ નિર્વાહના સાધનો આપોઆપ કુદરતી, આકાશવ-
ત્તિથી મળી રહે ૪૨૮ નગર એ દુષ્ટવાસનાઓમા લલચાવનાર હોવાથી સાધુ
ત્યાગી પુરુષે શાંતિના સ્થાન—જંગલ ઉડી આવા લાલચોના લલચાવનારા, મોઢ
મા ફસાવનારા, સ્થાનોમા સા માટે આવણ ? કૃષ્ણ—કિમ, મૂળ પ્રમાર્થક રૂપમા
'શું' ના અર્થમા વપરાયો છે

ટોગી બાવળોના પાખડો વિધે જગત લોભે કહે છે—

દેસિ સત તણી લાવી રે લોભ કરે ખાલે ને ખાલી
મોટા કપાળે ટિલા કરે ને વળી ટોપી પટકાવી
કઠો ને ખસતો, માળા જવામા, કાને મુદ્રા લઠકાવી

...   .
લોભે જગત કહે રાખ્યા આહુમા, ભેષે તો ભરમાવી રે
+   +   +   +

ભેષ તો ભાવર યજી ભૂડા, મેલા અતરમા બીડા
કઠો પૈસો દેલ ગામ ગામ નાખે, વળી ખેતર ખેતર હુડા,
જેની વાસે ધાયે તેનો કંઠો ન મૂકે, જેમ કઠકના હુંડા રે
ત્રાળિયા સાર ત્રાણ કરે ને વળી ગામ કોંધના કુંડા,
ધન ધૂતરા દેશ દેશમા ફેરે જેમ મલકમા મુડારે
+   +   +   +

ભેઈ દયો જગતના ખાવા રે ધર્યા ભેષ મુલીને ખાવા

...   .
રૂપ કરે, ને ખાલે ધ્યાન ધરે, લોભા લોભે ભરમાવા,
લોભે જગત કહે ભાવશું સેવે એને, જમપુરીએ જવા

અપરિમિત—(સ. જ = નહીં + પરિમિત = પમાય પરિ + મા) અમાપ
અસખ્ય પાળા—પત્રપાળા, સાધુને તેડવા જતા વિનય તેમ જ લખુતા દર્શાવવા,
કૃષ્ણ અને અનરામ પગે ચાલતા ગયા એવો કવિના કથનનો ભાવ છે ૪૮૯. ઉઠી
બેઠા—સાચો મહાર કરવા જવા ઉઠવાનું મન કરે, અને પાછા કઈ વિચારથી
બેસી રહે, ચચળ, (ઉઠવું કે ન ઉઠવું તેને મનમા ઘાઘા ફરવા માય) સમા—
સલાજનો ૪૯૪ કરેલ વિનયપ્રજ્ઞામ—વિનય-વિવેક, રાજવંશી પ્રત્યે માન દ-
ર્શાવનારા પ્રજ્ઞામ કરે અહીં કવિએ ગોવાળીયાની તુચ્છ શુદ્ધિ બંધી કરેલી છે,
કારણ તે એટલું પણ સમજતો નથી કે રાજ કરતા અલીપ ચઢીનાતો છે એથી જ
રાજવંશી ચાવી ચક્ષાવીને તેનું સમાન કરે છે ત્યાં સાધુએ ઉઠી સામા જઈને પો
તાની લખુતા બતાવવાની નથી ૪૯૫ બાવો પણ સરક પ્રતિ મરખા ભાવ તેમ
જ નિરપૂહતા દર્શાવવા દ્વારા ઉપર સામે ન જતા પોતાને આસને આવી બેસે
છે, અને સાધુતાને પાઠ પૂર કાઠથી લખવે છે ૫૦૦ નેત્રપદ્ધતી—(નેત્ર+પદ્ધત=
પાઠક, પોપથ) સકેત નિમિત્તે નેત્રના પોપથા પાપણા મયમયકાવવી તે પાપણ
ના મયકારા દ્વારા કૃષ્ણ પ્રત્યેના પૂજનભાવ અર્જુને દાખવ્યા અહીં બાવો અ
ર્જુન કૃષ્ણને ઓળખે છે અને તેમને અર્જુનના તકેડમા હાથ છે, એવો ખાસ
ભોળા અગદવને ન ભય છતાં તે કૃષ્ણ પ્રત્યેના પોતાનો પૂજનભાવ અતરથી બતા
વી રાકે, માટે કવિએ આ યુક્તિ વાપરી છે, જેમ કંઈપણથી હાથના આગળની
ચોક્કસ રૂપ્યા અને ગતિદ્વારા સકેત કરવાની વિદ્યા છે તેમ પ્રેમાદિ ભાવના સૂચનો
વગેરે નેત્રપદ્ધતથી વિદ્યાથી માય છે એ બે વિદ્યાઓના નિરપણે થયલા પ્રસિદ્ધ છે
૫૦૧ શ્રી કૃષ્ણે પણ સામી નેત્ર ‘સમસ્ત્યા’ કરી—સૂચક રીતે નેત્ર મથાલી તેનો
પ્રત્યુત્તર વાળ્યો ૫૦૨ અલિપદ પગે લાગ્યા એમ જણાવી કવિ કૃષ્ણ પ્રજ્ઞ
દોવાથી અર્જુનને પગે ન લાગ્યા એમ અલિપત સૂચવે ૫૦૩ શ્રી કૃષ્ણના જીવાનતરને
બાંધ આવતો કવિએ આ રીતે ઉદાહર્યો, પગ જ લગણ, સંખ્યાસીને પગે લાગતા
ભગવાનત્વ હીણ થઈ નથી, અને કૃષ્ણે અતેક ચતિઓને પૂજ્યા છે, એ કવિની
સમજ બહાર રહી છે ૫૧૪ સ્વામી—સ્વામી ૬ છંદ—જીએ, આ ૩૫ જુદું
છે, હવે ૧૫રાઈ નથી ૫૧૫ માન માગુ છંદ—વિનતિ કરું,
તમારા માન રનેહલાવની ગાજણી કરે હું સરખાવો—‘વલવલુ વિહંગ
બેઠ કર બોડીને માન માગુ.’ મહેતા નરસિંહની દારમાળા ૫૧૬
ભોજનને—ભોજને સર્વે અહીં સુખદા અને અર્જુનના પ્રેમનું બીજ ઉદ્ભવવાઈ
એ સમીપતર ઉપકરણ કવિએ વર્ણવ્યું છે, કારણ ભોજનને નિમિત્તે બાવો સુખદા-

કુંવારી કન્યાના હાથથી લોળન આરોગવાની ચોતાની પ્રતિષ્ઠા દર્શાવે છે અને આખરે તે દ્વારા તે બન્નેનાં હૃદયમાં પ્રેમાંકર કુટે છે. ૫૧૮. હું સેવકથી-હું ને તમારો સેવક હું તેનાથી. આવી રચના અદ્યત્ત છે, પરંતુ સર્વનામના સંબંધમાં જૂની શુભરાત્રીમાં પ્રચલિત છે ૫૧૯. અવિધારો (સં જલ + ધૃ) નિશ્ચય કરો. ૫૨૨. સાંપ્રત, તૈયાર, તૈયાર.

કડવું ૧૨ મું.

આ કડવામાં અજુન અંતરમાં બળસરને ત્યાં સુમદાને મળવાની આતુરતાથી જવા ઈચ્છે છે, પરંતુ ચોતાની નિરપૃથક્તા બતાવી, અગદેવ પાસેથી વધારે આશ્વ માગી લે છે. એ દ્વારા કવિએ બન્નેનાં હૃદયનું મન વચાર્થ રીતે ચીન્યું છે.

૫૨૬. અદિત, લક્ષ્મી બહો, અર્થ વિકૃતિને પામ્યા છે. ૫૨૯. ઉપજે, (કલ્પયતે) વિચાર સફરે, આવે, ઈ. ૫૩૦. અતીતને તે વળી રાજદ્વાર ઠેલું ? તેને તે વળી મોહાંધ કરનાર રાજદ્વારમાં આવવાનું પ્રયોજન થું ? ૫૩૧. રાખ અને રંક, ધનવંત અને દરિદ્ર એવા ભેદ ને કે છદ્માએ નિર્મ્યા છે ખરા, પરંતુ તે સાપેક્ષ છે. વાસ્તવિક રીતે રંક ચોતાને ઘેર તો રાખ જ છે; એ તરફ તમે વિચારો, એમ બાવો રામકૃષ્ણને કહે છે.

૫૩૩. તું, બાવો કેશવ અને રામ એ બન્નેને હૃદયીને (જુઓ ૫૨૯મી પંક્તિ) કહેતો હોવાથી 'તમે' ભેદજે; પરંતુ સુમદાની સમીપ જવાના હર્ષથી તેને સંજ્ઞમ થતાં અલરામ એકલાને જ હૃદયી બોલે છે. ૫૩૪. સંન્યાસીને મન તો રામરંક એવા ભેદ જ ન નહીં. તે તો છદ્માની સુહિતા સાપેક્ષ ભેદની ભાવનાથી અતીત, મુક્ત છે.

૫૩૬. સરખાવો, અતૃપ્તિ:—

કવિત્વન્નાધારી કચિદપિ ચ દિવ્યામ્બરધર:

કચિદ્મિશ્રયઃ કચિદપિ ચ પર્યક્કશયન:

કચિન્નિદ્રાવૃત્તિઃ કચિદપિ ચ મૃદાસનરુધિ:

મહાત્મા યોગજ્ઞો ન ગર્જયતિ દુઃસ્તં ન ચ સુસ્તં ॥

૧૨સામૃત, દહીં, કુંધ, ખાંડ અને મધ, એ પાંચ પદાર્થોનું લોળન. કલ્પવત=કલ્પવૃત્તિ-લોકોને ઘેરથી માગી કલ્પકલ્પ હવનાવેલા અનાજની ભર; અર્થાત્ પચકલ્પની જૂંદીજૂંદી બતાવી, ખીચડીઆ જુવાર; એમાં જૂંદીજૂંદી બતાવે લીધે સ્વાદ એકસરખો મીઠો નથી હોતો. ૫૩૬. સાધાર્થ—સહે પદાર્થો વિવિધ રસવાળા

હોય; પણ ભેજાએ તો કાઈ એક રસને ખાસ લોભ ન રાખતા સપળા રસ ઉપર સમા-
 ને પ્રીતિ, રૂચિ રાખવી, જેથી કાઈના મોહમાં તે ન ફસાય. એટલા સારા ન સ્વામી-
 નો રાષણીય સંનુઓને માટે સપળા ભેજા પદાર્થો એકઠા કરીને જ ખાવાનો નિયમ
 શિક્ષાપત્રીમાં વિદિન છે તે એ જ સૂચવે છે કે પીરસાવલા પદાર્થો વિવિધ રસ-
 વાળા હોઈ માટે તેના ભેજે ત્યાજ ન કરવો, પરંતુ તેની લિભ્યતાને લોભ ન
 રાખતા બધાએ એકઠા કરી ખાવા, એ તેના સાનુચરિતને યોગ્ય છે; કારણ પૃથક્
 પૃથક્ સ્વાદથી રસનેન્દ્રિયને બહેંકી અકામલી, એ સાધુનું કર્તવ્ય છે. વળી સાધુને
 માટે એવો પણ એક નિયમ છે કે ભિક્ષાળયની જોળીમાં આવેલા પાક પદાર્થો ખારો-
 ગર્તા પહેલાં તથા જ કે સરોવરના પાણીમાં જોળી જોળી કાઢવી, જેથી પાણીમાં ખારો
 મીઠો, તીખો રસ ચામ્યો નય, અને પછી નિરસ ભોજન ખાવું. પત્રક ભેજ
 અને ભોજન પરસ્પર વિરુદ્ધ છે. ભેજમાં ઇન્દ્રિયસમન મુખ્ય છે; ત્યારે ભોજનમાં ઇ-
 ન્દ્રિયવિકાસ, ઇન્દ્રિયબેદગત મુખ્ય છે; તેથી ઇન્દ્રિયસમન અર્થે યોગ્ય એ ભોજની
 ઈચ્છા ન રાખવી, પણ કલ્પરી ત્યાગવી. પત્રક. અલ્પભ, (અ = નહીં + લ્પ) લ્પ-
 લ્પમા ન આવે એવું એ ભાવિમાં બનવા કાળ લખ્યું હશે અને ને અલ્પભ પ્રકારે
 જમવું (લ્પવું) હશે તે જ બનશે મનુષ્યનું કાઈ ધાર્યું થવું નથી, એ ભાવ છે.
 લિખિત, ભા.યમાં લખાયેલો ; મહદય માવિ માવાનાં । અહીં ખાવા પાસે
 ખાવા વચન કહેવડાવી, કિંતુ એમ બ્યંબ રીતે સૂચવે છે કે “એ ભાવિમાં ભેજી
 પદ જહું લખ્યું હશે (કે જેમ પાછળથી થાય છે) તો તે જશે, પરંતુ મારે ભણી
 બૂઝીને રાજદરખાશમાં આવી, મારે હાથે જ એ ભેજીપદ ભવ્ય એવા પ્રકોશનમાં ફેરી,
 ભણી બૂઝીને ભેજીપદ છોડવું નથી.” કુશિધી ગ્નિ, ભવિષ્યના બનાવનું સૂચન
 કરવા સાથે ખાવાની નિરપહતા અને પરમાત્મામાં ભાવિ વિષે તેની મહા બતાવી મત-
 રામને સંસય નિવારે છે, અને ભવિષ્ય પદાર્થ સૂચવે છે. ૫૪૦. તમે નગરના રાજ-
 છો; એટલે આ ચાલેલો પણ તમારી પ્રભ છે. તેથી તેમને ઘેર જમવું, તે તમારે
 ઘેર જમ્યા બરોબર છે. એટલે રાજદરખાશમાં જમ્યાથી કાઈ વિશેષ નથી. માટે હવે
 તમારે દરખાશ ખાસ આવવાની અને અવેશ નથી. અહીં ભાવિ બહુરામને હુલાવે
 અને કુલાવે છે કંચુક, દયા-કુખનું રૂઢ તમારી મદરખાની છે, સમતિ છે તો
 પ્રભ અને પોતાને ત્યાં જમાવી રાંધે છે. હેતુની લહેર, એ આચર છે કે, તમારે
 હેતુ છે તો તે ‘બહુ જ’ છે, ‘કઈ તમારે ત્યાં આઆથી બહુ’ હવું. ૫૪૧ વિચાર,
 સમસ્ય ૫૪૪ લાગે, ભંજ થાય. ૫૪૬. ને આવે તે ખાવું. ઘટ્ટાંજ એ ને આવે
 મળે તે ખાઈ સતોષ પડવો સન્ધારીને પ્રતિદિન, માત્ર થાય જ ઘેર ભિક્ષા
 માગવાનો વિધિ છે એ કદિ એ પાચે ઘેરથી અસતાર થાય તો પાછા મડમાં આવે

ખેસવું અને અનાયાસે જો કોઈ કંઈ આપવા આવે તેનો સત્કાર કરવો, તે ન આવે
તો કડાકો ખેંચવો પડે તો તે પણ જેથી મદવો, પરંતુ લાચરોપાચર માટે બીજો
કોઈ પ્રયાસ ન કરવો. તેણે હાથે રાંધી ન ખાવું તેમ વલખાં મારી, વલવલાટ કરી
અન્ન માગવાનો અલખરો પણ ન રાખવો. પરંતુ 'પ્રભુની એવી મરજી' એમ ગણી ન-
ચિંતાઈથી અપવાસ આદરવો. જાતિઓને પણ 'અન્ન વોરવા' જવાનો નિયમ છે.
શ્રોદ્ધ સાધુઓનો પણ આવો નિયમ હતો.

૫૪૭. ઉપલાં વચનોથી અપરામની બાવા ઉપરની અક્ષા વિરોધ હૃદયઈ અને
તેની મદદતા માટે વિરોધ માન થયું. વિશ્વાસ આપ્યો, અક્ષા બેઠી. ૫૪૬ તોણે,
(સં જુહ) સમોવદ. હવા (કાશ)થી જરોજર સમાન લાગ થાય છે, તે જા-
ચી આ અર્થે ફક્ત છે. અલિસદના હૃદયમાં તેની નિરપૂઠા માટે અદોષુદ્ધિ
નમે છે. ૫૫૧. છીજે, હરીજે. (પ્રાચીન ૩૫ કીજઈ, કિયતે) ૫૫૩. આ ૫-
કિયી કહિ અપરામના મનની ઠાલાવેલી, અરવરચના અને અતિ આતુરતાનું જ્ઞાન કવિ
કરાવે છે. આવીજે, આવીજે, (પ્રાચીન ૩૫ 'આવી જઈ', આવીઈ) આ રૂપના પુ-
લાસા માટે જુઓ સા કે. હ. મુવની કાદ જરીની દીક્ષા, પાનાં ૨૫૦-૧. કાલા-
વાલા, (કાવલા વાવલા). આજીજો. કોઠ, અસખ્ય. ૫૫૪ સંભાવના, સે-
વના વચનનો આદર.

૫૫૫. અક્ષસદનાં વચનનો અર્થને આદર ન કર્યો, અને વિવેકની પણ હૃદ
હવે આવી રહી, એમ લાગ્યું, એટલે કૃષ્ણે પ્રુતીજધ વચ્ચે પૂરાર્થ, અર્થનને જ-
લાગ્યું કે, હવે હાજી હક ન કર અને દેરી નમતી મૂખી મુંગે મુંગે ચાલતો હોય
તો ચાલ, બહુ લાણીશ તો તુટી જશે, માટે હવે તૈયાર થા અહીં કવિએ બહુ જ
પ્રુતી કરી, પાલજ યનારા હરજના બનાવના દેખને બધે જાર અજદેવના અધ-
આમદ ઉપર જ મૂકી દીધો છે. ૫૫૮. અતીત, અતીતને તો સપરક સરખા છે.
તો પછી રકને ઘેર તરત જ જવું અને રાત્ર પાસે, લણ કાલાવાલા કરાવતાં છતાં,
પણ ન જવું, એવો ભેદ તમારા જવાને ન છાજે. માટે હવે જો તમે બન્નેને સરખા
સમજતા હો તો તો ગ્રીમ ચાલો. આવા પ્રુતીલયાં વચનના મર્મથી અર્થનને
અરેખાત મદાત થાય છે.

૫૬૦-૬૪—અક્ષરામ અર્થનને મદાત થયેલો જણી, પોતાની વિનતિ સ્વી-
કારેલી સમજ, એ તે રીતે પણ તેને લઈ જવા ઉપસાધાપરી વિનવણીઓ કરી

છે અને તેના ઉત્તરની પણ સાદ જોવા નથી. ૫૬૧. સાંપ્રત, સમ્પ્ર. સુખપાક
પુરશીની જોડવાળી પાલખી, તારાન. ૫૬૪. અવિનાશ, અવિનાશી. અર્જુનને
સંબોધન. ૫૬૫ અહીં અર્જુન જરોજર તાલ આવેલો જોઈને સુમદ્રાની સેવા મેળવ-
વાનો સંકેત સાધે છે અને પોતાનો પ્રવિજ્ઞા નિમિત્તે પોતાની પ્રેમારુપ સુમદ્રાને ઢાલે
જોળન પીરસાય, એવું વચન માગી લે છે અહીં કવિએ પ્રેમગીતનો નિપુણ અ-
ત્યુત્તમ રીતે કર્યો છે. ૫૭૩. સહેલી—(ઘનપાલ દેશી-સુહેલી-સં સુલ +
કેલી:-દેમચંદ-સુહેલી-સુહો-સં. સુલમ્.) સરગ. ૫૭૬. પ્રણિપત—
(સં. પ્ર + નિ + પત) માનપૂર્વક પગે લાગવું તે. ૫૭૭. સાંપ્રત (સં
સંપ્રતિ) ઢાલ.

૫૮૦. પોતાની પ્રેમારુપ સુમદ્રાનું નામ જરાલ કરવાથી સ્વાભાવિક પ્રસન્ન-
તાનું અને અર્ધ સરવાની આસાનું સૂચન કવિ કરે છે.

કડવું ૧૩ મું.

આ કડવામાં જોડવાને ત્યાં બાલો અર્જુન જમવા જવા તૈયાર થતાં વિવિધ
શણકારો સજે છે. આ શણકારોમાં કવિ એક જ પ્રકારના ગોંસાઈઓ ઉપરજો તેને
સંબોધાને બદલે ન્હરી ન્હરી જાના સઘળા ગોંસાઈઓ અને સાધુઓનાં ઉપરજો સં-
જલવી,એક વાદ્ય સંમિશ્રિત ચિત્રને બદલે ખીચડીયા ઉપરજો સજેલી “બહુરપી”
મૂર્તિ રજુ કરે છે. અહીં ખરેખર વિવિધ ઉપરજોની ગણતરી ગણાવવાનો કોઈ
કવિએ શખેલો જણાય છે. જેથી વર્ણનવિશેષનું આતુર્ષ માધુર્ જલ્પ છે. અતઃ
કાવ્યોમાં તે એક ચોંટાટની પીછીને જેમ આપે એથી પ્રગીષ્ટ વાદ્ય અંગિને
ખ્યાલ વર્ણનવિશેષથી આપે છે, તેવું અહીં જણાવું નથી; પણ ઉલટો જાતીલ
કવિની પાતિમા ચઢી જશે છે.

૫૮૩. પૂર્વજ, પૂર્વ પુરુષ, અર્જુન. તારાનો, જરી રીને “તારા પૂર્વ
જનો” એમ જોઈએ; પણ કવિતામાં નામને બદલે તેની સાથે સંબંધ ધરાવત
વિરોધભુને કે સર્વનામને પણ વિસમિતતા પ્રાપ્ય લગાડવાની એક પ્રજ્ઞાવિ પરેડ
છે. ૫૮૭ પવિત્ર, (સં પૂ = શુદ્ધ કરવું) ચક્ષુમાં સંસ્કાર પામેલી; શુદ્ધ
સ્પષ્ટ વિશેરે કાઢી, દુષ આદિથી ધોઈ, તવાઈ, સાધે કરેલી. ૫૮૮. જોષન

બુવનમાં, લોકમાં; સ્વર્ગ, -મૃત્યુ અને પાતાલ લોકમાં. પૃથ્વ. પીતાંબર (પીતં. અંબરં यस્ય સઃ) પીઠું રેશમી વસ્ત્ર. કૃષ્ણને તે અતિ પ્રિય ગણાય છે; મહંતો રેશમી સાફો બાધે છે તેનું અનુસરણ કાળ્યું છે. ૫૯૦. પહેરણે, ધારણ કરીધી; આ રીધા વસ્ત્રથી સ પ્રદાયતા ગોસાઈએનું ઉપકરણ છે. વળીયા છેક, (સં. જહ્નુ) હૃદય થઈ (દેવમંદેરય છેક) ૫૯૧. મૃગચર્મ, મૃત મૃગનું ઉતારેલું ચા-મહું, 'અદાલત' જમાવનારા, સાધુ-સંન્યાસીનું ઉપકરણ. ઓલીયું, (દેવ્ય જ-હીરવં સ. જર્હ-ચહ્ અપવા જપિ + ધાનું અવિષ્વાન). અધ્યે, હાલીના બા-મની ઉપર, પહેરણની જગ્યાએ. રક્ત, રાઈ. પકર. છડી, લાકડી. આ તથા પીંછી એ જૈન ગોરણનાં ઉપકરણો છે. કરકવો- (સં કર + વૃત્ત વળેલા નાળયાવાળો) કરક કમંડલના જેવું પાણીનું પાત્ર; સાધુસંન્યાસીનું ઉપકરણ.

૫૯૩. ત્રિપુલક, (સં. ત્રિ + પુલક-કમલ) શૈલી કે ચાક્ત સાડુનું ઉપકરણ. (ત્રણ અર્ધ અંદાકાર રેખાઓ ભસ્મની કરે છે તેને ત્રિપુલક કહે છે; ત્રિ શિલે અન્દ્રને ભાળ ઉપર રાખ્યાની નિશાની છે). ૫૯૪. દ્વાદશ તિલક- (ચોપા કડાની પક્ષિ ૧૪૭ માં જુઓ) શૈલી ઉપકરણ. ઈશ, મહાદેવ, શિવ.

૫૯૫ હેમ, મહિમય, આભૂષણ-સંન્યાસીઓ, બાવા કે સાધુઓ દરદાગીના પહેરે નહીં અહીં કવિ, વૈજ્ઞાની આચાર્ય, 'મહંત' આદિ ધનાઢ્ય ગુરુઓના ઉપકરણનો ઠાઠ અર્જુનને સંભવે છે. ઉધોત (સં. ડહ + ઘોત્ - ઘુત્) પ્રકાશ. 'હેલ ભગ્નલગ્નમાન થયો ' ૫૯૬. જેમ વાદળોમાં વિજળીનો ઝમઝમો અમકે તેમ શરીરની કાળસરી ભસ્મ ઉપર ઝગઝમાશ મારતાં અભૂરણો ચળકે છે; અભૂષણ છે. ૫૯૭. પાવડી, (સં પાવડં વા. + વૃત્તિનું વટ + ડી - વડી) લોકાંકની દોય છે, આ સંન્યાસીઓનું ઉપકરણ છે ૬૦૧. પમાડાં, પમાડવા; ન્હાતાં ઉપાણોમાં શૂદ્ધાગતા રૂપોમાં 'ચ' કાર લગભગ સાંપડતો જ નથી. ૬૦૫ જગ્ન તત્ર, યત્રતત્ર, ત્યાં ત્યાં સર્વ સ્થળે. 'જે જે' -જય જયગારના પત્નિ. ઉઠે, નીકળે. (હવનયા) ૬૦૬. સંન્યાસી સામે મળે ત્યારે "નમો નારાયણાય" એવો ઉચ્ચાર કરી, પગે લાગવાનો વિધિ છે; સામાન્ય રીતે "બાવા" ને માટે આ વચન વપરાઈ ભણ્યામાં નથી.

૬૦૭. જગ્નભદ્ર, અર્જુનના, નગરવાસીઓને હાથે થતા, સત્કારથી હર્ષધેષર આપ છે; પણ કૃષ્ણ ભણે છે કે જગ્ન દ્રને ઉતરવાને જ અર્જુનને આ (ચરિત્ર)

૧૪૭. નિર્વાણ, ખચિત, (નિર + ઘા =, ભેરથી કુંઠું); વખાણ, (વિ + જા + ય્યા). તમારા ગુણોની પ્રશંસા. ૬૪૮. અતીતને વિશ્રામ આપનારા, નિવાર, બોલનાદિથી સત્કાર કરનારા કેસવ અને અવશામ છે.

૬૫૦. આસન આંધ્યું, આસન સિદ્ધ કર્યું. રિષભ આસન જેનું હોય તે યોગ સાધી શકે છે અને યોગસિદ્ધિથી જ સ્વસ્થ સંભાળાય છે, માટે જ કવિ તેની ઉપ-યુક્તતા અહીં જણાવે છે. યોગસિદ્ધિનું પહેલું લક્ષણ આસનમધની સિદ્ધિ છે. આપ સંભાળી, મારા સ્વાસ્થ્યને સાચવતાં, યાદવપુરીનાં સેનાગાં, મોઢાળાં આ-ર્ધજોમાં હું ફસી ન પડું તેવી પૂરતી સાવચેતી રાખનાં.

૬૬૦. અતિશે, અતિશય:

૬૬૨-૬૬૬ માં આજીવન સુખદ્રાનું અનુપમ સૌંદર્ય જોઈ, ધર્મલો દર્શનમોહ વર્ણવે છે. નળાખ્યાનના “ વેલ જલે દેખની અવેષ કુલે કુંઠી ” થી માફી આપા યે ૧૫ માં હડવામાં હમયંતીના રૂપનું વર્ણન અનલદ છે, અને આને તો તે હડામાં વર્ણન અને અલંકારની ધમકમા ક્યાંયે ઠોકાર મારે એવું છે. તેમ તે આનાથી વિશેષ રસ ઘરાવું અને દૂખદુ છે. ૬૬૫. મૃગનયની, હરણનાં જેવા ચપળ અને સુંદર નયનવાળી, આભિવાળી. જાલવિશાળી, વિશાળ જાળવાળા. મોટું કપાળ એ કું-દરતાનું અને સુભાગ્યનું એક ચિહ્ન છે. હૃદય વાળી, અનુપમ, નિઃસીમ રૂપ-વાળી બતાવી.

૬૬૭. નાસિકાકીર, પોપટની ધાવ જેવું વાંકું અને લીલું. સરખાવો—

“ કીર આનંદપર શીખડ સોમે ” નળાખ્યાન.

હારે, પાછી પડે. રંભા, રૂપરૂપનો અભાર મણાતી ઈન્દ્રની માનીતી અપ્સરા. કૃતિકા નરતમા સૂર્ય હોય છે ત્યારે સૂર્યમહાધિપતિ વિષ્ણુ નામના આદિત્ય સાથે સંચાર કરનારે વિદ્યે મિત્રાદિ ઋષિઓ, રંભા આદિ અપ્સરાઓ વગેરે સહકાર કરે છે. (વ્યાસવત ૬૨ મો સ્કંધ, અંશ ૧૧).

સરખાવો:—સુંદરિયસુદને હળવા આવેલી મોહિનીનું વર્ણન, (દ્રૌપદી રવચં-વર ૩૩૩ ૪૯ સુ ૨૧-૨૭).

જાલ મુગધાં, અને કુલ્લ, ધર્મા સોળ સજ્જાર રે
ચંદ્રવદની, મુગનેણી, છે તેજ તણે અંબાર રે ૨૩

તે વર્ણવી ન શકું, મન મોહ પામું મહીપતિ રે

.....
 સુંદર વાણી સુંદરી સોલ વરસનો સુંદરી માત્ર રે
 નેતરકટાણે મોહ પમાડે, દીર્ઘાં કરે મુનિનાં ગાત્ર રે ૨૫
 કાશીલા સમ રવર નીકળે, જાણે મધુર ગાન રે
 યૈયૈકાર કરતી ચાલી, મારવા મોહજાણ રે ૨૭

૬૬૮. મરણી. મરાળની પાતી, હંસીના, જેવી મંદમદપણ ગૌરવભરી ચાલવાળી. માતંગી, (માતંગની માતા) હાથિણીના જેવી મદમરી, ટોલવી. અથા ચિત્તભ્રમ, ચિત્ત, મોહના અગ્રોણે ચઢ્યું ૬૬૯. વિનતા, વનિતા (‘હંકાર હલતવાથી’ વિનતા’ થયું છે.) (સં. ઘનુ = પ્રીતિ ધરવી) પ્રેમ હતપત્ત કનારી સ્ત્રી. ૬૭૦. જીએ સામું. મીઠી દૃષ્ટિ કરે, એમના મનમાં હવરે. અમદા, સ. પ્ર + મદ) ગૌરવમયથી માતેલી.

૬૭૧. તેણે, વિશેષણને પણ વિભક્તિ લગાડવાની પ્રથા પૂર્વે હતી. મોઢે અર્જુનના હૃદયમાં સત્તમક જમાવટ કીધાથી સઘળા પુરુષો પણ સુમદ્રાના કરમહક્ષ્ણના સાઠામાં સમર્થવા તૈયાર થયા.

૬૭૩ કલિપત, યજ્ઞિ, જે દેવથી બાવો બની, અર્જુન દ્વારકા આબેા હતો તે હેનની કલ્પના. કૃષ્ણ મૂળથી જ આ પ્રપંચથી વાકેફ હતા; પણ બિચારા ભોળા બળશમ અધાતમા હતા. એટલે પેરે પેરે તેમની પાસે જ એ પ્રપંચ-યુક્તિની સફલતાના ઉપક્રમે કવિ થે જને છે. ૬૭૫ સાધુ જાણી, બળશમનું નિજાસન દિલ દર્શાવે છે. ૬૭૬. લારી, નજીઆવાળો ભેટ, જલપાત્ર; અસંગ, દૂરથી ન અદગય તેમ, તથા ધડધડ ભરી ધારા ન માથ લેમ પાણી રેવાને નાજઆ વાળું જલપાત્ર બહુધા વપરાય છે.

૬૭૭ વરને એટલે સંન્યાસીએ ભોજન પહેલા પગદાય થે વા, એવો નિયમ છે. પ-ખાલ, પ્રજ્ઞાલન, ધોવાને. ૬૭૮. અહીં કવિ, કલ્પિતપુરનો એકાદ મળતાં બને પ્રેમીભાની દૃષ્ટિ મળે અને તારામૈત્રક રચાવ, એવો ઉપક્રમ જુનીજ થ રચે છે. અર્જુનનાં રૂપતેજ વડીયોની દૃષ્ટિ બહાર બીજુવટથી નિરખવાનો પ્રસંગ સુસદ્રાને આપી, તેના હૃદયમાં રતિમાવનું અતિશય ઉદ્દીપન કરે છે. આ સાથે નળના (નળાખ્યાનમાં) તેમ જ અનિરક્ષતા (એવિખાદરક્રમાં) રૂપનું વર્ણન સરખાવતાં ભેળું છે.

૬૮૦. સોહો, ચોભે. ન્યોતકાર હોસે. જેમ ચોભાસામાં વાદળાંથી ચંદ્ર નિ-
રાળો થતાં સોભે છે તેમ અરુમથી દેહાયકું તેજ, રૂપનો લખલખાટ અરુમકલરતાં
અગ્રગી રહ્યાં. ૬૮૧. ચંદ્રભિન્નશુભ = બિંબ સદય-સમાન, ઉત્પેક્ષા અલંકાર. ૬૮૩.
અહીં દીગિદાસની ઉક્તિનો ભાસ છે:—

અસંશયં ક્ષયપરિમહક્ષમા ચયાર્યમસ્યામમિલાપો મે મનઃ ।

સત્તાં હિ સંદેહપદેષુ વસ્તુસુ પ્રમાણમન્ત. કરણપ્રવૃત્તયઃ ॥

સુખદાની ખાતરી થાય છે કે અનુભવ બાવો નહીં પણ કોઈ શાંત છે,
અને તેથી જ મારું મન એની પ્રતિ આર્પાય છે. તે ભૂપ છે, એટલે મારા જેવી
શાંતપુત્રીને તે સર્વથા વરવા થાય છે; એવી અંતઃકાશની રજાશુ તેને થાય છે.

૬૮૪. લાજે અતિ અનંજ, કામદેવ પણ રૂપમાં પાણી બરે. અતિરેક અ-
લંકાર છે. વસ્તુતાઃ અનંજ ઉપમેય છે; પણ તેના કાતાં અહીં ઉપમાન અનુભવના
રૂપની અધિકતા વર્ણવી છે. અતિરેક અલંકાર છે. ૬૮૫. સોં અર્યો, શા મારું—
શા શુભ, ન કળાય એવા પ્રયોજનથી પ્રેરાઈ આવું બાવાનું રૂપ તેણે લીધું હતો,
એવા સદય સુખદાને થાય છે.

૬૮૬. દ્વેષાસનો નાથ, મહાદેવ યક, હિમગિરિના હૃદયતમ શિખર
દેશાસ પર્વત હાર વસે છે, એવી પૌરાણિક માન્યતા છે. ૬૮૭ સુખદાના મનની
અતિદુઃખતા, કેવળ તત્ક્ષીનતા દર્શાવાઈ છે.

૬૮૮. શુભશુભ, ઇવ સદા; ઇવ સાથે. જડિયો, જડી લીધો, એકદેહ રૂપ,
અભિનતાથી સમુક્ત ક્રીધો અહીં બાકુતિર્જુનામ્કયયતિ એ ન્યાયે રૂપ ભેટાં જ
સ સારસુખનો અનુપમ લાવો આપવાના શુભે અનુભવના હેતુનો સન્નિવિધ વિશાલ
સુખદાના હૃદયમાં ભરે છે.

૬૮૯. લઘુવયમ્, કુમારિકા અવસ્થામાં. પ્રતા, ગોર્યો, કાનળી વગેરે વામું,
ખોહું. ૬૯૧-૩. અહીં કલાભિમાની, મોટા બાઈ બગરામ અભલ કુશલિતવાળા બાવા
સાથે પચ્ચવા ના પાડશે, એ વિચારથી પાણી પડતા સુખદા સંકલ્પસિદ્ધિને અર્થે
દેવી ભળ-યક્તિ સદાય મારે છે. અનલના સીસ્વલાવનું સદબપજું આમા કવિએ
સારીરીતે વણ્યું છે.

૬૮૨. હાથાં...કરવું, હવે મનથું (સાથે-માં) એવો નિશ્ચય કરવો કે “બાવો અજીન નો મને ન વરે તો અવશ્ય મારે મરવું.” મેં, મારે આ પ્રયોગ નહોતો છું.

૬૮૪. શકિતસ્મરણુ શકિમળીદરણુમાં પણ શકિમળી, કૃષ્ણને મેળવવા, દેવીની સહાયતા માંગે છે. બન્ને સ્થળે કેટલેક અંશે પ્રસંગ પણ સરખો છે એકમાં મંદિરેથી તો બીજામાં મેળામાંથી બહારોબહાર નાવિકાનું હરણ થાય છે, પણ બન્નેમાં બાઈ ઈશ્વરને વરવામાં આડા આવે છે; શકિમળી હરણમાં શકતૈષા અને સુમદ્રાહરણમાં બલરામ. સરખાવો પ્રેમાનંદકૃત શકિમળીદરણુ કડકું ૧૨ મું.

૬૮૭. નો...દયા ધરીશ, આ મનુષ્યસ્વભાવનું તાદૃશ ચિત્ર છે. કૃષ્ણને ભણે લલચાવતી હોય તેમ સુમદ્રા તેને પ્રાર્થતી કહે છે કે નો તું મારા ઉપર દયા કરીશ તો હું ભાવપૂર્વક તારા જગ કરીશ. આવી સકામ નિષ્કાથી દોષો દેવદેવીની બાધા-આબાદી સામાન્ય રીતે રાખે છે. ૭૦૦. તેડે...ભાઈ, અહીં સુમદ્રાના મનમાં અજીન સાથે નાસી જવાની વૃત્તિ ઉદ્ભવતી, કવિ હરણનું બીજા રીપે છે સ્કાંતલ, તત્પર, ૭૦૨. સેવા દાસ કવિ સુમદ્રાને અજીનના વિશેષ સમાગમમાં લાવી પ્રેમ આકર્ષવાની વધુ સરલતા કરી આપે છે.

કડકું ૧૫ મું.

આ કડવામાં, અજીનનું સુમદ્રામાં જ પડેવાવનું મન ભોજનમાં ચોટનથી; પણ સુમદ્રાના વિવારમાં જ મમ વયાનું વર્ણન કરીએ ઉદ્ગ્રહ રીતે કર્યું છે. કામ-દયાની પેઢેથી મોહાવર્યા વર્ણવેલી છે.

૭૦૭. હેમળી, સોનાની. નો અજીન અરો સન્વાસી હોત તો તેને પત-રાળું જ મૂકાયું હવે; પણ આ તો કોઈ મહાધિપતિ બાવો હોય તેમ કહ્યું પૂર્વક ભોજન માટે ખેંઠો હોય તેમ કવિ વર્ણવે છે. સન્વાસીને ખાતુ ઘાતને સ્પર્શવાનો નિષેધ છે. થાળ (સં. થાલી) ટાં. ૭૦૮. પ્રીત્યાં (સં. પરિ + વેષ્), આગળ ધર્મી. ૭૦૯. પૂજન, સન્વાસીને ભોજન કરાવનાં પહેલા તેનું પૂજન કરવાનો વિધિ શાસ્ત્રવિદિત હોવાથી, પ્રથમ સુમદ્રા તેની પૂજા કરે છે. આ પૂજનસંધિને લાભ લઈ, સુમદ્રા પ્રતિ અજીનનું ચિત્ર વિશેષ આકર્ષવાની ખરી તક કવિ થે ને છે. તેમ તે એ દ્વારા પ્રેમપાનને હૃદય સમર્પણ કથાવવાની સધિ સાધે છે. ૭૧૦. સ્વામિનહં, અહીં અર્ચિત રીતે સુમદ્રા તેને પતિ-સ્વામી રૂપે સંબોધી પોતાનો

દેહ અર્પવાનું સૂચવે છે. ૭૧૧. આવૌજી આરોગે, અર્જુનનો સતિભાવ દેહતર
યનો નતો હોવાનું સૂચન. મનર્થ નષ્ટ રહે ઠામ, ઠેઠાણે નહીં; ભમરું; આકળવિ-
કળ થઈ ઘડું; આ ઉઠીસ મનોદયાનાં દસ લક્ષણોમાંનું એક છે. અહીં 'હૃ' થી
'મન' ની ભમવાની તિરસ્કારને ખાત્ર ચિત્તિ સૂચવી છે. 'લાલવ', તિરસ્કાર, સૂ-
ચવવા 'હૃ' 'ઝ' 'ઝા', વપસાય છે. ૭૧૨ દ્રૌપદીનો સ્વામ, દ્રૌપદીના સ્વામીને
ચિત્તવિષ્ણમ થયો. અહીં કામ્યનિરકરતાનો લાલ લઈ, કવિએ ચોધીના પ્રત્યયનો
લોપ કર્યો છે. દ્રૌપદીમાં જ અર્જુન પ્રેમાસક્ત હોવાનું સુપ્રસિદ્ધ હોય તેમ જ દ્રૌ-
પદી પણ પાત્રિમત્યવાળી સતી હોવાથી સૂચક વચન છે. ૭૧૪. દેહ રહી છે
શૂદ્ધી, દેહના સર્વ અંગો ઈન્દ્રિય વસ્તુ સુમદ્રાની પ્રાપ્તિની આશામાં પ્રસન્ન થયાં-
વિકાસને પામ્યાં

૭૧૫. અહીં પ્રુકય કાતા સ્ત્રીના હૃદયની વિરોધ અધીરતાનું સૂચન કવિ કરે
છે અર્જુનની ચેષ્ટા યોતાના મનોરથને અનુરૂપ તેમ જ પ્રેમની પરામણા દર્શાવ-
નારો ચિત્તવિષ્ણમ બેઈ, સુમદ્રા અર્જુનની સાન કરવાની તક ન ભોળાં મેઝાએ
મોહયલ્લભાથી પ્રેરાઈ, કોઈ ન જાણે એમ યોને જ તેને પ્રુતીભય એમ જાણાવી કે
છે કે હરણને ગુપ્ત સંકેત કરવા રાત્રે તમારે ત્યાં હું આવીશ અહીં બન્નેના મ-
નોરથની પરિવૃત્તિ થવાની આશાનું બીજ રોપાય છે. દસ કામદયામાંની મોહપ્રમુદ્ધ
દયા અન્ધી વર્ણવાઈ છે. ૭૨૧. અધરામની મળીયાની પરિપૂર્ણતા સૂચવાઈ છે. હ-
ર્ષની હ્રસ્વતમ કક્ષાએ પહોંચ્યા પછી ચક્રનેમીના નિલમે ગ્લાનિ, સદાપમા સરવાની
દયા આવે છે, તેનું સૂચન અહીં થાય છે. ૭૨૨ સંન્યાસી, સત વિદ્યાય વાય
ત્યારે સર્વેએ તેમની પસેથી આસિધ લેવી, એવો પ્રવાદ છે કવિ આનો કામ લઈ,
અર્જુનનું સદીરસૌન્દર્ય, સામુદ્રિક લક્ષણાદિ જોવાનો પ્રુત પ્રસન્ન સુમદ્રાની માતા
શેદિલીલને આપે છે, અને સુમદ્રા તથા અર્જુનના બાંધી સંબંધની સમજતા
મરી આપે છે. ૭૨૪ આ પમિતિ બાવાને પમે લાગવાનો ભાગકોનો આલપસૂચવે છે

૭૨૬ સામુદ્રિક, (સં સમુદ્રેજ પ્રોજમ્ વેલ્યવીતે) દાષ. ધનની મુદ્રા
આકારેલા ચળ, ચક્ર આદિના જેવા ચિહ્નોથી બનિય પાશજાની વિદ્યા. સામુ-
વિદ્યા સુપ્રસિદ્ધ છે.

૭૨૮. દેવ કે રાજ સિવાય અન્યને શાનપુત્રી પામ્યાવરી, એ યોગ્ય નથી;
પરંતુ આ બાવો નથી પણ દેવ કે રાજ છે માટે તે જમાઈ તરીકે યોગ્ય છે, એનો
વિચાર શેદિલીલને રુદ્રે છે. અહીં કૃષ્ણની અર્જુન સાથે બેન સુમદ્રાનો સં-

બધ બંધાવવાની યુક્તિથી રોહિણી પણ અલણી છે, એમ કવિ સૂચવે છે. સર્વથા, સર્વ રીતે.

૭૩૨. પદ્મ રોહિણીને એવા વિચાર થાય છે કે વેપારી બાવા સાથે, બહેનને પાણીવવાની સમિતિ કુશભિયાની બલશમ અને કૃષ્ણ રી રીતે આપશે? અહીં સમજવા એવું એ છે કે વસુદેવ હાથ લેવા હતા પતિની સમિતિની દરકાર રોહિણી કંદી નથી કે સુભદ્રા પિતાની સમિતિની કરતી નથી. ધણા હિન્દુ કુંડે બોમા જુદા પિતાની સમિતિ આવી બાળતોમાં હાથ લેવાતી નથી. પણ માતા અને કરતા-કારવતા વડીલ પુત્ર, માંમા કે એવા કોઈનો જ મત લેવાય છે. ૭૩૩. મહિમા, મધુસૂદન-કૃષ્ણનો પ્રતાપ મોટો છે, અર્થાત્ તે મોટા મનનો હોવાથી બાવાની યોગ્યતા સમજ શકશે એટલે સમજાવશે સમજશે અને સમિતિ આપશે. અહીં કૃષ્ણના સર્વાન્તર્યામીપણનો જાણ સૂચવાયો છે, તેમ સહુને મન મમે તેવી વાત સાધવા દેવાનો તેનો સરળ સ્વભાવ આવેખાયા છે.

મધુસૂદન-(મધુ + સૂદ્ = કાપવું)—મધુ નામના મધુસાના પતિ-દેવ રાજાને મારનાર-કૃષ્ણ. ૭૩૪ સઠર્ષણ, બલરામ, સ્વમલાગ્રહી અને ખીલના હૃદયની લીણવટ સમજે એવા ન હોવાથી પ્રીતરો નહીં, સમજાવશે સમજશે નહીં.

૭૩૬-૭૪૭—આ પંક્તિઓમાં સુભદ્રાના, કામથી પ્રેરિત ચરણા, મનની અસ્વસ્થ દશા વર્ણવી, કવિ વિપ્રલબ્ધ શૃંગારની ઉદ્વેગનાથે કામદસ્યા આલેખે છે અને સુભદ્રાને, તેની માતાએ ઈષ્ટ વરદાની પ્રાપ્તિ પ્રતિ કરી આગેથી અનુકૂળતા સૂચવે છે.

૭૪૦. ઉદાસ, (સં. રત્ન + આસ્ તટસ્થ બેસવું, એ મૂળ અર્થ) ઉદ્વેગ બહુ. કોઈ પણ વરદામાંથી હરી ગયલી હોસ-હલકા વિનાશ; ચિતાતુર, ચિતા નામની કામદસ્યાનું વર્ણન સાખાવો —

સહઃ સુમદ્રા છલિતા કજ્ઞામાયસમન્વિતા ॥

સુમોહ શયને દિવ્યે શયાના ન તયોચિતા ।

.....

સુમદ્રા પાપિ ન સ્વસ્યા પાર્થ પ્રતિવચ્ચ સા ।

કૃશા વિવર્ણવદના ચિન્તાશોકપરાયણા ॥

નિશ્વાસપરમા મદ્રા માનસેન મનસ્વિની ।

તું હશે, અને તે કાંઈને મુખ ન બતાવતું હોય ત્યારે મુખ ઉપર ચીટી લેતાવું હશે. તે ઉપરથી 'ચલ્મટ' ચલ્મટન નો અર્થ સોઠીયું થયો હતો. પણ 'સમરચલન', સમ્વત્ રીતે બાંધતું તે, એ ઉપરથી 'ચલ્મટ' વિશેષે સંબંધે છે. ૮૦૩. આરો, સ્ત્રીસ્વભાવનું લાક્ષણિક વર્ણન; રાત્રે એકલી નીકળવા માટે ખરાબ ચાલ માટે નેહ-માઈને દપલાવવી કરશે, એવા સ્વરૂપની રીતે મુમદ્રાને વાલ છે. ૮૦૧. તેશું, 'તે સદ', તેની સાથે.

૮૦૬. કરો, 'કરચ' ઉપરથી. તું કરીય. અહીં કૃષ્ણ, મુમદ્રાની લગ્ન-તું કારણ બલ્લતા છતાં પોતે જ પોતાની ઇચ્છા બલ્લાવી, તેના મનનો અસરકારક ફરી, પોતાની ઉપર તેનો વિશ્વાસ બેસાડે છે, અને કદાચ કાર્યસાધનાની સરમતા કરી આપે છે. ૮૧૦. કાચું સરસો, મનોરથ સફળ થશે. ૮૧૧. હળવેશું, હળવેથી. વાફું, સાફ, ઠીક ૮૧૨. ઇચ્છાવર, ઇચ્છા અનુસાર મળે તે વર, મનનો માન્યો વર. ૮૧૪. હીસે—(સં. હેપ્) હાં પામે. ૮૧૬. અહીં કૃષ્ણ સર્વ પદાંતર કાઢીનાથી, સાવવાનબલ્લાવી અર્જુન સાથે મુમદ્રાને નસાડવાની પોતાની યુક્તિ તેને સૂચવે છે. ૮૧૮. શાલત, અર્જુન હસ્તિનાપુરનો રાજા હતો નહીં છતાં કથા-પ્રવાહમાં કવિ તેને એવી મહત્વની પદ્ધતિવાળો વર્ણવે છે. ૮૧૯. આધ, (સં વાપ્) અડચણ, પ્રતિવાદ. ૮૨૦. યુદ્ધિ, યુક્તિનો વિચાર. ૮૨૧. દેવતાચળ, ગિરનાર જુનાગઢ પાસેનો પર્વત. ૮૨૨ સ્નાત્ર, વાહન આદિ ૮૨૪. દેવે...આણી આપવે, બળદેવે મંજાવી અપવેનો. પ્રા. કા ના દીમાત્ર 'દેવ' નો અર્થ દેવની ભત્રાએ એવો કરે છે. પરંતુ 'દેવ' સમ્પદ ગોરાભાઈને માટે વપરાય છે. અહીં અર્જુન મુમદ્રાનું હાજી સફળતાથી કરી રાક અને કદાચ યુદ્ધસંગ્રામ બંધે તો એકલી અર્જુન બળવાન શૂરા યાદવોથી પાત્રો ન પડે, એવો માર્ગ કૃષ્ણ સૂચવે છે; કૃષ્ણને: અભય અને અમેઘ અજસરથી સંભળે. દેવો અથ્થ એટલે. ૧૫ અર્જુનને મળે એવી પેર-પી કરે છે પોતાને લાલે વલ્લ માને ૧૫ આપે તો બળ-રામ આદિને કૃષ્ણને: પ્રપચ બલ્લાઈ બલ અને કુટુંબાલહ બંધે, માટે સર્વને અ-ખારામા રાખે છે અને કાર્ય છત્રી રીતે સાથે છે. આપવે, પ્રા. કા. માં 'આપો' 'ઈ' છે.

૮૨૭. અર્જુનને સકેન સૂચવવાનું. હાજીનો માર્ગ મુખ્યાવાનું કામ કૃષ્ણ પોતાને માથે લેઈ લે છે, અને બેનના માધાનો, ચિત્રાનો કારકાર કરે છે, અને કાર્યસિદ્ધિની ખાત્રી આપે છે. ૮૨૮. થરો, સર્વથા સખયા પેરની વધાવોગ થઈ નયો. અર્જુન કૃષ્ણ કહે છે કે હું અર્જુન સાથે તેમને બપોલે મેદાન કરી

૮૩૩. અર્જુનને જતાવવાની પેરથી કૃષ્ણે કીધી; જાણે કોઈ જાણીતી સ્ત્રીએ ખોલું કોણું હોય એવી છુપી કરી, તેને બાંધ્યા. ૮૩૪. અનમન્યા, (અન + મન) અસ્વસ્થ, હૃદય મનવાળા; અગર ઉભયરેથી ઘેરાયલી આંખિવાંળા. ૮૪૧. શોચના, સં. શુચ્) ચિંતા. ૮૪૩. હીર, (સં. હીરક) હૈવત. “તારે મન કેટલું સત્વવાળું છે તે મેં જાણ્યું”. ૮૪૪. ધીર, ધારમ્. ૮૪૬. સ્વપારાં, (સં. સુ + જાર) પ્રાતઃકાળમાં, પોદ ફાટવાં. ૮૪૬. રાશ, (સં. રશ્મી = લગ્ન) ઘાટની, લગ્નમાં. ૮૫૩. આધવ, (સં. મા = લક્ષ્મી + ધવ = પતિ) લક્ષ્મીના પતિ, કૃષ્ણ. ૮૫૭. હજી કેટલી રાત રહી, જવાનો વખત રમિ વહી જતો, એવી ચિંતામાં હવે પણ તેને આવતી નથી; તેનું ઘાંભાવેલીવાળું ચિત્ત વર્ણવાયું છે.

૮૫૮. કથારિ—કઈ વારે. અહીં તારા કે આંદની ઉપરથી સમય વીત્યાની અસાધ, ધર્મિકાવંત્રની શોધ થવા અસાધ, કેમ કરવામાં આવતી તે સૂચવ્યું છે.

૮૬૦. નિશા સુખ સ્વરૂપી, રાત અનિશ્ચય લાંબી, ખૂબી ન ખૂટે એવી.

કૌણું ૧૭ મું.

આ કડવામાં અર્જુનની ઘાંભાવેલી, ઉત્સવમાં જવા, શુભાર સમવાળી ઉત્સુકતા અને માર્ગમાં સુલકાની વાટ જોઈ રહ્યાની આતુરતા વર્ણવેલી છે.

જામ, (સં. = યામજ) તથા કલાકનો સમય. ૮૬૬. અન્નપવિત્ર, મંત્ર વડે પવિત્ર થઈને. ૮૭૧. કોઈ “ગિર”, બાવાનો પાપાક સમ્બાળું વર્ણન.

૮૭૨. જાતકાર, જ્યોતકાર, ગ્રહલગ્નાટ. કલગીતોરા, કુલના શુભાનું લક્ષ-કરણું. ૮૭૪. રાખ્યા, સરીર ઉપર યોગ્ય સ્થાને બીજા હાર બાંધ્યા. ૮૭૫. કોણ, કંઈ કંઈટો. ૮૭૬. તાવીલ, (અરબી તાવીલ) સામાના જાદુ કે મંત્રપ્રયોગની અસર ન થાય તે માટે મંત્ર કે જાદુ લખેલાં યોગપત્રવાળું માદળીડું (વગ્ગામણ). માદળીયાં, ધાતુની, પોલી, લંબગાળ ધાતુની વસ્તુ. તે રોક કે કોણી ઉપર કે હાથે બાંધવામાં વપરાય છે. તે માદલ એટલે મુદંગના લાટનું દોવાયી માદળીયું કહેવાય છે. મનભાજિત, મનને બાવે, પસંદ, પડે એવાં. ૮૭૭. બાધે, (બહે-સં. રહે) આજે.

૮૭૮. પદમ, પદમ, વિશેષ. ૮૭૯ નાથ, કાનકુલા બાવાઓના ગુરુ નાથ કહેવાય છે, જેમ ગોપાળનાથ, મહાચૈત્રનાથ વગેરે. ૮૮૦. પીંછી, ગોપાળનાથ રાજે છે તેને મળતું જ કાંઈ ઉપકરણ. છડી, કવડ. ૮૮૧. ઉપમા આપું, કાની સાથે સરખાવું. ૮૮૨. શહે, ઉત્પ્રેક્ષા અલંકાર. ૮૮૩. રાશ, રીતસર; નિયમસર, (જે વર્ષે થાય છે તેવો.)

૮૮૬. હવડાં, (અહુણ-અહુના) આટલી વહેલી, અત્યારથી. ૮૮૬. કામ, પછી બેઠા જમાવવાની સારી જગા મળે નહીં. ૮૯૦. આગળથી, આગળ રથકો, આગળથી, પહેલાં. જડશે, મળશે. ૮૯૨. જડશે, 'જઈ થઈ', જમણું.

૮૯૩. શેરી—(દેશ-સિંહાણી-વળાની ઝડાલી-સંમાર્જિતા) નેળ; સાંઝો માર્ગ, ૮૯૬. ઝુંડો, વાવટો.

૯૦૦. સગીરે, (સં. સસ + ફૂં = બેઠે ઘાંટે, ધીરે ધીરે વાય તે) પવનથી. ૯૦૨. ઉચ્ચાટ, ચિંતા, આવશે કે નહીં આવે એવી ચિંતાના હિસાબે મન થઈયું.

કડવું ૧૮ મું.

આ કડવામાં યાદગોની વસાહત અને વાહનની વિવિધ તૈયારીઓ વર્ણવી છે, અને તે સર્વે સાજવારી એમાનંદના અને નવાગીની અસર દેહન આવેલા, જમાનાની જ છે.

૯૦૩. મળાશુદ્ધિસ્નાને, તીર્થમાં દેહની શુદ્ધિ પહેલાં, મળત્યામ કરી, યા જે સ્નાન કરાય તે દિશાએ જઈ આભા પડીતું સ્નાન. ૯૦૮. સ્કેપ, સોફે, ચોબે. ૯૦૯. કભાય = (કભા-“ય” વધારાનો છે) ફારસી તથા અરબીમાં પ્રચલિત શબ્દ “કભા” છે. ફોર્બસ દિગ્દર્શનાની કાવમાં એનો અર્થ ‘a kind of long gown’ એક ભત્તો લાંબો ઝબો, જે આપેલી છે, કુલેમાં ખસતી વખતે પહેરવાનું કીનખાનનું અંબરણ.

સુખાવે:—સરખાવ આપેલા બાટને પન, અથ, જાક કમીષ વીરલ.

કભાય કેને પામરી પદમ નામ ન ભયે જણીવાંલ. માગેરે-એમાનંદ.

“કેસરી વળા પહેરજે ચોથની ભેરે કમીષ”-એમાંની વીર.

રોતાં, ઉર્દૂ “ફૂં” શુંદર આ કમીષનું વિશેષણ છે. લઘમા, મૂળ રા-

નસી રાખે 'નમા.' ગુજરાતીમાં તેનું એક વચન "નમો" ગણાય છે. ગળાથી કમર સુધીનું અંગરખા પાટનું ચુસ્ત અને કમરથી પગ સુધી ધાવરા પ્રમાણે કાંઈક ઘેરદાર હોય છે. કળા કોઈ પણ રંગનો બનાવી શકાય છે. પણ નમાનું વસ્ત્ર સફેદ રંગનું જ હોવું જોઈએ. નમાની બાંધ, હાથ કરતાં વધારે લાંબી હોય છે. પણ પછીથી તેને કાંડા સુધી લહેરખંધવાળી ચૂડદાર કરી હાથની બરોબર કરી પહેરાય છે. એ આબરદાર રોકથાકુઓનો પહેરવેશ છે. હજીયે સુરત આદિ નવાબી રાહરોમાં સાબનમાં કેટલાક લોકો નમા પહેરે છે. નીમા, (ફારસી નીમ-ઢપરનો કબજો.) છુટીદાર કપડાનો કમરે પડીવાળો મોટા ઘેરનો અંગરખો, નમાથી ઉંચો ને થોડા ઘેરનો. નીમાંકુર, જોકે આ રાખની બરોબર બ્યુત્પત્તિ થઈ શકતી નથી, છતાં કળા અને નમાનો પૂર્વ સંબંધ જોતાં એમ જણાય છે કે એ પણ એક જાતનું વસ્ત્ર હશે. નીમા ફારસી રાખ છે મી ફેરાર્સ તેનો આ અર્થ આપે છે:—a garment like a Jamb, but not so full as the breast નમાના જોડું વસ્ત્ર પણ છાતી આગળથી એટલું બરેલું નહીં અર્થાત્ જુદું. નીમાસ્તીનને મજબૂ આ વસ્ત્ર હશે. નીમાસ્તીન એક જાતનું "લેટ" છે. અધાપિ મારવાડ અને એવાડમાં રાજપૂતો પણ અંગરખાની ઢપર તે પહેરે છે. તે એ રેશમનું કે મુખ-જનું હોય છે અને તેની ઢપર જરી વગેરેનું લસતકામ પણ હોય છે. પાઘડી, હેમચંદ્ર-દેશ. પાઘૂન-પાઘૂતમ્-પ + પાઘૂતમ્ વિશેષતાસૂચક આભરણ, વિશેષ 'ગારવાનું' હોય સવા હાથ પનાનું પણ જ લાખું, પુઝવને માથે વી ઢાળવાનું વસ્ત્ર, અનેક આકૃતિનું, પ્રાકૃતિક, નાગરિક આદિ સેદને લખે, હોય છે. પઢકા, સં. પઢ = વસ્ત્ર. અલ્પાર્થસૂચક.) કમરે કે માથે વિ ઢાળવાનો વેત કોઠ વેત દોળો અને ચાર પાંચ હાથ લાંબો ખેસ. પહેડી, પિઝાડી (દિ' પીઝ = પછવાડે બોલેલું ફં. આ + ટૂ) ખાધ ઉપર જે ખાસ બુલવું, અજર બરડા ઉપર ફરીવ-ડું પાટણું કપડું; ખેસ. વહોરાઓ હજી આવી પિઝાડી બોલે છે. ઉત્તર હિન્દમાં ટીજો પણ જે સફેદ કપડું છુગડા ઉપર બોલે છે તેને પણ પિઝાડી કહે છે. પા-રી, (હેમચંદ્ર-દેશ-પોમર-કુસુમલ રાઈ વસ્ત્ર અથવા ચમ્પીર-રેશમ માટે ખણાયેલા ઉત્તર અફઘાનિસ્તાનના પ્રદેશ.) જન અથવા રેશમનું વણેલું ખસે ઠાકવાનું વસ્ત્ર. થીકાર, (સં. થી-ચોખા + કાર-ટૂ) સારી ચોખાવાળી.

૯૧૧. મોળિયાં, (મૂળ-મોરીયું, મુખર ઉપરથી) પાઘડીનાં કસબનાં ઊગાં; ચિળા, ચોળા, લેધી આદિને પણ કસબની કે હીરાગળની દેવાળી કાર. ૯૧૨.

તોરા, (અરબી) પાંચડીના ઉડાનો કસળી, સોનેરી ડાગાવાળો ઉડો. કલગી, (ફારસી) મુકુટ કે મંદીલ ઉપરનું પીંછા પાટનું ડાગું; કીનારી, કાર. ઝાક-ઝેમાળ, (સં. જ્ઞાણમ્) અતિશય ચળકાટવાળાં. ૯૧૩. જોસપેચ, જોરાપેચ-જોરા (ફારસી) કાન અને પેચ એટલે વળ; જોરાપેચ-કાન મુધી નનો પેચ પહોચ-તો હોય અથવા કાન ઉપરથી પસાર થતો હોય એવો, જમણી બાજુએ બાધેલો શિરપેચ. ૯૧૫. બાબુબધ, (ફારસી-બાબુ = બાંહ, કાણી ઉપરનો સાગ + બધ) કડાની જગ્યાએ પહેરવાનું જડાવ; ધરેલું. બેરખી, (સં. વિ-વિશેષાર્થ-સૂચક + રક્ષી) માદણીઆ કે મણકારું ગાંઠેલું સ્ત્રીઓને કાણી ઉપર પહેરવાનું શરેલું. ૯૧૬. વેલીઆં, (સં. વહી) વળીઆં પડેલા વાંક. વીંટી, (સં. વેરટ) આંગળીએ પહેરવાના વેદ. છાપ, (કદાચ) ખાપ (ચાટું) હશે ૯૨૦. કંદિ-બધ, મેખલા, કદોરા, ૯૨૧. ઉલટ આંગે ન આય, હર્થે જલસાઈ નય ૯૨૭. હિંસાર, ઘોડાનો અવાજ, હલ્હલ્હાટ, ૯૨૯. ત્યામર, ચમરી ચાપના પુછાંતું બનાવેલું ચમર ૯૩૦. અણુ, રોક સ્વામી. ૯૩૨. હંડઅણુમ, કેટલાક લોકો વા-હનમાં બેસતા પહેલાં વિદ્ય ન નહે માટે પ્રજુરગતિ-પ્રણામ કરે છે.

૯૩૬. લાજમ, હિંદી ચમ્પ છે. એને કેટલાક ફારસી કે અરબી ધારે છે પણ તેમ નથી. ચેતરંછ. ૯૩૮. ખજ્યા હોડે, સરત મારીને

કડવું ૧૯ મું.

આ કડવામાં ૭ નવીઓના સહુગાર અને શેષાળીઓ વર્ણવેલાં છે

૯૪૫. રીશ ધ્યાના વાળ મુંજાવે, (સં. પ્રન્ય) જાનભાવની સેરે પાડી અબોલ બધાવે. સે'યા, (સં. સીમા + અન્ત) કપાળ ઉપરના, માથાના વાળના બે સાગ વચ્ચેની લીટીમાં સિધુર આદિ ભરવાની રીતિ છે. ૯૪૭. મત્રી, (મેટ, સં. મપી વા મસી) કાળજી. દાબડી, (ડબડબ ઉપરથી), કકુ, મેચ વગેરે માટે પાટ વા લાકડાની નાની બનાવેલી દોય છે. અ-જન, (સં. અજ-ચોપાડું), આરે, (સં. સુ) હાથની મધ્યમિત્રા આ-બળી ફેરવી મે'સ આજમાં આંગે. ૯૪૮. ભારે, (સં. શુ) મોટી ગિમતવાળી, વા. વજનદાર, નકકર.

૯૪૯. ગોફો, (સં. ગુમ્ફ-અંબુ + કળા = સાપની ફેણ) અંબોડે
 સરકતુ રાખવાનું સોનારવાનું ધુધરીઆવાળું ધરેલું. અંબોડાના વાલ કાળા ભમ્મર
 રંગના હોવાથી માથા ઉપરનો ઘાટ સાપની ફેણ જેવો જણાય છે. જડાવ, રત્નથી
 જોડેલો. ભમર લઈકે છે, ભમર ચળકચળક વાલ છે; કેટલીક સ્ત્રીઓ
 કાળજી ભરીને ભમ્મરને ચળકતી કાળી બનાવે છે તેનું સૂચન છે. ૯૫૦.
 ત્રિસેથીઆ, બદી. સેયાની લીધી ઉપર એક સેર અને કપાળ ઉપરની
 રોચની લીધીના બે ઉડાની બે સેર-એમ મળીને ત્રણ સેરનું સેથી ઉપર ખા-
 ધવાનું જડાવ ધરેલું, તેને બદી પણ કહે છે. રીશકુલ, રીર્કુલ અંબોડામાં
 ચાકને ખાંદે જડાવનું ધરેલું ધાંદે છે તે. ૯૫૨. ભર, છાતી, ખરી રીતે ઉપસેલાં
 સ્તન ઉપર. ઢળકે છે, ખુબીબખ, ઢળતો ચોલો છે. ૯૫૨. થુડો, (હેમ. દેરપ
 ચુડો. સં. વલ્લયમ્) લાકડા, હાથીદાંતે કે કચ્છાનું સોને મઢેલું યા મઢયા વગરનું,
 કચ્છી કીતારી વાળી, પહોળી પટીનું બલેણું કંકણ, કાચની પહોળી પટીની કાચી-
 વાળી બંગડી; ખળકે છે, ખજ ખજ અવાજ કરે છે, ખખડે છે, ' ચુડો ' રાખ-
 માં સામાન્ય રીતે બે તણ થા ' ઉર ' ની ચુડીઓના ' ખરખલો ' સમાવ છે.
 ૯૫૩. બોટી, તોગી, રાંધી, કાનની છુટે પહેરવાનું, છુટના મણકામાં ખોસવાનું
 ' ચુની ' થી લગાર મોઢું, ચળકતું ગોળ ધરેલું મોર, મોરના આકારનું છુટે પહેર-
 વાનું સોનાનું ધરેલું ભમરી, ભમ્મરને તાણપકાથી સજ્જમાસ છે, તેને ભમરી
 કહે છે ૯૫૪. વાને, ચરીરે. (સં. જર્ણ)

૯૫૬. લંગર, (દેરપ હંતલ-સં. લાફુલમ્-પ્રૃષ્ઠ) સાકળાં; હલકી ચાદી
 ની ધુધરીઆ ખાંધાથી ત્થરથે છે ૯૫૭ અણ્ણવદ, સ્ત્રીઓને પગે અને અંગુઠે
 પહેરવાનું ધુધરીઆવાળું રેખાનું ધરેલું. ૯૫૮ દેવાંબનાંશાં, દેવાની અંગનાઓ,
 સ્ત્રીઓના સદૃશ, જેવા. અમરમન, દેવાના મન વૃદ્ધ, ટાવા લોલો, લોલાવે
 એમ ૯૫૯. ભાળે, ભાલ, કપાલ ઉપર. ૯૬૦ સ્થાગી, એક એકના સાનું નેવી,
 ચરીરના ઉપાડાં તપનસલા કેટલાક અંગો વિષે જોષા કરતી. ૯૬૧. વેણ, વેણી.
 નેહરી, તેલ ધાલી માથાના વાળ બે પડબે કરી, હોળવા તેને નેહરી દેવી કહે છે.
 ૯૬૨ ઘેરી, ખુમારીભર્યું ૯૬૭ બાંધે છેડે, હજ પણ ગુજાવત્યા દેવદર્શનજતી
 ' વેણી ' સ્ત્રીઓ મહિરના પાથરણમાં નાખવાને અને દેવના ઉપરે ઢગલીઓ કરવાને
 ચોખ્ખા વિગેરે અમ્મ હુજાને છેડે બાંધીને ભય છે. હજ ઉપહાર રાખવાથી અલગ
 વિદાગવા પડે માટે સોડીયાને જો બાધી કહે ખોસે છે ૯૬૯. ચરણાં, ચણીયા.

૯૭૦. રાખડી, રક્ષા. સોના કે રૂપાની ગ્રંથેવી દોરી અને ધુધરી કાંટે પહેરનારું
રત્નજડિત ચોખવાણું ધરેલું. સોળા, સીઓના મુખ્ય મુખ્ય સણગાર ‘સાગ’
જણાય છે તે આઃ—(૧) મન્જન, (૨) ચાંચીર વનધારણ, (૩) તિલક,
(૪) નેત્રાંજન, (૫) શ્રુતિવોંઠક, (કાનડું), (૬) વેસર, (નાકની), (૭)
કેરાસ માન્જન, (૮) પુષ્પમાલાદિ, (જાવી), (૯) કઠિમેખલા, (૧૦) કરકં-
લાદિ, (૧૧) કુચલેપ, (૧૨) અંગસાગ, (૧૩) નેપુસાદિ (પમ), (૧૪) દૂગ-
વિલોક્ન, (૧૫) વલોલચર્ચણ, (૧૬) જતિ; ચાતુર્ય. (પાદસંચાર, કાશાદિ)
૯૭૪ અમુર, મોડું. (સં. ઉત્ત + સર્વ) જુઓ મરાઠી ‘હરીર’; સૂર્ય માથે
ચઢેરો. સ્વધ્યાક્રમ પહેલાં ગૃહીઓએ થાળે પડી જવું, એ નિયમનું સાત યાવ છે.
૯૭૮. પ્રકાશો, (પૂર્વના સંકેત અનુસાર) પ્રકટ રીતે કહે. ૯૮૧. શક, (૧૬-૨૬)
જક. ૯૮૩ કૃષ્ણશિક્ષા, કૃષ્ણ પોતાનો રથ જગત્તમ પાસે મગાવી આપવાની
આપેલી શિખામણ, છાદિ.

કડવું ૨૦ મું.

આ કડવામાં સુમદાની રૂપચંચના વર્ણવે એકથી જવાની જક પૂરી કરવા
જગત્તમે કૃષ્ણ પાસે રથ માગ્યો, પણ કૃષ્ણ બહે સુમદાની છદ્ધી તદ્દન અનવધા
હોય અને પછી ભવિષ્યમાં હરણનો પ્રસન્ન બનતા પોતાને સિરે પ્રપંચમાં હાથ
હોવાનું આજ ન આવે, માટે પોતાનો આળીંગારો રથ આપવાની ના પાડે છે અને
તેથી થનારા વિગ્ન સૂચવે છે, તેમ તેમ ભોળા જગત્તમ તેમની ભજમાં વધુ ફે-
સાય છે અને આખરે તેનો રથ નખથી તે શીખ પરિત વાધતા કૃષ્ણ નમતી મૂળી.
પોતાની મૂળ ધારણા પ્રમાણે તૈયાર રખાવેલો રથ સુમદાને સોંપે છે અને સારિ
ભયનું સૂચન કરી અંકે ૭ ૯૮૮. આંશુપાત કહે, પ્રકટ આસુ પાડે. જગત્ત-
મને ભેળે વિશેષ કલાત કરી કામ કાઢી લેવાનો યુક્તિ સુમદા આજાદ અત્માવે
છે. ૯૯૦. રેદન કંઈ કહે, આ માટે રવે છે? ૯૯૧. પૂછીયે, (સહીએ). જર્મ
રૂપ ‘પૂછીયે,’ પણ ૯૯૨ લોટી આમ ભેળ્યો:—‘સનયુજ જાહે તત્તમેવ’, કાશ
કે પ્રપાચનું ખોટું છે. તત્તમેવ, વર્ણણ, વર્ણણ, ૯૯૭ આવી થોવનને આરે પટોચકી
ઉઠારીને એકથી, કાઈ વિદ્યાસુ સાથ વિના ક્યમ મોડવાય?

૯૯૨. અહીં રેદિહી એકદમ કૃષ્ણનો રથ આપવાનું પ્રપચનો વહેમ ન
નય માટે, જગત્તમને સૂચવતી નથી પણ એ સાર્થમાંથી ગાળે તેની સાથે જાણ

અને તેમ ન બને તો પછી કૃષ્ણનો રથ સુમદ્રાને અપાવવાનું સૂચવે છે. અહીં કવિ સુમદ્રા નાના ઠાકરદાની હાકરી હોય તેવો ખ્યાલ આપે છે, બાકી અનેક વિશ્વાસપાત્ર યાદવ મુખોટામાંથી હરણાઈ સાથે તેને મોકલવાનું સૂચવી શકાત.

૧૦૦૨. ખેડણુહાર, (ખેડણ + હાર) ખેડનારો, રથહાંકનારો (સરખાવેલ સરખાવહાર). ૧૦૦૩. ખાત, બાળત. (સં. લય, ખ્યાત) ૧૦૦૬. ઉદ્ધત્તાસે, ઉદ્ધાસ, આનંદ પામે. (સં.-ઈત્ + હસ) ૧૦૧૩. કૌણ, એ સામાન્ય રીતે કવિતામાં " સા " પ્રત્યયક વિરોધલ્પ રૂપે વપરાય છે. ૧૦૧૫. મનસા, મનીષા, ઇચ્છા, મનનો સંકલ્પ. ૧૦૧૯. રથહાંકણીવિદ્યા, રથ હાંકવાની, ચલાવવાની વિદ્યામાં જે કુશળ, પારંગત છે તે. જેને હાથે, જેના હાથમાં રમી રહી છે ૧૦૨૦. રથ જોતરી, ઘોડા જોડી લાવે. જોતરી, (યોકૃત્ + યુજ્ = જોડવું લપરથી) ઘોડા સાથે રથને જોડી. ૧૦૨૧. આકૃષ્ટી (આપણી) એકાએક; આપોઆપ.

૧૦૨૧ ઉત્પાત, તોફાન. ભવિષ્યમાં સુમદ્રાના હરણ રૂપ તોફાનનું સૂચન પ્રથમથી જ કરી લઈ, પોતે પ્રપંચમાં ભળ્યાના આક્રેષ્ઠથી મુક્ત થવાની શક્તિ કૃષ્ણ રથે છે. રથથી રથને અંગે.

૧૦૨૩. કંધર્પાંત, (મૂળ રામ્ કલપાન્ત = ક્-અદ્યપાર્થ, અધિમતાર્થસૂચક + છપ્ = મોલકું = ક + છપ + અન્ત = છેડો) વ્યવસ્થા-નિશ્ચિત અર્થનો અંત નાશ આવવાથી શોક થાય છે તે કંધર્પાંત કહેવાય છે. હું વિના, મારા વિના. (જૂનો પ્રધાન). ૧૦૨૪ આળીગારી, આળ ચલાવનારો. (આળ + ગારો. ગાર = ચલાવનાર, આણનારના અર્થમાં વપરાય છે.) થારો કૃષ્ણ વિઠ્ઠલની શ્રદ્ધા દર્શાવી અટકતા નથી, પણ ચોક્કસ અનર્થ થવાનો છે, એમ સ્પષ્ટ કહે છે, જેથી ભવિષ્યમાં પોતે કપકાપાત્ર ન કરે. અનર્થ, હાનિ. (અર્ + અર્થ = હેતુ લક્ષી નવ એકું). એણે, વિરોધણને સમ્પ્રમાનો પ્રત્યય લગાડ્યો છે; સસ્કૃત પ્રધાનનું અનુસરણ. ૧૦૨૫. વડવીર, વડા-વૃદ્ધ બાઈ. શ્યામશરીર, કૃષ્ણના શરીરનો વણ રચાય છે માટે.

૧૦૨૮. તારો...કામ, જે આજે અણીને વખતે સર્ગવહાલાને તારો રથ કામમાં નહીં લા-યો તો પછી ક્યારે કામે લાગવાનો હતો ? ૧૦૨૯. અસ્વમેવ = (અવશ્યમ્ + ઇવ) નક્કી જ. જન્મ લગી, જન્મ રહેશે ત્યાં સુધી, (જન્મ અવતાર). ૧૦૩૦. સ્ત્રીમાં રમે-સ્ત્રીઓના વિલાસમાં જ ઇં ઝુંચાયો રહે છે; એટલે તારામાં સ સર્ગે દોષ અનુસાર બૈર શુદ્ધિ અને બીહીક સદાથે રહેવાનાં જ અને ઇં ચીબા-

વડું અને કાચું ઘોઘવાનો જ, તેથી અને વાશ એવા ચાવળા સંદો મળતા રહ્યા નથી. ૧૦૩૧. ધૂર્તવિદ્યા, હુઆઈની ક્યા. 'હમેશાં વારી હુઆઈ કોઈ સમજ સકતું નથી.' ઇં દરેક જલાનાં પ્રથમ ચોથી, મૂળ અર્થ હવારે છે; એટલે તારે હાથ કંઈ ચકાતું નથી. ઇં હમેશાંનાકાજારી સમી બનાવેને માર્ગ પ્રતિષ્ઠા રાખે છે, એ વારી હેતુપદીની ક્યાજ છે.

૧૦૩૪. ઘટે, ચેન્ને. મોઝા કાઈ વર્ષ અને કીલ્પર કહેવો, એ તખે જાલે નથી. ૧૦૩૫. અન્યા, અન્યા, અવરિત કામ. ૧૦૩૬. વાચાપૂ. (સં. વચ્ચે ન સ્થા તું પ્રેર) વચલાતું, હે. પૂ. તમે એ આજ્ઞા કરો તેની વિરુદ્ધ હું છી રીને જા રહુ ? હું વિરુદ્ધ નથી જ નથી. જલેને મુતકા, અવર એ કોઈ જામિને માશ રથમા બેસતું હોય તે વમારી પુનઃસરી પ્રમાણે તેમાં બેસીને બધ; અને મર્થ તે સાથે લેવારેવા નથી; મે તો મારે મેવવળી રથે એ કહેવાતું હતું તે કા. એટલે મારી ક્યા તેલેથી પડી.

૧૦૩૭. વાચક, વાચ; વચન, કવિતામાં વાચતું "વાચ" રહે રથલે વચતું કીલે છે. એ અજ્ઞાન વચલાવાનો ક્યાજ છે. ૧૦૪૨. જવમંજલ અદિ કુળના પોષના નામ; અમર કોઈમા તેમ જ મદાસારતમા અ નામ છે. અધ્યાત્મ સોમપુત્રીકમેષપુત્રજલાહકા: ૫ રીબ, મુધીવ, મેવપુત્ર અને જલાહક. સરખાવો- લેકોલકલ્પોપેત. કુર્મ હવરોલમિ: । વાચિમિ: સોમપુત્રીકમેષ- પુત્રજલાહકા: ૫ (અ. ૧૫૨). ૧૦૪૫. અહીં ૫૫૧ જવતું સુચન કી, જલાખે વાચા કુળ તેથી સવધાન વચની સુચના મુજબને જાવવા કહે છે, તેમ જગતમ જા કુળનો દેવ ન સમજતાં તેણે કહ્યો અર્થ જ નેમને દલી કહે છે. કાં. (કિમ્ વપાવી) કાં ૫૫. ૧૦૪૬. કોઈ ખાલ, કોઈ કહ્યો બધ. ૧૦૪૮. અમે. કહે ૧૦૪૨ મન દરેક મનમાં દર્શ વાલે. ૧૦૫૦ કાલ, વાલ એટલે, અવરિતી કહે છે.

કાવું રા મુ.

આ ક્યામા મુજબના કીલ્પ કાવું રાને, કુમિર્જીદાસમાં કુમિર્જીદ ૧૨ મા કાવામાં વળેલા કાવું રાને કારે તેમ જ કાવું રાને કાવું રાને કાવું રાને (કાવું ૧૦૫) મુજબના કાવું રાને કાવું રાને કાવું રાને. કાવું રાને, એમ જાણના નામ કાવું રાને કાવું રાને (કાવું ૧૧ મુ.) અવરિત કીલ્પ વળેતું છે તેમ અહીં

તેટલી તો શું પણ તેથી અર્ધાંચે અનુપમતા વર્ણવેલી નથી, ત્યાં રાણગાર ઉપર કવિએ ભાર મૂક્યો નથી જ, પણ અહીં સામાન્ય કાકરડીને રાણગારે તેમ સુસદાને સૃગારવિવેક વિસારીને આભૂષણોથી ખડકી છે તથાખ્યાનમાં ચીરિરસાદર્થ અને અહીં અલ્પ કારદિપ્તિ અગત્યની રહે છે

૧૦૫૮ દામણી, (સં. દામન્) કપાળની ઉપર હીરામોતીની ખડી કપાળ ઉપર છેક વાળ આગળના પ્રદેશ ઉપર બધાય છે. ૧૦૬૦. ઉદ્યોતકાર, અગત્યના. ૧૦૬૪ જવેર, જવાહીર, મોતિદીરાના ચોક્કવાળી પાચ આગળની પાચ વીટીઓ સાથેની પહોચી તે હાથની હથેલીના પાછલા ભાગ ઉપર સ્ત્રીઓ પહેરે છે

સરખાવો —એમાનન્દકૃત “ મામેરા ” મા લક્ષ્મીજનું વર્ણન.

પ્રભુ પુરે કમળા રાણી રે, સમા મોહી ભેઈ ચોકાણી રે,
ભરૂં ભાળ જમર રાત્રે રે, રત્નજડિત રાખડી છાત્રે રે
વિચાળ લોચન, અચળ ચાલે રે, શું ખજન પડીઆ નળે રે,
છે અપરજિત પરવાળી રે, મસ્તક ઉપર વેણુ વિચાળી રે
બાજુબંધ, ગુણબંધ માળ રે, નાકવેસર જાંઝમાળ રે,
કદી ધમકે છુદ્ધલણી રે, પહેરણુ અપકરણી સાદી રે
અમક જાંઝર લગ્નવલ પાગે રે, વિધવા અણવટ બહુ વાગે રે,
જડાવ ચૂંટ્યો કકણ બળકાવે રે, માયા મહેલી રૂપે આવે રે

વળી શુકિમણીહરણ (કડકું ૧૨ કડી ૮૦૧૪)

પાથે જાંઝર અગમગે, વિહીયા, પગપાન,
વાગે લગુર મળતી ધુલરી, વાળે સમીત તાન. ૮
એ મોટે હીરા જડયા, કડે એમવળ હાર,
અગુણધ ને સાકળા, માય મોતીની માળ ૯
બાપે બાજુબંધ બેરખા, સુવર્ણ ચુડો રસાળ,
કમળ સરખી હથેલીમા, લીધો હેમનો યાળ ૧૦
એ કમળ નેર કન્યા તણા, વાળીએ વામ મોર,
આવી અધરે અડધુ છે કુમલુ શુ ત્યા વસ્ત્રો ચિતચોર. ૧૧
અર્ધચંદ્ર કપોળ છે, છે બિંદીનો વરમાવ,
વાસા નેની શોભે દીવડી, જાલ રત્નજડાવ ૧૨

એ ભકુટીએ બાણ ચઢાવિયાં, છૂટા મૂક્યા છે કેસ,
 બંધે ચંકર સતી છળવા નીસરી, લીધે લીલકીનો વેસ, ૧૩
 ચોળી પહેરી કીનખાળની, ચોટી ચુદડી રસાળ.

વળી પ્રેમાનંદદત્ત ક્રૌંપદીરવચંચરમાં ચોદિનીનો શૃંગારવેષ (કડું ૭૫ પુ)
 ચાથે નેપુર રે, અમકે નાના સીતસુ, વીંછીયા અમ્બુવટ રે પેહેર્યા પ્રયુલ પ્રીતસુ.
 કટિમેખલા રે, સોમણ નંબ જડાવસુ, હ્રમણાં આમણાં રે હાર પેહેરે મનભાવસુ.
 માળા મોહન રે, સુંદર અનલાક્ષ તણી, માદળિયા હર રે પેહેરે ત્રિશુવનપણી.
 હાથે પોદાચીયા રે, જડિત અવેરે ચોલીએ, કરકંભ રે ભેતાં દહ ન ચોલીએ.
 ગોદણી હેમની રે, ચુડાં અંજરી હેમની, ચુડાં સોદે રે કાંઠણી સઘઈવાં પ્રેમની.
 બાજબધ રે હાથે હથરોટ અતિભલા, કાને ગુલર રે જડાવ સોદે વીટલા.
 ચાલ અળકે રે બાલ સાથે લાગી રહી, ઉપર લીકળા રે મેચરો ચોભાલહી.
 નાકે વેસર રે મોતી આતિ તેજના, ચાંદલા ચમકે રે ચોહોડવા મનહેનમાં.
 આંખ આલ રે અણીઆલી દીલો બલી, ચીય ચુચુ રે ચોદણે સુંદર ચોલણી.
 ચીયકુલ રે સોચો કુલો તરશે યયુ, નાક નમચુ રે ચમરી ને વળી કુમરું. ૧૪

૧૦૬૫, કટિબધ, મેખલા. ૧૦૬૬. અમ્બુલખ, અમ્બુલ, બારે કિમવરું.
 ૧૦૬૭. હરણુ જેવો ચપળ આખો. પોપટની ચાચ જેવું દગકર્તુ નમચુ નાક, ધનુ-
 ધ્વના જેવી વાંકવાળી ભ્રમર, તીરની પેઠે પ્રેમાસ્પદના હૃદયને બેઠનારાં તીર જેવાં
 કાંઠાં ફેંકતા નમન, આખો. ૧૦૬૮. અધર, નીચલો દેહ. પ્રવાળી, પરવાળાના
 'બ જેવો લાલચોળ. ૧૦૭૦. અન્દ્રનિખરૂં, અન્દ્રનિખરહસ. અન્દના નિખના
 ગરૂં. ૧૦૭૧. હાથોની સુંદર જેવા બરાલ, મરોહદાર હાથ વિષધર, (સં વિષધર)
 સાપ; વેળી રેસાલાપ; સાપના જેવો લાંબો અને મલો બદ્ધ લગતો ચોદણ.
 ૦૭૨ ચોયણુપત્ર, ચંદ્રની પ્રિય, પોદણી. શતિભલના પાન જેવું સુંદર
 દોગું. ઉદર, પેટ. રૂપનિધાન, રૂપનો નિધિ, બચાર ૧૦૭૩. સુધા, અમૃત
 ગ્વે. મીઠા. ૧૦૭૪. કંઠ અચાન; કંઠમાંથી નીળતો દેહને 'અચાન' ને કંઈ
 ૧૧ અલંકારિ રીતે અપાપ છે. દેહીલા હારે, રાવલ જેવા કંઠને મધુર અવાજ
 (પુર કંઠમાં દોલિલા પળ તેનાથી હાર ખાસ, ઉપરે સુહૃદી-અર્થે મારી બીજ ગાઈ
 ગિરપરિની કાઠીલ જમી એવા વિચારથી વિખાસજ્ઞતા પડે.

૧૦૭૫ રંભા, ઈન્દની માતીની અપ્પરા, રેવંગના, રેવની બી. (અહીં
 રંભાનો અર્થ પળી લેવાનો નથી.) માત્ર મૂકે, અર્થે, અસ્મિમાન ઠાઠા દે.

ચૂકે, ચળે તાપસ્ય તપસવી. ૧૦૭૬ મધુકર, લમરા, પુષ્પોના પરાગમાથી મધુ
ચૂસતા હોવાથી લમરાને આ નામ આપાય છે અજન, એક જાતના પક્ષી (હીવાળી
ઘોડો). એ લાખી પુછડીવાળા હોય છે અને વારે વારે તેની પૂછડી હિલ્ચા જ કરે
છે. તેનો આખનો ડોળો નિરતર ફરતો જ રહેતો હોવાથી મુઢરીના આખના
ચચળ ડોળાને અજન સાથે કવિઓ સામાન્ય રીતે સરખાવે છે અને આખના
ડાખલાને જાળનું જોખમાન આપે છે. જાળે પડયાં, આખના ડાખલા રૂપી જાળ-
ખંધનમા પડયાં ગિન, મત્સ્યના જેવી મુઢર ધાડીલી આખ જાળે કીકીને ખદલે
મીન અને અજન જ તેની આખરૂપી જાળમા ઘેરાય હોય નહીં તેમ કીકી ચપ-
ળતાથી ફરે છે ૧૦૭૭ ખાલા, ખાલાઈ, ખાલાએ, 'ઇ' વૃત્તીયાનો પ્રત્યય ધસાયે
છે ગજગામિની, ગજ-દાઘિણી-ની પેઠે મદલરી-જૌરવલરી, હિંડભાવાળી આલ
ગતિ મરાલા હ સી, મુદુ મુદુ રીતે પગલા માડવામા હ સ ચ કાય છે ધખધખ,
ભારે પગ પડે એ પાંચીનું લક્ષણ ગણાતુ નથી પણ ચખિનીનું ગણાય છે અહીં
મ્વિ સુમદ્રાને પદ્મિનીના જેવી ગતિવાળી વર્ણવે છે ૧૦૭૮ આનુની (સ મા
નિની)-આત્મસમાનવાળી, અહીં કેવળ સ્ત્રી ૧૦૮૦ જળરામને ઉત્તરવાનું વચન
માતા શેહિણી કહે છે

૧૦૮૪ શિક્ષા સીખામણ હીજી, દલિ આપુ" વાર્યા, સમજવીને કહ્યું.

૧૦૮૮ હું શીયાર—(સ દોસન્યાર) ચેતનવાળો, સાવધ ૧૦૮૯ જાનાર,
દારક ૧૦૯૩ પધાર્યા, પદ-ધર્મી, બધા

કડવું ૨૨ મુ

આ કવામા સુમદ્રાને પોતાનો મનોરથ સફળ થાય એવા શુભ શુભનો સામ્ર
આરભમા જ મળે છે કા દાસના મુવાખ્યાનમા તપ કરવા જતા મુવઠને મળતા
શુકનોના વર્ણન સાથે આ વર્ણન કર્ણક સરખાવવા જેવું ■ શુકન વર્ણવીને પછી
કવિએ વાદનો દાકવાની યાદવોની દોડનું અને તે પછી રથ કપાર અનુનને લેવા
સુમદ્રાએ ત્રપૂર કાઢી નાખી દાકને તે લેવા મોકલવાની સુક્તિનું વર્ણન કરેલું છે

૧૦૯૬ શુભ, કલ્યાણકારી, અર્થ સિદ્ધ થાય એવા અનુકૂળ શુકન, (સ
શુકન, એક જાતનું પક્ષી, ઘણુખર એક જાતનું વાસ આ પક્ષી વટેમાર્ગને જમણે
પડખેથી ઉડતુ જણાય તો તે કલ્યાણ થવાનું સૂચવે છે) સાસ વિહન ૧૦૯૮-
મસત્ર-હસતી સરખાવો —

શુંને મળી સવત્સી ગાય, સુવંસણી બેઠું બરી ભય.

વચન્યા પરણીને મળ્યા, વેદ લક્ષ્મી વિધાર્થી મળ્યા. (કાશીદાસકૃત કૃતિવાચ્યાન)

૧૧૦૧. દે, અનેરા, સારા સવિખ્યાના સુખના વિચાર કરે. ૧૧૦૨. અર્થ, હેતુ. સહી આશે, ચાકસ સરશે. ૧૧૦૫. કિરતાર, પ્રણી; અહીં છટ્ટીના પ્રત્ય-યનો લોપ થયો છે. કષિલા, રંગાર અને વધારે પીળાચ મારણ રમની. આ ગાયના શુંક ઉત્તમ મનાય છે. ૧૧૦૬. વરે, (સં-વન્દ) માન આપે, સત્કાર કરે. (જેનોમાં અત્તને વાદ્યું-માન આપવું કહે છે, એવો અહીં અર્થ છે)

૧૧૧૦. હથકારશું, હથકાર સાથે, હાંનારનો હથકારો નીકળતાં વેત જ, અર્થાત્ વિના ચાણક હલાવે, શબ્દવેધી યોગ પેરે દોડવા જ ભય આવો રાખા-નુસારી યોગી હતી જલના ગણાય છે કહેવત છે કે “તેજને વધારો ભય છે.”

૧૧૧૧. ગોવાંદરે, (ગો + વદ્) ગોખરે, આવને ચરવાની ગામના પાદરની ચરા-ની જમા, એ ગામની હદ સુધે છે. ૧૧૧૩. મેગળ, મદ્ગળ, મદ્ કરતા હાથી. સુખખાલ, એક જાતનું તાવદાન, જેમાં ખેસનારને હેલો હરકત ન આવે, અને સુખે જવાય, એવી પાલખી ૧૧૧૪. વાઘા, સુખધવાળા, રંગીન કે રંગની છાંટવાળા શુભ અવસ્થા પહેરવાના મૂલ્યવાન કપડા. પહુંખર મૂર્તિના કપડાને વાગા કહે છે. જનાળામાં ઠાકોરજીને સંતનના વાગા ચડાવે છે. ૧૧૧૫. જોડ રાખે, ઈમાદમ, સાથે સાથે રાખે. ૧૧૧૬. ખાધર, (હિ

વદ્દર=સીધું), ગામની બહારનો રસ્તો

સીધો, સપાટ છુલ્લો સાનમાર્ગ હોઈ, સરત (હેમચંદ્ર દેશ જુહા = પથ)

૧૧૧૭. વાહ, (સ. વદ્) વાદે ચઢી; (હરીશ્ચંદ્ર બાપી) ૧૧૧૮. રસિયા, રસ-

વદીવા, રસે ચઢનારા ૧૧૨૦. કોટ, કોટે, બળે (સં ક્રોડ) ૧૧૨૪. અલબે

લડક, (અહ્ + લયલા ગાળના ઉપદારના વહેંચનાર) મૂળ ઉતાર, પછીથી ચો-

ખીન, મોજમજલ ઉડાવનારા અને રંગીલા, રંગરંગમાં ચુલ્લતાન ૧૧૨૫ શબ્દરૂં,

શબ્દ-સહ-થી સમજ. યોગ તે પ્રમાણે સુચવાયલા આગે ગતિએ દોડે. ‘શબ્દ’

અનુસરનારા યોગ ઉત્તમ લેખાય છે. ૧૧૨૮. ચાખકા, (સં. ચાણક) સારકા-

બા નરમ હોય છે; વધારે ચાળખા સખ હોય છે.

૧૧૩૦ સદુથી વહેલા નીકળેલા બાવાને પાછળ પડેલા જોઈ સદુ નવાઈથી

પૂછે કે આટલા ધીરા કેમ પડ્યા? ત્યાંથી અમારા વાહન ઉપર ચડી ભયો.

૧૧૩૨. સુજ સાથ, મારી જોડાર.

૧૧૩૬. કેવળ, કેવો, ચો. જૂની ભાષાનો આ સ્વરૂપ છે. ૧૧૩૭. દારૂક રથે હોય તો અર્જુનથી ચઢી ન શકાય, માટે તેને ઉતારવાનો પેતરો રથ છે. તે સાથે કૃષ્ણના ઘોડાને હાકવાની પોતાની કુળજતાની ખાતરી તેને છે, એ તેનું ખરું ક્ષત્રિયાણીપણું પ્રકટાવે છે. ૧૧૩૯ અઢી, રાત્રીના ડાળીએ એકાવતી બરાબાના નિમિત્તે હુધ્યંતને જોવા લાગ્યા છે, તેમ સુભદ્રા નેપૂર રથથી હેઠું નાખી દે છે અને દારૂકને ઉતારી અર્જુનને રથપર લેવાની પેરની કરે છે ૧૧૪૪. ચઢીશ, પહોડી રાખીશ; ઘોડાને અકુચમાં રાખીશ. ૧૧૪૭ અશ્વે જિહ્વક, ઘોડા પવન વેગે ઉપડ્યા. દોડ્યા. ૧૧૪૯ મારે ઠાર, મારી જ નાખે.

૧૧૫૧ જોરતારશૂં, જોરથી અને તારથી અર્થાત્ ઘીણા સ્વરથી ૧૧૫૨. છેદે પડે, નેપૂર અને આપણા વચ્ચે અંતર વધે છે, માટે રથ ચાલતો અટકાવ અને હેઠો ઉતરી લેઈ આવ. ૧૧૫૬ ઉત્પાત, તોફાન. ૧૧૫૭ ગતિ, અન્ય કોઈના હાથે નહીં રહેવાની દેવ, વા કેમ રોકવા કે ચલાવવા તેની ગતિ. ૧૧૫૮. કોને હાથ ન રહે, કોઈના કબજામાં ન રહે ૧૧૬૨. જોમ રામા પણમાં રામને લખામાં લખી રજૂ કર્યો પોતે રહેલો હોવાથી તેને એકલી મૂંઝી જતા ખચકા ખાતા લક્ષ્મણને સીતા કહેવા ન કહેવાના વચનો કહે છે તેમ અઢી અર્જુનને રથ ઉપર લેવા માટે દારૂકને હેઠો ઉતારવા, સુભદ્રા કડવા વચનો બોલે છે. માત્ર ફેર એટલો જ છે કે સીતાના સ્વાભાવિક વચન છે, ત્યારે સુભદ્રાના કપટભર્યા છે, તેમ શિરજોરીના અને હાકરડાની ઠાકરીને, નહીં કે રાજકુમારીને, જાણે એવા છે. હજી પાટીશરો, ઠાળીનાળી હસકે ને તસકે “ઠાર મારીશ,” “મરાવીશ,” એમ પોતાના વિશ્વાસપાત્ર નોકરને કહે છે પ્રાચીન-કાલમાં રાજાઓના સારથી પૂજ્ય અને પામ વિશ્વાસુ ગણાતા, તેમનું આર્જુ અપમાન કવીન કુવરી કરે, એ તદ્દન અણુભર્યું છે ૧૧૬૪ આ વચનો રાજપુત્રીને જાળતા નથી, કોઈ રાજ્યમંદમાં, ધનમંદમાં કુબેલાની પુત્રીને જાણે એવા સામ્રાટ કાતને ઉચિત છે ઠાર મરાવું, (ઠાર) છવ્વું ભય એમ તેને જો જમ્યાએ લગારે ચસકવા દીધા સિવાય મારાવું.

૧૧૬૮. તાણુડી, રોકવા જતા ન રોકાતા રથને બેચી ભય. લંબર, (જમ જમ અવાજ કરતા) ઝીણી ઝીણી રૂપાની ધુધરીવાળા, નાના ધાટના કંદા. ૧૧૭૫. દારૂકના જ વચન દારૂકને સામા મારી, કૃષ્ણના ઘોડા હાથ નથી રહેતા એવું નિમિત્ત મરી ઘોડાને પૂરપાટ દોડાની ભય છે. ૧૧૮૦ બેસીઈ, બેસીઈ, બેસિ, બેસિયે, બેસો. બેસી ૧૧૮૨. રાડી, હવામાં ફેંધી દીધા. (સં. રજૂ ૩ પ્રેરક.

૧૧૮૪. અશ્વમેધ, ઘોડાના કાનમાં એ મંત્ર હેવાથી ઘોડા ધવનવેગે પૂર નેપથી દોડે છે. નળને એ વિદ્યા સાધ્ય હતી અને તેણે ઋગ્વેદના રાત્રને નાખી હતી, એમ નગાધ્યાનમાં છે. ગ્રાહી, ૫૬૩ી. ૧૧૮૫. ઘોડા વાયુવેગે દોડયા, ૧૧૮૭. શૂર, શૂરવીરો, નેતામાં શૈર્ય હોય તે.

૧૧૯૧. હવે! હાહાકાર = સરખાવો.

હુદ્યાસ્તેનાથ શબ્દેન મોજવૃણ્યમ્બકાસ્તદા
 કજપાતમપાસ્વાથ સમાપેતુઃ સમન્તતઃ ॥
 તત્રજામ્બુનદાક્લાનિ સ્પર્શ્યાસ્તરણવન્તિ ચ
 મણિવિદ્રુમચિત્રાણિ જ્વલિતાગ્નિપ્રમાણિ ચ
 મેજિરે પુરુષન્યાઘ્રા વૃણ્યમ્બકમ :
 સિંહાસનાનિ શતશો ધિણ્યાનીવ હુતાશનાઃ
 સચ્છુત્વા વૃણિષીરાસ્તે મદસર્કલોચનાઃ

અમૃત્યમાણાઃ પાર્યસ સમુત્પેતુરહંકૃતાઃ ॥ (આદિપર્વ. અ ૨૨૧. ૨૩૦ ૧૨-૧૫)

જીએ! પ્રેમાનંદુત દ્રૌપદી સ્વયંવર કર્યું ૮૦ મું, તથા પ્રેમાનંદુત દશમ-
 સ્કંધનો સુંદર મેવાડાએ રચેલો. હત્તરાધ અધ્યાય ૮૬ મો, કર્યું ૧૯૮ મું. જીએ!
 જીએ! પરિશિષ્ટ ૧ છું. અને પરિશિષ્ટ ૨ છું.

કયા મહાભારત, દ્રૌપદી સ્વયંવર અને હથમ રાજનાં રસભર વર્ણન અને
 કયા પ્રસન્ન હૃદયદાહરણ શાબ્દિક વર્ણન.

૧૧૯૩ ધનંજય, અર્જુન. મહાભારતમાં આ નામ આથી ૫૩૫ું તે વિરે
 અર્જુન પોતે આમ કહે છે ૨:—

સર્વાંજનપચ્છાજિત્વા વિત્તમાદાય કેવલમ્
 મય્યે ધનસ્ય તિષ્ઠામિ તેનાદુર્મો ધનંજય ॥

સર્વ લોક-દેશને જિતી હુ કેવળ વિત્ત આપું છું, અને ધનની માથે ઉભો
 છું. તેથી હોય અને ધનંજય કહે છે.

૧૧૯૪. મહાભારતના મૂળ પ્રકરણમાં આથી ૫૪૫ અને ચાલુચાલુ જુદાં છે.

કડવું ૨૩ મું.

આ કડવામાં મુક્ત માટે મયના બહુરામ ગર્વભર્યા વચનો ઉચ્ચારી, કૃષ્ણને મુક્ત આદરવા સાર સમજાવવા પ્રેરે છે અને કેવી રીતે બધું બન્યું છે તે બહુનારા શ્રી કૃષ્ણ અનભ્યપણું દાખવી, માત્ર બહારનો જ ઉપર ઉપરનો ક્રોધ દાખવી લઢવા તૈયાર થાય છે અને થાકેલા લઢવા પ્રેરાય છે.

૧૧૯૬. રીસ, ચીડ. ૧૨૦૦. નચિત, નિશિત; બણે કાંઈ અવનતું ન બન્યું હોય તેમ બેકામ થઈ નફરો કેમ બેઠા છે? ચાટે, ઉત્સવ અર્થે દેવતાયજ્ઞ જવાના માર્ગમાં. નૃપમણિ, નૃપો રાજાઓથી શ્રેષ્ઠ. ‘મણિ’ શ્રેષ્ઠતાવાચક છે. ૧૨૦૨. વેષ મૂક્યો, બાવાનો સ્વાગ છાડ્યો. રીસ, ચીડ, ક્રોધ.

૧૨૦૪. ક્રોધ—શીશ, સરખાવો—“નખથી તે શીખ લગી ક્રોધ થઈયો.” ૧૨૦૫. મુજતી, અત્યંત ક્રોધ બ્યાપ્તાનું લક્ષણ છે. ૧૨૦૬. વિષધર, બહુરામ શેષ નાગનો અવતાર છે જેનું સૂચન છે; અથવા જેમ સાપ ક્રોધે ભરાઈ બાંહેધર થઈ ડાંસ દેવા દોડે છે તેમ બહુરામ અન્ય સર્વ બાબતનું જ્ઞાન ભૂલ્યા એમ કવિ કહે છે. ૧૨૦૮. હું સિંહના, (જૂનો પ્રશ્નો). ‘મારા જેવા સિંહના મુખમાં હાથ ધાકનાર એવો તે કીધો મૂર્ખ છે?’ કવચ, કાણ-પ્રશ્નો. ધાલે, ધાલવાનું સાદસ કરે. ૧૨૧૪. સરખાવો—‘બેસવાની રાજ કાપી,’ ‘ખાધું તેનું ખાધું,’ હરામ કર્યું. મૂળની પંક્તિ જુઓ. બહુરામનાં ઉપરના વચનો સાથે નીચેનાં વચનો સરખાવવા જેવા છે:—

કિમવાગુપમિષ્ટોઽસિ પ્રેક્ષમાણો જનાર્દન ॥

(કૃષ્ણને બળદેવ કહે તું શું બેઠો છે બાવ!)

સત્કૃતસ્ત્વકૃતે પાર્થઃ સર્વેરસ્માભિરવ્યુત ।

ન ચ સોઽર્હતિ તાં પૂર્જાં દુર્બુદ્ધિઃ કુલપાસનઃ ॥

કો હિ તન્નૃવ મુક્તવાદ્ય માજર્ન મેત્તમર્હત્તિ ।

(જ્યાં ખાધું ત્યાહિ પાખડીએ પાત્ર બાળ્યું બહાર)

મન્યમાનઃ કુલે જાતં આત્માર્નં પુરુષઃ ક્વચિત્ ॥

સોઽવમન્ય તયાસ્માર્કં મનાદત્ય ચ કેતવમ્ ।

પ્રસદ્ય દુત્તવાનથ મુમદ્ગાં મૃત્યુમાપ્મનઃ ॥

(ભગિનીને લઈ બળે લેગી થાયે મદા ઉત્પાત)

કથં હિ શિરસા મધ્યે કૃતં તેન પદં મમ ।
 મર્પયિષ્યામિ ગોવિન્દ પાદસ્પર્શમિવોરગ ॥
 અથ નિષ્કૌરવામેક કરિષ્યામિ વસુન્ધરામ્ ।
 નહિ મે મર્પણીયોડયમણ્ડેમસ્ય વ્યતિક્રમઃ ॥

(આદિપર્વ અ ૨૨૦ ૨૫ ૩૧)

૧૨૧૮ અહીં, જાણે કૃષ્ણ અર્જુન-માવાની આ યુક્તિથી કેવળ અનુદય
 ન હોય તેમ જાણશો સાથે મળી જઈ કોઈ કંઈ હોય તેમ ક્ષિ તેમને વર્ણવે
 છે, પણ ખડાભારતના મૂળ પ્રસંગમાં તેમ નથી અર્જુન સુભદ્રાને લઈ ગયાના
 સ્મરણાર સામળી જાણશો આદિ કોષે જણાવે છે, ત્યારે કૃષ્ણ પ્રસન્ન અર્જુન
 પ્રસન્ન મે શું કરવું તેની સલાહ લેવા આજી યાજ્ઞ વીરેન્દ્ર સલાહ જણાવના નિશ્ચય
 હપર આવે છે, અને એવી સલાહ જણાવતાં તેમાં કૃષ્ણ, ત્રીજે પ્રમાણે સર્વના
 મનનું સાંવન કરે છે —

તતોઽગ્રવીર્યાસુદેવો વાક્ય ધર્માર્થસયુતમ્
 નાવમાન કુલસ્યાઽસ્ય ગુહાકેશ પ્રયુક્તવાન્
 સમ્માનોઽમ્યધિકસ્તેન પ્રયુક્તોઽય ન સંશય
 મર્થલુબ્ધાન્ન વ પાર્થો મન્યતે સાત્વતાન્ સદા ॥
 સ્વયવરમનાદ્ય મન્યતે વાપિ પાંદવ
 પ્રદાનમપિ કન્યાયા પશુવલ્કોઽનુમન્યતે ॥
 વિક્રયં વ્યાપ્તપત્નસ્ય ક કુર્યાપુરુષો મુખિ
 પુતાન્દ્રોપાસ્તુ કૌન્તેયો દૃષ્ટવાનિતિ મે મતિ ॥
 જત પ્રસન્ન હૃતવાન્કન્યાં ધર્મેણ પાંદવ
 ચચિત્તશ્ચૈવ સવન્ધ સુમદ્રાં વ ચક્ષસ્વિત્રીમ્ ॥
 પુષ્પાળી દશ પાર્યં પ્રસન્ન હૃતાવાનિતિ ॥
 ન તં પશ્યામિ ચ પાર્યં વિજયેત્ત ર્ણે ચલાત
 યોદ્ધા પાર્યશ્ચ શીઘ્રાશ્ચ કો નુ તેન સમો ભવેત્ ॥
 ન ચવર્ત્યયત્ત સ દૃષ્ટા મમેષા પરમા મતિ

यदि निजित्य चः पार्यो मलाद्रच्छेस्त्वकं पुरम् ॥

प्रजस्येद्धो यशः सद्यो न तुं सांत्वे पराजयः ॥

(આદિપર્વ અ. ૨૨૨ શ્લો. ૧-૧૧)

૧૨૧૬. નિખાલસ બાલરામ પોતાની ભૂદ અને લતાવળીયાપણું આપોઆપ કૃષ્ણ શ્રે છે અને પરતાવો કાખવે છે. ૧૨૧૮. શું વહે છે, શું કહે છે ? શું ખરેખર ભેગીએ એમ કહ્યું, મળળ યયો, એમ કહી કૃષ્ણ આશ્ચર્યચક્રિતપણું કાખવે છે. ૧૨૧૯ સામું જુઓ કુદૃષ્ટિથી નિહાળે. મીરમાઠ માડી ભેઈ ન થકે તો લપાકી તો શૂ રીતે થકે, એ બાવાઈ છે. ૧૨૨૦. જિતારૂં નીર, પાણી-ગળનું અભિ-માન તોડી દશાત્રું. (તરવાર વિગેરેની લીકણ ચક્રિતને નીર-પાણી કહે છે. અને તેની એ શક્તિ ખુદી ધાય ત્યારે પાણી જનવું કહેવાય છે.) ૧૨૨૨. રીસ, રીસે, રીસ ચકાવી ૧૨૨૩. અધર્મી, કૃષ્ણે ન આ પ્રપચ અર્ધન પાસે કરાવેલા હોવાથી તેમના મુખમાં આ વચન ચોભાઈ નથી, છતા કવિએ જ્યારે કૃષ્ણને પ્રપચી દેખ્યા, જુદા ચિતર્યા છે ત્યારે તો એ વર્ણનને, એવા વેષ બરોબર પાર જિતારવા માટે એ દર્શિત ન છે

૧૨૨૫ બહુમાં, રણસિંગમાં (ખંડ-બંડ). નહેરી, (ફા. મફીર અવાજ) એક ભતનું વાંધે દોલ, દુંડુંબી, કુમદમ અવાજ કહેનારા દોલ. નિશાન, (ફા.) વાવગવાળી નોખત. રણુતુર, રણમાં થઈ ચકાવવા વગાડાની ટુરી-(ofarand). ૧૨૨૬. સાગરપૂર, ભણે સમુદ્રમાં ઉછળતું પૂર આઠયું હોય તેમ પ્રસમસર્વ. ૧૨૨૭. રણુછોડ, (ઝણ + છોડાવડું) પિતામાતાને ઝણમાથી પ્રુક્ત કરવા માટે કૃષ્ણ રણુછોડ કહેવાય છે. ૧૨૩૦. કરવા અત, અનુનિનો અત લાવવા, હણવા.

૧૨૩૫ ખપૂવા, મોચી લોકો ને પહોળા આપુવાવાળા એભરથી આમકું સોરે છે તેને ખપૂવો કહે છે. (તે ફરસી જેવું હોય છે, તેને હાથે રીનો નથી.) ૧૨૩૬. કરતા માર, મારો, મારો, એવા ઉચ્ચાર કરવા; અથવા એક આસે, આપુ-પાણું ન ભેતા કેવળ મારવાની ધુનમાં દોડવા. ૧૨૩૭. મુભદ, (સ મુ = સારો + મટ = પરાક્રમી વીર.) અતિપરાક્રમી યોદ્ધો. ૧૨૪૦. શ્રોમમાં, ચારેમમથી, સઘળી બાળુએથી. ૧૨૪૧. વર્તી, ભમી. ફેલાઈ ૧૨૪૨ કુશળો, સાને ચરીરે, જવતો. રથમાર્ગ, રથને આગળ ધપવાનો રસ્તો. ૧૨૪૪. ચૂર, ચૂર્ણ, 'ચૂરો કરો.'

૧૨૪૬. કવિ અનુનિને કૃષ્ણની સહાયતા ઉપર રાખે છે. મૂળમાં અનુનિ આત્મજળે અનુચ્છે છે, એમ છે. ૧૨૪૭. તેણે, વિશેષણને સમ્પ્રદાનો પ્રત્યય લાગે છે.

કાવું ૨૪ મું.

‘અહીં’ ખરી જગ્યાવાળી હોય તેમ સાબકુમારી સુમદા, અર્જુનને એકવારથી દોષને કૃષ્ણ અને બલરામ સાથે શુદ્ધ કરતાં ખચકો ખાતો એકને યાદિવા સાથે બાથ બીડી, પરાક્રમ દાખવવાનો જાનવલ પ્રયોગ કરે છે અને અર્જુનનો કૃષ્ણ આદિ સાથે લડવાનો કથવાટ દૂર કરે છે. આ કડવામાં વીર રસ કવિએ પેતાની ટોચે ઉત્કૃષ્ટ રીતે દાખવ્યો છે. છતાં મહાભારતમાં સુમદા જેવી હિંમત દાખવી, રથ હાંકી, લડવાની સહાયતા અર્જુનને આપે છે, તેનો આશાસ માત્ર પણ કવિ કરાવી રાખ્યો નથી. એ વાત એણે ખીલમુ હોય તો વીર રસની જમાવટમાં એક બહાર આવત.

૧૧૫૦. ધીરજપથુ, ધીરજ. અહીં બાવવાચક નામના જેવડા પ્રત્યય લાગ્યો છે. ૫૨૬૬—(સ. પરિ + જ) વડન છેડી હેતા એ લોકો બહુ છે, આગ તો આસ સમા છે, મહાન થોડો છે, એ વિચાર જ કરતા નહીં; ધીરજ રાખી લડ્યો તો તમારો આખરે વિનય જ છે. ૧૨૫૩-૫૪ કૃષ્ણે અગ્રકૃત્તા કરી આપ્યાથી તેની તરફની વિરક્તતા નહીં બળવાનો વિશ્વાસ દર્શાવાયો છે. ૧૨૫૧ હાજ, મર્પાદા સરખાવો—મર્જનસ્ય પ્રતિજ્ઞે દ્વે ન વૈન્યં ન પલાયનમ્ । ૧૨૫૭. સ્પષ્ટ, એક સ્પષ્ટ. ૧૨૫૮ હાથ હેખાડો, પરાક્રમ દાખવો (હાથ વડે પરાક્રમ થઈ હોવાથી એ અર્થમાં ‘હાથ’ સ્પષ્ટ વપરાય છે) એક વાર તો વમાસ પરાક્રમનો પ્રતાપ દાખવો, પછી બધુયે, એટલે કૃષ્ણ ચીકારો સોયે, થઈ રહેયો મહાભારતમાં શુદ્ધપ્રસંગે સુમદા કહે છે કે,

વદીર્ઘરથાગાશ્વમનીકમમિવીર્ય સત્ ।

ઘવાવ પરમપ્રીતા સુમદા મદ્રમાપિષી ॥

સંગ્રહીતુમમિપ્રાયો દીર્ઘકાલકૃત્તો મમ ।

યુદ્ધમાનસ્ય સદ્ગમે રયં તવ નરપેમ ॥

ભોજસ્તેજોઘતિવલૈરન્વિતસ્ય મહાધ્મનઃ ।

‘પાર્યં તે સારથિત્વેન મવિતા નિશિતાસ્મ્યહમ ॥

-(આદિ પર્વ, કુશકોણની પ્રતિ અખ્યાલ ૨૪૪ શ્લોક ૬૮.)

૧૨૫૬. ઔઠાં, (પ્ર ઉત્કૃષ્ટાર્થ સ્વેક + ઝડ) ઠચા અને ઉત્કૃષ્ટ ૧૨૬૮.

-રોસ, રોષ, ક્રોધ. ૧૨૬૨. ટંકાર, (સં. ટં + કૂ.) ધનુષ્યની પ્રત્યયા ચઢાવતાં
 દોરી ખેંચવાથી જે અવાજ થાય છે તે. 'હાહાકાર', હા, હા, હવે શું થશે,
 'ત્રાહી ત્રાહી' એવો યોગાર. વર્ચ્યો, (સં. વૃત્-વર્ત = વર્ત) મચી રહ્યો ૧૨૬૪.
 અર્જુન દે ગાળ, અહીં કવિ સામાન્ય માણસની જેઠે અર્જુન પાસે કૃષ્ણને,
 ગોળ ખાતર, ગાળ દેવરાવે છે, ત્યારે મનમાં તેમનું નામસ્મરણ કરાવે છે; પણ તે
 કેવળ અયોગ્ય છે. ૧૨૬૫. ટાળું, ક્ષીટાકું. ૧૨૬૬. નિર્વાણ, (સં. નિર્ + વા)
 મૂળ અર્થ પ્રાણ નીકળી જવા તે; તે ઉપરથી 'અવિત' યોગસ. ૧૨૬૭ ક્રોધા-
 ક્રાંતિ, ક્રોધથી ભરપૂર.

૧૨૭૧. સુદ્ધર, હથોડીઓ. (સુદ નિરતિ, ચતુના ચરીમાં આનંદથી ધસે
 તે.) લોગલ, ('જુ' અવાજ કરતી અગ્રમ-આગસો) બારણાની આડે વાસતી
 એળા રખાતો લાકડાનો કે લોદાનો મછો. ઝોખાદરણમાં અનિરુદ્ધ એ વાપર્યાનું
 જણાઈ છે. ૧૨૭૨ તરકસ, (ક. તોર + કસીદન, સં. કૃષ્ = ખેંચવું)
 બાણનાં ભાષા. ૧૨૭૩. મૂસળધાર, પ્રવંદ વહિ થેજ કરે છે તેમ અસ્ખલિત અને
 અતિ લીમ ગતિવાળા પ્રહાર ૧૨૭૫. લપુલાધરી, (સં. લપ્સ = અસ્પર્શ પરંતુ
 ચપળ સાથે નિપુણતા અર્થમાં વસાય ■ + લાગવી = નિપુણતા) ચંચળતાથી
 તેમ જ બારીક સ્પર્શથી યુક્ત કરતી તે સરખાવો—“લાંબો કર કરી લપુલાધરી-
 માં પંખીનો કર આંધ્યો.” પ્રમાનંદ કૃત નળાખ્યાન. ૧૨૭૬. “સુમદ્રા, પોતાનું
 અંમ” અન્ન ચારે રથને ઈંદ ન પડોયે અને ચતુરને ઈંદ ન થાય, એવી નિપુ-
 ણતાથી સશ્રામ મથાળે.

કડવું ૨૫ મું.

કવિએ આ કડવામાં અર્જુનની નિપુણતાની સુદૃઢતા વર્ણવી છે. અર્જુન ચાંદેલો
 અને અગામને દાર ખંજરાવે છે, તેમ સુમદ્રાના યોગસાહનથી અતિ ઉત્સાહી થઈ,
 અજાતને મૂર્ખો પચાડે છે. પછી કૃષ્ણ તેમને નિરર્થકો રખતા અઠમકી સાન્ત પાડે છે.

૧૨૮૦. સુલહ, (સં. સુમદ) મહાજગીયા ૧૨૮૨. કલ્પાંતઠ 'ત્રાહ-
 ત્રાહ' વર્તાવી મૂંઝી. ૧૨૮૫. સુઝાર, (સ. સુદ્ધ-યોદ્ધાર, યુયુસ્તુ) લડવાને
 અગ્રમી રહેલા. ૧૨૮૭. અંત્રપ્રયોજિત, અંત્રથી મંત્રી યોગેશ્વર, મંત્રજલથી તેમની

સક્તિ આવે છે, એવી બાણવલિઓની માન્યતા અને સંકલ્પ હોય છે. ધનુર્વેદ એવા મત્રોનું પ્રતિપાદન કરે છે.

૧૨૮૯-૯૭. કવિ, અનળસથી બાણની સખ્યા, ચંદ્રના કમળા અનેકમણી ચયાનું સુધવે છે. જ્યેષ્ઠ, સાથે હાગાં. ૧૨૯૦. જાણા, જાણવા, નામાક્રિત, મહા રથી, અતિરથી. ૧૨૯૩ રણુમાં રણૂ નવ બાય, મારથી દિગ્મત હારી જતા સામા ઉભુ રહી ન સમાય; અર્વાતુ નારી જવાનું મન યાય. જટુમાત્ર, ને ઠાંઈ યાદવ રણુભિમાં હતા તે સધગાયે, એકેએક યાદવ

૧૨૯૭ આપયો, (સં. જરૂ, જણ 'પાડું' નું પ્રેસ 'પાડું') હેઠો પાડયો, અટકાવ્યો ૧૩૦૦ હાદરા મેધ, બાર સૂર્યની ચેટે બાર મેધ મળાવ છે. તેના નામઃ—(૧) નક્ષ, (૨) કબલ, (૩) દિગ્મત્રી, (૪) મહેન્દ્ર, (૫) વળદહ, (૬) પ્રયુષ, (૭) નદયાલિ, (૮) વિષમદ, (૯) કર્ણાટક, (૧૦) વાસુકી, (૧૧) પ્રયુગ, (૧૨) હરિગૌરિકિ. (હવારામ-વસ્ત્ર ૧ હરિગૌરિકા-કાવ્યસમૃદ્ધ ભાગ ૧. ૭ મેસની) સંસ્કૃત કાવ્યોમા ત્રીસની સખ્યા આપેલી છે અહીં આપેલા બાર નામ બહુ સાધના હોય તેવો ભાસ થાય છે, પણ હવારામે પૂરી તપાસ કરી ઉપર આપેલા નામ આખાં છે; તેમ નવકલ નામ કહેવાય છે, બાર કલ નહીં, એટલે પણ ભ્રમ નિરર્થક છે. ૧૩૦૨. સણુસણાદ, સણુ, સણુ, સણુ, સણુ, સણુ, અવાજ; હવામાથી અતિ શીઘ્ર ગતિ જવાને લીધે એવો અવાજ હો છે. સૌંસૌં, (સં. સમ + સ) આબાદ આરપાર. પૂર ગતિથી સારતા.

૧૩૦૪. શું બુઝો છે? શાનો વિચાર કરો છો? કેમ વિશ્વં લગાડો છો? જાણુ, બલુમર, જાણા ૧૩૦૫ હાદ્રણુ, (સ દ = ફાડી નાખવું) ભવં. ૧૩૧૦. વાસુ, એમ પ્રચલ વાસુના વેગથી આકાશમાના વાદળા વિખેરાઈ બય તેમ અર્જુનની બાણવૃત્તિથી સર્વ યાદવો છિન્નચિન્ન થઈ પલાયન કરી ગયા ૧૩૧૨. થોલો, (સં. રથા) ખડો રહી રાકે ૧૩૧૩. રણુધીર, રણુસમામખા ધી ઠી રહેનાર.

૧૩૨૬. ચર્તી, પ્રવર્તી, ફેલાઈ ૧૩૨૨ ઈંદ્રને સુવ, કુંતાલ બાલ્યાવસ્થામાં ૧ ત્યારે તેમણે પાલક પિતા કુવિજ્ઞાને ગુટે અતિથિ રૂપે પધારેલા દુર્ગાતાને વિવિધી પ્રસન્ન કરી, તેમની પાસેથી પુત્રપ્રાપ્તિના પાય વરદાન મેળવ્યા હતાં—સામે પાંચ દેવ સૂર્ય, ધર્મ, ઇન્દ્ર, વાયુ અને બે અશ્વિનીકુમારની વપાસનાની

મત્રે આપી, તેમ ૧ દ્વારા સંતતિ મળશે, એવું વરદાન આપ્યું હતું. કુતાણએ કન્યા-અવસ્થામાં એ વરદાનનું અશપક્ષું બાલવાની ઉત્સુકતાથી સૂર્યને આપાદનયા બોલાવ્યા. ૫મી કાન દ્વારા સૂર્યે પુત્ર ઉત્પન્ન કર્યો તેથી તેનું નામ કર્ણ પડ્યું. ૫મી કુતાણ દમયા પાંદુ રાજાને પાંદુયાં અને પાંદુને મૃગયામાં સંસારસુખ ભોગવતાં જુદાં યવાના ગ્રાપ મળ્યો હતો. એકલે પાંદુવા કુતાણ પુત્રો ઉત્પન્ન કરી રાફ એમ ન હતા પરંતુ પાંદુએ સમતિ આપવાથી કુતાણએ ધર્મ, ઇન્દ્ર આદિ દેવાનું માવાદન કરી, ત્રણ પુત્રો મેળવ્યા. તેમાં ઇન્દ્રથી ઉત્પન્ન થયેલા પુત્ર અર્જુન હતો. ૧૩૩૩. ફેઈ, (દેવ-વિદ્ય + જઠા કુપ્પા-વિરુદ્ધતા) શૂરની પુત્રા અને જુદાં નામો બહાં માટે કુતા ફેઈ. ૧૩૩૫. જુઓ સુંદરકૃત કથામય ધનું કડકું ૧૯૮ સુ, ૪મી . ૧૩૩૮. જથારથ, આપણા કુળને યોગ્ય ભેગો યુગ્મીર અને કુલીન ન ભેદાયે, એવા જ મળ્યા છે. ૧૩૪૦. પૃથ્વીપાત્ર, પૃથ્વીન પલ યોદ્ધા-આના સંહારના ભારથી ચળાવવી તે. ૧૩૪૧. વાપી, (સં. જુ = અટકાવવું) અટકાવ્યા. આ વચનથી કૃષ્ણે જગરામને તેમની મૂર્ખાઈનું ભાન કરાવવાથી તેઓ અતિસય શુરસે ધયા. ૧૩૪૨. નેટ, (ન + હટ) નહી. ૧૩૪૪. કોધ-વાયકે, કોપથી ભરેલું વાંક, વચન. ૧૩૪૫. મીછલે, (જુલ્લ ઉપરથી) સમભલે.

સાખાવો:—“કુદ્દમ સર્વે પ્રીયંયુ અને પ્રીયંયી ધરનાર રે.” હરિદાસ.

૧૩૪૬. વાનાં, (પનપાળ દેશી = લગ્નિગ્મો સ. વસ્તુ) વાત, “આદમી બની વાન-માન તો જ કાળી છે” કાળા, બહીં કાળા, કુટિલ કર્મનો ધ્વનિ છે.

૧૩૫૬. હસ્તિનાપુર, ૧૩૬૮ લીલીમાં અર્જુન અને સુભદ્રા ઇદ્રપ્રસ્થમાં ફોરાનું મિત્ર જન્માવે ■ અને ખરી વાત એ છે. દ્રૌપદીસ્વયંવરમાં વિજય મળતા, દૌપદ રાજા દ્રુપદરાષ્ટ્રને દુર્યોધનના ઉપરમતા ચક્રને પાંડવોને રાજ્યપાદમાં લાગે બ પત્રો પડ્યો હને અને ધમરાજાએ ચોતાના ભાગના રાજ્યની રાજધાની ઇદ્રપ્રસ્થ નગરી રચાવી હતી, તે ૫મી સુભદ્રાહારણનો પ્રસંગ બન્યો છે; માટે બહી હસ્તિનાપુર કહેવામાં દિવિની વિસ્મૃતિ થઈ છે.

કડકું ૨૬ સું.

આ કડવામાં નીચેનું વર્ણન છે: અર્જુન ઇદ્રપ્રસ્થ પહોંચે છે અને કૃષ્ણ જગરામને સાંત પાડી, સુભદ્રાને યોગ્ય પહેરામણી મોકલવા સમભલે છે; અને

પાતાની સાથે તેમને પાંડવોની સજનગરીમાં લઈ જાય છે. અને અર્જુનનાં
વધાવિધિ લગ્ન થાય છે.

૧૩૬૩. પાંડવસાથે. પાંડવો આદિ સાથે પાંડવો અને તેમનાં સગાસને-
લીઓ. ૧૩૬૫. સથા, ને પ્રમાણે. ૧૩૬૬. વાણ્યો, (સં. વલ્-ફેરવણું) યાદેલ
સામા યતા અટક્યા, એટલે રણમાંથી રથ ફેરી ઇન્દ્રપ્રસ્થ બહી દાક્યો.

૧૩૬૭. ઊગ્રાશયે, (સં ઉદ્ + ગમ્ = ઉગ્રે જતું) ઉગ્રાશયે. ઉદ્દરપર,
સુભદ્રા સહોદરી જઠેન અને તેનો પતિ, એટલે એની ઉપર યા ઊગ્રાશયે, એ એન
ઉપર અથવા ફાઈના પુત્ર ઉપર અને આપણે આપણા પાતાના પેટ ઉપર ઉગ્રાશયે,
એ સરખું છે. ૧૩૬૮ કુંતાજીનો સુત, આપણા પાતાની સહોદરી કુંતિનો પણ
એ પુત્ર છે. વિચારતાં ભાસે અદ્ભુત, આપણા પાતાની સહોદરીનો પણ એ
પુત્ર છે, તે વિચારતા ને ઘટના ઘડાઈ છે, તે અદ્ભુત, અસાધારણ થઈ છે; અર્થાત્
લલો ન ગુચવણુભર્યો પ્રસન્ન ભોલો થયો છે. નિકટ સગો હોવાથી 'એને' મરાય
એમ નથી; અને એ આપણી લાજ લઈ ગયા છે, એટલે એને મારો તો નેહ્યો,
હતા મારી રાજાય એમ નથી ન, આમ ' દ્વિપાસા રાજ્ય' નેડું સંકટ આપ્યું
છે. ૧૩૭૦. શું કાજ, તમને હવે શું સુલે છે? કૃષ્ણ અહીં એ પાસડું સંકટ સૂચવી,
ખરો માર્ગ જગસામના મુખેથી ન મુક્તિસર કહેવડાવે છે.

૧૩૭૨. ક્ષણાએન-સરખાવો:—“ લખ્યા છેમ મિથ્યા નવ યાયે હરિહરના
ને લીધા. ” પ્રચલિત ભક્તિ. વિરોધ, (સં. વિ + શિષ્) ખાસ નિર્માણ
થયા તે. ૧૩૭૩. ફેડકદ, (હેમ. દેશ્વ કુક્) મિથ્યા. ૧૩૭૮. જાત, ભતિન
૧૩૮૦. પૂનય, પૂનને યોગ. બનેલી હમિયા પૂન યોગ ગણાય છે. વળાવા
(સં વલ્ = પાસે ફેરવણું-ડું પ્રેક્ષ) નિરાય કાવા, ઘેર પહોચાડવા ૧૩૮
સામગ્રી, પહેરામણીની વસ્તુઓ. સરખાવો મહાભારત આદિપર્વ અધ્યાય ૨૧
શ્લો. ૪૩-૫૬; કુંભકોણ શ્રુતિ અધ્યાય ૨૪૭ શ્લો ૩૪-૪૮. કવિને લાલે સખ્યા
કાઈ ગણત્રી ન ન હોય તેમ તે હરેક વસ્તુની સખ્યા અપરિમિત જણવે છે. કે
રાજ્યમા એટલી સખ્યા એટલી વસ્તુ દોઈ સકે કે નહીં તેનો કવિએ વિચાર કું
ન નથી પુરાણીઓની પરિપાટીને તે અનુસર્યો છે. સુભદ્રાને:—પ્રવાલાનિ
હારાણિ મૂષળાણિ સહસ્રશઃ । કુવાસ્તરપરિસ્તોમાન્ધ્યામ્નાજિનપુરસ્કૃતાન.
અધિકૃતે:—વિવિધ રત્નોના બોધ, સચન, આસન અને વાદનો. બધા પાંડવો

વચ્ચે:—રથાનાં કાચનાદ્વાનામ્ કિલ્કિગોજાલમાલિનામ્ સૂતૈઃ કુશલશિક્ષિનૈઃ
 ઉપેતાનામ્ સહસ્રં ॥ મધુસા દેયની પુણ્ય વર્ષસ્વનાળી ગવામયુતમ્ । શુદ્ધા-
 નામ્ વાહવાનામ્ (ઘોડાઓ) સહસ્રં હેમમૂવિતમ્ । વાતરંહસામ્ અશ્વતરોગી
 (ખચ્ચરીઓ) દરેકને ૫૦૦, ૫૦૦, દરેકને સારા વેપરાગા સુંદર, અને સુવર્ણ
 શણગારેથી, હલાર હલાર સી, આલિંગક દેયના સી હલાર (લાખ) ઘોડા. ૬૪.
 મધુચેના વાતનનું સોનું. હલાર મદ જાતા હાથીઓ. વસાન અર્જુનને કમલો
 અને વસ્ત્રો, મહા ધન અને રત્નના ઓધ; અને મહાગજ.

લક્ષ્મણાદરશમાં દુર્યોધન કૃષ્ણના પુત્ર સાંજને એ પહેરામણી આપે છે તેની
 પંક્તિઓ (કડવું ૧૫ આપુ) તેમ જ અભિમન્યુ આખ્યાતમાં સુમદ્રાના સીમત પ્રસંગે
 (કડવું ૧૭, આપુ) એ પહેરામણી અવસાન આપે છે તેનું વર્ણન અને ' કુવર-
 ભાર્ગવ મિથેશ ' નું (કડવાં ૧૪-૧૫ આખા) પણ સરખાવવા જેવાં છે. સ્વયંસ-
 કાયથી તે તે પંક્તિઓ અહીં ઉતારી નથી.

૧૩૮૨. ખાખચી, (હેમ. ૧૨૫- પાકલરા, સં. સુરજ સંતાહ.-પક્ષર)
 ખાખરાગા કપી, ખાખર ચઢાવી ઘોડા ઉપર ન ખાતું અખાર તે ખાખર. ૧૩૮૬.
 અખાહી, (અખખી અમારી) હાથી ઉતરની બેઠક. ૧૩૯૦. અમુલક, (અ =
 નહીં + મૂલ્ય) અયાક કિંમતી. ૧૩૯૧. ખુરી. (સં. છુર) ખરી, પગની રપાની
 ઝાંઝરી. શુંગી, શી ગડાવાળી, સોને મટેલાં શીંગડાવાળી ૧૩૯૪. આમગા જેવડાં
 મોટાં મોટી આ મોટી અતિશય મોવેશ મૂલ્યનાં અને અસાધારણ હોય છે.
 ૧૩૯૬. વળાવા, સાસરે સાસરવાસા સાથે પડોચાકવા. ૧૩૯૮ સુભદ્રા, સા-
 નવારી સાથે. ૧૩૯૯. પરશ્વત્ત, કૃષ્ણ. ૧૪૦૦. સાથ, અર્જુનના સંગ.

૧૪૦૭. કૃષ્ણને હજી દ્રૌપદીના સાંતરન અર્થે ઇન્દ્રપ્રસ્થમાં રાખવાની અમલ
 હોવાથી કવિ તેમને ત્યાં રાખી, બીજા બરા યાદોને દ્રરજ પાછા વળાવે છે.
 ૧૪૦૮. અર્જુનને...પરશ્વત્ત તથા, બન્ને નરનારાવલ્લ હોવાથી એક એકથી અજા
 નથી, એવો ભાવ છે

કડવું ૧૨ સુ.

અહીં, રામાયણમાં જેમ મંથરા રામ ઉપરના પૂર્વના વૈરાગ્ય સમરજી કૈાંડીને,
 બેરંચી રામને વનવાસ કઠાવે છે, તેમ અર્જુન સાથે તેમની ધર્મતાની દ્રૌપદી

ઠરેરી, એક દાસી બને વચ્ચે ઉંચા મન ઠાવી સતિને હાથે અંતુનને, સાપ અંપારવાની બાજુ ખેડે છે. કૃષ્ણ તે સમજી બધું છે અને અંદુલિત રીતે, યુક્તિથી, એ બાજુમાંથી પોતાની બેન અને અંતુનને બચાવે છે.

૧૪૧૩. દુર્યોધનને, શ્રીમદ્ ભાગવતમાં જણાવેલું છે કે અંતરામનું મન દુર્યોધનને સુમદ્રા આપવાનું હતું. પરંતુ હરણ કરી અંતુન તેને લઈ ગયા તો તે શોકાયો. ૧૪૧૪ પટરાણી, પટરાણી રાજ્યપાટ ઉપર બિસવને યોગ્ય. ૧૪૧૮. લપડાક, (સં. હિપ્ = ચોપડું.) નર્મથી તે કાઠા સુધીના હાથનો ભાગ, હથેલીથી મારેલો તમાચો. લઘુ વચમાં, નાની ઉંમરમાં

૧૪૧૯. કોમ્પાકાંત, કોપથી ભરેલી. રીસ, (સં. ફૂર્વ) શ્લોક ૧૪૨૩. અહીં દ્રૌપદીના મનની સ્વાભાવિક સરળતા અને સતી પત્ની તરીકેની સ્નેહલતા દર્શાવ્યામાં આવી છે. રળીઆત, ખુશી (૧૯૩૦ ઉપાધી), ૧૪૨૩-૨૪. આર્ય સતી સ્ત્રી, પારસથી હાથે સમયે પતિ પાઠે ફરતાં તેનો સત્કાર કેવી રીતે કરે છે તેનું વર્ણન થિય. ૧૪૨૭. ઉપહાર, (સં. ઉપ + હ) પૂર્વની સામગ્રી.

૧૪૩૦. અંતુનંદ, આ વાત કંઈક અસંગત લેવી હોય છે. કારણ મૂળ મહાભારતમાં તો અંતુન સુચિષ્ઠિરાદિની સંમતિ મેળવ્યા પછી જ સુમદ્રાનું હંકાર કરે છે. આ હકીકત અલગ રાખતા પણ અંતુન ઉદ્ગ્રસ્ત સુમદ્રા સાથે આવી સલામા બેઠો, શ્રીકૃષ્ણ અલગ અલગ આદિએ પહેરામણી કર્યું સમયે મળેલા આપી, ત્યાં સુધી પણ દ્રૌપદી તેના લગ્નની વાતથી કેવળ અજાત રહે, એ માનવું પણ કાંઈક મુશ્કેલ જણાય છે. ૧૪૩૧. અંતુનના સંસારમાં દિવસાર્પણી થનારા કુસવર્ત બીજા અહીં ન જાયું છે. આગળ દ્રૌપદીના આનંદનના અને સતીત્વની હાનિ સૂચક પ્રસંગનું જી પણ કંઈક અહીં ચોપાડું છે. અંધકાળમાં કે દાહના સમયે જેમ દાસીએ રાત્રીની રાણીઓને બેસવી, રાત્રીમાં મોટે ભાગે કલહ-કંઠસ કરાવે તેમ હવે અહીં પણ એવો એક સ્વાભાવિક ઉપક્રમ ચાલે છે. ૧૪૩૨. પટરાણી (અહીં) માનીતી રાણી, નવી. ખરી રીતે પટેલી પાણેલી સ્ત્રીને જ મહિષિ અધિકાર છે. પરંતુ હવે એ કમ કંઈક જલજાઈ ગયાનું સૂચવે છે, એમ જ્યારે પરંતુ અહીં 'પટરાણી'નો સાચો અર્થ લેવાનો નથી. રાત્રીમાં નવી સ્ત્રીને મળી જતીને અલગમાનીતી કરાવે છે, એનું સૂચન અહીં છે. ૧૪૩૩. આજુ, સાંખાલો:- "પણીની માનીતી દેવદી આજુ નામ અમરને." અભિમાન જેઈ પોતાની સરસાઈનું પ્રદર્શન કરી. ૧૪૩૫. વરા વતારી, વાને રહે

કક્ષામાં રહેશે. તેનો નાશો પ્રેશશે. ૧૪૩૬. સુખ જોતાં, મને લાગે છે તે પ્રમાણે
તો. ચંદ્ર ચક્રોર, જેમ ચક્રોર પડી, ચંદ્ર કીરણના પાનનો ન જીવે છે તેમ અર્જુન
તેને જોઈને ન થયેા થયેા થઈ જશે અને તેને ન રેખ્યા કરશે ૧૪૩૭ વર પર-
તારો, તેના કલામય થતું પડશે. અર્જુનની માનીતી સુમદ્રા દેવાથી તમારે,
પરણી દેવા છતાં, તેના કલા માં રહેતું પડશે અને તે તમારા ઉપર દુઃખ ચલા-
વશે. અંધક દના અને હાલના રત્નવાડનો ચિતાર કવિ ચિતરે છે.

૧૪૩૮. ક્ષેપક થયેા, મિથ્યા ગયેા, જતો રહ્યો. (હેમચંદ્ર દેશ = કુલ્લ).
૧૪૩૯. તત્ત્વજ્ઞાન, ભજનસ્થાન, અનિશ્ચય નવવંત. પ્રદીપ્ત, અતિશય તેજશ્વર.
૧૪૪૦. શરીરે ન રહી સ્થાન છ, શરીર, મનમાંથી સમજશક્તિ યાદી ગઈ; આ-
વરી, બંદાવરી બની ગઈ.

૧૪૪૦-૪૪. અહીં કવિ માનસંજ નાચિજાની રિપતિ વર્ણવે છે ૧૪૪૧.
હીન, મ્હાન, કરમાયલું. ૧૪૪૩. મરુતકે કરે કઈ. અતિશય નિરાશ થઈ. જ્યારે
માણસ નિરાશ અને કાંઈ આશ ન રહે ત્યારે મથે હાથ કઈ બેસે છે. અક્ષ, ચક્ર,
આંખમાંથી ૧૪૪૪. શાપ દેવાને, અહાં સગી પોતાના સતીત્વથી ચળવા જેવું
અને અતિ માણસી, સાધારણ જીને પણ લગાર એણે જાળવું કાર્ય કરવા તત્પર
થાય છે. સતીત્વની ઉચ્ચ ભાવનાના આસ્થાંરેપ દ્રૌપદીને આમ પોતાના પ્રેમારપક
પતિ અર્જુનને શાપ દેવા જેવું, અણુધર્મ કામ કરવા પ્રેરતી, એ હાનિપાત્રાણેખનનો
દેવ સૂચવે છે, અને દુષિત રસસંકરનું જ્ઞાન કાચે છે. અલગત મહાભારતની
દ્રૌપદી અર્જુન ઉપર સપત્ની (શીઃ) સુમદ્રાના આનમનથી આરંભમાં કઈક
ચીડાય છે ખરી, પણ તેને શાપ દેવા તત્પર નથી, એ અતિ પડતું છે. મૂળમાં
માત્ર એટલું જ છે કે દ્રૌપદી સ્વાભાવિક રીતે સપત્ની (શીઃ) આવવાથી ચીડાય
છે અને અર્જુન ઉપર પ્રણયકેન્દ્ર કરે છે. અર્જુન પણ તે પૂર્વે આવી પડના યરો
એમ કળી જાય છે, એટલે સુમદ્રાને ગેવાલથી ત વધે દ્રૌપદીને પગે લાગવા મોકલે
છે અને તે કદાચ સખત વચન કહે તો તે સાંખી પણ થેવા સલાહ આપે છે.
સુમદ્રા ગેવાલથી બની જાય છે, એટલે દ્રૌપદી તેને વહાલભરે વધાવે છે અને
વરદાન દે છે. પણ અર્જુન જ્યાં તે પ્રજ્વલિત થઈ મન એટલું જ કહે છે કે,
તત્રવ ગચ્છ કીંતયેય યત્ર સા સાત્વજાત્મજા । સુમદ્રસ્યાપિ મારસ્ય પૂર્વવધઃ
ઋણાયતે ॥ ત્યારે અર્જુન ‘બહુ વિચારિતા પ કરવી’ દ્રૌપદીના મનનું સાંત્વન કરે છે.

પ્રકાશાન્તરે અભિમન્યુ આખ્યાનમાં પ્રેમાનંદે દ્રૌપદી પાસે સુમદા અર્જુનને સાથ દેવડાવવાનો પ્રસંગ ઉપસ્થિત થયો છે. સુમદાના સીમતપ્રસંગે સફળ પેઢે રામણી જીવતાને આપી પણ દ્રૌપદીને વિસરી ગયા કુવરનાઈના ‘મેંમેશ’માં જોમ તેણી નણની છાત્રી વિસરાઈ ગઈ હતી તેવું બન્યું દ્રૌપદીએ રોષ ચડાવી સાથ દીધો-જુઓ ‘અભિમન્યુ આખ્યાન’, કડવું ૧૮ મું કડી ૨ થી ૧૩.

પેઢેરામણી કરી પરચાઈ દે, પાંડવને ત્યાં વનમાંથી.
કોપ કરીને બોલ્યા પડાણી, સુભદાની પ્રત્યેષ
બાઈ હરિ તો બાઈ છે તમારો, પણ દયકો તોડ્યો સારવે,
એહેતું કહીને અતઃપુરમાં અર્જુનને દેલી આજણ.
સુભદા ગઈ કૃષ્ણની પાસે, પદ પેટડિયામાં ફાગળ.
સાન કરીને કહ્યું કૃષ્ણને, એ વિસરીયા પડાણી,
એકે રવાસે બાઈ આખ્યા પરમા સારંગપાણી.
દ્રૌપદીએ કરે અભિ લીધી, આપ અર્જુનને દેવા,
એકવે હરિ આવી જ્યાં, એ વચન ન દીધું કહેવા.
આસનથી ઉઠી યઈ અબળા, મનમાં લલ્લા પામી,
મેસો મેસો મારા સમ છે, નરહરિ બોલ્યા સિર નામી
કહે દ્રૌપદી હુ બે રાણી, સુભદાએ ભરવંતણ,
હુ તો આપત નરનારીને પણ તમે હુમાંએ અંતણ
મન કલ્પિત રહે નહીં માર, મને બધું કુદૃષ્ટમા ઉવેખી,
હવે સુભદા ને સંભારાચી, વહનું સીમંત ન દેખે.

+ + +

મન મનાવીને વળ્યા મોહન, બાલેજને દેવરાચી આપણ,
અભિમન્યુ જુઓ મૂર્છાદઃ તે દ્રૌપદીના પ્રગાપણ.

૧૪૪૫-૫૨ આઠી કવિ કૃષ્ણને પોતાના સમયના જનસમાજની માન્યતા પ્રમાણે પ્રપચી ચીરે છે. કેટલાક લેખકો દેવ આદિ અવતારી પુરુષોમાં માનવત્વાવ ઉત્તારવાની કળાને સદૃશ પાત્રાલેખનની નિપુણતા ગણે છે, તેની ના મંડાવ એમ નથી, પરંતુ જ્યારે એક મહાપુરુષનું ચારિત્ર્ય જ ઉત્કૃષ્ટ પ્રપચન કરી નાખનાર માનવતાના અવમ અસી દાખલ કરાવે છે, ત્યારે તો એ કલાને દુવિત જ કહી શકાય નથી. ૧૪૪૭ મૂળમાં અર્જુન બોલેલગીના, નહીં કે રાજકુવરીના, જે

દ્રૌપદી પાસે સુમદ્રાને મોકલે છે અને તેને નિચેની સિખ રે છે—ગોપિકાયાસ્તુ
વેપેણ ગચ્છત્વં યુજિનં પુર । કામવ્યાહારિણી કૃષ્ણા રોચતાં તે વર્ચો મમ ॥

૧૪૪૯. અહીં સગી સીના સદાજ કામળ હૃદયનું પ્રતિબિંબ કવિ ઉદ્દેશ રીતે
પાડે છે. ૧૪૫૦. આર્ય પુત્રને રાજ્ય, આ વચન દ્વારા કવિ દ્રૌપદીના મુખથી
જ પોતાનું પદરાણીપદ ત્યજવાની વાત કહેવે છે. જો કે લાગે છે તેમ આખરે
પરિણામ આવે છે પણ એ જ; અને તે એ કે સુમદ્રાના પુત્ર અભિમન્યુનો પુત્ર
જનિસિત રાજપાટ મોકલે છે, છતાં મહાભારતમાં આમ દ્રૌપદી પાસેથી વરદાન
લેવાયાની વાત નથી. કવિ ભવિષ્યના પ્રસંગને આમ વરદાનનું રૂપ આપી, કંઈક
અદ્ભુતતા દર્શાવે છે.

કહવું ૨૮ સુ.

આ કહવામાં કવિ અર્જુનનાં ગૈરોહ્યનું તેજ મૂકી, દ્રૌપદીને કામવાસનાથી
વિહ્વલ કરે છે અને સુમદ્રાને નમાવી કંઈક તેના કોરને સમાવે છે અને પોતાની
ઉપર તેના ક્રોધને આપ રૂપે વહેરી લે છે.

સારગધર = (શર્ક શાર્ફગર, શાર્ફ = વિશ્વનું ધનુષ્ય + ઘર = ધર-
નાર) વિશ્વ, કૃષ્ણ. ૧૪૫૮. લેક, યુક્તિ. વિશ્વવ્યાપ, વિશ્વવ્યાપક કૃષ્ણ.
૧૪૫૯. ત્રિભુવન, ત્રિભુવનમાં. સ્વર્ગ, મૃત્યુ અને પાતાળ-ત્રણે લોકમાં. ૧૪૬૦.
જગજીવન, જગદ્ગવને. ૧૪૬૧. ભણે દેહમાંથી ગિરણ કૂટતા હોય એવી ન્યાતિર્મય.

૧૪૬૨. શકે, ઉપેક્ષાલક્ષ્યાર, બાર સૂર્ય કહેવાય છે:—

આદિત્યઃ પ્રથમં નામ દ્વિતીયં તુ દિવાકરઃ

તૃતીયં માસ્કર. પ્રોક્તં ચતુર્થં પ્રમાકરઃ ॥

પંચમં તુ સહસ્ત્રાશુઃ પઠં ચૈવ ત્રિલોચનઃ

સપ્તમં હરિદન્નમ્ અષ્ટમં તુ વિમાવસુઃ ॥

નવમં દિનકૃત્વ પ્રોક્તં દશમં દ્વાદશાત્મકમ્

एकादशं त्रयोमूर्त्तिर्द्वादशं सूर्य एव च ॥ (આદિત્યહૃદયસ્તોત્ર).

૧૪૬૩. અર્જુન, નર હોવાથી મૂળમાં જ તેજોમય હતો, એમ કહેવાનો
આશય છે. ૧૪૬૪. અતઃકર—ન્યાતિકર

૧૪૬૫ સૂર્યકિરણ વસુધાકર, બહે વસુધા કાર રહેલા અર્જુન રાપી સૂર્ય-
માથી નીકળતા કિરણ. (સરખાવો.-૪૩૭ ૧૬ સુ નૃગાખ્યાન, યોમ ભોમ ભે
સોમ.), અથવા સુધાકર પાક લેઈએ તો તેમા વિશેષતા જણાય છે કે જાર સૂર્યનું
તેજ પ્રચંડ અને અતિ અસહ્ય છે, તેથી અર્જુન તેવો અસહ્ય તેજવાળો ન થતા
ચન્દ્રના જેવો મીઠા મધુરા તેજના અજાર જેવો થયો ૧૪૬૬. વિજયના તેજથી પણ
અતિશય હજકે. ૧૪૬૭ માત્ર મૂકી, કામદેવ પણ પોતાના રૂપનું અભિમાન ધારી ભય.
૧૪૬૮. સાગર રૂપ, સમુદ્ર સમાન ગભીર અને રૂપથી હલજલવા દેવાંગના, દેવો-
ની અજના, અસરાઓ ૧૪૭૩ આવના ચાદન, એક જતમ ભાગની મુગ્ધ ભ-
હે'કે, મગમગાટ પામરી રહે ૧૪૭૪. છુઆ, નાળમેરની કાચવી બાળી તેમાથી
કાદેલા તેલમા ખુશબો મેળવી, બનાવેલો સુગંધી પદાર્થ. ૧૪૭૫. મૂગમદ,
કરેલો મૂગનો બેરોડો મદ અર્ધ ઇંદુ, અર્ધચન્દ્રાક્ષર ત્રિપુડ બહે ચદ્ર દોષ,
એમ હજકે ૧૪૭૬ લાલ રત્નનાં મિદુ કુડલમા બેઠેલાં માણેના કદા ૧૪૮૦
માણુમાણે, મદચરતી હાથિજીની થેડે ડોલતી અને મહાલતી, ધીરે, ધીરે.

૧૪૮૫. અહીં કવિ, કીચક દ્રૌપદીમા પણ, રૂપતેજના અજાર પ્રિયપતિ
અર્જુનને બેધાધી કોષ ભેટવાનું અને પોતાને ધવધી -લાનિ વધા બાવેલા અપ-
હિત વિચાર માટે પરલાવો કોતી હોવાનું ચીતરે છે, એ ખરેખર સદન ચિત્ર છે.
માણુની, માનની ભરેલી સ્ત્રી. અહીં "માણુની" પદથી કવિ એમ સૂચવે છે કે
માનની ભરેલી હોવા છતાં તે લગભગ પામી ૧૪૮૭ દ્રૌપદીનાં અહીં કવિ, કૃષ્ણ
દ્રૌપદીના મનમા ભેટવા, એક અદ્ભુત રસનું સૂચન કરતા દ્રૌપદીના સદન સ્નેહ
અને પતિભાવને કઈ ન્યૂન કરે છે, એ સદન નહીં પણ કૃત્રિમ દેખાય છે અદ્-
ભુતતા આણવા જતા સાદભિલાસે હાનિ પુરે છે ૧૪૮૮. જલાંજલિ, જલની
અભિલિ, આપ દેવાને પાણી હાથમા લીધેલું તે નાખી દીધું ૧૪૮૯ આમળા,
(અ = નહીં + લલ) પતિને દેખતા પૂર્વ સ્નેહનું સ્મરણ કરતાં, બગલાન વર્ષ,
વિવસ બની વર્ષ. ૧૪૯૧. વિમાસે, વિચાર કરે, પસાવ ૧૪૯૩ અણુધન, દ્રૌપદી
જેવી માની સ્ત્રીના મુખમા સ્ત્રીની અરોગતિના વહારો ન જાણે નીચડ પાન ના
વનો ખસાલ દ્રૌપદીના મુખમા કવિએ મૂક્યા છે

૧૪૯૪ લલ દરેક તરફો નાર, આ વગરની નારી, સ્ત્રી વગર મીઠી નજર
રાખે, અમર મારા કષ્ટ કુશળા રહેશે તો તે મારે જસ, બધેને લાખ સપતનીયા

(ચોક્કસ) લઈ આવે; 'નાથ કુટળ તો હું કુટળ', એ ભાવ. ૧૪૬૫ વહાલ-
પણું-વહાલ. અહીં ભાવવાચક નામનો પ્રત્યય બેરહો લાગ્યો છે. ૧૪૬૮. ભુજ
ભરી, બે હાથ વચ્ચે લગી. ૧૫૦૦ શ્રી ગોવિંદ, શ્રી ગોવિંદે, કૃષ્ણે અહીં
કવિતામાં તૃતીયાના પ્રત્યયનો લેખ થયો છે. ૨૪૫૫, ૨૪૬૫ કૃષ્ણ. ૧૫૦૨ પ્રદ-
ક્ષિણા, કાબેથી જમણી બાજુએ જઈ, પૂજ્યની આસપાસ ફરતું તે પ્રદક્ષિણા કહેવાય છે.

કહતું ૨૬ મું.

આ કહવામાં સુમદ્રા દ્રૌપદીને પગે લાગી પાંચ વરદાન મેળવે છે અને ઉક્તું
પોતાના પુત્રને માટે રાજ્યપાટ મેળવવાનું વરદાન માગતા જો કે દ્રૌપદી તે આપે
છે, છતાંયે એવાં વરદાન માગવાનું સુમદ્રાનાર કૃષ્ણને સાપ દે છે.

૧૫૦૫. અભિલાષ, (સં. ભર્મિ + લપ્) વાછના. કહે, હૃદયમાં. ૧૫૦૬.
પરિત્યાગો, (પરિ + ત્યજ્) પૂરેપૂરી તજ લે. ભાજ, સરમ, સંઘાય; મોડગા
મનથી માગો. ૧૫૧૦. આરત, માગણી. (સં. આર્ત, કૃષ્ણ આપતું) સ તોપાયા
વિના છવને કરાર ન વળે એવી ઈચ્છા. ૧૫૧૨ અહીંથી વરદાનપરંપરા ચાલે છે;
કવિ તેમાં ખુબી વાપરી, " ભર તમારું તો કહે વાસ કાઢો," એ કહેડો પ્રમાણે
સુમદ્રા પાસે દ્રૌપદી પ્રતિ સ્નેહભાવ અને પૂજ્યભાર દર્શાવે એવા પ્રકારની આત્મવ-
ચ્છા માગણી કરાવી, પછીથી તેના બધા હૃદયમાં નિખાલસપણું જમાવી, તેના
પુત્રને બદલે પોતાના પુત્રને રાજ્યપાટ મળે એવી માગણી કરાવી, સતિનાજ બિડા
અભિલાષનું નિકંદન તેની પાસે કરાવે છે. ૧૫૧૩. નિત્ય તમારું દર્શન, તમા-
રાથી હું થઈ પહોં વેગળી ન થકું. આત્મા વર સપત્ની-ચોક્કસ માગે અને તે પ્રમાણે
જે બંનેનો સંસાર ચાલે તો જે બાપડીના વારસાને 'લાઈ જેની ભારત જુગી રે
તેની અકલ યજ છે જુગી રે', એવા આત્મહિરકારનાં વચન ઉચ્ચારવાનો અવ-
કાશ જ ન રહે. ૧૫૧૫. આજ્ઞા લેખવાની વૃત્તિ જ ન થાય. ૧૫૧૭. હું, મને.
કવિતામાં " મને " ને બદલે " હું " ને " વપરાય છે. અહીં " કવિએ " દ્વિતીયાના
" ને " નો લેખ કર્યો છે. સેવાને રાખે, તમારી સેવા ઉઠાવવાનો મને જ અ-
ધિકાર આપો. ૧૫૧૮. ધર્મથી, કૃતવધુને યોગ્ય કર્તવ્યથી. અર્થે, (સં. વહ્
અર્થ) ડો. ૧૫૧૯. આ વરદાનમાં ખીરે ખીરે, યુક્તિ પ્રવેશોલી જણાય છે. અપ-
રાધ યાય છતાં તમારે (દ્રૌપદીએ) કદિયે મારી ઉપર કોપ ન કરવો એમ કહી,

નો મઈ દોષ નથી. એ તો તારે શીખતું જોઈ છે તે બુદ્ધિપૂર્વક, આવી યુક્તિ રખી નથી; એટલે જે તેને શાપ ન આપતા, એ યુક્તિ સુચારુરતે, તને જ શાપ આપુ છું ૧૫૪૪. અભુ, સક્તિ (મૂળ ગજાંતું ગુણ; ગુહ, કુપાવત. જે ૬૫૨-મી એટલે વાત, સકેત વગેરે ગ્રંથ રાજવાનું સામર્થ્ય) રાંક, રંક, ગરીબ ૧૫૪૫. વંશ ઉચ્છેદ કરવા, મારા પુત્ર અને તેના વચ્ચે રાજ્યગાદીના દ્વંદ્વ પડાવી દેવો, અને એ શતે એ વચ્ચે નાનવચસથી શ્રષ્ઠ કરો તે નિર્વચ કરવા મરણ છે. ઉચ્છેદ, (સં. રદ્ + છિદ્ ૪૫૩) નિર્મૂળ સદક, ચદ્દ ઇને. ૧૫૪૬-મારા સરખું, મારે જેતુ તે ઉચ્છેદ્ય તેણે એટલે મારો વચ નિર્મૂળ થવાનું ઉચ્છેદ્ય તેમ તારો વચ પણ નિર્વચ થતો. “જેતુ ઉચ્છેદ્ય તેણે ફો” “નાગાને ગોળી મહાર અને પરાનો છદાર” એ કહેલી સત્ત્વ થને ઉજળું ફટકે થાને, તારે સર્વ કાળગડ થને નિકાલ જાને જેમ ડાપાવાળુ હાથુ કાળુ થતા એ હાથગર્વ સત્ત્વ હણાઈ નવ છે, તેમ તારો વચ જોયો થાઈ જાને અને હ થાએલા મૂળા જેવો હાથો ફટક રહેને ફટક, (સં. સ્પટિક) રફ ટિકા મણા જેવું થાણુ-ધન ૧૫૪૮-૫૦ મૂળ મહાભારતમાં દ્રીપદીના શાપથી આવું પરિભ્રમ આખાને પ્રસન્ન હોયો થયો જ નથી. પણ દુર્યોધનને કૃત્તે અવળી મતિ આપી, દૈત્યવાના ઉચ્છેદનો માર્ગ મોઢાનો કો આપવા માટે, આંધાસેને કૃષ્ણને આવો શાપ આપવાનું સૂચતું છે ૧૫૫૧. ઉપમા કરે છે, (Gitaras created) મીઠા વચન કહી સાત્ત્વ કરે છે. ૧૫૫૩ રતિ, (સ રમ્) લંધા ભાષ્યેગની રતિ, ભારિની લી લાએ જ મને એવી સુક્તિ સુમદી, એટલે જે ભાનમા થવાનું હર્ષ તેનું જી આમ રોપાયુ ભાષ્ય, (સ. માન્ય) બોલવાના વિચારથી ‘વ’ હલકાવાયો, એટલે ‘ભાવન’, ‘ભાષ્ય’ થયું.

કંકણું ૩૭ મું.

આ કંકણા કવિ એ પાનીવાળા જીસારીના સસારને તારસ ચિતાર અપે છે. તેણે મહી અતિશય સદન ચિત્ર આપેલું છે, પાત્રને તેમજ દોષ દોષ તો તે એટલો જ છે કે, દ્રીપદી જેવી સતિ સીને અતિશય માનુષીભાવવાળી થીતી, તેની પસે સતિત્વ થયે એવા અને સતિત્વને કષ્ટિત કરે એવા ન જાણતા વચનો કવિ-એ બોલાવ્યા છે. તેને જાણે કષ્ટિત વચ ચીતરી આમ કહું હવ તો તેની

ક્રમને સંવિશેષ હેતુ આપનારે બહુવિધ ૧૫૧૦ સંવત્સરે, સર્વે મુશ્કેલીઓમાંથી બચ્યા દ્વારિશામાંથી જગદેવ આદિના હાથથી આરબી, ઠેક દ્વારિશી સાથેના નિઘન સુધીની સર્વ વિદબલ્યોમાંથી 'સહીસત્તામત પાર બિરથો' ક્રમમાં (સં. ૪૮૫ નું બદાર નીકળતું) વગર આવે બચ્યા ૧૫૬૨ રામારાજવિજય સુંદર પાત્રીના રનેદલોમથી અને રાજ્યપાલના વિલાસથી 'રામારાજવિલાસ'થી એવો પાઠ છે, પણ અહીં 'રામા' લખેલ છે, નહીં કે 'રામના એવું ૧૫૫'.

૧૫૧૫ અહીં કવિ, જે રાંધણી વચ્ચે વિનોદમાંથી ઉઠ્યા મન થપતું અને દ્વારિશીનું માનસ મન થપતું બીજા નામે છે "રેમનું મૂર ખાલી અને કમલનું મૂર હસી" એ કહેવત પ્રમલે પાંચ મ આરે છે શ્રી કૃષ્ણારવિન કથન સ્થળના ઉત્તરાર્ધના ૬૩ મા અધ્યાયમાં દ્વારિશી કૃષ્ણની અલ્પ વસ્ત્રથી વેને તેનું કૃષ્ણને સાં જુલુડી અને કેવા સભોગમાં વસી તે વિને બહુ વિનોદભરી પૃષ્ઠા કરે છે તે ઉપરથી આ પ્રસંગ કદાચ વિને રમૂરોં હશે પરંતુ તે પ્રસંગ અચારે આનંદમાં સમાપ્ત થાય છે, ૧૫૬૨ મા પ્રસંગ દ્વારિશીના સ્થાનને ઉપરનાથી હીટ નીચે છે ૧૫૬૨ અતિહાસ અતિસય હારદ મનક પ્રચલિત ઉક્તિ છે — "અતિ હસતુ સાર નહિ ર સમળીશ અતિ હસવે થયે થોડું વે પાતળી" રજા રજીઆત થઈ ૧૫૭૨ મન કાશિયા મનને બચા હાનમાં સચોટ વરણ (સં. ૪૮૫ પૃષ્ઠ)

૧૫૭૩ નિઘન નહો એવે, અર્ધને ૧૫૭૩ નહુ હાર મનાવિયા, થા વેને હાર ખવરની બપૂલ કાળુ ૧૫૭૭ સસારમાં થઈ વાતારી લોમાં હરણની, બહાનુંદરે અર્ધને આપરાત્રી વાગ પ્રગટ, પણ ખરી રીત એ પ્રેમનું બંધન અને પરિણામ હવે, એવા કાવાર્થ છે

૧૫૮૦ પિતા મારે, મારા પિત એ. કવિતામાં તૃતીયા વિભક્તિનો પ્રવચ અધ્યાહાર રહ્યો છે ૧૫૮૧ મંડાવિયો, રામમાંથી (મંડાવિત મંડાવિત, મંડાવિત) ૧૫૮૨ બાલુ બૂપતિને "અથો રાજ્યએના પણ એ નવવામાં આનું ૧૫૮૫ પણ ચોંક્યું, પણ પ્રવિદ્યા-સંગત ભરેર કરી ચોંક્યું (સં. પ્રોક્ષ = પાણી છાટવું) વધાનું, ધર્મ ભરેર કહું સજનો એ નિવમ છે કે કાંઈ સારી વરણ, દેવ આદિ પૂજ્યને ધરાવતાં, પહેલાં તેની ઉપર શક્તિ મૂકે પાણીના, છાટના અથવા ૧૫૮૭ વેધાયો, (સં. વિષ્ણુ-ભેડ) વેધા-સકાયે ૧૫૮૭ કુંવારી, આરી, પાવયા વગરની રહી ગઈ ૧૫૮૮ પાંડવો કાંપતી વેધે જ કાશ્યપમુદાયમાં

દેવસવવાનું અને સુમદાની પેઠે દ્રાપદીને પણ ભેગીને ભેઈ મોઢમાં પાડ, તેડું માન તોડવાનું બીજા નામે છે. પાંદડું કવિ એ ભેદ બૂધી ભવ છે કે સુમદા ભેગીને ભેઈ મોઢી ત્યારે કુંવારી હતી અને દ્રૌપદી, ભેગીને ભેઈ મોઢ પાપે છે ત્યારે પશ્ચેશી, ધર્મપત્ની અને નાર્મોગિત સગી છે.

૧૯૧૩. અપવાદ, (સં. જવ + વદ) હવમાં-મહેલનાં વચન શું કહ્યું કહી સાગી નથી. ૧૯૧૯. માન ભિતરે, માન (જવ) દેહું થડે. માનભ મ ધવ. માન, અભિમાનથી માણસના મુખ ઉપર દુર, નીચારું ને હોશું હોવ છે. તે માનભ મ ધવ જવું રહે છે, તેથી " માન ભિરું " એમ કહેવાય છે. ૧૯૨૩. સાંકે, આખજા, અપવા હિટ (સં વણ) , ખાસી થીં વિતાના આખજા અખાત્રી, (સં. જમારી) હાથી વધરના હોતાના આખારની બેડક. સાંખત, રેવાર ૧૯૫૦. ઘાનુરગી, ૧૪ ભતનાં હનવાગી-૧ અધ, ૨ જમ, ૩ રવ અને ૪ પાપાગ ૧૯૨૬. ૫૨૫. ફવર=પાંચ ભતના રજવાયોના સુર.

૧૯૨૭ ઉજકે હરી, ડીમાઝ આડજર હરી, ભેગીનો ગમ વેવ થેને હઈ રહે ને ૫૨ મુખવા જવાનો ખેટો ડાળ-ટોચસોવ. કોડી. રાણી = દ્રૌપદી. ૧૯૩૦. અતધાન, (સં. ભંતર = ગ્રામ + જા = મૂવું) અદરવ થવા.

૧૯૩૧. પૂર્વનું. પૂર્વે-સુમદાના હરમુખસને કીધું હતું તેડું. ૧૯૩૨. દ્રૌપદી દ્રૌપદીને અજરે અજે = આડે અંજે હાવ, પગ, મસ્તક, મુખ, જાત્રી, અને પેદ. ૧૯૩૭. વિજયાગ્રેમ, (કુર્ણુ નામ વિજયા છે, તે વપરથી) જમના ઘાનુર પાનથી.

૧૯૪૦. વિજયકમ્પો, રેવાનો ચિહ્નો સુતપાર-સુવાર (સં વિજ + કં મંજૂ-વિધની રચના બહારો) ૧૯૪૨. શીંગી, શીંગડું (વખાડવાને).

૧૯૫૦. સકળ કંઠાનું વિરા, સર્વ વાણીનાં સાવનું ધામ. વિરા, (સં. વિદ્ પેગવડ) કસ, છવ, સાર.

૧૯૫૪. રથજરથાનક, સજમથી પ્રનાજિ હરી છે. ૧૯૫૭. મગનમાર્ગ, અહીં કવિ અદ્ભુત રસની કાખી કાને છે. વહી, ચાલ્યા જતો હતો.

૧૯૬૨. અંતરિક્ષ, (સં. ભંતઃ સ્વર્ગ અને પૃથ્વીની અંધે દ્રવ્યતે = ભેવાવ છે) આગ્રા ૧૯૬૧-૪ આ પંક્તિએ દ્વાનાંવાનો ખેતાના ધામની પ્રસથા હી

ક્રૌંપદીને આગતરી રીતે ત્યાં પોતાની સાથે આવવા કહવાવે છે; એ હૃદયના સ્વાભાવિક મોહને બેસે છે. ૧૬૬૩. ઇન્દ્રસદન, અમરાપુરી, વૈકુઠ, શ્રીચિત્રાનું સ્થાન.

૧૬૬૫. ધન્ય લીલા જોગને, યોગની લીલાને ધન્ય છે. અહીં ખરી રીતે “જોગને” બદલે “જોગની” અને “લીલા” ને બદલે “લીલાને,” એમ જોગને. જોગને લીધે જ આવું ઉત્તમ સ્થાન તેને પ્રાપ્ત થયું છે, એવો ભાવ છે. ૧૬૬૫. મિથ્યા, ધૃત, સંસારસુખ, યોગ વૈભવ આગળ કુલ વિસાતમાં નથી. સુખજોગને, યોગની લીલા, સિદ્ધિ આગળ સંસારમાં પ્રાપ્ત થતાં સર્વે સુખવર્ધ છે. સુખ અને જોગ પણ તેની આગળ પાણી ભરે એમ દોવાયી, તે હોય તોયે યોગ સિદ્ધિથી પ્રાપ્ત થતા વૈભવથી હટે છે.

૧૬૬૭. મનસા, મનીષા, ઈન્દ્રિયા. ૧૬૬૮. અહીં કવિ, બાવામાં ક્રૌંપદીને મોહાંધ યવથી વધી, તેના મુખથી એ આર્થ કીના મુખમાં ઉચિત નહીં એવા, પતિ સંબંધે તિરસ્કાર દર્શાવનારા ઉદ્દગારો કદાવલા આવેખી, અવમ જન-કવિને પોષવાને અધોગ માર્ગ લે છે. (વિશેષ મટે “સમાપ્ત” જુઓ.) ૧૬૬૯ અસત્ય, ખોટું; પણ જેણે પતિ ઉઠાવવાની તત્પરતા બતાવી તેને તે બળી સાચાજીવાનો વિવેક જ ક્યાં રહ્યો? સમજે, (સં સમય) જોતવાની ઉતાવળથી જ નો હુ થઈ સમ જોડે મળી ‘સમે’ થયા.

૧૬૭૪ જિવેખર્તા, ગરજાર્તા. (સં. વદ્ + ક્ષિપ્ અથવા ક્ષેપ્તમાંથી) ૧૬૭૬. આજખંખાજ, મિથ્યા. આજ, (વનવન-રેરવ, સ્ત્રગ્ધા, જા + જાન્), ખોટું, આરોપણી વસ્તુ, અર્થાત્, જામ ખખાજ, (સં. પાક્) સારું જગાડવાને બહારનો, ઉપર ઉપરને વાઢાલ કેખાડવો તે, એટલે કે હંસ. ૧૬૭૬. મારજ અરવ, સંસારવ્યવહારની સર્વ પ્રભુલિઓ, બનિબંધનની મર્યાદાઓ; લક્ષનાં બંધનો, રોટીબેટી વ્યવહારની શ્રદ્ધાઓ વગેરે. મિથ્યા, ખોટા, રીતસર સંસારવ્યવહાર માટે તે મટે સર્વ માર્ગ કાળજી અને દેશજલે અનુસાર, ચાણ નરોએ કપેલા, ચોરલા હોઈને, ‘કપિપતે ખોટું’, એ ન્યાયે ત્રિભાષાભાષ્ય સત્ય નથી; દેશકાલને ઉચિત તેમાં ફેરફાર મનુષ્ય કરી શકે, એવો આસંધ છે.

મહત્ત ગતિ, જેની ગતિ ન સમજી શકાય એવી. શહેડ, (સં. રહાટ-પ્રેર) કુવામાંથી પાણી કાઢવાની, આગવાળી અને તે ઉપર પાણીનાં દોચમાં બંધેલી મોટી ઝામડી. સરખાવેલો—“યજ્ઞ વટમાળના ખાલો, યતા પાછા જમાવાને.” એ આ.

સય છે કે સંસાર કલ્પણે બદલાય છે તેમ તેના શબ્દ, રીવાજો પણ બદલાય કે બદલવા પડે છે. ૧૬૮૧. અન્યાય, અધાર્મિક કર્મ. અધર્મ, ધર્મથી ભેદ કરનારો.

૧૬૮૪. શરે, નિષમથી (અરબી-મુસલમાની કાંચો). ૧૬૮૫. પરહયાં, (સં. પરિ + હ) ઠાકરા. વળગા. ૧૬૮૬. પાપં પુણ્ય પરિણામ જાણે, પાપ અને પુણ્ય તેો પરિણામને સોંપ્યાં; અગર 'જલ' પાક થઈએ તેો બાકલોને લાગે, અગર એવી માન્યતા તેો બાકલોએ જ ધરેલી છે, તે કઈ જ ખરી નથી; વિશ્વાસ, એ વિષે સંશય લાવતા નહીં, એમાં પાપ નથી એ નિશ્ચે માન્ય. તમ્હું છે, "તમ્હું છું", જોઈએ; ક્યાં ઉપરની હીલી સાથે પ્રાપ્ત મેળવવા આ ચૂક થયેલી હશે, અગર લહીયાની ચૂક હશે ૧૬૮૭. શબ્દગટ, (સલ + ગટ-મ થી) માયા આગળનું સોફીટ એથી, મોઢા ઉપર નાખવું તેને શબ્દગટ નાખ્યો કહે છે. (જુઓ પક્ષિ ૮૦૨ ની ટીક) ૧૬૮૪. સુમદ્રાના મનની નિમિત્તતા દર્શાવી છે.

૧૬૮૩. આવા અદ્ય હેતુ અર્થે સતી દ્રૌપદીના સગીત્વને હાનિ પહોંચાડવાનું સાદસ ક્ષેત્રે બેસ્યું છે, એ અતિશય ચોચનીય છે આનો સ્પષ્ટસંશયો કવિ કાળિદાસે કહ્યું છે તેમ મરુત્તવ હેતોર્થે હાનુમિચ્છન્ વિચારમૂઢઃ પ્રતિમાસિ મે ત્વમ્ થયું છે ૧૬૮૬ ખરવરે પાત્રી ગયો.

૧૭૦૦. અહીં કવિ મોટાની આજ્ઞામાં નાનાએ રહેવું, એ નિષમ પગાયો છે, એમ ચિન્હાથી જણાવે છે. ૧૭૦૨. અમૃતરસ, અમૃતરસનો ભરેલો; પ્રીતિ પણ અમૃતની થોડે સ્વપ્નને આનંદમય અને વિશિષ્ટ કરનારી છે

કાવું ૩૧ મું.

૧૭૦૭. કહ્યો ન લાય, કહી ન ચલાવ એન્ગે મોટો, જલન છે.

૧૭૦૮ અહીં યત્ર યોગેશ્વરઃ કૃષ્ણઃ યત્ર પાર્થો યનુપૈરઃ ॥ તત્ર ચૌર્વિઙ્ગયો મૂર્તિધ્રુવા નીતિર્મૈતિર્મમ, એ વચનનું, અથ ત્રેણ ત્રિવામિપુત્રાન્ યોગક્ષેમં વહામ્પદમ્, એ ભગવત્પ્રતિજ્ઞાનું સ્મરન કરેલું છે.

૧૭૧૦ પુરુષ પુરુષ, પુરુષ, પ્રાચીનમાં પ્રાચીન. પુરુષ, જલ. કૃષ્ણ

૧૭૧૧. જલજલ. ઘુન રમ્યા પણ પાંડવો વનવાસે ત્યાં ત્યારે અનુન

અસહ્ય વિદ્યા સિખવા ગયો હતો, ત્યાં અસહ્યો થોભાયો નહોતો.

તેથી 'હીન્ડા' નપુંસક યવાનો આપ તેને લાગ્યા હતા. ખરી રીતે વિરાટ નગર-
માં તેણે 'હીન્ડા' નું જીવન ઉત્તમ કુમારીના સિદ્ધ કરીકે ગ્રહ વાસમાં ગાળ્યું
હતું એટલે કવિએ અહીં ઐતિહાસિક ક્રમ ઉલટાવ્યો છે. અમર ને બીજે પાઠ
વિરહ ધવલ, લઇએ તો, વિરહથી ધવલ-ધોળા, શીકા પાડનારો (સરખાવો-
હવે ભૂતિનાં પ્રિયવિરહજન્મા થવલિમા).

૧૭૧૫. મૂળમાં, પોતાના, પૂર્વસ્થળ. ૧૭૧૮, અગ્નિનું, યજ્ઞમાં આદુતિએ
આપ્યાથી તે ન પચી સકવાથી અગ્નિ મદ પ્રકૃતિવાળો થયો અને અગ્નિન અસ્ત-
ના બળથી ખાંડ વનની ઔષધિઓ બાળી, પોતાનો રોગ યાગવા તેણે વિનતિ
કરી. અગ્નિને છંદ, વાણ આદિ દેવાને નહીં ગણાવતા, મનુષ્ય અને બાણવિ-
દ્યાથી અગ્નિને નિર્મલ રીતે ખાંડવન બાળવા લીધું. સ્વભા મયદાનવ પાસે ૧-
આવી મયદાનવ, દેવોનો વિશ્વર્મા. ચાલુ વૈવસ્વત મન્વંતરમાં થયેલા વિપ્રચિત્તિ
દાનવનો પુત્ર. ખાંડ વન અગ્નિએ સ્વાદા કર્યું તેમાંથી અગ્નિને ઉગારતા આભા-
રના ભારથી અતુલ્ય સભા છંદ્રપ્રસ્થમાં તેણે રચી આપી. (આદિપર્વ અં ૨૨૮,
અને સભાપર્વ અં ૩૦). ગાંડિવ, અગ્નિનને અગ્નિએ આપેલું મનુષ્ય, વિવત
માટે જુઓ આદિપર્વ અધ્યાય ૨૨૮.

૧૭૨૫ અહીં કવિ કહે છે કે-આખ્યાનની ૮૩૫ કી એટલે ૧૯૭૭ પંક્તિ-
ઓ છે. ત્યારે ઉપસૂચ્ય હસ્તલિખિત ગ્રંથમાં કુલ પંક્તિ ૧૭૪૪ છે એટલે ૭૪
પંક્તિઓ કાઢી પાછળથી છુસાડેલી અથવા તો કવિએ અન્ય પ્રસંગે ઉપરેલી દોષ
તો તે રામ જલે એ ૭૪ પંક્તિઓ કાઢી છે, તે ગણવાનું કોઈ સાધન નથી, કારણ અધ-
પ્રાપ્ત સર્વે પ્રતિઓમાં એ પંક્તિઓ ઉતારેલી છે, એમ સમજાય. પરંતુ એમાં
નજાના કાવ્યરસના નિપુણ જ્ઞાતા સા. શ્રી કેશવલાલભાઈ નીચેની પંક્તિઓ કોષ
દોવાનું જણાવે છે:-૮૧-૯૦; ૧૫૫-૫૮; ૪૪૫-૪૮; ૪૮૭-૮૮; ૬૩૯-૪૦; ૬૩૩;
૬૬૮; ૬૮૧; ૬૮૪-૮૫; ૬૯૦-૯૧; ૭૩૧-૩૨; ૭૩૧-૩૪; ૯૫૩-૫૪; ૯૬૬-૭૨;
૧૦૦૮; ૧૦૦૯; ૧૦૭૪; ૧૧૨૧-૨૨; ૧૨૧૫-૫૮; ૧૩૪૩-૪૪; ૧૪૧૩-૧૪;
૧૪૭૫-૭૬; ૧૬૮૧-૮૬; ૧૭૧૫-૧૬. ૧૭૨૬ છંદ્રીસ, ખરી રીતે છંદ્રીસ નેપથ્યે,
૩૧ કડવાંમાં ૩૬ દેહી શી રીતે સહાયી થકે. લહોબાનો દોષ દોવો નેપથ્યે ન્હા
રાગ, રાગજી, ચાલ અને દેહીનું યથાર્થજ્ઞાન નહીં હોવાથી આ છંદ્રીસની સખ્યાની
ખાત્રી થઈ યતી નથી પરંતુ તારણ કહ્યા મૂળ રાગ ૧૨ છે, ૯ રાગની ન્હાની ચાલ
છે, ૨ રાગ ચાલ ન્હાની છે, એ ૪ રાગ માપમાં ન્હાન પડે છે. આ વિગત સામાન્ય
વાચકોને રસપ્રદ ન હોવાથી તેની વાહી તારવી નથી.

૧૭૨૭. દસપા દુર્લભ વાળી પ્રતિમાં સુભદ્રાદરશ્ચ સ્થાપાની, સાથ સંવત
૧૭૪૬ છે, પણ તે પ્રતિ નેવા મળી જતી નથી. ૧૭૨૬. સૂર્યપુર, સુરત. સૂરની
પુત્રી તાપીને તટે આવેલું માટે સૂર્યપુર.

દક્ષ, દક્ષિણ-અમલો, ઝાંઝા, સુરતવાળાં, અંબાજીના ચક્રવાળાં. 'કવિતા'
કવિને માટે વપરાય છે. ૧૭૩૫-૧૭૪૪. અંબાજીનાં, ઇતિ શિવમ

પરિશિષ્ટ ૧ હું.

પ્રેમાનન્દનો દ્રૌપદીસ્વયંવર-સુભદ્રાહરણપ્રસંગ

(૬૩૫ ૭૮ મું. રામ કેશરી, દાણ).

દખા કેહે દક્ષ કામ રે, પચ તીરવ છે બંદે	
વેગે જાહે રહેા સુભ સ્વલ છે, પાપ આવશે તાંહે.	૧૦
તેહેના ચાલુસ્પર્શ થી, મામ સરવ તમ થાયે;	
નર તખાં દરગઢ માનથી, કાપ તખારો, બધે.	૧૧
આવીને આજ મળ્યા તમ, દરગઢે શીર્ષક મમ;	
બીજા નાનો રાપ મુખવો, કીધા કીને સ્વામ.	૧૨
પરે પૂજા પૂજા પાંચે નાને, કાપ થી મુતી;	
સ્નાન મીધું પાંચે કીહે, પૂજ સ્વસ્થ મોળી.	૧૩
સ્વપામ થાથી અપસગ, તે તીરવ કું પાવન;	
પ્રાણી માત્ર તાંદાં સુખ પ મ્યાં, મનિપુર ગયેા અવલન.	૧૪
ચિત્તાવધાને જામે કપનો, પુત્ર ભક્તવાદન;	
વહી તાંદા થોા પૂર્વે સાગરે ગયેા કુતીનન.	૧૫
અનેા નિય મીધા પાથે, સમયા અસાચુરન;	
વેમે આપ્યા પાંકુન દન, બદા નિયગલ જોયરણ.	૧૬
સ્નાનસંખ્યા, નિત્યારમ દાન દેઈ, વેમે નીરસેા બદા;	
એ દેતે દક્ષ પાથે પાપ ને માદાનજનો પ્રભ.	૧૭
વિષ જલુ વેપાક કરે, તાંદાં જન નાનરિષ જામે;	
તાંદાં જાને પૂજન મીધું રત્નિ સજ્જની થામે.	૧૮
પ્રથમ સિદ્ધિને પૂજ મીધી, સેદેશ બીજ થાયથી જાંભ;	
ક્રુપ, કીપ નૈવેદ આવતી, કી સતોખા બંભ.	૧૯

- અનેક સ્તુતિ કરી કુંતીસુત, વેગે ક્યાં પ્રણામ
માગ માગ એહેવો સબ ધરો, સુર્યો અરજીને તે કામ. ૨૦
- અરજીને કહે રણવી નવ પામૂં, સન્નિધે હોયે મોખલ
મોઢા કુલમાં સમપણ થાએ, એહેવું હૈયું કૃપાલ. ૨૧
- અરજ કહી શિવ એમ કહે, સંકટ પડે બહુ ન્યારે
કૃષ્ણ સંપાતે લઇને આવજો. સાર કરોય કું ન્યારે. ૨૨
- એહેવે સુણી કુંતીકંઠર, વેગે લાગ્યો પાયે;
આનંદે બહુ તિરય કરતાં, પ્રભાસપાટણ ભયે. ૨૩

જલણ.

- પ્રભાસ આગ્યો કુંતીકંઠર, ચૌદિય વગાડે ઢાઢ;
દૈવદેવેય કૃષ્ણ દ્વારિકા જઈ, જાણે જગતે નાક રે. ૨૪

કંકણુ'પદ મું. રામ સામેરી.

- કૃષ્ણજીએ નવ સાબલી, અરજીને આગ્યાની વાત;
સેન, વાલન સજ કરી, આઠ્ઠા રત્નામી થી જગતન. ૧
- અભયિતબા જઈ રક્ષા હતા, પારપરે ધરો મેલાપ;
પક્ષી પાશ અરજ લેયો, લાગ્યો અવસંતાપ. ૨
- કહો પાશય રો' નિગેષે, કેમ કરી સરવ ભત્ર ?
કારણ સપહું તે વહું, બહો કહે મહાપાત્ર. ૩
- પક્ષી કૃષ્ણ સાથે મયા અરજીને, રેવનચલ છે ભંદે;
તીરથ સજને કરીને, બહુ કાન દીધાં તાહે. ૪
- તાંદાં ઘડા પ્રભાસ આગ્યા, કહે પ્રેમે પાશય વીર
પૂર્વ પશ્ચિમ દક્ષિણ રેરો, કર્યે મેં શુભ તીર. ૫
- શીકૃષ્ણ કહે રે ધનંજય, તમે તીરથ કર્યા આપાર;
અનેક યુદ્ધે મારા કરે, એ જંજીરો મોઝાર. ૬
- ધન વંદ્ય મે ધન પિતાને, ધન હુને અરજીને;
ધન માતામહના વસને, તેં હું સકળ જૂ દરશન. ૭
- એમ વાત કરતાં વધારીયા, દ્વારિકા માર્દાં બેઠું બેડ;
પાશને પાસે લેધને, બેઠા રામ રણેડ. ૮

મહિર આવી જાતરીયા, ભદ્રવ મગવાને ભણે,
આનંદ નાથે જાણી રહ્યા, વસુદેવને દુઃખ ન માણે. ૯
એક દિવસ તરત કો નિસારી, રેવતાચલ ખૂં જાહે;
તરનાર સરને સારિયા, અતિ દરખ ધરી મન માહે. ૧૦
ફૂલ પારથ છે, એક જાને આનંદ સાર,
સુમદાએ શરૂઆત ધર્યા, એકેનાં બધું શી જાણનાય ૧૧
તે દેખી પારથ પ્રેમે, બ્યાકુલ થયો તેણી વાર,
તે વાગ જાતરી ફાળ્યજાએ, જોનીયા નદ્યમાર. ૧૨
અતે કુતે તીરથ કર્યા જુમને, ફલ પગડ્યું છે એકા;
પરનાર દેખી બ્યાકુલ, થાતે થયો તાહરો દેહ. ૧૩
તાવે મન એકને વરનારું, હોએ પારથ સાર,
જાગિતી છે એ અમારી, જામ કહે દેવ મોરાર ૧૪
જા તાહર મનમઠાં હોએ, તે મે કશું નીરખાર;
એક વાત જાણજાને, વહે કુતીકુમાર. ૧૫
એકેનું રૂપ દેખી અમર મોઢે, તો માહાર કેમ રહે મન ?
સમપણ થાએ તમરું, દો પ્રાણદાન છવન. ૧૬
ફાળ્યજા ફેરે ધરણવીસ, અરજીન સારુ માન;
અજ્ઞા અગવો તરિનાપુરની, ભદા મુખિદિર રાજન ૧૭
પત જાગીન મેં હું અરજીને તેણી વાર,
એ કામ કરજો શિખ મઠે તો મમે શી મોરાર. ૧૮

• વલણુ. •

શીખ કરજે કામ રે એકેની અજ્ઞા આપી ધરમ,
વગાત રહ્યો ફૂલને, આ રૂપ નિશ ન હોઈ કો મરમ. ૧૯

કડવું ૮૦ મું રામ રામચો.

એક સમે તરત આજના ભવજ રેવતાચલ ને સ્વલ શુભ પાયજ
તાહા રથ બેસી સુમદા ભણેજ, મરમ રહ્યો પારથ રાજેજ ૨

હાલ

પારથ ચોખી રહ્યો મરમ, આવી વસુદેવકુવરી,
જાણી જાણી બધ કરી, રથ પાં બેસારી તે પરી.

- પણ રથ હોડી જાએ વેગે, પારથ માઢા બલવત; 1
 નાહ કીધો સંજનો, સુણી કાગેર પામ્યા અંત. ૩
- એદેવે સેવકે આવી જાણી કીધું, જડુસભા મોઝાર; ૪
 જાણે સુણી કોષે ચઢયા, કહું હાવે રીટા કાર.
- શુભિ, લોજ અંધક જાણે, વહી ને ને દત્તા મહાર; ૫
 કામ કામથી આંખ્યા ધસમસી, જાણે હલકું સાગરપુર.
- એદેવે બલદેવ જાણીયા: સામજો સર્વ કા રીત; ૬
 શ્રી કૃષ્ણ કાં નથી જાણતા ? રી ધરે તેમું પ્રીત ?
- શ્રી કૃષ્ણ કેહે: રથ હાવ માહારો, સાર જાણી શ્રીમ; ૭
 પારથનું કૃત સાંભળીને, હું યથા મનમાં વ્યમ.
- હલધર કેહે: હુંહુંને ગમે તે, કરીએ શ્રી રણગઠ; ૮
 તાહારી ગત સજ્જા નિર્જામી, આણી તેં કુલને જોડ
- એ લંપટ કુંતીપુત્રે, કાં સત્તાડયું મોહને; ૯
 એ ધરમ માહે સમજે નહીં, ઇં વધારે છે તેહને.
- કોગઠ ખાધું દિવસ બહુ, પણ જોઈયું સર્વે કૃત; ૧૦
 શ્રીકૃષ્ણે ચઢાંખ્યા નીચને, તેં જાણી સૌ ધૂળ.
- પટે પટે ને ને વિચારી ઇં, લગાડી તે કુલે લાજ; ૧૧
 નામના મહે જાણવી, ચોખા યજ સરવ તાજ.
- જડુકુલને અપમાન કરીને, પારથ લઈ ગયા જાણ; ૧૨
 તે માટે દવડાં જાણ મળીને, આજુ તેહેનો કાલ
- શ્રી કૃષ્ણ કેહે એ સધળું સાંભળું, એણે જડુકુલને માન કીધું; ૧૩
 કુર વંશે આવી દ્વારકામાં, હરણ પુત્રીનું કીધું
- ક્રેષ રીતિ છે કન્યાદાન, તેથી બલકેં હરણ; ૧૪
 એ વેદ શાસ્ત્ર કહે ખર, એમ વહે અધરણુચરણ.
- ખાજે કાઈ કરે તેહવું તો, આજુ નિસ્સે તેનો અંત; ૧૫
 ત્રિપથે કુલવત છે, વહી પોતે માહા શુભવત
- સહુ નીચારા જુધ અરથે, જાણે કોઈ ધરીને મંત; ૧૬
 સંજામ માહે કોષે ચઢયો, નથી કીટાં કોણે અરજીન ?
- દેવ, જાનવ, જાણ, કિતર જૂન ને વૈતાલ; ૧૭
 એ સર્વ યજને જુધ કરે; પારથ ન પામે કાલ.

સહાયિય ઇચ્છા કરે ને, કરે અરજીનું સંચાલન;	
એવા અવસ્થિત એ બહિષે, વળી કહ્યું છે શાન.	૧૮
ને પારથ શુ કાપે થકે, તો પૃથ્વી પ્રથે યાને;	
ભરવ છપન કોડમા, છારતો ન આવે કોને.	૧૯
રતનને એમ હોમ મલે, કુધને સાકરે એમ;	
ફસલાવત ખંડ બધે ચોમે, અરજીન ચોમે તેમ.	૨૦
અરજીન સરખો માદાંચી, જાણાએ નથી મરિયા;	
ધન કાચક બેઠેનનું, ને એને યાદને પડિયો.	૨૧
માટે થમ કરો તો અતિ ભદ્રું, ને' રહે આપણી જાન;	
સાત્રી ને એપવલને, મોઢિયો કહે જુદાન.	૨૨
મનાવો કુતીસુત બંધ, નંદા યાને ત્રે ગંગ;	
જીવ યતા શય યશે, પછે' દાસ્ય કરશે લોક.	૨૩
સન સત સદુ એ રહે, ભરવ મોઢિયા જલુ વીર;	
મનાવી જાઉં છાવીયા, અરજીને રજીવીર	૨૪
રાજીતે પાણીયા, પહેરામણી કીધી જાણ;	
મનવ્ય અથ જલુ આપીયા, કુચ્છે નાંખી જુસ્તીભદ.	૨૫
બહિરેવ જલુ દસ્તિ આપીયા, કાસ રાસી અને;	
આસરણ આપ્યા વિવિધ પેના, ગણતા ન આવે છે.	૨૬
વસિષ્ઠ.	

વચ્ચાં ન આવે છેક છેડા, પારથ સુભદા લઈ વસા;
મેઘાનંદ પ્રભુ રહે કુજના, જુલુ સંભારતા વટિ પલા. ૨૭

કેટલું ૮૧ મું. રામ કોણારો.

ઇદેશ્વર પારથ આવી ૧, નવરત્ન સરવને મન ભાવીયા; ૧
જાળ્યા કુભદા સુંદર નારે.

હાલ.

નારને લઈ આવીયા પારથ, થઈ રહો ને ને કાર; ૨
કુતીલને ચરણે નમી, વર આપ્યા પ્રતાપાર.
ત્યારે દ્રોપદીને પેમાગણે, બાહ્યાએ અરજીન; ૩
તે દિવસ હાલે નહીં હોય, ક્રોધા થઈ વમ મંન.

દ્રૌપદી તુજથી વલ્લભ એહેવું, નથી કાઠ સંસાર;	
તું પદરાણી ઇ સદાં, એ સત વચન અવિધાર.	૪
આજ પછી, જે આવી મળયે, 'લક્ષ્મી' નારી સોજે;	
શ્રી કૃષ્ણ તણા સમ મુજથી, વાઢાલી અવર ન બીજ કોએ.	૫
હાલેવ વદન કરી કહે પંચાલી, 'કુશલ' રહી પાણે નીલે;	
હું તો પ્રસન્ન થાઉં તમ દેખી, કહું છું એમિતે.	૬
ત્યારે સુભદ્રા ચરણે લાગી, દ્રૌપદીને તેણે કામ; -	
દ્રૌપદી કહે સૌભાગ્ય હજે, તુને કીધા કરે વનસ્થામ.	૭
આશાવત ઘુઝ કપ હજે, નય પામજો સંભામ;	
પુત્રસંવતિ થાએ તમને વાર, એ વચને હસી તે કામ.	૮
કુંતા જીધિહર સરવ આનંદા, યજ્ઞો જે જેકાર;	
એહેને દ્વારમાં થકી સુભદ્રાને લેવા નિસાગ ગિરધાર.	૯
જહુપુત્ર ને વધુજન, સામગ્રી સંજ બહુ ભજ્યા;	
કોક સાથે ઉદ્ગ્રસ્તમાં, આઠા સાઈં નપાણ.	૧૦
પાંડવ સાહામા જઈને લડ આઠા નજર મોઝાર;	
પહેરામણી કીધી ધણી, કહેતાં ન પાર્થ વાર	૧૧
તકા રહા શ્રી કૃષ્ણજી, બીજ સર ન થયા વિદાર;	
એક સમે અરજીન કહે, સાબવ કૃપાળ કેશવતમે.	૧૨
જલહીડા કરવા જમનાનાં જમુએ જે આવે તબ મન;	
નાર સાથે લઈ ગયા, આજ્ઞા મારી શાન	૧૩
દ્રૌપદીને સુભદ્રા સંજ, પારથ શ્રી કૃષ્ણ સાથે નીજ વાર;	
જલહીડા કરે વિવિધ યેરે, નાના ભાત વિદાર.	૧૪
વનમાં કી. કરે કૃષ્ણ, અરજીન દાન બહુ વિધ આપે;	
એકવારે જેને કીધા કરે, તેહેના ભાગની ભાવક કાપે.	૧૫

પરિશિષ્ટ ૨ જી.

શ્રીમદ્ ભાગવતમાં સુભદ્રાહરણપ્રસંગ.

(પ્રેમાનંદસિંધ સુંદરકૃત દશમ સ્કંધનો અવલોક).

અધ્યાય ૮૬ મો. (કલકું ૧૯૮ ખું. રાગ સામેરી)
કહે પરિશિષ્ટને શુક એમ, પ્રજુના ચરિત્ર અતિ ધણા રમ્ય;
હરિસ પીતાં ઇસ ન થઈએ, વસુદેવને જ્ઞાન હરિષે.

વનવ ક્ષીને નમ્યા ચરણે, ચેષને અવિનાશ;
 સુભદ્રા કીલે અર્જુનને, તે માગી લેઈ તમ પાસ.
 વમાઈં ચિત દુરભેધનપર, અર્જુન કું છે કંઈ ઢીલુ ?
 તે માટે તેહેને તેજાવીને, લગ્ન કરે શુભ દિન.
 વચન પ્રજ્ઞનાં સાભળી, પછી કોષ કોષિ શાંત;
 પાશવને હનિયે તેજાવીને, મેગળ્યા બાગી શાંત,
 હવે વહેવાને આરભ માંડયો દુરળ કું બગદેવ;
 સામગ્રી બહુ ક્ષીધી શીઘ્રે, વારે ન લાગી ખેવ.
 મંડપ ધબ જડાવના, અંદરે મોતી મુલ;
 રાત કીધી જમમગે, સોહે સોભા અતિમલ્લી રમ્ય.
 ભલેચા, ભજમ, તકિયા, ચોમે મડપ માંહે;
 કીનાતે ચિત્ર વિચિત્ર પુતળી, બેલશે ભલે તાહે-
 મડપ છાંયો મોતરે દ્વારે, તોરણ કદળી ધબ;
 અમર મૂપ સુતર બે રીતે વિરાદના આરંભ.
 પત્ર લખીને તેગળ્યા તે, આળા સજન સહુ શેષ;
 છપન કોડ ભલે મડપમાં, મળના રસર જ લેવ.
 સુભદ્રા અરજુનને પઠે પરણાવ્યા રૂઢી રીત;
 વસુદેવે કન્યાદાન કીધું, બિનર ધનુષ્યે વિત્ત.
 ઢોલના ઢમકાર થાયે, નાયે ગીત મળી નાર,
 ચોરી સારી, કસાર ખાવા, ફર્યા મળળ વાર,
 ખાલં, ઘેલર, ભલેખી, સર્વ સાયને પકવાન;
 લલેતર કરી વળાવ્યા છે, વરવહુને બળશામ.
 જજ, રય, અલે ઉપર, જડિત મલિમય સાનક
 દાસ દાસી વસ્ત્ર બૂપલ; આપાં કર્યો નમરકર.
 સૈન્ય આપી વળાવ્યા પછી, થઈ અતિમલ્લી પ્રીત;
 શહેવ કહે શણ રાયછ, તમે પરણ્યાની પૂજી રીત.

